

ФИЛОЛОГИЯ сериясы
№1 / 2017
серия ФИЛОЛОГИЧЕСКАЯ

Ш. УӘЛИХАНОВ атындағы
КӨКШЕТАУ МЕМЛЕКЕТТІК
УНИВЕРСИТЕТІНІҢ
ХАБАРШЫСЫ

ВЕСТНИК
КОКШЕТАУСКОГО
ГОСУДАРСТВЕННОГО
УНИВЕРСИТЕТА
имени Ш. УАЛИХАНОВА

ISSN 1608-2206

Ш. УӘЛИХАНОВ атындағы
КӨКШЕТАУ МЕМЛЕКЕТТІК
УНИВЕРСИТЕТІНІҢ
ХАБАРШЫСЫ

ВЕСТНИК
КОКШЕТАУСКОГО
ГОСУДАРСТВЕННОГО
УНИВЕРСИТЕТА
имени Ш. УАЛИХАНОВА

Меншік иесі Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университеті ШЖҚ РМК
Собственник РГП на ПХВ Кокшетауский государственный университет им. Ш. Уалиханова

Бас редакторы - Главный редактор
Абжаппаров А.А., д-р тех. наук, профессор

Бас редактордың орынбасары - Зам.главного редактора
Анищенко О.А., д-р филол. наук, доцент

Редакция алқасы - Редакционная коллегия

Жакупова А.Д.	д-р филол. наук;
Шаймерденова Н.Ж.	д-р филол. наук;
Баяндина С.Ж.	д-р филол. наук;
Юрина Е.А.	д-р филол. наук;
Приёмшышева М.Н.	д-р филол. наук;
Журавлёва Е.А.	д-р филол. наук;
Джусупов М.Д.	д-р филол. наук;
Дмитрюк Н.В.	д-р филол. наук;
Жахина Б.Б.	д-р педагог. наук;
Шапауов А.К.	канд. филол. наук;
Исмагулова А.Е.	канд. филол. наук;
Байманова Л.С.	канд. филол. наук;
Фаткиева Г.Т.	ответственный секретарь.

Адрес редакции: 020000, г. Кокшетау, ул. Акана-сері, 24.
тел./факс: 25-55-83; редакция: 72-11-12;
E-mail: vestnik-kgu@mail.ru

ISSN 1608-2206

ФИЛОЛОГИЯ сериясы

№ 1 / 2017

серия ФИЛОЛОГИЧЕСКАЯ

Техникалық редактор
Технический редактор
Громова О.В.

2008 жылдан бастап шығады
Жылына 4 рет шығады

Издается с 2008 года
Выходит 4 раза в год

Басуға 30.03.2017 ж. қол қойылды.
Пішімі 60x84 1/12.
Кітап-журнал қағазы.
Көлемі 22,5 б.т.
Таралымы 300 дана.
Бағасы келісім бойынша.
Тапсырыс № 57.

Подписано в печать 30.03.17 г.
Формат 60x84 1/12.

Бумага книжно-журнальная.
Объем 22,5 п.л. Тираж 300 экз.
Цена договорная. Заказ № 57.

Ш. Уәлиханов атындағы КМУ
баспаханасында басылған

Отпечатано в типографии
КГУ им. Ш. Уалиханова

©Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университеті
Кокшетауский государственный университет им. Ш. Уалиханова

Зарегистрирован Министерством культуры, информации и общественного согласия РК
Регистрационное свидетельство № 481-ж от 25.11.1998 г.

ТІЛ БІЛІМІНІҢ МӘСЕЛЕЛЕРІ

ПРОБЛЕМЫ ЯЗЫКОЗНАНИЯ

Алмабаева Г.Б., Жанадилова З.М. Көркем шығарманың аударылу теориясының мәселелері	6
Aubakirova D.S., Gabdullina Z.Y. Analysis of idiom translation strategies from English into Russian within a political context	12
Байманова Л.С. Неміс тілі жүйесіндегі тілдік түркізмді лексикалық игерудегі ерекшеліктер	17
Герфанова Э.Ф. Понятие «языковая личность» в современной лингвистике	21
Gizdatov G.G. Social constructs of the Kazakh media discourse	26
Дальбергенава Л.Е. Эмосема «сердце» как выражение эмоционального состояния в следственной ситуации	31
Есиркеева Д.А. Номинативное поле концепта <i>ВОЗРАСТ</i>	34
Жарқынбекова Ш.Қ., Тусупбекова М.Ж., Қоңыратбаева Ж.М., Әбдуәліұлы Б. Қалаішілік нысан атаулары: семантикасы, құрылымы, прагматикасы (Астана урбанонимиясындағы шет тілдік эргонимдер негізінде)	41
Исина Г.И. К вопросу типологизации медиапрезентаций и когнитивных стратегий в СМИ	47
Каирбекова И.С., Сатпаева Ж.А., Жандаева Ұ.Ж. «Ақ отау тіктіру» фразеологизмінің фольклорлық мәнмәтіндегі репрезентациясы	53
Карбозова Б.Д. Омонимдерді меңгерту: ой жүйесі мен әрекеттестік	58
Қадыров Ж.Т., Таласпаева Ж.С., Карипжанова Г.Т. М. Көпеев шығармаларындағы түр-түстердің танымдық сипаты	64
Михайлова Т.В., Астафьева Ю.В., Парфенова Т.А. Способы передачи реалий в романе Джорджа Р.Р. Мартина «Игра престолов»	74
Моисеева Е.В., Заяц Т.В., Бурдыга И.В. Переводческие ошибки в художественном переводе	81
Mussabekova U.E., Taubayev Zh.T. Some peculiarities of political discourse in Kazakhstani periodicals	87
Мұхаммади Қ.Т., Иісова Э.Ә. Идеографиялық оқу сөздіктерінің ерекшеліктері	91
Немченко Н.Ф., Левен Я.Я. Ирландские заимствования в английском языке	99
Nurtazina M.V., Arenova M.Zh. Interpretative aspect of the realization of author's intention in a textual aspect	105
Омарова З.К. Поликультурная компетентность как цель языкового образования	113
Оразбаева А.С. Әлеуметтік тілдік қақтығыстарды реттеудегі лингвистикалық сараптама қызметінің рөлі	118
Смагулова А.С., Кучерявая Т.Л. Модели сравнения как способ вербализации эмотивного концепта «горе/печаль» в новеллах Элис Манро	123
Сұлтанова Б.М., Тағаева Г. Когнитивті метафоралардың тілдік ерекшелігі	129
Сурова Д.С. О некоторых аспектах выражения эмоций в языке (на примере романа Ф.М. Достоевского «Идиот»)	136
Туксайтова Р.О., Омарова Г.Т. Топонимическое пространство Астаны в лингвокультурологическом освещении	141
Умирзакова З.А. К вопросу об анализе коммуникативного акта «разъяснение»	145
Шаймерденова Д.З. Ценность «здоровье» в языковом сознании современной студенческой молодежи	151

Шамилоглу Юлай, Қ.С. Құлманов, М.Б. Нұртазина Қазақ әдебиетіндегі интертекстуалдық байланыс пен тілдік тұлғаның сипаты	157
Шахин А.А. Коммуникативный конфликт как индикатор языковой личности	164

САЛЫСТЫРМАЛЫ ТІЛ БІЛІМІ

СОПОСТАВИТЕЛЬНОЕ ЯЗЫКОЗНАНИЕ

Ахметова Г.С., Рахимова Т.К. Экономика және қаржы саласының терминдерін аудару мәселелері	169
Ибрагимова Ж. Машиналық аударма жүйелерінің тиімділігін бағалау әдістері	174
Ismagulova G., Kulakhmetova M. Types of idioms from the point of view of semantic stability	178
Медетбекова П.Т., Аушенова А.С. «Ақша» сөзінің қазақ және ағылшын тілдеріндегі ерекшеліктер	184
Муханова А.Б. Қазақ және ағылшын тілдеріндегі зат есім+етістік түріндегі фразеологиялық тіркестердің құрылымдық-семантикалық ерекшеліктері	190

ӘДЕБИЕТТАНУ ЖӘНЕ ФОЛЬКЛОРИСТАНУ

ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ И ФОЛЬКЛОРИСТИКА

Абишева У.К., Какишева Г.Ж. Между реализмом и символизмом: проза С. Сергеева-Ценского начала XX века	197
Акишева Ж.С. Лирикалық циклдың тұтастырушы компоненттері	203
Алпысбаева Қ.Б. «Едіге батыр» жырының Кеңестік дәуірге дейін жиналу тарихы	208
Almabayeva G.B., Artykova Y.O. Using proverbs in teaching English	216
Балтымова М.Р. Айтыс пен аралас жанрлардың тарихи романдардағы көркемдік қызметі	220
Бекбосынова А.Х. Гиперболалық және литоталық теңеулердің стильдік қызметі	228
Есембеков Т.О., Солтанаева Е.М. Ғ. Жайлыбай поэзиясындағы интермәтіндік қолданыстар	234
Қамарова Н.С., Отарова А.Н. Хамит Ерғалиев поэзиясындағы азаматтық үн	239
Қамарова Н.С., Толысбаева Ә.Т. Гүлнәр Салықбаеваның көркемдік әлемі	246
Қожекеева Б.Ш., Алиева Ж.А. Қазақ әдебиетін дәуірлеу мәселесі және Б. Кенжебаев	253
Ментебаева А.Е. XX ғасырдағы жапон әдеби үрдісі	258
Оңашбай Ш. Есенкүл Жақыпбек – айтыс ақыны	263
Оразбек М.С., Ментебаева А.Е. Қазіргі жапон қаламгерлері шығармашылығындағы көркемдік ізденістер	272
Сүтжанов С.Н., Құралқанова Б.Ш., Құрманғожаева Э.С. Көне соқпақтар, ортақ сипаттар	276
Темирболат А.Б. Хронотоп документа в структуре художественного произведения (на материале произведений Г.К. Бельгера и А. Алимжанова)	281

ТІЛДІҢ ЖӘНЕ ӘДЕБИЕТТІҢ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ

МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ

Ахметова Г.Б. Заманауи оқытудың тиімді жолдары	288
Бегалиева С.Б. Педагогическое проектирование в формировании творческой активности будущего учителя	293
Динаева Б.Б. Коучинг әдісі – тіл үйретудің инновациялық технологиясы	299
Камиева Г.К. Студенттердің танымдық қызығушылығын арттырудағы кейбір мәселелер	304
Кенжеғалиев Қ.К., Қаршыбекова А.Н. Шет тілі сабағында оқушылардың шығармашылық қабылеттерін дамыту жолдары	311
Мусатаева М.Ш., Куатова Г.А. Изучение грамматической семантики футуральности в элективных курсах бакалавриата	319
Омарова З.К. Интерактивные методы обучения видам речевой деятельности иностранного языка у старших школьников	324
Пчелкина Т.Р. Креативность мышления как один из показателей готовности студента к профессиональной деятельности	330
Смагулова С.С., Альжанова А.Б. Профессионально-ориентированное обучение английскому языку на неязыковых специальностях вуза	337
Тусупбекова М.Ж., Нургалиева У.С. Жоғары оқу орындарында ағылшын тілін оқыту барысында бинарлы әдісінің іске асыру жолдары	343
Шагирбаева Б.К. Оқыту жүйесінде заманауи тәсілдерді қолданудың тиімді жолдары	348

ШОЛУЛАР, СЫН ЖӘНЕ БИБЛИОГРАФИЯ

ОБЗОРЫ, КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ

Абильгазиева Ж.К. Востребованность молодых специалистов на рынке труда и ее связь с системой образования в Казахстане	354
Шалгынбай Ж.Ж. Казахстан в Российской библиографии XIX-XXвв.	360

АВТОРЛАР ЖАЙЛЫ МАҒЛҰМАТТАР

367

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ

ӘОЖ 811

Г.Б. Алмабаева, З.М. Жанадилова
Әл-Фараби ҚазҰУ
Алматы, Қазақстан
almabayeva.g@gmail.com

КӨРКЕМ ШЫҒАРМАНЫҢ АУДАРЫЛУ ТЕОРИЯСЫНЫҢ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Адамның шығармашылық қызметінің ең күрделі де көп қырлы түрі – аударма. Әдетте аударма дегенде бір тілдің екінші тілге аударылатын белгілі бір мәтін немесе көркем әдебиетесімізге түседі. Ал шындығына келгенде, аударма барысында бір тілдің бірлігінің екінші тілге уысуы ғана емес, түрлі мәдениет, әр алуан тұлға, ойлаудың түрлі жолдары, әртүрлі әдебиет, дамудың бірнеше кезеңдері, әр елдің салты мен дағдыларына кез боласың. Аудармамен мәдениеттанушы, этнограф, психолог, тарихшы, әдебиеттанушы, тілші ғалымдар айналысады. Соған сәйкес аударма белгілі бір ғылымның шеңберінде зерттеу объектісі бола алады. Сонымен бірге аударма ғылымы – аударматану, психологиялық, мәдениеттанушы, когнитивтік, әдеби және тағы басқа аспектілерге бөлінеді. Автордың ой-сезімін, дүниетанымын, стильдік дербестігін, көркемдік әлемін терең түсіну, айқын сезіну-аударма сәттілігінің негізі.

Түйін сөздер: көркем аударма, мәтін, аударма теориясы, түпнұсқа, әдебиет.

Ең алдымен, аударманың негізгі екі түрі бар: көркем аударма және ақпараттық аударма. Көркем аударма дегеніміз – бұл көркем әдебиет шығармаларының аудармасы. Аударманың бұл түрімен айналысатын аудармашының негізгі міндеті – түпнұсқаның көркемдік-эстетикалық рухын жеткізу, аударма тілінде құнды көркем мәтін жасау. Аудармашы осы мақсатына жету үшін аударылатын мәтіннің жекелеген бөлшектерін ала отырып, түрлі амал-тәсілдер қолдануға ерікті. Ал ақпараттық аударма дегеніміз – оқырманға кейбір мәліметтерді жеткізетін мәтіннің аударылуы. Мұндай мәтіндерге ғылыми, іскерлік, қоғамдық-саяси, тұрмыстық және соған ұқсас мәтін материалдары жатады. Аударманың осы түрімен айналысатын аудармашының негізгі міндеті – осы мәтіндегі ақпаратты толық жеткізу, басым баламалық мүмкіндікті пайдалана отырып, мәтінді аудару. Аударманы көркем және ақпараттық түрге бөлу түпнұсқаның негізгі қызметін көрсетеді. Ол көркем бүтіндікті қажет ететін түпнұсқа аудармасында кейде ақпараттық қызмет атқаратын кейбір бөліктер болатындығын, осыған қарама-қайшы, ақпараттық мәтінді аудару барысында көркем аударма элементтері де кездесетіндігін білдіреді. Аударманың негізгі осы түрлерінің әрқайсысында аудармашылық стратегияны таңдауға әсер ететін өзіндік ерекшеліктері болады әрі өте ұсақ түрлері де кездеседі.

Көркем әдебиет стилінің әдебиеттік, тілдік ерекшеліктері аударма әдебиетке де тән. Белгілі бір халықтың тілінде жазылған әңгіме, повесть, роман – сол халықтың ұлттық көркемөнер туындысының эстетикалық функциясы, прагматикалық сипаты – баршасы тілді қолданушы халықтың рухани-мәдени ұлттық танымының үдесінен шығуды көздейді. Көркем аударманың тілі де сол мақсатқа бағындырылады. Көркем әдебиет тілі қоршаған ортаның шындығын бейнелеп қана қоймайды, адам табиғатын, қоғамның болмысын өзгертуге, жақсартуға ат салысады.

Көркем аударманың теориясы мен практикасы күрделі және көп қырлы мәселелерді қамтиды. Әдеби шығарманың құрылым жүйесі, образдылығы, мазмұны, стилі, тілі секілді

поэтикалық құбылыстармен бірге оның эстетикалық, лингвомәдени, сондай-ақ психологиялық және семиотикалық табиғатын түзетін көркемдік құбылыстарды пайымдау әдеби аударманың табиғатын таразылаудағы басты міндеттерінің қатарына жатады. Оның үстіне, аударма автор мен аудармашының шығармашылық шеберлігі, даралығы қатар көрініс табады. Әрі түпнұсқа тілі мен аударма тілінің заңдылықтары қатар қызмет атқарады. Осының бәрі аударма мәселелерін зерттеудің саласы, арнасы өте көп, алуан түрлі екендігін көрсетеді.

Кез келген ұлт тарихтың қай кезеңінде дүние жүзілік қоғамдық даму процесінен оқшау өмір сүре алмайды. Қай ұлттың тарихын алсақ та, ол өзге халықтардың тарихымен байланысып жатады, басқа ұлттармен әлеуметтік-экономикалық қарым-қатынаста болады. Ал қарым-қатынастың басты құралы тіл екені баршаға аян. Ұлтаралық қарым-қатынасқа келсек, әр тілде сөйлейтін адамдардың арасында тілдік дәнекер керектігі өзінен-өзі белгілі. Міне, осы тұста аударманың қажеттілігі туады. Осы тұрғыдан келгенде, аударманың бастау көздері тым әрі, тарихтың тым ескі қойнауына кетеді [1, 35].

Тілімізде, мәдениетімізде аударма жасау арқылы тілде сөз құраудың, ойды бейнелеудің жаңа тәсілдері туады, жазу шеберлігі артады. Ол халықты рухани жағынан дамытудың күшті құралы ретінде бүкіл адамзат мәдениетінің қазыналы қақпасын ашатын кілт, ғылым мен білімнің қайнар бұлағы, тіл ұстартудың мектебі. Көркем аударма туындылары әр халықтың өз мүлкі, өз табысы болғандықтан жұртшылық (оқырман, зерттеушілер) әрқашан оның жақсысына сүйсініп, жаманына күйініп отыратыны белгілі.

Аудару іс-әрекетінің өмір сүру ұлт тарихының көне қойнауымен астарлас. Аударманың іс-тәжірибесі қазақ ғылымында негізінен әдебиеттану саласының аясында көбірек талданып келгеніне және осы аспектіге бірыңғай лингвистикалық тұрғыдан қарастыру кейінгі жылдары ғана қолға алын бастады. Демек, аударманың лингвистикалық теориясы – қазақ тілтанымы үшін жас ғылым, сондықтан осы ғылымның негізгі бағытын айқындап бере алатын бірқатар ұғым-түсініктерінің даралана қоймағанының себептері де түсінікті.

Ең алдымен аударманың үрдіс ретінде өтуі үшін де, теориялық түйіндерін жасау үшін де маңызды факторлар – аударудың амал-тәсілдері. Әлемдік аударматануда бұған қатысты тиянақты пікірлер айтылғанымен, бұл тұрғыдан әлі де шешімін таппаған мәселелер баршылық. Бұл көзқарастар роман-герман тілдерінен орыс тіліне (немесе керісінше) аударудың тәжірибесіне сүйеніп жасалған; түркі тілдерін орыс тіліне, оның ішінде қазақ тілінен орыс тіліне тәржімалау тәжірибесіне қорытылауында аударманың амал-тәсілдерін қолдану үшін жалпы теориялық пікір-көзқарастар негізге алынды. Әлемдік аударматанудағы аударудың жолдарына орай айтылған түйіндердің бірқатары орыс тілінен қазақ тіліне, керісінше, қазақ тілінен орыс тіліне тәржімалаудың теориясы мен тәжірибесіне сәйкес келмей жатады. Бұның себебі түпнұсқа мен аударма тілдің әртүрлі тілдер типологиясына енетіндігіне байланысты. Сондықтан қазақ тілінен орыс тіліне аударудың ерекшеліктерін таратып айтуда, нақтылай түсуді қажет ететін бір алуан ұғым-түсініктер бар.

Көркем аударма – әдебиетті жақындастыратын өнердің бірі. Осыған сәйкес, классик суреткер М. Әуезов бір сөзінде: «Аударма бір жағынан шеберліктің де мектебі. Аудару үстінде жазушы автордың шығармашылық сырына қанады, оның көргенін көріп, білгенін біледі, сол арқылы өзінің ой өрісін ұлғайтумен қатар, авторша машықтанып үйренеді. Бұл жағдай шын талант иесінің бойынан шығармашылық қайнардың жаңа көздерін ашуға себепші болады» [2, 46], – деп аударманың маңызын тереңнен толғай отырып шығармашылық ықпалдастық мәселесінің қайнар көздері қайда жатқанын, бұл орайдағы аударманың рөлі мен мәні жөнінде тұжырымды ойын білдірген. Осы тұрғыдан келгенде жалпы, шығармашылық әсер, ықпал ету – шығармашылық тұрғыдан үйренуге жетелейді. Қаламгерлердің бір – бірімен танысып, өзара идеялар алмасуы, соған орай әдебиеттерінің дамуы, ақыл – ой өрісінің ұлғаюы бір халық әдебиетінің екінші халық тіліне аударылуына негізделуі, түпнұсқаны шынайы жеткізу – көркем аудармадағы ең басты тұжырым болып табылады. Шынайы түрде аударма жасау дегеніміз – өз тілінде автордың түпнұсқада айтқан ойларын, мәтіндегі сезімі, таным-түсінігін дұрыс та дәл жеткізу, аударманың барлық талапқа сай жазылған жоғарғы көркемдікте жасап, оқырманның сүйікті шығармасына айналдыру. Түпнұсқада бейнеленген шынайы болмысты,

баяндалған ақиқат жайларды аударма шығармасында шындық түрінде қайталап жеткізу аударма қызметінің ең басты мақсаты болып табылады. Аудармашы бір ел әдебиеті мен екінші ел әдебиетінің арасындағы рухани дәнекер. Алайда рухани дәнекерліктің қиындығы мен машақаты да жеткілікті, оған қойылатын талаптың да өте жоғары, міндеттің аса зор екені белгілі. Әдебиеттің ішкі байланысын нығайтатын аудармашы түпнұсқаны басқа тілді мәдени ортада таныстыру үшін аудармашыға қойылатын талаптарды орындауы тиіс. Ал олардың аударатын шығармаларын қарастыру үшін, компаративистика ғылымын зерттеуші Б.И. Дуанинаның атап көрсеткеніндей, «...іріктелініп алынған шығармаларына көңіл аударуы керек және зерттеу жұмыстарын жүйелі ұйымдастыру арқылы халықаралық контексте жақындай түсу қажет» [3, 14], – деген пікіріне жүгінуге тура келеді.

Аудармада автордың шығармада нені мазмұндағанын, қандай мақсат көздегенін, нені басты мәселе етіп көтергенін немесе неге басым көңіл аударғанын білу- сыншыға, әдебиетшіге, аудармашыға тікелей қатысты болса, мәтіндегі автор ойын, сөз астарындағы құпия сырды дәл аңғарып, ұғыну аудармашылық сезімталдық пен түйсіктілікті талап етеді. Шығармалардағы автор ұстанымы, мұраты, ой-танымы неге бағытталғанын білу маңызды. Сондықтан көркем туындыны қайталап, асықпай, жайлап түйсініп оқу аудармаға пайдасын тигізеді.

Көркем аударма мақсаты-шет тілін білмейтін оқырманды басқа хылықтың шығармаларымен, әлем әдебиетінің озық үлгілерімен, классикалық туындыларымен таныстыру. Шығарманың көркемдік ерекшелігін табысқа жетуінің басты кепілі. Мұндай жетістікке жету үшін аудармашы бірінші кезекте түпнұсқаның көркемдік мазмұнымен бірге, рухын терең сезінуі тиіс, бұл үшін талантты аудармашы болу аз, нағыз әдебиетші, энциклопедияшы ғалым болуы тиіс.

Аударматану бір-бірімен өзара байланысты ғылымдар: әдебиет теориясы, әдебиет тарихы, әдебиеттану, әлем әдебиеті, қазіргі қазақ тілі, тіл біліміне кіріспе, қазақстан тарихы, психология, логика пәндерінің жиынтығынан құралып, компаративистика ілімін қалыптастырады. Компаративистика көркем аударма арқылы алға жылжитындықтан, халықты рухани жағынан дамытуда маңызды рөл атқаратын әдеби үдеріс. Сондықтан да, көркем аударма әдебиетпен қатар дамып отырды деуге толық негіз бар. Аударма өнері – әдеби байланыстың дәнекері болғандықтан, аудармашылар мен компаративистер алдында, көркем аударманы дамыту мәселелері тұрды. Әсіресе, XX ғасырдың екінші жартысында аударылған шығармаларға қатысты талқылаулар, конференциялар ұйымдастырылып, көркем аударматануында жетекші идеялар мен ұстанымдар ұсынылып отырды.

XX ғасырдың 50 жылдарынан бастап, Бүкілодақтық, республикалық конференцияларда көркем аудармаға қатысты көптеген теориялық пікірлер айтыла бастады. Солардың ішіндегі басты-бастыларын атап айтсақ, 1955 жылы Қырғызстан Жазушылар одағы басқармасы президиумының шақыруымен қазақ ақын-жазушылары Фрунзе қаласында болып, екі ел әдебиеті жайында өзара ойларын ортаға салды.

1957 жылы 4 желтоқсанда Қазақстан Компартиясы Орталық комитеті бюросының «Республика баспаларының аударма әдебиетті бастырып шығару жұмысындағы елеулі кемшіліктер туралы» қаулысына орай Қазақстан мемлекеттік көркем әдебиет баспасында құрылған аударма әдебиет редакциясы 1958 жылдың мамыр айынан қазанға дейін Азия мен Африка елдері жазушыларының анағұрлым көлемді жиырма бір кітабын қазақшаға аударып, редакциялап, баспаханада бастырып, жарыққа шығарып үлгерді. Осы жылдың қазан айында Ташкентте өткен конференциясында таныстырды. «Түпнұсқаның өз тілінде басылған бұл кітаптарды конференцияға қатысушылар сүйсіне, қуана қарсы алды, қызығып, мақтап, мақұлдаған пікірлерін айтты» [4, 178], – деп жазды аудармашы Х.Өзденбаев.

Сонымен қатар, 1958 жылдың 15-18 қаңтар аралығында Алматы қаласында орыс әдебиетін Орта Азия, Қазақстан, Әзірбайжан халықтарының тілдеріне аудару мәселесі жөнінде аймақтық кеңес өткізілді. Бұл кеңес Қазақстанда аударма ісінің дұрыс жолға қойылуына мол септігін тигізгені сөзсіз.

Кеңес жазушыларының Бүкілодақтық ІІ съезінде аударма мәселесі қаралып, КСРО Жазушылар одағының басқармасы бұл мәселені пленумның күн тәртібіне қойып отырды. Сонымен қатар, Совет Одағы көркем аударма жасап, оны таратуда дүние жүзі бойынша алдыңғы орынға шығып, 1958 жылы көркем аударма саласындағы жетістіктері үшін Брюссельде өткен дүниежүзілік көрмеде КСРО Жазушылар одағы алтын медальмен марапатталды.

1960 жылдан бастап әр елдің тіл ерекшеліктеріне қарай жер-жерлерде регионалдық конференциялар ұйымдастыру жолға қойылды. 1961 жылы Мәскеуде көркем аударма мәселелері жөнінде халықаралық симпозиум өткізіліп, оған бұл орайда көркем аударманың негізінен орысшадан қазақшаға аударудың сыры мен сынына ерекше көңіл бөлінді.

1961 жылы желтоқсан айында Фрунзе қаласында түркі тілдес халықтардың шығармаларын аудару мәселелері жөнінде конференция өткізіліп, 1962 жылы Қазан қаласында жалғасын тапты. Жазушылар одағы басқармасының төрағасы Л. Соболев осы конференцияда өзінің «Абай жолы» романының қалай аударғандығы жөнінде баяндама жасаған. «...Ол түпнұсқаның ұлттық бояуын сақтау жөнінде өз пікірлерін баяндай келіп, шығарманың көркемдік мәніне жете түсінуде автордың өз көмегі орасан зор болғанын атап айтады» [5, 155]. Автормен ақылдаса отырып жасалғандықтан «Абай жолы» эпопеясы «авторизованный перевод» яғни, мақұлданған аударма деп аталынды. Сондай-ақ, тілдері түбірлес туысқан республикалардың әдебиетін өзбек тіліне аудару тәжірбиесі жөнінде өзбек республикасының астанасы – Ташкент қаласында Мәскеуден арнайы мамандардың қатысуымен, үлкен кеңес болып өткен. Онда негізінен қазақ әдебиетін өзбек тіліне аудару мәселелері сөз болды.

1966 жылы Мәскеуде көркем аударманың ең шұғыл проблемаларына арналған дүниежүзілік симпозиумда:

1. Көркем аударма теориясы мен тәжірбиесінің өзекті мәселелері;

2. Поэзиялық шығармалардың аударылуы;

3. Түпнұсқа мәтініндегі ұлттық ерекшеліктерді беру тәсілдері; т.б. мәселелер кеңінен талқыланды.

Симпозиумда дүниежүзі бойынша 200-ден астам ғалымдардың баяндамалары тыңдалды. Біздің елден көркем аударма теориясын зерттеушілер С. Талжанов пен Ә. Сатыбалдиев қатынасып, көркем шығармаларды орысшадан қазақшаға аударылу ерекшеліктеріне байланысты баяндамаларымен таныстырды.

1967 жылдың сәуір айындағы Қазақстан жазушылар одағы басқармасының аударма мәселесіне арналған пленумының алдында Ә. Сатыбалдиев аталмыш симпозиумда көтерілген мәселелерге тоқтала отырып, біздің елден басқа республикаларда көркем аударма мәселесін ұйымдастырып, жолға қойып отыратын кеңестердің ашылғандығын, ғылыми институттарда арнаулы бөлімдер, гуманитарлық оқу орындарында көркем аударманың тарихы мен теориясына арналған кафедралар жұмыс істейтінін тілге тиек ете отырып, лайығынша жолға қойылмай келе жатқан аударма саласына мықтап көңіл бөлу керектігін баса айтады. Баспаның жоспарын ықшамдау керек болса, аударма көлемінің азайтылатынын, ақша үнемдеу керек болса аудармаға деген қаламақы кемітілетінін, елдер арасындағы кезекті онкүндіктер қарсаңында, не болмаса біреудің мерейтойларын өткізуге келгенде айнала жүгірісіп, жабыла аударту ұйымдастырылатынын да, ол науқан өткеннен кейін саябырсып қала беретінін ашына айтады. Сондай-ақ, симпозиумда көркем аударма шығармалардың жыл сайын ондаған баспа үлкен көлемде шығып жатқаны, саны көп болғанымен сапаларының нашарлығы сөз болды. Ол кезде сападан гөрі санның артуына көп көңіл бөлініп кетуінің басты себептері айтылады.

«Кеңестік кезеңде аударма дербес өнер үлгісіне айналып, қалыптасты. Біздің бірсыпыра қандастарымыз өз тағдырын әдебиеттің осы саласымен байланыстырды. Қазіргі кезде кеңес дәуіріндегі аудармаға деген тапсырыспен жасалған жарамсыз дүние ретіндегі қарау секілді теріс көзқарас қалыптасқан. Аударма жұмысы жоғары сапалы деңгейге тез көтерілді, оған ерекше көңіл бөлініп, жағдай жасалды, дамудың даңғыл жолына түсіп, тез жетілді десек, шындықтан алыс кетер едік. Көркем аударманың жай-күйі туралы айтылған мына пікірлер

мен баяндама, сын мақалалар көркем аударма мәселесі әр кезде де күрделі күйде болғанын аңғартады.

1954 жылы өткізілген бүкілодақтық жазушылар съезінде Ғ. Мұстафин баяндама жасап, өз ойын былай жеткізген болатын «Қазақ кеңес әдебиеттерінде көркем аударма үлкен орын алады, өйткені аударма арқылы жер жүзілік әдебиетке мәдениетімен толысамыз. Кеңестік Қазақстанның өркендеген мәдениеті аудармалық әдебиеттің көлемінен де көрінсе керек. Алайда қазақ тілге аударылған шығармалардың бір сыпырасы оқушылар тілегін қанағаттандыра алмай жүр» [5, 82], – деп ашына айтады.

Баяндаманы талқылау барысында Ә. Ипмағамбетов «Аудармашы шығарманың жалпы мазмұнын ғана жеткізіп қоймай, оның көркемдік ерекшеліктерін де сақтауға міндетті, мұның мәнісі – көркем шығармаларды аудару саласында жеткілікті даярлығы бар, жазушылық шеберлігі жетілген әдебиетшілер ғана жұмыс істей алады деген сөз. Аудармашылардың тәжірибесін қорытып отыру керек, реалистік аудармашының принциптері туралы көлемді еңбек қажет» [5, 85], – деп өз пікірін ортаға салады

Осы арада Ж. Молдағалиевтің Қазақстан жазушыларының V съезінде айтылған сөзін келтіре кетейік: «...әдебиеттің осынау өте маңызды саласына баспасөз жөніндегі республикалық Комитет пен «Жазушы» баспасы тарапынан болсын, Жазушылар одағы тарапынан болсын әлі де жете мән бермеушілік бар. Соңғы жылдары «Жазушы» баспасы аударма кітаптар шығару жоспарын кемітіп жіберді. Мысалы, 1959 жылы олардың жалпы көлемі 800 баспа табақ болса, 1965 жылы 200 баспа табақтан аз-ақ асыпты. Аудармашыларға деген көзқарастың да пәлендей емес екенін ашық айту керек. Олармен алдын ала шарт жасау, аванс төлеу сияқты заңды шаралар «Жазушы» баспасы практикасында жоқ деуге болады» [5, 133], – деуінен-ақ, көркем әдебиетті аударуды жоспарлау ісінде де жүйесіздік белең алғандығы айқын аңғарылады. Сондай-ақ, «...Көркем аудармаға біздің әдеби сын да көп көңіл бөледі деп айта алмас едім. «Соғыс пен бейбітшіліктің» қазақ тілінде шыққанына бірнеше жыл болса да, біздің сыншылардан ол жөнінде жұмған аузын ашқан әлі ешкім жоқ. Осы бір үлкен әдеби оқиғаның Жазушылар одағының залында да творчестволық әңгіме болмауы-көркем аударма секциясының, әсіресе секретариаттың қағыс қалған ісі екенін мойындау жөн» [5, 133], – деген сөздеріне назар аударсақ, аталмыш кезеңде көркем аударма сынының әлі де жетіле қоймағандығына көз жеткіземіз.

Басқа ұлттық аударма мектептерін салыстыра қарастырғанда, қазақ аударма мектебінің қалыптасып, жеке отау тіккеніне аса ұзақ уақыттың болмағандығы баршаға аян. XIX ғасырдың II жартысында Ы.Алтынсарин мен А.Құнанбаев сынды қазақтың ұлы ойшылдары қазақ топырағына алғашқы аударма әдебиеттің үлгілерін әкелсе, бұл үрдісті XX ғасырдың алғашқы жартысынан бастап-ақ ұлтымыздың зиялы қауымы ілгері дамытып әкетті деуге болады.

Бұл бастама әлі күнге дейін осы бір ырғағын бұзбай, әдебиетімізге әлемдік әдебиеттің құнды да көркем мұраларының келіп қосылуына өзіндік үлесін қосуда. Десек-те, осынау мол мұраның аударылу сапасы қандай? аудармашылардың тәржімашылық шеберлігі қай деңгейде? деген сұрақтың жауабы ізделінуі сөзсіз. Бұндай сұраққа жауап іздеу өткеннің де, бүгіннің де, келешектің де өзекті мәселесі болмақ. Сондықтан, сұраққа жауап іздеудің бірден-бір жолы, ол - аударма теориясын қалыптастыру еді. Рас, қазақ аударма теориясы бірден қалыптаса қалған жоқ, ол орыс және әлемдік аударма теориясын басшылыққа ала отырып қалыптасты десек, ағат айтқандық болмас. Бұған қарап, қазақ аударма теориясы басқа халықтардың аударма теориясының бірден-бір көшірмесі екен деген ой тумаса керек, дегенмен, оларды үлгі тұтқандығы бағыт-бағдар еткені де ақиқат.

Аудармашы қанша күрделі болса да шығармадағы ұлттық ерекшелікті, көркемдік мазмұнды түпнұсқамен тең дәрежеде аудармада көрсете білуі тиіс. Ол өзі аударатын ақын-жазушының шығармашылығын аударуға қызыға кіріскенде ғана сәтті аударма тудырады.

А. Федоровтың ұғымынша: «Аудармашы тек қана әдебиет тарихын білуі тиіс емес, сонымен бірге автордың шығармашылық болмысының да даму тарихын білуі тиіс» [6, 68], – деген шарты орыс аударматануында ғана емес, аталмыш кезеңде қазақ аударматануында да жиі айтылды. Шынында да, аударатын автордың шығармашылығымен толық танысумен

қатар, оның табиғи болмысын, шеберлік қырларын, шығармадағы айтар ойын жеткізу тәсілін, кейіпкер сомдау жүйесін, стильдік-тілдік қолданыс ерекшелігін, композициялық құрылым жасау тәсілдерін меңгеріп алған дұрыс. Ол туралы зерттеу ғылыми жұмыстармен, естеліктермен танысу да пайдалы.

Жалпы, аударма жұмысымен айналысудың қыр-сырын, оның қиындығы мен пайдалы жақтарын нақты көрсететін еңбектер дегенде, алғаш рет 1965 жылы жарық көріп, жалпы оқырман қауымның ыстық ілтипатына бөленген, кейіннен қайта басылып шыққан Ә. Сатыбалдиевтің «Рухани қазына» атты еңбегін атап өткен орынды. Аталмыш еңбекте айтылған проблемалық мәселелер күні бүгінге дейін өзінің маңыз-қасиетін жойған жоқ. Зерттеуші ең алдымен, аударманың даму бағытына, маңызына жан-жақты тоқтала отырып, аударма арқылы тілімізге неологизмдік сөздердің көбейетінін, аударма тек қазақ тілін лексикалық тұрғыдан байытып қана қоймай, сонымен бірге синтаксистік тұрғысынан да, жазу, сөйлеу, мәдениетін көтеру тұрғысынан да көп әсері бар екенін тілге тиек етеді.

«Аударма арқылы қазақ оқырмандары ескі патша сарайларына, хан ордаларына, не бір көсемдерді, не бір шешендерді, неше алуан суайт-сұмырайларды көреді. Аудармашы осылардың бәріне ең алдымен ойын жеткізу керек те, сонан соң сөзін жеткізу керек. Яғни ол аударылатын кітаптағы соны дүниені, соны өмірді, соны ортаны ең әуелі көзімен көріп тұрғандай ойша қабылдап, оның әрбір деталіне дейін бойына сіңіріп алуы керек те, тек сонан соң ғана ана тілінің бар мүмкіншілігімен оқушыларына айтып беруі керек» [7, 9], – деп, аудармашы мақсатына тоқтала отырып, аударма принциптеріне талдаулар жасайды. Аудармашы әрі ғалым аударма принциптері туралы ойын былайша жүйелеп көрсетеді. Оның тұжырымдауынша:

1. Көркем аударма әдебиетіміз бен мәдениетіміздің үлкен және маңызды саласы.
2. Оның көп жылдық тарихы, өсу жолы, қалыптасқан дәстүрі бар.
3. Ол халықты рухани жағынан дамытудың күшті құралы: бүкіл адамзат мәдениетінің, қазыналық қазынасын ашатын кілт, ғылым мен білімнің қайнар бұлағы, тіл ұстартудың дүкені.
4. Көркем аударма теориясы филология ғылымының бір саласы. Оның тәжірибені қорыту, пікір жарыстыру негізінде айқындалған принциптері, танылған тәсілдері, шеберлік жүйесі бар.

Сондай-ақ, аударма деген біздің жағдайымызда тіл ұстартудың нағыз зертханасы екендігі қазақтың бар сөзі сол зертхананың сарабынан өтіп жатқаны, күн сайын соншалық көп істелетін аударма үдерісінде бір сөз әр мақамда қолданылып, сан рет салыстырылатыны, кейде оғаш та қолданылып жүріп, бірте-бірте орнын табатыны ғалым назарынан тыс қалмайды. Мысалы, «оборона» деген сөздің көпке дейін «Отан қорғау», «ел қорғау» болып келіп, ақыры «қорғаныс» болып тұрақтауының өзі үлкен эволюциялық дамудан туған ірі жеңісіміз» [7, 16], – деп аударма жасаудың тиімді жақтарын, маңыздылығын сөз ете отырып, аударма өнерін ғылыми тұрғыда зерттеуді бір жолға қою керектігін алға тартады.

Аударматану – аударма ғылымының қалыптасуы мен өркендеуін, зерттелуін қарастыра отырып, әр қилы қызмет атқарады: әдеби амалдардың қолданысы, аударма трансформациялары, әдеби аударманың негізгі тұжырымдары, өзіне тән ерекшеліктері, аудару тәсілдері мен тәжірибелері, аударма мәтінінің түпнұсқамен сәйкестігін пайымдап, барлап-байқаудан туған қағидаларды ғылыми негізге сүйеніп қорыту да аударматанудың негізгі міндетіне жатады.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Қабдолов З. Таңдамалы шығармалар. – Алматы: Жазушы, 1983. – 460 б.
- 2 Әуезов М. Көркем аударманың кейбір теориялық мәселелері // Қазақ әдебиеті, 1955, 7 қазан.
- 3 Дуанина И. Компаративистиканың өзекті мәселелері. // Халықаралық ғылыми конференция. 2006. – 524 б.
- 4 Уақыт және қаламгер. Әдеби сын 5-кітап. – Алматы: Жазушы, 1977. – 287 б.

5 Әдеби өмір шежіресі // Құрастырған - Ә.Нарымбетов. – Алматы: Ана тілі, – 488 б.

6 Федоров А. Основы общей теории перевода. – Москва: Советский писатель, 1972. – 356 с.

7 Сатыбалдиев Ә. Рухани қазына. – Алматы: Жазушы, 1987. – 229б.

Перевод является межъязыковой коммуникацией. Переводом называется процесс преобразования речевого произведения на одном языке в речевое произведение на другом языке при сохранении неизменного плана содержания, то есть значения. Для сознательного и правильного выполнения своих функций переводчик должен ясно представлять себе цель своей деятельности и пути достижения этой цели. Такое понимание основывается на глубоком знакомстве с основами теории перевода, как общей, так и специальной и частной, применительно к той области и комбинации языков, с которыми имеет дело переводчик. Оно предполагает знание системы соответствий между этими языками, приемов и методов перевода, умение выбрать необходимое соответствие и применить наиболее эффективный прием перевода в соответствии с условиями конкретного контекста, учет прагматических факторов, влияющих на ход и результат переводческого процесса.

Translation is a means of interlingual communication . The theory of translation provides the translator with the appropriate tools of analysis and synthesis. It makes him aware of what he is to look for in the original text, what type of information he is to look for in the original text, what type of information he must convey in target text and how he should act to achieve his goal. The translator makes possible an exchange of information between the users of different languages by producing in the target language a text which has an identical communicative value with the source text. Theory of translation deals with translation universals and is the basis for all other theoretical study in this area, since it depends what translation is and what makes it possible.

УДК 84.4.5

D.S. Aubakirova, Z.Y. Gabdullina.
Sh.Ualikhanov Kokshetau State University, Kokshetau, Kazakhstan
audiana91@gmail.com

ANALYSIS OF IDIOM TRANSLATION STRATEGIES FROM ENGLISH INTO RUSSIAN WITHIN A POLITICAL CONTEXT

Idiomatic expressions are considered to be the essence of any language. In other words, they are used in all spheres of people's everyday activities. They are processed quickly by native speakers, while for non-natives interpreting and translating of idioms may be problematic even at high level of proficiency. This paper analyses the problems which are often encountered by translators when dealing with the translation of idiomatic expressions within a political discourse. It also discusses effects of different registers on the translation of idioms. The translator proposed some tentative suggestions and made comments on the translation of chosen idiomatic expressions. The analysis is based on David Cameron's public speech held in Manchester, 2015.

Keywords: Idiomatic Expressions, Culture – specific Concepts, political Discourse, Translating Idioms, Idiom; Translation Strategies; Idiom Translation; Equivalence.

The problem of having no equivalent for certain expressions in the target language (TL) remains one of the major issues which translators come across. However, before an appropriate translation method can be applied to an idiom, it has to be recognized as such, understood and analysed thoroughly. In addition to that, a translator must take into consideration the particular context wherein

idioms are used. Accordingly, it is important to note that when choosing an appropriate method for translation, translators can be conditioned by register or genre. Furthermore, it is not always enough to simply find an equivalent to effectively translate a text. According to Trosborg, in order to become a successful professional, it is essential to understand the genre a translator is dealing with [1, 15].

According to Mona Baker, idioms are fixed phrases, the meaning of which cannot be understood by knowing the individual components [2, 45]. She states that the change in the word order in an idiomatic expression, the removal or adding a word to it, or a replacement a word by another one will inevitably lead to the loss of its sense.

Fernando, in his taxonomy, distinguished 3 subgroups of idioms [3, 35]:

1. Pure idioms. This type of idioms is considered to be as non-literal expressions. For example, *to cry over spilt milk* cannot be understood literally because its meaning has nothing in common with milk.

2. Semi-idiom is an expression that has one or more literal elements. For example, *to pass the buck*, wherein *pass* has a literal meaning and *the buck* has a meaning of responsibility.

3. Literal idioms are expressions which can be interpreted by their constituents.

Idioms can also function in different generic patterns. According to McCarthy [4, 87], idioms have a characteristic of ‘observation – comments’, wherein a speaker makes an observation and then evaluates it by means of an idiomatic expression. For instance,

S1: Yet it made a lot of political statements as you were saying, a lot of comments on even the way the world is today.

S2: Mm. Yeah. Today. Yeah. I thought that.

S3: But I just felt the whole book was written *tongue in cheek*. I think that was, that was initially his whole point he was just laughing at us. He’s *taking the Mickey*. (Candode) [4, 88].

In the given example, idiomatic expressions serve a function of evaluation, followed after a factual observation. Such instances, wherein idioms serve an evaluative function, occur very often in any language which illustrates the importance of idioms as a communicative pattern. Apart from the above mentioned evaluative function, there are also narrative and summarising functions which should be taken into consideration during the translation process.

Since conventional software can only partially retrieve idiomatic expressions, one should rely on the lists of recurring chunks, however, such lists still need manual sift to decide which lexical units can be called as idioms and which not. Furthermore, it should be highlighted that this lists do not provide contextual information, in other words, idioms are extracted from source texts which means translators or/and users have to turn to the contexts in order to thoroughly investigate idiomatic expressions [4, 82]. As regard the meaning of idioms, it can be sometimes very difficult to decode an idiomatic expression by only examining its constituent parts which became clear from the discussed examples. The translator, in the absence of contextual clues, may rely on some considerations offered in the literature. For example, one of the considerations is based on suggestion that idiomatic expressions are often partially literal and by ‘imagining’ their literal meanings in our mind, one can interpret their figurative meanings [4, 87].

Before moving to the analysis of idioms in a political context, it is crucial to state that the translated product should sound natural to the target audience (TA). Accordingly, another important consideration that translators should bear in mind is retaining naturalness and fluency of the target text (TT). Thus, the translator addressed various theories known in the translation studies field, such as Eugene Nida’s strategy of dynamic equivalence [5, 126], Lawrence Venuti’s invisibility of translators for the purpose of achieving fluency and coherence in the TT, and Hans Vermeer’s Skopos Theorie [6]. According to Nida’s formal equivalence the quality of translation was determined by its accuracy and correctness [5, 126]. While dynamic equivalence focuses attention on the cultural expectations and the reader’s linguistic needs. Thus, he suggested several basic requirements of a translation [5, 126]. For example his ‘principle of equivalent effect’ implies four fundamental requirements: 1) ‘translation should make sense, 2) it should convey the spirit and manner of the source text (ST), 3) it should have natural and easy form of expression so the audience could read the

final product as fluently as in his/her first language, and 4) the translated product should elicit the same response in the target culture (TC)'.

Vermeer's Skopos theorie had a significant influence when deciding on the overall strategy of the translation. In the translation process it is important to clarify the functions of the ST. Skopos theory was developed from a theory called translational action [5, 221], wherein 'any action has an aim and motive which leads to a result, a new situation or event' [5, 221]. According to Vermeer, the strategies used in the process of translation are determined by the purpose of the translation.

Another theory which was addressed to is Katharina Reiss's work on text types and text varieties. For Reiss communication must be achieved in the text as a whole rather than at the word or sentence level [7, 70-72]. Reiss defines a text type according to informative, expressive, and operative characteristics, and each of them obtains different aims. Therefore, when translating political speeches, another important concept that should be considered is a functional approach. However, despite the fact that Reiss and Vermeer [7, 72-75] set out basic rules to their theory, one of the certain advantages of their practice is that the theory does not define the principle of it. Each case should be considered separately [7, 72-75].

As mentioned above, when translating idioms one should take into account the context wherein idioms are used. It is believed that idioms are more frequently used in fiction and informal speech. However, it does not necessarily mean that academic or business data feels the shortage of idiomatic expressions. A small-scale research of twenty British political speeches showed that there are at least ten idiomatic expressions in each speech. Thus, translation of idioms in political discourse deserves a particular attention.

Analysis of idiom translation strategies.

Baker states that one of the first difficulties which translators encounter when dealing with idioms is an ability to recognise and interpret them correctly. This is not an issue for native speakers, since they can easily recognise idioms in speech; however, for the non-native speakers this can be very challenging at times. Some idioms are quite easy to recognise since their literal meaning does not coincide with the reality [2, 45-65], thus they cannot be understood literally, such as 'to plant a seed of hatred' or 'to rule the waves'. On the other hand, there are idioms which offer a quite applicable literal meaning and thus might present considerable difficulties.

For example, an idiomatic expression such as, 'to go through the roof', in Russian has a literal meaning 'проходить через крышу', which can be used in a proper context. The following example 'Who gets hurt when governments lose control of spending and interest rates *go through the roof?*' (Cameron, 2015) [8] shows the contextual inappropriateness with the literal interpretation of the idiom, which pushes us to investigate its figurative meaning. In this case, 'to go through the roof' has two figurative interpretations, where the first one is 'to become very angry' and the second is 'to become very high for prices' (Cambridge International Dictionary of Idioms) [9]. Provided a translator is aware of the second figurative interpretation of the idiom, it does not cause any difficulties in translation of it, but nevertheless processing idioms with multiple meanings might pose a more significant challenge for translators when they are not aware of the double meaning, especially if the translator works into his / her second language. The Russian idiomatic expression 'выше крыши' (back translation, over/through the roof) could act as one of the closest equivalents if it was not quite misleading since it is used in a different context (spoken language) and considered to be informal.

Another point to be stressed is that the context wherein this idiom was used restricts a translator to find a more applicable Russian equivalent so it corresponds to the formal style of the source language (SL) context. Another alternative phrase 'Зашкаливать' (to go off the scale/charts) might carry over the meaning of the SL idiom, however, it does not render the figurative characteristics of the idiom. Accordingly, an important consideration that translators should bear in mind when dealing with idiom translation is retaining the style, as well as the expressivity of an idiom. The Russian idiomatic expression 'Бить все рекорды' (to hit all the records), which is similar in meaning but dissimilar in form, seems to be more appropriate to the political context. Firstly, because the context

of use of the aforementioned idiom is more or less similar with its English counterpart, and secondly, it fully carries over an idiomatic expressivity and works fine in a formal context.

Another example taken from the same speech, ‘to feel sick to one’s stomach’ has a negative emotional colouring and connotation which can be translated into Russian as ‘тошнить от ужаса’ (likely to vomit because of being horrified by something) or ‘приводить в ужас’ (to bring into a horrified condition). Although the first Russian alternative seems to convey the same meaning, and has a strong negative colouring, translators again should take into account the register of the TL and investigate if the translation is appropriate within the political context of the TL audience. This in turn raises the question on the degree of formality of the source expression within their political discourse. On top of that, when working on political discourse it is crucial to be aware of the language specificity within the mentioned field both of the source and target language. Accordingly, the first mentioned Russian idiomatic equivalent is more likely to be used in informal speeches rather than in a political context. Therefore, the second alternative is a better match for the formal discourse in Russian. Although the use of ‘приводить в ужас’ results in a slight loss of idiomatic expressivity, by bringing in more formal features the style is transferred to the TL.

According to Baker, another difficulty that causes translation problems is a play on words [2, 45-100]. She gives an example of the idiomatic expression ‘to poke one’s nose’, which is used in the ST in both literal and figurative meaning. An idiomatic equivalent in the TL is a solution to this problem, otherwise a play on idiom has to be omitted. To illustrate the problem of play on words, a marked idiomatic expression ‘We are not a *one-trick party*’ (Cameron, 2015) [8] has been chosen, which presents a problem both in interpretation and translation. In order to interpret an idiom correctly, translators should be able to recognise a play on word and investigate the original version of an idiom. The original idiomatic expression is ‘a one-trick pony’, which means that someone is good at doing only one thing at a time (Cambridge International Dictionary of Idioms) [9]. The etymology goes back to the 19th century and is related to circuses where ponies were taught to perform tricks. At this point it should be noted that political speeches may involve culture-specific language as well, which is considered to be a serious challenge for translators, since dissimilarities in culture make it very difficult to render the intended meaning of idioms. Due to the unavailability of a Russian equivalent of the original idiomatic expression, paraphrasing and retrieving the original meaning of the idiom seems to be called for. Thus, ‘Мы не из тех людей, которые годятся лишь на одно дело’ (We are not that type of people who are good at doing only one thing) would work in the TL, but the translation loses its colour and that significant effect which the speaker tried to reproduce by substituting words (pony-party); in other words, the translation has flattened the intended play on words. In this case equivalence can hardly be obtained. However, it is important to reflect the original negativity of the idiom ‘a one-trick pony’. In order to preserve the expressivity of the idiom, a translator can retain the play on word and intensify it by adding the word ‘*одноразовый*’ (for one-use), which can be used in its figurative meaning, to render the effect which the original speaker was aiming at. Hence, ‘We are not a *one-trick party*’ can be translated as ‘Мы не из тех *одноразовых партий*, которые годятся лишь на одно дело’ (We are not one of those *one-use parties* which are good at doing only one thing).

Since translation can easily distort a culture-specific word or information which has not been understood [1, 10-50], it is crucial for translators to gain more knowledge in cross-cultural issues as well. In other words, the translator should be able to recognize and understand cultural and communicative differences in order to effectively render the intended information from the SC to the TC.

The following example illustrates the translation difficulties which arise from the cultural background of the SL. ‘Our patriotism has never been simply some grand notion of *ruling the waves*, or *riding high* in the money markets... but a deep compulsion which says: “you make a country greater by making life better for its people”’ (Cameron, 2015) [8]. The idiomatic expression ‘to rule the waves’ presents considerable difficulties both in interpretation and translation of it. There is hardly any equivalent which can fully render the figurative interpretation of the culture-specific idiom in Russian for the above-mentioned English idiom has a special significance for the British nation, the

origin of which goes far back in time to the poem “Rule Britannia” written by James Thomson and David Mallet in the 17th century [10]. During the Victorian period, the British Empire tried to spread its power over distant lands, conquering more and more territories. The aforementioned expression is closely connected with another not less popular phrase ‘The sun never sets on the British Empire’ which shows the great power of the British Empire at that period of time. From the historical events it can be deduced that the famous expression ‘ruling the waves’ reflects the power and domination of Britain over other countries. When translating the expression, this notion should be taken into consideration. Thus, ‘to rule the waves’ can be explained as ‘преобладающее влияние среди государств’ (the predominant influence among countries), holding up to Baker’s strategy of paraphrasing, when an alternative equivalent cannot be found in the TL.

Another attempt at interpreting this idiomatic expression is the literal translation ‘править волнами’ which is used in Russian and could be accepted by a Russian audience, but if used in fiction; in other words the literal translation is too poetic or figurative to be acceptable in the TL. In order to achieve a full meaning of the idiom and render the impression of power and strength, translators can use ‘господство’ (supremacy/superiority). In Russian the word ‘господство’ can come along with other words creating phrases such as ‘господство в воздухе’ (supremacy in the air), ‘господство в космосе’ (supremacy in space), ‘господство на земле/суше’ (supremacy on land) and finally ‘господство на море’ (supremacy at sea). The word itself encapsulates the notion of power, strength and control, therefore, ‘господство в море’ matches the aforementioned idiomatic expression.

Overall, the translator has mainly drawn upon Nida’s concepts of formal and dynamic equivalence during the translation process to enable the translator to achieve set goals. While analysing and translating idiomatic expressions, the translator has also employed several strategies which helped to achieve the naturalness in the TL. One of the most frequently used strategies in translation of idioms is interpreting an idiomatic expression from the context and translating it into the TL using a non-idiomatic expression. Another strategy which is often called for is a cultural substitution. The translator has employed the above mentioned strategies with the goal of attaining fluency in the TL.

Concluding the points discussed above, it is important to note that the choice of strategy is mainly made depending on the context of idiom use; in other words register appears to be one of the defining features in translation of idioms. The analysis of genre can help translators to choose and develop strategies which in turn facilitate the translation process. In addition to that, it helps to improve awareness of different options as well as constraints in translation. The meaning of culturally marked idiomatic expressions is very difficult to understand without any cultural knowledge of the source and target language, and consequently it poses great challenges for translators. Nida’s dynamic equivalence helped the translator overcome the cultural and linguistic discrepancies between the SC and TC. It helped to smooth the cultural bumps which could significantly hinder communication, in other words it made the ST accessible to TL receivers. Thus, translators should be not only proficient in both source and target language, but be aware of cross-cultural aspects which may play a crucial role in the translation process.

Reference list

- 1 Trosborg A. ed. Text Typology and Translation. 2nd ed. Amsterdam: John Benjamins Publishing Co., 1997.
- 2 Baker M. In Other Words. 2nd ed. London: Routledge, 2011.
- 3 Fernando C. Idioms and Idiomaticity. Oxford: Oxford University Press, 1994.
- 4 O’Keeffe A., McCarthy M., Carter R. From Corpus to Classroom. Cambridge: Cambridge University Press, 2007. - pp. 80-88
- 5 Venuti L. The Translation Studies Reader. London: Routledge, 2000.
- 6 Venuti L. The Translator’s Invisibility. A History of Translation. Taylor and Francis Group e-library, 2004.

7 Munday J. *Introducing Translation Studies*. 2nd ed. [e-book] London: Routledge. Available at: <http://lib.mylibrary.com/Open.aspx?id=259512&src=0>, 2008.

8 British Political Speech. [online] Available at: <http://www.britishpoliticalspeech.org/speech-archive.htm?speech=360> [Accessed 14 December 2015]

9 Cambridge International Dictionary of Idioms. [online] Available at: <http://itools.com/tool/cambridge-international-dictionary-of-idioms>

10 Poetry Foundation. [online] Available at: <http://www.poetryfoundation.org/poem/174671> [Accessed 23 December 2015]

11 Culture of Writing [Культура письменной речи]. [online] Available at: <http://gramma.ru/>

12 Russian Etymological Dictionary [Этимологический Словарь Русского Языка]. [online] Available at: <http://etymological.academic.ru/>

Аударатын тілде, эквиваленттің жоқтығы, аудармашының кәсіптік жұмыс бабында жиі кездесетін мәселелердің бірі болып табылады. Ағылшын идиомалық сөз тіркестерін орыс тіліне аударған кезде осы мәселе әсіресе анық көрінеді. Оның себебі, орыс пен ағылшын тілдерінің мәдениеттері өзгеше. Бұл себептен, қандай-ақ стратегия/ әдісті қолдану үшін, сөз тіркестерін терең зерттеу керек. Мәтінді ойдағыдай аудару үшін, сөз тіркестеріне табылған эквиваленттің өзі жетіспейтіндігі анықталды. Осы алдында айтылған факторларды ескере отырып, алғашқы тілмен аударатын тілдің сөйлеу стилімен мәдениетіне жете зерттеу жасау керек.

Отсутствие эквивалента в языке, на который осуществляется перевод, является одной из самых значительных проблем, встречающихся в процессе профессиональной деятельности переводчика. При переводе английских идиом на русский язык данная проблема становится более очевидной, так как культуры двух языков существенно отличаются друг от друга. Поэтому, прежде чем применить определенный метод / стратегию перевода, следует тщательно проанализировать рассматриваемые идиоматические выражения. Проведенный анализ показал, что выявление эквивалента идиоматического выражения, является недостаточным для успешного перевода текста. Необходимо учитывать множество факторов, одним из которых является анализ стиля речи и культуры, как исходного языка, так и языка, на который перевод осуществляется.

ӘОЖ 803.0 (5к)

Л.С. Байманова

Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университеті

Көкшетау, Қазақстан

ljasat@mail.ru

НЕМІС ТІЛІ ЖҮЙЕСІНДЕГІ ТІЛДІК ТҮРКИЗМДІ ЛЕКСИКАЛЫҚ ИГЕРУДЕГІ ЕРЕКШЕЛІКТЕР

Біздің зерттеу жұмысымыздың пәні – неміс тілі жүйесіндегі түркі тілінен енген кірме сөздер. Түркизмдердің тарихи тағдыры жағынан алып қарағандағы зерттелетін лексикалық материалдардың ерекшелігіне сәйкес, сонымен қатар, неміс тіліндегі түркизмдердің қолданылуының толығырақ сипатын ашу мақсатында біз барлық лексемаларды белгілі бір топтарға жіктедік (интернационализмдер, көнерген сөздер және т.б.), олардың тұрақты фразеологиялық тіркестер құрамындағы рөлін зерттеп, синонимдік және омонимдік қатар бойынша олардың дыбыстық жағынан өзара жақындығына талдау жасадық.

Түйінді сөздер: түріктік лексикалық элементтер, мерзімділік, неміс тілі, бір жақтан ауысып келу, ену жолдары, этимологиялық саралау.

Өндірістік саладағы өзгерістер, қоғамдық қарым-қатынас, идеология жалпы тілдің жүйеде және лексикада айрықша көрініс табады. Лексика- тілдің аса қарқынды деңгейі екені белгілі, және сөздік аталған адамдық ұжымның өміріндегі әр даму кезеңіндегі бар нәрсені көрсетеді.

Лексикалық игерілген сөз деп басқа тілден енген сөздің мағынасында оның өзге тілден енгендігі ешбір көрсетілмеген жағдайда ғана есептеледі. Лексикалық игеру-бұл мағыналық, семантикалық игеру. Мысалы, кино-неміс тілінен шыққан сөз (нем.Kino), бірақ кино немістер өмірінде қандай болса, қазақтардың өмірінде де қазақи болмысқа тән. Сондықтан, кино сөзі лексикалық игерілген. Немесе, мысалы үшін, кофе-түркі тілінен шыққан (тюрк.Kaffee), бірақ бұл сусын түркімен қатар, неміс болмысына да тән.Немістер кофені сүйсініп ішеді, бұл сөздің лексикалық игерілгені. Бухгалтер, галстук, проба, локон және т.б сөздердің немістік ерекшелігі жоқ, сонымен қатар йогурт, софа, мангал, кефир, тюльпан және т.б. сөздердің түріктілігі сияқты.

Кірме тіл, басқа сөзді нысандық жүйеде қабылдай алмайтындығы туралы факт, кейбір зерттеушілерді лексикалық кірмелік бөл негізді кіргізу деген ойға әкеледі. Осылайша, К.А. Левковская, А.И. Смирницкидің ілесінше: «Енгізудегі мәселе сөзде емес, негізде екенін өйткені тиісті грамматикалық ресімделмей тек негіз ғана енгізіледі. Грамматикалық ресімдеуді енгізілетін негіз аталған негізді қабылдайтын, тілдің грамматикалық ретінің ерекшелігінен алатынын айтады [1, 240].

Неміс тілінде түркизмді енгізу деңгейін анықтау үшін және неміс тілінің сөздің құрамында ТЛЭ орнын белгілеу үшін Е.В. Опельбаумның ойына байланысты формальді және функционалдық белгілерге негізделген топтаманы ұстануды талап етеді. Аталған топтамаға және түркизмнің тарихи тағдырына байланысты зерттелетін лексикалық материалдың ерекшелігін есепке ала отырып, және неміс тілінде түркілік енгізілудің қолданысын құру мақсатында, біз ТЛЭ-ні келесі топтарға бөлеміз:

1. Толық ассимиляцияланған және олардың белсенді қолданысқа енген түркизмдердің неміс лексикасынан еш айырмашылығы жоқ. (мысалы, die Buche, der Kaffee, der Pfeffer, die Horde, die Tulpe, das Juchten, der Hanf, der Dolmetsch, der Baldrian.)

2. Ішінара ассимиляцияланған және семантикалық жекеленуге ие түркизмдер, өзгемен байланысты емес, бұл ретте «шығыс» тематикасына тән. Мысалы үшін: (der Kelim, der Uschak, der Basar, der Diwan, der Kaviar, der Kiosk, der Harem.)

3. Тюркизмдер-интернационализмдер. Аталған топ, өзіне жалпы қолданыстағыдан, қоғамдық-саяси және ғылыми-техникалықтан ерекшеленетін кірме сөздерді енгізеді, олар «интернационализмдер» сияқты аз қолданыстағы және жоғарыда айтылғандармен салыстырғанда әлемдегі тілдер санының азына енген. (напр. der Kok-Saghus, der Barchan, die Taiga, der Takyre, der Buran, der Turkis).

4. Қазіргі неміс тілінде көнерген және тарихиға айналған түркизмдер. Бұл топқа неміс тіліне белгілі бір экстралингвистикалық факторлардың күшімен кірген түркі сөздері және тілдік дамудың белгілі бір кезеңінде адамзат қызметінде бір жүйеде қолданылған, содан соң тілдік және тарихи факторлардың әсерінен қолданыстан шығып қалған сөздер жатады. Көпшілігі-материалдық мәдениет атаулары, қолданыстан шыққан ақша бірліктері, лауазымды тұлғалар аты, мемлекеттік мекемелер, тарихи терминологияға көшіп кеткен сөздер болып табылады. Мысалы: (der Altun, der Jamstschik, der Muchter, der Jassaul, der Tschaban, die Ambare, der Bachmatt).

5. Тюркизмдер- экзотизмдер. Соңғы уақытта неміс тілінің лексикасының шет тілдік зерттеулерінде экзотикалық лексиканың белгілі топ түрінің пайдасына ойлар айтылады. Экзотизмдер бұл неміс тілінде қолданылсада, бірақ өзінің мағынасында неміс тілдік емес шет тілден шыққандығын білдіретін сөздер. Басқаша айтқанда экзотизмдерге шет тілдік жағдайда

семантикалық жауаптылығы жоқтығына байланысты сөздер жатқызылады (ауыспалы мағынада қолданылатындардан басқа) [2, 51-54].

Бұл сөздер мәдениетті және оқымысты адамдарға белгілі, бірақ лексикалық кірме сөздерден айырмашылығы немістік ақиқат туралы, басқа халықтың өмірі туралы сөз қозғалғанда қолданылады. Мәтінде (аударма және түпнұсқа немісше) рейхстаг, шуцман, аншлюз, пфенниг, фрау, бундесвер, вермахт сөздерінен оқушы Германия туралы сөз қозғалып отырғанын түсінеді.

Көптеген сөздер түркі тілінде сөйлейтін халықтардың өмірін бейнелейді: аул, кишлак, чайхана, плов (пилав), пиала, бай, акын және т.б. Олардың қолданысы киімдерге, салт-дәстүрге, үй жиһаздарын бейнелеудің қажеттілігімен байланысты. Немесе шет тілінде сөйлеу таныстығы деңгейіне, сөздің жанрлық және стилистикалық ерекшелігімен байланысты.

Ғылыми әдебиетте экзотизмдерді тар және кең мағынада айыру қарастырылған. Тар мағынада экзотикалық сөздер бір елдің мекемелерін, мәдениетін, тұрмысын және т.б. айқындайды. (der Kurgan, der Kulan, der Buran, der Bachmatt, die Saiga), кең мағынада бірнеше елдің өміріне тән жағдайларды атайды (der Sultan, das Halwa, der Kebab, der Schaschlyk, der Airan).

Кейбір түркілік кірме сөздер неміс тіліне енгені соншалық фразеологиялық тіркестер құрамына, неміс тілінің мақал мәтелдеріне енген: der Hanf: kahlen Hanf schieben (тюрк. kuru ekmeği emek) - әскери. жарғ. құрғақ нанды шайнау; sich nicht aus dem Hanf finden können (тюрк. birşeyleri karıştırmak ve gözememek) – бір нәрседе шатасу., бір нәрсенің анық-қанығына жету; im Hanf sitzen (түркі. kultuga gegmek) – жылы орынды иемдену [3, 597]; der Kattun: j-m D. Kattun geben (түркі. ölene kadar dörmek; eşek sudan sıkana kadar dörmek) - әскери. жақсылап көрсету (қарсыласқа) [3, 702]; das Minarett: wer ein Minarett stiehlt, hält eine (gute) Hülle bereit түркі. Minareyi çalan kilifini hazırlar) - ауысп. кім минарет ұрласа сол өзіне қабір қазады [3, 90]; der Pascha: wie ein Pascha leben (түркі. lüks yaşamak) – баршылықта өмір сүру [3, 182]; die Tasse: er hat nicht alle Tassen im Spind (түркі. kafası yerinde değil) – оның басы жұмыс істемейді [3, 421].

Фразеологиялық айтылу бұл ретте лексикалық құралдың лингвомәдени және тілдің дамуы орындалатын материал болып табылады. Оны айқын және түрлі ететіні барлығына белгілі [4, 393-398].

Шеттілдік сөздің тілге қаншалықты енгені, ол шынымен кірме сөзге айналды ма немесе кездейсоқ элемент пе екенін оны түрлі жанрларда сөзде ұзақ не қысқа мерзім аралығына қолданғаннан кейін айтуға болады. Бұл жаңашылдықпен байланысқан лексикаға жататын болса, соншалықты жоғары деңгейде жаңа түсінік пен заттарға байланысты емес сөздерге де жатады.

Анығын айтқанда, түркі тілдері тілдің лексикалық құрамының толығына әсер ететін түрлі синонимдік дуплеттермен әсерленеді. Қазіргі түркі тілінде аталған дуплеттердің дифференцияланған қолданысы сипатқа ие. Мысалы: *die Tschadra (түркі), der Schleier*: langer, den Kopf u. teilweise das Gesicht und den Körper bedeckender Schleier; ein feines, durchsichtiges Gewebe (мұсылман әйелдерінің жапқышы; жапқыш; вуаль; фата); *der Kantschu (түркі), die Karbatsche (түркі), die Peitsche (түркі), die Knute*: die Lederpeitsche: mit mehreren Riemen; aus Lederriemen geflochtene Peitsche; geflochtene Riemenpeitsche (қамшы, нагайка; плеть, арапник); *das Sofa (түркі), die Ottomane (түркі), der Diwan(түркі), die Kanapee*: gepolstertes Sitzmöbel für mehrere Personen; niedriges gepolstertes Liegemöbel; Ruhebett; (veraltet) Sofa mit Rücken- und Seitenlehne (бірнеше адамға арналған жұмсақ жиһаз; төмен жұмсақ жиһаз; тахта, кушетка); *der Tschibuck (түркі), die Nargileh (түркі), der oder das Kalian (түркі), die Pfeife*: Tabakspfeife mit langem Rohr u. kleinem Kopf; orientalische Wasserpfeife; die Wasserpfeife der Perser (персілердің темекі шегетін құрылғысы); *der oder das Joghurt (түркі), der Kefir(түркі)*: dicke Milch, die infolge bakterieller Gärung gesäuert ist; durch Zusatz von Kefirbakterien alkoholisch vergorenes, säuerlich schmeckendes Getränk aus Kuhmilch (ашытылған кисл. Сиыр сүтінен жасалған); *der Schaschlyk(түркі), der Kebab(түркі)*: an kleinen Spießen gebratene Fleischstückchen mit Zwiebeln; Lambraten mit Zwiebeln, Pfeffer, Eiern und Reis (кішкентай

ыдыста сарымсақпен қуырылған еттің бөлшектері); *der Fes (түркі), die Tjubeteika (түркі)*: besonders in mohamed. Ländern getragene kegelstumpfförmige rote Filzkappe; rundes, meist gesticktes Käppchen, bei den Völkern des Orients (әсіресе мұсылман елдерінде: түйе жүнінен жасалған конус пішіндес бас киім; домалақ, әсіресе батыс елдерінің тігілген бас киімі); *der Raki (түркі), der Branntwein, der Wodka, der Schnaps*: in der Türkei und in Balkanländern hergestellter Trinkbranntwein aus Rosinen u. Anis; die zuerst aus Wein und Weinrückständen, dann auch aus Getreide destillierte Flüssigkeit heißt mhd.gebranter win, im 16.Jh. zusammengerückt brantewein; die Bezeichnung für „rus.Trinkbranntwein“ (балқан және Түркі елдерінде анис және мейізден жасалған арақ; Сүзгіленген.бидай мен шараптан жасалған сұйықтық)weil es an der Bar anscheinend nur *Wodka* und Red Bull umsonst gibt....[5, 250]; *der Konak (түркі), das Serei (түркі), das Kapu (түркі)*, der Palast: Palast, Amtsgebäude in der Türkei; Palast des Sultans; oriental. Fürstenschloß; schloßartiges Gebäude (сарай, батыстық княздық қамал); *der Bairam (түркі), der Ramasan (түркі)*, das Fest, die Feier: Name des türk.Hauptfestes; Fastenmonat der Mahamedaner; „Festtage, Ruhetage“ bed. ursprüng.“die für die relig.Handlungen bestimmten Tage“ (түркілердің басты мейрамы; мұсылмандардың ауыз бекітуі);).

Сөздердің синонидік қатарына және тобына бірігуі олардың лексикалық мағынасының грамматикалық біртұтастығымен жүзеге асырылады. Сонымен қатар, түркі және неміс сөздері дыбыстық нысандарына байланысты жақындасуы мүмкін. Дыбыстық нысанына байланысты ұқсас, бірақ әр түрлі мағына беретін сөздер омонидер қатарын құрайды. Мысалы: die Horde: 1.ungeordnete, undisziplinierte Schar von Menschen (тәртіпсіз топ, банда); 2.Lattengestell zum Lagern von Kartoffeln (картофель отырғызуға арналған қоршалған орын); der Khan, der Kahn, der Han: 1.Titel mittelasiat. Fürsten (тарихи. хан); 2.Wasserfahrzeug, kleines, breites Boot(баржа, кішкентай, кең қайық); 3. Herberge in der Türkei (Түркиядағы таулар); der Basar: 1.Orientalischer Warenmarkt (батыс базары); Kaufhaus, Verkaufsstelle, Ladenstraße (магазин, сауда орны); öffentl. Verkauf von Waren für wohltätige Zwecke (қажетті мақсаттағы тауарларды ашық сату); der Harem: 1. streng abgeschlossener, nur von Frauen bewohnter Teil des Hauses (әйелдер ғана тұратын, үйдің қатаң бекітілген бөлігі); 2. Gesamtheit der Frauen, die in dem für sie bestimmten Teil des islamischen Hauses wohnen (мұсылман үйінің белгілі бір бөлігінде тұратын әйелдердің жиынтығы); der Diwan: 1. das Ruhebett; das Amtszimmer (тахта, кушетка; жұмыс кабинеті); 2. der ehemalige türk. Staatsrat; Versammlung, Beratung (Түркияның мемлекеттік кеңесі); 3. orient. Gedichtssammlung (бір ақынның лирикалық туындыларының батыстық жиынтығы); der Dolmetsch: 1. Dolmetscher, Übersetzer im mündlichen Verkehr (ауызша аудармашы); 2. Fürsprecher, Anwalt; sich zum Dolmetsch der Unterdrückten, Entrechteten machen (құқығы жоқтарды қорғаушы, адвокат); 3. Verkünder; er ist der D. unserer Gefühle (глашатай, сезімді білдіруші).

Синонимдер мен омонимдерге талдау, сөздер тілдің лексикалық жүйесінде тек грамматикалық және сөз құрастырушы белгілермен ғана емес, сонымен қатар дыбыстық нысанының жақындығы және лексикалық мағынасымен байланысты екенін көрсетеді.

Олар қазіргі заманда кең қолданылатын заттар мен түсініктердің атаулары болмағандықтан, неміс тілінің сөздің қорына кірме сөздердің барлығының еңбегені сөзсіз. Бұл сөздер лексикографиялық қайнар көздерде белгіленбеген, бірақ оларды ұлттық нақыштарды суреттеу кезінде неміс авторларының журналдық және газеттік материалдарында кездестіруге болады: Aksakal, Beshpamak, Toj bastar, Oramal, Shashu, Kimeschek, Sandyk [6, 2-5].

Әдебиеттер тізімі

- 1 Левковская К.А. Лексикология немецкого языка. – М., 1968. – С.240.
- 2 Супрун А.Е. Экзотическая лексика // Науч. докл. высш. школы. Филологические науки. – М., 1958. – № 2. – С. 51–54.
- 3 Das große deutsch-russische Wörterbuch. Herausgegeben von Prof. Dr.Sc.Phil. O.I. Moscalskaja – М., 2002. – 1440с.
- 4 Шаяхметова А.К. Фразеологическая компетенция двуязычных детей // Сборник статей, посвященный юбилею Э.Д.Сулейменовой. – Алматы: Қазақ университеті, 2005. – С. 393-398.

5 Mackesy Serena. Mädchen für alles. – München, 2002. – S. 250.

6 Kasachstan in Sicht. Kunst und Kultur. – Almaty, 2000. – S. 2-5.

Безусловно, не все заимствованные существительные вошли в основной словарный фонд немецкого языка, поскольку они не были наименованиями важных в современной жизни понятий и широкоупотребительных предметов. Эти слова не зафиксированы в лексикографических источниках, но их можно встретить в газетных и журнальных материалах немецких авторов при описании национального колорита.

Of course, not all the borrowed nouns included in the basic vocabulary of the German language, since they were not important names in modern life concepts and widely commonplace items. These words are not fixed in the lexicographical sources, but they can be found in newspaper and magazine materials of German authors in describing the national color.

УДК 800.879

Э.Ф. Герфанова

Кокшетауский государственный университет им. Ш.Уалиханова

Кокшетау, Казахстан

usel2004@mail.ru

ПОНЯТИЕ «ЯЗЫКОВАЯ ЛИЧНОСТЬ» В СОВРЕМЕННОЙ ЛИНГВИСТИКЕ

Статья посвящена одному из центральных терминов антропоцентрической лингвистики. Автор рассматривает трактовку термина «языковая личность», а также компоненты, входящие в ее структуру. В лингвистике под языковой личностью понимается, во-первых, человек, способный осуществлять речевую деятельность; во-вторых, языковая личность рассматривается как национально-культурный прототип носителя определенного языка, формирующийся на основе мировоззренческих установок, ценностных приоритетов и поведенческих реакций; и в-третьих, языковая личность предстает как совокупность особенностей вербального поведения человека, использующего язык как средство общения.

Ключевые слова: языковая личность, антропоцентризм, модель языковой личности, языковое сознание

В настоящее время в лингвистике наблюдается антропоцентрическая направленность исследований. В новой лингвистической парадигме на первый план выдвигается языковая личность. Обращение лингвистов к антропоцентризму обусловлено признанием ведущей роли человека в процессах порождения и использования речи. По мнению Ю.В. Дорофеева, «смена лингвистических приоритетов, разработка новых стратегий лингвистического поиска и привели к преобразованию сложившейся системы воззрений на язык и принципы лингвистических исследований и формированию новой научной парадигмы в лингвистике» [1, 302].

Антропоцентрическая парадигма имеет глубокие исторические корни в науке. Представления об индивидуальном характере языка зародились в XVIII - XIX вв. в трудах немецкого ученого В. Фон Гумбольдта, который утверждал, что «изучение языка не исключает в себе конечной цели, а вместе со всеми прочими областями служит высшей и общей цели совместных устремлений человеческого духа, цели познания человеческим духом самого себя и своего отношения ко всему видимому и скрытому вокруг себя» [2, 234]. Идеи,

выдвинутые В. фон Гумбольдтом, находят отражение в научных исследованиях А. А. Потебни. Размышляя о развитии языка, он, вслед за Гумбольдтом, утверждает его антропоцентрический характер: “В действительности язык развивается только в обществе, и при этом не только потому, что человек есть всегда часть целого, к которому принадлежит, именно своего племени, народа, человечества, не только вследствие необходимости взаимного понимания как условия возможности общественных предприятий, но и потому, что человек понимает самого себя, только испытавши на других понятность своих слов” [3, 87].

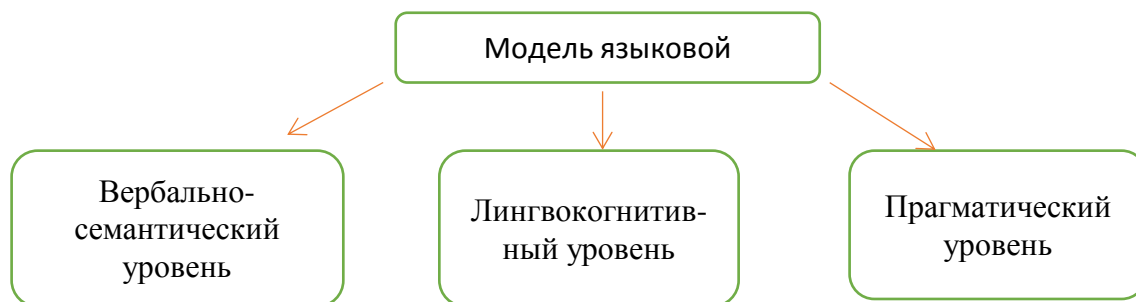
Э. Бенвенист выражает мысль о “присвоении языка говорящим”. Неразрывность связи языка и человека выражена в следующих словах ученого: “Невозможно отобразить человека без языка и изобретающего себе язык. В мире существует только человек с языком, человек, говорящий с другим человеком, и язык, таким образом, необходимо принадлежит самому определению человека. Именно в языке и благодаря языку человек конституируется как субъект” [4, 293].

Рассматривая антропоцентризм как один из главных принципов современной лингвистики, Е.С. Кубрякова отмечает, что данное направление «характеризуется как особый принцип исследования, который заключается в том, что научные объекты изучаются, прежде всего, по их роли для человека, по их назначению в его жизнедеятельности, по их функциям для развития человеческой личности и ее усовершенствования. Он обнаруживается в том, что человек становится точкой отсчета в анализе тех или иных явлений, что он вовлечен в этот анализ, определяя его перспективу и конечные цели. В лингвистике антропоцентрический принцип связан с попыткой рассмотреть языковые явления в связи «язык и человек» [5, 212]. По мнению автора, “антропоцентрический принцип связан с исследованием следующих проблем, касающихся связи человека и его языка: язык и духовная активность человека; язык, мышление и сознание человека; язык и физиология человека; язык и культура; язык и коммуникация; язык и ценности человека” [5, 214]. Следует отметить, что антропоцентрический принцип лингвистики реализуется, согласно идеям Е. С. Кубряковой, в двух направлениях: “человек в языке”, который выступает как носитель сознания и транслятор культур, и “язык в человеке”, который является мерой всех вещей в языке и культуре [5, 216].

Центральным понятием антропоцентрической лингвистики является языковая личность. В лингвистике данный термин впервые употребил В. В. Виноградов, которую он рассматривал через призму художественного текста. В.В. Виноградов исследовал язык художественной литературы и важным считал изучение индивидуальной речевой структуры. Так, изучая системы речи литературных произведений, В.В. Виноградов акцентирует внимание на языковую личность. «Проблемы изучения типов монолога в художественной прозе находятся в тесной связи с вопросом о приемах конструирования «художественно-языкового сознания», образа говорящего или пишущего лица в литературном творчестве. Монолог прикрепляется к лицу, определительный образ которого тускнеет по мере того, как он ставится все в более близкие отношения с всеобъемлющим художественным «я» автора. А чисто образ авторского «я», все же являющийся фокусом притяжения языковой экспрессии, не появляется. Лишь в общей системе словесной организации и в приемах «изображения» художественно-индивидуального мира проступает внешне скрытый лик «писателя». В приведенном суждении В.В. Виноградова прослеживается главная идея о соотношении и взаимодействии в произведении языковой личности, художественного образа и образа автора [6, 78].

В широкий научный обиход термин «языковая личность» ввел Ю.Н. Караулов. Согласно его определению, языковая личность – это человек, обладающий способностью создавать и воспринимать тексты, различающиеся: «степенью структурно-языковой сложности; глубиной и точностью отражения действительности; определенной целевой направленностью. В этом определении соединены способности человека с особенностями порождаемых текстов» [7, 3].

Ю. Н. Караулов выделяет трехуровневую модель языковой личности (Схема 1):

– уровень А – вербально-семантический, который предполагает нормальный уровень владения естественным языком, традиционное описание формальных средств выражения определенных значений;

– уровень В – лингвокогнитивный (тезаурусный), единицами которого являются понятия, идеи, концепты, складывающиеся у каждой языковой личности в более или менее упорядоченную картину мира, отражающую иерархию ценностей. Когнитивный уровень предполагает переход к знаниям, дающий выход через язык, процессы говорения и понимания к знанию, сознанию, процессам познания человека;

– уровень С – мотивационный (прагматический), который определяет цели, мотивы, установки и интенциональности (намеренность). Этот уровень обеспечивает в анализе языковой личности закономерный и обусловленный переход от оценок ее речевой деятельности к осмыслению реальной деятельности в мире.

В.В. Красных, также занимаясь разработкой структуры языковой личности, выделила следующие:

1) человек говорящий - личность, одним из видов деятельности которой является речевая деятельность;

2) собственно языковая личность – личность, проявляющая себя в речевой деятельности, обладающая совокупностью знаний и представлений;

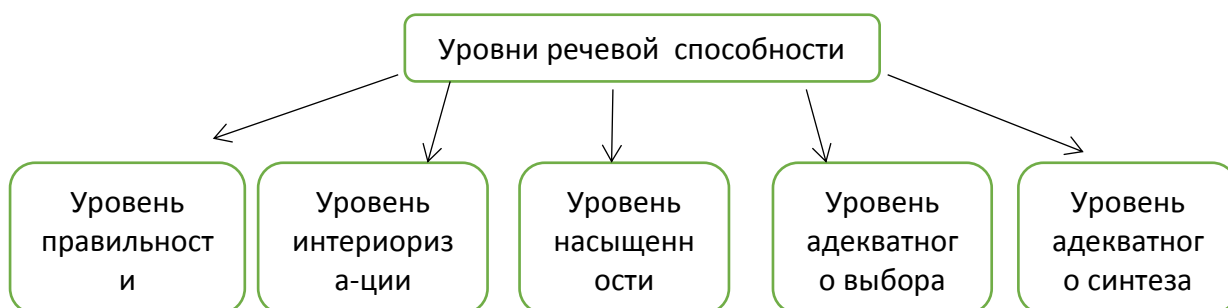
3) речевая личность - это личность, реализующая себя в коммуникации, выбирающая и осуществляющая ту или иную стратегию и тактику общения, репертуар средств;

4) коммуникативная личность - конкретный участник конкретного коммуникативного акта, реально действующий в реальной коммуникации [8].

Языковая личность - это человек, рассматриваемый с точки зрения его готовности производить речевые поступки; это тот, кто присваивает язык, для кого язык есть речь. Готовность субъекта к использованию языка в своей деятельности можно назвать речевой (языковой) способностью. А.А.Леонтьев определил эту способность как совокупность психологических и физиологических условий, обеспечивающих усвоение, производство и адекватное восприятие языковых знаков членами (данного) языкового коллектива [9]. Он рассматривает процесс порождения высказывания, выделяя в нем три фазы интеллектуального акта личности: ориентировки и планирования речевых и неречевых действий, формирования плана действия в речевой форме, контроля и корректировки речевых действий [10, 223-228].

Уровни речевой способности располагаются в соответствии с реальным развитием речевой способности в онтогенезе или в учебном процессе, ориентированном на относительно полное научение языку. Г.И.Богин выделяет пять уровней речевой способности (Схема 2):

Схема 2

1. Уровень правильности предполагает знание достаточно большого лексического запаса и основных строевых закономерностей языка, что позволяет строить высказывания и продуцировать тексты в соответствии с элементарными правилами данного языка.

2. Уровень интериоризации включает в себя умения реализовать и воспринимать высказывания в соответствии с внутренним планом речевого поступка.

3. Уровень насыщенности отражает в речи все разнообразие выразительных средств в области фонетики, грамматики, лексики.

4. Уровень адекватного выбора представляет соответствие используемых в высказывании языковых средств.

5. Уровень адекватного синтеза учитывает соответствие порожденного личностью текста всему комплексу содержательных и коммуникативных задач, положенных в его основу [11].

Реальный носитель языка с хорошо развитой речевой способностью владеет большинством компонентов высших уровней речевой способности. Он может владеть тем или иным компонентом 4 и 5 уровней неполно. Владение каждым уровнем включает в себя владение всеми предыдущими. Вышеизложенное трехуровневое понимание дискурсивной деятельности личности положено в основу понятия языковой личности.

Модель языковой личности, разработанная В.И.Карасиком, основывается на связи этнокультурных и социокультурных начал в человеке, с одной стороны, и индивидуальных особенностей, с другой. Согласно определению В.И. Карасика, языковая личность – это «обобщенный образ носителя культурно-языковых и коммуникативно-деятельностных ценностей, знаний, установок и поведенческих реакций» [12, 22]. Говоря о языковой личности, ученый также акцентирует внимание на понятиях «речевой паспорт» и «языковой идиостиль» человека. Речевой паспорт — это совокупность коммуникативных особенностей личности, которые делают эту личность уникальной, узнаваемой. Идиостиль человека, по мнению В.И. Карасика, можно было бы трактовать как выбор говорящим тех или иных средств общения. Речевой паспорт — это аспект коммуникативного поведения, а идиостиль — аспект коммуникативной компетенции.

Согласно определению С.Г.Воркачева, языковая личность – это «закрепленный преимущественно в лексической системе базовый национально-культурный прототип носителя языка, включающий мировоззренческие установки, ценностные приоритеты и поведенческие реакции, отраженные в словаре — личность словарная, этносемантическая, которая выступает субъектом языковой картины мира и национальной концептосферы [13, 17]. Языковая личность предстает как явление социальное, в котором проявляются ее индивидуальные особенности. Она имеет собственные взгляды на мир, обладает собственным характером, присущими только ей поведенческими стереотипами, что, конечно же, отражается в ее языке.

А.В. Пузырев, рассматривая языковую личность, отмечает, что данное понятие в современной лингвистике является весьма «эксплуатируемым», что отражает устремления лингвистики к человеку думающему, говорящему и включенному в процесс коммуникации. В одной из своих работ А.В.Пузырев обращается к целостно-системному рассмотрению вопросов изучения языковой личности через составление своеобразной «карты проблем», которые открываются перед лингвистом-исследователем, когда он начинает заниматься изучением языковой личности. Так, на уровне мышления как уровне бытия языка и языковой личности для лингвиста на первый план выходят такие проблемы, например, как психологические и психофизиологические основания разграничения различных типов мыслящих в пределах конкретного языка личностей, а также характеристика мыслящих личностей как носителей менталитета наций. Если рассматривать уровень сущности языка и языковой личности, в данном случае лингвист, в первую очередь, займется рассмотрением языковых предпосылок формирования языковой личности, онто- и филогенетических аспектов становления и развития языковой личности, а также анализом динамических особенностей языковой деятельности у языковых личностей и психолингвистических

аспектов существования языковой личности. на уровне речи как уровне явления языка и языковой личности лингвист, по мнению А.В.Пузырева, обратится к следующим проблемам: речевая деятельность языковой личности как динамический процесс, речевые предпосылки становления языковой личности как субъекта речи, функциональные аспекты речевой самореализации языковой личности, речевые параметры разграничения речи различных речевых личностей. На уровне коммуникации как уровне действительности языка и языковой личности лингвист не сможет обойтись без рассмотрения, например, коммуникативного взаимодействия языковых личностей и особенностей коммуникации в различных по объему коммуникативных ситуациях, в различных социальных общностях, т.д. [14].

Е.В. Иванцова убеждена, что новый этап разработки проблемы «язык и личность» должен быть связан:

а) с изучением, наряду с коллективными, реальных языковых личностей, в том числе живущих в наши дни;

б) с исследованием разных типов языковых личностей, в первую очередь рядовых носителей языка;

в) с опорой на обширную базу первичных источников — текстов, полученных в результате долговременного наблюдения над речью реальных информантов, с привлечением особых приемов сбора материала;

г) с системным подходом к анализу полученных данных, который основывается на последовательном изучении всех ярусов языка личности и их комплексное разноаспектное изучение [15, с.21].

Таким образом, под «языковой личностью» понимается человек как носитель языка, обладающий комплексом психофизических свойств, позволяющий ему производить и воспринимать речевые произведения способный осуществлять речевую деятельность. Под «языковой личностью» понимается также совокупность особенностей вербального поведения человека, использующего язык как средство общения. И, наконец, под «языковой личностью» может пониматься национально-культурный прототип носителя определенного языка, формирующийся на основе мировоззренческих установок, ценностных приоритетов и поведенческих реакций.

Список литературы

1 Дорофеев Ю. В. Антропоцентризм в лингвистике и предмет когнитивной грамматики / Ю. В. Дорофеев // Актуальные проблемы современной когнитивной лингвистики: мат. XV Междунар. лингвистической конф. “Язык и мир”. Таврический национальный ун-т им. В. И. Вернадского. – 2008.

2 Гумбольдт Вильгельм фон. Язык и философия культуры / Вильгельм фон Гумбольдт [пер. с нем.]; сост. общ. ред. и вступ. ст. А. В. Гулыги, Г. В. Рамишвили. – М.: Прогресс, 1985. – 451 с.

3 Потебня А. А. Полное собрание трудов: мысль и язык / А. А. Потебня. – М.: Лабиринт, 1999. – 300 с.

4 Бенвенист Э. Общая лингвистика / Э. Бенвенист; пер. с фр. / общ. ред., вступ. ст. и коммент. Ю. С. Степанова. – Изд. 2-е, стереотип. – М.: Едиториал УРСС, 2002. – 448 с.

5 Кубрякова Е. С. Человеческий фактор в языке. Язык и порождение речи / Е. С. Кубрякова А. М. Шахнарович, Л. В. Сахарный; отв. ред. Е. С. Кубрякова. – М.: Наука, 1991. – 238 с.

6 Виноградов В.В. О языке художественной прозы. - М., 1980.

7 Караулов Ю.Н. Русский язык и языковая личность [Текст]/ Ю.Н. Караулов. - М.: «Наука», 1987.-261 с.

8 Красных В.В. Основы психолингвистики и теории коммуникации. М.: Гнозис, 2001. – 270 с.

9 Леонтьев А.А. Слово в речевой деятельности. - М.: Наука, 1965

- 10 Леонтьев А.А. Речевая деятельность // Хрестоматия по психологии. - М.: Просвещение, 1977. - С.223-228.
- 11 Богин Г.И. Уровни и компоненты речевой способности человека. - Калинин, 1975.
- 12 Карасик В.И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс / В.И. Карасик, Научно-исследовательская лаборатория «Аксиологическая лингвистика». -М.: ГНОЗИС, 2004. -389 с.
- 13 С.Г.Воркачев. Лингвокультурная концептология и ее терминосистема. // Политическая лингвистика. - №3. – 2014. – С. 12-20
- 14 Пузырев А.В. Языковая личность в плане субстратного подхода // Языковое сознание: формирование и функционирование. – М., 1998
- 15 Иванцова Е. В. Феномен диалектной языковой личности. — Томск: Томский гос. ун-т, 2002.

The present article considers one of the central terms of anthropocentric linguistics. The author studies the interpretation of the term "language personality" as well as its structure in the works of the founders of language personality theory and their followers. In linguistics language personality is defined as a person capable of performing speech activity. Secondly, it can be studied as a national-cultural prototype of a speaker which is formed on the basis of philosophical systems, value priorities and behavioral responses. And thirdly, language personality is presented as a set of features of the verbal behavior of the person who uses the language as a means of communication.

Мақала антропоцентрикалық лингвистикадағы баста бір терминге арналған. Автор «тілдік тұлға» терминінің түсіндірмесін тілдік тұлға теориясының негізін қалаушылардың және олардың ізбасарларының жұмыстарында қарастырады. Заманауи ғылымда тілдік тұлға психолінгвистика, лингвомәдениеттану, когнитология, прагмалінгвистика, этнолінгвистика, мәтін лингвистикасы, элеуметтік лингвистика және басқа да антропоцентрикалық бағыттар айқындамаларынан зерттелінеді. Тілдік тұлғаның ғылымның түрлі саласында қиылысуындағы зерттелінді бұл түсініктің ипаттау амалдарына және белгілеріне, құрылымына анықтамасына деген тәсілдеменің күрделілігін және бірімәнді еместігін шарттайды.

УДК 81. 38(574)

G.G. Gizdatov
KazIR & WL named after Ablay Khan
Almaty, Kazakhstan
gizdat@mail.ru

SOCIAL CONSTRUCTS of the KAZAKH MEDIA DISCOURSE

Defined in article Eurasian, pan-Turkic and liberal projects. These projects are the intertext, which identifies the political, social and cultural biases of all Kazakhstani society, and has its medial reflection. Later in the article on the material of Russian and Kazakh mass media can be traced to the discourse of identity in the medial space. In modern Kazakhstan media discourse relative to all of its particular manifestations are most evident following cognitive model - anthropocentrism interpretation. The rhetorical strategies of Kazakhstani media discourse related logic-chopping, stationery and anthropocentrism interpretation. These strategies are revealed in concrete speech practice and television media discourses. Revealed medial sociolinguistic aspects of discourse are correlated with the analytical calculations of the Kazakhstan sociologists and political analysts.

Keywords: media discourse, the medial space, cognitive model, psycholinguistic results, rhetorical strategies.

Three possible projects (real and virtual at the same time: the Eurasian, pan-Turkic and liberal) are thus intertext, which determines the political, social and cultural biases in all of Kazakhstan's society. Projects have their historical past, define the real policy and find their medial reflection.

The first of them is the Eurasian, rightly perceived in Kazakhstan as pro-Russian development project of the country. Classical Eurasians largely identified at that time of Eurasia exclusively from Russia. They also declared that Russia is a special socio-cultural world, uniting east and west beginning with the dominant role of the Asian component. For the sake of objectivity, we note that the classical Eurasians virtually ceased to exist in the 30s of the 20th century, and their ideas have got different development today. Today the Eurasian project is the official ideology of the Republic of Kazakhstan. From a political point of view, the EAEC should be regarded as long-term strategic project for constructing a new post-Soviet space. This can be regarded as a failed attempt to make sense of Eurasianism national idea. After all, the idea in this sense performs the functions of integration and identification of the nation. It is the benchmark system of values and norms that constitute the essence of this civilization. Word of the Eurasian cultural and humanitarian integration (innovation development, support of the scientific community, the Eurasian Club of Scientists and the Eurasian Media Forum, Eurasian Academy of Television and Radio) to a greater extent were declarative and formal registration of a political project.

After the collapse of the USSR Kazakhstan in 90-e years of the last century was indeed a country with a relatively developed and progressive level of political life. Then there were the ideological Foundation of panturanism. Traditionally, the representatives of pan-Turkism claim that all Turkic peoples are one nation, share a common homeland of Turan. One of the ideologists of panturanism in the early 20th century was Mustafa Chokai, determined the Big idea of the Turkestan – the idea of the Turkish federated Republic: "In the current political climate of the regions inhabited by the Turkic people of Turkestan, Azerbaijan, Idel-Ural, Crimea – should, at every opportunity, identify and focus their spiritual kinship and, based on it, to give each other support and help" [1, 114].

Still supporters of the pan-Turkic project are the following unifying factors: ethnic kinship; unity of religion; the proximity of the language. The same ideas are different from documentaries, film; journalism of the turn of 20-21 centuries of the pan-Turkic idea of cultural unity of the people of the East is always connected with the proclamation of the West as a mythical country of evil. However, the concept of "Turkestan" in the mass consciousness of modern Kazakhstan has practically disappeared. In the tune with pan-Turkic ideas were national-Patriotic movement. So, since 2009 there is a new wave of revitalization of the national-Patriotic forces. There is also the official understanding of pan-Turkic ideas. So, in April 2007 N. Nazarbayev put forward the idea of creating a Federation of Central Asian republics. Turkic project in the performance and understanding of power involves only cultural content: 1) information common to the whole Turkic world Turkic prominent figures; 2) the study of General literature; 3) the creation of a common cultural space.

Nowadays the liberal project has not any clear comprehension. But in the execution from Nazarbayev's anti-Western motif, in contrast to the modern Russian rhetoric, cannot be traced, or at least is not indicated. There was even a state program "Path to Europe", Kazakhstan's chairmanship in the OSCE in 2010 was the formal implementation of the last.

What is the medial space of Kazakhstan? There are Kazakh and Russian ethnic groups and, accordingly, Kazakh and Russian-language discourse. How should one view the last? Today it is more mechanical than organic compound of cultures. How Russian and Kazakh languages exist in the contemporary media space of the former Soviet Kazakhstan? Traditionally, and probably rightly considered that the population of Kazakhstan is "immersed" in the Soviet ideology. It is obvious that the policy of Russification of non-Russian people in the Soviet period resulted in Russian of Kazakh identity (using Russian language, Russian history, literature, music, movies, etc.). So, wearing St. George's ribbons in the years 2015-2016 (in previous years it paid tribute to the Soviet tradition) in Kazakhstan acquired a symbolic meaning for Russian and Russian-speaking, it was provocative value

("Russian World", "we are, too, for the Crimea"), for the Kazakhs longer acted as a symbol of Russia's great power.

Post-soviet became the meaning and symbol of the current Kazakh authorities. The last explanation is also obvious: "We must not forget that as a particular resource that was directly lived through as part of the surround experience, only the Soviet experience is the springboard from which Kazakhstan is repelled when choosing a self-identification guidelines after independence" [2, 34].

What unites our two countries, is not the Russian language, but the Soviet identity. It is this identity, sometimes even unconsciously, which is defended by politicians and humanitarians of Soviet and post-Soviet orientation, It is also supported by Russian media and camouflaged way is called a "common information space". Return to the Soviet traditionalism apparent in the strata of the urban population. On the other hand, the ideological content of the Kazakh Soviet realities and at the same time pro-Russian content and assessment are inevitable. For one reason, as emphasized by Kazakhstan political scientists and sociologists: "Within the state has not established a unified cultural and even mental space yet, which could form common to all national values" [2, 136]. All of the above applies equally to the Soviet and post-Soviet Kazakhstan mediapackage. How are all these expressed in the language of mass communications – or in the medial space of modern Kazakhstan? Secondary ideological and national myth-making are defining features of the Kazakh media discourse. Designed for domestic use of modern Russian rhetoric struck the local Kazakhstan community. The real influence of Russia on Kazakhstan shows the following case [3, 8]. In September 2014 in the city of Aktobe 86 year old pensioner Galina Gavrilovna sued his neighbor Lyudmila Alekseevna. That allegedly set her fence on the neighbor's ground . But she sued her because, when she demanded to rearrange the fence, a neighbor called her like "banderovkoy", "fascist" and offered to "to clear up the Maidan (front)". " It insulted an elderly woman, that's why she demanded 300,000 tenge in moral damages.

In modern Kazakhstan media discourse relative to all of its particular manifestations, most evident is in the following cognitive model of interpretation of anthropocentrism. . Designated can be explained and defined as the proposed by Kazakhstan sociologists term "philistinism" as a unifying socio-cultural communities of modern Kazakhstan [4]. Under this designation - "philistinism" – is meant the home traditionalism in the assessment of everything, close to the zero level of creative and critical thinking of yourself and the society, and other social manifestations. The general trend of modern Kazakh traditional and new media is the predominance of analytical materials of the proper journalism. Thus manipulativeness of Russian and Kazakh journalism of our time has become more aggressive.

Maybe, that is why in recent years in Kazakhstan mass culture, as well as in the Russian practice the last five to seven years, observed rhetorical principles and techniques of manipulating the mass audience (advertising texts, public awareness campaigns, etc.) with suggestive principles of speech therapy. These include, first, the simplification of the message. Indeed consumer or elected anyone mass spared the extra effort. In relation to public speech behavior in Kazakhstan takes place the simplification of the message. The standard way is standard construction of thought and speech. Perhaps the most calculated as follows: in the Kazakhstan version of the media discourse there are no "myths", not cultural stereotypes. First and foremost in the linguistic practice of Kazakhstan's post-Soviet discourse is, obvious , the processes of poverishment and standardization of languages. . Language (in this case, whether Kazakh or Russian, Tatar and Uyghur) in Kazakhstan ceases to be a cultural phenomenon, and serves only as a means of fixing and information transfer. In the modern version of "Kazakh words" again, as in the recent and already forgotten the Soviet period, we find only clichés when everything is right, there's nothing uncertain, vague, unspoken. In the Kazakh discourse there is a second "coming" of kantselyarita. It's bad though, because that dulls the mind. All of the above is shown on national television, so in the state "promises" and local social advertising, the Kazakh newspaper and magazine journalism. In all these there is no "perfect" event, but only mass duplicate of the images. Such as is in most cases in a modern Kazakh language journalism and telediscourse. Again, as in the 30 years of the twentieth century in favor of "hollow words" - verbal imitation flurry of activity - optimization and formatting. From the same series were created

new slogans "One Hundred Schools - hundred hospitals", "Healthy Kazakhstan", "Employment Road Map - 2020", "Business Road Map 2020", "Information Kazakhstan». The most recent specimens, is addressed from the state to the population, are as follows: "youth personnel reserve", "the factor of culture in the age of crisis", "breakthrough projects", "programmers on the development of potential of the youth" and so forth.

There is also in the official media discourse the phenomenon of cognitive sphere, received in psychopathology, the name "logic-chopping". The characteristics of this phenomenon include: weakness of judgment, verbosity, pretentious valuation position, suggestiveness, necessarily accompanied by a verbal illiteracy. Of course, it is included examples of the authors speech errors.

But the vast majority of scientific and publicist texts, with the inevitable pattern will be different by logic-chopping, kantselyarita and simulation of the interpretation of anthropocentrism. The modern Kazakh language and Russian-speaking writers and bloggers and have a quaint conversational connection speed to book-pathetic. Perhaps it is for this reason that Kazakhstan's youth slang is more popular, the word "competent" (explanatory) how obviously stripped down and incomplete replacement of the Russian equivalent of "right." A demonstration in the Russian speech culture of the word-leaders of recent years: "right", "pathetic", "tin" (every word – protest attitudes). In Kazakhstan the youth discourse is not yet set such standards and stereotypes of social behavior. The last Kazakh speech samples close to the provincial grumbling about everything around. The most typical words-clichés of the following: civilized (everything is good, but not at home), efficient (simple or stupid), something (as the highest grade of something) - popular in 90-e years, the word among our youth: "there (in London, Paris, Bloomington) everything is so civilized".

The division of the Kazakhstani society in two information spaces: Kazakh and Russian – it is possible to make the following clarifications. The Russian Diaspora has ceased to influence on the cultural process as an independent force. Two languages performed and perform different functions in society, serve different social and ethnic groups. For a long time Russian language was the mechanism of communication and exchange of information, a progressive language of culture, politics and power. Russian-speaking space up to 2000 years was seen as critical, open to new phenomena, and the Kazakh was seen as a timid, conservative, reporting, hierarchical. Two spaces were carrying a society of different values, different characters, different behaviors. But now the people of Kazakhstan (Kazakhs and Russian-speaking residents) look at the world through the eyes of Russian ideology. For 25 years the Kazakh society was not monolithic. It was separated on the reactions to the events in Ukraine. On the curved consciousness shows the following example. The same Kazakhstan channel of the KTK, news about Ukraine. The issue in the Russian language gave the following phrases: "militia", "Bandera", "junta". The issue in the Kazakh language gave the following phrases - "anti-terrorist operation", the "separatists".

Russian culture in Kazakhstan has ceased to be fundamental, Kazakh, Vice versa was massive. What is Russian style in Kazakhstan? This is bathos, "mediocrity and impersonality of the author's expression. In the Kazakh media discourse. there is a model of assessment, "I am good, you are bad", an archaic desire to put another person in an unfavorable light, which is identical to the modern Russian public discourse too. From clearly identifiable and objectively present - gruppotsentrizm and myth-making, is the most obvious quality. About it at that time wrote the best local historian Nurbulat Masanov: " One of the characteristics of the structure of such a system of public consciousness acts gruppotsentrizm with a variety of its projections (ethnocentrism, religious, regional, caste and clan selfishness, narcissism patriarchal genealogy, etc.). Gruppotsentrizm is the same consciousness, which is inherently a biased, it is sensitive only to the complementarity to "their moral community" (group), but always aggressive to anyone, even it is fair, but estimates critically "[5, 7].

For this reason, the Kazakh-language press is dominated by historic materials, articles, about batyrs, akyns and national traditions. One of the historians, publicists is very sincere in his desire to change the past: "We are reviving our distant, unfamiliar past primarily in our historical consciousness, and then – in the mind of others" [6, 3].

At the domestic level, a strong indication of this mythological "historicism" in the medial space can serve numerous monuments and busts devoted to one or other brave heroes, the Bey or Sultan "local", well-known in a particular class or even branch of this genus. On the aesthetic level of these "pieces" there is no need to explain. From the same series of penetration of mythological stereotypes of historical reality in the teaching and learning process (modern Kazakhstan history textbooks and literature). Students are challenged to learn the false sociological formula about a particular work of art.

Such the ethno creativity exist in music videos, in a yurt, steppe, running herds - in general, the splint in Kazakh. Apparently, the real aul culture has disappeared, and has not received its art display.

In fact, during the twenty years of its existence national journalism of Kazakhstan has always been distinguished by emphasized the subjective assessment of everything.

Any global event, first, is evaluated with caution - and what they mean for Kazakhstan. Perhaps the latest manifestation can be referred to the cost of becoming a national consciousness. It is curious, that this isolationism cultivated after the famous Ukrainian events, was peculiar for Russian journalism of the last two years. Kazakh press is different from Russian-language press by thematic content, but not understanding the socio-economic and socio-political reality. In the Kazakh press, as was noted by Asiya Baigozhina: "The events are described as self-sufficient phenomenon, as another case of culture - outside of the dynamics of the changing world in which these events actually occur" [7, 36].

The Kazakh press is mythologized, and the reader, as a rule, exalted by the tone of treatment to it (similar exists in Kazakh oratory art), and the reader is always aware of its high mission. Kazakh culture has become a household and grounded. Cross-cutting themes, such as, the status of the Kazakh language, reflections, interviews, tolgay are favorite genre of Kazakh press. Nomadic mentality is evident in large enough for reasoning of its abstraction.

What is the reason for this restraint? In my opinion, the desire to extend the life of the old stereotype of social consciousness. Kazakh medial space reflects both the traditional consciousness (the primitive-group ideology) and the Soviet experience. In this case, the Kazakh media discourse is the same as Pro-Soviet, and Russian-language press in Kazakhstan. In this case, we see an attempt to "work" (including manipulate) with traditional values, unquestionable obedience to authority, the primacy of group values. In line with the declared conformity (perception of themselves as parts of the whole and full obedience to him), the ideology of solidarity and the conservative is the tendency of the Kazakh media discourse. The situation in the Kazakh media discourse by returning to the traditional mass mentality reminds of socialist communication of 30-ies of the last century. There was only a substitution of the Soviet stamps on the national, but no more. Western Slavist Yury Murashov defines the essence of the socialist communication: "Society with undeveloped social institutionalization and mental internalization writing under the influence of the new electro-acoustic communication possibilities so-called "secondary orality" inclined to abandon from a differentiated analysis of semantic relations, based on the written characteristics of abstraction, formalization and self-reflection, in favor of direct communication that is oriented to the immediacy and totality in understanding the meaning" [8, 167].

Today it is possible to assume effective and not always positive impact of the post-Soviet mythological reconstructions of the distant and relatively recent past on the consciousness of developing the Kazakhstani society.

Bibliography

- 1 Sadykova Baxit. Mustafa Chokai in exile. Almaty, 2009
- 2 Molotov Cocktail. Anatomy of Kazakh youth. Almaty, 2014.
- 3 Polovinko V. From a neighbor making too much noise TV, in Novaya Gazeta. Kazakhstan. No. 44 2014

4 Pleuova Gulmira. Modern petty bourgeoisie: social conformity or adaptation to the living environment, in URL: <http://www.ofstrategy.kz/index.php/ru/research/socialresearch/item/396-sovremennoe-meshchanstvo-sotsialnyj-konformizm-ili-adaptatsiya-k-zhiznennoj-srede>.

5 Masanov Nurbolat. Scientific knowledge and myth-making in contemporary historiography of Kazakhstan. Almaty, 2007.

6 Kshibekov D. K. the Origins of the mentality of the Kazakhs. Almaty, 2006

7 Baigozina Asia. Kazakh and Russian Newspapers of the Republic: disjoint parallel worlds cultures, in Culture and the media: problems of interaction. Almaty, 2000.

8 Murashov Yuri. East. Radio, in Dzhabayev: the adventures of the bard in the Soviet Union. Moscow, 2013

Еуразиялық, Пан-түркі және либералдық: мақала үш жобаны ұсынады. Бұл жобалар қазақстандық қоғамның барлық саяси, әлеуметтік және мәдени бұрмалаушылықтар анықтайды және оның медиалық көрініс табады интертекст болып табылады. Мақала қазақ және орыс БАҚ жеке басын куәландыратын дискурс материалды барды медиалық кеңістікте байқауға болады. антропоцентризм түсіндіру - бүгінгі БАҚ дискурс ең айқын келесі танымдық моделін оның барлық нақты көріністеріне Қазақстанды қатысты. Қазақстандық БАҚ дискурс тағайындалған логика-ұсақтауға, кеңселері мен модельдеу антропоцентризм түсіндіру риторикалық стратегияларды. Бұл стратегиялар БАҚ және теледидар дискурс белгілі бір сөйлеу тәжірибесінде анықталған. Қазақстан әлеуметтанушылары мен саясаттанушыларының аналитикалық есептеулер байланысты медиалық дискурс анықталған социолингвистикалық аспектілері.

В статье представлены три проекта: евразийский, пантюркский и либеральный. Данные проекты являются тем интертекстом, который определяет политические, социальные и культурные пристрастия всего казахстанского общества и находит свое медиальное отражение. Далее в статье на материале русскоязычных и казахских СМИ прослеживается дискурс идентичности в медиальном пространстве. В современном казахстанском медиадискурсе относительно ко всем его конкретным проявлениям наиболее очевидна следующая когнитивная модель - антропоцентризм истолкования. К риторическим стратегиям казахстанского медиадискурса отнесены резонерство, канцелярит и антропоцентризм истолкования. Данные стратегии выявлены в конкретной речевой практике медийного и телевизионного дискурсов. Выявленные социолингвистические аспекты медиального дискурса соотнесены с аналитическими выкладками казахстанских социологов и политологов.

УДК 81`42

Л.Е. Дальбергенова
Кокшетауский государственный университет имени Ш. Уалиханова
Кокшетау, Казахстан
ljasatdal@mail.ru

ЭМОСЕМА «СЕРДЦЕ» КАК ВЫРАЖЕНИЕ ЭМОЦИОНАЛЬНОГО СОСТОЯНИЯ В СЛЕДСТВЕННОЙ СИТУАЦИИ

Статья посвящена анализу следственного компонента неволевых каузальных конструкций на примере русского языка. Следственный компонент отражает ситуации эмоционального состояния субъекта, обусловленных как внешним воздействием, так и внутренними признаками, свойствами, собственными действиями агенса. Наиболее ярким

средством выражения следственной ситуации эмоционального состояния субъекта является эмосема «сердце».

Ключевые слова: неволитивность, субъективность, следственная ситуация, субъект состояния, эмосема, сердце.

Данное исследование направлено на выявление признака экспериенсера как важнейшего фактора субъективности неволитивных каузальных отношений (КО). Смысловая целостность каузальных отношений проявляется как в аспекте причины, так и в аспекте следствия. Ядро КО составляет следственная ситуация: субъект является носителем различных типов состояний: физиологических, эмоционально-психических, обусловленных как внешним воздействием, так и внутренними признаками, свойствами, собственными действиями агенса. Задачей данного исследования является выявление следственных ситуаций ЭС с эмотивом *сердце* в следственном компоненте. Материалом исследования послужили художественные произведения русских авторов 19-20вв.

Типовые ситуации следственных эмоциональных и физиологических состояний как инвариантное содержание имеют самые различные средства формального выражения, соотносимых с категориальной ситуацией (КС). В качестве одного из средств выражения типовой ситуации ЭС в следственном компоненте мы выделяем вслед за М.В. Всеволодовой, Т.Д. Яценко (2008); Н.К. Лебедевой (1992); И.А. Усаченко (2008) четыре типа значений следственного компонента:

- 1) действия и отношения лица (одушевленного субъекта);
- 2) события и явления социальной и природной сферы;
- 3) состояние субъекта, предмета, среды;
- 4) свойства, признаки субъекта, предмета, среды.

Объектом нашего исследования является третий пункт **«состояние субъекта, предмета, среды».**

ЭС экспериенсера является следствием его осознанного, неосознанного, контролируемого, неконтролируемого состояний и действий, проявляя, таким образом, субъективность КО. Одним из ярчайших языковых проявлений влияния внешней и внутренней причин на эмоционально-психическое состояние человека является вербализация следственной ситуации с помощью эмотивной единицы *сердце*, отражающей внутреннее протекание эмоции и физиологические проявления эмоций.

Остановимся для начала на типовых ситуациях ЭС, в которых эмосема *сердце* наиболее ярко отражает эмоционально-психическое состояние индивида.

Следственные ситуации с эмосемой сердце, мотивируемые внешней причиной

Типовая ситуация эмоционального состояния субъекта как инвариантное семантическое содержание имеет в языке различные вариативные реализации, именуемые категориальными ситуациями (КС). Одним из КС эмоционального состояния является каузация личностного эмоционально-психического состояния вследствие воздействия внешней причины. Различные внешние факторы, обстоятельства, события имеют непосредственное влияние на субъект, вызывая его неволитивное, неосознанное, неконтролируемое состояние, собственно состояние, неориентированное на кого-либо, например:

(1) - **«Братцы, казаки!»**- закричал он тем страшным, надрывающим голосом, каким кричат перед убийством и кровью, **диким, степным голосом, от которого падает сердце, безумием застилает глаза.** – **«Братцы, убили меня...Братцы, заступитесь...Убивают!»** [Б. Пастернак. Доктор Жеваго].

Данная каузальная ситуация характеризуется неосознанным (неволитивным) состоянием экспериенсера, обусловленным внешним воздействием (*страшный, надрывающий голос, каким кричат перед убийством и кровью, диким, степным голосом*). Следственная ситуация

вербализуется с помощью глагольного сочетания: V+от+Род.п. – *падает сердце*. Схематически ТС можно представить следующим образом: **(Внешняя причина)→caus→(Субъект + состояние)**.

Одним из видов типовых ситуаций эмоционального состояния экспериенсера является неориентированное ЭС в следственном компоненте, мотивируемое внешней причиной. В анализируемых языках данный тип ситуаций выражается синтаксическим способом, в частности союзным и бессоюзным способами. Так, ПСО со значением эмоционального состояния в следственной ситуации в русском языке выражается с помощью СПП с союзом *так что*, например:

(2) *Люди эти остановились, и один, что-то весело говоря, взял под уздцы казачью лошадь. Движение это было так необычно, что у Ивана Ильича дрогнуло сердце* [А.Толстой. Хождение по мукам].

В данном дискурсивном мире представлена типовая ситуация эмоционального состояния субъекта, обусловленная внешней причиной: необычное движение постороннего человека вызвал страх у Ивана Ильича (*дрогнуло сердце*).

Вариативность формального выражения достигается с помощью различных реализаций логической пропозиции каузации. Семантическая структура высказывания репрезентирует логическую пропозицию каузации различными способами: развернуто (полно) или же в свернутом виде. Развернутая пропозиция может быть представлена синтаксическим способом, а именно с помощью СПП с союзами *из-за того что/ оттого что/ вследствие того что/ потому что*.

В зависимости от коммуникативной установки говорящего возможны различные синтаксические трансформации каузального дискурса. Так, например, следственному союзу *так...что* функционально равнозначны следующие причинные союзы: *из-за того что; оттого что; вследствие того что; потому что*. Например:

(2а). **Вследствие того, что** движение это было так необычно, у Ивана Ильича дрогнуло сердце.

(2б) У Ивана Ильича дрогнуло сердце / **оттого что/ вследствие того что/ потому что** движение это было так необычно.

Необходимо отметить, что все вышеприведенные каузальные конструкции включают в себя признак экспериенсера как признак субъективности КО и отражают единое инвариантное содержание: ТС со значением ЭС. Отражая единую ТС как содержательный инвариант, все коммуникативные разновидности имеют лишь одно неизменяемое формальное выражение следственной ситуации: **у Ивана Ильича дрогнуло сердце**.

«Сердце» представляет собой некое вместилище, в котором могут «размещаться» различные чувства: страх, радость и т.д. Например:

(3) *А Синоцов думал о том, что когда они шли все четверо по ходу сообщения, в его сердце вдруг заговорил страх и он пожалел, что вызвался идти за "языком". А сейчас, после этой неожиданной смерти, все на войне казалось ему одинаково страшным и одинаково нестрашным, и уже не было жаль, что он вызвался* [К.Симонов. Живые и мертвые].

«Сердце» идентифицируется с человеческими качествами, оно может «содрогаться», «чувствовать»:

(4) *Когда, задохнувшись от бега, Крымов одним из первых добрался до края оврага и поглядел вниз, его содрогнувшееся сердце почувствовало соединенное чувство гадливости, страха, ненависти. На дне расселины мелькали неясные тени, вспыхивали и гасли искры выстрелов, загорался то зеленый, то красный глазок, а в воздухе стоял непрерывный железный свист* [В. Гроссман. Жизнь и Судьба].

Данная каузальная ситуация может передаваться в языке в аспекте причины. Причинный компонент вербализуется свернутой пропозицией в конструкциях предложно-падежных групп *от+Род.п.*; *из-за+Род.п.* Следующий пример служит подтверждением того, что возникает в ситуациях неволевой каузальной связи как следствие внешнего воздействия событий:

(4) *Ссык, ссык, - свистали в воздухе, уносясь за эти холмы, ответные наши снаряды. От шума ломило уши, давило грудь, злора подкатывала под сердце* [А.Толстой. Хождение по мукам].

Причинная связь выражается именной группой *от+Род.п. (От шума)*. Шум как внешний фактор обуславливает ЭС экспериенсера (*злора подкатывала под сердце*). Следственная ситуация выражается глагольной конструкцией.

Типовая ситуация со значением эмоционального значения с эмосемой *сердце* в следственном компоненте выражается также имплицитно, последовательной цепью предложений:

(5) *Вдруг позвонили. У Даши кровь отлила от сердца. Но это принесли вечернюю газету* [А.Толстой. Хождение по мукам].

На основе анализа художественного дискурса мы смеем утверждать, что в центре неволевых КО находится субъект – носитель эмоции (экспериенсер). Ядром КО является следственная ситуация ЭС, мотивируемая внешними причинами, вербализуемые в языке различными устойчивыми и окказиональными выражениями. Наиболее ярко ЭС актуализируется с помощью эмосемы *сердце*. В русском языке сердце представлено как некое вместилище, куда эмоция может «подкатывать», «кровь отливает», а само сердце «падать» (Ср.: «*злора подкатывала под сердце*», «*кровь отлила от сердца*», «*сердце падает*»).

На основании анализа метафорических средств языков, реализующих эмоциональный образ, реконструируется физическое состояние человека. Это те знания о физическом состоянии человека, которые входят в обыденное сознание представителя любой культуры, зафиксированы в языке, а значит и образных выражениях и актуальны в процессе образного ассоциирования. Итак, доминантной для квалификации эмоционального состояния лица в анализируемой типовой ситуации является эмосема «сердце».

Список литературы

1 Всеволодова М.В. К вопросу о методологиях и методиках лингвистического анализа (на примере категорий пространственных, временных и причинных отношений) // Вестник МГУ. Сер. 9. Филология. – М., 2005. – №3. – С. 51-79.

2 Всеволодова М.В., Котвицкая Э.С. О подлежащем и категории причинности в русском языке. (К вопросу о русском языковом сознании в концепции А.Вежбицкой) // Вестник Московского ун-та. Сер.9. Филология. – М., 1999. – №5. – С. 66-89.

3 Лебедева Е.К. Высказывания со значением эмоционального состояния человека и их речевые реализации: автореф. дис. ...канд. филол.наук. – М., 1992. – 18 с.

4 Усаченко И.А. Выражение ситуации внешней предметной причины в русском и белорусском языках: дисс. ...канд.фил.наук. – Гродно, 2008. – 196 с.

УДК 81'1

Д.А. Есиркеева
Казахский национальный педагогический университет имени Абая
Алматы, Казахстан
es.dinara@mail.ru

НОМИНАТИВНОЕ ПОЛЕ КОНЦЕПТА *ВОЗРАСТ*

Актуальность данной темы определена в соответствии с лингвоантропологической парадигмой в языкознании. Сущность избранного подхода заключается в переключении лингвистики с объектов познания на субъект, то есть на «человека в языке и языка в человеке» [1, 5]. Положение о глубинной антропоцентричности языка и невозможности его рассмотрения вне связей с его носителем поддерживается рядом гуманитарных

дисциплин, к числу которых относят этнолингвистику, психоллингвистику, социоллингвистику, лингвострановедение, лингвокультурологию, когнитивную лингвистику. Специфика языкового освоения разных элементов действительности исследуется, в частности, на материале различных концептов — фрагментов языковой картины мира (время, пространство, жизнь, смерть, человек, возраст и др.). Системное и многоаспектное изучение образа человека направлено на решение задачи выявления существенных категориальных признаков человека как субъекта и объекта речи-мысли, с одной стороны, и нахождения общих параметров, по которым могут быть соотнесены человек и мир, с другой стороны. Поэтому лингвокогнитивная интерпретация параметра возраст дает возможность приблизиться к решению обеих поставленных задач.

Ключевые слова: концепт, номинативное поле, возраст, лингвоантропологическая исследования, языковые единицы, культурный компонент. интерпретация, номинация, вербализация.

Основным постулатом когнитивной лингвистики является мысль о том, что концепт как ментальная единица может быть описан через анализ средств его языковой объективации. В связи с этим первостепенной задачей когнитивной лингвистики выступает получение исчерпывающего списка языковых единиц, объективирующих интересующий исследователя концепт. Совокупность языковых средств, объективирующих (вербализующих, репрезентирующих) концепт в определенный период развития общества, определяется нами как *номинативное поле концепта*, являющийся языковым материалом и выступающим *объектом* лингвокогнитивного исследования.

Номинативное поле отличается от традиционно выделяемых в лингвистике структурных группировок лексики — лексико-семантической группы, лексико-семантического поля, лексико-фразеологического поля, синонимического ряда, ассоциативного поля тем, что оно имеет комплексный характер, включая все перечисленные типы группировок в свой состав, и не выступает при этом как структурная группировка в системе языка, представляя собой выявленную и упорядоченную исследователем совокупность номинативных единиц. Номинативное поле включает единицы всех частей речи.

Важно иметь в виду, что специализированные языковые средства существуют в языковой системе (или формируются на какой-то определенный период) для коммуникативно релевантных концептов, то есть для тех, которые являются в обществе предметом обсуждения, обмена информацией, высказывания отношения.

Одни концепты имеют обширное, легко выявляемое номинативное поле — много системных средств обозначения концепта и его признаков. Это наиболее коммуникативно релевантные концепты (мужчина, женщина, работать, счастье и под.). Другие имеют ограниченное номинативное поле — концепты, не имеющие синонимических рядов, не имеющие гиперогипонимического характера. Это коммуникативно малорелевантные для широкого круга людей концепты, отражающие обычно узко специальные, конкретные мыслительные сущности, известные узкому кругу людей. Например, такие концепты как *мизинец*, *мочка уха*, *разводить животных* и под. Третьи не имеют системно обнаруживаемого номинативного поля, они могут иметь только субъективные, окказиональные номинации, описания отдельных признаков концепта, индивидуально-авторские, косвенные номинации, но без названия всего концепта. Например, есть концепт *молодожены* и противоположный ему концепт, обозначающий людей, давно состоящих в браке. Последний концепт коммуникативно нерелевантен, хотя для него может быть использован ряд окказиональных единиц или ситуативных номинаций — *староженсы*, *супруги со стажем*, *они не первый год женаты*, *они муж и жена с опытом*, *супруги с большим опытом семейной жизни*, *у них большой семейный опыт* и т.д.

Концепты возраста вербализуются в языке (в данном случае речь идет именно о языке, а не о речи) различными лексическими средствами. Прежде всего, это слова всех частей речи, способные реализовывать представление о возрасте. Среди них, с одной стороны, собственно возрастные номинации в прямых и переносных значениях, а также однокоренные с ними слова (например, все слова с корнем -молод-, -юн-). С другой стороны, концепты возраста вербализуются в словах, имеющих семантику возраста только в своих переносных значениях (например, зеленый). Семантика возраста проявляется также и на словообразовательном уровне – в дериватах со значением невзрослости. Кроме того, концепты возраста реализуются в языке в различного рода фразеологизмах и устойчивых сочетаниях, включающих собственно возрастные номинации (например, детский лепет).

Концепт *возраст*, являющийся объектом постоянного внимания говорящих, актуализируется во многих речевых жанрах (сентенция, комплимент, приветствие, анкета, порицание, одобрение, реклама, психологический тест и др.), однако концентрированное присутствие языковых и речевых средств обнаруживается не во всех жанрах. Портретирование как речевой жанр, охватывающий различные сферы общения (художественное, мемуарное, публицистическое, бытовое описание), обычно строится на описании и сопоставлении внешних и внутренних качеств человека [3, 102]. Описание включает в себя важный смысловой блок - «возрастную характеристику», позволяющий отображать физическое и духовное, видимое и скрытое, при этом указание на возраст, как правило, сопровождается оценением. В отношении жанра «объявление о знакомстве» параметр *возраст* согласно результатам нашего исследования, может рассматриваться как жанрообразующий фактор.

Параметр *возраст* интерпретируется как один из основных в формировании отношения к человеку, мнений о его способностях, желаниях, действиях, поэтому особое внимание в работе уделено воплощенным в языке оценкам возрастных периодов, людей на том или ином жизненном этапе, а также стереотипным представлениям о возрасте. Стереотипы, нашедшие отражение в языке и речи, накладывают ограничения на употребление некоторых конструкций, лексических единиц и обуславливают определенные коммуникативно-нормативные обязательства участников общения.

Основными когнитивными категориями, определяющими содержание концепта *возраст* в русской языковой картине мира, являются категории времени, развития, градуальности. Возраст предстает как осязаемое и осознаваемое воплощение процесса развития индивида, измерение его движения во времени, осуществляемого поэтапно в соответствии с членением возрастного континуума. Когнитивно-семантическая модель концепта *возраст* строится на основе категорий градуальное, оппозитивности, нормативности, оценочное, образности, стереотипизированности, репрезентирующих устойчивые, структурированные коллективным сознанием значения и смыслы единиц языка и речи.

Номинативное поле концепта «возраст» очерчивается в лексической системе русского языка лексико-семантическим полем «возраст», которое представляет собой межчастеречное образование и характеризуется многообразными парадигматическими, синтагматическими, ассоциативно-деривационными связями. В русской языковой картине мира сохранилась и продолжает быть актуальной одна из древнейших при характеристике человека семантико-прагматическая оппозиция «молодость - старость».

Образно-коннотативные значения концепта *возраст* в русской языковой картине мира типизированы на основе метафор, восходящих к архетипам сознания: «человек - растение», «человек - животное», «человек — предмет», являющихся отдельными гранями единой всеобъемлющей метафоры «человек - мир», возникшей на основе наивных представлений о близости этих двух феноменов.

Своеобразие концепта *возраст* проявляется в богатом аксиологическом содержании: возраст человека является объектом оценки как в аспекте внешнего облика, так и в аспекте внутренних, духовных, умственных качеств человека. Представление о возрасте

обязательно включает нормативный аспект, поскольку в высказываниях со смысловым компонентом «возраст» обычно соотнесены характеристик некоего объекта с закрепленными в русской ментальности нормативными представлениями о способностях, функциях, присущих человеку на определенной жизненной стадии, что и позволяет высказать оценочное суждение.

Важнейшей оппозицией, актуализируемой в высказываниях о возрасте в жанрах «портретная характеристика» и «объявление о знакомстве», является оппозиция «внешний - внутренний» с доминирующей ролью второго члена оппозиции. Порождая высказывание о возрасте, говорящий реализует некоторые стереотипы сознания, в том числе тендерно обусловленные, сопоставляет качества описываемого субъекта с представлениями о возрастной норме, как правило, дает оценку возрасту или в целом человеку в том или ином возрасте.

В лингвистической литературе представлено изучение семантического поля *возраст*. Так, Г.А. Пуцягин в качестве поля представляет лексико-семантическую группу имен существительных, называющих лиц по возрасту. Исследователь насчитывает в русском языке 234 «возрастных имени» и делает их комбинаторно-семантический анализ на основе ряда гетерогенных признаков: возраст, пол, рост, действие, характерное для названного лица, стилистическая окраска, эмоциональная окраска, экспрессивная окраска [4, 98]. Сочетание принципов диахронического и синхронического изучения при классификации номинаций на основе признаков пола и возраста, анализ лексико-семантической группы слов, обозначающих ребенка в русском языке находим в диссертации Р.И. Хашимова [5].

В ряде работ проводится сопоставительное изучение групп существительных и прилагательных, указывающих на возраст [6; 7; 8.]. А. Кудряшова рассматривает семантические поля возраст, болезнь и смерть в русском и немецком языках, располагая их в определенной логической последовательности и анализируя и сравнивая эвфемистические единицы в русском и немецком языках [9]. Диссертационное исследование К.А. Власовой посвящено сопоставительному анализу словообразовательных гнезд молодой-старый в русском литературном языке и территориальных диалектах, а также «беглому сопоставлению» русских и английских эквивалентов [10]. В работах А.Т.Ашхаравы и Н.В. Крючковой рассматриваются лексико-семантические парадигмы, ассоциативные поля как способы репрезентации концептов возраста [11; 12]. Так, А.Т. Ашхарова изучает группу существительных, обозначающих человека в детском возрасте на основе выборки из толковых словарей современного русского литературного языка. Кроме того, исследователь выстраивает семантическую парадигму «возраст человека», выявляя следующие центральные семы в плане содержания: «возрастные изменения», «возрастные этапы», «объект на каком-либо возрастном этапе» [11].

Приступая к описанию лексико-семантического поля *возраст*, следует определить исходные понятия, на которые мы опирались при его составлении. Лексико-семантическое поле – иерархическая синкретичная организация множества лексических единиц, относящихся к разным частям речи и объединенных инвариантным компонентом значения. Минимальной единицей лексико-семантического поля является лексико-семантический вариант слова, то есть лексическое значение, связанное с другими лексическими значениями определенными отношениями, а также единицей является все слово, если оно однозначно или имеет во всех значениях однородное понятийное содержание.

Возрастные значения, конечно, имеют и семное представление. Так, в словарных толкованиях слова *соска* есть указание на то, что соска предназначена для грудных детей. Так в Словаре С.И.Ожегова это слово в одном из двух значений дефинируется как «Полный резиновый наконечник, через который младенец сосет из бутылки» [13, 667]; первое значение слова *маразм* МАС толкует следующим образом: "Состояние полного упадка психофизической деятельности человека. Старческий маразм" [13, 299]. Каждому носителю русского языка очевидно, что таких слов немало. Если при выделении

семантических полей, использовать метод Ю.Н. Караулова [14], то эти слова могли бы войти в периферию поля ВОЗРАСТ.

В качестве основных лексических репрезентаций концептов возраста нами рассматриваются абстрактные существительные, называющие возрастные периоды. Хотя концепты возраста не менее ярко реализуются и в производных прилагательных (детский, молодой, взрослый, старый и др.), мы все же выделяем в качестве главных абстрактные существительные, поскольку для нас было важно обозначить основные возрастные периоды, выделяемые русским и французским языком, чтобы на основе этих периодов построить такую классификацию возрастной лексики, которая нам представляется актуальной для данного исследования.

Рассматривая концепты детства, молодости и других возрастных периодов, мы сознательно оставляем в стороне концепт "возраста вообще", то есть возраста безотносительно к какому-либо из конкретных возрастных периодов, так как полагаем, что отношение "общего" концепта к представлениям о конкретных возрастных периодах не укладывается в логическую систему "род" – "вид" и не подобно связи гиперонима с соответствующими гипонимами. Так, в современном русском языковом сознании "возраст" соотносится прежде всего с числом прожитых лет, а не с возрастными периодами (см. дефиниции слова возраст в толковых словарях). Следует, по-видимому, согласиться с В.В. Красных, утверждающей, что в подобных случаях (птица и канарейка) мы имеем принципиально разные когнитивные единицы [15].

Концептуальные образования общего характера и более конкретные представления нередко связаны с разными коммуникативными сферами, что не позволяет оценивать их в качестве когнитивного целого [16, 15]. По-видимому, отчасти это имеет место и в нашем случае. Представляется, что исследование концептов возрастных периодов типа детства, молодости, старости не требует обращения к "возрасту вообще", тогда как изучение концепта "возраста вообще" без учета представлений о конкретных периодах жизни и единицах измерения возраста (годы, месяцы...) едва ли целесообразно.

Номинативное поле концепта принципиально неоднородно - оно содержит как прямые номинации самого концепта непосредственно (ядро номинативного поля), так и номинации отдельных когнитивных признаков концепта, раскрывающих содержание концепта и отношение к нему в разных коммуникативных ситуациях (периферия номинативного поля).

Так, в ядро номинативного поля концепта «руководитель» войдут *начальник, руководитель, шеф, босс, хозяин, администратор, первое лицо, власть имущий, руководить, распоряжаться, командовать, руководящий* и др., в периферию – *кричит, толстый, своевольничать, капризный, компетентный, авторитарный, всевластный* и мн.др.

Выявлению в процессе лингвокогнитивного анализа подлежат как системные, так и окказиональные, случайные, индивидуально-авторские номинативные средства, так как все они входят в номинативное поле концепта и все дают материал для когнитивной интерпретации и построения модели концепта. В.И. Карасик разграничивает три принципиально различных способа языковой объективации концепта – обозначение, выражение и описание. *Обозначение* понимается как присвоение фрагменту осмысляемой действительности наименования, специального знака. «Обозначение может иметь разные степени точности. Например, если кто-то хочет сказать, что у него болит зуб, он может уточнить это следующим образом: 1) стандартное обозначение предмета (зуб); генерализирующее обозначение (костный орган); уточняющее обозначение (клык); специальное уточняющее обозначение (нижний левый клык). Стандартное и уточняющее обозначения относятся к наивно-языковой концептуализации, генерализирующее и специальное уточняющее – к специальной сфере общения. Обозначение в сфере непредметных сущностей – это выделение качеств и процессов и присвоение им имен.

Например; procrastination – откладывание на потом, перенесение на более позднее время, промедление» [16].

Как отмечает В.И. Карасик, «Выражение концепта – это вся совокупность языковых и неязыковых средств, прямо или косвенно иллюстрирующих, уточняющих и развивающих его содержание... Описание концепта – это специальные исследовательские процедуры толкования значения его имени и ближайших обозначений» [16, 110]. Описание осуществляется дефинированием, контекстуальным анализом, этимологическим анализом, паремиологическим анализом, интервьюированием, анкетированием, комментированием [16, 111].

Таким образом, описание семантики единиц номинативного поля позволяет представить содержание концепта в том виде, в котором он отражен и зафиксирован в языке. Это позволит реконструировать, описать лишь часть концепта, включающую его наиболее коммуникативно релевантные признаки (и в силу этого находящие языковую объективацию). Чем больше по объему и разнообразию представленных в нем единиц сформированное в процессе лингвокогнитивного исследования номинативное поле концепта, тем надежнее будут результаты реконструкции стоящего за данным номинативным полем концепта, тем полнее и точнее удастся описать его содержание и структуру.

Список литературы

1 Никитина Л.Б Культура речи: нормативный, коммуникативный, этический аспекты [Текст] : учеб. пособие / Л. Б. Никитина ; Ом. гос. пед. ун-т. - Омск : Литера, 2014. - 110 с. - Библиогр.: с. 109-110. - ISBN 978-5-606666-3-7.

2 Путягин А. Законодательный процесс как сфера взаимодействия различных ветвей власти / Путягина А.Г. // Конституционное и муниципальное право. - 2009. - №17. - С. 15-19.3

3 Седова Н. А. Концепт «ЧАСТЬ -ЦЕЛОЕ» рекламных текстах и способы его репрезентации/ Н.А Седова// Вестник. Томского гос.ун-та. Сер.: Филология.- 2013.-№ 3 (23).- с.43-52.

4 Путягин Г.А. О принципах организации групп слов в лексической системе (на материале имен существительных, называющих лиц по возрасту, росту, степени физической красоты и степени физической силы): Дис. канд. филол. наук. — Воронеж, 1975. — 204 с.

5 Хашимова Р.И. – Лексико-семантическая группа слов, обозначающих ребенка в русском языке // Русское и общее языкознание / Уч. зап. Душанбинского госпединститута им. Т.Г. Шевченко. — Душанбе, 1971. Т. 80. – С. 48-64.

6 Костина Л.Т., 1978; Практический курс английского языка. 4 курс: П69 Учеб. для педвузов по спец. «Иностр. яз.» / Под ред. В.Д. Аракина. - 4-е изд., перераб. и доп. - М.: Гуманит, изд. центр ВЛАДОС, 2000. - 336 с.

7 Матвеев В-Р, 1984; Развитие личности подростка. Программа практических занятий. — СПб.: Речь, 2007. – 176 с.

8 Серебрякова Н.А., 2001). Развитие интегрированных структур: монография – Германия: LAP LAMBERT Academic Publishing.- 2012. – 226 с. (14, 2/6,0 п.л.).

9 Кудряшова, 2002 Процессы образования и функционирования эвфемизмов в семантических полях "смерть", "болезнь", "возраст" :На материале современных русского и немецкого языков.- Саратов.2002.-236с.

10 Власова К.А., 2002 Лексика и фразеология историко-революционных поэм Н. А. Некрасова («Дедушки» и «Русские женщины») // Автореф. канд. диссерт. — Тюмень, 1955. —16 с.

11 Ашхарава А.Т Русский язык и культура речи: учебное пособие / [и др.]; отв. ред. А.Г. Лошаков; Сев. (Арктич.) федер. ун-т им. М.В. Ломоносова. - Архангельск: ИД САФУ, 2014. - 178 с. ISBN 978-5-261-00823-1.

12 Крючкова Н.В., 2003 Методы изучения концептов // Русская и сопоставительная филология: состояние и перспективы: Международная научная конференция, посвященная 200-летию Казанского университета (Казань, 4-6 октября 2004 г.): Труды и материалы: / Под общ. ред. К. Р. Галиуллина. – Казань: Изд-во Казан. ун-та, 2004. – С.271-272.

13 Ожегов С.И. Словарь русского языка. – М.: Русский язык, 1982. – 815 с.

14 Караулова Ю.Н. Лингвокультурное сознание русской языковой личности. Моделирование состояния и функционирования. — М., 2009. — 336 с

15 Красных В.В. Этнопсихоллингвистика и лингвокультурология М.: Гнозис, 2002. — 284 с.

16 Карасик В.И. Культурные доминанты в языке// Карасик В.И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс. - Волгоград: Перемена, 2002. - С.166-205.

Бұл тақырыптың өзектілігі тілтанудағы лингвоантропологиялық парадигмаға сәйкес анықталады. Таңдап алынған амалдың мәні лингвистиканың таным нысанынан субъектіге өтуімен, яғни «адамның тілге, тілдің адамға» алмасуымен тұжырымдалады (Никитина Л.Б., 2003, 5 б.). Тілдің терең антропоцентрилігі туралы ереже мен оны тіл қолданушысымен байланыссыз қараудың мүмкін еместігі гуманитарлық пәндермен, оның ішінде этнолингвистикамен, психоллингвистикамен, элеуметтік лингвистикамен, лингво-елтанумен, лингво-мәдениеттанумен, когнитивті лингвистикамен бірге қарастырылады. Шынайылықтың түрлі элементтерін тілдік меңгерудің ерекшелігі белгілі бір дәрежеде әртүрлі концептердің материалдарымен – әлемнің тілдік бейнесінің бөліктерімен (уақыт, кеңістік, өмір, өлім, адам, оның жасы және басқалар) зерттелінеді. Адамның образын жүйелі түрде және көп салалы зерттеу, бір жағынан, адамның санаттық мәнді белгілерін сөз бен ой субъекті және объектісі ретінде анықтауға, екінші жағынан, адам мен әлем байланысындағы жалпылай нышандарды табуға бағытталған. Сондықтан да, адам жасы параметрінің лингвокогнитивтік түсіндірмесі алға қойылған екі міндеттерді де шешуге мүмкіндік береді.

The relevance of this topic is defined in accordance with the actual currently lingvoantropologicheskoy paradigm in linguistics. The essence of the chosen approach is to switch linguistics with objects of knowledge on the subject, that is, the "man in the language and the language in man" (Nikitina LB, 2003, p.5). The postulate of deep anthropocentric language and the impossibility of its review is connections with its carrier supported by a number "chelovekovovedcheskih" disciplines, which include ethnolinguistics, psycholinguistics, sociolinguistics, lingvostranovedenie, cultural linguistics, cognitive linguistics. The specifics of the language development of different elements of reality investigated, in particular, on the material of the various concepts - fragments of a language picture of the world (time, space, life, death, man, age and others.). System and multifaceted study of the image of man is directed to solving the problem of categorical identification of essential features of man as subject and object of thought, of speech, on the one hand, and seek common parameters that can be correlated man and the world, on the other hand. Therefore lingvoantropologicheskaya interpretation of the age parameter allows you to get closer to the solution of both tasks.

Ш.Қ. Жарқынбекова, М.Ж. Тусупбекова, Ж.М. Қоңыратбаева, Б. Әбдуәліұлы
Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті
Астана, Қазақстан
zhanarkon@mail.ru

**ҚАЛАШІЛІК НЫСАН АТАУЛАРЫ:
СЕМАНТИКАСЫ, ҚҰРЫЛЫМЫ, ПРАГМАТИКАСЫ
(Астана урбанонимиясындағы шет тілдік эргонимдер негізінде)***

Мақала мазмұны Елорданың тілдік кеңістігіндегі топонимдердің перифериялық қабаты – эргонимдер жүйесін (шет тілдік) тілдік-әлеуметтік қырынан қарастыруға арналады. Мақала екі бөлімнен тұрады: алғашқы бөлімінде Астана урбанонимиясы кеңістігіндегі шет тілдік эргонимдердің семантикалық-құрылымдық ерекшеліктері талданады, ал екінші бөлімде қалаішілік нысан атауларының аталымдық-функционалдық сипатын талдау мақсатында жүргізілген әлеуметтік сауалнама қорытындысы талданып, түйінделеді. Нәтижесінде ҚР бас қаласы урбанонимдік жүйесінің дамуындағы қалаішілік нысан атауларының қатарын құрудың негізгі ұстаным-белгілері ұсынылады.

Түйін сөздер: урбанонимия кеңістігі, қалаішілік нысан атаулары, эргонимия құбылысы, шет тілдік эргонимдер, жіктеме, эргоним типтері, кешенді талдау.

Астана қаласы – қарқынды дамып келе жатқан жас мемлекеттің мәдени-экономикалық, саяси ең басты орталығы, сондықтан урбанонимдік кеңістікте шет тілдік атаумен аталатын шетелдік нысандардың саны күннен-күнге көбеюде. Осыған байланысты, қала эргонимдерін топқа жіктеп, шет тілдік эргонимдердің семантикалық-құрылымдық ерекшеліктерін талдау, шет тілдік атауларға деген жергілікті тұрғындардың көзқарастарын анықтау және Астана қаласындағы жаңа нысандар үшін ұтымды да орынды деп табылатын шет тілдік атауларды қалыптастыруда практикалық ұсыныстар ұсыну аса маңызды болары анық.

Тіл ғылымында эргонимдерді зерттеуде жаңа ғылыми тұжырымдар жасаған еңбектердің қатары біршама. Р.И. Козлов эргонимдерге кешенді талдау жүргізеді [1, 25], И.В. Крюкова эргонимдердің пайда болуы мен қолданысын сипаттайды [2], Т.П. Романова заманауи эргонимдердің жалпы мәселесін қарастырады [3], О.Г. Щитова шет тілдік эргонимдерді зерттейді [4], Е.С. Самсонова шет тілдік эргонимдер жүйесінің тұжырымдамасын ұсынады [5] және т.б.

Шет тілдік эргонимдерді зерттеудің түрлі себептерін атап өтуге болады: біріншіден, олар лингвомәдениеттанымдық, прагматикалық аспект тұрғысынан қарастырылады [6, 126]. Екіншіден, шет тілдік эргонимдерді зерттеу жеке тұлғалықтың өсуіне, қарым-қатынастың тездігіне, тілдің либерализациялануына байланысты қоғам өмірінде жаңа үрдістердің белең ала бастауына ықпалдасуда [7, 185]. Үшіншіден, аталмыш мәселені арнайы қарастыру адамзат баласының өзін көрсетуі қандай әдіс-тәсілдер арқылы жүзеге асуда және бұл жайт қаланың тілдік кеңістігінде қалай іске асуда деген сұрақтардың жауабын табуға септігін тигізеді [8]. Өзге тілдерден енген шет тілдік эргонимдерді қолдану үрдісі ХХ ғасырдың 50-жылдарында пайда бола бастады [9].

* Мақала «Разработка принципов научно обоснованной номинативной политики г. Астаны в контексте формирования казахстанского ономастического пространства» атты ҚР БЖҒМ-нің мемлекеттік гранты аясында әзірленді (2015-2017 жж.).

Эргонимдердің жіктемесін беруде әртүрлі жіктелімдер бар. Мәселен, А.В. Суперанская өз еңбегінде эргонимнің екі түрін: шынайы (компанияның тұрған орны мен оның қызметінің сипаттамасын бере алатын) және символдық (компанияның қызмет сипатына жанама келетін) деп аталатын түрін көрсетеді [10]. Т.П. Романова эргонимдерді ақпараттық, жарнамалық-ақпараттық және атауыштық деп бөліп қарастырады [3, 85]. Н.В. Шимкевич оларды бейпрагматикалық (кері түсінік) және прагматикалық (оң түсінік) деп жіктейді [11, 13]. Т.А. Новожилова эргонимдердің төмен деңгейлі, орта деңгейлі және жоғары деңгейлі деген үш типін ұсынады [12]. Ал М.Е. Новичихина эргонимдерді уәжділік деңгейіне қарай (уәжді, уәжсіз), атау құрылымына қарай (бір сөзді және күрделі) және айқындылық сипатына қарай (тура және жанама) жіктейді [13]. Е.В. Маринованың пікірінше, тілде тектік тамыры ерекше сөздердің болуы оларды бейімдеуге оңтайлы жағдай жасайды [14].

Біз өз зерттеуімізде эргонимдерді жіктеп сараптауда Е.В. Маринованың еңбегіне сүйенеміз. Зерттеуші шет тілдік эргонимдердің мынадай үш микротипін бөліп көрсетеді: қолжетімді, ішінара қолжетімді және қолжетімсіз эргонимдер (1-кесте).

1. Қолжетімді эргонимдер түсінікті әрі қабылдауға жеңіл болады (*Home Credit Bank, Sport Club, Furniture*);

2. Ішінара қолжетімді эргонимдер транслитерация жолымен жасалады (*Diplomat, Vstrecha, Mebel*);

3. Қолжетімсіз эргонимдердің құрамында аударуды қажет ететін шетелдік лексемалар жүреді (*Traveler's Cafe, Freedom, Baby House*).

1 Кесте – Астана урбанонимиясындағы шет тілдік эргонимдердің жіктелімі

Эргоним типтері	Саны
Қолжетімді эргонимдер	418
Ішінара қолжетімді эргонимдер	118
Қолжетімсіз эргонимдер	64
Барлығы	600

Кестеден көрінетіндей, эргонимдерді жіктеудің нәтижесінде біз Астана қаласындағы шет тілдік эргонимдердің қолжетімді, ішінара қолжетімді, қолжетімсіз түрлерін айқындай алдық. Жұмыста 600 бірлік талдауға түсті. Эргонимдердің жалпы сандық көрсеткіші қолжетімді түрінің 69 %, ішінара қолжетімді түрінің 19 % және қолжетімсіз түрінің тек 12 % екендігі анықталды. Яғни, 600 эргонимнің 418 атауы мағыналық жағынан уәжді әрі тұрғындар мен қала қонақтарының дұрыс қабылдауына оңтайлы екендігін танытады. Түсінікке жеңіл шет тілдік атауларды қабылдау эргонимдерді түсінуге кедергі келтірмейді (*EliteService, Harmony, Format, Qazaq, Zodiak*). Ішінара қолжетімді эргонимдерге (оның саны 118) біз шет тілдік графикасымен рәсімделген транслитерациялық сөздерді жатқыздық: *Авто Шоу, Тайп Офис, Бэби Стор, Шедевр Гарден, The Плов, Пивоварофф, Jumbaktas, Koonjoot, Секьюриту және т.б.* Қолжетімсіз эргонимдердің саны – 64, мысалы, *BeerHouse (Сыра үйі), NailArt (Тырнақ жөндеу өнері), Beauty (Әдемілік), Lighthouse (Ұшқын), Fashion (Сән), MonAmi (Менің досым), HappyLand (Бақытты Жер)* және т.б.

Эргонимдердің ұсынылып отырған жіктелім мен талдауы Астана қаласы нысан атауларының жалпы сұлбасын айқын көрсете алады.

Астана қаласындағы шет тілдік эргонимдердің жіктелімін анықтай отырып, олардың құрылымдық ерекшеліктерін сараптауға мүмкіндік алдық. Бұл қарастырылымда біз М.Е. Новичихинаның еңбегіне сүйенеміз. Автор эргонимдерді құрылымына қарай бір құрамды және күрделі құрамды деп екіге жіктеп қарауды ұсынады. Аталмыш құрылым негізінде біз Астана қаласының эргонимдерін бір құрамды, екі құрамды және күрделі құрамды деп бөліп қарадық (2-кесте).

2 Кесте – Астана урбанонимиясындағы шет тілдік эргонимдердің құрылымдық ерекшеліктері

Эргонимдер тобы	Саны
Бір құрамды (бір сөзден тұратын)	228
Екі құрамды (екі сөзден жасалған)	282
Көп құрамды (бірнеше сөзден құралған)	90

Зерттеу нәтижесі бойынша бір құрамды эргонимдердің (*Beauty, Merci, Respect, Union, Favor, Lion, Brewery, Benefit, TheBarley*) 38 % құрайтындығы анықталды. Екі құрамды эргонимдер саны – 47 % (*WaterLife, WomenSize, FashionHome, GoldenFurs, HungryRabbit, ChillPapers, King’sSpeech, LineBrew, Prime Grill, Red Village, Great Wall, Best Life*) және көп құрамды эргонимдердің саны (*Rue de Fleur, Triumph Pret-a-Porter, Zhanym Accessories Galery, Green House Distribution, Forever Living Products Kazakhstan, Hot Spot Doner, Lawson Shield and partners, O’Hara Irish Pub and Brewery, Look For Recruitment*) – 15 %-ды құрады.

Сонымен, жиі қолданылатын және тиімді нұсқалы эргонимдерге бір құрамды және екі құрамдылары жатады екен. Ал көп құрамды эргонимдер қатары өте сирек ұшырасады. Көп құрамды шет тілдік эргонимдер (*GoldmanEmpireRestaurant, AstanaSuccessBuildingGroup*) мейрамхана мен коммерциялық кәсіпорын атауларында кездеседі. Бір құрамды және екі құрамдылары дүкен, ойын-сауық орталық атаулары болып келеді.

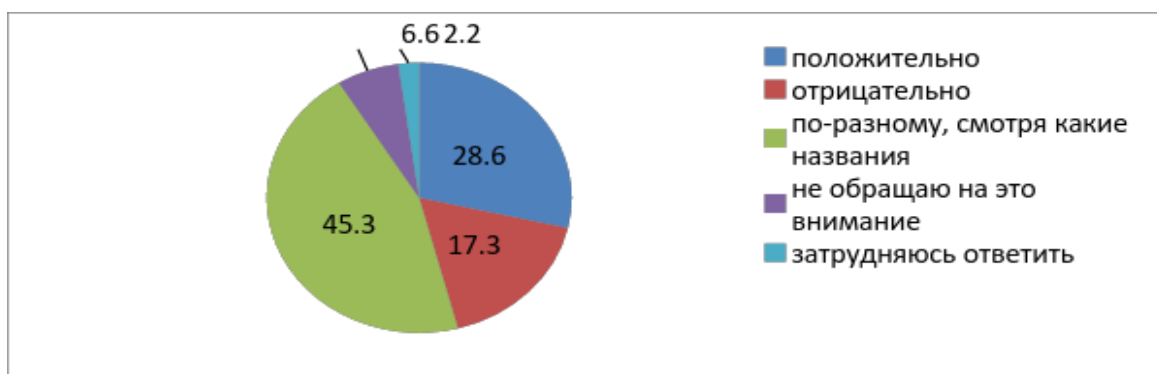
Шет тілдік эргонимдердің семантикалық және құрылымдық ерекшеліктерін сараптау барысында Астана қаласы тұрғындары арасында әлеуметтік сауалнама жүргізілді. Сауалнамаға барлығы 150 тұрғын қатыстырылды: олардың 41-і 16-20 жас аралығындағылар (27 %), 27 адам 21-30 жас аралығындағылар (18 %), 37 тұрғын 31-40 жастағылар (25 %), 30 адам 41-50 жас аралығындағылар (20 %) және 15 адам 50 жастан жоғарылар (10 %).

Сауалнама төмендегідей бес сұрақты қамтыды:

- 1) Шет тілдік эргонимдердің болуына қалай қарайсыз?
- 2) Шет тілдік эргонимдерді түсіндірмесіз түсіне аласыз ба?
- 3) Шет тілдік эргонимдер Астана қаласының көркін кіргізеді ме?
- 4) Қандай шет тілдік эргонимдер есте тез сақталады?
- 5) Шет тілдік эргонимдерді өзге тілдерге аударудың қажеті бар ма?

Сауалнама нәтижелері төмендегі диаграммаларда берілді:

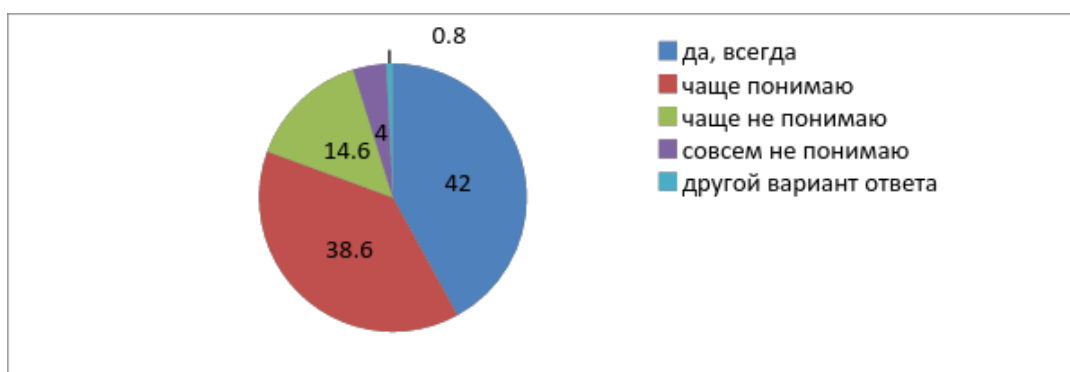
1) Шет тілдік эргонимдердің болуына қалай қарайсыз (оқу орындары, мекеме, ұйым, дәмхана, мейрамхана, дүкен атауларына)?

Сурет 1 – Қала тұрғындарының шет тілдік эргонимдерге қатысты көзқарастарының пайыздық көрсеткіші

Көріп отырғанымыздай, 150 респонденттің 43-і шет тілдік атаулардың болуына қарсы емес, 26-сы қарсы, 68 респондент сұраққа өз қызығушылықтарын танытып, пікірлерін білдірді. 10 адам бұл мәселеге мән бермейтіндіктерін айты, ал 3 респондент сұраққа жауап беруге қиналды. Сонымен, қала тұрғындарының шет тілдік эргонимдерге деген көзқарастары, жалпы алғанда, дұрыс.

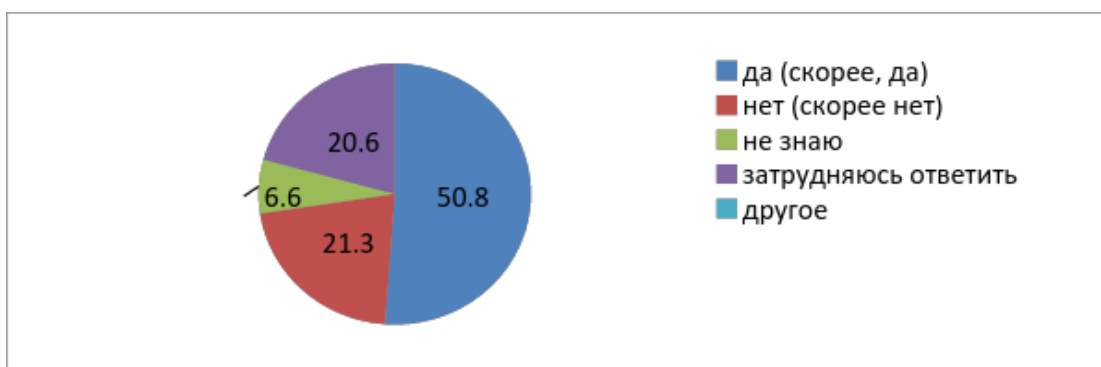
2) Шет тілдік эргонимдерді түсіндірмесіз түсіне аласыз ба?

Сурет 2 – Қала тұрғындарының шет тілдік эргонимдерді түсінуге қатысты жауап көрсеткіші

Суреттен көріп отырғанымыздай, 63 респондент шет тілдік атауларды еш қиындықсыз түсінетіндіктерін, 58 респондент түсіндірменің қажеті жоқтығын білдірді, ал 22 респондент бұндай атаулардан қиналатындықтарын жеткізді, тек бір ғана адам басқа нұсқаны таңдады.

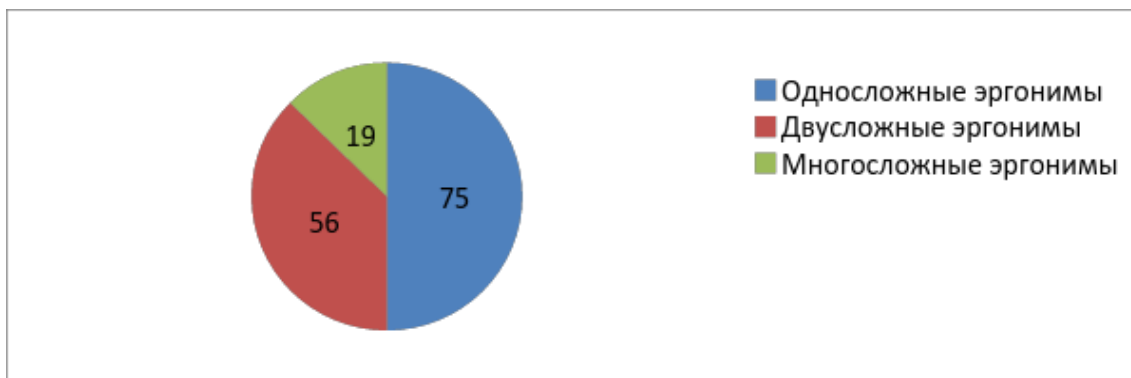
3) Шет тілдік эргонимдер қала көркін кіргізеді ме?

Сурет 3 – Қала тұрғындарының шет тілдік эргонимдердің қажеттілігіне қатысты жауап көрсеткіші

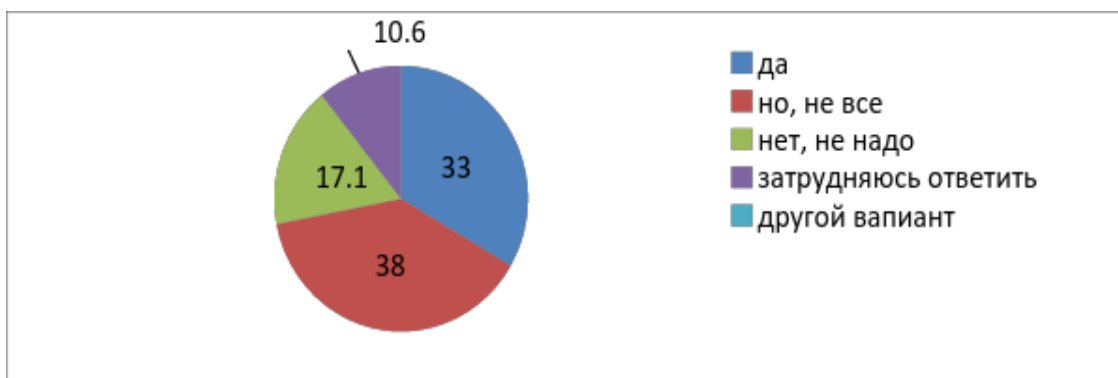
150 респонденттің 76-ы қаланың көркін кіргізеді деп жауап берді, ал 31 респондент жауап беруге қиналды, 32-і шет тілдік атаулардың қала көркін кіргізбейтіндігін білдірді. 10 респондент бұл сұраққа жауап беруге қиналатындарын айтты, тек бір ғана адам басқа нұсқаны таңдады.

4) Қандай шет тілдік эргонимдер есте тез сақталады?

Сурет 4 – Қала тұрғындарының шет тілдік эргонимдердің есте сақталуына байланысты көзқарастарының жауап көрсеткіші

5) Шет тілдік эргонимдерді өзге тілдерге аударудың қажеті бар ма?

Сурет 5 – Қала тұрғындарының шет тілдік эргонимдерді аударып беруге қатысты жауап көрсеткіші

Бұл сауалға 50 респондент аударудың қажеті бар деп жауап берді, ал 58 респондент барлығын аударудың қажеті жоқтығын көрсетті. Тек 10 респондент қана аударудың қажеті жоқ деп жауап берді, 31 респондент сұраққа жауап беруге қиналды, 1 тұрғын басқа нұсқаны таңдады.

Сонымен, түйіндей келгенде, оңтайлы да дұрыс шет тілдік эргонимдердің қатарын құру үшін зерттеу нәтижесінде жасалған түйіндердің негізінде төмендегідей ұсынымдар ұсынылады:

- Шет тілдік атаулар қолжетімді, ішінара қолжетімді болуы тиіс;
- Шет тілдік атаулардың бір құрамды және екі құрамды болғаны дұрыс;
- Шет тілдік эргонимдер қабылдауға тез әрі ыңғайлы, тез есте сақталатын, әдемі құрылымды болуы тиіс;
- Түсінуге ауырлық келтіретін шет тілдік эргонимдерді қазақ немесе орыс тілдеріне аударған жөн;
- Атауға қосымша ақпарат қоспаған жөн (АҚ, АШС, ЖК және т.б.);
- Басы артық тыныс белгілерін, символ сөздерді қолданбау керек (телефон нөмірлері, индекс, сандар және т.б.);
- Шет тілдік атаулар ұсынылып отырған өнімге сәйкес қойылуы тиіс әрі ол белгілі бір түсінік тудыруы қажет;
- Шет тілдік атаулар эмоциялық жағынан мәнерлі болғаны жөн.

Әдебиеттер тізімі:

- 1 Козлов Р.И. Современные эргоурбонимы в городской топонимической системе // Известия Уральского гос. ун-та. Гуманитарные науки. – 2001, № 20. – Вып. 4. – С. 25-35.
- 2 Крюкова И.В. Пограничные разряды ономастики в современном русском языке: дисс. канд. филол. наук. – Волгоград, 1993. – 152 с.
- 3 Романова Т.П. Проблемы современной эргонимии // Вестник Самарского государственного университета. Серия «Филология». – Москва, 2008, № 1. – С. 82-90.
- 4 Щитова О.Г. Неисконная лексика в русской разговорной речи Среднего Приобья XVII века. – Томск: Изд-во ТГПУ, 2008. – 480 с.
- 5 Самсонова Е.С. Концепция системы эргонимов иноязычного происхождения в коммуникативном пространстве города // Вестник науки Сибири. – 2012, № 4 (5). – С. 236-240.
- 6 Китайгородская М.В. Активные социолингвистические процессы в сфере городских наименований: Московские вывески // Современный русский язык: Социальная и функциональная дифференциация. – Москва: StudiaPhilologica, 2003. – С. 126-151.
- 7 Намитокова Р.Ю., Гриценко Н.И., Нефляшева И.А. Язык современного города // Вестник Адыгейского государственного университета. – Майкоп, 2006, № 1. – С. 185-188.
- 8 Позднякова Е.Ю. Языковое пространство города Барнаула (на материале русской народно-разговорной речи горожан): дисс. канд. филол. наук. – Барнаул, 2004. – 306 с.
- 9 Григорян А.Е. Культура речи. Американобесие уходит? // Русская речь, 2005, № 1. – С. 62-68.
- 10 Суперанская А.В. Общая теория имени собственного. – Москва: Наука, 1973. – 368 с.
- 11 Шимкевич Н.В. Русская коммерческая эргонимия: прагматический и лингвокультурологический аспекты: Автореф. дисс. канд. филол. наук: 10.02. 01. – Уралск: Изд-во Урал. ун-та, 2002.
- 12 Новожилова Т.А. Номинация современных коммерческих предприятий. Автореф. дис.... канд. филол. наук. – Ростов-на-Дону, 2005.
- 13 Новичихина М.Е. Теоретические проблемы исследования эффективности коммерческой номинации. Автореф. дисс. докт. филол. наук. – Воронеж, 2004.
- 14 Маринова Е.В. Иноязычная лексика современного русского языка. – Москва: Флинта, 2013. – 296 с.

Статья посвящается исследованию топонимической периферийной системы городского пространства столицы Казахстана. Исследование состоит из двух частей. В первой части рассматриваются семантические особенности иноязычных эргонимов в урбанонимическом пространстве города Астана. Во второй части представлены результаты социологического исследования о наименованиях внутригородских объектов. В статье предлагаются рекомендации для улучшения урбанонимической системы города.

The article is devoted to the study of toponymic peripheral system of Kazakhstan's capital city space. The study consists of two parts. The first part deals with semantic features foreign language ergonims urbanonimy space in the city of Astana. The second part presents the results of sociological research on the names of intracity facilities. The paper offers recommendations for improving the system urbanonimy city.

Г.И. Исина
Карагандинский государственный университет им. Е.А. Букетова
Караганда, Казахстан
g.issina@mail.ru

К ВОПРОСУ ТИПОЛОГИЗАЦИИ МЕДИАПРЕЗЕНТАЦИЙ И КОГНИТИВНЫХ СТРАТЕГИЙ В СМИ

Статья посвящена изучению основных типов медиапрезентаций, когнитивных стратегий воздействия в современном политическом дискурсе. Медиадискурс является социально-регулятивным механизмом, организующим массовое сознание посредством формирования социально значимых когнитивных, аксиологических смыслов. Это своего рода поликодовое образование со скрытыми механизмами воздействия на адресата, которое оказывает неоценимую услугу по управлению коллективным сознанием людей, формированию идеологических смыслов.

Ключевые слова: медиапрезентации, когнитивные стратегии, модель мира, коллективное сознание, массовая коммуникация.

Средства массовой коммуникации глубоко включены в процессы формирования стабильности, изменений и конфликтов на уровне социума. В условиях, когда общество находится в состоянии нестабильности, влияние массовой коммуникации усиливается. В это время неизбежно происходят кардинальные трансформации в ценностных представлениях и установках людей, что сопряжено с более активной циркуляцией социальной информации.

В целом эффекты массовой коммуникации подразделяют на следующие группы:

- когнитивные: формирование установок; расширение представлений людей; уточнение ценностных ориентаций;
- аффективные: формирование чувства обеспокоенности, страха; влияние на моральное состояние и степень отчуждения в обществе.
- поведенческие: активизация (или не активизация) какой-либо деятельности; направление различных видов акций (например, политических демонстраций); провоцирование альтруистических проявлений (благотворительные кампании) [1].

В рамках аффективного влияния массовой коммуникации ученые говорят о так называемом «негативном дискурсе». Он проявляется в работе современных отечественных и зарубежных СМИ за счет частых трансляций новостей о различных катастрофах, бедствиях, преступлениях и террористических актах по всему миру. Негативный дискурс подстраивает под себя сознание и мышление аудитории. Ученые считают, что человек, погруженный в подобного рода дискурс, со временем становится задавленным, боязливым и жестоким [2]. В США, например, говорят о «*culture of fear*» в связи с массовыми убийствами, жестокостью и большим количеством оружия на душу населения («**CNN Defining Moments 2015**» 25.12.2015г. на канале CNN).

По Добросклонской Т.Г., моделирование механизма отображения реальных событий средствами массовой информации позволяет выделить три основных типа медиапрезентаций, которые условно можно обозначить как отражение, реконструкция, миф. Отражение предполагает наиболее точное, максимально приближенное к реальности воспроизведение событий. Примером могут служить новостные медиатексты, в которых максимально объективно и достоверно освещаются события, в том числе политические. Характерным признаком данного типа медиапрезентации на лингвистическом уровне является большое количество цитатной речи, воспроизведение целых фрагментов из речей и выступлений политиков, обязательное наличие ссылок на источник информации и фактическое отсутствие аналитически-комментирующего и оценочного компонентов [3: 25]. Новостной медиадискурс

подчинен определенным ограничениям, а именно: небольшая продолжительность сюжета, обязательность видеоряда, коллажность, переходы в стиле “а теперь, о другом”, драматизация и т.д.

Структура новостей на российских каналах, как правило, состоит из следующего: экстренное сообщение-политика-экономика-культура-спорт-погода. На каналах CNN и BBC новости политики (Breaking News, Highlights) чередуются с выпусками экономики (CNNMoney, Business Daily), спорта (Sport), погоды (Weather). Несмотря на лидирующее положение в США, CNN находится на втором месте среди международных служб новостей, уступая аудитории «BBC» почти в полтора раза. CNN часто критикуют за союзничество с властями, что говорит о том, что телеканал является некритическим СМИ.

Второй тип «реконструкция» допускает большую свободу интерпретации со стороны СМИ: реальное событие заново «конструируется» в медийном пространстве на основе определенных политико-идеологических установок. Отличительным признаком медиареконструкции считается присутствие аналитически-комментирующей и идеологически-оценочной части. Нельзя не согласиться с утверждением Прозорова В.В., который указывает на то, что «тексты СМИ не только и даже не столько пассивно отражают реальность, сколько деятельно лепят, созидают её /.../. СМИ сообща творят и активно навязывают нам художественно-образную иллюстрацию реальности. СМИ дают нам возможность постичь мир как образ – через многозначный комплекс исподволь или непосредственно вызываемых настроений, переживаний, впечатлений» [4].

В настоящее время во многих телепередачах присутствуют элементы развлечения. Понятие “infotainment” подразумевает привнесение яркости в программу, ее ориентацию на зрелищность. Телезрителя следует удержать у экрана, ему не должно быть скучно. “Интересность” также привносится в информационно-аналитические передачи, например, «Время покажет» на «Первом канале». Мы можем наблюдать стилевое расслоение, увеличение доли стилистически окрашенных, эмоционально-оценочных языковых средств, обусловленных усилением авторского начала, повышение уровня конфликтности современного медиадискурса как результата концептуальной, оценочной и языковой свободы.

Третий тип медиапрезентации «миф» представляет собой целенаправленно созданный, часто отдаленный от реальной действительности, образ события. Основной чертой медиамифа является его «заданность», направленная на оказание определённого идеологического воздействия, на достижение тех или иных политических целей [3:25]. Примером служит сообщение, которое появилось на одном из сайтов с расширением «.ua» во время празднования нового 2016г. о том, что разбился Airbus 330-300 Москва-Пекин, погибли 285 человек. Это сообщение было растиражировано дальше в Интернете и социальных сетях, хотя на деле оказалось «уткой». Ввиду информационной войны на телевидении и в сети Интернет функционирует немало медиамифов.

В настоящее время в связи с бурным развитием дискурсивно-когнитивной парадигмы в лингвистике ученые уделяют все больше внимания стратегиям представления информации и их языковому воплощению. В переносном значении стратегия – это, как отмечает А.П. Чудинов [5], также и искусство руководства общественной, политической борьбой: в основе лексического значения слова стратегия лежит идея планирования действий, связанных с социальной конфронтацией, противоборством, с прогнозом развития и завершения коммуникативной ситуации и поведения участников общения.

О.С. Иссерс внимательно изучила стратегии речевого поведения, которые охватывают целиком процесс коммуникации. По мнению исследователя, речевая стратегия включает в себя планирование процесса речевой коммуникации в зависимости от конкретных условий общения и личностей коммуникантов, а также реализацию этого плана. Иными словами, речевая стратегия представляет собой комплекс речевых действий, направленных на достижение коммуникативной цели [6: 54]. Стратегия представляет собой «...когнитивный план общения, посредством которого контролируется оптимальное решение коммуникативных задач говорящего в условиях недостатка информации о действиях

партнера. Гибкость речевых стратегий определяется комплексным использованием языковых ресурсов и приемов речевого воздействия. Это план комплексного речевого воздействия, которое осуществляет говорящий для "обработки" партнера, своего рода "насилие" над адресатом, направленное на изменение его модели мира, на трансформацию его концептуального сознания» [6: 100-101].

Исследователи считают, что стратегии в рамках любого типа и жанра речи являются необходимым компонентом общения, в то же время справедливо полагая, что стратегии являются важным конститутивным признаком дискурса, неотъемлемой категорией любого его типа или вида. Важно также обратить внимание на то, что ряд стратегий, как и соответствующие им цели и условия деятельности, закрепляются за определенными социальными институтами и социальными ролями.

Согласно Ч. Ларсону, все способы воздействия, связанные с интерпретацией какого-либо события, образа или ситуации, можно свести к двум когнитивным стратегиям – «интенсификации»/ «дискредитации» (intensify) или «приуменьшения» (downplay) [7: 15–22]. Как следует из названий этих стратегий, суть их заключается в «дозировании» количества и качества информации о каком-либо объекте действительности.

Как определяет О.С.Иссерс, стратегия интенсификации предполагает «выпячивание» чужих недостатков и своих достоинств (преувеличение своих достоинств и очернение и преувеличение чужих недостатков); стратегия приуменьшения – это приглушение своих недостатков и чужих достоинств, что достигается за счет умолчания о каких-то аспектах, нежелательных для отправителя сообщения [6: 55].

Речевое воздействие (в широком смысле) можно отождествить с процессом речевого общения, взятом в аспекте его целенаправленности. Научные исследования показывают, что в любом акте речевого общения коммуниканты преследуют определенные неречевые цели, которые в итоге влияют на деятельность собеседника. Так, например, Р. Блакар утверждал, что выразиться «нейтрально» невозможно, поскольку даже неформальный разговор предполагает «осуществление власти», то есть воздействие на восприятие и структурирование мира другим человеком [8]. Модель мира представляет собой определенным образом организованные знания о мире, свойственные когнитивной системе или ее модели. Образование категорий связано с формированием когнитивных концептов и их устойчивых объединений. Это стандартный путь переработки поступающей информации.

Рассмотрим категорию «свой круг», которая базируется на двух противопоставленных концептах – «свои» и «чужие». Структурирование социума путем построения данной оппозиции имеет давние социокультурные традиции. Наблюдения показывают, что семиотическая категория «свой круг» является одной из базовых когнитивных категорий в политическом дискурсе. Понятно, что включение объекта высказывания в концепт «свои» служит речевой стратегии оправдания/превознесения, включение в концепт «чужие» – дискредитации. Разграничение «своих» и «чужих», создание образа «Мы-группы» через очернение противника – достаточно традиционный прием политической борьбы.

В результате проведенного исследования, мы пришли к выводу, что российские и англо-американские СМИ по-разному интерпретируют события на Украине. Анализ видеоматериалов о России в англоязычных масс-медиа за последние два года позволяет сделать вывод о негативных тенденциях в восприятии образа России на Западе, что проявлялось в употреблении таких лексических единиц и выражений как «проху war», «annexation of Crimea», тогда как на российских новостных каналах и в политических ток-шоу часто фигурировали термины «информационная война» и «добровольное вхождение Крыма в состав России».

Таким образом, «проху war», т.е. опосредованная война, также война чужими руками (онлайн словари «Универсальный англо-русский словарь», «Politics English-Russian dictionary», «English-Russian dictionary of diplomacy») представляет собой войну, в которой две державы сражаются не непосредственно, а используя как стороны в конфликте некоторые третьи страны, своих союзников (сателлитов), оказывая решительную помощь финансами,

техникой, военными кадрами (советниками) и т. п. Опосредованные войны были стандартным видом конфликта во время холодной войны, когда две ядерные сверхдержавы СССР и США — избегали непосредственного столкновения, что было чревато эскалацией ядерной войны. К ним относят Корейскую, Вьетнамскую, Ангольскую, Афганскую войны.

Российские СМИ используют, по-нашему мнению, более сдержанное выражение («информационная война»), чтобы не волновать зрителя и не возвращать его во времена холодной войны (когнитивная стратегия «приуменьшения»). Англо-американские же СМИ («гроху war»), наоборот, используют когнитивную стратегию «интенсификации», для того чтобы нация объединилась перед лицом общего «врага».

Во время Евромайдана англо-американские новостные каналы широко освещали события на Украине (нарушения свободы слова и права на демократию, разгон палаточного городка оппозиции), затем количество информации резко сократилось или вовсе умалчивались нежелательные факты (артиллерийские обстрелы национальной гвардией Юго-Восточных районов Украины, жертвы среди мирного населения, позорная «мусорная» люстрация, анархия и беспредел правого сектора). Внимание англо-американского зрителя переключили на другие проблемы мирового масштаба, а именно эпидемию лихорадки Эбола в Западной Африке, террористическую организацию «Исламское государство Ирака и Леванта» (ИГИЛ). Репортажи о них занимали большую часть эфирного времени.

Российские же СМИ продолжали и продолжают подробно освещать гражданскую войну и проблемы братского народа Украины. Ни один выпуск новостей не обходится без репортажей с передовой, кроме того сюжеты, как правило, транслируются в самом начале информационного выпуска, что говорит о важности и приоритетном значении этих сведений. Таким образом, эта информация несет в себе определенный смысл, код: «Нам не безразлична ваша судьба, мы с вами»; он предназначен не только для россиян, но и для людей на юго-востоке Украины, которые продолжают смотреть российские каналы.

Одновременно, имеет место быть негативная оценка Российской Федерации на англо-американских каналах. В программе «HARDtalk» на канале «BBC» от 10.10.2014 (Clip: «Russia will not integrate into the West») Премьер-министр Финляндии Александр Стубб обсуждал с журналистом «BBC» дипломатические отношения России и Финляндии. Речь зашла о новом крупномасштабном проекте по строительству атомной АЭС на территории Финляндии. Журналист спросил, не беспокоит ли его то, что «Росатом» имеет 34% долевого участия. Премьер-министр ответил отрицательно, т.к. проект предполагает строительство в течение 7-10 лет и период эксплуатации 50-60 лет, кроме того «Росатом» находится в 6-7 европейских странах и в основном поставляет топливо. Журналист отметил, что проект предполагает долгую взаимозависимость между Финляндией и Россией, и добавил, что, согласно недавнему опросу, 42% финнов сказали, что опасаются России, причем этот показатель удвоился за последние четыре года. Причиной тому послужило то, что российские военно-воздушные силы неоднократно нарушали воздушное пространство Финляндии за последние месяцы. Александру Стубб пришлось согласиться с этим.

Журналист заявил: «*Russia wants to intimidate you?*».

- «*Intimidate all around*» (Премьер-министр). Александр Стубб добавил, что одна из стратегических задач внешней политики России: «*To intimidate borders. Now, those borders are Georgia, Ukraine and few others, but not so much Finland*». Журналист интересуется, может ли Премьер-министр пообещать, что вынесет вопрос о вступлении Финляндии в НАТО на референдум, если он выиграет выборы в апреле 2015г. На что Александр Стубб ответил отрицательно: «*For two reasons 'no': Number 1 is you don't join NATO when the weather is bad. And the weather is unfortunately bad right now especially in Russia; and Number 2. You need to have the general public behind NATO membership, you can't force it*». Говоря о «плохой погоде», Премьер-министр ссылается на напряженность российско-американских отношений.

Необходимо отметить политкорректность и цензуру российских СМИ. Контент-анализ новостных выпусков на канале «Россия 24» и «Первый канал» показал, что сам В.В. Путин всегда отзывается об американцах уважительно, называя их «наши американские партнеры».

Напомним весьма сдержанное высказывание президента России от 04.12.2014г. в своем ежегодном обращении к Федеральному собранию РФ: «Наши американские друзья впрямую или из-за кулис влияют на наши отношения с соседями...».

Стоит также отметить агрессивную русофобию на Украине. Накануне Нового 2016 года в Интернете появилась видеозапись инсценировки казни российского пилота Су-24 в одном из ночных клубов Киева, скандал разгорелся позднее 11 января. Под выкрики "Слава Украине" и слова ведущего "Каждый русак будет наказан" мужчина в вышиванке "провел ножом по горлу" якобы пилоту российского самолета. «Преступные проявления такого рода являются еще одним свидетельством того, что агрессивная русофобия на Украине принимает все более кощунственные, античеловеческие формы. Удивление вызывает отсутствие до настоящего времени четкой и выраженной реакции на эту выходку официальных властей Украины», - заявила официальный представитель МИД России Мария Захарова. Москва призывает власти Украины привлечь организаторов инсценировки к ответственности.

Также к стратегии дискредитации можно отнести тот факт, что сын турецкого Премьер-министра Эрдагана выложил фото окровавленных детей и женщин на своей странице в интернете, якобы российские самолеты, принимавшие участие в операции против террористической группировки ИГИЛ в Сирии, бомбили сирийских туркоманов в буферной зоне. Причем он не упомянул ни слова про сбитый Турцией 24 ноября 2015г. российский бомбардировщик СУ-24 (одновременное использование стратегий дискредитации и приуменьшения/замалчивания). По утверждению Анкары, самолет нарушил воздушное пространство Турции в районе границы с Сирией. Минобороны России заявило, что Су-24 находился исключительно над сирийской территорией и «нарушения воздушного пространства Турции не было».

Официальный представитель МИД России Мария Захарова назвала грубой подделкой и опасной тенденцией появление информационных вбросов в западных СМИ о жертвах среди мирных жителей в результате российских авиаударов по позициям террористов "Исламского государства" в Сирии.

Западные страны обвиняют Россию в том, что она наносит удары не по позициям «Исламского государства», а по группировкам, которые они причисляют к умеренной оппозиции. Дело в том, что в Сирии сейчас действуют десятки исламистских группировок, которые ведут борьбу против режима Асада, и называть их «умеренными», по меньшей мере, недальновидно. К примеру, «Джебхат ан-Нусра», которую Турция и некоторых западные страны причисляют к умеренной оппозиции, в 2014 году в населенном пункте на сирийско-турецкой границе, в котором проживали курды, устроили массовую расправу над мирными жителями. Более 150 мирных жителей, в том числе женщины и дети, были зверски убиты. Когда Россия объявила о помощи войскам законного президента Асада в борьбе с терроризмом, речь шла не только об «Исламском государстве», тем более что боевики ИГ таблички на груди не носят.

На наш взгляд, ВВС наиболее полно освещают события, нежели CNN, которые пристрастны, и часто критикуются за сотрудничество с властями США. В репортаже ВВС говорится о том, что: 1. «Целью российских авианалетов являются боевики ИГ и другие группы, которых РФ относит к террористам – некоторые из которых поддерживаются Западом» («*Russia is targeting IS and other groups it designates as terrorists - some of which are backed by the West*»); 2. США редко признают потери среди мирного населения после своих бомбардировок ИГИЛ, которые начались в сентябре 2014г., хотя по некоторым данным счет может идти на сотни («*The US has rarely acknowledged civilian deaths in its air bombardment of the so-called Islamic State (IS), which began in September 2014, although some monitoring groups say the toll could run into hundreds*»).

Стоит отметить, что после теракта на российском самолете, летевшем из Египта в Россию 31.10.2015, и заявлении Путина усилить бомбардировки в Сирии по объектам ИГИЛ, США «сделали реверанс» в сторону России, сказав, что летчики попали именно по объектам

ИГИЛ, а не мирному населению, а Россия в свою очередь уведомила о предстоящих вылетах и авиаударах. Мы считаем, России будет нелегко избавиться от образа страны-агрессора.

В июле 2015г. в Москве прошел Медиафорум государств - членов Шанхайской организации сотрудничества (ШОС) «На пути к общему информационному пространству ШОС». Председатель форума Дмитрий Киселев заявил: «Наша основная задача - уравновесить монополию западного мейнстрима в СМИ. Страны ШОС сталкиваются с несправедливым освещением происходящих у них событий западными СМИ. Глобальная задача создания общего информационного пространства для ШОС подразумевает появление мощных новостных потоков со стороны всех 20 стран ШОС независимых от Запада». «Во всем мире сейчас идет борьба за информационные площадки, - подчеркнул глава Роспечати Михаил Сеславинский. - И надо понять, как совместить серьезную аналитику с развлекательным контентом, донести информацию интересно и дискуссионно».

Таким образом, на всех этапах исторического развития спутником человечества были войны: борьба за власть, землю, ресурсы. Сложно представить себе ситуацию, когда люди выясняли бы отношения не с помощью оружия, а прибегая только к дипломатии. Столкновения во всех «горячих точках» освещают военные корреспонденты. Даже во время войны средства массовой информации должны дать возможность аудитории оценить происходящее.

История знает примеры, когда журналистские материалы, оказывали определенное воздействие на ход событий. В 1972 году фотокорреспондент агентства Associated Press Ник Ут сделал снимок «Напалм во Вьетнаме»: на фоне клубов дыма изображена группа кричащих от ужаса детей, в центре бежит с искажённым болью лицом обнажённая Ким Фук (она сорвала с себя горящую одежду). Этот снимок шокировал американское общество, а правительство во главе с Ричардом Никсоном получило еще одно доказательство в пользу завершения военных действий. Считаем необходимым отнести к механизмам воздействия на адресата видеоряд и иллюстрации, которые сопровождают новостные выпуски и печатные статьи, так как они представляют собой «визуальную информацию» о какой-либо ситуации, когнитивный потенциал которой в несколько раз выше, чем у вербальных средств. Медиатекст и сопровождающий его видеоматериал представляют собой единое смысловое пространство, воздействующее на конечного получателя информации.

Изучив историю вопроса, мы приходим к пониманию того, что воздействие на коллективное сознание через СМИ и социальные сети Интернет является частью гибридных войн - термин, появившийся в конце XX века в США, который означает, что война ведется не с помощью открытых военных действий, а силами политической пропаганды, террора, дезинформации, экономического давления на противника, а также подрывную деятельность спецслужб на территории противника и различные техники искажения информации.

На первом этапе гибридной войны создаются условия для возникновения конфликтной ситуации, на втором — повод для косвенного вмешательства государства-агрессора во внутренние дела атакуемой страны, на третьем — создается соответствующий медийный фон для легитимизации действий агрессора.

Информационная составляющая гибридной войны выглядит как «война смыслов» с применением передовых методов агитации и пропаганды, т.е. навязывание атакуемой стороне своего видения и психологических установок. Особое значение приобретает задача установления контроля над информационным пространством страны, против которой осуществляется агрессия, а также стран, которые могут каким-то образом влиять на ход конфликта.

Список литературы

1 Ball-Rokeach S., DeFluer M.L. «A dependency model of mass media effects». Communication Research. 1976. №3.

2 Смирнов Ф.А. Свежий взгляд/ Ф.А. Смирнов// Новый университет. Актуальные проблемы гуманитарных и общественных наук. - 8(29). – 2013.

3 Добросклонская Т.Г. Методология анализа медиатекстов в условиях конвергентных СМИ / Т.Г. Добросклонская // Развитие русскоязычного медиапространства: коммуникационные и этические проблемы: Сб. науч. тр./ МГУ им. М.В. Ломоносова. Москва, 2013. – С.18-27.

4 Прозоров В.В. Три рода современных СМИ: вопросы генеалогии //Русская словесность в контексте современных интеграционных процессов. – Волгоград, 2005. – С. 30–31.

5 Чудинов А.П. Политический нарратив и политический дискурс // Языковые подсистемы: сб. на-уч. тр. – Тверь: Твер. гос. ун-т, 2002.

6 Иссерс О.С. Речевое воздействие: учеб. пособие / О.С. Иссерс. – 2_е изд. – М.: Флинта: Наука, 2011. – 224 с.

7 Larson, Ch.U. Persuasion: reception and responsibility / Ch.U. Larson. Wadsworth Publishing Company.- Belmont, Ca, 1995.

8 Блакар Р.М. Язык как инструмент социальной власти // Язык и моделирование социального взаимодействия. - М., 1987. С.88-125.

ӘОЖ 378.1.148 (5 Қ)

И.С. Каирбекова¹, Ж.А.Сатпаева², Ұ.Ж. Жандаева³
Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университеті¹
А. Мырзахметов атындағы Көкшетау университеті^{2,3}
Көкшетау, Қазақстан
Kairbekova_1966@mail.ru

«АҚ ОТАУ ТІКТІРУ» ФРАЗЕОЛОГИЗМІНІҢ ФОЛЬКЛОРЛЫҚ МӘНМӘТІНДЕГІ РЕПРЕЗЕНТАЦИЯСЫ

Мақалада фразеологизмдердің семантикасындағы қазақ халқына тән әлемнің фразеологиялық бейнесі анықталады. Әлемнің фразеологиялық бейнесі халықтың ұлттық менталитеті мен дүниетанымының мәдени-тарихи тәжірибесін бейнелейді. Әрбір тілдегі әлемнің фразеологиялық бейнесінің өзіндік ерекшелігі болады. Ол тіл тұтынушы халықтың ментальді өзгешелігін танытады. Фразеологизмдер когнитивтік парадигмада ақпарат түрлерін анықтауға жағдай жасайтын микромәтін ретінде қарастырылады. «Ақ отау тіктіру» фразеологизмінің қазақ дүниетанымындағы ұлттық ерекшелігі «бөлек шаңырақ көтеру» деген ішкі формасындағы прототипімен анықталады.

Кілт сөздер: әлемнің фразеологиялық бейнесі, концеп-фразеологизм, семантика, прототип, стереотип, ішкі форма, концептуалдық құрылым.

Әлемнің фразеологиялық бейнесі қарапайым таным негізінде қалыптасатын әлемнің қарапайым бейнесі болып табылады. Фразеологизмдерде бейнеленген жағдаяттар ұлттық дүниетаныммен тығыз байланысты болатын тілдік тұлға іс-әрекеттерінің стереотиптеріне айналады. Әлемнің фразеологиялық бейнесін зерделеу барысында ментальді ақпаратты анықтау үшін зерттеудің синхронды және диахронды әдістері қатар қолданылады. "Во фразеологии синхроническое и диахроническое тесно переплетаются, сложный характер фразеологизма постоянно накладывает отпечаток на целостное значение сочетание" [1, 44].

Фразеологизмдерде халықтың бай тарихи тәжірибесі сақталады. Фразеологизмдердің семантикасындағы мәдени референция халықтың ұлттық тәжірибесі мен халық даналығына негізделген білім қорын үш түрлі жолмен жеткізеді:

- 1) кешенді түрде, фразеологиялық мағынасы негізінде;
- 2) ұлттық-мәдени ерекшелік бөлшектеніп берілуі мүмкін;
- 3) ұлттық мәдениетті прототиптер негізінде бейнелейді.

Әлемнің тілдік бейнесінің ең тұрақты бөлігі ретінде әлемнің фразеологиялық бейнесін атауға болады, себебі фразеологизмдердің қалыптасуы ұзаққа созылатын үдеріс, қоғамның даму барысында тілдің фразеологиялық қоры көп өзгеріске ұшырамайды. Әлемнің фразеологиялық бейнесі фразеологизмдердің эмоциялық және экспрессиялық сипаты негізінде халықтың ұлттық менталитеті мен дүниетанымының мәдени-тарихи тәжірибесін бейнелейді. Болмыс нысандарын әр ұлт түрліше таниды. Бір халыққа тән фразеологиялық әлем бейнесіндегі көрініс екінші бір халықтың фразеологиялық әлем бейнесінде болмауы да мүмкін, себебі басқа тілдік құралдар арқылы таңбаланып, вербалданады. Демек, әрбір тілдегі әлемнің фразеологиялық бейнесінің өзіндік ерекшелігі болады, бұл тіл тұтынушы халықтың ментальді өзгешелігін танытады. Фразеологизмдерді когнитивтік парадигмада зерделеуде бұл тілдік бірліктердің тілдің семантикалық кеңістігінде жеткізетін барлық ақпарат түрлерін анықтауға жағдай жасайтын микромәтін ретінде қабылдаймыз. Бұл парадигмада фразеологиялық бірліктер макрокомпоненттерінің мағынасымен сәйкес келетін когнитивті әрекеттердің келесідей түрлері анықталады: денотаттық талдау, белгіленуші таңба туралы тілде қалыптасқан түсінікті сөздіктердің көмегімен анықтау; тілдік тұлғаның әлемнің фразеологиялық бейнесін қалыптастыруда концептіні түзудегі уәждік белгілер негізінде уәждемелік талдау; фразеологизмдердің тууына негіз болған бейнелердің когнитивтік құрылымдарын талдау және сол концепті халықтың ұлттық танымындағы құндылықтар жүйесіндегі орнын анықтау тұрғысынан сипаттауды қажет етеді. Концептілік зерттеу этностың лексикасы мен фразеологиясында сақталған әлемнің мәдени-ментальді бейнесін ашуға мүмкіндік береді. Әрбір этнос қоршаған әлемді өзінше таниды, яғни өзіндік "әлемнің тілдік бейнесін" жасайды. Этностың таным ерекшелігін ұғынуда мәдениетті түсінудің кілті болып табылатын тірек концептілер ерекше орын алады. Концепт этностың рухани өмірінің ұжымдық қазынасы және ғасырлар бойы қалыптасқан ұжымдық тәжірибесі негізінде жинақтаған білім қоры, ол әрқашан мәдени реңкке ие болады, сондықтан да ол ментальді дүниетанымды түсінуде басты компонент ретінде танылады.

Концепт дегеніміз – этномәдени санада сақталған, белгілі бір ұлттың ұрпақтан-ұрпаққа берілетін ықшам, әрі терең мағыналы шындық болмыс, ұлттық мәдени құндылықтары жөніндегі сан ғасырлық түсінігін білдіретін құрылым. Зерттеу барысында фразеологизмдерді адамның әлем туралы мәдени түсініктерінің жиынтығы болып табылатын әлемнің фразеологиялық бейнесін жасайтын концепт ретінде тани отырып, дүниетанымымыздағы әлем туралы ақиқат болмысты бейнелейтін когнитивтік бірлік ретінде қарастырылады. Тілдік тұлға фразеологизмдердің тууына негіз болған уәждік белгі, бейнені өзінің әлем бейнесі мен дүниетаным ерекшелігі негізінде таңдайды. Сондықтан фразеологизмнің мағынасы мен оның ментальді ерекшелігі екінші бір когнитивтік құрылым арқылы анықталады. Фразеологизмдердің пайда болу негізіндегі ұлттық таным ерекшелігін І.Кеңесбаев, Ә.Болғанбайұлы, Ғ.Қалиұлы сынды ғалымдар бейнелілікпен ұштастырады: "Көптеген фразеологизмдердің жасалуына адам ойында қорытылған құбылыстардың нақтылы бейнесі болған. Мысалы, жауыр болды (әбден мезі қылды, ығыры шықты) деген тұрақты тіркестің негізінде көп мініліп арқасы жара болған аттың бейнесі елестейді. Басында атқа байланысты шыққанмен, қазіргі кезде ол мағынасы ұмытылып, қайта жасалынып, адамға байланысты айтылады. Сол сияқты т.б. фразеологизмдердің жасалуына да, сөз жоқ, адам ойында қорытылған құбылыстардың нақтылы себеп болғандығын танып білуге болады" [2, 256]. Мұндай түрлі ұқсастықтар негізінде қалыптасатын ассоциациялық бейнелі көріністер тілдік бірліктің ішкі формасын тудырады.

Д.О. Добровольский, А.В. Кунин сынды тілшілер фразеологиялық бірліктің семантикалық құрылымын қалыптастыруда ішкі форманың маңыздылығын көрсетеді. А.И.Федоров фразеологизмдердің ішкі формасын халық үшін бір кезде маңызды болған, жиі қайталанған белгілі бір жағдай, құбылыс, оқиға туралы нақты көрініс, бейне ретінде анықталады.

Д.О. Добровольский фразеологизмдердің ішкі формасын тілдік әлем бейнесі мен фразеологиялық әлем бейнесін байланыстырушы құрал ретінде таниды [1, 39].

Фразеологизмдерге тән басты белгілердің бірі бейнелілік болатынын ескерсек, ол фразеологизмнің ішкі формасында көрініс табады. Ішкі форманың когнитивтік сипаты басқа когнитивті құрылымдардың көмегімен анықталады. Когнитивті лингвистикада тілдік бірліктің ішкі формасы субъектінің лигвокреативтік ойлау ерекшелігін айқындау үшін зерделенеді.

Қазіргі тіл білімінде фразеологизмдердің ішкі формасының зерделенуі түрлі бағыттылығымен ерекшеленеді. Кейбір тілшілер фразеологизмнің ішкі формасын оны қалыптастыратын уәждік бейнелілік ретінде таниды (В.В.Виноградов, А.В.Кунин т.т.). А.В.Кунин ішкі форманы тілдік бірліктің семантикасындағы бейнелі бөлшектерінің күрделі жиынтығы ретінде қарастырады. Зерттеуші ішкі форманы "прототип мағынасы мен фразеологизм мағынасының деривациялық байланысына негізделген уәждік бейнелілік" ретінде таниды [3, 149]. Алайда "ішкі форма" ұғымы тек "бейнелілік" ұғымымен ғана шектеліп қалмайды.

Ю.А. Гвоздев ішкі форманы фразеологизмдердің негізгі белгісі, бейнелілікті қосымша белгісі ретінде көрсетеді. А.А. Потебня ішкі форманы "мазмұнның берілу тәсілі, сөздің ең жақын этимологиялық мағынасы" ретінде таниды. Когнитивті лингвистикада тұрақты тіркестердің семантикасындағы бейнелілік сөздіктегі берілген түсініктемесі негізінде анықталмайды, фразеологизмнің ішкі тұрпаты негізінде ашылады, яғни лексика-фразеологиялық бірліктерді когнитивтік тұрғыдан талдау барысында прототиптік мағына компоненттерінің қайта тану сипаты мен тәсілдері анықталады. Фразеологизмнің құрамындағы бейнені анықтап, оның тууына себеп болған уәжді ашу үшін фразеологизмнің ішкі формасын саралаймыз. Фразеологизмнің ішкі формасы бейненің немесе ұйытқы сөздердің негізінде концепті вербалдайтын тілдік бірліктің семантикалық бөлшектерінің негізінде көрініс табатын уәждік, ұғымдық белгісі арқылы, ал оның бейнелілік белгілерін сөздің тіркесімділік қасиеті негізінде концептің түрлі мәнмәтінде қолданылуы арқылы анықталады.

Фразеологизмдік ұйытқы сөздердерге тән белгілерді тілшілер Ғ.Қалиев пен Ә.Болғанбаев көрсетеді: "Фразеологизмдердің қалыптасуына семантикалық жағынан негізгі ұғымды білдіріп, басқа сөздерді өз айналасына топтастырып, идиомаландырып тұратын сөздер болады. Бір кездерде фразеологизмдердің тууына түп қазық, тірек болған сөздерді фразеологиялық ұйытқы сөздер дейміз". Ғалымдар тілдегі кез келген сөз фразеологизмдерге ұйытқы болмайтынын, тек халықпен бірге жасасып келе жатқан байырғы сөздері ғана болатынын айтады [2, 208-209].

Фразеологизмдердің құрамындағы ұйытқы сөздер негізінде концепт өлшемдері анықталады. Олар: бейнелілік, ұғымдық және құндылық. Концептің бейнелілік сипаты – көру, есту, терімен сипау, дәмі арқылы сезіну бойынша жадымызда қалатын заттар, құбылыстар мен оқиғалардың белгілері негізінде сипатталатын практикалық білімнің релеванттық белгілері. Ал концептің ұғымдық сипаты – концептің тілдік таңбалануы. Оның мағынасы, сипаттамасы, құрылымы мен дефинициясы. Концептің құндылық сипаты – бұл психикалық түзілімнің жеке тұлғаға да тілді тұтынушы этносқа да маңыздылығы. Концептің құндылық сипаты концепті анықтауға мүмкіндік береді. Құндылықтар аспектісінде қарастырылатын концепт жиынтықтары әлемнің құндылық бейнесін жасайды. Мұндай ментальді құрылымда этнос үшін аса маңызды семантикалық доминанттар сол халыққа тән мәдениетті қалыптастырады да тілде көрініс тауып, ғасырлар бойы сақталады [1, 52]. Жоғарыда айтылған пікірлерді саралай келе, фразеологизмдердің ішкі формасындағы ұйытқы сөздер ұғымдық белгілерді анықтайды, бұл сөздер концепт құрылымын түзуге қатысады. Ұғымдық белгілерді анықтау үшін тек түсіндірме сөздіктер ғана емес, сонымен қатар этимологиялық, синонимдік, диалектологиялық сөздіктер мен түрлі мәдени дереккөздер қолданылады.

Фразеологизмдердің құрамындағы ұйтқы сөздеріне этимологиялық талдау жасау арқылы фразеологиялық бейненің мәнін, фразеологизмнің жасалуына негіз болып, кейін уәжділігі жойылған сөз тіркесінің алғашқы мағынасын анықтап, ұлттық тұрғыдан құнды, ерекше мәнді бірліктерді анықтауға мүмкіндік туады.

Әлемнің тілдік бейнесіндегі "Отбасы" концептісі кез-келген халықтың әлеуметтік-тарихи және қоғамдық қалыптасу тарихымен астаса отырып, әлемнің фразеологиялық бейнесінде көрініс табады. Осындай концепт-фразеологизмдер қазақ тілінің де фразеологиялық әлем бейнесінде "ақ отау тіктіру", "ақ отау" "отау құрды", "отау тіктірді" фразеологизмдері арқылы вербалданады. "*Ақ отау тіктіру*" – қазақ халық ертегілері дискурсында жиі қолданылатын актив концепт. Фразеологиялық сөздікте бұл фразеологизмге "Үлкен ақ үй дайындау" деген түсінік беріледі [4, 32]. Бұл концептің қалыптасуын зерделеу үшін "ақ" және "отау" ұйытқы сөздерінің ұғымдық өрісін анықтаймыз. Қазақ әдеби тілінің түсіндірме сөздігінде "Ақ" сөзінің тура мағынасы: Ақ сын. Сүттің, қардың түсіндей аппақ түс. Ал ауыспалы мағыналарының ішінде: Ақ зат. Махаббат пен сүйіспеншілік; Қадыр мен қасиет [5, 211], ал *Ақ отау*. а) Жаңа некелескендерге арнап тігілген жабыны ақ киізден жасалған, еңселі әсем үй. ә) Ынтымақты адал пейілді отбасы (үй) деген мағыналары көрсетіледі [5, 213].

Қазақ әдеби тілінің сөздігінде "Отау" сөзіне Отау зат. Ұлға енші беріп, бөлек шығарғандағы үй; кіші үй" деген түсінік беріледі. Сондай-ақ, осы сөздікте "отау" сөзі ұйытқы болған бірнеше фразеологизмдер берілген: *Ақ отау*. а) ақ киізден жасалған отау. ә) поэт. Жаңа тұрмыс құрған отбасының отауы, жас отау. *Отау иесі* үйленген, зайыбы бар, жеке шаңырақ иесі. *Отау көтерді*. а) жеке бөлініп шықты. ә) Үй тікті, қоныс қонды. *Отау құрды*. Үйленді. Үй болды.

Отау тікті. а) Өз алдына үй болды, шаңырақ көтерді. ә) Жеке бөлінді, ірге қалады [6, 45].

Сөздікте "отау" сөзіне берілген сөздік мақаласын зерделей келе, бұл сөздің үйлену, отбасын құру ұғымымен астасып жатқанын байқаймыз.

Бұл ұғым мазмұны қазақ тілінде "*Ақ отау тіктіру*" фразеологизмі арқылы вербалданып, ертегілер дискурсында жұмсалуда да сақталатынын байқаймыз.

"*Ақ отау тіктіру*" концепт-фразеологизмі "Еділ мен Жайықтың құдалығы" ертегісінде ұзатылар қыздың төркіні дайындайтын үйі және символдық мәнде адамның ішкі дүниесі, рухани болмысы ретінде баяндалып, негіз сөздің ұғымдық мазмұнымен астасып жатқанын көреміз: "...Көктем шыға Жайық келіндеріне *ақ отаудың киізін тіктіріп*, жеңгелері киіз тігіп жатқанда қастарында ұзататын бикеші отыр екен, мырс етіп күліп жіберіпті", осы ертегіде үйленгелі жүрген күйеу жігіт: "...ми далада тұрған *аппақ отауға* келіп айқайлап едім, дыбыс бермеді. Атымнан түсіп есігін ашсам адам жоқ, іші тола сасыған өлімтік.. " дегенде қайын атасы былай деген екен: "...ми даладағы ақ отау күндегі адамбыз, сыртымыз сондай әдемі, ішіміз өлімдіктей арам ғой". "Аюбала" ертегісінде болашақ жарының үйі, жас жұбайлар отауы ретінде көрініс табады: "...Барса бір қорғанның ішінде *ақ отау* тұр. Ақ отаудың ішіне кіріп келсе, бір асқан сұлу қыз отыр екен" [7, 90]. "Көрген түстің өңінде орындалуы" ертегісінде: "...Қайраң хан сасып, етек жеңін басып, жарлық еткен сөзін орындап, күйеуге арнап алты қанат *ақ отау тіктіреді*" [7, 207]. Осы мазмұнын "Қарамолда" ертегісінде де баяндалады: "...Қыздың бұл сөзінен аса алмай, ол қызды тоқалдыққа алып, шалдың қараша үйінің екі жағынан екі *ақ отау тіккізіп*, хан тағына мініп, барлық мұратына жетіпті" [7, 102]. "Адам болған жылан" ертегісінде: "...Кемпірмен қош айтысып кетіп қалды, жер бетіне шыққан соң төрт қанат *ақ отаудың* орнындай, жер сызып алып ұйықтайды, ертеңгісін тұрса, төрт қанат ақ отаудың ішінде жатыр. Қасында бір қыз жатыр" [7, 243]. "Сақыпжамал" ертегісінде: "...Балаларынан үміт үзген хан мен уәзір бірнеше күн той жасап, Бәкірмен егіз қызын уәзірдің баласына беріп, екеуіне де екі *ақ отау тігіп берінті*" [7, 310]. "Қараүйрек" ертегісінде: "...Қараүйрек өз жолымен келе жатса, алдынан бір *ақ отау* көрінеді. *Ақ отауға* кіріп келсе, ай мен күндей жайнаған бір қыз отыр" [7, 38], "...Қараүйрек өзінің сүйген жарын іздейді. Жерден жерді аралап жүрсе, үш бірдей *ақ отау* қатар *тігілген* үйлерді көреді. Келсе, өз үйлері" [7, 42]. "Делдаш батыр" ертегісінде "*Ақ отау тіктіру*" концепт-фразеологизмі өзгеше концептуалдық мәнде жұмсалады: "...Делдаш өз қару-күшіне сеніп, бұлардан күдіктенбей әзірлеген үйіне қарай беттепті. Есіктен кіріп төрге қарай жүре бергенде үйдің ортасы ойылып түсіп, Делдаш соның ішінде қалыпты. Сөйтсе, екі мырза Делдаш келерден бұрын адамдарына екі арқан бойы терендікте ор қаздырып, оның үстіне сегіз қанат *ақ отау тіктіріп*, іші-сыртын үлде мен

бүлдеге орап безендіріп қойған екен. Ордың үстіне білдірмей кілем жауып қойыпты" [7, 62]. Бұл ертегіде ақ отау қулықтың амалы, қапада қалудың сипаты ретінде көрініс табады да "Батыр-аңғал" деген халықтық таныммен астасып жатады.

"Әлібек батыр" ертегісінде: "...Ел жатқан кезде Әлібек Ақбілек отыратын *ақ отауға* қарай келе жатса, бұл келген батырдың кім екенін біле алмай Ақбілек жар-жар айтып отыр екен" [7, 81]. "Ақбай" ертегісінде салтанат құру амалы мен байлықтың символы ретінде көрініс табады: "Ақбай ат аяғы жетер елді аралап, өзіне лайықты сұлу қыз іздеп, таба алмапты. Сөйтіп жүргенде бір елде отыз күн ойын, қырық күн тойын берген бір байдың қызының тойы болыпты. Ақбай қасына қырық жігіт ертіп, он бес күн жол жүріп, сол той болып жатқан елге келіпті. Бұл тойда қасында қырық қызы бар, Бибісара деген бір байдың қызы да қырық *ақ отау тіктіріп* салтанат құрып жатыр екен. Алыстан келген қонақ деп, Ақбайларды да осы қырық қыздың отауына түсіріпті" [7, 87]. Талдау нысаны болған "*Ақ отау тіктіру*" концепт-фразеологизмінің қазақ ертегілерінде репрезентациялануының негізінде төрт түрлі концептуалдық құрылымы анықталды:

- 1) ұзатылар қыздың төркіні дайындайтын үйі;
- 2) адамның ішкі дүниесі, рухани болмысы;
- 3) болашақ жарының үйі, жас жұбайлар отауы;
- 4) қулықтың амалы.

Демек, "*ақ отау тіктіру*" концепт-фразеологизмі – қазақ халқының құндылықтар жүйесінде жас жұбайлардың үйімен ассоциациялайтын, тазалық пен қасиеттілік символы ретінде танылатын ментальді маркерленген концепт.

Фразеологизмдердің мағынасы алғашқы уәждерінің тасалануынан олардың мағыналарының күңгірттенуінен шығады. Фразеологизмдердің сырын, жасалу төркінін тілдің ішкі заңдылықтарынан гөрі экстралингвистикалық факторлар мен этимологиядан іздеу, түрлі мәдени дереккөздердің мәнмәтінін саралау қажеттілігі анықталды. Бұл ретте В.А.Маслованың пікірі өте орынды: «Әлем туралы ақпараттың басым бөлігі адамға лингвистикалық арна арқылы белгілі болады, сондықтан да адам мүлік пен заттар әлемінен гөрі интелектік, рухани, әлеуметтік қажеттіліктерін өтеу үшін өзі қалыптастырған концептер әлемінде тіршілік етеді» [8, 35]. Сондықтан да белгілі бір ұлт үшін ерекше реалийлер болатын көріністер негізінде қалыптасқан талдау нысаны болған концепт-фразеологизмдердің фразеологиялық бейнесін оның ұлттық шектеулігінің лингвистикалық маркері болатын ұлттық ерекшелік ретінде тануға мүмкіндік береді. Мұндай ұлттық маркерленген концептілерді анықтау этимологиялық зерттеулерге жүгіне отырып, көптеген мәдени дереккөздердің мәнмәтінін саралау барысында мәлім болады.

Талдау нәтижесінде "*ақ отау тіктіру*" концепт-фразеологизмі ұлттық стереотиптер, ұлттық бейнелі көріністер (ассоциациялар), ұлттық эталондар ретінде танылды, ментальді маркерленген концептер ретінде нақты тілдік деректер негізінде сипатталды.

"*Ақ отау тіктіру*" концепт-фразеологизмі "мәдениет доминанттарының кейбір құрамдық бөліктерін сақтайтын және ұрпақтан-ұрпаққа жеткізуге" мүмкіндік беретін "тұрақтандырушы негіз" ретінде қарастырылды [8, 110]. Фразеологизм мағынасын концептуалды құрылым ретінде қарастырғанда семантикалық өзек ретінде танылатын прототиптің тұрақтылығын оны стереотиппен байланыстыратыны анықталды. Фразеологиялық бірлік семантикасында бейнеленген стереотиптің тілдік сипаты "сол тілдік бірлік арқылы вербалданған концепке когнитивтік тұрғыдан" талдау жасау арқылы анықталды [8,146]. Демек, прототип арқылы детерминденген фразеологизмдердің семантикалық құрылымы қазіргі тілдік сана тұрғысынан синхронды немесе сөз тіркесінің ұлттық мәдениетпен байланыстылығына қарай прототип арқылы тарихи тұрғыдан диахронды түрде тілдік бірлікте сақталатын ұлттық-мәдени компоненті болады. Осы тұрғыдан келгенде, лексика-фразеологиялық бірлікке когнитивтік бағытта талдау жасаудың негізгі міндеттерінің бірі – фразеологизмнің ішкі формасының мәдени тұрғыдан маңызды компоненттерін анықтау, оның семантикасы мен құрылымын ашу екені жұмысымызда нақты көрініс тапты.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Добровольский Д.О. Национально- культурная специфика во фразеологии (I) // ВЯ. 1997. – С. 37-48.
- 2 Ғ.Қалиев, Ә.Болғанбаев. Қазіргі қазақ тілінің лексикологиясы мен фразеологиясы. – Алматы: Сөздік-Словарь. 2006. – 263 б.
- 3 Кунин В.А. Курс фразеологии современного английского языка. –Москва. Высшая школа, 1996, –381 с.
- 4 Кеңесбаев І. Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі. –Алматы. Арыс. 2007. – 796 б.
- 5 Қазақ әдеби тілінің түсіндірме сөздігі. А-А. 1 т. Алматы. 2010 ж. Ахмет Байтұрсынов атындағы Тіл білімі институты. – 748 б.
- 6 Қазақ әдеби тілінің түсіндірме сөздігі. О-С. 12 т. Алматы. 2010 ж. Ахмет Байтұрсынов атындағы Тіл білімі институты. – 750 б.
- 7 Қазақ ертегілері. 3-том. –Алматы: Жазушы. 1988. –317 б.
- 8 Маслова В.А. Когнитивная лингвистика: учебное пособие. – Минск: ТетраСистемс, 2005. – 383 с.

В статье в ходе анализа культурной референции в семантике фразеологизмов определяется фразеологический образ, свойственный казахскому народу. На основе эмоционального и экспрессивного описания фразеологизмов фразеологический образ мира изображает культурно-исторический опыт познания мира и национальный менталитет народа. Фразеологический образ мира в каждом языке имеет своеобразные особенности, он показывает ментальные различия народа носителя языка. При изучении фразеологизмов в когнитивной парадигме рассматриваются как микротекст, создающий условия для определения всех видов информации, которое доставляет семантическое пространство фразеологизмов. Национальная особенность фразеологизма «ақ отау тіктіру» (поднять белую юрту) в познании мира казахского народа определяется прототипом во внутренней форме «бөлек шаңырақ көтеру» (создать отдельную от родителей семью).

In this article in the way of analysis of cultural references in semantics phraseology is determined phraseological figure peculiar to the Kazakh people. On the basis of emotional and expressive description of phraseology phraseological image of the world shows the cultural and historical experience of the knowledge of the world and national mentality of the people. In the study of phraseology in the cognitive paradigm are considered as micro text, to create conditions to identify all kinds of information that delivers semantic space phraseology. National phraseologism feature "Ak otau tiktiru (set a white yurt)" in knowledge of the world is determined the prototype of the Kazakh people in the inner form of the "Bolek otbasy kuru (create a new family)."

ӘОЖ 811'373.423

Б.Д. Карбозова
Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті
Алматы, Қазақстан
bulakarb_83@mail.ru

ОМОНИМДЕРДІ МЕҢГЕРТУ: ОЙ ЖҮЙЕСІ МЕН ӘРЕКЕТТЕСТІК

Жоғары оқу орындарындағы филологиялық бағытта білім алушыларға омоним құбылысын логикалық және философиялық категориялармен сабақтастықта меңгерту – тілдік құзыреттілігі мен интеллектуалдық әлеуеті күшті дара тұлғаны қалыптастырудың негізгі алғышарты болып табылады. Бұл ретте тілдік қолданыстағы омонимдік құбылыстарды меңгертуді логикалық және философиялық категорияларға негіздеу арқылы

білім мазмұны мен оқыту әрекетін (әдістемесін) байытуға болады. Омоним құбылысын оқыту үшін білім алушылардың ойлау жүйесі арқылы тиісті тілдік бірліктердің лингвистикалық табиғатын тану қажет.

Түйін сөздер: Омоним, логика-философиялық категория, әдістеме, логикалық пайымдау, философиялық мәнділік, лингвистика, т.б.

XXI ғасырдағы оқыту жүйесі ғылым аралық категорияларды сабақтастықта қарастыру мәселесі бүгінгі күн тәртібіндегі өзекті мәселелердің бірінен саналады. Тілдік бірліктерді оқытудағы логика-философиялық категорияларды игертудегі ұстанымдарды анықтау мәселесі басымдыққа ие болып табылады. Ғылымдағы логика мен философияның сабақтастығы тым тереңде жатқандығын антикалық кезеңнің танымал философтары Евклид, Платон, Аристотельдердің еңбектерінде біршама көрініс тапқандығы белгілі. Ал логиканың проблемалары 2-3 мың жыл бұрын Көне Индияда, Көне Қытайда, Көне Грекияда пайда болғаны белгілі. Аталған айтулы тұлғалардың зерттеулерінде логика мен философия өзара сабақтас, бірінің мазмұнын екіншісі байытып отыратын ғылым салалары екендігін көруге болады. Осы жағынан келгенде «Білім беру философиясы білім берудің онтологиясын, логикасын, аксиологиясын, мәдениетін, әдісін және идеологиясын қарастырады» [1, 9].

Білім беру жүйесіндегі ойлау іс-әрекетінің танымдық қызметін жүзеге асыруға қатысты В.В.Трифонов, Г.А.Уманов, Қ.Б.Жарықбаев, Қ.Қ.Жампеисова, Н.Н.Хан, Ф.Ш.Оразбаева, Ж.Б.Балтабаева, Н.Оразахынова, Р.А.Шаханова, Г.Қосымова, Ж.Т.Дәулетбекова, А.Сәтбекова, Ж.Сүлейменова, Р. С.Рахметова, Ә. Әлметова, Р. М. Қоянбаев, И. Нугуманов, Е.Ө.Медеуов, Б.А.Әлмұхамбетов, О.Сәлімбаев және т.б. әдіскер-ғалымдардың теориялық және әдістемелік жұмыстарының зерттеу нысанына айналғандығын көруге болады.

XXI ғасырдағы білім беру құндылықтары мен көзқарасына жаңашыл философиялық пайыммен қарағанда, білім алушының білімге құштарлығы мен ғылыми ізденімпаздығы маңызды ресурстар санатына жатады. Философия ғылымы әр заманның ғылыми-техникалық прогресінің бағыт-бағдарына сәйкес түрлі бағыттарда дамығанымен, оның ең басты мәселесі – адам, адамның адамдық көрсеткіші – тілі секілді мәнділіктің жататындығы белгілі. Ерте заманнан күні бүгінгі дейін жалғасып жатқан философиялық ой-пікірлердің ордасы – адамның адамдығы мен оның әлеуметтік мәні екендігін көрсетеді. Бүгінгі таңдағы философияда адам туралы арнайы (антропоцентризм) ғылымдардан іргесін бөліп алып, «субъект», «тұлға», «жеке адам», «индивид», «дара тұлға», «интеллектуалдық тұлға», «тілдік тұлға» ұғымдарына басымдық берілуде. Философияның басты мәселесі адам болса, сол адамның адамдық қасиеті, оның интеллектуалдық мүмкіндігі оның әлеуметтік сипатына негізделеді. Ал, логика ғылымында «ой», «сөз», «сана», «зандылық» деген мәселелер басты категорияларына жатады. Логика ойлау үдерісі мен сананың ойлау заңдылықтарын және өзіндік формасын зерттейтіні белгілі.

Тіл арқылы дүниетану үдерісін философия ілімі арқылы тануға болатындықтан, логика философиялық ғылым болып табылады. Лексикалық бірлік (омоним) – тіл арқылы ақиқат әлемді тануға мүмкіндік береді. Яғни, мұндағы эмпирикалық таным нақты ой түйю мен сезім арқылы қабылдаудан тұрады. Адам логика-философиялық таным үдерісі негізінде шындыққа жетуге талпынады.

Тілдің негізінде абстрактылы ойлаудың басты ерекшелігіне тілдік сипаттағы омонимия құбылысының лингвистикалық заңдылықтары негізінде семантикалық логикалық тұжырымдардың жүзеге асуымен ерекшеленеді. Демек, омонимия құбылысы логика ілімінің заңдылықтары: тепе – теңдік, қарама-қайшылықтың жоқтығы, негіздеудің жеткіліктілігі деген мәселелерді сақтаған жағдайда шынайы әлемді тануға қол жеткізеді. Мұндағы заңдылықтарда ойлаудың айқындылығы мен қайшылықсыздығы, ойдың дәлелділігін қамтамасыз ететін материалдық әлемнің бөлшектері арасындағы қатынастарын бейнелеуге арналған. Яғни, білім беру жүйесіндегі логика-философияның теория ретінде пайда болуы ойлаудың мың жылдық практикасының тереңінен тамыр тартатындығын көрсетеді.

Логика мен философияның теориялық негіздеріне лингвистикалық аспектіде қарау арқылы омонимдік құбылыстарға мақсатты түрде бағытталған, күрделі-құрылымдық, танымдық мазмұны кеңейтілген лексикалық единица деген қорытындыға тоқтауға болады. Философия ғылымында білім мен оны оқыту мәселесін біртұтастықта, бүтіндей бір құрылымдылық, өзара сабақтас жүйе ретінде қарастыратындығын байқауға болады. Философтардың пайымдауынша: «таным – жеке тұлғадан оның барлық маңызды күштерін: ақылын, сезімдерін, еркін, түйсігін жұмылдыруды талап ететін аса күрделі үдеріс» [2, 296] – деп бағалайды. Бұл дегеніміз тілдік бірліктерді оқытудағы логика-философияның тілдік тұлғаны қалыптастырудағы басты көрсеткіш екендігін байқатады. Мұнда **біріншіден**, омонимдік құбылыстарды оқытудың философиясы деп, ерекше қолданбалы философиялық түсініктердің даму заңдылықтарын негіздеуде позитивизм, антипозитивизм, эмпиризм, релятивизм, реализм, постмодернизм, экзистенциализм, прагматизм, неотомизм, персонализм және т.б категорияларды түсінуге септігін тигізіп, аталған бірліктердің өзіндік болмысының ішкі мәнін тануға ықпал етеді. **Екіншіден**, омонимдік қабаттың мазмұнын түсінудің ресурстарын игеруге, адам санасында (жадында) сақтауға бағытталады деп түсінуге болады. **Үшіншіден**, омонимдік құбылысты оқытудағы логика мен философиялық аспектілерінің қалыптасуындағы дедуктивтік және индуктивтік логиканың үйлесімділігі пәнаралық ғылым салаларының толықтырушысы ретінде орын алады. Яғни, «ғылыми танымның негізгі мақсаты – шындыққа жету, өйткені сол ғана ғылымның іс жүзінде қолданылуына, пайдаға асуына жол ашады» [3, 298].

Философия ғылымында адамның ақиқат әлемді тіл арқылы тану мүмкіндігі шексіз. Мұнда философтар «объектінің қай жағынан берілгеніне қарай, білімнің негізгі мазмұны қалай және қандай тәсілмен берілгенінен қарай» оның эмпирикалық және теориялық түрлері барын көрсетеді. Ақиқат әлемді танудың теориялық және эмпирикалық түрлері өзара ұстанымдық тұрғыдағы ерекшеліктерімен көрсетіледі. Ал бұл дегеніміз – диалектикалық логиканың басты зерттеу әдісі болып табылады. Лингвокогнитология ғылымындағы дүниетаным ұғымының реалды көрсеткіші – ұлттық дүниетаным арқылы беріледі. «Адамның дүниемен байланысы, оны тануы белгілі ұлттық жағдайда қалыптасатындықтан, дүниетанымның ұлттық белгілері болады. Ол белгілері мен көріністері осы халықтың діліне тәуелді. Бұл – халықтың бейнелеу дүниесі, символдары (рәміздері) мен салт-жоралары, сезіну, ұғыну ерекшеліктері» [4, 181] ретінде көрінсе, ұлттық дүниетанымның басты көрсеткіші – ұлттық мәдениет екендігі белгілі. Ал, мәдениет болса, «халықтың мыңдаған жылдар бойындағы шығармашылығы, онда қауым мен жеке адамның рухани ізденісі, халықтық даналығы мен адамгершілік нышандары жинақталады» [4, 206].

Ж.Т. Дәулетбекова білім беру жүйесіндегі шешендіктің маңызын арнайы қарастыра келе, философиямен былайша байланыстырады: «философияда дамудың түрлі категориялары анықталған. Олар дүниені танып білудің баспалдақтары. Ол категориялар мазмұны жағынан объективті де, ал өмір сүру тәсілі тұрғысынан субъективті. Бұл дүниені танып білу үдерісі жекеден көпшеге, одан жалпыға өрлеу арқылы жүріп отырады» – деген пікірінің астарынан жекелеген лексикалық бірліктердің семантикалық-құрылымынан философиялық семантиканың жатқандығын аңғаруға да болатындығын байқауға болады [5, 97]. Білім беру жүйесіндегі жеке тұлғаның жан-жақты қалыптасуындағы омонимия құбылысының философиялық семантикасында лингвистикалық білімнің рөлін (сөз байлығы) айрықша маңызды. Сондықтан лингвистикалық білімнің қалыптасуына логика-философиялық семантиканың ықпалы зор. Мұнда білім алушы омоним құбылысының өзге де лексикалық бірліктер омофондар мен омографтар, полисемиялар мен омонимдік айырым белгілердің қолданыс ерекшелігін контексте орнықты пайдалануға мүмкіндік алады.

Жалпы әдістеме ғылымында көпшілікке мәлім лингвистикалық аспектіде білім берудің мәнін ғалымдар үш түрлі дәрежеде қарастырады. Оның **біріншісіне**, әлеуметтік жағынан қарастыру жатады. Мұнда білім алушының табиғат, қоғам, ойлау, іс-әрекет туралы білім мазмұнын толыққанды игеру жатады. Ал, **екіншісіне**, педагогикалық қырынан қарастыру жатады. Бұл дегеніміз – білім алушының интеллектуалдық және тәжірибелік білік пен

дағдыларды меңгеруіне басымдық беріледі. **Үшіншісі**, психологиялық мәні жатады. Бұл дегеніміз – білім алушының өзін қоршаған әлеуметтік ортаға қатынасы мен ондағы социумға (адамдарға) деген эмоционалдық-еріктік қарым-қатынасты бақылай алу мүмкіндігі жатады.

Лексикалық бірліктер мен логика-философиялық процестерінің ара қатынасын көрсету тіл қолданысының когнитивтік-семантикалық жүйесіне сүйенеді. Ал, ғылымдағы «когнитивтік деген сөз «білім» деген ағылшын сөзінен алынған. Психикалық процестердің өтуін басқаратын білімдер жүйесінің құрылымы когнитивтік құрылым делінеді. Тіл мен ойлаудың, тіл мен танымның арақатысы адам баласының өмірінде құндылықтар қаншалықты роль атқаратынын белгілеп береді. Тіл мен танымның арақатысын сипаттайтын ұғымдар белгілі бір құрылымға түседі. Аталған құрылымды жіктеп, бөлшектеп ұсыну өте қиын» – мәселе болып табылады [6].

Когнитивті лингвистика ғылымындағы басым мәселелердің қатарына тіл мен адам санасы, тіл мен таным тұтастығы деген мәселелер жататындықтан, омонимдік құбылыстарды логика-философиялық аспектіде қарастыру мәселесінің заңдылығын байқауға болады. Омнимдік құбылыстар арқылы айнала қоршаған ортаның адам санасындағы лингвистикалық заңдылықтар арқылы бейнеленіп, тілде көрініс табады. Ал бұл мәселелер жалпы философиялық идеялардың дедуктивтік таралуы және білім беру жүйесінен мызғымас орын алуына ықпал етеді. Мұндағы индуктивтік логика болса, білім беру философиясының қалыптасуына толықтай ықпал етіп қана қоймайды. Сонымен лингвистикалық білім берудің аясын практикада ашып көрсетуге, тың стратегиялардың пайда болуына алып келеді. Яғни, омонимдік құбылыстарды оқытудағы логика-философиялық негізінің даму барысына жоғарыдағыдай теориялық және методологиялық тұжырымдамалар арқылы талдау жасау қажетті нәрсе болып табылады.

Бүгінгі таңдағы когнитивтік лингвистиканың семантикалық теориясының маңызды ерекшелігіне – білім қайнарының логика-философиялық мазмұнын игеруге, тіл мен ойдың, тіл мен танымның тұтастығын кешенді түрде тануға мүмкіндік береді. Яғни, біртұтас когнитивтік семантикалық тілдік кешен бүгінгі таңдағы әдіснама ғылымында тілді түсіну аумағын кеңейтуге мүмкіндік береді.

Омоним құбылысын заманауи технологиялар арқылы оқыту үрдісінде білім алушылардың теориялық және практикалық ойлауына өзіндік тың тұрғыда ықпал ету әдістемесінің психологиялық үрдісіндегі негізгі психикалық жай-күйді басынан өткерушіні субъект деп тану басты орында тұрады.

Омонимдік құбылыстарды оқытудың логика-философиялық жағынан негізделуі күнделікті қолданбалы философиядан өзгеше болады. Бұл дегеніміз ғылыми білімнің толықтай дербес дамып отыратындығын көрсетеді. Яғни тілдік құбылыстардың астарында қаншалықты жалпы философиялық мәнділіктердің жатқандығында емес, оның бар болмысынан білім беру аясының өзектілігіне объективтік заңдылықтардың орнығуына логика-философияның ықпал ететіндігін көруге болады. Демек, ғылым ретінде білім берудің логика-философиялық мәнділігіне: білім берудің даму үдерісі, пәнаралық теориялар сабақтастығы, пәндік білім берудегі нормативтер мен стандарттары, білім алудың ортасы, білім берудегі қағидаттар мен постулаттар, әдіс-тәсілдер мен гипотезалары, т.б. жатқызуға болады.

Лингвистикалық мәселелерді оқытуда логика-философияны, танымдық әрекет пен қатысымдық үдерістерсіз нәтижеге жету мүмкін емес екендігі мәлім. Осы мәселеге қатысты Р.Рахметова: «Білімнің танымдық құрылымы көп жағдайда сөзді жүйелеу үдерісі үшін қажетті қатысымдық бірліктердің мазмұндық және формальдық жақтарына бағынышты болып келеді. Құрылған сөйлеу жағдаяты, бір жағынан, ойлаудың тууын ынталандырады, ал екінші жағынан аталмыш ойдың жөнелтілген нүктелік қалыптасуы болып табылады. Мұның бәрі бізге тілдік таным тікелей қатысымдылықпен байланысты және керісінше, қатысымдылық қалыптасқан тілдік танымды болжайды деген шешім шығаруға мүмкіндік береді» – деп түсіндіре келе [7, 31], тілдік қатынастың мақсатымен коммуникативтік акт нәтижесіндегі әрекеттестікті

былайша саралайды: «Тілдік қатынастың негізгі мақсаты – ақпарат алмасу. Осыған байланысты білім алушы қатысымға түсе отырып, төмендігідей әрекеттерді орындайды:

- Ақпаратты тиімді қабылдап алу;
- Ақпаратты тиімді жіберу;
- Әңгімелесушіні сендіріп, оны әрекет етуге қозғау салу арқылы қойылған мақсатқа жету;
- Әңгімелесуші туралы қосымша ақпарат алу;
- Оң көзқараста өзін-өзі таныстыру.

Білім алушы осы әрекеттерді орындау арқылы танымын кеңейтеді. Ақпаратты тиімді қабылдап алу ауызша және жазбаша түрде келіп, оқу мен тыңдау дағдыларын меңгеруге жетелейді» – деген пікірінен білім алушы және өңдеуші механизмдерге тіл мен ойлау әрекетінің танымдық үдеріске ұласатындығын көрсетеді [7, 31].

Білім алушының тұлғалық болмысының қалыптасуы мен дамуының басты тетіктерінің біріне – лингвистикалық білім көзінің маңызы ерекше болып табылады. Сондықтан білім алушыны интеллектуалдық, зейінділік, қатысымдық жағынан өзін коршаған ортамен (табиғатпен, әлеуметтік топпен, өзімен-өзі, т.б.) белсенді түрде қатынасқа түсуге дайындау арқылы тілдік құзыреттілігі мен ақыл-ойының дамуына қол жеткізу – логика-философиялық нысанның басты қағидасы болып табылады. Бұл дегеніміз оқытудың негіздері таным теориясы мен логика-философиялық диалектика заңдылықтарында жатқандығын көрсетеді.

Білім алушы тілдік құбылыстарды тұтыну мен жүзеге асыру барысындағы ойлау әрекеті логиканың категориясына жатса, сол туралы пайымдауы мен ой жүгіртуі философиялық категорияға жатады. Ал бұлардың бірлестігі таным теориясына негізделеді. Яғни мұндағы білімді игерудің немесе дүниені танудың екі жолы бар екендігі байқалады. Оның бірі затты жалпылау яки абстракциялау арқылы ойлау болса, екіншісі ұқсату, елестету, сезім арқылы ойлау болып табылады. Дамыта оқыту технологиясында бұл екеуін өзара тұтастықта қарай отырып, білім алушылардың теориялық біліктілігі мен ойлау мәнерін жетілдіру арқылы ақиқат әлемді танудың философиялық және логикалық әдістерімен қаруландыруды көздейді.

Білім берудің қандай да бір механизмі яки технологиясы болмасын білім алушының өздігінен ойлауға, ой түйе білуге бағытталуы тиіс. Мұндағы ойлаудың формасы қарапайым білім игеруден бастап, сатылай дамыту нәтижесінде логика-философиялық деңгейге көтере білуі қажет. Ал, мұндағы «философиялық ойлау дегеніміз – объективті өмірді бейнелеудің жоғарғы формасы. Сондай-ақ, ойлау – сананың ең жоғарғы көрінісі, биік шыңы. Ол субъектінің шығармашылық әрекеті барысында пайда болып, заттар мен құбылыстардың арасындағы мәнді байланыстар мен қатынастарды табу, тану кезінде жүзеге асатын танымдық әрекет» болып табылады [8, 391]. Яғни, философиялық ойлау мәнерінің жетілген, өзіндік позициясы қалыптанған түрі ретінде тануға болады. Ал оқушы ойындағы мәліметтер қаншалықты аз болса, логикалық пайымдауы соншалықты кем болады. Мұндағы ақпараттың әдеттегіден тыс ойлау жағдайында бір сатыдан, екінші сатыға көтеріліп, тың идеяның, тосын пікірді тудырса ойлау жүйесінің логика-философиялық деңгейге көтерілгендігі ретінде бағалауға болады.

Сонымен ғалымдардың еңбектері мен келтірілген тұжырымдарды саралай келе, омонимдік құбылыстарды оқытудағы логика-философиялық мәнділіктердің негізінде оқушы: лингвистикалық білім қорын жетілдіріп, айырым белгілерді анықтай алады. Омонимдік категорияларды оқыту барысында оқушыны логикалық пайымдауы ұшталып, философиялық тұжырымдауы толысады.

Жоғарыдағы мәселелерге сүйене отырып, жұмысымыздың мақсаты мен өзіндік ерекшелігіне байланысты омонимдік құбылыстарды оқытудың логика-философиялық заңдылықтарын көрсету үшін мынадай принциптерді ұсынамыз:

1. Омонимдік бірліктердің семантикалық табиғатын түсіндіруде лингвистикалық заңдылықтарды сұрыптау принципі.
2. Омонимдік құбылыстардың ой тудыру мен ассоциациялаудағы әрекеттестігін ескеру принципі.

3. Омонимдік категориялардың логика-философиялық мүмкіндігін ескеру принципі.
4. Омонимдердің контекстегі қолданысы мен семантикалық мазмұнын ескеру принципі.
5. Омонимия құбылысының танымдық әрекеттің талқысына тәуелді тілтанымдық құбылыс екендігін ескеру принципі.

Сонымен қорыта келгенде жалпы білім беру жүйесінде, лексикалық бірліктердің бірі – омонимдік құбылыстарды оқыту барысында логикалық және философиялық категориялар негізі ойлау әрекеттің басты ядросы болып табылады. Әдістеме ғылымындағы ойлаудың нәтижесі табиғат пен қоғамдағы объективті әлемнің болмысы тілдік бірліктер арқылы таңбаланады.

Пайдаланылған әдебиеттер

- 1 Еділбаева С.Ж. Білім беру философиясы. – Алматы: Қазақ университеті, 2014. – 138 б.
- 2 Ермеков Қ. Философия негіздері. – Алматы: «Ақыл кітабы», 2000. – 316 б.
- 3 Артемьев А.И., Мырзалы С.Қ. Ғылым тарихы және философиясы: оқу құралы. – Алматы: Бастау, 2013. – 432 б.
- 4 Алтаев Ж., Ғабитов Т., Қасабеков А., т.б. Философия және мәдениеттану құрас.:– Алматы: Жеті жарғы, 1998. – 272 б.
- 5 Дәулетбекова Ж.Т. Жалпы білім беретін орта мектептерде қазақ тілінен сөз мәдениетін оқытудың ғылыми-әдістемелік негіздері. Пед. ғыл. док... дис. қолжазбасы.: 13.00.02. – Алматы: Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, 2008. – 290 б.
- 6 Кубрякова Е.С. Части речи с когнитивной точки зрения. – М.: Наука, 1997. – 289 с.
- 7 Рахметова Р.С. Қазақ тілі синтаксисін қатысымдық-танымдық тұрғыдан оқытудың ғылыми-әдістемелік негіздері (ЖОО филолог мамандықтары үшін). Пед. ғыл. док... дис. қолжазбасы.: 13.00.02. – Алматы: Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, 2010. – 306 б.
- 8 Философский энциклопедическая словарь. – М.: Сов.Энциклопедия, 1989. – 814 с.

Изучить явление омонима преимущественно с логическими и философскими категориями обучающимся ВУЗов по филологическим направлениям является предпосылкой для формирования личности с сильными языковой компетентностью.. Для этого возникает необходимость через систему мышления распознать лингвистическую природу, необходимую для изучающего лингвистических единиц.

В этой связи, основывая изучение явления омонимии с логическими и философскими категориями, можно обогатить содержание знаний и методику обучения.

Studying of the homonymy phenomenon in continuity with the logical and philosophical categories by students of higher education institutions of philological directions is a prerequisite for forming of the personality with strong language competence and intellectual potential. For this purpose, there is a need to distinguish the linguistic nature of the linguistic units necessary for a student through the system of thinking.

In this regard, studying the homonymy phenomenon on the basis of logical and philosophical categories, it is possible to enrich the content of knowledge and training technique.

Ж.Т. Қадыров¹, Ж.С. Таласпаева², Г.Т. Карипжанова³
М. Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті^{1,2}
С. Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университеті³
Петропавл^{1,2}, Павлодар³, Қазақстан
zhkadyrov_777@inbox.ru, talaspaeva@inbox.ru,

М. КӨПЕЕВ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ ТҮР-ТҮСТЕРДІҢ ТАНЫМДЫҚ СИПАТЫ

Бұл мақалада М. Көпеев шығармаларындағы түр-түс концептісі қарастырылады. Түр-түстердің символдық мәнге ие болуы сипатталып, М. Көпейұлының шығармаларындағы түр-түстердің қолдану ерекшеліктері ұлттық таным тұрғысынан беріледі. Ұлттық дүниетаным мен ақынның өзіндік дүниетанымы көрсетіледі. М. Көпейұлының өлең жолдарында ақ түске байланысты сындық мағыналы сөз тіркестері көп кездесетіндігі және түр-түс атаулары мен ұғымдардың өрісін кеңейтудегі сөз тіркестерін өз ыңғайында қолдану шеберлігі айқындалады.

Түйін сөздер: халық танымы, мифологиялық таным, когнитивтік лингвистика, когнитивтік семантика, когнитивтік модель, танымдық модель, символ, концепт, философиялық ой, ұлттық дүниетаным.

Түстік мағыналар мен символдар жүйесі-дәстүрлі танымда ғалам бейнесінің қабылдауына негіз болатын кодтардың бірі. Түр-түс адам санасында өмірлік тәжірибе негізінде бекіген эмоционалды күй мен жағдайлар байланысы, шындық бейнесі, оны әлемді көрудің өзінше ерекше концептері ретінде қараудың мәні де осында. Осымен байланысты түр-түс атаулары бинарлы қатынастағы концепт жасауға қатысады.

Концептік талдаудың басты мақсаты – ғалам туралы білім моделін құру және ғаламның тілдік бейнесін түсіндіру. Әр халықтың өмір тәжірибесінің күрделілігіне, қалай, нені басынан өткергеніне қарай тілдік білімі де өзгеріске түсіп отырады.

Символдардың негізгі бір қасиеті, өзге таңбалардан ерекшелігі – оның идеалды нысандық мағынасында, яғни физикалық әлемде жоқ объект мәнін құрайтын семантикалық айырмашылығында. Символдың осы қасиеті арқасында адам қажеттіліктеріне жарамды және құнды түсініктер көріне алады. *Көк, сары, қызыл, жасыл* хроматты түстері негізгі алғашқы түстер, *қаракөк, күлгін, қоңыр, қызғылт сары* қосымша түстер деп, ал *ақ, қара, сұр*-ахроматты нейтрал түстер деп есептеледі.

Жалпы когнитивтік мағына мен семасиологиядағы мағынаны ажыратудың маңызы зор. Тілдік жүйедегі сөз мағынасы мәселесі М.Оразовтың «Қазақ тілінің семантикасы» еңбегінде де жан-жақты қарастырылады [1]. Мағынаның субъективтілігі адам санасында жазылатын білім ретінде когнитивтік лингвистикада өз жауабын табуға тиіс.

Категорияның орталық мүшесі *қызыл* барлық мағыналарында мағыналық өзек ретіндегі *оттың* барлық қасиетін иемденген және сол күйінде көрініс беретіндіктен тез қабылданып, есте жақсы сақталады. Мысалы, Мәшһүр Жүсіп шығармасында:

«Күнәсызбын жалғанда», - деп өткеннің

Орны- азап, аты тозақ: қып-қызыл шоқ.

Ақын шығармасында қызыл түсі көп қолданысқа түседі:

Саған атақ әперген қызыл тілің

Өзіңе көбейтеді дұшпаныңды [2, 100].

«Түлкінің қызылдығы өзіне сор», -

Сол сықылды болыппын көздің құрты [2, 99].

- Онда мен неден ауқат алдым? - десем,

- Қорек қып жаттың, - дейді – қызыл қанды [2, 2].

Қызыл гүл көрдім уақытын солғанының,
Дүниенің жоқ опасы толғанының [2, 258].

Ал шеткері категориялар ол қасиеттерді контекстің кейбір көріністерінде ғана сақтап, білдіруге қабілетті.

Радиальды құрылым сөздің мағынасын түсіндіруге, құрылымын сипат-тауға негізделсе, когнитивтік семантикада радиальды үлгілер адам санасында өмір сүретін мағыналар арасындағы шындық байланыстардың көрінуі, бейнеленуіне негізделеді. Санадағы дерексіз бейне-үлгілерді айқындауға бағытталады. Осымен байланысты радиальды құрылымдарды сипаттауда бейне-үлгінің маңызы зор.

Мұндай үлгілер қатарына орын, процесс, ұқсасатық, бөлшек-бүтін, орталық-шеткері секілді үлгілер енгізіледі. Бұлар үлгінің қандай да бір бөлігіне немесе аспектісіне шоғырлануында білімді репрезентациялауды жүзеге асыруға септігін тигізеді. Әрбір негізгі бейне-үлгілер физикалық тәжірибеге, құрылымдық элементке, негізгі қисынға ие. Зерттеуде қоңыр сын есімінің радиальды құрылымдары талданды.

Қоңыр түстің символдық мәні ерекше. Қазақ халқының ұлттық түсінігінде қоңыр сөзі жанға жайлы, құлаққа жағымды, жүрек тебіrentетін нәзік те әсем сәттерін, өмір тіршіліктің жайбарақат, мамыржай, кейде жұпыны, сыпайы қалпын суреттеуге жұмсалады.

Қоңырлық халқымыздың мінезіне тән қарапайымдылығы мен момындығын көрсететін тәрізді.

Қоңыр түстің, жалпы түр-түстің қазақ халқы үшін символдық мәні бар.

Қоңыр сын есімінің қатысымен: қоңыр күрең, жүз, қоңыр көз, қоңыржай баяу үн, қоңыр үн, қоңыр салқын самал деген жанға жайлы, жағымды әсерді білдіретін эпитеттер жасалады. Мысалы, *О.Бөкей «қоңыр»* сын есімінен жасалған эпитетті өзгеше, жүдеу тіршіліктің символы ретінде қолданады. *Шағын бөлменің әр бұрышында орналасқан жұпыны ғана ол нұлдар жарқылдап көз шағылыстырмай,* қоңырқай семьяның тірлігінен хабар бергендей еді. Мысалы, М.Ж.Көпейұлы адамның егде тартып, есейген, ақыл тоқтатқан кезеңін «қоңыр күзге» теңейді:

Жаз кетіп, қоңыр салқын күз болғанда,
Жан біткеннен оңаша қондық қиыр [2, 21].

Қойдан қоңыр заманды бір көрмексің!
«Қой анасы - бестен», - деп, - бусайшы бел! [2, 81]

Бұл үзіндіде ақын өзі армандаған мамыражай, тыныш заманды беру мақсатында қоңыр сөзін қолданған және де қазақ танымына жақын «қойдан жуас», «қойдан қоңыр» тіркестерімен ұтымды астастырады.

Халқымыздың жанына жақын түстердің бірі – қоңыр түс. Қоңыр түстік мағынасынан басқа мынадай: қоңыр күй, қоңыр дауыс, қоңыр күз, қоңыр кеш, қоңыр жел, қоңыр қабақ, қоңыр саз, қоңыр самал, қоңыр салқын, қоңыр тірлік, майда қоңыр, қоңыр дала сияқты тіркестермен келіп, әр түрлі құбылыстың небір жанға жайлы, құлаққа жағымды, жүрек тебіrentетін нәзік те әсем сәттерін, өмір-тіршіліктің жайбарақат, мамыражай, кейде тіпті жұпыны да сыпайы қалпын суреттейтін ерекшеліктері көзге түседі.

Көптеген халықтардың мифтік танымы бойынша, есік, босаға екі әлемнің шегі ретінде қасиетті саналған. Мысалы, ежелде моңғолдарда киіз үйдің табалдырығына сүрінген адамды өлім жазасына кесу заңы болған.

Ал «қара» мен «ақ» лексикалық бірліктері осы тіркестер бойында ғасырлар бойы жинақталып, халық танымы, тәжірибесі негізінде бекіген әлем туралы түсінікті, білімді, жоғалтпай, сақтап, кейінгі ұрпаққа жеткізіп отыр. Яғни «ақ» және «қара» концептілерінің халықтың мифтік танымын, әлем бейнесін беруде алатын орны зор. Тіліміздегі «ақ»-«қара» лексикалық бірліктерінің бойында жинақталған халық танымы негізінде қалыптасқан концептілерді халқымыздың мифологиялық танымы арқылы талдау орынды. Мына үзінділерде қара түсінің астарында киелі, қасиетті деген танымдар байқалады:

Өлі аруақ бірден-бірге підия берер,

Қорындай үзілмейтін қара саба [2, 250].

Адыра тұл, қалды қурап қара шаңырақ,
Кетті ғой әлде қайда иесі аңырап! [2, 8]

Қазақ дәстүріндегі ұл тапқан әйел қадірлі саналған. Сондықтан құрметті әйелдің қалжасына арнайы бордақылап қара түсті, түкті қой сойылады.

Көркем шығармаларда да бұл түс атауы көп қолданысқа түседі. Мысалы; Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы өлеңінен үзінді келтірсек [2, 133]:

«Шауып ал аяғыңды, ақса!»- дейді,-
Бәйгеге қара қарын тоқтай шауып.
Ер ме едім қажитұғын қара сөзден,
Ұшқары ендігі үміт – біздің бөзден.
Қалады кімдер кірмей қазған көрге,
Тою жоқ бауыры суық қара жерге [2, 248].

Шының ба, бұл кеткенің жалғаның ба,
Қара күн кейінгіге салғаның ба?! [2, 235]

Соңғы екі мысалда қара сөзі қайғы мен мұңды, бақытсыздықты суреттеу мақсатында қолданылып, ажал қайғысын қалыңдатып тұр. Жалпы тек Мәшһүр Жүсіп өлеңдерінде ғана емес көпшілік поэзиялық шығармаларда қара сын есімі мұң мен шерді, қайғыны бейнелеу үшін қолданылады.

Ал ақынның мына өлеңінде *қара* сөзі басқа танымды нұсқайды:

Бір жұрнақ заттан шыққан асыл еді,

Қара түгіл қожадан асып еді [2, 229]. Бұл үзіндіде аталған қара сөзі *қарапайым, шаруа* деген ұғымда.

Ақ қой мен *қара қой* тіркестері де біріне-бірі қарама-қарсы мәнде жұмсалмайды. Дегенмен, екеуінің бойындағы қасиеттілік, кәделік лесемалары екеуіне де ортақ. Бұл халқымыздың қой малын қадірлеп, құрмет тұтуының көрінісі.

«Ақ» - «қара» лексикалық бірліктерінің кумулятивтік қызметі мен мәні зор. Басқа халықтардағыдай қазақ халқы үшін де әлем екі түске – ақ пен қараға бөлінген. Оның бірі ақ түс - күллі игі, жақсы қасиеттер бейнесі болса, көп жағдайда қара түс - жамандық біткеннің бедеріне ие. Мысалы, Мәшһүр Жүсіп адамның қара ниет, жауыздығын, имансыздығын қара сөзінің аясына сыйғызып жіберген:

Сопылық неге керек, болған аты,
Тұрған соң қара болып арғы заты [2, 13].
Дінсіздің жүзін – қара, көзін көк қып,
Пышақтап, айдап келер, құлақ, мұрнын [6, 330].

Қазақ мәдениетінде ақтың антиподы ретінде қара түс қолданылып, ақ-қара бинарлық жүйесін құрайды. Мысалы, Абай ақын өлеңіне үңілсек,

Ақылды қара қылды қырыққа бөлмек,
Әр нәрсеге өзіндей баға бермек [3, 31].

Сонымен бірге ақ-күннің, қара-түннің символдық белгісі. Бұдан жұптық бейне, яғни тіршіліктің негізі танылады. Дүниеде қарама-қарсылықсыз еш нәрсе жоқ. Қарама-қарсылықсыз дамудың жүзеге асуы да мүмкін емес. Бұл – дәлелденген диалектикалық өмір заңы. Оны нақты түрде былай деп көрсетуге болады: ізгілік пен жауыздық, әділеттілік пен әділетсіздік, адалдық пен арамдық, пайда мен зиян т.б. Демек, өмірдің мәні қарама-қарсылықтың бірлігі мен күресін тану, жеңу болса, сол түсінік қазақ ұғымында ақ пен қара айналасынан орын алады. Сонда қуаныштың, адалдықтың, сән-салтанаттың, жақсылықтың символына айналған ақ түске қарама-қарсы қайғы-қасіреттің, жамандықтың белгісі ретінде қара түс.

Абайда:

Қара басқан, қаңғыған

Хас надан нені ұға алсын? [3, 128] түрінде кездеседі.

Абай өлеңдерінде:

Қара қарға сықылды шуласар жұрт,
Кім көп берсе, мен соған серт берем деп [3, 33]
немесе:

Қарындас қара жерге тыға алмай жүр,
Бірінің бірі сөзін құп алмай жүр.

Қайғы-қасіреттің белгісі еуропалықтарда – қара түс, ал австралиялықтарда – ақ түс болған десе, қазақтар үшін – қара түс. Оған тіліміздегі : қара жамылды, қара қағаз, қаралы ат, қаралы дауыс, қаралы болды, қаралы күн тәрізді сөз оралымдары дәлел болады. Абайда:

Жарқ етпес қара көңілім не қылса да,
Аспанда ай менен күн шағылса да,
Дүниеде сірә сендей маған жар жоқ,
Саған жар менен артық табылса да [3, 120].

Қара түс бұл өлең жолдарында қайғылы, уайымға салынған деген мәнді арқалайды.

Қаралы үйге қара тігуде қайтыс болған кісінің жас ерекшелігі ескерілген. Егер өлген адам жас болса – қызыл, орта жастағы адамға – қара, ал қарт болса – ақ орамал байлаған.

Қайғың болар шермен тең,
Қара көңілім жермен тең [3, 113].

Қара тастан басқаның бәрі жадырап,
Бір сараннан басқаның пейілі енер [3, 132].

Абай өлеңдерінде «қара» заттың түсін білдіретін негізгі мағынасынан әлдеқайда кең ұғымда. Өзім де басқа шауып, төске өрледім,

Қазаққа қара сөзге дес бермедім.

Жасымда ғылым бар деп ескермедім. Демек қара өлең дегеніміз – байырғы өлең, өлеңнің бастапқы қалпы деген сөз. *Қара тас, қара халық, қара сөз, қара көңіл* деген тіркестердегі анықтауыштар тек түсті ғана білдіріп тұрмағандығы түсінікті: қатты, селт етпейтін жансыз, қатып қалған тас, негізгі халық, бастапқы сөз, қайғылы көңіл деген ұғым береді. Өлеңдегі қара сөз- «Қасиетті қара өлең»- деген сөздегі оймен мәндес, яғни шешен сөз деген ойды береді. Сөздің түсін анықтап тұрған жоқ, шешен сөз, қызыл сөз, қасиетті сөз деген мағынаны білдіреді.

Ә. Марғұлан: «Көк түс-көкке табынудың, аспанның символы, қызыл – оттың, күннің, ақ – шындықтың, қуаныштың, бақыттың, сары – ақыл-ойдың, қара – жердің, жасыл-көктемнің, жастықтың символы», – дейді түр-түстердің символдық мәні туралы [4, 28].

Түр-түстің символдық мағынасына байланысты А Ислам: «Түр-түсті білдірер символдар жүйесі қандай да болмасын ұлттың дәстүрлі дүниетанымның негізгі танымдық кодтарының бірі болып табылады», – дейді [5, 21 б].

Поэзия тіліне талдау барысында кейбір ақындардың сын есімдерді таным-талғамына қарай қолданылғанына көз жеткіздік. Түр-түс құбылыстарын белгілі бір сөздермен сөз тіркестері арқылы бейнелеу, әр ақынның өзіне ғана тән шығармашылық. Ақындар лирикасын талдағанымызда, өлеңдерде сапалық сынды білдіретін ақ және қара сын есімдері жиі қолданысқа түскен. «Негізінен барлық салада, сол сияқты поэзияда ең көп қолданылатын түс – қара, одан кейінгі – ақ, одан кейін – көк, төртінші – қызыл т.б. Бұл түр-түс атауларын қолдануда объективті фактор болса, оның субъективті көріністері де жоқ емес.

Мысалы, Мәшһүр Жүсіп өлеңдерінен мысал келтірсек:

Ақ сұңқар аспандағы торға түсер,
Өрлеген өнерпаздар жығылды орға [2, 222].
Хабардар зат едіңіз қалдан-халдан,
Судан – пак, ақ едіңіз жауған қардан [2, 219].
Ол нұрдан жаратылған қандал анық,
Бар екен ол қандалда ақ нұрдан жарық [2, 106].
Аударып ақ пейілін бұзықтыққа (бұзықлыққа),
Жүре алмай түзулікпен, оңалмайды [2, 82].

Ақын тіліндегі ақ сұңқар, ақ қар, аппақ таңдай, ақ нұр, ақ пейіл т.б. қолданысындағы ақ сын есімімен берілген жақсылық концептісі өлең шумағында қайталанып келіп, әуезділікті, өлең құрылымына үйлесімділік береді. Сонымен бірге ұлттық дүниетаным мен ақынның өзіндік дүниетанымын көрсетеді.

Абай өлеңдеріндегі «ақ», «қара» т.б. түр-түстердің танымдық сипатымен салыстырар болсақ, мысалы, Абай Құнанбаев өлеңдеріндегі түр-түс символикасы да өзіндік ерекшелікке, символдық мәнге ие. Яғни, «мәдениеттегі түр-түс» арқылы халық өзіндік эстетикалық көзқарасын, эмоциялық қалпын, адамгершілік түсініктерін білдірген. Абай Құнанбаевта ақ түс символдық мағынасында келіп, халықтың ұлттық танымдық жолын білдіреді.

Ынсапсызға не керек
Істің ақ пен қарасы? [3, 57].

Бұл жерде ақ пен қара қарама-қарсы алынып, яғни істің дұрысы, адалдығы ақ, ал істің бұрыстығы қара деп алынған. Іс-әрекет дерексіз, деректі зат сияқты алынған, түсі де анықталған. Халық танымындағы «ақ» түсінің адалдық, пәктік, тазалық мағынасына сүйенген. «Қара» түсі де халық таныма сай мағынасында, яғни «ақ» түске антоним ретінде жұмсалған.

Абайда:

Аққа тартқан,
Жөнге қайтқан,
Ақыл айтар пенде жоқ.

Өлеңде ақ түсі халықтың ақ – пәктік пен ақтықтың нышаны, қуаныш пен жақсылықтың белгісі, махаббат, үміт, қайырымдылық деген ізгі сезімдердің символы ретінде алынатын мағынасында жұмсалған. Қазақ халқының жанына жақын, көңіліне қалаулы түс – ақ түс. Себебі, Өйткені бұл – қазақтың ең қасиетті тағамы – сүттің түсі. Жалпы халқымыз киелі нәрселер мен қасиетті заттарды ақ атауымен атап, оларды аққа балаған. Сондықтан да сүттің түсі қазақтың ұлттық танымында көптеген жағымды ұғымдардың нышанына айналған. Мәселен, дүние тұтқасы, барлық тіршіліктің бесігі, адамзат өмірін өрбітуші ананы ақ ана дейді, оның махаббат-мейірімімен, іңкәрлік сезімімен қайнар бұлақтай құйылған тіршілік нәрін-ақ сүт атаған. Сондықтан қазақ үшін ең жоғары адамгершілік парыз – ананың ақ сүтін ақтау. Халық «аққа Құдай жақ» деп бекер айтпаған. Мысалы, Абайда:

Ойым да ақ, жарым да ақ,
Кеңімді, тарамды
Қарасам пайымдап,
Сөзің сол сарынды [3, 232].

Ақтың «тазалық» мәнін білдіруін қайтыс болған адамды ардақтап, қастерлеп қою салтынан да байқаймыз. Мысалы, Абайда:

Ақ көйлекті бітіріп,
Кебінім деп киді, өлді... [3, 135], – деген жолдар кездеседі.

Ақ түстің «таза» деген тура мағынасымен сабақтас ауыспалы, «басқа нәрсе араласпаған» мағынасының тектілігі, яғни хан, бек, төре тұқымына тәндікті аңғартатын да мәні бар. Ертеде ханды сайлағанда, оны ақ киізге отырғызып, топ алдынан көтеріп өтетін болған. Ақтың бұл сынды мағыналарымен «сұлулық», «келбеттілік», «әдемілік» ұғымдары астасып жатады. Мысалы, Абайда:

Ақ тамақ, қызыл жүз,
Қарағым, бетінді аш!
Қара көз, имек қас,
Қараса жан тоймас.
Аузың бал, қызыл гүл,
Ақ тісің кір шалмас.
Ақ етің үлбіреп,
Өзгеше біткен гүл [3, 148].

Ақ түстің «киелілік», «қасиеттілік» мәнін әулие - әнбиелерді сипаттауынан да көруге болады. Мысалы, халық ұғымында Қыдыр бабамызды ақ сақалды, ақ сәлделі, ақ шапанды қария ретінде сипаттайды.

Ақ түсті жақсы ниет, ырым, жақсылық деп есептеген қазақтар ырымын да ақ қой сойып бата алу да кездеседі.

«Ақ» атауының лексика-семантикалық тұрғыдан ұзақ дамуын тереңдете зерттеу, тілді қолданушы этностың өзіндік болмысына, дүниетанымына байланысты «ақ» түр-түс атауының семантикалық табиғаты, соның ішінде «ақ» атауының мағыналық шеңбері мен концепт ретінде танылуы біршама айқындалған деп айтуға болады.

«Ақ» – әділ, әділетті, арамдығы жоқ істің дұрысы, шындығы ғана. Мысалы: ақ көңіл, ақ ниет, ақ пейіл т.б. Мұндағы «ақ» түс атауының бұл мағыналары көбінесе қазақ тілінде адамның моральдық – этикалық ізгі қасиеттерін білдіреді:

Ақ жолын әділеттің орындаған,

«Жан бар-ау!»- деп, жасқанып қорынбаған [2, 67].

Ал М.Ж.Көпейұлы шариғат жолындағы адалдық пен Аллаға деген риясыз махаббатты айқындау үшін ақ түс атауын қолданады:

Ақ жолын шариғаттың құрсам екен,

Мойнымды нашарларғп бұрсам екен! [2,62].

«Ақ» – ізгі тілекке, жақсылыққа, игі іске, бақытты, баянды өмірге қатысты концепт. Мысалы қазақ тіліндегі ақ жол, ақ жаулық, ақ дастархан т.б. осы сияқты тіркестердің барлығы игіліктің, жақсылықтың нышаны деп көрсетіледі. Бұл туралы мақал-мәтелдердегі қолданылған ақ және қара түстер туралы айтқан болатынбыз. Мысалы Мәшһүр Жүсіп өлеңінде мынадай жолдар кездеседі:

Беріп қойды аямай денсаулықты,

Отырғызып қасыңа ақ жаулықты [2, 29].

Сонан соң мен көркейдім қандай болып,

Ағарып аппақ атқан тандай болып [2, 32].

Соңғы мысалда, ақын табиғаттағы құбылыстың әр сәтін бейнелей отырып, өзінің ішкі жан-дүниесіндегі толғаныс, сезім, көңіл-күйін табиғатпен астастыра, яғни, “аппақ атқан тандай” деп алып, өзінің жан-дүниесінің ағарып, тазаруын, даланың ақ түсімен бірге бірлестікте суреттейді. М.Ж. Көпейұлының өлең жолдарында ақ түске байланысты сындық мағыналы сөз тіркестері көп кездеседі. Ақын өлеңдерін оқи отырып ақ түстің жақсылықтың танымы ретінде ақынның ішкі жан-дүниесіне жақын екендігін байқаймыз. Ақ сөзі – “тазалық”, “әділеттік”, “ағынан жарылу”, “мейірбандық”, “бейкүнәлік”, “пәктік”, “адал ниет” деген ұғымдарды аңғартады. Айтылған жайлардың бәрін жақсылықтың танымдық сипаты ретінде түсінеміз. Ақ түстің өлеңдеріде жиі қолданыста келуімен қатар, жалпы ақынның өз бойынан осы қасиетке тән белгілерді тазалық, мейірім, шапағатты сезіне отырып, үндестікті байқаймыз, ақынның өзіндік стильдік сөз қолданысы екендігін танимыз.

Бұл жерді қалай таптың, баласың ғой,

Жүректің ағын сөйле, қарасын ғой [2, 29].

Бұл жолдарда ақын екі түсті қарама-қарсы қолдана отырып, қазақ танымына тән ақ-қара түстерінің оң-теріс, шын-өтірік, адал-арам т.б. мағыналарында қолданылу ерекшелігін дәл ашады.

Ақындардың осындай түр-түске байланысты көзқарасы жеке адамдардың таным-талғамынан туындайтыны да байқалды.

Ақындарымыздың түр-түс атаулары мен ұғымдардың өрісін кеңейтудегі сөз тіркестерін өз ыңғайында қолдануы, олардың шеберліктерін көрсетеді. Бірақ сындық мағынаны беретін сөздерді білдіретін түр-түс атауларын қолдану дегенде қаламгерлердің бояу нақышына, әсіресе, қызыл сөзге әуестігі деп түсінбеуіміз керек. Керісінше, лексикамыздың байлығын жете меңгеру деген сөз табиғат құбылысын, адам мен қоғам өмірін жетік білудегі көрінісі деп айтуымызға болады.

Біріншіден, осындай түр-түсті ақындарымыздың өз бойларына қабылдауы, бұл түстің тіршілік көркі, өмір өрнегі ретіндегі қызметі, байыптап қарасақ, тек бір затты екінші бір заттан, бір құбылысты екінші құбылыстан, өзімізді басқадан, өзгені өзімізден түстеп ажырата білу үшін емес, осы түстердің тылсым сырын терең аша түсуге, кез-келген құбылыстың, сайып келгенде ұлы табиғаттың тектес, ұқсас екендігін өзімізге, өзгеге де паш етуге арналғандығын білдіреді.

Екіншіден, осыншама бай тілдік фактіні пайдалануда және қолдана білуінде. Түрлі-түсті дүниелерді өз бояу нақышына сай әр қырынан жарқырата, мың құбылта көрсетеді. Сондықтан да, бұл мәселе, талғам-талабына сай сөз зергерлерінің сөз ұстарту шеберлігіне байланысты екендігін айқын байқауға болады.

Көркем туынды ұлт тілінің құдіретін танытып қана қоймай, оның сыр – сипатын, бүкіл болмысын жан-жақты ашуға, тануға негізделген. Ондағы мағыналар немесе концептілер бір-бірімен қосыла, сыйыса отырып, кешенді түрдегі мазмұнды құрайды. Адамның шындық болмысты тануы, ақиқатқа деген көзқарасы, қабылдауы тілде бейнеленеді. Сондықтан, тілді когнитивтік, танымдық модель ретінде танимыз. Түр-түс әлемі – өзіндік ерекшелікке, өзіндік символдық мәнге ие ұлт мәдениетін танытатын бір тұғыр.

Бар халық осы әлемді қабылдайды, бірақ оны әр түрлі елестетеді. Бұл орайда ол тілде көрініс табады. Демек тіл – таным бәйтерегі. Яғни түрлі халықтардың әлемді елестетуі мен бейнелеуі әр түрлі факторларға қатысты өзгеше, ұлттық сипатқа ие. Кез келген тілдегі ғалам бейнесі екі жақты сипатқа ие: бір жағынан, кез келген тілдегі ғалам бейнесі адамның әлемге көзқарасымен байланысты болса, екінші жағынан нақты, әр тілдегі әлем моделіне әлеуметтік – мәдени қоғамдағы ұлттық «әлем бейнесі» жалғасады.

Шындық өмірді концептуализациялау және оның таңбалық сипатта көрініс табуындағы сезімді қабылдау, қиял, эмоцияның ролі туралы В.Гумбольдт жазған болатын. Демек, әлемнің бейнесі когнитивтік моделде айқындалады. Ол өз кезегінде ұжымдық санамен, көзқарас пен, ұжымдық философиямен байланысты болады. Адамның шындық болмысты тануы, ақиқатқа деген көзқарасы, қабылдауы тілде бейнеленеді. Сондықтан, тілді когнитивтік, танымдық модель ретінде танимыз. Түр-түс әлемі – өзіндік ерекшелікке, өзіндік мәнге ие ұлт мәдениетін танытатын бір тұғыр.

Көк – символикалық жағынан тыныш теңізді, ұстамдылықты, ақшыл көк немесе көгілдір – үлкен сезімді, нәзіктікті, бейбітшілікті білдіреді.

Қазақ ұғымында көк – тыныштық пен бірліктің, берекенің белгісі. Ол аспанмен, тәңірмен қуатталады. Сондықтан ол мықтылықты, жеңімпаздықты, рухы жоғарылықты, үстемдікті, пандықты білдіреді. Соған сай көк түрік, көк ту, көк бөрі, көк төбе, көк сауыт, көк найза, көк сүңгі, көк болат, көк мылтық, көк қаршыға т.с.с. Тіркестер бар. Түркі халықтары тотемі-көк бөрі. Көктің келесі бір білдіретін мағынасы – романтика, сезім, нәзік үміт, махаббат, жақсылық, жылылық, жан жақындығы, тілек бірлігі: Көгілдір сезім, көк теңіз, көгілдір көл, көк көгершін, көк сағым, көк терек, көк аспан, көк бұлт, көк күйме (көк пәуеске күймемен, азаннан тұрып кеткен деп. Қыз Жібек), Көк жорға т.с.с. Мысалы, М.Ж.Көпейұлында:

Әкесі «көк қошқардай» мұны сойды,

Құдайға жақындыққа көңілі тойды [2, 143].

Жатқанда Төртуылда тыйышымды алды

Күшігі шәу-шәу үріп көк төбеттің [2, 267].

Көк су мен де байланыстырылады. Салқындықты, қарапай-ымдылықты, ойлылықты, ойсыздықты, зиялылықты, әр түрлі реңкінде сенімділікті, тұрақтылықты, іскерлікті, ізгілікті, тереңдікті, аяқталуды білдіруі мүмкін: көк есек, көк ми-су ми, көк ет, көк жалқау, көк көйлек, көк айыл, көк бет, көк мылжың, көк долы, т.б.

Ата-бабаларымыз дүниені төрт бұрыш деп түсініп әрі әр бұрышқа өзіндік символдық реңк – түс берген. Атап айтқанда, шығыс – көк түс, оңтүстік – қызыл түс, солтүстік – қара түс, батыс – ақ түс деген күн айналымына негізделген таным. Қазақ ұғымында «көк» түс – аспанға

берілген оның тәңірлік сипаты болған. Мысалы: «Күн сіркіресе, көк дүркірейді»; «Сәуір болса, күн күркірер, Күн күркіресе, көк дүркірер»; «Жаманның тілі ащы, Көк мияның гүлі ащы»; «Көп ұнатса, көк тоқтыны сойып ал»; «Көбік қарда түлкі ойнар, Көк көрпеде жылқы ойнар» т.б. *Көк түйнек, көк сабақ, көк сағал* дегенде егістің, бақша дақылдарының *әлі піспеген, шикі* екенін білдірген. Абай өлеңінде осы көк түстің жас деген мағына бергендігін аңғарамыз.

Көп жасамай, көк орған,
Жарасы үлкен жас өлім [3, 212].

Көк- жас деген мағынаны береді.

Біреуі –көк балдырған, бірі –қурай,

Бір жерге қосыла ма қыс пенен жаз [3, 216].

Көк түс- көктем мезгілін, жас шөптің шығуына байланысты жыл мезгілін суреттеп тұр.

Адамның кейбір кездері

Көңілде алаң басылса;

Тәңірінің берген өнері

Көк бұлттан ашылса [3, 220].

«Көк судың тоғы болмас» дегенде нәрі жоқ лдеген мәнде жұмсалады. Көк бұлт деген- уайым мен қайғыдан серпілсе, алаңсыз күй кешсе деген ойды ашуға жұмсалады. Ал мына жолдарда көк түсі тура мағынада.

Көк ала бұлт сөгіліп,

Күн жауады кей шақта [3, 221].

Көптің бәрін көп деме, көп те бөлек,

Көп ит жеңіп, көк итті күнде жемек [3, 223].

Адамның мінез ерекшелігін береді. Көк лексемасы түсті білдіріп тұрған жоқ. Көк түсі топтан ерекшелендіріп, дараландырып тұр. Көк бөрі деген тілімізде ұғым бар. Көк – қасиетті, мықты деген ұғымды білдіреді. Абайда:

Сайра да зарла, қызыл тіл,

Қара көңілім оянсын [3, 128].

Қызыл лексемасы – бұл жерде шешен сөз деген мағынада.

Сонымен бірге, қызыл сөзінің «жас, жаңа туған» деген де мәні бар екенін тіліміздегі қызыл шақа, қызыл қарын жас бала т.б мысалдармен қатар тұрмыстық салт-дәстүрлер де көрсетеді. Мысалы, қазақ әдеті бойынша жаңа туған баласы бар үйге қызыл жалау байлаған. Мұны көргендер, атпен, көлікпен қатты жүріп келмеген. Қатты келсе, бала шошып қалады деп ойлаған.

Абай өлеңдеріне келер болсақ, қызыл түсінің символдық мәнінде қолданғандығына көз жеткіземіз.

Мысалы,

Толғауы тоқсан қызыл тіл

Сөйлеймін десең, өзің біл [3, 94].

Қызыл түс – өткірлік белгісі. Сөйлеуде, поэзияда сөздің шебер қолданысында қызыл түс тура мағынасында емес, ауыспалы мағынада қолданылуы жиі кездеседі .

Сөз айттым «Әзірет Әлі», «айдаһарсыз»,

Мұнда жоқ «алтын иек, сары ала қыз».

Кәрілікті жамандап, өлім тілеп,

Болсын деген жерім жоқ жігіт арсыз.

Әсіре қызыл емес деп жиренбеңіз,

Түбі терең сөз артық, бір байқарсыз.

Бұл жолдарда сырлы, бояулы, айшықты сөз емес деп ойламаңыз, қарапайым болса да мағыналы сөз деген ойды білдірген. Ақын өлеңінде «Қызыл» түсті – шешен, өткір тіл деген мағынада жұмсайды.

Азалы ақ көрпесін сілке тастап,

Жер күлімдер, өзіне шырай беріп.

Қызыл арай сары алтын шатырына
Күннің кешке кіргенін көрді көзім [3, 133].

Табиғи құбылыстарға байланысты туындаған қызыл сөзімен тіркестегі *қызыл іңір, қызыл арай, қызыл су* тіркестері күнге қатысты алынғандығын Абай поэзиясында кездестірдік. Мысалы, берілген үзіндіде қызыл түсті алуға болады.

Қызыл балақ қыранның
Балапанын дерт алды.
Көп жасамай, көк орған,
Жарасы үлкен жас өлім [3, 211].

Қызыл балақ қыранның – деген тіркестегі қызыл сөзі мықтылық деген ұғымды үстейді. Мықты болса да балапанының өліміне араша түсе алмайды.

Қызыл түсі қайғы-қасірет, қиыншылық, өлім ұғымының орнына да қолданылады. Мысалы Абайда:

Қыс-қыстаудың – қып-қызыл ол бір пәле,
Оралып ешбір шаруа оңалмай жүр [3, 39].

Ақын қыстың қысымын қызыл түс арқылы суреттеп отыр. От, соғыс, қиыншылық қызыл түс арқылы да бейнеленеді. Қорыта айтқанда қызыл түс жастықтың, әдемілік, сұлулық, өткірліктің символы болумен қатар, қатыгездіктің, ашудың белгісін беретін тұстары да бар екен.

Көркем шығармада түр-түс атауларын қалыптасқан дәстүрлерінде пайдалану бар да, қатып қалған шаблон жоқ. Кейбір қалам шеберлерінің туындыларындағы түр-түс атауларының соншама бай мүмкіншілігіне, оларды құбылта пайдаланғанына таң қалуға болады. Мысалы: «Қойдай қоңыр, қозыдай момын».

Сары түсінің де қазақ және басқа тілдерде негізгі түстік мағынасынан басқа ауыс мағыналары бар.

Сөздіктерден алынған сөздерді саралау арқылы *сары* сөзінің нышандық белгісін және түрлі мағыналық ерекшелігін айқындауға мүмкіндік туды. *Сары* сөзінің алдымен мынадай мағыналық түрлері байқалды : түстік мәні, тоқшылық, бейбітшілік мәні, парасаттылық, толысқандылық, уайым-қайғы мағыналары. Бұлар сары түсінің тілдік таңбалық ұғымын да білдіреді.

Сары түс те о баста күннің, оттың, түсті (алтын, жез, қола, мыс) металдардың бейнесіне, реңкіне байланысты қалыптасқанымен, дами келе табиғаттағы, тіршіліктегі әр алуан құбылыстарға телініп, солардың сыр-сипатын аша түсуге толық мүмкіндік алған түстердің бірі. Дүние жүзі тілдерінің көпшілігінде, соның ішінде, үнді-европа тілдерінде *сары түсінің* символдық мағынасы – *сатып кету, көзге шөп салу, тұрақсыздық* тәріздес болып келсе, оның қазақ тіліндегі мағынасы – жақсы мінез-құлық, әдемі қылық, шыдамдылық сияқты ұғымдарды сипаттайды. *Сары* сөзінің ауыспалы мағынасы тілімізде жағымды, жағымсыз түрдегі таңбалық белгімен көрінеді:

Сары – байлықтың белгісі. Тілімізде кездесетін «Қағанағы қарық, сағанағы *сарық*» тіркесінің бүгінде мағынасы көмескі секілді көрінгенімен, бұндағы *сарық* сөзі алтын, яғни көл-көсір байлық мәнінде қолданылғандығын байқауымызға болады.

Абай поэзиясындағы көрінісі:
Сап, сап, көңілім, сап, көңілім!
Сабыр түбі – сары алтын [3, 28].

Сабырлы болғанды дұрыс санаған халық сөзін қолданып отыр.

Сары сөзінің бір мағынасы – кеңдік. Тілімізде сары сөзі дала, арқа, жазық, бел, жайлау т.б. көптеген сөздермен тіркесе келіп, кең, шексіз, ұшы қиыры жоқ деген мағыналарды білдіреді.

Сары түсінің келесі бір мағынасы – адамның немесе малдың жас мөлшеріне қатысты туған мағынасы. Мәселен, жер ортасындағы кексе әйел не ер адамға қатысты сары қарын бәйбіше, сары кідір еркек немесе сары кідір әйел тіркесіндегі сары сөзі біршама өмір көрген, үлкен адам деген мағынаны беріп тұр. *Сары* сөзінің үлкендік мағынасы халық батасында көп

кездесетін «Ақ қас, сары тісті бол!» деген тілектен де көрінеді. Малдың жас мөлшеріне қатысты сары қарын бие, сары тіс айғыр деген сөздерден де сары сөзінің жас емес, кәрі мағынасында келгендігін байқауға болады. Алайда, осы сары сөзінің үлкендік мағынасымен қоса оған қарама-қарсы, жас мөлшеріне қатысты кішілікті білдіретін де мағынасы бар. Бұған тіліміздегі сары ауыз балапан, сары үрпек, сары бала тәрізді сөз тіркестері дәлел.

Сары сөзінің ендігі бір мағынасы – уайым, қайғы, мұң-шерге, ұзаққа созылған әрекет, процеске байланысты және сол ұзақ процестің нәтижесінде пайда болған әртүрлі сипатты білдіретін сөздер. Мәселен, сары сөзінен уайым-қайғыға байланысты пайда болған сары уайым, сарыла күту сөздерінде сағыныш мәні жатса, сары күз, ұзынсары тіркестерінен ұзақ уақыт түсінігі аңғарылады. Абайда:

Самородный сары алтын,
Саудасыз берсең алмайды
Саудыраған жезіне.
Саудырсыз сары қамқаны
Садаға кеткір сұрайды
Самарқанның бөзіне [3, 48].

Қымбат пен арзан дүниені салыстыру мақсатында жұмсалған.

Сұр түс те қазақ танымында өзіндік мәнге ие. Мысалы, суықтық, ызғар, қиындық сұр арқылы бейнеленсе, адамның көңіл күйі, салқындық, долы мінез, ренжу, қиналу сәттері сұр түс арқылы беріледі. Мысалы,

Күнгірт көңілім сырласар
Сұрғылт тартқан бейуаққа,
Төмен қарап мұңдасар,
Ой жіберіп әр жаққа [3, 247].

Сұр бұлт түсі суық қаптайды аспан,
Күз болып, дымқыл тұман жерді басқан.
Жасыл шөп, бәйшешек жоқ бұрынғыдай,
Жастар күлмес, жүгірмес бала шулай [3, 75].

Сұр бұлт тек бұлттың түсін ғана сипаттап тұрған жоқ, сонымен бірге ызғар, күзгі суық, жаңбырлы, қыс ызғарының лебі сұр түс арқылы бірге өріледі.

От жақпаған үйінің сұры қашып,
Ыстан қорыққан қазақтың құрысын заңы [3, 76].
Сұры қашып, күйісі кетіп, берекесі кетіп деген ауыспалы мағынада жұмсалған.
Сұрғылт тұман дым бүркіп
Барқыт бешпент сулайды [3, 327].

Тұманның түрі ғана емес, суықтық та беріледі.

Демек, кез – келген мәдениеттегі түр-түс өзіндік символдық мәнге ие болып келеді. Бұл тәрізді символдар адам баласының сан ғасырлық тәжірибесінен қорытылып шыққан, тарихи жағынан қалыптасқан белгілі бір түсініктің, философиялық ой мен ұлттық дүниетанымның жемісі.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Оразов М. Қазақ тілінің семантикасы. – Алматы: Рауан, 1991. – 297 б.
- 2 Көпеев М.Ж. Шығармалары. – Павлодар: «ЭКО» ҒӨФ, 2005. – 396 б.
- 3 Құнанбайұлы А. Шығармаларының 2 томдық толық жинағы. Өлеңдер мен аудармалар, поэмалар және қара сөздер / А. Құнанбайұлы. – Алматы: Жазушы, 1995. – 380 б.
- 4 Марғұлан Ә. Ежелгі жыр-аңыздар. – Алматы: Жазушы, 1985. – 197 б.
- 5 Ислам А. Мир в контексте национальной культуры и языка. – Павлодар, 2003. Т.1. – С. 436.

В данной статье рассматривается концепт форм и цвета в произведениях М. Копеева. Символическая значимость форм и цвета, особенности применения форм и цвета в произведениях М. Копеева описаны с позиции национального познания мира.

Показано национальное познание мира и познание мира самим поэтом. Отмечается мастерство М. Копеева в умении применять сочетания слов с белым цветом, словосочетаний, раскрывающих названия и понятия форм и цвета.

The given article deals with the analysis of the concepts of shapes and colors in M. Kopeyev's works. Symbolical significance of shapes and colors, and peculiarities of application of shapes and colors in M. Kopeyev's works are described from the national cognition standpoint. The article demonstrates the national cognition of the world and the author's individual worldview. It also demonstrates M. Kopeyev's skillfulness in application of phrases containing white color and other phrases unveiling the names and notions of shapes and colors.

УДК 81'25

Т.В. Михайлова¹, Ю.В. Астафьева², Т.А. Парфенова³
Кокшетауский государственный университет им. Ш. Уалиханова^{1,2}
ФГБОУ ВПО «Поволжская государственная социально-гуманитарная академия»³
Кокшетау, Казахстан^{1,2}
Самара, Россия³
tanyamikh25@mail.ru, yuliya.astafyeva@mail.ru, parfenovasgpi@mail.ru

СПОСОБЫ ПЕРЕДАЧИ РЕАЛИЙ В РОМАНЕ ДЖОРДЖА Р.Р. МАРТИНА «ИГРА ПРЕСТОЛОВ»

Авторы данной статьи рассматривают реалии как переводческую проблему наименования национально-культурных объектов, а также имён собственных, характерных для исходной культуры и сравнительно мало или вовсе не известных переводящей культуре.

Для проведения сопоставительного анализа из оригинального текста эпической саги Дж.Р.Р. Мартина «Игра престолов» было отобрано 100 реалий. При анализе данных реалий была использована классификация реалий, предложенная С. Влаховым и С. Флориньим. Для анализа перевода были выбраны лишь только те реалии, которые относятся к предметному делению.

Исследование показало, что наиболее предпочтительным приёмом передачи реалии в эпической саге Дж.Р.Р. Мартина «Игра Престолов» является транскрипция. Общие рекомендации по переводу реалий, главным образом, сводятся к тому, что для выбора наиболее подходящего приёма перевода реалии, необходимо уделить должное внимание осмыслению незнакомой реалии в языке оригинала.

Ключевые слова: реалия, приёмы перевода реалий, транскрипция, транслитерация, калькирование.

К одной из серьёзных переводческих проблем относят так называемые реалии, т.е. именованные национально-культурных объектов, характерных для культуры исходного языка и сравнительно мало или вовсе не известных культуре переводящего языка. И именно этот пласт лексики иногда ставит переводчиков в тупик в процессе перевода, тем самым доставляя определённые трудности.

Проблемы систематизации, классификации и передачи реалий на другой язык являются одними из самых спорных и запутанных в лингвистике. Переводчики сталкивались с трудностями перевода реалий давно, но лишь в начале 1950-х годов термин «реалия» начинает употребляться в качестве показателя колорита, то есть национального своеобразия.

Для выполнения перевода, исходный текст которого содержит сведения о какой-либо стране, укладе её жизни, традициях, переводчик должен обладать фоновыми знаниями. Фоновые знания – это информация о какой-либо обстановке или среде, то есть знания, которые необходимы участникам в процессе коммуникации. Это явление было введено в языкознание Е. М. Верещагиной и Е. Г. Костомаровым. [1]

Фоновые знания и реалии тесно связаны между собой. В переводоведении приведено множество определений реалий, но наиболее полную дефиницию можно встретить у болгарских учёных С. Влахова и С. Флорина. [2] Они трактуют данное понятие как слова и словосочетания, называющие объекты, характерные для жизни, быта, культуры, социального и исторического развития одного народа и чуждые другому. Будучи носителями национального и/или исторического колорита, они, как правило, не имеют точных эквивалентов в других языках, и, следовательно, не поддаются переводу на общем основании, требуя особого подхода.

Объектом исследования в данной статье является книга-эпопея Джорджа Р.Р. Мартина «Игра Престолов», написанная в жанре фэнтези. Предметом исследования являются реалии и способы их передачи на русский язык. Сопоставительный переводческий анализ проводился на материале оригинальной книги Дж. Мартина, написанной на английском языке [3] и её перевод на русский язык, выполненный Ю.Р. Соколовым. [4]

В настоящее время насчитывается значительное количество классификаций реалий, но в данном исследовании была применена классификация реалий болгарских учёных С. Влахова и С. Флорина. Они подразделяют реалии в соответствии с предметным, местным и временным делением.

Переводческий анализ проводился только с частью классификации реалий, основанной на предметном делении. В соответствии с предметным делением авторы данной классификации выделяют географические, этнографические, общественно-политические реалии. Географические реалии связаны с физической географией и смежными с ней науками. Реалии-имена художественных героев, реалии-клички и прозвища относятся к этнографическим реалиям. Мифологические реалии относятся к предметному делению, к группе искусство и культура. К ним относятся реалии, присущие произведениям жанра «фэнтези», то есть те реалии, которые не имеют отображения в реальной жизни.

К общественно-политическим реалиям относятся административно-территориальные единицы, титулы, звания, обращения, носители власти, названия войн, подразделения, военнослужащие и т.д.

Для сопоставительного анализа из романа Дж.Р.Р.Мартина «Игра Престолов» методом случайной выборки были отобраны 100 предметных реалий.

Наибольшую часть из них составляют имена собственные. Например: *Gared, Ser Waymar Royce, Mormont, Maester Aemon, Brandon the Builder, Eddard Stark, The Lannisters*.

Границы между именами собственными и реалиями зыбки, иногда они отсутствуют совсем, иногда одна категория переходит в другую, что позволяет нам смело отнести имена художественных героев к реалиям.

Второе место по частотности употребления занимают реалии, связанные с общественно-политической жизнью. В эту группу реалий входит всё, что относится к политической деятельности и деятелям, в том числе звания, степени, титулы, обращения, носители власти, административно-территориальные единицы, населённые пункты. Также в эту категорию реалий входят лексические единицы, связанные с военной тематикой. Например: *Knight of the Gate, Casterly Rock, Vaes Dothrak, The Isle of Faces, Dragonstone, Princess Elia of Dorne, The Lord of Light, The Lord Commander of the Kings guard*.

Следующей группой реалий, выявленных при анализе саги Джорджа Мартина «Игра престолов» являются реалии, связанные с прозвищами и кличками (как животных, так и людей). Например: *Barristan the Bold, Grey Wind, Shaggy dog, Ghost*.

Еще одна группа реалий связана с искусством, культурой, мифологией. В эту группу входят те лексические единицы, которые в реальной жизни не существуют, являются вымышленными. Например: *Direwolf, Gargoyle, the three-headed dragon*.

Незначительная доля отводится еще одной группе реалий предметного деления - географическим реалиям. Например: *Narrow sea*.

Как существует несколько классификаций реалий, так существует и несколько классификаций их перевода. Согласно проведенному анализу наиболее употребляемым приёмом перевода реалий в анализируемом произведении является транскрипция. При помощи транскрипции было передано 34 лексические единицы. При помощи комбинированного приёма перевода (транскрипция с элементами транслитерации) было передано 15 реалий. Транслитерация была употреблена в 27 случаях. При помощи калькирования было передано 23 реалии и 1 реалия была переведена при помощи родо-видовой замены. Рассмотрим приёмы перевода предметных реалий более подробно.

Способы передачи имен собственных.

При транслитерации количество неоднозначностей меньше, поскольку слово переводится побуквенно согласно таблице соответствий символов, но побуквенный перевод далеко не всегда соответствует реальному звучанию слова в языке оригинала, кроме того, опять же не всегда удобен в произношении носителями русского языка. Транслитерация в чистом виде используется не так часто, что также связано с устоявшимися нормами языка. Именно по этой причине большая часть имён художественных героев, представленная в романе, была передана на русский язык при помощи транскрибирования.

Некоторые имена художественных героев, названия народов и семейств с их переводом на русский язык представлены в нижеследующей таблице. (См. Таблицу 1)

Таблица 1 – Приёмы перевода имен собственных

<i>Английский</i>	<i>Русский</i>	<i>Приём перевода</i>
Gared	Гаред	Транслитерация
Ser Waymar Royce	Сир Уэймар Ройс	Транскрипция
Mormont	Мормонт	Транслитерация
Maester Aemon	Мейстер Эймон	Транскрипция с элементами транслитерации
Robert	Роберт	Транслитерация
Bran	Бран	Транслитерация
Robb	Робб	Транслитерация
Old Nan	Старая Нэн	Калькирование + транскрипция
Eddard Stark	Эддарт Старк	Транслитерация
Jory Cassel	Джори Кассель	Транслитерация с элементами транскрипции
Hullen	Халлен	Транскрипция с элементами транслитерации
Catelyn	Кейтилин	Транскрипция
Ned	Нед	Транслитерация
Brandon the Builder	Брэндон – строитель	Транскрипция + калька
Sansa	Санса	Транслитерация
Brynden	Бринден	Транскрипция
Gerold Hightower	Герольд Хайтауэр	Транслитерация + транскрипция
Tommen	Томмен	Транслитерация
Sandor Clegane	Сандор Клиган	Транслитерация + Транскрипция

The children of the forest	Дети леса	Калькирование
The Lannisters	Ланнистеры	Транскрипция с транслитерацией

Перевод общественно-политических реалий.

Названия городов в большинстве случаев, также как и имена собственные транскрибируются. Другими способами перевода общественно-политических реалий являются транслитерация, калькирование, родо-видовая замена. Рассмотрим подробнее некоторые приёмы перевода выявленных общественно-политических реалий в романе Дж. Мартина «Игра Престолов».

Mad King Aerys II - Безумный Король Эйерис II.

В данном примере реалия в каком-то смысле этого слова является комплексной, потому что в ней сосредоточены и имя собственное, и титул носителя власти, и прозвище. На русский язык реалия была переведена при помощи калькирования и транскрипции. Калькирование было применено по отношению к первой части реалии *Mad King - Безумный Король*, а имя короля было транскрибировано, что и происходит, в большинстве случаев, с именами собственными.

Рассмотрим следующий пример: *Riverrun – Риверран*.

Данная реалия является городом и выступает в виде административно-территориальной единицы. Для передачи названия города на русский язык был использован приём транслитерации.

Следующая лексическая единица была выделена, как реалия, так как в анализируемом произведении также является городом и относится к административно-территориальной единице: *Tyrosh – Тирош*. На русский язык название города было передано при помощи транскрипции. Сочетание согласных букв *-sh* на русский язык передаётся буквой *ш* по правилам переводческой транскрипции.

Следующая реалия также является административно-территориальной единицей: *Trident – Трезубец*. В анализируемой книге эта лексическая единица является названием местности. Данная реалия была переведена на русский язык при помощи калькирования, то есть дословного перевода.

Следующая реалия является наименованием оружия: *Ice – Лёд*.

Это название меча. Данный меч был включён в группу реалий, поскольку у него есть отличительные особенности, исключаящие его из разряда обычных мечей. Его ширина с ладонь, он очень велик в высоту и на его лезвии написано на древнем языке. Для перевода названия меча на русский язык было применено калькирование, т.е. создано слово-калька.

Рассмотрим ещё один пример употребления реалии в книге Дж. Мартина «Игра престолов. Книга I»: *The Sword of the Morning – Меч Зарю*.

Для передачи этой реалии был использован приём родо-видовой замены. Принцип родо-видовой замены позволяет передать содержание реалии единицей с более широким (очень редко - более узким) значением, подставляя родовое понятие вместо видового.

Всего в ходе проведения исследования было выявлено и проанализировано 35 реалий, связанных с общественно-политической жизнью. Наиболее употребляемым приёмом перевода реалий этой группы является калькирование. При помощи калькирования на русский язык было передано 49% от общего числа реалий. Транслитерации были подвергнуты 18% реалий, связанных с общественно-политической жизнью. При помощи транскрипции на русский язык было передано 30,5% анализируемых реалий. Родо-видовая замена была применена всего лишь в единственном случае, что составило 2,5% от общего числа реалий данной группы.

С более подробным перечнем общественно-политических реалий и способами их перевода на русский язык можно ознакомиться в представленной таблице. (См. Таблицу 2)

Таблица 2 – Приемы перевода общественно-политических реалий

<i>Английский</i>	<i>Русский</i>	<i>Приём перевода</i>
Mad King Aerys II	Безумный Король Эйерис II	Калькирование + транскрипция
Riverrun	Риверран	Транслитерация
Vale	Долина	Калькирование
Knight of the Gate	Рыцарь Ворот	Калькирование
Casterly Rock	Кастерли Рок	Транслитерация с элементами транскрипции
Viserys	Визерис	Транскрипция
Pentos	Пентос	Транслитерация
Vaes Dothrak	Вейес Дотрак	Транскрипция
The Isle of Faces	Остров Ликов	Калькирование
Dragon stone	Драконий камень	Калькирование
Princess Elia of Dorne	Принцесса Элия Дорнская	Калька + транскрипция
Myr	Мир	Транскрипция
Tyrosh	Тирош	Транскрипция
The Lord of Light	Повелитель света	Калькирование
The Summer Isles	Летние острова	Калькирование
Iron Islands	Железные острова	Калькирование
Storm's End	Штормовой предел	Калькирование
Warden of the East	Хранитель Востока	Калькирование
Wall	Стена	Калькирование
the Sword of the Morning	Меч Зари	Родо-видовая замена
Starfall	Звездопад	Калькирование
King's Landing	Королевская гавань	Калькирование
The Dance of the Dragons	Пляска драконов	Калькирование
Prince Aemon the Dragon knight	Принц Эймон рыцарь дракона	Транскрипция + калька
The Lord Commander of the Kings guard	Лорд – начальник Королевской гвардии	Транслитерация + калька
Lord	Лорд	Транслитерация
Night Watch	Ночной Дозор	Калькирование
Winterfell	Винтерфелл	Транслитерация с элементом транскрипции
Trident	Трезубец	Калькирование
Ser Erryk	Сир Эррик	Транскрипция с элементами транслитерации
Ser Arryk	Сир Аррик	Транскрипция с элементами транслитерации

Перевод реалий-прозвищ и кличек животных.

Как показало исследование, наиболее распространённым приёмом перевода реалий, связанных с употреблением кличек и прозвищ, является калькирование. При помощи калькирования было передано 57% реалий от общего числа. Транскрипция была применена по отношению к 28,5% реалий данной группы. И 14,5% реалий, связанных с употреблением кличек и прозвищ, было передано при помощи транслитерации. Рассмотрим подробнее некоторые приёмы перевода реалий данной группы в романе Дж. Мартина «Игра Престолов».

Barristan the Bold - Барристан Отважный.

Прилагательное «*отважный*» в данном примере выступает в роли некого охарактеризовывающего качества человека, тем самым, приобретая коннотацию прозвища. На русский язык употреблённое прозвище было передано при помощи калькирования и транслитерации. Калькирование было применено по отношению к прилагательному, а транслитерации подверглось имя художественного героя.

Рассмотрим следующий пример: *Grey Wind – Серый Ветер*.

Эта реалия является кличкой одного лютоволка из произведения. Данная реалия-кличка была передана на русский язык при помощи калькирования, поскольку прозвища и клички животных практически всегда подвергаются калькированию.

Рассмотрим реалию-кличку еще одного из персонажей: *White Bull – Белый Бык*.

При передаче на русский язык данная реалия (прозвище героя) была подвергнута калькированию, что является наиболее оптимальным вариантом перевода. Если бы при передаче на русский язык данная реалия была подвергнута либо транскрипции, либо транслитерации, то тот эффект мужественности, который носит в себе данное прозвище, был бы утерян.

Другие реалии-прозвища с их переводом на русский язык представлены в таблице. (См. Таблицу 3)

Таблица 3 – Приёмы перевода реалий – кличек и прозвищ

<i>Английский</i>	<i>Русский</i>	<i>Приём перевода</i>
Barristan the Bold	Барристан Отважный	Транслитерация + калькирование
Shaggy dog	Лохматый Пёс	Калькирование
Grey Wind	Серый Ветер	Калькирование
White Bull	Белый бык	Калькирование
Serwyn of the Mirror Shield	Сервин Зеркальный Щит	Транскрипция + калькирование
Nymeria	Нимерия	Транскрипция с элементом транслитерации
Ghost	Призрак	Калькирование

Приемы перевода мифологических реалий.

В процессе изучения реалий были выявлены три реалии, связанные с мифологическими признаками. К данной группе реалий относятся несуществующие в реальной жизни объекты такие, как гоблины, вампиры и т.д. Две из них были переведены на русский язык с использованием калькирования, одна реалия данной группы была передана на русский язык при помощи транскрипции с элементом транслитерации. (См. Таблицу 4)

Таблица 4 – Приёмы перевода мифологических реалий

<i>Английский</i>	<i>Русский</i>	<i>Приём перевода</i>
Direwolf	Лютоволк	Калькирование
Gargoyle	Горгулья	Транскрипция с элементом транслитерации
The three-headed dragon	Трёхголовый дракон	Калькирование

Рассмотрим реалии данной группы более подробно: *Direwolf*-лютоволк.

Анализируемая реалия была отнесена к классу мифологических реалий, потому что речь идёт о неизмеримо огромных размерах волке с красными глазами. Реалия была переведена на русский язык при помощи калькирования, потому что *dire*- означает *страшный, злоеущий, лютый*, а *wolf* - это *волк*.

Gargoyle – Горгулья.

В этом примере можно говорить о мифологической реалии, потому что горгулья - это драконовидная змея, согласно легенде обитавшая в реке Сене. Она с огромной силой извергала воду, переворачивая рыбацкие лодки и затопляя дома. Св. Роман (*англ.*), архиепископ Руана, заманил её, усмирил с помощью креста и отвёл в город, где её убили горожане. Реалия была передана на русский язык при помощи транскрипции, об этом говорит гласная буква «о» в русском варианте, но с элементом транслитерации. По правилам чтения английская буква *g* в открытом слоге должна читаться как «дж», но в силу некоторых фонетических особенностей эта английская буква была передана русской буквой «г».

Выявленные в произведении географические реалии были переведены на русский язык при помощи калькирования: *Narrow sea – Узкое море.*

Сопоставительное исследование реалий в саге-фэнтези Дж. Р.Р. Мартина «Игра Престолов» показало, что из 100 отобранных и проанализированных реалий, 52 реалии – это имена художественных персонажей. Реалии, связанные с общественно-политической жизнью составили 36 лексических единиц от общего числа. 7 (семь) выявленных реалий являются кличками и прозвищами. Мифологические реалии составили 3 (три) единицы, географические реалии представлены 2 (двумя) лексическими единицами.

Наиболее употребительными приёмами передачи реалий в эпическом «фэнтези» Дж. Р.Р. Мартина «Игра Престолов» являются транскрипция (34%) и транслитерация (27%). Транскрипция с элементом транслитерации применена в 15% случаев. Как правило при передаче с английского языка на русский имена собственные не подлежат смысловому переводу - они передаются с помощью правил транскрипции, транслитерации или принципа этимологического соответствия (транспозиции).

Рациональность и правомерность употребления транслитерации в известных случаях доказывается тем, что довольно часто авторы, которые пишут о жизни других народов, используют это языковое средство в качестве способа назвать и подчеркнуть реалию, специфическую для быта данного народа.

При переводе реалий, связанных с военной тематикой, названием оружия, административно-территориальным делением и т.д. используется, в основном, калькирование. Это объясняется тем, что ни один другой приём перевода не может настолько адекватно передать реалию данной группы и её содержание, как использование дословного перевода (т.е. калькирования). Калькирование реалий составляет 23%, использование родо-видовой замены составляет 1%.

Что касается общих рекомендаций по переводу реалий, то здесь нет определённых приёмов, которые выделяются учёными. Для того, чтобы выбрать наиболее подходящий приём перевода реалии, необходимо, во-первых, уделить должное внимание осмыслению незнакомой реалии в языке оригинала. Во-вторых, для выполнения перевода, исходный текст которого содержит сведения о какой-либо стране, укладе её жизни, видах оружия, существующих обычаях и традициях, переводчик должен обладать обширными фоновыми знаниями.

Список литературы

- 1 Верещагин Е.М., Костомаров В.Г. Лингвострановедческая теория слова. – М.: Русский язык, 1980
- 2 Влахов С., Флорин С. Непереводимое в переводе. /Монография. - М.: Высшая школа, 1986
- 3 Martin G.R.R. Game of Thrones. – HarperCollins Publishers, 2014. - 806 p.
- 4 Мартин Дж.Р.Р. Игра Престолов. [пер.с англ. Ю.Р. Соколова]. - Москва: Издательство АСТ, 2016. - 768 с.

Мақаланың авторлары реалий сөздерін ұлттық, мәдени нысандардың, түпкі мәдениетке сай атаулармен және мүлдем таныс емес реалий сөздерін аудармашылық мәселесі ретінде қарастырады.

Салғастырмалы талдау жасау үшін Дж. РР. Мартинның «Игра престолов» эпикалық сағаның мәтіндерінен 100 реалий алынған. Осы реалий сөздерін талдау барысында С. Влахов пен С. Флорин ұсынған классификациясы қолданылды. Талдауға тек тақырыптық топтастыруға болатын реалий сөздер ғана алынды.

Зерттеу нәтижесі бойынша Дж. РР. Мартинның «Игра престолов» эпикалық сағасында негізінен транскрипция арқылы берілгені анықталды. Реалий сөздерін аудару барысында ең қолайлы әдісті таңдау үшін түпнұсқа тілдегі реалий сөздерін мұқият қарастырып, сараптап талдау керек.

Since realia carry a very local overtone, they often pose a challenge for translation. The authors of this article consider realia as one of the translation problems dealing with the national and cultural names of objects, nouns characteristic to the source culture and relatively known or not known to other target cultures. 100 realia were selected from the epic saga by George R.R. Martin "A Game of Thrones" for a comparative analysis. To analyze these realia the authors of the article used the classification of realia developed by S. Vlakhov and S. Florin. For the translation analysis only the realia related to the subject division have been chosen.

The study showed that transcription is the most preferred method of rendering realia from English into Russian in the epic saga by George R.R. Martin "A Game of Thrones". General recommendations for rendering realia are the following: a translator should pay due attention to unfamiliar realia in the source language in order to choose the most appropriate method of their rendering into the target language.

УДК 802.0

Е.В. Моисеева, Т. В.Заяц, И.В. Бурдыга
Кокшетауский государственный университет им. Ш. Уалиханова
Кокшетау, Казахстан
lenamoisseeva@gmail.com

ПЕРЕВОДЧЕСКИЕ ОШИБКИ В ХУДОЖЕСТВЕННОМ ПЕРЕВОДЕ

В статье рассмотрены возможные ошибки в художественном переводе, проанализированы причины их возникновения и различные подходы к их классификации, предложенные ведущими лингвистами и переводоведами. Авторами предпринята попытка рассмотреть и обобщить существующие классификации переводческих ошибок и выделить основные типы переводческих ошибок и принципы, лежащие в основе классификаций. В статье также изложены результаты анализа художественного перевода, выполненного студентами переводческого отделения КГУ им. Ш.Уалиханова, приведены примеры наиболее часто встречающихся переводческих ошибок, описаны возможные причины возникновения данных ошибок.

Ключевые слова: переводческая ошибка, эквивалентность, интерференция, компенсация, исходный текст, текст перевода

Проблема переводческой ошибки является актуальной и часто встречаемой на протяжении уже достаточно долгого времени. Термин «ошибка» подразумевает под собой некое отклонение от нормы или стандарта, некая неточность или нарушение требований. Следовательно, для того чтобы понять в чем заключается ошибка в переводе, нужно разобраться, а что же такое правильный перевод и какие требования должны быть в нем реализованы.

В общем смысле перевод - это передача информации с одного языка посредством другого. Это требование направлено на главную цель перевода - передача информации.

Нарушение этого требования и будет являться переводческой ошибкой [1,1]. Но не следует забывать, что существует несколько подходов к рассмотрению данной проблемы. В качестве ошибки может рассматриваться такое понятие как «искажение смысла», при котором информация, содержащаяся в тексте, будет понята неверно. Прочие ошибки воспринимаются как стилистические погрешности, роль которых в тексте является небольшой [2, 32].

Различить природу ошибок бывает очень сложно, так как наиболее распространённым способом выявления ошибок по-прежнему является сравнение перевода и оригинала. Но подобное сравнение не всегда может указать на то, от чего возникло несоответствие. От того ли, что переводчик неверно понял знаки исходного языка, или же от того, что подобрал неверный эквивалент в уже переведенном отрывке. Иначе говоря, переводчик может совершить ошибку, как получатель информации, так и как отправитель информации.

По мнению Н.К. Гарбовского, причиной переводческих ошибок чаще всего является недостаточная образованность переводчика [3, 214]. Он выделяет четыре типа переводческих ошибок, в основе которых лежат:

1. недостаточно хорошее владение языком оригинала;
2. недостаточные знания об атмосфере текста (время, обстановка, окружающая действительность);
3. невнимательное отношение к смыслу текста, к тому, что говорит автор о предмете текста;
4. неумение различать индивидуальный стиль автора текста оригинала.

В частности в переводческой практике существуют два основных вида ошибок.

1. ошибки, вызванные влиянием родного языка;
2. ошибки в понимании структуры оригинального языка.

И в том и в другом случае мы имеем дело с одним и тем же понятием, называемым интерференцией. Слово «интерференция» происходит от латинских “inter” и “ferentis”, что и означает “между” и “переносящий”. В лингвистике данное понятие подразумевает под собой нарушения норм структур одного языка под влияниями норм структур другого языка. Интерференция рассматривается как отдельное явление, которое негативно влияет на установленные ранее языковые правила и нормы. При переводе она приводит к заметному снижению качества самого перевода, недостаточной эквивалентности передачи оригинального текста и буквализмам. В первом случае мы имеем дело с языковой интерференцией, а во втором уже с внутриязыковой интерференцией.

Однако, говоря об ошибках, также следует выделять ошибки лексического, стилистического и логического характера, то есть связывать ошибки к уровню, к которому относится явление, в переводе которого была допущена ошибка. Логический уровень является самым глубинным из всех, так как именно он соотносится с человеческим мышлением.

В современной лингвистике и переводоведении не существует общепринятой точки зрения по поводу типологии переводческих ошибок. По мнению М.А. Куниловской, существуют классификации ошибок в устном и письменном переводе. Можно говорить о понятии и типологии ошибок в художественном или техническом тексте; можно строить классификацию лексических либо грамматических ошибок в переводе; классификации ошибок могут быть ориентированы на оценку перевода, а могут предполагать анализ не столько результата перевода, сколько процесса перевода и отражать возможные причины появления ошибок и др. [4, 5]. Большинство авторов ошибка в переводе понимается как необоснованное отступление от нормативного требования эквивалентности, как мера несоответствия перевода оригиналу, мера дезинформирующего воздействия на читателя [4, 8].

В данном исследовании предпринимается попытка рассмотреть и обобщить существующие классификации переводческих ошибок и выделить их основные типы.

Л.К. Латышев классифицирует ошибки, исходя из степени нарушения переводческой эквивалентности [5, 81]:

1. Искажения – субъективно обусловленное отклонение содержания перевода от оригинала, в результате которого воздейственный потенциал текста перевода не соответствует

воздейственному потенциалу исходного текста, функционально-немотивированное отклонение от исходного содержания, искажающее функции исходного текста и вводящее получателя текста перевода в заблуждение относительно описываемых предметов ситуации;

2. Неточности - дезинформируют получателя перевода в отношении деталей, частей. Подобно искажению, причины неточностей чаще относятся к стадии анализа исходного текста, когда переводчик неправильно понял содержание. Неточность может быть порождена и на этапе синтеза, когда переводчик не нашел эквивалент;

3. Неясности – функционально-содержательный изъян перевода, затемняющий смысл высказывания, достаточно четко выраженный в исходном тексте, часто возникают из-за неудобоваримости синтаксических конструкций;

4. Нормативно-языковые и нормативно-речевые ошибки, затрудняющие восприятие и усложняющие коммуникацию. К ним относятся нарушения лексико- семантическая сочетаемости слов. Нарушением узуса считаются ошибки в предложном управлении и в употреблении союзов. К узуальным ошибкам также относится несоблюдение традиционного способа передачи реалий, а также произвольный перенос названий реалий из одной культурно-исторической традиции в другую. Важно указать, что к нормативно-языковым и нормативно-речевым ошибкам не относятся намеренные отклонения от литературной нормы;

5. Стилистические ошибки, т.е. функционально-немотивированное употребление языковых единиц, не соответствующих общей стилистической тональности текста.

Н.К. Гарбовский и А.Б. Шевнин классифицируют ошибки в зависимости от того на каком этапе перевода эти ошибки появляются. Так, согласно Н.К. Гарбовскому, «ошибки могут быть обусловлены как неверной расшифровкой смысла знаков, составляющих единицу ориентирования, так и неправильным выбором знаков в переводящем языке для оформления единицы перевода [6, 35].

Ошибки, связанные с пониманием исходного текста, могут затрагивать все аспекты текста (прагматический, семантический и синтаксический) и возникать на разных уровнях речевой цепи, т.е. когда единицей ориентирования оказываются разные по своей протяженности и структуре знаки. Структурная типология уровней логико-смысловой структуры включает следующие уровни: 1. простого понятия; 2. сложного понятия; 3. суждения; 4. представления о предметной ситуации.

К ошибкам первого уровня ("знак – понятие") относятся случаи, когда знакам приписываются не те понятия, которые они заключают в себе на самом деле. Такие ошибки возникают когда переводчик сталкивается с реалиями, диалектизмами, а также многозначными словами (т.е. знаками, заключающими в себе несколько понятий).

К ошибкам второго уровня ("знак – сложное понятие") относятся ошибки в словосочетаниях.

Ошибки третьего уровня ("знак – суждение") затрагивают смысл целых суждений и более сложных логических конструкций. Они происходят от недостаточно внимательного отношения к синтаксической организации высказывания. Искажение смысла возникает в результате комплексного непонимания как синтаксической структуры высказывания, так и некоторых из составляющих его слов.

Ошибки понимания предметной ситуации обусловлены отсутствием у переводчика необходимого когнитивного опыта в сфере жизни, описываемой автором. Переводчик сопоставляет свое представление о ситуациях данного типа с тем, что выводит из содержания текста оригинала. Если когнитивный опыт переводчика меньше опыта автора оригинала, то в переводе возможны ошибки трех типов: пропуски (переводческие лакуны), слепое следование тексту оригинала без понимания его смысла, неверное описание ситуации. [7, 50]

А.Б. Шевнин [6, 70] подробно рассматривает обе группы ошибок, называя их:

1. Ошибками импрессивного типа (агнонимиами) и 2. Ошибками экспрессивного (паранормативами), к которым относятся: неправильный выбор значения из числа нескольких значений многозначного слова, неправильная передача реалий (атопоны), неправомерное опущение информации, неправильная передача порядка слов в переводе, нарушение норм

сочетаемости слов в ПЯ, узуальные нарушения, т.е. несоответствие жанров-стилистическим особенностям переводимого текста, которые Н.Г. Гарбовский выносит в отдельный тип. Кроме того, А.Б. Шевнин различает когнитивные, языковые и лингвокультурные несоответствия.

В.В. Сдобников придерживается коммуникативно-функционального подхода и в качестве единицы перевода рассматривает сам текст оригинала, т.к. задача переводчика состоит в выражении коммуникативной интенции автора переводимого текста и оказания на получателя перевода воздействия, максимально приближенного по своему характеру к тому, на которое рассчитывает автор оригинала. Таким образом, как отмечает автор, решая вопрос о переводческих несоответствиях, необходимо учитывать коммуникативное назначение текста. Кроме того, важно иметь в виду особенности менталитета, культуры, объема фоновых знаний, особенности восприятия получателей, как текста оригинала, так и текста перевода. Исходя из этого, В.В. Сдобников выделяет следующие типы ошибок [8, 83]:

1. Несоответствие содержанию оригинала, выявляемое на уровне отдельного предложения;
2. Несоответствие норме и узусу переводящего языка;
3. Несоответствие коммуникативной интенции автора оригинала.

В своих трудах М.А. Куниловская утверждает, что ошибки могут быть как вынужденными (спровоцированными оригиналом), так и вевынужденными [1, 76].

По мнению В.М. Жигалиной, второй тип решений не относится к удачным переводческим решениям. Она полагает, что подобный подход происходит из теории И. Веденского, согласно которой переводчик имеет право на различные «украшательства» при переводе, если его перо «настроено» так же, как и перо самого писателя, и отмечает, что с точки зрения современной теории перевода такие решения являются переводческой ошибкой – а именно привнесением в текст перевода собственных решений» [9, 210].

Классифицируя ошибки, многие ученые обращают также внимание и на их причины. Л.К. Латышев утверждает, что одним из источников переводческих ошибок является влияние языковой структуры исходного текста, структуры его единиц на переводчика (т.е. интерференции), в результате которого рождаются так называемые буквализмы. Влияние это весьма сильно. Ему в той или иной мере подвержены все переводчики. Выделяют следующие типы буквализмов: 1. буквализм на уровне морфем; 2. буквализм на уровне лексем (слов), сущность которого заключается в том, что переводчик воспроизводит исходное высказывание или определенную его часть дословно, в то время как ради соблюдения языковой и речевой нормы следовало избрать больший масштаб для установления переводческого соответствия (без соответствия значений отдельных слов); 3. буквализм на уровне грамматических форм слов; 4. синтаксические буквализмы (буквализмы на уровне предложений и словосочетаний)» [5, 86].

А.Л. Пумпянский к основным причинам, приводящим к ошибкам, относит такие факторы как: убежденность в однозначности слов и грамматических форм; смешение графического облика слова; ошибочное использование аналогии; перевод слов более конкретными значениями, чем они фактически имеют; неумение подыскать русское значение для перевода английских слов и лексических и грамматических сочетаний; незнание закономерностей изложения английского научно-технического материала и способа его передачи на русский язык.

Таким образом, можно заключить, что большинство лингвистов различают содержательные ошибки, а также нормативно-языковые и нормативно-речевые ошибки. Кроме того, ряд авторов выделяют прагматические ошибки. Другие включают в свои классификации лингвокультурные ошибки.

Для проведения практического исследования на основе ранее предложенных классификаций мы выделили следующие виды переводческих ошибок:

1. Смысловые ошибки: неясности; неточности; неверная передача реалий; опущение

2. Стилистические ошибки: нарушение норм сочетаемости слов; узуальные нарушения; неправильная передача порядка слов в переводе; неправильный подбор слова.

Анализ переводов, выполненных студентами переводческого отделения КГУ им. Ш. Уалиханова показывает, что большая доля переводческих ошибок происходит именно в силу неполного или искаженного понимания оригинального текста. Для художественного перевода нами было отобрано отрывки из нескольких художественных произведений. Анализ работ выполненных студентами показал, что большую часть ошибок студенты совершают либо из-за незнания структур английского языка и лексических единиц, либо из-за проблем, возникающих при передаче мысли на языке перевода. Так же ошибки могут возникать при невнимательном прочтении и переводе текста, при игнорировании редактирования на языке перевода.

Ниже представлен более подробный анализ переводческих ошибок, которые были совершены при переводе студентами-переводчиками.

Наиболее часто студенты совершают именно смысловые ошибки (около 91%), среди которых выделили неясности (56%), неточности (43%), опущения (1%), оставшиеся 9% составляют стилистические ошибки.

Неточности - дезинформируют получателя перевода в отношении деталей, частей. Подобно искажению, причины неточностей чаще относятся к стадии анализа исходного текста, когда переводчик неправильно понял содержание. Так, несколько студентов посчитали «*Guided meditation*» названием текста и перевели как «Руководство по медитации», «Медитация путешествия», «Инструкция по медитации» и просто «медитация». Это было связано с тем, что перед началом перевода оригинальный текст не был прочтен с целью его анализа.

Другой пример неточности в переводе: *You climb the rock stairs with blackness getting deeper and deeper* - Взбираться по лестнице в темноте, заходя дальше и дальше. Данная ошибка вызвана тем, что студент не понял связи слов в предложении, и посчитал, что «*deeper and deeper*» относится к «*you*», а не к «*blackness*».

Notes of a dead professor - Записки о мертвом профессоре. Данная ошибка была совершена студентом по причине непонимания структуры употребления предлога «of». В этом случае предлог «of» передает значение русского родительного падежа, и связанное с ним существительное отвечает на вопросы «кого? чего?»

It was an enormous pyramidal structure of glittering white concrete - Оно являлось огромной пирамидальной структурой искрящегося белого вещества - в этом предложении переводчик решил перевести все дословно, без применения каких-либо приемов, а также ошибка заключается в незнании перевода слова «*concrete*», которое переводится как «бетон».

Другой вид смысловых ошибок — неясности. Рассмотрим следующий пример: *The most merciful thing in the world [10, 1]. - Самая благодарная вещь.* В данном примере можно видеть, что студент перевел его дословно, что делает его весьма непонятным на русском языке. *The most merciful thing in the world, I think, is the inability of the human mind to correlate all its contents.* - Большинство милосердных вещей в мире это невозможность человеческого ума соотносить содержание. В этом предложении, как и во многих других, переводчик забыл согласовать число существительных между собой, а также переводчику следовало уточнить, содержание чего именно.

Isn't that the fundamental barrier: human beings can tolerate an immortal robot, for it doesn't matter how long a machine lasts - Людское бытие даст отпор бессмертному роботу, так как это не имеет значения, сколько времени живет машина. Первая ошибка этого предложения, это опущение самого начала: *Isn't that the fundamental barrier.* Переводчик посчитал, что «*human beings*» должно переводиться как «людское бытие», а также что «*can tolerate*» это «давать отпор», и из-за этого смысл всего предложения остается непонятным.

Ошибка в двух следующих предложениях заключается в неверном понимании функции глагола «to make». Если бы студенты внимательно отнеслись к оригиналу текста и контексту, то поняли бы, что глагол «to make» следует переводить в его основном значении «делать».

And for that reason they won't make me a human being - По этим причинам они не сделают меня человеком; *And for that reason they won't make me a human being*- Поэтому они не заставят меня стать человеком.

Опущение составляют всего лишь 1% от общего числа ошибок, однако, они играют важную роль при переводе. Некоторые студенты, столкнувшись с трудностями при переводе, прибегли к опущению. Так, многие студенты опустили сочетание *Guided meditation* [10, 42].

Также, многие студенты, в количестве четырех посчитали нужным опустить словосочетание *island of ignorance* в предложении *We live on a placid island of ignorance in the midst of black seas of infinity, and it was not meant that we should voyage far.* [11, 1].

Стилистические ошибки чаще всего возникают вследствие того, что переводчик не всегда хорошо владеет приемами языка перевода, или же имеет проблемы с грамотным, с точки зрения языка, выражением собственных мыслей. К стилистическим ошибкам можно отнести такие вещи как нарушение норм сочетаемости слов, узуальные нарушения, неправильная передача порядка слов в переводе, а так же неправильный подбор слова.

The most merciful thing in the world, I think, is the inability of the human mind [11, 1].- Самые милосердные вещи в мире это неспособность ума. В этом предложении переводчик не согласовал между собой две части предложения. В одной он говорит во множественном числе, а в другой уже в единственном, игнорируя то, что об этой вещи он уже упоминал во множественном числе.

К этому же типу ошибок можно отнести и следующие предложения: *But it is not from them that there came the single glimpse of forbidden eons which chills me when I think of it and maddens me when I dream of it.*- Но это не от них что там пришли единственные проблески запретных эонов, от которого у меня мурашки, когда я думаю об этом и сводит меня с ума когда я мечтаю об этом.

Неверный выбор слова обуславливается тем, что переводчик нехорошо владеет языком перевода. Вот несколько примеров, найденные в работах студентов. **Pub** [10, 42].- «кафе» кафе является французским словом. В переводе слово *cafe* означает "место, где пьют кофе", в то время как *pub* является питейным заведением.

"the rock stairs" – скалистая лестница. У слова «*rock*» конечно же, есть и значение «скала», однако, стоит учитывать, что речь идет о замке, в котором лестница, как и весь замок, сделана из камня.

See here, if it is the brain that is at issue, isn't the greatest difference of all the matter of immortality [11, 1]. - *Слушай сюда*, если мозг это твой индикатор, то это не значит, что он сможет отличить кривду от правды. Выражение «слушай сюда» так же не существует в стандартном варианте языка перевода и не вписывается в стиль произведения.

На основе анализа переводческих ошибок, разделенных на группы, можно выделить следующие основные причины, ведущих к их совершению:

- недостаточное владение языком перевода, включающее в себя бедный словарный запас, незнание фразовых глаголов и «ложных друзей переводчика»,
- незнание идиом, устойчивых выражений, пословиц,
- недостаток фоновых знаний о культуре, истории, повседневной жизни страны, с языка которой делается перевод,
- неверное использование переводческих приемов (дословного перевода, транскрипции, транслитерации).

Список литературы

- 1 Куниловская М. А. Понятие и виды переводческих ошибок. - Тюмень, 2008. – 280 с.
- 2 Бузаджи Д. М., Гусев В. В., Ланчиков В. К., Псурцев Д. В. Новый взгляд на классификацию переводческих ошибок. - М.: Флинта: Наука, 2009. – 308 с.
- 3 Гарбовский Н. К. Теория перевода. — М.: Новое знание, 2004. – 384 с.
- 4 Куниловская М.А. Классификация переводческих ошибок для создания разметки в учебном параллельном корпусе Russian Learner Translator Corpus // *Lingua mobilis*: Научный

журнал, № 40. – ЧелГУ: Лаборатория межкультурных коммуникаций, 2013.

5 Латышев Л.К. Курс перевода. - М.: Международные отношения, 1981. - 247с.

6 Шевнин А. Б. Эрратология порядка слов в переводе // Известия российского государственного педагогического университета им. А.И. Герцена, № 115, 2009. – С. 32-43.

7 Швейцер А.Д. Теория перевода - статус, проблемы, аспекты. - М.: Гардарика, 2008. - 368 с.

8 Сдобников В.В. Переводческие несоответствия: коммуникативно-функциональный подход. // Язык, коммуникация и социальная среда. Выпуск 5. - Воронеж: ВГУ, 2007. - С. 79 - 87.

9 Жигалина В.М. Проблема переводческого решения. // Иностранные языки: лингвистические и методологические аспекты. Выпуск 2. – Самара, 2005. – 268 с.

10 Н. Р., Lovecraft. The Call of Cthulhu. - United States: Weird Tales, 1928. – 317 с.

11 Chuck, Palahniuk. Fight Club. – US, 1996. – 208 с.

The article describes errors in literary translation, analyzes possible causes of those errors and discusses different approaches to their classification proposed by linguists and leading specialists in translation studies. The authors attempt to review and summarize the existing classifications of translation errors, define the main types of errors and identify the principles of different error classifications. The authors further present the results of the analysis of literary translation, performed by students of the translation specialty at Sh.Ualikhanov Kokshetau State University, analyze examples of the most common translation errors and define the possible causes of those errors.

Мақалада көркем аудармада кездесетін қателіктер қарастырылып, жетекші лингвисттер мен аудармашылар олардың пайда болу себептерін талдап, оларды жіктеу мен әр түрлі тәсілдерін ұсынды. Авторлар қолданыстағы аудармашылық қателердің жіктелуін қарастырып, қорытынды жасауға талпынды. Осылайша мақала авторлары жіктеу негізінде жатқан аудармашылық қателер мен принциптерді анықтауға тырысты. Мақалада Ш. Уәлиханов атындағы ҚМУ-нің «Аударма ісі» мамандығының студенттері орындаған көркем аударманың талдау нәтижелері баяндалған, жиі кездесетін аудармашылық қателерден мысалдар келтірілген, осындай қателердің пайда болу себептері сипатталған.

UDC 811.512.122'42:32

U.E. Mussabekova, Zh.T. Taubayev
al-Farabi Kazakh National University
Almaty, Kazakhstan

Ulzhan.Mussabekova@kaznu.kz, zharasxiansheng@mail.ru

SOME PECULIARITIES OF POLITICAL DISCOURSE IN KAZAKHSTANI PERIODICALS

The article considers political discourse in Kazakhstani periodicals in the period 2010 – 2015 years. Authors give comprehensive definitions of various own and foreign scientists', linguists' concerning terms such as discourse, policy, political discourse and tried to figure out those notions. In order to demonstrate the peculiarities of political discourse in Kazakhstani periodicals, there are given emotional-expressive words, functional styles and others that frequently occurred in periodicals. In particular, metaphors, metonyms, metalanguage, abbreviations, precedent names. Authors mention that all above-mentioned factors make the political discourse different, peculiar, unique and difficult to understand. At the end of the article, there is given information about frequent important issues which were scrutinized in the above-mentioned period of time.

Key words: discourse, political discourse, politician, periodicals

At present time the role of political discourse is crucial. Because, they convey information to all or particular audience regularly, make them in the know what's going on within the country and across the world. In simple words, exactly political discourse illustrates communication and negotiation between people and power, considers actual topics concerning solving political issues, foreign affairs of the country, image of the country, improving people's life and others. The frame or skeleton of political events, policy oriented periodicals is political discourse. Thereby, the given article will elaborate on political discourse in periodicals.

There a huge number of scientists who investigated discourse and political discourse such as T. van Dijk, N. Fairclough, I. Fairclough, A. Fetzer, E. Sheigal, A. Baranova, Zh. Ibrayeva, B. Akhatova, K. Esenova, S. Imanberdiyeva, A. Mukhanova and others.

First of all, what is discourse? Yarseva V.N. points out that «Discourse is the complex of texts which are related to extralinguistic, pragmalinguistic, sociolinguistic factors; in discourse, speech covers pragmalinguistic elements and is related to the casual «life forms» (reportage, training, instruction, conversation)» [1, 8]. Discourse is closely connected with politics, because according to T. van Dijk «Discourse controls mind, mind controls actions» [2, 17]. “Mind control” involves much more than just understanding text or talk, but also personal and social knowledge, previous experiences, personal opinions and social attitudes, ideologies and norms or values, among other factors that play an important role in changing one's mind. So, discourse first and foremost is oriented on influencing the audience. As we know, one of the main tasks of politics is to effect and manipulate society. In this context, discourse and politics are closely connected. We swiftly move our investigation to political discourse.

A. van Dijk's characterization of political discourse is directed to political actors – individuals (politicians, citizens), political institutions and organizations, engaged in political processes and events – and he emphasizes that a notion of context is essential to understanding political discourse. This means, outside of political contexts, the discourse of politicians or any other “political actors” are not “political”. Because, political contexts are *institutional contexts*, which make them possible to actors to exert their agency and empower them to act on the world in a way that has an impact on matters of common concern [2, 18]. Politics is concerned with decision-making, political discourse is inherently deliberative. As we know, deliberation involves weighing reasons in favour of one or several proposals and reasons against. Political discourse is therefore deliberative (whenever it is oriented to a normative conclusion and weighs reasons, however minimally), even when it is instantiated by particularly “bad” or undemocratic examples of deliberation [2, 27].

Alexander Brock points out that «Political discourse covers a wide range of communicative activities, from written statements by political groups of casual conversations about political topics, from presidents' speeches to our neighbours giving us their political ideas over the fence» [3, 63].

Wolfgang Thiele mentions that «Political discourse is understood as the political process and / or the result of (political) language production referring to one or more interrelated themes which are presented as complete» [4, 6].

By Kazakh political discourse we imply a number of periodicals namely *Zhas kazakh*, *Zhas alash*, *Egemen Kazakhstan* from 2010 – 2015 years. There are several peculiarities of political discourse in this time period:

1. Emotions (anxiety, disappointment, fear, discontent, mistrust).

a) *From Zhas Alash 2015* «Әлі күнге баламды жерлеген жоқпын. Соншама өтіріктен кейін Астанада жатқан сүйектің баламдікі екеніне **сенбеймін**» (I haven't buried my child yet. After so much lies, I **don't believe** that the bone in Astana is my child's)

b) *From Zhas Alash 2015, 14 October* «Ресей басқа халықаралық құқық нормаларын бұзды. Сол себепті біз Еуразиялық одақтан **бас тартқан дұрыс**» (Russia has violated other international law norms. That's why we must be **out of** that organization);

c) *From Zhas Alash 2014, 14 October* «Қазақ қоғамының тіліне шовинизм дертімен уланған идеологиялық сандырақтарды сіндіруге **төзе алмаймыз**» (We can not tolerate when Kazakh language adopts chauvinistic ideology).

d) *From Zhas Alash 2014, 11 December* «Путинизм тек Украинаға емес, кеше КСРО құрамында болған бүгінгі тәуелсіз республикалардың барлығына **қауіпті**» (Putinism is **dangerous** not only to Ukraine, but also to all Post-Soviet countries).

2. Precedent phenomena (names).

a) *Egemen Kazakhstan, 2015* «**Есім хан** да Қазақ елінің басқаруда шығарған ережесін «ескі жол» дәуінің мәнісі, ежелден желісін үзбей келе жатқан құқықтық өлшемдерге табан тірегенін білдіреді» (The idea of **Esim khan's** Kazakh nation controlling rule «old way» is to base on the continuing law measures).

b) *Egemen Kazakhstan, 2015* «Алашордашылардың жас буыны **37-жылдың** репрессиясына ұшырады» (Alashordanians' young generation were killed in the repression of 37). «Наурызбайдың 1729 жылы жоңғар нояндары **Шамалхан** мен **Қаскелеңді** жекпе-жекте өлтірген ерлігі қазақ даласына кең тараған» (Naurizbay batir's killing **Shamalkhan** and **Kaskelen** in 1729 was widely spread to Kazakh lands).

3. Abbreviation

«КСРО, ТМД, БҰҰ, ЕҚЫҰ, ЮНЕСКО, ЕурАзЭҚ» (USSR, CIS, UNO, EES, UNESCO). *Egemen Kazakhstan 2014, 4 July* «Еласымыздың Қырғызстандағы дағдарысты ретке келтіру жөніндегі араағайындық күш-жігері **БҰҰ** мен **ЕҚЫҰ**-да жоғары бағаланды. President's brotherhood strength on improving recession in Kirgizstan has been highly evaluated in **UNO** and **ESO**).

4. Lots of headlines starts with the same consonants or vowels.

Egemen Kazakhstan 2014, 4 July «Супрематикалық силуэттер сөзі» (Supremetics silhouette words), *Zhas Kazakh 2012, 20 January* «Мұнайгаз – мемлекеттік мүдде» (Petrol gas – national interest); *Zhas Kazakh 2012, 6 January* «Мерткіртірген метадон» (Cripple methadone), *Zhas Kazakh 2014, 24 January* «Жүзуде жүзіміз жанбай жүр» (Failures in swimming); *Zhas Kazakh 2013, 14 November* «Сөгіспен сілейте соқты» (Expressed reprimand); *Zhas Kazakh 2012, 17 February* «Мавродидің «мазһабы» (Mavrodi's mazhab); *Zhas Kazakh 2012, 6 January* «Қос қарияның қуанышы» (the joy of the two old people); *Egemen Kazakhstan 2014, 3 July* «Астананың алтын алқасы: «Астана - арена» (Astana's golden necklace: «Astana - arena»); *Zhas Kazakh 2012, 27 January* «Ұлылық ұялаған ұяның ұлы» (The son of the great upbringing family).

5. With rythmes (the same word repeated).

Zhas Kazakh 2012, 6 January (Ұлу **жылы** – жылу **жылы** (The year of Dragon – the year of warm); *Egemen Kazakhstan 2014, 4 July* «**бас** қаланың **бас** архитекторы» (the main architecture of the main city).

6. Metaphors

Egemen Kazakhstan «ТМД-дің көптеген елдері революциялардың, соғыстардың, тоқыраудың, кері кетудің **бейберекет батпағына батты**» (Many CIS countries were **drown** to the revolutionary's, war's, recession's, regression's **disorder mud**). In this case, an author equates countries to vehicles or people who can be drown into the disorder mud. It's just metaphorical equation. But in reality all of us know that countries can not be directly drown into the disorder mud. It just implies recession, crisis.

Zhas Kazakh 2014, 28 March «Ресей Қырымды өз **бауырына алған** соң, батыстың бұл елге деген көзқарасы түбегейді өзгерді» («Бауырына алу» means to **give a hug**. In real Russian can not give a hug to Crimea. That means to be welcome to them or even to capture them).

Zhas Kazakh 2015, 23 January «Рақым Ошақбаев «Бізден Ресейге бар-жоғы 2 «**темір тұлпар**» тасымалданған», - деді «Жас қазаққа» берген түсініктемесінде («Темір тұлпар» direct translation is «**an iron horse**». But there is no any iron horse. So, author means a car. From Russia to our country has transmitted overall 2 cars.

Zhas Alash, 2014, 15 April «Украина Ресейдің құрамына итермелеуші сатқын басшыны, өздерінің «**Назарбаевын**» биліктен кетірді, шекара асып қуып тастады. Өкінішке орай, біздер, қазақтар міне, 20 жылдан асты, өз «**Януковичімізден**» құтыла алмай отырмыз».

Zhas Kazakh 2015, 20 March «Бірақ намаз оқып жүрген бөтен ойы болмас деп ойлаған ана бүгінде «**Ұяттан өртеніп отырмын**» дейді» («Ұят» means **shame**, but in this case author equates to «**fire**». Because in real with the help of fire you may burn).

7. Metonyms

Zhas Kazakh 2014, 25 March «Ресей Қырымды өз бауырына алған соң, батыстың бұл елге деген көзқарасы түбегейді өзгерді» («Бауырына алу» means to give a hug. In real Russian can not give a hug to Crimea. That means to be welcome to them or even to capture them). Батыс үшін де, **Мәскеу, Киев** үшін де тыныштық орнату жлддарын тауып, бас көтерулердің орын алуына, қантөгістің болуына жол бермеу керек (**Moscow, Kiev** means not just cities, but people who work there). **Вашингтон** да бұл жөніндегі өз көзқарасын дәл осылайша білдіріп келеді (**Washington** means not exactly the city, but as a capital, the administrative centre of US and people who work there).

Zhas Kazakh 2014, 13 March «Ең бастысы, әр адамның ұядай өз «**бұрышы**» болғанға не жетсін?! («Бұрыш» direct meaning is «**Corner, angle**», that means «**house**»).

8. Metalanguage.

Zhas Kazakh 2015, 13 March «**Меритократия** салтанат құруы тиіс» (Meritocracy must be realized).

Zhas Kazakh 2012, 6 January «Үкіметте тек ірі бизнестердің **лоббистері**» (Government is also **lobbyist** of a large business).

Zhas Kazakh 2013, 12 November «Заңға **вето** қоюды талап етеміз» (*We request **veto** to a law*).

The latter metalanguage of political discourse shows that it is becoming more media discourse. All these peculiarities are oriented to attract, grasp readers' attentions, to hyperbole the gist, content of the texts.

As we have mentioned above that we are considering periodicals (newspapers) from 2010 - 2015 years, we would like to point out the specific topic that have been scrutinized more than other topics.

In Zhas Alash mostly journalists write about Eurasian Union, Customs Union, negative effects of both unions to our country and there is any benefit for us as a member of these organizations. Thereby we need to exit from these unions. Then relationship with Russian Federation and how journalists, people equate him to Hitler due to the invasion to Ukraine. But in Zhas Kazakh mostly you can find information about what's going on in internal policy, situation. About peaceful rebel in 1986, Kazakh histories and detailed information about criminal cases within the country.

In Egemen Kazakhstan it's the combination of both internal and external policy. I faced with so much information about «Nurly Zhol», Nazarbayev's «100 exact / concrete steps» and everything is realized on the base of it. That means, it's the most discussed topic in this newspaper. But also about the role of Kazakhstan in World Organizations, particularly United Nations, Customs Union, What kind of measures must be taken in order to not put wrong foot as a member of these organizations and others.

We can say for sure that political discourse in Kazakhstani periodicals is complex, implicit in comparison with Russian or English political discourse. Because, in Russian political discourse, journalists or politicians try to express or give ideas straightforwardly without implying, hiding some information. But in Kazakh political discourse, authors, journalists use stylistic devices and convey information skillfully with the implicit way. As a result, they get to the point very well and affect on a certain audience.

In conclusion, we put an effort to demonstrate some peculiarities of political discourse in Kazakhstani periodicals. And we arrive at a conclusion that political discourse in Kazakhstani periodicals is linguistically rich and developing dynamically. To be more specific, there are so many

emotional-expressive words, functional stylistic devices such as metaphors, metonyms and others. Here, we also want to mention that it may depend on Kazakh cultural background, worldview, richness of language and linguistic competency of journalists.

References

- 1 Ярцева В.Н. Лингвистический энциклопедический словарь. – М.: «Советская энциклопедия», 1990. – с. 136
- 2 Teun A. Van Dijk “Discourse Studies: A multidisciplinary introduction”, Sage, Los Angeles, 2011. – p. 413
- 3 Alexander Brock. Negotiating political opinions in a Phone-in programme. Leipzig, Stauffenburg Verlag, 2005. – p.62-704.
- 4 Wolfgang Thiele / Joachim Schwend / Christian Todenhage. Political discourse: different media – different intentions –new republicans. Stauffenburg Verlag, 2005. – p. 6-35.

2010-2015 жылдар аралығындағы қазақ мерзімді баспасындағы саяси дискурстың ерекшеліктері ретінде жиі кездесетін эмоциялық-экспрессивті сөздер, функционалды стилистика түрлері негізге алынды. Атап айтсақ, көңіл күйді білдіретін эмоциялық сөздер, прецедентті есімдер, аббревиатуралар, метафоралар, метонимиялар, рифмалар және метатіл. Осы аталған факторлар саяси дискурсты ерекшелейтіні айқындалып, олардың кейбіреулері саяси дискурсты күрделендіретіні және де сонысымен саяси дискурс бірегей екені анықталды. Сонымен қатар, әр жылдардағы Қазақ мерзімді баспасындағы өте жиі қозғалған тақырыптар (тақырыпаттар) туралы да қысқаша шолу жасалынды.

В качестве лингвистических особенностей политического дискурса в казахских периодических изданиях в период 2010 – 2015 гг. были продемонстрированы различные частотные эмоционально-экспрессивные слова и функциональные стилистические приемы. В частности, метафоры, метонимы, метаязык, аббревиатуры, прецедентные имена и другие. Авторы отмечают, что эти факторы не только являются особенностями политического дискурса, но и являются факторами которые делают политический дискурс уникальным. В конце дан обзор частотных тем, проблемных вопросов которые встречались в период вышеуказанной даты.

ӨӘЖ 8.81

Қ.Т. Мұхамәди¹, Э.Ә Иісова²
С. Демирель атындағы университет¹
Қостанай мемлекеттік педагогикалық институты²
Алматы¹, Қостанай² Қазақстан
Kuralay_sdu@mail.ru

ИДЕОГРАФИЯЛЫҚ ОҚУ СӨЗДІКТЕРІНІҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Прагмалингвистикада тілде бейнеленген тілдік таңбалар адамға бағытталады, сөйленім/мәтінді дайындауда ең қолайлы бірліктер жалпы жағдаятты, адресатты ескеріп, тандап қолданылады. Адресант мәтін түзуші фактор ретінде мәтінді қабылдаушы адресатпен, оқырман, тыңдарманмен, интерпретатормен, яғни сөйлесудің белсенді субъектісімен алмасады. Тілді таңбалар жүйесі ретінде сипаттағанмен, ғалымдар арасында сөзді таңба ретінде тануда бірқатар таластар бар. Ф. де Соссюр шындықтың затпен біртұтас арақатынасын білдіретін сөзді «таңбалаушы» мен «таңбаланушының» бірлігі ретінде қарастырады [1]. Сөз дыбыстық қабат болғанымен, мағынасы жағынан алғанда, түсінік

болып шығады. Сөздің басты қызметі - дүниетанымды бейнелеу, оны айқындау. Белгілі бір дәрежеде сөздердің жиынтығы шындықтың бейнесі немесе корреляты деп есептеуге болады. Алайда тілде бейнеленетін шындық – жекеленген фактілердің қосындысы ғана. Дүние жайлы біліміміз өскен сайын тіліміздің лексикалық дені жайлы біліміміз де ұлғая түспек. Осыған байланысты ғалым А.Салқынбай: «Әлем бейнесінің бүкіл көрінісі мен қоғамдық сана қалыптастырған ұғымдарын бейнелейтін тіл – адамзат танымының феномені. Тіл – тек қарым-қатынас құралы ғана емес, адамзат дүниетанымы мен сананы қалыптастырып, дамытуға қызмет ететін күрделі құрылым. Тіл ұлттық мәдениеттің құрамды бөлігінің бірі болып қана қоймайды, бүкіл мәдениет пен танымның негізі саналады. Мәдениет тіл арқылы жүйеленіп, қалыптасып, дамиды. Тілдің қоғамдағы рөлі қарым-қатынас жасау сипатымен ғана шектелмейді, адам ойының, санасының жетілуі мен дамуына да ықпал етеді» [2, 43], – дейді.

Лексикография (грек тілінен алғанда *lexikos* – сөзге қатысты және *grapho*- жазамын) – сөздіктер құрастырудың теориясы мен практикасы. Тілдік (лингвистикалық, филологиялық) сөздіктер сөздерді тіл бірліктері ретінде қарастырады. Тілдік сөздіктер әдеби тіл нормаларын жетілдіре түсуге, тұтынушы тілінің жеке-дара алғанда сұлу, мәнерлі де нақтылы болуына ықпал ете алады. Тіл таңбалар жүйесі болғанмен, оймен органикалық бірлікте қарастырылады. Ойлау шындықтағы танымның динамикалық процесін білдіреді және ол туралы адамның білімін қалыптастырады. Білім – адамның заттар мен құбылыстарды, табиғат пен қоғам заңдарын ұғынуының жемісі. Білімнің өзі сөзбен шыңдалады. Тіл бірлігі ретінде қарастырылғанымен, сөзде таңбалық қасиет бар. Қоғамда болып жатқан құбылыстар, өзгерістер тілде үнемі ізін, таңбасын қалдырып отыратындықтан, тілді тарихпен, этнографиямен тығыз байланыста зерттеу қажет. Қазақ тіл білімінде этнолингвистика ғылымының негізін қалаған ғалым академик Ә.Қайдар: «Кез келген тілдің қоғамда өзара байланысты үш түрлі қызметі бар. Оның басты қызметі: коммуникативтік, яғни қоғам мүшелерінің өзара қарым-қатынас жасап, бір-бірін түсінуі, пікір алысуы үшін қажетті қызметі. Оның екінші қызметі – көркем шығарма тіліне тән, адам баласына тән образ арқылы ерекше әсер ететін, ләззат сыйлайтын, эстетикалық қызметі. Тілдің бұл қызметі, әрине, қаламгердің шеберлігіне, сөз саптау мәдениетіне байланысты. Ал тілдің үшінші бір қызметі ғылыми терминмен айтқанда, аккумулятивтік қызметі деп аталады. Яғни ол – тілдің ғасырлар бойы дүниеге келіп, қалыптасқан барлық сөз байлығын өз бойына жиып, сақтап, оны келешек ұрпаққа асыл мұра ретінде түгел жеткізіп отыратын игілікті қасиеті. ... Тіл фактілері мен деректері – тұла бойы тұнып тұрған тарих. Сондықтан этностың өткендегі тарихы мен этнографиялық байлығын біз ең алдымен, содан іздеуіміз керек [3. 19 б.], – деп жазады.

Сөздіктің прагматикалық бағдарының сипаты өзара байланысты төрт элементпен (сөздіктің интенциясы, сөздіктің аудиториясы, лексикографияланатын көлем, лексикографияланатын нысан) байланысты болады. Интенция сөздікке тән прагматиканың, яғни *сөздіктік прагматиканың* жетекші элементі болып табылады. Интенция – латын тілінде «сананың белгілі бір затқа, ойға, мақсатқа бағытталуы» мәнінде қолданылатын *intentio* сөзінің негізінде қалыптасқан терминдік аталым. Бұл жерде *сөздіктің концептуалдық негізі, құндылығы, басты бағдары* ұғымдарында қолданылып отыр. Сөздікте ғылыми, анықтамалық және дидактикалық интенциялар болады. Сөздіктің құрылымы мәселелеріне арналған жұмыстарды зерттеудің негізгі бағыты – жүйеден бірлікке қарай жүргізілетін мәтіндік бағыт. Бұл бағыт бойынша, сөздік ғылыми-дидактикалық мазмұнды мәтін ретінде ұғынылады. Сөздікке тән баяндау типінің өзі сөздіктің дидактикалық жанрға жататындығын және оның бойында педагогикалық дискурстың барлық негізгі сипаттарының бар екендігін байқатады. Сөздіктегі педагогикалық дискурс (*discours pedagogique*) оқулықтардағыдан өзгешелеу болады. Сөздікті дидактикалық жанрдағы өзге туындылармен жақындастыратын нәрсе – оны түзуші адам мен оқушы адам арасындағы ерекше сабақтастық. Француз ғалымдары К.Дюбуа мен Ж.Дюбуа «Лексикографияға кіріспе» деп аталатын еңбегінің «Сөздіктің педагогикалық тілі» атты тарауында [4] сөздікті дидактикалық жанрдағы туындылардың қатарына жатқызады. Авторлардың пікірі бойынша, сөздік – тілдегі жеке сөздерді қалай қолдануды үйрететін педагогикалық құрал, сөздіктің тілі адамдардың бір-бірімен күнделікті

сөйлесетін тілі емес. Сөздіктің тілі – педагогикалық тіл. Ол – сарапталған, талданған тіл. Педагогикалық тілдің түрі болғандықтан, сөздік оқырманды коммуникацияның нақты бір типіне бағдарлап, барша қауым мүшелерінің, яғни «мен», «сен» және «ол» арасындағы анық қарым-қатынастарға бағыттайды. Әрі сөздіктің авторы, әрі коммуникация субъектісі болып табылатын лексикограф пікірлесушілер (оқырмандар) тарапынан өзіне қойылатын сауалдарға бағдар ұстайды. Сауалдарға жауап бере отырып, лексикограф коммуникациядағы айқын субъект ролінде көрінбейді, коммуникацияның ұжымдық субъектісі (қоғам) атынан сөйлейтін байланыстырушы, аралық бейне ролінде көрінеді. Яғни лексикограф қоғам тарапынан жүзеге асырылатын ұжымдық айтылымның болжалды субъектісіне айналады. Оқырмандар өздерін идеалды түрдегі сөйлеуші субъект ретіндегі лексикографпен бірге, бір бүтін санайды. Ал берілетін жауаптар нақты мәдени қауымдастық атынан айтылатын соңғы ақиқат болып табылады. Сөздіктен алынатын білік, білім оқырмандардың мәтіндерді түсінуге кедергі келтірген кемістіктерінің орнын толтыруға көмектеседі. Ол норманың кепілі ретіндегі лексикографтың білігі мен жекелеген оқырмандардың толымсыз білігі арасындағы алшақтықты жояды. Демек, лексикографиялық хабарламаның табиғаты да ұстаздың педагогикалық хабарламасының табиғатымен бірдей. Сөздік нұсқау жасайды. Мұның өзі сөздіктегі деректерді осылайша қолданудың қажеттігін байқатады. Сөздік – анықтамалық құрал болғандықтан, айтылымдарының заңды күші бар, олар беретін анықтамалары құқықтық әлеуетті мәтін түзеді. Ұжымның пікірін білдіруші ретіндегі лексикограф шын мәнінде *сенімхаты бар заңдастырушы* болып табылады.

Оқу лексикографиясының негізгі туындысы ретіндегі оқу сөздіктерінде дәл осындай педагогикалық қызмет орын алады. Лексикограф оқырманның тілді өз бетінше меңгеруіне жағдай туғызады. Ол оқырманмен белгілі бір қашықтықтан, оқу сөздігінің беттерінен тілдесіп отырады. Сонымен, жоғарыда айтылғандарды қорытар болсақ, кез келген сөздіктің ең әуелі дидактикалық туынды, яғни оқытуға, үйретуге арналған туынды болып табылатындығына көз жеткіземіз.

Дидактикалық элемент сөздіктің бәрінде де бар [5]. Алайда ол сөздіктің түрлі типтерінде әрқилы көрінеді. Яғни, сөздіктердегі дидактикалық элементтің ашық, айқын көрініс дәрежесі әртүрлі болады. Әрине, ғылыми зерттеулерге қажетті материал даярлайтын таза лингвистикалық салалық сөздіктерде (этимологиялық, жиілікт.б.сөздіктер) сирек көрініс табады. Мұндай сөздіктерде міндеттеуші, белгілеуші элемент өте аз дәрежеде, ақпараттық сипаттағы материал басым дәрежеде көрінеді. Тілдегі сөздіктің ең негізгі, орталық типі – түсіндірме сөздік. Түсіндірме сөздіктерде дидактикалық интенция айқын байқалады. Ол сөздіктің құрылымындағы элементтердің барлығында да, сөзді сұрыптап алып, түсіндірме жасаудан бастап, шартты белгілер жүйесіне дейін – бастан-аяқ көрініс береді. Тілді үйрету, жүйелеу, тілдегі сөздерге анықтама беру, нормалау қызметтері, яғни оқыту, жүйелеу, анықтамалық, нормалау қызметтері – барлық тілдік сипаттамалардағы жалпыға ортақ дидактикалық қызмет түрлері болып табылады. Лексикография теориясында сөздік түрлерін анықтау мәселесі маңызды орын алып келеді. Бұл орайда Л.В.Щербаның сөздіктерді жіктеуі бөлек. Ғалым сөздіктерді:

академиялық үлгідегі сөздік – анықтама-сөздік;

энциклопедиялық сөздік – жалпы сөздік;

тезаурус – қарапайым сөздік;

қарапайым сөздік – идеологиялық сөздік;

түсіндірме сөздік – аударма сөздік;

тарихи емес сөздік – тарихи сөздік түрінде өзара қарама-қарсы қоя отырып жіктейді [5].

Келтірілген антитезалардың ішіндегі *қарапайым сөздік – идеологиялық сөздік* жұбы зерттеуімізде сөз болып отырған идеологиялық сөздікке қатысты. Бұл жерде ғалым қарапайым сөздік түрлерінде сөздік бірліктердің әліпбилік ретпен берілетініне, ал идеологиялық сөздіктерде семантикалық жүйе бойынша, тақырыптық топтамалар түрінде

берілетініне ерекше назар аударады. Лексикография теориясы бойынша жазылған бұл еңбектегі бірінші антитезада (академиялық сөздік – анықтамалық сөздік) келтірілген тұжырымдардан академиялық сөздік пен анықтамалық сөздіктің әрі ғылыми, әрі нормативті сөздік болып табылатындығын аңғаруға болады. Демек, бұл екеуі де тілді үйрету ісінде оқулық пен сөздіктің міндетін бірегей түрде атқаратын оқу құралы болып табылады.

Р.Түсіпқалиева «Қазақ лексикографиясы: екі тілді шағын сөздіктердің құрылымы» атты еңбегінде лексикограф-ғалым А.Е.Супрунның тілді үйрету мақсатында жасалатын сөздіктердің жіктемеде ерекше орын алуын қолдап, академик Л.В.Щербаның дихотомиялық жіктемесіне қосалқы топ ретінде қосуды ұсынатындығы туралы жаза келіп, ғалымның өз тарапынан *жалпы сөздік – оқу сөздігі* түріндегі жетінші дихотомиялық жұпты ұсынғанын айтады [6, 15-16 бб.]. Автор бұл ұсынысты қолдайды. Соңғы 20-30 жылда қарқынды дамып келе жатқан оқу лексикографиясының жетістіктерін, оқу сөздіктерінің мәні мен маңызын мойындай отырып, біз де өз тарапымыздан бұл ұсынысты мақұлдаймыз.

Сөздіктерді топтастыруда сөздің жүйелі сипаттары (сөз бен сөйлеу, сөз бен оның қолданылатын ортасы, сөз бен елтаным, сөз бен грамматикалық жүйе, сөз бен жазу, сөз бен лексика-фразеологиялық жүйе, сөз бен оның мағынасы) толық ескерілуі тиіс. Нақты тілүйренім сөздік түзу үшін жалпы лексикографияда осындай үлгідегі сөздіктердің маңызы ерекше. Сөздің қолданысы бірқатар факторларға байланысты болады. Атап айтқанда:

1. Семантикалық, яғни сөздің мән-мағынасы,

2. Коммуникативті, сөздің қай салада, стильде, сөйлеу жағдаятында қолданылатыны т.с.с. [7, 25].

Лексикалық бірліктердің лексика-семантикалық қатынасын сөз еткенде, тілден тыс факторларымен қатар ұғымдар тіл бірліктері, сөздердің парадигмалық қатары арқылы берілетіндіктен, тілдің ішкі жүйелілігі де ескерілуі тиіс. Яғни тілді үйреніп, тілүйренім сөздік құрастыру үшін сөздердің тақырыптық және лексика-семантикалық байланыстарының маңызы зор. Сол себепті қазақ тілін үйретуде мағынадан тұлғаға қарайғы функционалды-семантикалық бағыт пен тілдік бірліктердің семантикалық жүйелілігі принциптеріне, идеографиялық сөздіктер түзуге ерекше назар аудару қажет. Мұндай идеографиялық сөздіктердің негізгі мақсаты – белгілі бір ойды жеткізу үшін сөздерді таңдауға көмектесу.

Қазіргі тіл білімінде лексикография екі түрлі бағытта дамып келеді. Атап айтқанда, идеографиялық сөздіктердің түрлі аспектілерді қамтыған салалық түрлері жасалса, сонымен қатар бірнеше саланы қамтыған кешенді сөздіктер де дайындалуда. Басқа ұлт өкілдеріне қазақ тілін үйретуде салалық сөздіктерден гөрі кешенді сөздіктердің берері мол, себебі онда тіл үйренуші бір сөздіктен түрлі сала бойынша жалпы мағлұмат алып, бір ғана еңбекке иек арта алады.

Сөздердің сөздіктегі орналасу сипаты сөз-таңбалардың табиғатын екі жақты – дыбысталу ұқсастығына қарай, мағыналық ұқсастығына қарай топтастыруға мүмкіндік береді. Біріншісі әліпбилік сөздіктерге негіз болса, олардың басымдығы, дыбысталуы жағынан жақын кез келген белгілі сөздер бойынша түрліше эпизодтық анықтамалықтар шығаруға тиімді жолын жасауға алып келеді. Мұның өзі сөздердің әліпби ретімен орналасуын оңайлатып, әліпбилік сөздіктерге барабар сөздіктердің молаюына алып келген болар еді. Әліпби бойынша ұқсас сөздердің ретімен орналасу жүйесі нақтылы алғанда, біздің дүние туралы білімдеріміздің жүйесімен сәйкеспейді.

Ал әліпбилік орналасуынан бөлек, сөздерді жайғастырудың жолы – мағыналық жағынан орналастыру болып табылады. Лексикасы осы критерийлердің негізіне сүйеніп жасалатын сөздіктер, **идеографиялық** деп аталады. Идеографиялық сөздіктердің бірі – тезаурус үлгісіндегі сөздіктер. Мұнда әр сөздің әрбір мағынасы нақты мағыналық топқа жіктеледі. Мұндай сөздіктерде сөздер алфавит тәртібімен және мағынасына қарай орналасады. Яғни сөздер алфавит тәртібімен беріліп, мағынасы өзара жақын сөздер мағыналық доминанттардың немесе орталық сөздердің маңына топтастырылады [8].

Сөздіктер анықтама кітаптары ретінде қарастырылады. Олардың бүгінгі біздің күнделікті өмірімізге дендеп енгендігі соншалық, оқу процесінің өзін алып қарайтын

болсақ, «сөздік» деген сөздің мағынасын білмейтін адам жоқ. Бүгінге дейін сөздіктерде лексикалық материалдар, әліпби бойынша орналасып келді. Бұған өзіміздің үйреніп кеткендігіміз сондай, осының өзі дұрыс әрі ыңғайлы жасалған сияқты көрінеді. Бірақ бұл – қате пікір.

Сөздік тіл білімінің түрлі салалары бойынша да саралануы мүмкін: фонетикалық (фонологиялық), морфемдік, сөзжасамдық, лексикалық, фразеологиялық, морфологиялық, синтаксистік. Осыған байланысты олардың нысаны ретінде дыбыстар, дыбыс тіркесі, екпін, сөз бөліктері, сөздер, сөздің грамматикалық формалары, сөз топтары мен қатарлары (парадигма), еркін және тұрақты сөз тіркестері (фразеологиялық тіркестер) мен тұтас сөйлемдер болып жіктеледі. Мәселен, І.Кеңесбаевтың редакторлығымен жарық көрген «Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігінде» [9] сөздіктің негізгі бірлігі ретінде тұрақты тіркестер алынса, 2005 жылы жарық көрген «Қазақ тілінің орфоэпиялық сөздігінде» дыбыстар, дыбыс тіркестері, сөздердің грамматикалық формалары сипатталған. Тіл бірліктерінің берілу тәсіліне қарай оқу сөздік алфавитті, кері сөздік, ұялы сөздік болып бөлінеді. Әсіресе идеографиялық сөздіктердің өзіндік орны бар. Алфавитті сөздіктерге орфографиялық немесе салалық терминологиялық сөздіктер жатады.

Лексикографияда сөздіктердің айрықша түрі болып табылатын идеографиялық сөздіктер оқыту мақсаты мен тілді меңгерту құралы ретінде ерекшеленеді. Олардың оқыту сипаты сөздік құрамы, сөздердің сұрыпталуы, орналасуы, лингвистикалық ақпараттың берілу тәсілдері мен интерпретациясы, материал баяндалатын тіл, көлемі мен безендірілуі т.б. бойынша өзіндік белгілері болады. Идеографиялық сөздіктердің үш негізгі қызметі бар: *оқыту, анықтама беру, жүйелеу*. Сондай-ақ олар басқа сөздіктер сияқты *ақпараттық* (жинақталған білімді тез меңгерту) және *нормативті* (сөз мағыналары мен қолданысын есепке ала отырып, тілдің жетіле түсуіне жол ашу) қызметке де ие. Бүгінгі таңда сөздік қызметі мен принциптері түзілген. Тілүйренім сөздікке жалпы «сөздік» ұғымына қатысты сипаттардың бәрі де тән. Сөздік түрі оның міндетіне байланысты болғандықтан, мұнда сөздік құрамның берілу жолдары, сипаты, материалдың іріктелуі, сөздік мақаланың жалпы құрылымының сұрыпталуы, тақырыптарындағы ақпараттың қамтылуы, иллюстративті материалдар, яғни лингвистикалық және лексикографиялық сипаты да түрліше болып келеді.

Идеографиялық сөздік қандай міндеттерді шешіп береді, ғылыми қызметтің қай саласында қолданылуы мүмкін деген заңды сұрақ туады. Бұл мәселе Х.Касарес,

В. Фон Вартбург және Ф.Донзайф сияқты шетелдік лексикологтар мен лексикографтарының еңбектерінде тұжырымдалған. Орыс тіл білімінде осыған байланысты И.А.Гульянов, И.И.Срезневский, Л.В.Щерба тағы басқалар жазды. Бірқатар еңбектерде идеографиялық сөздіктерге кез келген сөздікті жатқыза беруге болады деген де пікірлер кездеседі. Басқа сөздіктермен өзіндік ұқсастықтары мен өзіндік айырмашылықтары бар идеографиялық сөздіктердің өзіне ғана тән мақсат-міндеті де бөлек. Идеографиялық оқу сөздіктерін түзуде лексикалық жүйенің объективті жақтарымен қатар әдістемелік аспектілері де ескеріледі. Атап айтқанда, оқыту кезеңі, жас ерекшелігі, білім деңгейі, мамандығы т.б. Бұлар сөздіктің көлеміне, сөздік бірліктердің берілуіне, оларға сипаттама жасаудың әдіс-тәсілдері мен ұстанымдарына әсер етіп отырады. Идеографиялық сөздіктердің академиялық сөздіктерден негізгі айырмашылығы – оқыту мақсатына жұмсалуда, яғни екеуі мақсатына байланысты ерекшеленеді. Тілүйренім сөздік – лексикалық қорды оқу мақсатына сәйкес теориялық және практикалық жағынан кешенді түрде сипаттауға арналады. Идеографиялық сөздіктерді түзуде лексикалық жүйенің объективті жақтарымен қатар әдістемелік аспектілері де ескеріледі. Атап айтқанда, оқыту кезеңі, жас ерекшелігі, білім деңгейі, мамандығы т.б. Бұл сөздіктің көлеміне, сөздік бірліктердің берілуіне де, олардың сипаттамасының берілу тәсілдері мен принциптеріне де өз деңгейінде әсер етіп отырады.

Идеографиялық сөздіктерді жіктеу мәселесі Л.А.Новиков, П.Н.Денисов зерттеулерінде өріс алды. Л.А.Новиков сөздіктерді топтастыруда парадигмалық сөздіктер мен синтагмалық сөздіктерді; семасиологиялық сөздіктер мен ономасиологиялық сөздіктерді; бір тілді сөздіктер мен аударма сөздіктерді; аралас сөздіктер мен жеке сөздіктерді өзара қарсы қоя отырып

жіктейді [10]. Лексикалық бірліктердің берілуіне қарай сөздіктер өзі ішінен сөзжасамдық, фразеологиялық, синонимдік сөздіктер болып бөлінеді. П.Н.Денисов лингвистикалық, психологиялық, әлеуметтік, семиотикалық, параметрлер бойынша саралайды. Оқу мақсатына сәйкес сөздік құрамды жүйелі сипаттауға байланысты идеографиялық сөздіктерді топтастырған ғалымдардың бірі – Л.А.Новиков. Жиі қолданылатын сөздерге тоқтала отырып, ғалым жиі қолданылатын сөздер қамтылған сөздік түзу қажеттігін (тіркесім сөздігі, идеологиялық сөздік, синонимдер сөздігі) айтады.

Идеографиялық сөздік адамзаттың қоршаған әлем туралы білімдерін зерттеуде өте маңызды. Бір тілдегі тақырыптық жағынан ұйымдасқан лексиканы өзара салыстарсақ, көз алдымызда адамзат танымы қозғалысының объективті бейнесі елестейді. Сонда бір тақырыптың екінші бір тақырыпты ысыра отырып, қалай өсіп, дамитындығын, тақырыптардың өз ішіндегі құндылықтардың қалай бағаланатындығы, бірқатар сөздер мен көптеген басқа да қызықты фактілердің, пайда бола сала жойылып кетіп отыратындығын көреміз. Тілдің сөздік құрамы адамдардың белгілі бір құбылыстар туралы түсініктерін, ал кейде сол құбылыстардың өзін білдіретін дәуір айнасы бола алады. Тіпті «Амаракоша» атты көне идеографиялық сөздіктерінің бірінде қабылданған тақырыптық классификация сол кезеңге тән ғылымның даму сатысын және әлеуметтік құрылымды, наным-сенімдер мен көркем ойлау жүйесін түсінуге негіз бола алады.

Идеографиялық сөздікке деген сұраныс, ең алдымен, әртүрлі тілдерді салыстыра оқудан байқалады. Бұл сияқты салыстырулардан тіл мен ойлаудың бір-бірінен ажырағысыз тығыз байланысын көреміз. Ойлау жалпыадамзаттық сипатқа ие. Мағыналық континуум барлық тілдерге де ортақ. Алайда әрбір нақтылы тіл, оны өзінше және ерекше түрде талдайды. Тілдің аналитикалық күші мен даму дәрежесі осы континуумның әр бөлігінің вербалды жіктелетіндігімен сипатталады. Осылайша, әрбір тілдің лексикасындағы сипатын білу салыстырмалы лексиканың аса маңызды міндеті болып табылады. Ол міндетті тиімді орындаған жағдайда, идеографиялық сөздік жәрдемге келе алады, оның үстіне ол зерттеушінің қолына белгілі бір идеяға сәйкесетін сөздер тобын ұсынады.

Идеографиялық сөздік мағыналары жағынан алғанда туыстас болып келетін сөздерді орналастыруда болатын түрлі синтаксистік және семантикалық өзгерістерді болжап отыруда қажетті құрал бола алады. Мағыналық жағынан байланысқан сөздерді топ-тобымен орналастырып шығу белгілі бір дәрежеде синонимдер және антонимдер сөздігін құрастыру проблемасын шешуге мүмкіндік береді. Тақырыптық топтарда синонимдік қатарлар жойылып кетеді. Сөздерді қарсы қоюда олардың бір тақырыптық топқа жататындығын ескере отырып, антонимдерге бай идеографиялық сөздікті де жасап шығаруға болатынын байқаймыз.

Ұлт мектептеріне арналған идеографиялық сөздіктердің негізгі тенденцияларын сипаттай келіп, сөздіктерді былайша жіктеуге болады:

- инвариант сөздік – белгілі бір ұлтқа арналған сөздік;
- кешенді сөздік – аспектілі сөздік;
- синтагмалық сөздік – парадигмалық сөздік;
- жиі қолданылатын сөздік – сирек қолданылатын сөздік;
- аудиовизуалды кешенді сөздік – анықтама сөздік;
- семасиологиялық сөздік – ономасиологиялық сөздік (идеографиялық, тақырыптық)

[11].

Идеографиялық сөздіктердің ішінде негізгі сөздік ретінде Е.А.Быстрова мен Л.А.Новиков, Н.М.Шанский – кешенді сөздікті, В.В.Морковкин мен Ф.П.Сороколетов – жиі қолданылатын әмбебап сөздікті, П.Н.Денисов академиялық үлгідегі түсіндірме сөздікті атайды.

Идеографиялық сөздіктердің түрлері өзара қарама-қарсылық түзетін жіктеулер негізінде анықталады. Атап айтқанда:

1.Парадигмалық сөздік (түсіндірме сөздік, синонимдер сөздігі, антонимдер сөздігі, паронимдер сөздігі) – синтагмалық сөздік (тіркесім сөздік);

2. Семасиологиялық сөздік (тұлғадан мағынаға бағытталған, әліпбилі) – ономасиологиялық (мағынадан тұлғаға бағытталған);
3. Бір тілді (түсіндірме) – көп тілді (аударма);
4. Аралас (түрлі сөздіктердің ерекшеліктері қамтылған) – жеке (аспектілі) [12].

Үлкен академиялық үлгідегі сөздіктер идеографиялық сөздіктерді алмастыра алмайды. Себебі олардың мақсаты идеографиялық сөздіктердің мақсатымен сәйкес келмейді. Идеографиялық сөздіктерде берілетін барлық ақпарат қатаң жүйеленіп, сұрыпталып, оқыту мақсатына сәйкес іріктеліп отырады. Сөздік бірлікті беруде оқушының қажетіне жарайтын, дайындалуына көмектесетін негізгі сөздер сұрыпталып, екшеліп алынады. Тілүйренім сөздік оқу үдерісінде оқу құралы ретінде қолданылып, түрлі аспектідегі сөз мағынасын ашуға көмектеседі. Сөздікті оқушы өз бетімен жұмысында да анықтама құрал ретінде қолдануы мүмкін. Тілүйренім сөздіктің негізгі ерекшелігі – сөздікке берілетін сөздер қатаң сұрыпталып, саны шектеулі болады. Тілдік материалды екшеу барысында оның сапалық-құрылымдық, семантикалық ерекшеліктерін ескере отырып, көлемін шағын етуге болады. Сөздікті ықшамдауда нақты лингвистикалық принциптер, оқыту мақсаты мен міндеттері, адресат ескерілуі тиіс.

Салалық сөздіктер белгілі бір қызмет саласы бойынша жан-жақты мәлімет қамтып, анықтама құрал ретінде қолданылса, кешенді сөздіктердің негізінен оқу құралы ретінде жұмсалып, тіл үйренушіге түрлі салалар бойынша жалпы мағлұмат беруді мақсат етеді. Кешенді сөздіктер салалық түсіндірме сөздіктердің есебінен толықтырылып отырады. Кешенді сөздіктердің негізгі мақсаты – мұғалімдерге оқушыларды дұрыс сөйлеп, сауатты жаза білуге дағдыландыруда көмекші құрал болу. Ол үшін әр сабақ сөз туралы сайын мұғалім оқушылардың сөздік қорына бірнеше сөзді қоса отырып, әр қажетті мағлұматтар беріп, ол сөздің қай кезде, қандай мақсатта қолданылатыны, қандай мәндерде жұмсалатыны туралы жан-жақты ақпарат беріп отыруы керек. Салалық сөздіктердің 3 түрі бар: қазақ тілінде дәріс алатын оқушыларға арналған, басқа тілді мектептерде оқитын оқушыларға және шетелдіктерге арналған сөздіктер. Алайда бұл сөздіктер әлі де жетілдіре түсуді, толықтыруларды қажет етеді.

Қазақ тілін оқыту, тіл дамыту жұмыстарында әлі де кемшін тұстар, басы ашылмаған мәселелер баршылық. Қазақ тілін шет тілді аудиторияға үйретуде идеографиялық сөздіктердің маңызы зор. Осыған байланысты мұндай сөздіктердің сипатын, өзіндік ерекшелігін анықтап, арнайы зерттеу нысаны ету өзекті мәселелердің бірі болып табылады.

Тілүйренім сөздіктің негізгі ерекшелігі – ол оқытудың белгілі бір кезеңіне, белгілі бір жас мөлшеріндегі үйренушілерге бағытталады. Тілді меңгертудің негізгі принциптеріне сәйкес түзіліп, өзіндік әдістемелік ұстанымдары болады. Сөздіктің әдістемелік мақсаты бойынша, тілүйренім сөздіктегі сөздер іріктеліп, белгілі бір мөлшердегі сөздерді пайдалана отырып, сөз мағынасын ашу көзделеді.

Сөздік түрі сипатталу нысанына қарай анықталуы тиіс. Сөздердің белгілі бір тақырып төңірегінде топтасуы тілдік жүйе деңгейінде жүзеге асуы керек. Сөздер тақырып бойынша топтастырылған кезде лексика-семантикалық топтармен тығыз мағыналық байланыстағы тақырыптық-тілдік немесе тақырыптық-семантикалық топтары ескерілуі керек.

Қажетті тақырыптық-ситуативтік жағдаяттардың алуан түрлілігін қамтамасыз ету үшін қазақ тілінің идеографиялық лексика құрамынан тұратын тақырыптық минимумын жасау керек. Себебі тізбелерде лексикалық деңгейдің барлық көпдеңгейлілігінің жүйелі көрінісі сақталып отырады. Қазақ тіліндегі идеографиялық лексиканың базалық тізбесі оның ядросын және осы ядроғағы элементтердің жүйелі байланыстары жиынтығын береді. Тілді үйретудің бастапқы және жалғастырушы кезеңдеріне арналып жасалатын жалпыға ортақ минимум сөздіктердің бірінші бөлігін ең жиі қолданылатын сөздер тізбесі, екінші бөлігін тілдегі лексиканың идеологиялық жүйесін құрайтын тақырыптық тізім құрайды. Осы екінші бөлікте орналасатын, тілдегі тақырыптық топтардың басты аталымдарын қамтитын негізгі тізбе шағын көлемді идеографиялық оқу сөздігі үшін инвариант қызметін атқарады.

Идеографиялық оқу сөздіктерінде сөзтізбені құрайтын атау сөздерді іріктеу лингвистикалық және лингводидактикалық ұстанымдарды ескеру негізінде жүзеге асырылады. Атап айтқанда, бірінші кезекте *коммуникативтік құндылық ұстанымы* ескеріледі. Мұнда басты назарда ұғым не түсініктің тілдік жағдаяттардағы қолданылу мүмкіндігі болады. Бұл ұстаным бойынша жалпы сөйлесу үшін және белгілі бір тақырып аясында әңгіме өрбітуге қажетті сөздер сұрыпталып алынады. Лексикалық құрам қарым-қатынас саласы мен тақырыбы бойынша жіктеледі. Сөздердің тіркесім қабілеті сараланады. Мұнда өзара байланысу, тіркесу қабілеті жоғары сөздер іріктеліп алынады. Бұл оқушылардың сөздерді өзара байланыстырып, сөйлем құрап, ойын жеткізе білу дағдысын қалыптастыруға көмектеседі. Екінші кезекте *көпмағыналылық ұстанымы* ескеріледі. Мұнда полисемиялар басты назарға алынады. Сөз мағынасы көбейген сайын оның қолданылу мүмкіндігі де жиілейді, ол дерексізденіп, басқа мағыналарды қамту, ішіне алу мүмкіндігіне ие бола береді. Сондықтан көпмағыналы сөздерді үйрену арқылы оқушы сөздің қай контексте қандай мағына алып тұрғанын айыра білетін болады. Үшінші кезекте *стилистикалық бейтараптық ұстанымы* болады. Ол бойынша, белгілі бір топқа барлық стильде де қолданыла беретін бейтарап сөздер іріктеліп алынады. *Сөзжасамдық ұстаным* негізінде сөзжасамдық мүмкіндігі мол сөздер, басқа, туынды сөздерге негіз болуға қабілеті мол түбір сөздер іріктеліп алынады. Сөздің жаңа сөз тудыру мүмкіндігі көп болған сайын оның сөздікте берілу ықтималдығы да арта түседі. *Қолданым жиілігі ұстанымы* негізінде тілдегі лексикалық варианттар арасынан ең жиі қолданылатын атаулар алынады. Идеографиялық оқу сөздіктерінде қамтылуы тиіс сөздердің көлемі туралы ортақ пікір жоқ [10]. Бұл мәселе негізінде әр тілдегі тақырыптық таралымның ерекшеліктеріне тәуелді болады. Тақырыптық топтардың әр тілдегі көлемі әр түрлі болады. Ол сол тілдегі тақырып аясының даму ерекшеліктеріне байланысты.

Пайдаланылған әдебиеттер

- 1 Ф. де Соссюр. Курс общей лингвистики. – М., Едиториал. УРСС, 2004. 272 с.
- 2 Салқынбай А. Тарихи сөзжасам. – Алматы: Қазақ университеті, 1999. – 309 б.
- 3 Қайдар Ә. Этнолингвистика // Білім және еңбек. – 1985. – №10. –18 – 26 б.б.
- 4 Dubois J., Dubois C. Introduction a la lexicographie. – 1971. – P., 1971. 171с.
- 5 Щерба Л.В. Языковая система и речевая деятельность. – Л.: Наука, 1974. 428с.
- 6 Түсіпқалиева Р. Қазақ лексикографиясы: екітілді шағын сөздіктердің құрылымы: фил. ғыл. канд. автореф. – Алматы, 2007. 24 б.
- 7 Шанский Н.М. Учебный словарь античных имен в русской поэзии.- Ашхабад: Магарыф, 1990.- 101 с.
- 8 Листрова Ю.Т. и др. Лексикология современного русского языка.- Воронеж: Изд-во ВГУ, 1976.- 148с.
- 9 Кеңесбаев І. Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі Алматы, 1978. 712б.
- 10 Новиков Л.А. Художественный текст и его анализ. - Москва: Рус.яз., 1988.- 300с.
- 11 Шанский Н.М., Быстрова Е.А. Лексико-фразеологическая система и учебные словари русского языка для национальной школы //Русский язык в национальной школе – М.: – 1976. №2. – С. 261-266.
- 12 Учебный словарь синонимов русского языка. - М.: Школа-Пресс, 1994.- 383 с.

This article is about the aim of teaching thesauruses, which are the special type among other lexicographical dictionaries, and also about its feature as tool for learning language. Thesaurus has the signs such as vocabulary, selection, word location, modes of transmission and interpretation of linguistic information, the language in which the materials set out, volume and formalization, etc. Thesauruses have 3 main functions: teaching, informing and systematization. Moreover, thesauruses have informative(the rapid development of common knowledge) and normative(opportunity to improve language according to meaning and using of words) functions. Nowadays, the language's functions and principles are determined. The dictionary, which is consigned for learning language, has all properties that inherent to the common concept of "dictionary". The type of dictionary

depends on its objectives, that's why this article consider ways of vocabulary transmission, property, material selection, selection of vocabulary entry's common structure, coverage of relevant information, illustrative material, linguistic and lexicographical features of language.

В статье говорится о цели обучения идеографическим словарям, являющимися особым видом среди лексикографических словарей, и об особенностях словаря, как средства освоения языка. В идеографических словарях имеются такие признаки, как словарный состав, выборка, расположение слов, способы передачи и интерпретация лингвистической информации, язык, на котором изложен материал, объем и оформление и др. Идеографические словари выполняют три основные функции: обучение, информирование, систематизация. Вместе с тем идеографические словари, как и другие словари выполняют информативную (быстрое освоение обобщенными знаниями) и нормативную (предоставлять возможность совершенствованию языка, учитывая значение и употребление слов) функции. Словарю, предназначенному для изучения языка, присущи все свойства, которыми обладает понятие «словарь» в целом. Тип словарей зависит от его задач, поэтому в статье рассматриваются способы передачи словарного состава, свойства, отбор материала, выборка общей структуры словарной статьи, охват информации по теме, иллюстративный материал, лингвистические и лексикографические особенности слов.

УДК 82.84/5

Н.Ф. Немченко, Я.Я. Левен
Кокшетауский государственный университет имени Ш. Уалиханова
Кокшетау, Казахстан
ljj_1994@mail.ru

ИРЛАНДСКИЕ ЗАИМСТВОВАНИЯ В АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ

В данной статье представлены результаты анализа ирландских заимствований в британском варианте английского языка. В ходе исследования были изучены словарные дефиниции с пометкой Irish из Concise Oxford English Dictionary. Основная задача проводимого исследования состояла в том, чтобы выяснить, какие лексико-грамматические группы послужили источником расширения языковой картины мира английского языка. Для решения этой проблемы были рассмотрены такие вопросы как происхождение заимствованных слов и их грамматическая и лексико-семантическая принадлежность. В результате анализа был сделан вывод, что среди ирландских заимствований, вошедших в английский язык, большую часть составили существительные. По степени заимствования все исследованные словарные дефиниции были разделены на полные и относительные. Относительные заимствования, в свою очередь, были разделены на следующие категории: относительные заимствования, изменения в которых произошли только на грамматическом уровне; относительные заимствования, которые обрели новое лексическое значение; относительные заимствования, полностью изменившие свое лексическое значение; относительные заимствования, которые обрели новое лексическое значение и изменившие свою грамматическую структуру; относительные заимствования, полностью изменившие свое лексическое значение и претерпевшие изменения на грамматическом уровне.

Ключевые слова: заимствование, лексико-грамматическая группа, словарная дефиниция, языковая картина мира, полные заимствования, относительные заимствования, происхождение слов.

Ирландские заимствования в британском варианте английского языка являются проблемой, вызывающей определенный интерес у лингвистов, занимающихся национальными вариантами различных языков. Является ли ирландский язык одним из источников расширения языковой картины мира английского языка, и в каких когнитивных сферах происходит обогащение картины мира англичан за счет ирландских заимствований, представляются весьма актуальными задачами для настоящего исследования.

Исследование данных проблем требует, прежде всего, общей языковой характеристики ирландских заимствований с точки зрения их происхождения, грамматической и лексико-семантической принадлежности.

Анализ ирландских заимствований проводился на основе метода сплошной выборки и словарные дефиниции из таких словарей, как: Concise Oxford English Dictionary [1], Collins Irish Dictionary [2], и англо-русского и русско-английского словаря Мюллера [3]. В этот список вошли как слова, пришедшие в британский вариант английского языка из ирландского, так и те, которые нашли широкое применение в Ирландии и являются своего рода маркерами Ирландской культуры и Ирландского менталитета.

Все эти слова можно разделить на следующие четыре группы по их происхождению:

- Пришедшие в британский и другие варианты английского языка из ирландского языка (29%);
- Слова, пришедшие из других языков, но нашедшие свое отражение в ирландском языке (41%);
- Слова ирландского происхождения, обозначающие те или иные аспекты ирландской культуры и жизни (26%);
- Слова англо-ирландского происхождения или ирландского диалекта английского языка (4%).

К первой группе слов можно отнести такие слова как:

Baldy (also baldie). Существительное означает *лысый, плешивый человек*. В основном пришедшее из Ирландского, а также имеющее свои корни в Шотландском языке.

Banshee. Существительное - мифическое существо из Ирландских легенд: женщина, чей плач предвещал о смерти того, кто его услышит. Произошло от Ирландского *bean sídhe*, и от Старо-Ирландского *ben síde fíea*

Bard. Существительное - поэт воспевающий эпические сражения, героев, важные политические события. Это существительное имеет кельтские корни и исходит от Ирландском *bard*.

Boycott. Глагол - отказаться от коммерческих или общественных отношений с кем-то в качестве наказания или протеста. Существительное - акт протеста. Это слово произошло от имени капитана Чарльза Бойкотта, ирландского агента по продаже недвижимости. Он работал управляющим у лорда Эрна, землевладельца в графстве Мейо. В 1880 году в Ирландии поднялась волна протестного движения в рамках борьбы за справедливую арендную плату, право оставаться на земле и право свободной купли земли. В связи с этим, Земельная Лига Ирландии отозвала местных работников, необходимых для сбора урожая в имении лорда Эрна. Но Чарльз Бойкотт был не согласен с такими действиями местных жителей и начал активно бороться против этой забастовки. И вот тогда Лига начала кампанию по изоляции Бойкотта в местном обществе. Соседи перестали с ним разговаривать, магазины отказывались обслуживать его, а в церкви люди не садились рядом и не разговаривали с ним [4].

Clan. Существительное - сплоченная группа взаимосвязанных семейных отношений; группа с сильными общими интересами. Производные: *clanship*, существительное, означающее обособленность; принадлежность своему роду или клану. Это слово имеет несколько корней: В Шотландском гаэльском *clann* - *отпрыск, семья*; Старо-Ирландский *cland* - *побег, отпрыск*.

Hooligan. Существительное - жестокий молодой нарушитель спокойствия. Производные: *hooliganism* - хулиганство. Произошло от *Hooligan*, фамилии вымышленной Ирландской семьи разбойников.

Ко второй группе слов можно отнести следующие слова:

Coirpon. Существительное. Слово французского происхождения, означающее *часть чего-то, кусочек*, производное от *couper - резать*. В Ирландский язык вошло под значением *лицо человека*.

Dote. Датского происхождения, от слова *doten - глупить, быть глупым*. В Ирландском языке встречается в разговорной речи при описании милого или обожаемого человека. Позднее перешло в британский вариант английского языка со значением *быть сильно и безоговорочно влюбленным*, как результат слияния исходного значения слова и нового, пришедшего из Ирландского языка. Хотя стоит заметить, что в английском языке существовало и другое значение этого слова. *Dote on/upon* относится к архаизмам и имеет значение *быть слабоумным, в особенности как результат старости*.

Gossoon. Существительное, ведущее свое происхождение от Французского *garçon - мальчик* и, перешедшее в Ирландский язык со значением *парень, юноша*.

Eejit. От *idiot*. Слово изначально ведущее свое происхождение из греческого языка, где оно означало человека живущего в отрыве от общественной жизни. Позднее перешедшее в другие языки как слово-оскорбление и в таком виде воспринятое Ирландским языком, но в виду фонетических и грамматических особенностей языка, изменившее свою форму.

В третью группу слов входят такие слова, как:

Bodhrán. Существительное - пустой односторонний барабан, на котором обычно играют при помощи небольшой палочки.

Dáil (Dáil Éireann). Существительное, означающее нижнюю палату Парламента Республики Ирландия, состоящую из 166 членов. От Ирландского *ассамблея*.

Erin. Существительное, архаизм, используется как высоко литературное слово для обозначения Ирландских земель. От Ирландского *Ériu, Éirinn - Ирландия*.

Fáilte - дружественное приветствие в Ирландии.

Keen. Глагол, означающий плакать по умершему человеку. Существительное - похоронная песнь в Ирландии, сопровождающаяся плачем и причитаниями об умершем. Производные: *keener - плакальщик*. От Ирландского *saoinim - стенать, причитать*.

В четвертую группу вошли слова Англо-ирландского происхождения, среди которых:

Bother. Глагол - стараться что-то сделать (обычно с негативным оттенком); беспокоить, тревожить, расстраивать кого-то; чувствовать беспокойство касаясь чего-либо. Существительное: причина неприятностей и суеты. От *bodhaire - шум, bodhraim - раздражать*.

Cantankerous. Прилагательное: раздражительный, аргументированный и отказывающийся от сотрудничества. Производные: *cantankerously - раздражительно; cantankerousness - раздражительность*. Слово произошло от слияния англо-ирландских слов *cant - торг, аукцион* и *rancorous (rancour - горечь, обида)*.

Fuss. Существительное, означающее проявление ненужного или чрезмерного возбуждения, активности, или интереса; протест или жалоба. Глагол: показать ненужное или чрезмерное беспокойство.

Banjah. Глагол, имеет значение *загубить* или *обезвредить*.

Таким образом, большая часть проанализированных слов относятся к грамматической категории: существительные (85%). Остальные 15 % пришлись на глаголы, междометия, прилагательные и один суффикс.

В ходе анализа ирландских заимствований в британском варианте английского языка были выделены следующие типы заимствования: *полные* и *относительные* заимствования. Полные заимствования – это те заимствования, в которых сохранилась абсолютная семантическая связь со сходными словами в исходном языке.

В свою очередь к относительным заимствованиям можно отнести те заимствования, которые претерпели некоторые изменения на грамматическом и семантическом уровнях. К данному типу можно отнести следующие заимствования:

1. Относительные заимствования, изменения в которых произошли на грамматическом уровне

2. Относительные заимствования, которые обрели новое лексическое значение
3. Относительные заимствования, потерявшие семантическую близость со сходными словами в исходном языке.

Так, к полным заимствованиям можно отнести такие слова как:

Bard - поэт воспевающий эпические сражения, героев, важные политические события.

Bodhrán - пустой односторонний барабан, на котором обычно играют при помощи небольшой палочки.

Dáil (*in full Dáil Éireann*) - нижняя палата Парламента Республики Ирландия, состоящая из 166 членов. От Ирландского *ассамблея*. Это слово не может быть отнесено к группе относительных заимствований, которые претерпели изменения на семантическом уровне, т.к. слово обрело новое значение внутри самого Ирландского языка.

Fáilte - приветствие в Ирландии

Fuss. Существительное, означающее проявление ненужного или чрезмерного возбуждения, активности, или интереса; протест или жалоба. Глагол: показать ненужное или чрезмерное беспокойство

Данные слова наиболее четко передают культуру и быт ирландцев, их менталитет и их историю, а также государственное устройство в Ирландии. Эти слова составляют всего 21%, против 79% слов претерпевших те или иные изменения на грамматическом или семантическом уровнях.

К относительным заимствованиям, изменения в которых произошли только на грамматическом уровне, относятся:

Begorra - выражение удивления у Ирландцев. В ирландский язык это слово пришло от *by God*, но было изменено согласно нормам самого заимствующего языка.

Ben - высокая гора. В ирландском языке *beann*.

Druid - священнослужитель, маг, предсказатель у древних кельтских племен. Относится к Ирландскому *draoidh* - *маг, волшебник*.

Erin - Существительное, архаизм, используется как высоко литературное слово для обозначения Ирландских земель. От Ирландского *Ériu, Éirinn* - Ирландия.

Galore. Прилагательное, имеющее значение *в изобилии*. От Ирландского *go leor*, *в достатке, в изобилии*.

Coronach - похоронная песнь. От Ирландского *coranach*, где *comh* - *вместе*, а *gànach* *выкрик*. В данном примере необходимо отметить, что исходное слово при заимствовании изменило свою корневую гласную. Можно также заметить, что в этом слове произошли изменения на семантическом уровне при слиянии двух исходных слов ирландского языка *comh* и *gànach*, но его нельзя отнести к относительным заимствованиям, изменения в которых произошли на семантическом уровне, так как эти изменения произошли до момента заимствования в рамках словообразовательного процесса внутри самого ирландского языка.

Данная категория слов образовалась как результат столкновения культур и неспособности одного языка принять эти слова из другого языка в их первоначальном виде. Поэтому эти слова подверглись грамматическим изменениям, так чтобы они не противоречили орфоэпическим нормам заимствующего языка. Данная категория на данный момент составляет 28% от всех проанализированных слов.

Ко второй категории относительных заимствований, изменения в которых коснулись семантического уровня, можно отнести такие слова, как:

*Brogue*² - существительное, обозначающее в английском языке ярко отчерченный акцент преимущественно представителей ирландского или шотландского происхождения. Слово заимствованно с намеком на *brogue*¹, означающее грубую обувь ирландских бедняков.

Barony (*plural baronies*) - ранг и поместья барона. Исторически в Ирландии это слово имеет значение разделение округа.

Данная категория заимствованных слов, хотя и не имеет явных грамматических изменений, но в ходе эволюции языка и человеческого общества и взаимодействия культур, эти слова пережили некоторые изменения на лексическом уровне и обрели новое, пусть и

сходное со словом-оригиналом семантическое значение. На данный момент эта категория относительных заимствований составила всего лишь 6%.

В основном данный тип относительных заимствований сочетается с первым типом относительных заимствований, в котором изменения коснулись грамматического уровня. К словам, которые изменились на грамматическом уровне и обрели новое лексическое значение, можно отнести:

Bother. Глагол - стараться что-то сделать (обычно с негативным оттенком); беспокоить, тревожить, расстраивать кого-то; чувствовать беспокойство касаясь чего-либо. Существительное: причина неприятностей и суеты. От *bodhaire* - шум, *bodhraim* - раздражать. В данном примере два слова послужили основой для одного слова. Очевидно, что при заимствовании в обоих словах произошли сильные изменения на орфографическом уровне. Так же можно заметить, что исходные значения слов, которые были заимствованы, не совпадают, хотя они и являются довольно близкими по семантике слову *bother*.

Brogan - грубый толстый кожаный ботинок идущий до лодыжки. От Ирландского *brógán*, имеющего значение *small brogue* - маленький грубый башмак. Во-первых, можно заметить, что гласные исходного слова были заменены, так как в заимствующем языке нет деления гласных на краткие и длинные. Что же касается изменения на семантическом уровне, то можно заметить, что хотя оба слова и имеют схожее значение *грубый башмак или ботинок*, между ними наблюдаются и различия в форме башмака.

Colleen - девушка, молодая женщина. От ирландского *cailin*, уменьшительное от *caile* *крестьянка*. Изменения коснулись как семантического, так и грамматического уровня.

Существование данной категории заимствований объясняется также как и предыдущей, то есть эволюцией языка и человеческого общества, равно как и взаимодействием культур. Но данные заимствования в отличие от предыдущей группы слов также подверглись и грамматическим преобразованиям, так как данные слова оказались чужеродными для заимствующего языка и потому претерпели некоторые изменения, чтобы соответствовать нормам языка-реципиента. В данную категорию заимствований вошли 22% проанализированных слов.

К последнему типу относительных заимствований относятся те, которые потеряли свою семантическую связь с исходными словами:

Emergency (plural emergencies) - в исходном языке (в английском языке) серьезная, неожиданная и потенциально опасная ситуация, требующая незамедлительных решений. В Ирландский словарь это слово вошло хоть и безо всяких грамматических изменений, но с явным изменением значения самого слова. Так, для Ирландцев *The Emergency* является обозначением Второй Мировой войны.

Garryowen. Существительное, использующееся для обозначения удара ноги в регби, при котором мяч улетает высоко вверх вертикально. Оно получило свое название от футбольного клуба в Лимерике, Республика Ирландия.

Donnybrook - горячий спор. Происходит от названия пригорода Дублина, Ирландия, ранее известного своей ежегодной ярмаркой.

Эта группа заимствований образовалась переносом значения по образу метонимии, т.е. по признаку наличия пространственной, временной или любой другой связи между предметом и значением его обозначающим.

Сюда можно также отнести слова, рассматриваемые ранее. Например: *hooligan* происходит от фамилии семьи дебоширов из ирландской песни, но при заимствовании обрело совершенно иное, хотя и отдаленно близкое значение и стало нарицательным для жестоких нарушителей спокойствия.

Слово *boycott* можно охарактеризовать так же, как и предыдущее. Сначала это была фамилия человека, которая затем стала нарицательным существительным, обозначающим акт протеста. Более того, это существительное перешло в разряд глаголов путем конверсии и обрело значение *протестовать*.

Или такое слово как *dote* - милый или обожаемый человек в Ирландском языке. Оно претерпело сразу два подобных изменения. Впервые, когда оно было заимствовано ирландским языком из датского, где имело значение *глупить*. И во второй раз, при взаимодействии ирландского языка с английским, в ходе которого это слово обрело значение *быть сильно и безоговорочно влюбленным*.

Данная категория относительных заимствований на данный момент вошли лишь 7% слов от общего количества проанализированных словарных дефиниций.

Как и предыдущая, эта форма относительных заимствований нередко встречается вместе с грамматическими изменениями. К таким словам относятся:

A broth of a boy - живой, веселый мальчик или молодой мужчина. Где одним из значений *broth* является жидкий суп из мяса или овощной бульон. При анализе данного словосочетания можно заметить, что оно состоит из слов как ирландского, так и английского происхождения, но при их слиянии произошло полное изменение в семантике слова *broth*.

Clarsach - небольшая арфа с проволочными струнами, которая является национальным музыкальным инструментом в Ирландии. Это слово произошло от Шотландского гаэльского *clar* - *стол, доска*.

Gombeen (ирландский язык) - ростовщичество, вовлеченный в практику ростовщичество. Данное слово, перейдя в английский язык, не изменило свое написание, но оно претерпело изменения внутри самого ирландского языка, обретя и новое значение. Изначально слово *gaimbín* имело значение ростовщичество, непомерный интерес [5]. Но оно не возникло в Ирландском языке, а произошло от средневекового латинского слова *sambire*, имеющего значение *менять*.

Hubbub - хаотичный шум вызванный толпой, оживленная, шумная обстановка. Считается, что это слово произошло от боевого клича *ababú, abú* используемого ирландскими войсками.

Данная группа заимствований подверглась тем изменениям, которые свойственны как словам, потерявшим семантическую связь со словом-источником, так и словам, претерпевшим изменения на грамматическом уровне в виду их чужеродности для воспринимающего языка. На данный момент эта группа заимствований составляет 16% проанализированных словарных дефиниций.

Таким образом, данный анализ показывает, что заимствования ирландских слов в британском варианте английского языка прошло сложный путь развития, обогатившие лексико-семантические концептуальные сферы по таким категориям как Человек, Быт, Традиции и Природа. Поскольку данные категории представляют собой базовые концептосферы любого языка, необходимо отметить, что ирландские заимствования способствовали обогащению британской культуры в целом и их дальнейшее исследование представляет собой большой интерес для когнитивной лингвистики.

Список литературы

1 Concise Oxford English Dictionary/ software by Tony Smith. - 11th edition. – Oxford University Press, 2004

2 Collins Irish Dictionary/ Edited by Maggie Seaton. - 1st edition. – HarperCollinsPublishers, 2009. – 560p.

3 Мюллер В.К. Англо-русский русско-английский словарь. 150000 слов и выражений/ В. К. Мюллер. – М.: Эксмо, 2012. – 1200с.

4 http://pikabu.ru/story/proiskhozhdenie_slova_quotboykotquot_ili_protivostoyanie_irlandii_i_britanii_4600141

5 <http://www.irishionary.com/>

Бұл мақалада ағылшын тілінің британдық түріндегі ирландиялық кірме сөздерінің талдау нәтижелері берілген. Зерттеу барысында Concise Oxford English Dictionary сөздігіндегі Irish деген белгісі бар сөздік анықтамалар қаралған. Зерттеудің негізгі міндеті

қандай лексикалық және грамматикалық топтар ағылшын тілінің әлемдік тілдік бейнесін кеңейту көзі ретінде қызмет атқаратынын анықтау. Бұл мәселені шешу үшін, кірме сөздердің пайда болуы мен олардың грамматикалық және лексикалық-семантикалық тиесілі сияқты сұрақтар қаралды. Талдау нәтижесінде келесідей қорытынды жасалды: ағылшын тіліне енген ирландиялық кірме сөздердің ішінде үлкен бөлігін зат есімдер алады, қалғаны етістіктер, одағай, сын есімдер және жұрнақтарға тиесілі. Барлық зерттелген сөздік анықтамалар кіріккен дәрежесін байланысты келесідей топтарға бөлінді: толық кірме сөздер, грамматикалық тұрғыда ғана өзгеріске түскен салыстырмалы кірме сөздер; алушының тілінде жаңа лексикалық мағынаға ие болған салыстырмалы кірме сөздер; өзінің мағынасын толық өзгерткен салыстырмалы кірме сөздер; грамматикалық құрылымы өзгерген және жаңа лексикалық мағынаға ие салыстырмалы кірме сөздер; грамматикалық тұрғыда өзгеріске түскен және лексикалық мағынасын толық өзгерткен салыстырмалы кірме сөздер. Осылайша, жасалған зерттеу Адам, Тұрмыс, Дәстүр, Табиғат сияқты концепт аясында деп ирландиялық кірме сөздерінің ары қарай орнын анықтауға мүмкіндік береді.

This article presents the results of the analysis of the Irish loans in British English. In the study dictionary definitions from Concise Oxford English Dictionary with a note Irish were examined. The main objective of the study was to find out what lexical and grammatical group served as a source of expansion of a language picture of the world of the English language. To solve this problem were discussed issues such as the origin of loan words and their grammatical and lexical-semantic identity. As a result of the analysis, it was concluded that among Irish loans included in the English language, most are nouns, and the rest falls on the verbs, interjections, adjectives and a suffix. All studied vocabulary definitions in terms of their loans were divided into the following groups: total borrowing; relative borrowings, which have been changed only in the grammatical level; relative borrowings, which have gained a new lexical meaning in the language of the recipient; relative borrowings, that have completely changed their lexical meaning; relative borrowings, which have changed their grammatical structure and also gained a new lexical meaning; relative borrowings, which have undergone changes at the grammatical level and completely changed their lexical meaning. Thus, this study makes it possible in the future to determine the place of Irish loans in such base conceptual spheres as "Human", "Life", "Tradition", "Nature".

УДК 808.2-561.7

M.B. Nurtazina, M.Zh. Arenova
The L.N. Gumilyov Eurasian National University
Astana, Kazakhstan
nurtazina2@gmail.com, marzhana2@mail.ru

INTERPRETATIVE ASPECT OF THE REALIZATION OF AUTHOR'S INTENTION IN A TEXTUAL ASPECT ¹

The article discusses the implementation of the author's intention, which affects the proper response to the communication between the addresser and the addressee. The authors pay special attention to the role of intention factor in speech communication and illustrate concrete examples from the fiction literature. Specific examples shows the different types of communication and illocutionary

¹ The investigation was performed as part of the scientific research project "Development of methodology and scientific-methodical bases of students' linguistic competence formation in the context of the modernization of professional education in the Republic of Kazakhstan" and "The language model of multicultural education: interlingvacultural aspect" on the basis of grant funding for research and the Ministry of education and science of the Republic of Kazakhstan "for 2015-2017 years.

goals, by which addresser and the addressee affect each other, creating a harmony of interpersonal relationships.

Key words: intention, text, pragmatics, speaker and the addressee, communication act, metatextual structure.

1. Introduction. Overview and Research Goals

Currently, the task of language learning as a means of speech activity implementation is on the stage of active development. The issue of teaching the communicative use of the language units as a "tool of intercourse and means of influence" is very relevant in this regard [1, 69]. Many research linguistic papers noted that at the heart of the functioning of the language system is the speaker's interest, i.e. pragmatic factor, implying in turn the implementation of the following parameters: a communicative setting linking speech activity with partners, fund of knowledge and skills, a situation in which the speech act is carried out [2; 3; 4; 5; 6; 9].

Thus, the scope of linguistic research involves the philosophical, social, psychological aspects, because the language is "not so much refers to the designation purposes as to the targets ... a person's reflection of the objective reality and his subjective world" [5, 38].

Specific selection and use of those components to influence the recipient is obliged to the speaker himself, his intention, which implies a direct consideration of the spontaneity of the moment, and not only those linguistic features that are, so to speak, "sclerotic deposits of the intentional feature, marks left on the ways to the alive work of intentions " [2, 105].

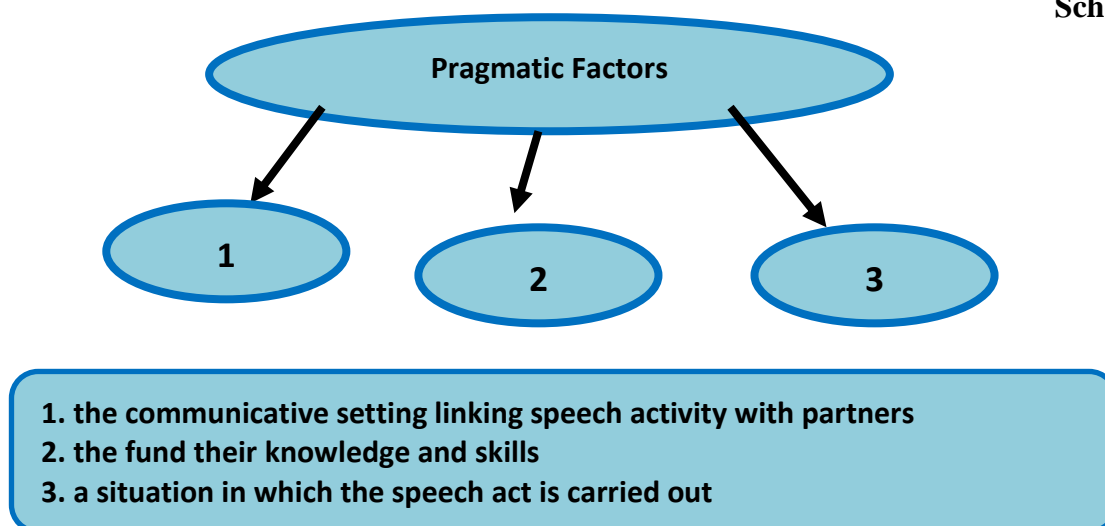
2. Significance of the Problem

Linguistics is currently characterized by the increased interest to the analysis of the language communicative aspects approach of what has become the most common way of understanding the language communicative-pragmatic nature in general and its units.

The sharp revival of linguistic interest to the communication problem is not so much influenced by the theory of speech activity, as under the influence of pragmatism, which analyzes the subtle nuances of the real language units use in a variety of forms and varieties of speech, selection and review of the language unit in their relation to the process of intercourse, i.e. to specific people who use the language to a particular situation, goals and objectives of a particular statement.

Pragmatic factor as the target interest of a speaker assumes the implementation of such parameters as (see - scheme #1):

Scheme #1

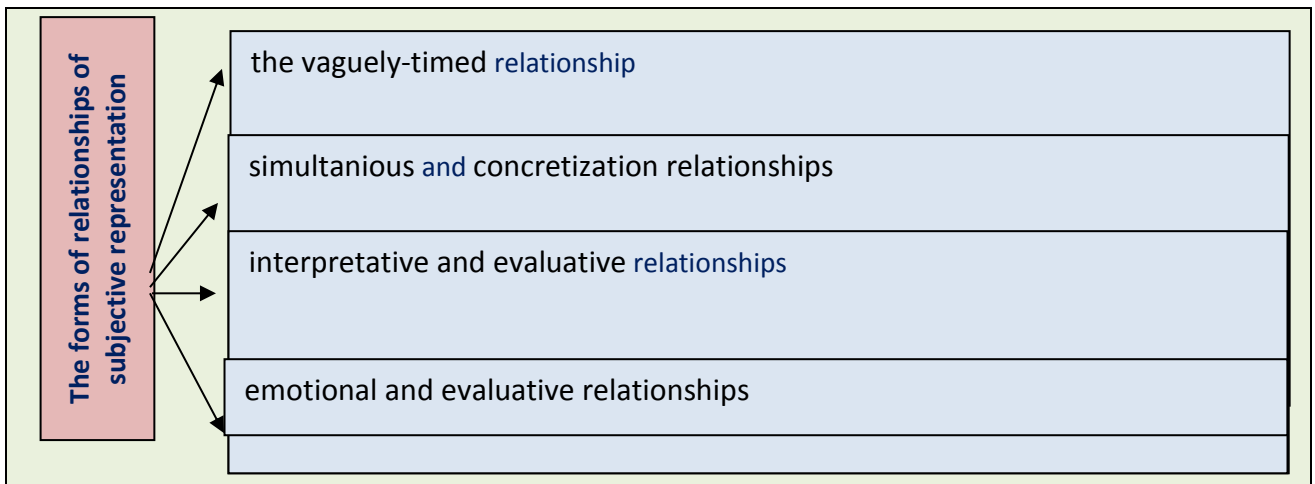

Scheme 1. Parameters of implementation for pragmatic factor

Identifying various forms of subjective representation reflected in the text, the nature of the linguistic interpretation relationship diversity between events in objective reality is of a particular importance to semantic analysis, as they are closely associated with the author's interpretation of a

reflected denotative situation. The forms of such a relationship realization are varied. The following relationships are highlighted in this sphere (see - scheme #2).

Scheme #2

Scheme 2. The forms of a relationship of subjective representation

Taking into account the speaker's communicative intention, the speech act involves the expression of will, emotion, evaluation therefore the study of the semantics of utterances is not possible without taking into account its triggers.

Due to the fact that the semantic function contains in itself the elements of a sense content and is related to extra-linguistic reality, it is in a difficult relationship with a pragmatic function.

The latter are considered as a specific aspect of semantic functions which are concluded in the transfer of relationship of the language units and utterances' content in general to the participants of the speech act and its conditions.

3. Findings and Discussion

Therefore, a particular importance to the semantic analysis of the communicants' relationship in the utterance acquires the identification of various forms of subjective representation reflected in the text, when only the speaker is able to make that sense in a pragmatic value of the components by which spiritual or physical impact on the communication partner is possible. All this is a clear indication that the "external signs, linguistically observable, can not themselves be understood and studied without understanding their intentional thinking" [2,105].

Full understanding of the situation related to the logical interpretation of denotative situation can only give it's detailed expression, with explication of all the implicit components as dictum and so modus [8, 171]. Anna Wierzbicka considers that to give semantic analysis of any utterances – which means finding in relation to this statement completely dismembered utterance at the same or any other language [4, 408].

We emphasize that the "learner-activity" approach to the study of communication units of speech by human activities is considered in the context of a particular situation. In a situation of communication the problems related to the purpose and result of the speech acts, speech influence on the destination poses, it is appropriate statements in the given conditions, the adequacy of the choice of language means to achieve a certain effect.

Therefore, important components of a pragmatic analysis of the components are interactions of the speakers being in language contact and their level of knowledge and opinions, and intentions of the speaker, and the situation which is taking into account the time and place in which the act of speech is being carried out.

All these factors are related to the conditions of speech communication regulate and even determine the verbal behavior of communicants.

One of the main objects of linguistic and pragmatic analysis is a two-way communicative act in which it is possible to achieve a pragmatic effect of the planned subject of the speech, and the provision of a specific impact on the recipient.

3.1. The Role of the Speaker and the Addressee

Recognizing the different functions of the speaker and the recipient in the communicative act, we share the view of those scholars who distinguish the role of speaker and addressee in speech communication, but at the same time point to their close relationship, inseparability and dialectical unity. The speaker and the recipient - are equal anthropological constants of communicative act, and only the consistency of the parameters of these communicants provides success of statements as verbal communication - is interaction of communicants [6, 198], and responsibility for the success of the communicative act is distributed between the speaker and the addressee who are polar persons [5, 293].

The existence of a contradiction between the speaker and the addressee is necessary for the successful course of verbal communication. For example, the contradiction arising from a discrepancy between their volumes of communication values and cognitive resources; conflict arising from a communicants' mismatch of the meanings of linguistic signs, the contradiction because of the mismatch in the speaker and the recipient's fragments of the world image which are reported in the statement.

3.2. The Literary Text and Metatextual Structure

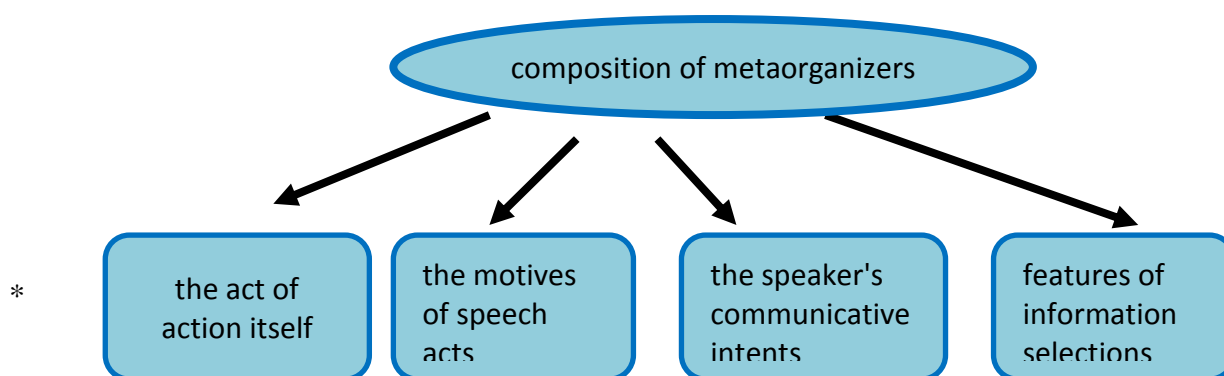
The literary text in general has the increased semantic richness that is created through the use of additional informational content channels, including repeated nominations. In linguistic literature the term "metatext" is also used to refer to this phenomenon.

Metatextual structure themselves are addressed to the understanding of the statement itself in regards of what communication conditions can appear and what are the rules of its conduct.

Anna Wierzbicka distinguishes the semantics of a sentence as a special zone considering them as an integral part of any mode of speech, speaking about their expression, causes which lie in certain circumstances of communication [4, 278-283].

The composition of metaorganizers is extensive since they provide information in a sentence on (see – scheme #3).

Scheme #3

Scheme #3. The composition of metaorganizers

In addition, we should notice that features of information selections for the given statement and selection means for its expression.

The above mentioned details are important for communication and are always "under control" [3, 108-109] of communicants. The main tool of ideographic description of metasense according to T.V. Shmeleva is the rule of verbal behavior [8,176].

Due to the rules of a verbal behavior, communication is organized in such a way that as normal ones only those situations are perceived which are performed, as in this case from the part of the speaker or the listener no additional verbal metasense in a sentence is required. We should note that it is an expressive model of the objective content transmission. Here the speaker's position is shown in the form of metatext, therefore two layers are contained as if in the statement: the first layer – the information about the correlation of events, the second one - the author's reasoning about these events.

3.3. The Strategy of a Speaker in the Communicative Acts

The most important feature of such structures as one of the kinds of communication activities is its purposeful orientation to ensuring the success of communication by removing irregularities in the formation of values and structure of sentences. The strategy of a speaker here leads to the control of a situation: "verifying the accordance with the implementation of a communicative intention, predicting" the concept of a recipient" [9, 89-91], therefore, for an adequate understanding of the reported information by the addressee the sender himself as a result of intellectually-language operation is trying to eliminate a possible identity, ambiguity, incompleteness of an object that is associated with the "egocentric way of thinking" [10, 47-48].

It is known that the speaker in a speech first refers to the brightest and the most well-known to him, but not known to the recipient, object attributes, that come to mind at the beginning. Then, thinking about the degree of awareness of the object by the addressee, about the possibility of inadequate perception or understanding by the addressee, the sender has to finish the building of his linguistic form up to communicatively relevant utterance. Just to note that in pragmatic terms the second designation necessarily carries new information, therefore "a need of the second explication is communicatively justified, at least by three motives: reported in the first part firstly, not quite accurately and adequately; secondly, accurately and adequately but not clear enough or is covered in an unusual verbal form and that's why requires interpretation; thirdly, abstractedly, generalizedly, and therefore also requires illustrating and specifying comments" [7,82-83].

3.3.1. Linguistic and Extralinguistic character of the explanatory relations' nature

The nature of explanatory relations as a linguistic phenomenon is caused by factors as extralinguistic and extralinguistic character. The mechanism of pragmatic sense formation assumes a complex interaction of linguistic and extra-linguistic knowledge with the required account of the addressee's factor. Extralinguistic factors are related with the communicative and mental needs of communication, i.e, with the need to achieve a more adequate understanding of the recipient's message with the elimination of the communicative synsemantic of the explained components. It can be said that the functioning of the explanatory nominations are based on the principle of participants of communication cooperation extended by J.Lich, according to which, as we know, the communicative contribution of each participant on the given step of communication should coincide with a mutual goal of a joint decision (direction) of the communicative act [12, 217-237].

The initiator of an information takes into account ahead the opinion of the addressee or indirectly fixes it in the lexical-semantic and grammatical structure of a sentence. Thus, it can be concluded that the actions of the recipient predetermine actions of a speaker and speech processing is carried out under the destination pressure factor [3; 5; 6; 9; 10; 11]. The formula of Émile Benveniste [7, 315] "I am-here-now" can be expanded as follows: 1) "I am-here-now in the society of an addressee"; 2) ready to respond to the reaction of the addressee "[7, 197]. Subjective author's consciousness is formed under the influence of the alleged recipient, which manifests itself in violation of the purity of the opposition, "I-not -I."

Thus, the addressee - an essential component of the speech act, without the addressee a language does not fulfill a communicative function, and even though the recipient is not involved in the act of nomination, his attitude to the speaker, his possible world is mediated by the speaker. Therefore, there is no explanatory design in advance, at the stage of planning the statements but during the immediate transfer of messages when explaining is not included in the initial communicative program of a speaker. Then the stimulus to the construction of the language component duplicated an already existing nomination of a referent is the awareness of the addressee that the primary nomination doesn't provide enough the achievement of the communicative purpose of the speaker.

3.3.1.1. Linguistic Factors

Linguistic factors are associated with the resolution of conflicts between language economy and a substantial redundancy of a statements.

To mandatory markers of the explanation we can refer: the presence of explanation and explains of the components (arguments, indicating the participants' relations) related with a common referent, i.e. differently nominating the same object of a statement [1, 66-67; 11, 164].

The meaning of an explanation is based on different grounds, and in this respect it obtains various modifications. The initial indication for ordering the explanatory relations is the ratio of the volume of the concepts which have a common denotative relatedness, and it is only installed by the speaker. If we assume that everything rests on the relationship then the logical basis of explanatory relations syntactic nature of which is peculiar, will be thought of identity in any given state of language. Based on the allocated logic volume ratio of types of concepts, as well as the work of scientists [2; 4; 5; 6; 7; 8] two types of explanatory nominations can be distinguished: 1) equal volumes structures and 2) unequal ones.

During the semantic analysis of a considered situation it is necessary to take into account the fact that a large amount of information representing a certain proved knowledge of the reality facts, remains in implicit form, i.e. is present in the minds of the communicants forming presupposition. In these situations the speaker, giving his reasoning towards the existence of logical connections, uses previously reached knowledge, gained experience, i.e. that part of the knowledge that is in the domain of presuppositions, as well as enclosed in the components the information about the actual event confirming the accuracy of the presuppositional knowledge.

3.3.2. The Role of Presupposition in Speech Acts

The role of presupposition is to provide information which the subject of the speech and the information addressee must know in advance in order to come to the correct conclusion. It is well-known presuppositional knowledge for the speaker and receiver of information when the speaker orients from his own knowledge or other people's actions, i.e. reality or universal knowledge, the owner of which he thinks about himself. Indeed the communicants enter into dialogue, having a different but comparable store of the world knowledge and language (thesaurus), value systems and social regulations that govern their behavior. Some parts of knowledge are directly related to the act of communication and an accurate and hypothetical judgments about the situation, participants, subject matter and genre, motives and purposes of communication.

Thus, based on the reality fact with the assistance of "fund of general knowledge", using the logic operation new knowledge is indirectly derived, reflecting the reality not directly but indirectly.

3.4. Plan of the Acting Subject and Plan of the Evaluating Subject

In statements with considered by us predicates two subject-predicate plans are stood out: the plan of the acting subject and his actions and the plan of the evaluating subject and his evaluation.

In the structure of the text these two plans interact in a certain way. After all the statements generated by man not only the external world in which he lives, but also the world of inner feelings find reflection. A person perceives the real world through the prism of his experience, education, culture and attitude to the world. In this perspective and explanatory nomination can be perceived not only as a symbol of the fact. Listening to the voice of the subject, we can find on a simple nomination event the life of the human spirit, the personality in his complexity, versatility, a human, thinking, evaluating, invoking.

4. Main Results. Scope and Sample

The specific choice and the use of re-nomination is tied with the speaker himself, his intention which implies a direct account of the particular moment spontaneity, and not only those linguistic features, which are essentially "sclerotic steps of the intentional process, marks left on the path of a vivid work intentions" [2, 105].

Such an image of the action is due to the "indifferent" attitude of the speaker to the described situation. It should be noted that the "subjective emotional-evaluative attitude of the speaker to the subject-semantic content of his statements," M. Bakhtin considered as an integral part of the statement. However, he notes that in different contexts the expressive moment has a different degree

of force, but it is everywhere, "absolutely neutral statements can not be" [2, 278]. Such value sufficiently enough provides a conjunction "that is".

From the perspective of the speaker interpretation of any fact, phenomenon, determination of its significance, evaluation, identification of hidden content are needed in such statements. To this conjunction the speaker refers in case if he "clears the proposed initially nomination by translating it into a different system of nomination" [5, 234-247]. There is a ratio of the "approximate equality", the components relate to one and the same (common) denotation. Such a double designation is not excessive. It is always functionally justified. The choice of this form of denotative situation explication may be due to the fact that the author taking care of more complete and accurate perception of denotative situation brings two of its different images, highlighting various aspects of its existence and taking advantage of the method of concretization or, conversely, synthesis method. The following two examples are quite clear: (1) *For the past 2000 years the Chinese penetrating to the Nordic countries, behaved themselves as conquerors, that is, lived not at the expense of natural resources but at the expense of the local population. In other words, they were not engaged in any nomadic herding or hunting but collected skins and furs as a tribute from the locals doing harm to their economic system based on the balance of the needs of natural resources.*

This economic policy was frankly predatory. It destroyed the natural landscapes that fed steppe tribes who, seeing that, with all their forces opposed to foreign invasions. But it remains unclear why they succeeded (L.Gumilyov 1000 years around the Caspian Sea); (2) In the time of Catherine II some of her favorites, such as Grigory Potemkin, were serious statesmen, some - just dissolute young men. Ones of the favorites were modest, i.e. they enjoyed millions of gifts and tens of thousands of peasant souls "(Ju. Lotman. Conversations about Russian culture).

As can be seen from the examples, when choosing such a form of Situation Reflection the author seeks primarily to the accuracy, adequacy, imagery, created by them verbal images. The conjunction "that is" helping to express explanatory relationship, unifies the different structural components, but semantically identical within a given situation, it is natural then, that one and the same idea is duplicated or varied with communicative objectives to make it more clear, accurate. It is obvious to use the temporal components of the type (1) "over the past 2000 years," (2) "in the time of Catherine II", which perform not so informative function as a function of cooperation through the involvement of the interlocutor in a joint evaluation activities, perception, empathy of certain events of history. Here the author appears as the subject of "general opinion" mostly identifying with the subject of an utterance, attracting also the addressee to the expressed point of view valued not as subjective but generalized and generally accepted. This attitude of the speaker to the denotatum indicates a certain communicative intention of the subject of speech: it has on the recipient's emotional impact, inviting him to joint reflection, reminiscences, associations.

Re-nomination of the verb is a double actualization of meaning. Repetition can be dictated by the objective regularities of the regular deployment of coherent speech, requiring the repetition of the same semantic elements in order to better identify their semantics: e.g.: (3) *"The Life of Arseniev" - is one of the most remarkable phenomena of world literature. Very luckily, it is, first and foremost, belongs to the Russian literature. In this amazing book the poetry and prose have merged, and merged organically, creating a new remarkable genre (K. Paustovsky. Ivan Bunin), but more often by the individual author's intentions, when you need to deliberate conscious use of speech means by the speaker with the aim to influence the recipient. For example: (4) Lisa was shining - her face, usually pale, dull was shining, choking with joy her eyes were shining, under the pale blue blouse her caved chest was shining - all was shining, the whole was shining, everything fully was shining (V. Rasputin. Live and Remember).*

The dynamic nature of meanings stipulates their accumulation in particularly acute situations, at the same time being used as a means of the Author's Attitude Expression to the events, creating the effect of involvement with them. It is widely used as a means of transmission of psychological, moral traits, estimates that is dealt with their orientation to the world of the cognizing subject.

Pragmatic repeat effect is closely related to the emotional and evaluative factors aimed to the interlocutor and realizes directly in the dialogue, such as: (5) *"What do you want? Give me the most*

*impossible service, which is in the world, - **I'll run** to fulfill it! **I will destroy; I will destroy!** And I'll refuse from all this, **throw, abandon, burn, drown**, unless you utter a single word or even just stir your thin black eyebrows!* (N. Gogol. Taras Bulba).

Repeat performs pragmatic function - the emotional impact on the recipient as it contains a vivid emotional and evaluative component, promotes to be attached to the world of the subject and the preferences of the speech subject. Subjectivity of rational assessment assumes the addressee's conviction of the information truth as a deliberate perlocutive act.

The situation may be an indication of the accuracy of the designated properties, persons of quality, causing efficiency / desirability of the subsequent situation. Recipient's belief in the correctness of his own judgment, considerations regarding the alleged acts, the belief in listening to the sincerity of his words, intentions and promises enter in the communicative task of the speaker. The following verbs (*refuse, throw, abandon, burn, drown*), transposed imperative (*set ... run*), a conventional design are serving as pragmatic indicators of these functions.

5. Conclusion and Implications

Thus, the implementation of the author's intention assumes the construction of an utterance, adequate to the communicant imagination to whom this statement is addressed. The intention of the speaker not only provides a specific transmission of the information content but also helps simultaneously to express the author's attitude to the statement, to the result to which this text can drive. The harmonization of interpersonal relations depend on the way how the participants of communication will influence each other, carry out their communicative illocutionary goals, explicate, or implicate their intentions. In this context, the use of explanatory nomination is explained due to the fact that the speaker justifies the appearance of statements either with the facts of life or the logic of their comprehension, or communicative conditions, or the logic structure and deployment of the given text.

The List of Literature

1 Nurtazina Maral, et al. Creative Potential of Intercultural Communication in the Context of Language Teaching in Educational Transformations in the Republic of Kazakhstan // 1st International Conference on Teaching & Learning (ICTL) Proceeding, 14-15 September 2015, Langkawi, Malasia, MNNF Publisher, 2015. – P.66-72.

2 Bakhtin M. Aesthetics of verbal creativity. – 2-nd edition. - M. Arts, 2009. – 423 P.

3 Cheremisina M., Kolosova N. Essays on the theory of a complex sentence. - Novosibirsk: Moscow: Gnozis, 2011. – 197 P.

4 Anna Wierzbicka A. Vezhbicka Language. Culture. Cognition. – M.: Russian dictionaries, 1996. – 416 P.

5 Anna Wierzbicka A. Understanding Cultures Through Their Key Words: English, Russian, Polish, German, Japanese, 1997.

6 Gak V.G. Language conversion. – M.: School "Languages of Russian Culture", 1998. – 768 P.

7 Émile Benveniste. General Linguistics. - M.: Progress, 1974. - P.270-411.

8 Shmeleva N.V. Modus and means of its expression in the statement // Ideographic aspects of Russian grammar. – M.: Moscow State University, 1988. - P.168-202.

9 Arenova M.Zh. The category of evaluation through the prism of the language conceptualization of the world: Monograph. - Astana: KazGYU, 2013. - 164 P.

10 Lyapon M.V. The semantic structure of a complex sentence and the text: To the typology of intra-textual relationships. - Moscow: Nauka, 1986. – P.200.

11 Nurtazina M.B. The relationship of language, communication and intercultural competences: Methods and Russian language teaching models // Międzynarodowej konferencji naukowo-metodycznej z cyklu: Nauczanie języka rosyjskiego na neofilologii i innych Kierunkach: Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie Instytut Filologii Słowiańskiej Centrum Języka i Kultury Rosyjskiej UMCS, Lublin, 17. – Polish, 2014. – P. 163-172.

12 Leech G.N. Principles of Pragmatics. – London-New York, 1983. – P. 250.

В статье обсуждается вопрос о реализации намерения автора, который влияет на реализацию коммуникативного намерения адресата и адресанта. Авторы обращают особое внимание на роль фактора намерения в речевом общении и иллюстрируют конкретными примерами из художественной литературы. Доказывается, что существуют различные типы коммуникационных и иллюкативных целей, посредством которых адресат и адресат влияют друг на друга, создавая гармонизацию межличностных отношений.

УДК: 81-13

З.К. Омарова
КГУ им. А.Байтурсынова
Костанай, Казахстан
izaura2302@mail.ru

ПОЛИКУЛЬТУРНАЯ КОМПЕТЕНТНОСТЬ КАК ЦЕЛЬ ЯЗЫКОВОГО ОБРАЗОВАНИЯ

Современные тенденции развития общества характеризуются проявлением взаимозависимости всех сфер жизни общества, что выводит на первый план проблемы содействия более широкому взаимопониманию в мире с учетом духовных и культурных различий. В таких условиях к языковому образованию возникают новые требования в ответ на вызовы современности, а особую актуальность приобретают вопросы полиязычного образования и соизучения языков и культур в процессе подготовки человека к жизни в современном поликультурном мире. Для системы высшего образования это означает постановку задач подготовки студентов к межкультурному общению, формированию у них поликультурной компетентности, которые невозможно решить в рамках частной методики обучения тому или иному языку. Очевидным становится направление на полиязычие в языковой педагогике, осмысления сущности и закономерностей поликультурного образования в современном обществе.

Ключевые слова: языковое образование, поликультурность, поликультурная компетентность, структура поликультурной компетентности, компоненты

Среди основных тенденций развития современного мира характерными являются направленность мирового сообщества на межнациональное, глобальное сотрудничество и межкультурное взаимодействие. Поликультурность является одной из характеристик современного образа и стиля жизни, следовательно, существует объективная потребность развития поликультурной направленности языковой педагогики. Что закономерно определяет направление в системе высшего образования Республики Казахстан на развитие поликультурного взаимодействия.

В современных исследованиях проблем языкознания подчеркивается, важность не столько овладения вербальным кодом иностранного языка, сколько развития умений создавать в своем сознании «картину мира», свойственную носителю данного языка» [1]. Следовательно, языковое образование сегодня должно способствовать выработке способности к свободному общению и взаимодействию с представителями разных стран и культур на основе знаний языка, а также понимания ментальности, стиля жизни, традиций и обычаев других народов. Таким образом, мы можем выявить наличие ярко выраженной культуроведческой составляющей современного языкового образования. Кроме того, практика показывает расширение зоны полилингвального образования в Казахстане. Это

проявляется в использовании изучаемого языка в целях самообразования и как инструмента для вхождения в культуру соизучаемого языка.

В таких условиях языковое образование закономерно становится полифункциональным, многоуровневым и поликультурным.

Одним из путей достижения межкультурного диалога и поликультурного взаимодействия является развитие поликультурной компетентности как цели языкового образования.

Современной тенденцией для нашей страны является интенсификация межкультурных контактов Казахстана с представителями разных стран, что отразилось на формировании в казахстанском обществе социального заказа на подготовку высококвалифицированных специалистов с активной жизненной позицией, гибких и способных ориентироваться в меняющихся условиях жизни. Поэтому одной из важнейших и актуальных задач подготовки студентов Вуза становится формирование поликультурной компетентности. Значение поликультурной компетентности выпускников ВУЗа, как личностного интегративного качества только возрастает, поскольку без сформированных нравственных качеств и ценностных ориентаций, без знаний и умений по организации эффективного взаимодействия в сфере межличностных отношений, невозможно развитие науки и культуры. В связи с этим, языковое образование рассматривается как часть культуры, и средство развития гуманистической сущности человека. Таким образом, первостепенным в подготовке квалифицированного специалиста становится направленность на формирование поликультурной компетентности.

Поликультурная компетентность не только отражает умения и навыки в развитии взаимоотношений с инокультурными/иноязычными представителями, но и отражает всю совокупность овладения умениями эффективно действовать в зависимости от ситуации, основываясь на принятых в данном социуме нормах и ценностях.

В Казахстане принцип обучения иностранным языкам в контексте межкультурного диалога базируется на идее интеграции Евразийского пространства, что прослеживается в работах исследователей К.Ж. Кожаметовой, [2, 83-91], Г.К. Тлеужановой, [3, 36-40]. Исследователем Б.Б.Даумовой рассмотрены вопросы этнокультурной направленности в поликультурном образовании Республики Казахстан. Выводы исследователя, а также наша педагогическая практика, позволяет говорить о традициях билингвальной коммуникативной компетенции (в условиях сосуществования казахского и русского языков) [4, 26].

Анализ исследований проблемы поликультурного образования (А.П.Садохина [5], П.В. Сысоева [6], Е.М.Щегловой [7] и других) позволил выявить критерии поликультурной личности: готовность к межнациональному общению и сотрудничеству инокультурными/иноязычными представителями; умение жить в сотрудничестве; владение развитым национальным самоопределением; готовность и умение устанавливать добрососедские отношения с другими народами; стремиться к повышению общей культуры, быть ориентированным на взаимное культурное обогащение через освоение достижений в науке и культуре других народностей.

Всякая языковая система является общественно-историческим продуктом, отражающем исторические этапы, развитие и формирование культуры народа, традиции, фольклор и этноса. Язык же является фактом культуры и важным средством в общении между людьми в процессе передачи культурного опыта. Поэтому мы согласны с мнением Д.С. Лихачева, что «язык человека – гораздо более точный показатель его человеческих качеств, его культуры» [8, 80].

Язык и культура находятся в единстве и взаимосвязаны, что делает каждую личность носителем культурного богатства. Отличие культуры личности по мнению Д.С. Лихачева, которое мы разделяем, в частности, в том, что культура личности имеет свой отпечаток в виде личностных представлений о целях и средствах, мотивах и условиях, которые, как отпечаток идентифицируют и характеризуют данную личность «именно в данный момент и в данном

обществе» [там же]. Таким образом, возникает необходимость приобщения личностной культуры к культуре общества, что объясняет потребность в постоянной коммуникации.

Важность приобщения к поликультурности через полиязычие объясняется тем, что культура любого народа содержит в себе нечто общее для всего человечества, так и семантика любого языка отражает универсальные компоненты культуры человечества и уникальности и своеобразия отдельного народа. Таким образом, исследователями признается существование универсального семантического компонента, который обуславливает единство видения мира представителями разных культур и стран.

Социализация студентов ВУЗа в личностном и профессиональном плане в современное поликультурное пространство возможна путем формирования иноязычной коммуникативной компетенции. Что и является основной целью языкового образования в вузе.

Поликультурная компетентность дает возможность расширить границы миропонимания студентов; развивать межличностные и межкультурные взаимоотношения на основе толерантности; осознавать важность самоопределения собственной национальной культуры; способствует формированию глобального мышления и освобождению мышления от негативных проявлений культурных стереотипов.

Сформированная поликультурная компетентность характеризуется накопленным опытом толерантного отношения к многокультурному обществу, предрасположенностью к диалогу культур, а также сформированному опыту ведения этого межкультурного диалога; эмоциональной устойчивостью к культурным различиям; опыт и восприятие ценности по отношению к другому; эмпатией; отсутствием негативных культурных стереотипов.

Подробный анализ сущности и структуры поликультурной компетентности, позволил нам выделить в структуре поликультурной компетентности студента ВУЗа такие компоненты, как когнитивный, мотивационно-ценностный и деятельностно-поведенческий.

Мы рассматриваем знания, как инструмент осуществления межкультурного взаимодействия. Следовательно, когнитивный компонент предполагает освоение поликультурных знаний, позволяющих личности ориентироваться в поликультурном обществе, на основе знаний о феномене культуры; знаний своеобразия и ценностей мировой и отдельной культуры, знания по проблемам, возникающим в процессе взаимодействия в поликультурном обществе, знание сущности и способов самовоспитания поликультурной компетентности; знание культуры общения в поликультурном обществе.

Следовательно, овладение знаниями когнитивного компонента поликультурной компетентности студентов в системе будет способствовать пониманию целостности поликультурной картины мира, способствовать выбору позитивной стратегии во взаимодействии с представителями иных стран и культур, способствует овладению социально безопасными способами жизнедеятельности, что, в конечном итоге будет способствовать формированию эмоционально-ценностного отношения к собственной и иной культуре.

Мотивационно-ценностный компонент поликультурной компетентности студентов включает формирование таких качеств поликультурной личности, как эмпатия, бесконфликтность, толерантность, как осознанной необходимости психологического принятия личности другого, толерантного отношения к окружающей среде и принятии ответственности за результаты своей деятельности. Данный компонент затрагивает эмоциональную сферу личности, что проявляется в наличии позиционной рефлексии через осознание себя, как носителя определенной культуры, нации и языка. Рассматривание себя с трех позиций «Я» - «Я» с позиции себя – позволяет личности дать оценку своей культуре с позиции носителя; «Я» с позиции другого – позволяет осознать личности дать оценку своей культуре со стороны носителя другой культуры. Такая рефлексия позволяет студенту сделать новые шаги в познании себя, как личности в масштабах представителя своей нации культуры и языка, как представителя планеты и носителя планетарного сознания.

Следующим важным критерием, характеризующим сформированность мотивационно-ценностного компонента является, на наш взгляд, эмпатия. Эмпатия относится к способности представлять чувства и мысли другого с иной точки зрения, и к тому, в какой мере мы можем

их представить. В процессе налаживания связей межкультурной коммуникации эмпатия способствует установлению сбалансированных межличностных взаимоотношений.

Толерантность является психологической характеристикой, способствующей эффективному межкультурному взаимодействию, и формирующейся в результате его осуществления. Процесс же формирования толерантности продолжается не один год. Именно поэтому в поликультурном образовательном пространстве проявление толерантности – это яркий показатель наличия поликультурной компетентности.

Данные качества личности студентов на осознание общечеловеческих ценностей, значимости межкультурного диалога; и сформированной потребности активно участвовать в межкультурном диалоге, актуализировать постоянное культурное самообразование.

Указанные качества личности формируются в процессе практической работы по переработке предметных знаний в процессе аффективно-ценностной «фильтрации», и только затем, могут быть присвоены личностью, как собственные оценочные установки и поведенческие программы.

Деятельностно-поведенческий компонент поликультурной компетентности студента характеризуется как это ясно из названия, умениями, проявляющимися в деятельности и поведении. В психологии поведение человека, в широком смысле, определяется, как взаимодействие со средой, опосредованное его внешней (двигательной) и внутренней (психической) активностью, присущее индивиду. К «деятельностным» умениям относятся: умения приобретать научную информацию по проблеме; умения «переноса» в новые условия приобретенных знаний и приемов умственной деятельности; совершенствования профессиональных и коммуникативных умений; использование рациональных приемов в организации самостоятельной деятельности получения поликультурных знаний; осуществление самоанализ, самооценки получаемой информации; прогнозирования возможных результатов своей деятельности, а также ее корректирование и перестраивание; умений конструктивного разрешения межкультурных конфликтов; умения организации позитивного взаимодействия с представителями иных культур.

Мотивация в поведении личности также выступает, как побудительная сила, определяющая как направленность действия, так и каждое конкретное действие.

Деятельностно-поведенческий компонент выражен в ярком проявлении способности вступать в межкультурное взаимодействие. При этом общение даже может происходить на неродном языке для всех участников этого процесса, либо же с использованием вспомогательных языков. В подобной ситуации желание обмена мыслями и опытом выходит на передний план, несмотря на языковой барьер.

Совокупность трех обозначенных нами компонентов, в целостности и системности раскрывает структуру поликультурной компетентности студента ВУЗа. Развитие поликультурной компетентности у студентов ВУЗа возможно при условии овладения указанными компонентами, являющимся базовыми. Ведущий компонент структуры поликультурной компетентности студентов вузов - когнитивный, поскольку другие компоненты структуры компетентности формируются и развиваются на его основе.

Следовательно, для студентов с высоким уровнем сформированности поликультурной компетентности характерна демонстрация большого объема знаний особенностей и культурных различий разных стран и народов, высокую степень владения языком. Для таких студентов характерна устойчивая мотивация в межкультурном взаимодействии. Мышление студентов отличается высоким уровнем обобщения, творческим подходом в решении задач межкультурного взаимодействия. На личностном уровне демонстрируют способность безоценочного принятия чужого мнения, высокую социальную активность в поликультурном пространстве, что проявляется в осознанной готовности к межкультурному диалогу, готовности и умению установить межкультурный контакт.

Таким образом, формирование поликультурной компетентности решает задачи развития толерантных отношений и эмпатии у студентов различных культур и национальностей друг к другу, позволяет включиться студентам в профессиональную деятельность на основе субъект-

субъектных отношений и сформировать положительный взгляд на культурный плюрализм; способствует формированию опыта диалога и сотрудничества с представителями различных культур.

Список литературы

- 1 Минибаева Г. Б. Межкультурный интегрированный подход к преподаванию иностранного языка и литературы страны изучаемого языка/ Г.Б. Миннибаева - Известия Самарского научного центра Российской академии наук. - Выпуск № 4-5. – Том 11. – 2009
- 2 Кожахметова К.Ж. Поликультурное образование в условиях многонационального Казахстана: сущность и особенности Текст./ К.Ж.Кожахметова/ Сборник докладов. – Алматы, 2000. – С. 83- 91
- 3 Глеужанова, Г.К. Роль языка в формировании поликультурной личности Текст./ Г.К.Глеужанова // Материалы международной научно-практической конференции "Валихановские чтения 8". – Кокшетау, 2003. – С.36-40.
- 4 Даумова Б.Б. Аспекты этнокультурного образования и поликультурного воспитания в условиях Республики Казахстан// Вестник Челябинского государственного педагогического университета № 3. – 2011 – с. 23-27.
- 5 Садохин А.П. Межкультурная коммуникация. – М.: ИНФРА, 2009. – 278 с.
- 6 Сысоев П.В. Концепция языкового поликультурного образования. – М.: Еврошкола, 2003. – 235 с.
- 7 Щеглова Е.М. Развитие поликультурной компетентности будущих специалистов (На примере курсантов академии МВД): дис. ... канд. пед. наук: 13.00.08 / Щеглова Елена Михайловна. – Омск, 2005. – 213с.
- 8 Лихачев Д. С. Экология культуры/ Д.С. Лихачев.// Памятники Отечества – 1980. – №2.

Формирование полиязычной компетенции является одной из целей обучения иностранным языкам в образовательной политике Казахстана, и ориентировано на достижение социализации студентами ВУЗа в личностном и профессиональном плане и интеграции личности в современное мировое поликультурное пространство.

Сформированная поликультурная компетентность характеризуется накопленным опытом толерантного отношения к многокультурному обществу, предрасположенностью к диалогу культур, а также сформированному опыту ведения этого межкультурного диалога; эмоциональной устойчивостью к культурным различиям; опытом и восприятием ценности по отношению к другому; эмпатией; отсутствием негативных культурных стереотипов.

Поликультурная компетентность дает возможность расширить границы миропонимания студентов; развивать межличностные и межкультурные взаимоотношения на основе толерантности; осознавать важность самоопределения собственной национальной культуры; способствует формированию глобального мышления и освобождению мышления от негативных проявлений культурных стереотипов.

Формирование поликультурной компетентности может рассматриваться как основная цель языкового образования, отвечающая стратегическим запросам современного социально-экономического развития Казахстана в подготовке специалиста высшего образования к поликультурному общению и жизни в современном поликультурном мире.

Formation of multilingual competence is one of the objectives of foreign language teaching in the educational policy of Kazakhstan, and is focused on achieving the socialization of university students in personal and professional terms, and the integration of the individual in the modern world multicultural space.

Formed multicultural competence is characterized by experiences tolerant attitude towards a multicultural society, a predisposition to dialogue between cultures, as well as shaped by his experiences of doing this intercultural dialogue; emotional stability to cultural differences; experience and perceived value relative to the other; empathy; lack of negative cultural stereotypes.

Multicultural competence makes it possible to expand the boundaries of students outlook; develop interpersonal and intercultural relationships based on tolerance; recognize the importance of self-determination of their own national culture; It contributes to a global mindset and liberate thinking from the negative manifestations of cultural stereotypes.

Formation of multicultural competence can be seen as the main goal of language education that meets the strategic needs of modern social and economic development of Kazakhstan in preparation of professional higher education in multicultural communication and life in today's multicultural world.

ӘӨЖ: 811.512.122

А.С. Оразбаева
А. Байтұрсынов атындағы Қостанай мемлекеттік университеті
Қостанай, Қазақстан
aitbibi1970@mail.ru

ӘЛЕУМЕТТІК ТІЛДІК ҚАҚТЫҒЫСТАРДЫ РЕТТЕУДЕГІ ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ САРАПТАМА ҚЫЗМЕТІНІҢ РӨЛІ

Мақалада қазіргі лингвистиканың жаңаша мақсат-міндеттері, лингвистика және юриспруденцияның ортақ мәселелері, әлеуметтік тілдік қақтығыстарды реттеудегі лингвистикалық сараптама қызметінің рөлі жөнінде айтылады. Юрислингвистика әдеби тілдік норманы БАҚ-ндағы дәрекі қарапайым тіл мен өзге тілдермен шұбарланудан қорғайды. Әлеуметтік ортаның кез келген саласында қоғамдық қатынас құралы тіл табиғатының бұзылып жатқандығы байқалып тұрады. Ондай жағдайларда азаматтардың ар-ожданы заң алдында қорғалуы тиіс. Осыған орай мақалада лингвистикалық сараптама азаматтардың ар-намыс, қадір-қасиеті, авторлық құқықтарын заңмен қорғауды мақсат тұтатындағы айтылады.

Кілт сөздер: лингвистикалық сараптама, юрислингвистика, конфликт, құқық, сот процесі, сараптама өндірісі.

Қоғамдық өмірдің қай саласында болмасын қоғам мүшелерінің арасында гармониялық коммуникативтік қарым-қатынас әрқашанда мүмкін бола бермейді. Олардың арасында негативті эмоционалды психологиялық ауыр жағдайлар және түсініспеушіліктерге жол беріледі. Осылардан келіп адамдар арасында тілдік конфликтілер орын алады. Қоғам мүшелерінің арасындағы мұндай жағдайлар коммуникативтік әрекеттестіктерді реттеуге кері әсерін тигізеді. Қоғам мүшелері арасында болатын тілдік конфликтілер арнайы зерттеулерде «коммуникативтік жолы болмаушылық» деп аталады. Бұл термин сөйлеушінің айтайын деген ойының толық емес немесе жартылай жүзеге асырылуын білдіруімен түсіндіріледі. Қоғамдағы коммуникативтік жолы болмаушылықтардың барлығы коммуникативтік конфликтілерді туғыза бермейді. Коммуникативтік жолы болмаушылықтар мен түсініспеушіліктер және т.б. коммуникация процесстерінде қосымша тілдік қатынастармен: қайта сұрақ қою, анықтау, қайта түсіндіру т.б көмегімен сөйлеушінің айтар ойының толық жүзеге асырылуымен жол берілмеуі мүмкін. Конфликтілі ситуациялар екі жақтың қақтығысуымен немесе қызығушылықтарының, пікірлерінің, түсініктерінің келмеуінен және т.б. жағдайлардың әсерінен туындауы мүмкін.

Тілдік қызмет және оның нәтижесін зерттеудегі көп аспектілік және кешенділік лингвистиканың басқа ғылым салаларымен өзара әрекетінің нәтижесінде бүгінгі таңда өзекті болып отыр. Лингвистика мен құқықтану ғылымдарына ортақ салалар көп, осы себепті де бұл екі саланы жақындастыру үрдісі әбден орынды. Соңғы уақыттарда тіл білімінің бұрыннан

сақталып келе жатқан «заң», «бекіту», «ереже», «тәртіп белгілеу» сынды терминдерге қоса «прецедент», «презумпция», «кодекс», «кемсітушілік» (лингвистикалық), «тіл тазалығын қорғау» тәрізді жаңа терминдермен толығыуы тегін емес. «Қақтығыс» ұғымын әлеуметтану, психология, педагогика, құқықтану және лингвистика ғылымдары пайдаланады. Демек, кез келген салада қақтығыс пен жанжалдасу жүреді. Қақтығыс ретінде біз (лат. conflictus - қақтығыс) С. Ожеговтың пікірі бойынша қақтығыс деп үлкен жанжалды немесе дауды айтамыз. Аталған мәселенің теориялық және практикалық маңызы тілдің заңдық аспектісіне сүйенеді. Адамдардың өзара қарым-қатынасын алсақ, олардың өзара әрекеттесуі көбіне екі жақты көзқарастардың қайшылығы, қызығушылығы мен мақсаттарының сәйкессіздігі нәтижесінде қалыптасатын жанжал туындатады, осы жерде құқықтану мен лингвистика ғылымдарының өзара әрекетінің маңыздылығы көрініс табады. Бірсыпыра көрнекті ғалымдардың тұжырымдамаларына сүйене отырып, заң лингвистикасына зерттеу нысаны тіл мен құқықтың өзара қарым-қатынасы болып табылатын ғылыми пән деген анықтама беруге болады. Арнайы заң тілін қалыптастыру мен жүзеге асыру, тілдің қатысынан туындаған жанжалдарды заң жүзінде реттеу (кісіге тіл тигізу, қоғамның пікірін бұрмалау, зорлық-зомбылыққа итермелеу, шығармашылық ұрлық), ел ішіндегі тілдік әрі әлеуметтік сипаттағы сыртқы және ішкі мемлекеттік қарым-қатынастарды (мемлекеттік тіл және ұлтаралық тіл мәселесі) заң көмегіне сүйене отырып жүйелеу - бұлар заң лингвистикасының негізгі аспектілері болып саналады.

Заң лингвистикасы лингвистикалық (лингвистикалық қақтығыс ілімі, әлеуметтік лингвистика, лингвистикалық экология, тілдік актілер теориясы, терминология) және лингвистикалық емес (құқықтану, сот психологиясы және т.с.с.) пәндермен тығыз байланысты. Жанжал мәселесі өмірлік феномен ретінде түрлі ғылым салаларының «қиылысу нүктесі» яки ортақ мәселесі болып табылады. Бұл мәселені заңгерлер, әлеуметтанушылар, психологтар, лингвисттер, оқытушылар зерттей алады.

Жанжал коммуникативтік байланыс негізінде ғана туындауы мүмкін. Қарама-қарсы позиция немесе ешқандай айқын мақсатта ойластырылмаған әрекет қақтығыс тудыра алмайды және бір ғана қатысушы жанжалға себеп бола алмайды. Осыған орай, қақтығыс-коммуникативтік негізде қалыптасатын екі жақты әрекеттің нәтижесі. Мұндай қақтығыстарға дәрекі сөйлеу, жала жабу, жәбірлеу, құқық қорғауға қарсы қызметке шақыру, зорлық-зомбылық және агрессия, ұрлық (плагиат), тілдік алаяқтық, телефон терроризмі, жеке тұлғаға немесе ұжымға қатерлер төнгізу, бопсалау, яғни тілдік экстремизмнің өзге де көріністері жатады. Тіл байлығын орынсыз пайдалану ауыр моральдық және жиі заңсыз (қылмыстық-құқықтық немесе азаматтық-құқықтық) салдарды туындатуы мүмкін.

Коммуникативтік қарым-қатынас жағдайында тараптардың бірі келесісінің ар-ұжданы мен моральдік келбетіне негативтік тілдік құралдарды қолдану арқылы нұқсан келтірген жағдайларда тілдік конфликт орын алады. Конфликт өмір шындығы ретінде көптеген ғылымдардың зерттеу нысаны болып табылады. Бұл жағдайда лингвистің негізгі міндеті – конфликт туғызған негативті тілдік құралдардың мәні мен мағынасын түсіндіру және конфликтіні шешу болып табылады. Конфликтілі ситуацияны туғызған тілдік құрал және оның лексика-семантикалық сипаты лингвист-сарапшының назарында болуы қажет.

Сот жүйесінің қосымша тергеу жұмыстарын жүргізу үшін лингвистикалық сараптама түрлі міндеттерді шешу жұмыстарын қарастыруы қажет. Сот процестерінде адамдар арасындағы тілдік конфликтілер лингвистикалық сараптама нысандары болып келеді. Лингвистикалық сараптаманың мақсаты – қолданбалы лингвистиканың бір үлгісі ретіндегі тілдік конфликтілерді лингвистикалық теорияның нақты ережелері және заңдылықтарымен анықтай отырып түсіндіріп беру. Бұл жерде лингвист-сарапшының басты міндеті тараптардың арасында тілдік конфликт туғызып отырған тілдік құралдардың, яғни диалогтік немесе басқа тілдік мәтіндерді құрайтын сөздердің лексикалық мағыналарында адамның ар-ұжданы мен моральдік келбетіне негативті мағыналы сөздердің бар не жоқ екендігін теориялық және қолданбалы лингвистикалық зерттеулер жүргізу арқылы дәлелдеп беру. Сондықтан, белгілі бір ситуацияларда туындаған тілдік конфликтілердің мәтіндерінің

лексикасын нақты фактілер негізінде түсіндіру мүмкіндігімен қамтамасыз ететін сәйкес лингвистикалық теорияны анықтап алу қажет.

Лингвистикалық сараптаманың маңызды міндеттерінің бірі – қоғам мүшелерінің арасында фактілер мен оқиғалардың нақты фрагменттерін шындық категориясының шеңберінде сипаттау және түсіндіру. Лингвистикалық сараптама лингвистика мен юриспруденцияның тоғысында ортақ проблемалардың мүддесі үшін қызмет етеді.

Жоғарыда айтылғандардың негізінде тілдік конфликтілі мәтіндердің қаншалықты шындыққа қатысты екендігін лингвистикалық сараптама жасау арқылы дәлелдеудің қажеттігі неде деген сұрақ туындайды. Жалпы лингвистикалық сараптаманың, сондай-ақ кез-келген сараптаманың қажеттілігі келесілермен түсіндіріледі. Айталық, қоғамдағы тілдік конфликтілерге қатысты проблемаларды теориялық лингвистиканың ережелері және практикалық лингвистиканың заңдылықтары шеңберінде заң жүзінде шешіп бере алмасақ, аталмыш проблемаларға қатысты азаматтардың құқықтарына нұқсан келеді. Ал азаматтардың құқығы заңмен қорғалуы тиіс. Конфликтілі ситуациялардың заң жүзінде қаншалықты шындыққа қатысты екендігі тек юрислингвистика мен лингвистиканың тоғысындағы ортақ проблемаларды қарастыратын Қазақстан Республикасы үшін жас ғылым саласы болып табылатын юрислингвистиканың негізгі зерттеу нысаны болып табылады. Лингвистикалық сараптама арқылы сот жүйесі жұмысының тиімділігін арттыруда лингвистер мен құқықтанушылар өзара әрекеттестікте қызмет етулері қажет. Зерттеу жұмысының нәтижесінде ұсынылған лингвистикалық сараптамаға сәйкес заңгер құқықтық баға береді, ал мазмұны мен түрі, сондай-ақ оның қаншалықты шындық фактіге қатыстылығын дәлелдеу - лингвистің үлесіне тиеді. Белгілі бір тұлғаның ар-ожданы мен абыройы, қызметік репутациясына нұқсан келтіретін конфликтілі мәтіндермен жұмыс істеуде лингвист-сарапшы мынадай сұрақтардың төңірегінде сараптама жүргізуі мүмкін:

1 Мәтінде белгілі бір тұлғаға бағытталған негативті сөз немесе ақпарат бар ма?

2 Егер негативті сөз немесе ақпарат болса, ол қандай формада берілген (шындыққа қатысты нақты фактілермен бекітілуі қажет)?

3 Мәтіннің коммуникативтік бағыты қандай?

4 Мәтінде бұқаралық сипат бар ма?

Ал конфликтілі мәтін экстремистік мазмұнда болса, лингвист-сарапшы келесідей сұрақтардың төңірегінде сараптама жүргізуі мүмкін:

1 Мәтін мазмұнында ұлттық, нәсілдік, діни белгілері бойынша біріккен топтар жөнінде негативті ақпарат бар ма?

2 Мәтін мазмұнында ұлттық немесе әлеуметтік топтардың тұлғаларына қатысты балағаттау сипатындағы сөздер мен ақпараттар бар ма? Бар болса, олар жеке тұлғаларға әлде бүкіл топ мүшелеріне бағытталып айтылған ба?

3 Мәтін мазмұнында белгілі бір ұлттық немесе әлеуметтік топтың басқа ұлттармен немесе топтармен салыстырғанда кем екендігін сипаттайтын сөздер бар ма?

4 Бір ұлттың немесе әлеуметтік топтың басқа ұлттар мен әлеуметтік топтардан артықшылығы айтылған ба?

5 Мәтінде бір ұлтты немесе әлеуметтік топты келесі бір ұлтқа немесе әлеуметтік топқа жауықтыруға шақыру мазмұнды сөздер бар ма?

6 Мәтінде мемлекетке немесе билік өкілдеріне өшігу немесе зорлық әрекетке шақыру мақсатын көздейтін сөздер мен ақпараттар бар ма?

7 Мәтінде билік өкілдерінің қызметі немесе олардың лауазымдық міндеттерін атқарулары бойынша негативті мазмұнды мәліметтер бар ма? Егер ондай мәліметтер бар болса, олар қандай формаларда берілген (дәлелдейтін фактілерді келтіру қажет)?

Лингвист-сарапшыға ұсынылатын сұрақтар төңірегіндегі пікіріміздің дұрыстығын юрислингвистика саласында зерттеу жұмыстарымен айналысып жүрген әріптестеріміздің тұжырымдары да растайды: «Лингвистикалық сараптаманың нысанына тауарлардың атаулық белгілері, жекелеген сөздер, сөз тіркестері мен сөйлемдер және мәтіндер секілді сөйлеу іс-әрекетінің өнімдері жатады. Сараптама нысаны болатын ақпарат дереккөздері - тікелей

дереккөздер, жанама дереккөздер деген екі түрге бөлінеді. Тікелей дереккөздерге баспа мәтіні, ұнтаспа жазуы, сөйлеудің даулы шығармалары, жанама дереккөздерге куәлардың көрсетпелері, сот хаттамалары жатады» [1, 57].

Ал лингвистикалық сараптаманың пәні зерттелетін объектінің белгілі бір лингвистикалық бөлігі болады. Оның мақсаты — сөз бен сөйлеу мазмұнының шын/жалған, мүмкін/мүмкін емес екендігін сипатталушы объектіге қатысты мұқият зерттеу жүргізу.

Лингвистикалық сараптама — заңдық маңызы бар мәліметтерді нақтылау мақсатында өкілеттілі тұлға немесе орган тағайындайтын лингвистикалық зерттеудің бір түрі. Лингвистикалық сараптама - процессуалдық-заңдық аспектіде құқықтың тиесілі процессуалдық салаларымен (Қазақстан Республикасының ӘҚК, Қазақстан Республикасының ҚІК, Қазақстан Республикасының ӘІК) реттелетін қызметтің түрі. Демек, сараптама — дәлелдік ақпарат алудың тәсілі немесе құралы, сараптама дәлелдік ақпаратты басқа жолдармен (тәсілдермен) алу мүмкін болмаған жағдайда тағайындалады. Лингвистикалық сараптама міндетті емес сараптамалық зерттеудің түріне жатады. Лингвистикалық сараптама қорытындысының заңдық күшіне, әлеуетіне тергеуші, сот органдары процессуалдық істің басқа дәлелдемелерімен салыстыра отырып баға береді. Лингвистикалық сараптама - лингвистикалық аспектіде айтылған сөздің объектіге (объектілерге) қатысты алғанда шын/жалған немесе мүмкін/мүмкін емес екендігін сипаттайтын нысандарды зерттеудің түрі. Бұл тұрғыдан келгенде, лингвистикалық сараптама өндірісі тіл теориясында осы уақытқа дейін қалыптасқан лингвистикалық нысандарды зерттеудің тіл біліміндегі әдістемелерін негізге алады. Қазіргі сөз мәдениеті тілдік нормаларды дұрыс қолдануды ғана емес, сөздің тиімділік теориясын меңгеруді үйретеді, сапалы, орынды сөз тілдік норма шарттарына сай стилистикалық және эстетикалық бағдарға құрылған болуы шарт. Орынды сөздің құрамына сөз әдебінің компоненттері толық қатысады деген сөзіміздің ақиқаттығын мына жолдармен дәлелдейміз: «Қазіргі мәдени-ғылыми, ресми-ақпараттық коммуникацияның сөз мазмұны мен мәніне қоятын талабы өте жоғары, осының көкейкесті даулы мәселелерін шешу үшін соттық-лингвистикалық сараптамаға жүгінеді» [2, 109]. Айыптаушы мен айыпталушының, сотқа жүгінген жеке тұлғаның және түрлі даулар арасындағы әр түрлі қақтығыстар мен шиеленістерді шешуге лингвистикалық сараптаманың орасан зор рөлі бар. Лингвистикалық сараптаманың негізгі нысаны - субъектінің сөзі. Прагматиканың негізгі қарастыратын мәселесі - сөздегі сөйлеушінің ниеті (интенциясы). Заңгерге қылмыстық, азаматтық заң бұзушылардың «әрекетіндегі» ақиқатты табуға қиыншылық тудыратын мәселелерді шешуде лингвист-сарапшы негізгі рөл атқарады.

Лингвист-сарапшы лингвистикалық сараптаманы сапалы түрде жүргізе отырып, дйттеген мақсатына жету үшін, келесідей кәсіптік құзыреттіліктерге ие болуы қажет:

1 Лингвистика аясындағы заманауи ғылыми парадигмаларды және оның даму динамикасын, лингвистикалық зерттеулердің әдіснамалық принциптер жүйесі мен әдістемелік тәсілдерін білу;

2 Гуманитарлық ғылымдар шеңберіндегі ғылыми-зерттеулер үшін теориялық және практикалық білімдерді қолдану және сын тұрғысында талдай білу, білімін өз бетінше жетілдіру;

3 Лингвистикалық терең білімі болуы;

4 Коммуникативтік стратегиялар мен әдіс-тәсілдерді стилистикалық және тілдік нормаларды және оларды шешу мақсатында қолдана білу.

Лингвистикалық сараптама жасау барысында сарапшы лингвистің құзіретіне: адамдар мен азаматтарға тіл тигізу; жала жабу, өсек-аяң, масқаралайтын мәліметтер тарату; қоқан-лоққы, қорқыту; ұлт, дін аралық, әлеуметтік араздықтар мен экстремистік әрекеттерге үндеу тілдік мазмұн тұрғысында баға беру жатады. Сарапшының лингвистикалық сараптамасының бірнеше мақсаты бар. Олар: сарапшыға сот қойған сауалға байланысты ақиқат немесе жалған деген тиянақты түйін, мүмкін не мүмкін емес деген оң не теріс қорытынды жасау; ақиқат не жалған мәліметтерге тілдік тұрғыда берілген кәсіби оң не теріс баға сот үдерісіне дәлелдеме болу. Мәселен, бір адам екінші адамды балағаттаса немесе біреуге біреу жасамаған

жамандығын жасады деп жала жапса, әлде өз дініндегі адамдарды өзге дін иелеріне қарсы жауласуға үндесе, шақырса, олардың мазмұнына сот сараптамасының лингвистикалық сараптамасын жасауға тура келеді.

Лингвистикалық сараптаманы жүргізу қажеттілігі көбіне сот істерін жүргізу және қарастыру кезінде заңдық фактілерді белгілеу үшін туындайды, көп жағдайда «лингвистикалық сараптама» түсінігі «соттық лингвистикалық сараптама» түсінігімен бара бар. Лингвистикалық сараптама дәлелдеу құралы болып заңдық маңызды фактілерді анықтау мақсатында заңды тұлғамен (орган) тағайындалады. Сарапшының алдында заңдық сипаттағы қызметпен байланысты нақты міндеттер қойылады. Лингвист-сарапшы өз қызметін нақты міндеттер шеңберінде ғана жүзеге асыруға құзыретті деп айтуға болады: «Ең көп таралған міндеттер болып мыналар табылады: айтылған сөздердің мағынасын айқындау мақсатындағы зерттеу; коммерциялық белгілердің түпнұсқа екенін анықтауды зерттеу, сондай-ақ оларға қарсы қойылған белгілермен шатастыру дәрежесін зерттеу (фонетикалық, семантикалық және графикалық белгілерімен); ауызша белгілерді қоса алғанда аралас тауар белгілеріндегі басым элементті анықтау» [3, 85].

Қазіргі кезде орыс және қазақ тілдеріндегі мәтіндер қылмысты ашуға және тергеу жүргізуге немесе азаматтық дауларды шешу үшін қажетті дәлел ретінде алға тартылатын көп істер қазақстандық соттарда қаралып жатыр.

Бұқаралық ақпарат құралдары кейде шындыққа сәйкес келмейтін, азаматтардың арнамысына тиетін ақпаратты таратып жатады. Тағы бір жағдайларда журналистерге осындай кінә тағып, оларды орынсыз айыптайды. Жөнсіз жарнамаға бәсекелестікке қатысты істерде, патент төңірегінде туындаған дауларда да ауызша жасалған құқық бұзушылықтар орын алып жатады. Тәжірибе көрсетіп отырғандай, мұндай істерді қарағанда көптеген фактілерді анықтау үшін филологиялық мәтінтану, қолданбалы лингвистика, қолданбалы сөйлеу т.б. салалардағы арнайы білімді қолдануды қажет етеді. Филология саласында арнайы (сараптамалық) білімдер - осы критерийлердің негізінде дау тудырған мәтінді жан-жақты және терең талдау үшін қажет.

Алайда лингвист (базалық филологиялық білімі бар маман) даулы мәтінді кез келген жағдайда білікті де объективті түрде зерттей алмайды, себебі ол үшін оның ғылыми тәжірибесі мен ғылыми білімдерінен тыс, табиғи тілдің заңдық сипаты деп аталатын мәселеде түсінігі болуы керек және заң саласында тілді қолдану ерекшеліктерін білу қажет, сондай-ақ лингвистикалық (филологиялық) сараптама жүргізгенде құқықтық жолмен реттеу және құқықты қолдану мәселелерінде түсінігі болуы керек.

Құқықтану саласы мен лингвистиканың бірлескен тұсындағы жаңа атауға ие болған лингвистикалық сараптама өзінің көкейкесті сұрағының ақиқатын табуға ұмтылды. Құқықтану саласының араласпайтын жері жоқ, сараптама соның дәлелді, фактілік айғағын растайтын құрал болғандықтан, лингвистикалық сараптама да құқық негіздерінің шындығын табуда үлкен рөл атқарады. Айғақты дерек - прагматикалық фактордың сөзі, жазбаша мәтін. Заңгердің сөзі мен лингвист сөзінің айырмашылығы бар ма, ұқсастықтары қандай? Заңгер субъект категориясының, сөзінің мән мәтінін толық түсіне бермеуі де мүмкін, тек лингвист қана оны түсіндіріп бере алады, бірақ заңгер сияқты лингвист құқықтық мәні бар жағдайларды, құқықтық категорияларды білмеуі мүмкін. Заңгер мен лингвист бірлесе отырып заң мәтіндеріне лингвистикалық сараптама жасау арқылы даулы мәселелердің дұрыс шешімін табады.

Заңнамалық лингвистиканың лингвистикалық сараптамасын қазақ тіл білімінің арнайы нысаны етіп қарастыру – лингвистикамыздың алдында тұрған келелі мақсат-міндеттердің бірі. Саяси, еңбек, психологиялық, адамгершілік-этикалық сынды кез келген жанжалдың тілдік өкілдігі болады. Қорытындылай келе, заң лингвистикасының қазіргі жағдайы филология мен құқықтану зерттеушілерінің алдына жаңа ғылым пәні мен нысанын саралау және тіл мен құқық тоғысуынан туындайтын құбылыстардың заң және лингвистикалық аспектілерін айқындау мәселесін қоятынын тұжырымдауға болады.

Әдебиеттер тізімі

1 Бринев К.И. О презумпциях лингвистической экспертизы: конфликтные высказывания на шкале сведения [Текст]: мнение / К.И. Бринев - Юрислингвистика –7: язык как феномен правовой коммуникации. – Барнаул, 2006. – С. 50-59.

2 Бельчиков Ю.А. Инвективная лексика в контексте некоторых тенденций в современной русской языковой коммуникации [Текст]: материалы конференции - Ю.А. Бельчиков. Филологические науки. – 2002. – № 4. – С. 103-138.

3 Галяшина Е.И. Возможности судебных речеведческих экспертиз по делам о защите прав интеллектуальной собственности [Текст]: сборник научных трудов / Е.И. Галяшина - Интеллектуальная собственность. Авторское право и смежные права. – 2005. – № 9. – С. 66-93.

Юрислингвистика – раздел лингвистической науки, переживающий в настоящее время период активного развития. В лингвистической литературе соединение языка и юриспруденции не рассматривается как форма исследования. Роль лингвистической экспертизы в уголовном процессе не рассматривается в качестве прикладной лингвистики. Язык права исследуется как социальный феномен, проблемами, которыми занимается юрислингвистика. Состояние юридической лингвистики как науки находится на стадии активных научных исследований языка права на стыке лингвистики и юриспруденции.

Yurisingvistika – section of linguistics, which is currently going through a period of active development. In linguistic literature, the connection of language and jurisprudence is not considered as a form of research. The role of linguistic expertise in the criminal process is not considered as applied linguistics. Legal language is studied as a social phenomenon, problems, that yurisingvistika concerns with. The status of linguistics as a science is at the stage of active research of legal language in between linguistics and jurisprudence.

УДК 81'38

А.С. Смагулова, Т.Л. Кучерявая
Костанайский государственный университет имени А. Байтурсынова
Костанай, Казахстан
tatyana_ku4@mail.ru

МОДЕЛИ СРАВНЕНИЯ КАК СПОСОБ ВЕРБАЛИЗАЦИИ ЭМОТИВНОГО КОНЦЕПТА «ГОРЕ/ПЕЧАЛЬ» В НОВЕЛЛАХ ЭЛИС МАНРО

В статье рассматривается эмотивность как феномен когнитивной лингвистики и способы ее реализации через сравнение. Представлены примеры композиционно-языковой роли сравнений в тексте в качестве компонентов текста. Авторами приводятся сравнения эмоциональных концептов «горе», «печаль», примеры вербализации концептов «горе», «печаль» посредством сравнения в границах эмотивно-семантических полей. Даются описания подходов к определению категории эмотивности. Авторы дают обоснование выбора коннотации как более приемлемого подхода, способствующего наиболее полному эффекту вербализации данного концепта в рамках авторского стиля.

Ключевые слова: концепт, эмотивность, вербализация, метафорическое сравнение, идиостиль, авторский стилистический приём.

Эмотивность как феномен когнитивной лингвистики не может быть рассмотрена в отрыве от психологии эмоциональной сферы и эмотивной лексики. Само понятие эмотивности

рассматривается в разных аспектах, единообразного определения не существует. В рамках данной статьи логично ограничиться наиболее объективными, на наш взгляд, трактовками категории эмотивности.

Такие ученые, как Л. Г. Бабенко, Е. М. Галкина-Федорук, Н. М. Баженов, А. М. Финкель считают, что данная категория включает в себя все средства отображения эмоций: названия эмоций и группы слов, в значениях которых эмоциональность присутствует как коннотация либо эмоциональность приобретает в контексте [Цит. по: 3, с. 143]. Представители другой точки зрения на этот вопрос (В. И. Шаховский, Д. Н. Шмелев, И. Б. Голуб, В. Н. Телия, И. И. Сандомирская, Т. А. Графова, Е. М. Вольф и др.), настаивают на том, что эмотивность соотносится только с экспрессивной эмотивной лексикой. Сюда следует относить «слова (или лексико-семантические варианты), являющиеся носителями информации об эмоциональном отношении говорящего к действительности» или «содержащие в своих значениях эмоциональную оценку обозначаемых предметов и явлений» [там же, с. 144].

Одной из главных особенностей эмоций является их динамический характер: эмоциональные состояния и переживания изменчивы, континуальны, быстротечны. Другая особенность состоит в том, что эмоциональные переживания относятся к числу предметов, не доступных прямому наблюдению, т. е. предметов невидимого мира.

Мысль о создании типичных ситуаций для изучения эмоционального состояния легла в основу серии исследований эмоциональных концептов как набора прототипических ситуаций. Смысловой подход был впервые предложен А. Вежбицкой; согласно ему эмоции описывались через прототипические ситуации, в которых они возникают [цит. по: 4, с. 33]. Система когнитивных сценариев эмоции включает в себя, как правило, один прототипический сценарий, представляющий концепт так, как он обычно существует в обыденном сознании, и ряд отступлений от прототипического сценария, то есть парапрототипические сценарии эмоций.

В ряде лингвистических исследований наибольшее распространение получил метафорический способ определения «собственно эмоций» в тексте. Дж. Лакофф и М. Джонсон отмечают, что языковые средства выражения эмоций в высшей степени метафоричны. Эмоция почти никогда не выражается прямо, но всегда уподобляется чему-то [5, с. 256]. Другими словами, при метафорическом подходе эмоция часто описывается через действие, которое она производит на человека.

Суть лингвистического понимания категории эмотивности заключается в том, что эмоциональность присуща самому слову, его семантике, входит составной частью в лексическое значение слова, что непосредственно отражается на текстовой эмотивности.

Современная текстолингвистика позволяет изучать языковые явления комплексно, в сочетании различных аспектов. В данном исследовании, вслед за О. Е. Филимоновой, эмотивность художественного текста рассматривается нами с опорой на такие характеристики эмотивности, как эмотивный фон, эмотивная тональность, эмотивная окраска, эмотивная направленность, эмотивная модальность.

Эмотивный фон текстов художественного стиля создаётся благодаря сложному взаимодействию эмотем различных типов. Эмотивный фон может быть представлен политематизмом, взаимодействием нескольких эмотем одного или разных типов. Эмотемы в художественных текстах способны выполнять замещающую функцию, дублируя содержание рациональных эмотивных тем [6, с. 112].

Эмотивная направленность реализуется с помощью языковых средств, выражающих либо эмоциональное переживание субъекта (это хорошо/плохо для меня), либо его эмоциональное отношение (это хорошо/плохо). Иначе говоря, здесь наблюдается проявление модальности. Модальность – феномен многоаспектный. Традиционно модальность рассматривалась как обязательный признак предложения, при этом выделялась отдельно объективная и субъективная модальность. Под объективной модальностью понимают отношение высказывания к внеязыковой действительности. Под субъективной модальностью видят выражение отношения говорящего/ пишущего к тому, что он сообщает.

Как вполне обоснованно считает Н. А. Сребрянская, наиболее важными достижениями автора, нашедшими отражение в его монографии и не утратившими актуальности в современных теориях эмотивности, представляются следующие.

1). Проведено разграничение между эмотивностью и экспрессивностью, между денотативностью и коннотативностью эмотивной семантики, дан анализ и описание структуры коннотативного значения, проведено разграничение между обозначением, выражением и описанием эмоций.

2). Разработаны принципы категоризации и классификации эмотивной лексики. Каждый из этих принципов может стать самостоятельным направлением в ее изучении, открыть новые перспективы анализа подобной лексики и текста.

3). Дана подробная характеристика эмотивного текста. В. И. Шаховский впервые обосновывает необходимость учета новой категории текста – категории эмотивности, обладающей огромной объяснительной силой [7, с. 208].

В.И. Шаховский проводит четкое разграничение между лингвистическими и нелингвистическими понятиями, которые существовали до появления эмотивной лингвистики (известно, что ранее имел место перенос терминов из области психологии - эмоциональность, эмпатия, эмоциональное заражение).

К определению категории эмотивности нам кажется более обоснованной именно коннотация, которая проявляется зачастую в контексте и способствует наиболее полному эффекту вербализации того или иного концепта в рамках авторского стиля. Индивидуальность авторского стиля заключается в наличии специфической совокупности авторских стилистических приёмов, характеризуется наличием определённого принципа отбора и комбинации различных языковых средств и их трансформаций в предложенной автором концепции. Индивидуальный авторский стиль письменной речи подразумевает вербальную форму выражения индивидуально предпочитаемых автором языковых средств и их грамматических и лексических значений. Изучение индивидуальной авторской стилистики – это исследование авторского выбора речевых средств, замысла и его исполнения, воплощения в текст. Н. А. Фатеева также рассматривает идиостиль как определенным образом организованную структуру и обозначает его как «совокупность глубинных текстопорождающих доминант и констант» [8, с. 77]. В данном исследовании выделяется четыре типа структурных элементов идиостиля, различающихся уровнем формализации: ситуативные, концептуальные, операциональные и композиционные «метатропы». Образуя иерархически упорядоченную, но при этом замкнутую систему, «метатропы» идиостиля представляют собой его «костяк».

Ю.Б. Боров, говоря о структуре стиля литературы в целом, выделяет разные слои стиля, например, национальная стилистическая общность, опирающаяся на жизненный опыт данного народа, национально-стадиальная общность, отражающая национальный стиль народа на определенном историческом этапе и т.п. На уровне отдельного писателя он вычленяет следующие слои: 1) индивидуальный стиль художника, отражающий особенности его художественного мышления на протяжении всего творчества, 2) стиль периода творчества, 3) стиль произведения, 4) стиль элемента произведения [8, с. 134]

Также существует деление признаков идиостиля на формальные (связанные со статистическими характеристиками языка произведения) и неформальные. К неформальным признакам можно отнести особенности употребления различных выразительных средств языка: фонетических (аллитерация, ассонанс, звукопись и другие), лексических, фразеологических, грамматических [8, с. 231].

В рамках нашего исследования актуальными являются именно неформальные признаки. В связи с этим необходимо остановиться на некоторых особенностях творчества писателей, чьи произведения стали объектом исследования.

Языковое пространство англоязычной прозы в большей или меньшей степени основано на различных моделях сравнения. Метод сравнения всегда проявляется в произведении как

способ выражения идиостиля писателя, понимаемого как специфическая совокупность авторских стилистических приёмов.

Г.Д. Ахметова в своем труде «Языковое пространство художественного текста» утверждает, что метафора является художественным образом, а метафорические сравнения – образными [1, с. 65].

Л.П. Крысин выделяет различия между метафорой и метафорическим сравнением, а именно: метафора характеризуется отсутствием «подвижности», тогда как метафорическое сравнение обладает синтаксической подвижностью [2, с. 28].

Что касается семантического аспекта, то очевидно, что метафорическое сравнение является более сложным в смысловом плане, т.е. содержит в себе несколько смыслов. Иногда для понимания глубинного смысла необходим анализ в метатекстовом смысле.

А. Вежбицкая предложила следующий способ моделирования семантических отношений между сравнением и метафорой на фоне сходных языковых явлений:

Сравнение–	«можно сказать, что это могло бы быть...»
Метафора –	«можно сказать, что это не..., а ...»
Выражение	«можно сказать, что...»
Гипербола	«более чем очень; можно сказать, что...» [3, с. 146].

В стилистическом плане метафорическое сравнение служит цели привлечения внимания читателя, выделения значимых моментов, обогащения комплекса речевых средств.

В художественной речи роль сравнения очень велика, потому что оно более полно выражает объяснения через контраст, оттенки или параллели. Композиционно-языковая роль сравнений в тексте связана с тем, какую роль играют сравнения в качестве компонентов текста. Сравнения используются как для описания внешности героев, так и для передачи внутреннего мира человека.

И, наконец, наиболее важным фактором становится эмотивность: метафорическое сравнение в большинстве случаев направлено на интенсификацию эмоционального воздействия на читателя либо на отражение эмотивности отдельно взятого концепта.

Таким образом, изучение метафорического сравнения в контексте вербализации эмотивных концептов затрагивает различные аспекты лексико-стилистического, семантического, творческого характера, рассматриваемые в рамках лингвокультурного подхода.

Обращение к рассмотрению данной проблематики на основе анализа идиостиля Э. Манро, лауреата Нобелевской премии по литературе 2013 г., необходимо предварить некоторыми обобщениями, основанными на изучении текстов новелл разных периодов ее творчества.

Э. Манро, являясь канадской писательницей, в своем идиостиле демонстрирует такие черты, как предельный лаконизм, сдержанность, намеренное избегание любых выражений «цветистости» языка; в этом проявляется наряду с индивидуальными предпочтениями автора в большой степени и этнокультурный фактор.

Этим, в частности, объясняется сравнительно редкое обращение Э. Манро к сравнению в его непосредственном понимании. Мы поставили задачей в данном небольшом исследовании предпринять анализ применения различных моделей сравнения в идиостиле Э. Манро на основе вербализации эмотивного концепта «горе/печаль».

Концептуальное поле эмотивного концепта достаточно обширно (см. рис. 1):

Концептуальное поле
эмоции печаль/горе в
английском языке

- *anguish – grief – heart ache - heart-break - broken heart – woe – sorrow – pain - hurt – ache – pang – scar – affliction – agony – wound – sadness – suffering - despair - gloom – distress – desolation – bereavement – dole – yearning – mourning – depression – discontent – melancholy – nostalgia - ennui - boredom – lassitude – apathy – emptiness.*
- **Концепт grief - доминанта данного синонимического ряда.**

Рисунок 1– Концептуальное поле эмоции горе /печаль в английском языке

В текстах новелл Э. Манро наиболее часто используются возможности синонимического ряда:

When she was not mad at us her voice would be throaty and exasperated, not unfriendly, but in no way wise or tender or reproving, with the full tones, *the suggestion of sadness*, that I expected in a mother. / Даже если на нас не злились, голос у нее был хриплым и недовольным, не злым, но и не добрым; в нем не было ни проникновенности, *ни скрытой грусти*, которые, как мне казалось, должны быть у матери (*Face / Лицо*).

Здесь использована ЛЕ *sadness* – элемент концептуального поля эмоции *grief*; иначе говоря, реализованы возможности синонимического ряда.

Вербализация концепта осуществляется посредством создания фреймового окружения – этому способствуют такие эпитеты, как *throaty and exasperated/ хриплый и недовольный (о голосе)*, способ повтора отрицательных глагольных форм: *she was not mad; no way wise or tender or reproving*.

Пример использования метафорического сравнения представлен в следующем фрагменте:

*There is no sorrow
Time heals never;
No loss, betrayal,
Beyond repair.*
(«Face»)

Нет больше *грусти*,
Чей лекарь время;
Как ни бывало
Утрат, предательств –
Все миновало.
(«Лицо»)

Здесь мы видим пример метафоры *время-лекарь*, использованной в смысле развернутого эпитета к концепту *грусть*; иначе говоря, *грусть, проходящая со временем*; семантическая структура метафорического сравнения в данном случае может быть представлена в следующем виде: «можно сказать, что нет грусти, проходящей со временем, т.е. грусть прошла». Метафорическое сравнение используется автором в целях передачи через портретное описание внутреннего состояния героя:

*The tired sullen droop to the eyelids, the
skeptical-in him scornful-curl to the full lips.*
(«Too much happiness»)

Печально поникшие веки,
скептический, если не презрительный изгиб
полных губ.
(«Слишком много счастья»)

Здесь мы видим пример метафорического сравнения, основанного на соматическом олицетворении: *веки как будто печально поникли – веки опустились*. При этом интерес представляет то, как интерпретирован исходный вариант: *The tired sullen droop to the eyelids – буквальный перевод звучит как Усталые угрюмые свисающие веки*, т.е. соматическое

олицетворение (веки свисают – достаточно часто встречающейся троп) переходит в развернутую метафору, усиливая эмоциональное воздействие на читателя и в то же время несколько смягчая оттенки: вместо угрюмости и усталости мы видим печаль и легкое увядание. В данном случае переводчик точно уловил авторский подход к созданию портрета персонажа (речь идет о близких героине лицах). Textoобразующими свойствами метафоры называется ее способность быть мотивированной, развернутой, т.е. объясненной и продолженной. «All this poured out of my mother as if there was a torrent of rage, of pain, of absurdity in her that would never stop. Even though by now I was pulling at her dress and saying, “Don’t, don’t.” Все это вылилось из моей матери, как если бы это был поток ярости, боли, абсурда, который никогда не остановится, хотя сейчас я тянул ее за платье и говорил: нет» (Face). Простые метафоры, входящие в ее состав взаимосвязаны, дополняют друг друга, усиливают мотивированность образа, который обычно выражен центральным, стержневым словом.

Метафорическое сравнение становится компонентом языковой композиции текста наряду с другими компонентами.

Например, в следующем фрагменте мы встречаем комплекс средств выразительности:

She will turn away, refuse to look, *but left alone with these eatables will be miserably tempted*; roused and troubled and drawn back from thoughts of suicide or flight by the smell of salmon, the anticipation of crisp chocolate, she will reach out a finger, just to run it around the edge of one of the sandwiches (crusts cut off!) to get the overflow, get a taste.

(Royal Beatings)

Но ее, *взбудораженную и несчастную*, отвлечет от мыслей о самоубийстве и побеге запах лососины, предвкушение хрусткости шоколада, и она не выдержит соблазна и протянет руку — только провести пальцем по краю одного сэндвича (корка с хлеба срезана!), снять избыток начинки, ощутить вкус.

(Королевская взбучка)

В данном фрагменте надо учитывать контекст: речь идет о «королевской взбучке», во время которой персонажи в некотором роде играют свои роли, девочка не является *несчастной* в полном смысле слова; принесенные мачехой в качестве извинений лакомства играют роль примирительного дара и придают сцене оттенок иронии. Здесь возникает эффект метафоры, о котором говорила А. Вежбицкая: «можно сказать, что это не *gore*, а *игра*»; это впечатление усиливается противопоставлением: *thoughts of suicide or flight vs the smell of salmon, the anticipation of crisp chocolate* (*мысли о самоубийстве и побеге против запаха лососины и хрусткости шоколада*); причем последнее побеждает.

Таким образом, авторское отношение к повествованию наносит свой отпечаток на выбор средств выразительности. Метафорическое сравнение становится компонентом языковой композиции текста наряду с другими компонентами.

Результаты предпринятого краткого исследования некоторых аспектов метафорического сравнения как способа вербализации эмотивного концепта «горе/печаль» в новеллах Э. Манро позволяют сделать вывод о том, что на выбор и частотность применения различных моделей сравнения влияет в первую очередь идиостиль писателя, на втором месте находятся текстообразующие особенности метафорического сравнения, представляющего эффективное средство отражения концептуального поля эмоции.

Список литературы

1 Ахметова Г.Д. Языковое пространство художественного текста. – СПб: Реноме, 2010. – 452 с.

2 Крысин, Л. П. Социальный аспект владения языком [Электронный ресурс] / Л. П. Крысин. – URL:<http://mir.zavantag.com/filosofiya/883958/index.h>

3 Вежбицкая, А. Сравнение — градация — метафора. Перевод с польского Г. Е. Крейдлина [Текст] / А. Вежбицкая // Арутюнова Н.Д., Журиная М.А. (ред.) Теория метафоры: Сборник. – М.: Прогресс, 1990. – 512 с. – С. 142- 148.

4 Вежбицкая, А. Семантические универсалии и описание языков [Текст] / А. Вежбицкая. – М.: РАДД, 2009. – 33 с.

5 Лакофф, Дж. Метафоры, которыми мы живем: Перевод с англ. [Текст] / Под ред. и с предисл. А. Н. Баранова. – М.: Эдиториал УРСС, 2004. – 256 с.

6 Шаховский, В. И. Эмоции – мотивационная основа человеческого сознания / В.И. Шаховский // Статьи электронной библиотеки ВГПУ. – 2013. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.vspu.ru/index.php?path=books&info=bibindx&indx=bibindx>

7 Шаховский, В. И. Категоризация эмоций в лексико-семантической системе языка. Изд.2, испр. и доп. [Текст] / В. И. Шаховский. – М.: URSS, 2008. – 208 с.

8 Арнольд, И. В. Стилистика. Современный английский язык: учебник для вузов. Изд-е 4-е, испр. и доп. [Текст] / И. В. Арнольд. – М.: Флинта; Наука, 2012. – 77- 231 с.

Анализируемые источники

9 AliceMunro`sBestSelectedStories [Electronicresource] / MunroA. – URL:<http://flibusta.net/b/340590>

10 Манро, Э. Танец блаженных теней [Текст] / Э. Манро. – М.: Азбука, 2014. – 486 с.

The research of certain aspects of metaphorical comparison as a method for verbalization of the emotive concept "grief/sadness" in A. Munro's short stories allows to conclude that the choice and frequency of application of various models of comparison is influenced first of all by the individual style of the writer, text-forming features of the metaphorical comparison, representing an effective means of reflection of the emotion conceptual field are on the second place. Metaphorical comparison becomes a component of the text language composition along with the other components.

Э. Манро новеллаларында метафоралық салыстыру тәсілінің кейбір тұстарын "қайғы / мұң" эмоцияны концептісін вербализациялау тәсілі ретінде зерттеу келесі қорытынды жасауға мүмкіндік береді, салыстырудың түрлі моделдерін қолдануды тандауы мен жиілігіне бірінші кезекте жазушының идиостили әсер етеді, екінші орында эмоцияның концептуалды өрісін ашып көрсететін тиімді құрал болып табылатын метафоралық салыстырудың мәтін құрастыру ерекшеліктері орналасады. Мәтіннің тілдік композициясының басқа құрамдас бөліктерімен қатар метафоралық салыстыру құрамдас бөлікке айналады.

ӘӨЖ 821.512.122 – 1.0

Б.М. Сұлтанова, Г. Тағаева

Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті

Алматы, Қазақстан.

Bibigul-sultanova@mail.ru

КОГНИТИВТІ МЕТАФОРЛАРДЫҢ ТІЛДІК ЕРЕКШЕЛІГІ

«Когнитивті метафоралардың тілдік ерекшелігі» атты мақалада әдеби шығармаларды прагматикалық және лингвопоэтикалық тұрғыдан қарастырудың кейбір мәселелері жайында айтылады. Көркем шығарма мәтіні тілдік зерттеулер үшін басты материал. Көркем мәтіннің, көркем сөздің таусылмас, сарқылмас материалы сөз екенін барлық зерттеушілер атап өтеді. Көркем шығарманы оқуда оқырманның білімі маңызды роль атқарады. Көркем шығарма оқырман санасында әр түрлі ассоциация тудырады, әсер

етеді.

Коммуникативті-прагматикалық контекстегі вербальдылық нақтылы жүзеге асатын, метафоралық троптары бар көркем мәтін аталған зерттеу мақалада негізгі зерттеу бірлігі ретінде алынды. Когнитивті метафоралардың қызметі лингвистикалық аспектіде ғана емес, коммуникативті-прагматикалық, когнитивтік және лингвомәдени сипаттары концептуальды негізде қарастырылады. Ф. Оңғарсынова шығармалары негізінде әдеби тіл талдауға алынды. Мақала стилистика прагматилистикамен айналысатын ғалымдар мен ізденушілерге, магистранттар мен студенттерге арналған.

Кілт сөздер: метафора, когнитивті метафора, таным, ассоциациялы ойлау, тілдік тәсілдер, шеберлік, образдылық, тілдік бірліктер, ауысу.

Метафоралардың образдылығы, ұқсастыққа негізделетін қасиеті – метафоралардың тілдік құбылыс ретіндегі түрлі қыр сырын, табиғатын ашуды қажет етеді. Тілдік бірліктердің метафора арқылы жасалуын зерттеу, адамның қоршаған орта нысандарын таңбалау, тілдік материалдармен берудегі танымдық әрекеттердің тілдегі көрінісін қарастыруға бағыттайды.

Тіл білімінде метафора және метафоралық сөз тіркестері кеңінен қолданылады, олар поэтикалық мәтіндерде жиі кездесіп, жаңа образдар, жасауға көмектеседі, оқырмандардың ой-танымын кеңейтеді, сезімдік ойлануларына түрткі болады. Осы тұрғыдан алғанда Фариза Оңғарсынова мен Күләш Ахметова сынды белгілі ақындарымыздың шығармашылығы осы мәселені қарастыруға кеңінен мүмкіндіктер береді. Олардың көркем шығармаларының стиліндегі басты ерекшелігі – әртүрлі көркемдік тәсілдерді кеңінен қолдануы, әсіресе метафоралар мен метафоралық тіркестер жасаудағы шеберлігінен көрінеді. Аталған ақындардың шығармаларындағы метафоралардың табиғатын когнитивтік тұрғыда саралау метафора табиғатын түсінуге көмектесері сөзсіз. Тіл байлығының метафора арқылы толығы ақын, жазушылардың танымдық деңгейімен байланыстылығы бұл құбылыстың сырына үңілуді қажет етеді. Метафораның әмбебаптығы тілдің бүкіл жүйесінен айқын байқалады. Тіл бірліктерінің жасалуындағы осы үрдістің қатысын зерттеу, қарастыру тіл мен ойлау арақатысын жаңа қырынан тануға жетелейді.

Метафоралық тілдік бірліктерде сыртқы пішінге байланысты ауысулардың басымдығы байқалды. Сонымен қатар, қызмет, қасиет ұқсастығынан да метафоралы тілдік бірліктердің туындайтынын байқаймыз. Когнитивтік метафоралардың жасалуына ассоциациялы ойлау себепші болатыны, дерексіз ұғымдардың негізінде жасалған аталымдар (номитавтілік) жатқызылады.

Бұл мәселеге назар аудару - қазіргі ғылымның ең бір маңызды мәселелерді қозғауы деп түсінуге болады. Ғылым адамды қоршаған болмысты игеруде белгілі бір жетістікке қол жеткізді, бірақ соған қарамастан адамның ішкі әлемін толық біле алмады. Мұны зерттеушілердің көбі «шын мәнінде бүгінгі күні адамның ішкі әлемін зерттеу» маңызды және қажетті дегенді айтады.

Метафораның қоршаған әлемді тану арқылы тілді, тілдік бірліктерді, адам танымын кеңейтетін құрал екендігін де зерттеуші ғалымдар атап көрсетеді.

Тіл білімінде метафора семасиологиялық, ономасиологиялық, гносеологиялық, лингвистикалық тұрғыда зерттелді.

Когнитивтік метафораларды зерттеуші Хасанов Ғ.Қ. [1], Әбікенова Г.Т. [2], Зайсанбаева Г. [3], Мажитаева Ш. [4], Сыбанбаева А. [5], Хасанов Ғ. [6], Өлкебаева Д. [7], Эрл Маккормак, Абадилдаева Ш.К., Өмірбекова Ж., Кайреденова Г. т.б. ғалымдар метафораның когнитивтік бағыттағы, яғни таным нәтижесін беру құралы екендігін айтады.

Концептуалды метафора – адам танымында ұқсату заңдылықтарының нәтижесінде туындаған деректі, дерексіз ұғымдардың атауы, жаңа лексикалық мағына. Метафораның когнитивтік теориясы туралы Эрл Маккормак: «Метафораны танымдық үрдіс ретінде суреттеуді тілді жасаушы адам санасының терең құрылымдық сипатын түсінуіміз керек» [8; 56-б.], - деген тұжырым жасайды. Ал зерттеуші Г.Зайсанбаева метафораны когнитивтік

бағытта қарастырып, былай түйіндейді: «Метафораның әр түрлі нысандар арасындағы ұқсастықтары солар туралы түсініктер арқылы қалыптасады. Сонымен қатар метафоралануға адамның эмоциялары, экстралингвистикалық білімі, тұрмыстық тәжірибесі кей жағдайда кездейсоқ түсініктер түрткі болып жатады. Адам тәжірибесі арқылы жинақталған білім қорындағы ақпараттардың өзара ауысуы танымдық үрдістермен байланысты. Аталым жасаудағы метафораның қызметі тілдің барлық салаларында қолданылады» [3, 13]. Ғалым когнитивтік лингвистикада метафораның зат-мағына-таңба үштігі шеңберінде қарастырылуына көңіл бөледі.

Метафораның когнитивтік бағыттағы танымдық құралы екендігі жайында зерттеулер жүргізіп жүрген зерттеушілер мынадай қызметтеріне тоқталады:

1. Метафоралар болмыстағы бар заттармен теңестіру, ұқсату арқылы затқа атау береді.

Мысалы:

Тіл табудың жүрмін-ау таппай да ебін,
Маған біреу **шашады** оттай демін:
«**Қайғыма ортақ болмадың**, сүйтпедің, - деп,
Өз тірлігім, өз қайғым жоқтай менің.

Көңіл деген сұлуды жықпай жүрек,
Кейде соны ойланбай ықтайды кеп.
Өкпелейді адамдар бір біріне
Мені неге түсініп ұқпайды деп (201-бет.)

Немесе,
Сүйсінгенде әніме тәнті халық,
дақ түскендей басқаның даңқына анық
қуанбайды, жүргендей мен солардың
талантын тартып алып.

Біледі олар:
өмірім, әнім, гүлім,
қуанышым, жастығым, сәнім де – үнім.
Мақтамасын. Неге олар дірілдейді
айтуға әділдігін.(62-бет)

Немесе,
Бұл азаптар түк емес.

Азаптырақ

ақынды ой қамағанда;
асау ой бұлқынғанда,
сөз – маржандар
жиылмай гүл–қырманға,

мың құбылып, жанар ма,
түр–тұлғаң ба –
ұқсап,
дауылды айдында ақ желкенің
дал–дұл боп жыртылғынға,
кенет... әлем, сосын сен – қос құдірет,
қайталап күлкіңді арна...

буындырып ой–толғақ азаптайды
ақындар жыр туғанда (64-бет).

Үзінділердегі асау ой бұлқынғанда; тіл табуды; демін шашады; дақ түскендей басқаның даңқына анық; өмірім, әнім, гүлім, қуанышым, жастығым, сәнім де – үнім; ақынды ой қамағанда; сөз – маржандар жиылмай гүл-қырманға; дауылды айдында, ақ желкенің дал-дұл боп жыртылғынға; буындырып ой-толғақ азаптайды, ақындар жыр туғанда сөздері болмыстағы бар заттар, ақын осы сөздердің жаңа тіркесінен жаңа мағыналы образды сөз жасаған.

2. Метафоралар абстрактілік мағынаны білдіретін жаңа ұғымдарды қалыптастырады.

Мысалы:

Көрінгенмен, жат, ерсі саған бәрі,
қарсылықтар ежелден – заман заңы.
Тартыстар мен күрестен тұрады өмір
Жер үстінде тіршілік жаралғалы (66-бет).

Немесе,
Тірліктің бар азабы,
тауқыметі,
үй қамы,
бала, жары,
тобырлардың мылжыңы,
бағалары,
салқын, жылы көздердің қарағаны
адамзатты
сағаттап жұқартады,
минуттап жаза алады –
содан жанның қуаты жаңарады (63-бет).

Немесе,
Өзің жоқта мендегі **ғұмыр да – ақпан,**
курап, ұшып кеткендей гүлім бақтан.
Бұл қандай күш – ұмтылған екеумізді
екі торға қамалап шырылдатқан? (68- бет)

Арман қуып талпынған басты бағың –
Жүректерге от сәуле жақсын әнің!
Түнек басқан түнге емес,

мен өзіңді

шуақ шашқан таңдарға тапсырамын (64- бет).

Қырға кеткім келіп тұр бүгін менің,
Жүрек – әлсіз, жүйке – қыл, түрімде – мұң
Бір емдесе емдейді жанымды тек
Саумал сүттің иісі бар іңірлерім
Сонда ғана дертіме дауа тауып,
ашылардай сарайым – үнім, демім.

«Қырға кеткім келіп тұр бүгін менің»

Еліне тұлға - жақсы адам

кешірімді келер басқадан
жағада жалғыз қалғанда.
Адамзат тылсым жолсызда,
шытырман тірлік онсыз да.
Кеңдік жоқ мынау әлемде,
қусырылып барады от жалған.

«Мүлт жібермейтін жанар жоқ»

Жоғарыдағы мысалдардың ішіндегі салқын, жылы көздердің қарағаны адамзатты, сағаттап жұқартады, минуттап жаза алады; ғұмыр да – ақпан, курап, ұшып кеткендей гүлім бақтан; қарсылықтар ежелден – заман заңы; жүректерге от сәуле жақсын әнің! Түнек басқан түнге емес, мен өзіңді, шуақ шашқан таңдарға тапсырам тәрізді метафоралар ауыспалы маңыналы сөз тіркестері. Бұлар абстрактілік мағынаны білдіретін жаңа ұғымдар.

Абстрактілік мағынаны білдіретін метафораның бағалауыштық бейне тудыру қасиеті, бағаның кейіптелуі тәрізді сипаттары анық көрінеді. Метафораның бағалауыштық мәнге ие болып, жаңа мағына тудыру қасиеті Фариза Оңғарсынова мен Күләш Ахметова тәрізді белгілі ақындар шығармаларындағы тілдік дәстүр жалғастығы мен ондағы құбылыстар мен заттардың

бағалары, олардың бағалауыштық қасиеттері адами құндылықтарды тану (ар, адалдық, шыншылдық, иман, мінез, жақсылық, махаббат, тағдыр, өмір, т.б.) нәтижесінде көрінеді.

3. Метафора индивидуальды-авторлық дүниетануды қалыптастыратын көркем сөз атрибуты, көркем сөз құралы. Мұндай сипатты Фариза Оңғарсынова шығармалары негізінде де дәлелдеуге болады. Мәселен, ақынның шығармаларындағы қылаң көңіл, тұл сезім, дертті көңіл, сынды метафоралар авторлық қолданыстан туған концептуалды метафоралар.

Ақын шығармаларында:

Өмір деген өрелі – тасқын, ағын,

білем оның жалқыны жатсынарын.

Ағыстардың ағыны алқындырса,

айдын кезген желкенге тапсырамын (64- бет).

Немесе,

Тарылғандай жердегі жылу, жарық,

Жазылмас дерт жабысса, ғұмыр ғаріп.

Тұман қайғы, тұл сезім, дертті көңіл

Өзімшілдік зәрімен тұр уланып (72-б.).

Ақын өлеңдеріндегі метафоралар тілде көркемдік қызметімен бірге жаңадан пайда болған ұғым, түсінікке неғұрлым дәл атау беріп бейнелеп тұр. Метафора көңілге сыйымды, тіпті бір-біріне мүлдем сыйымсыз, қарама-қарсы ұғымдардың ассоциациялануы негізінде жасалып, үйлесімді, нанымды, көркем, жарқын бейне туғызады және ұқсату заңдылығына негізделеді. «Метафорада ұқсастық тілдік бірліктердің тілден тыс сипатына байланысты. Аталымдардың қоршаған әлем заттары мен құбылыстары арасындағы әр түрлі ұқсастықты тануда, оны тілде белгілеуде адамның бай тәжірибелік қоры ескеріледі. Жаңа мағынаның тууына метафораның қызметі зор. Өзге тәсілдер сияқты метафора да тілдің дамуына қызмет етеді» деген ғалым Ш.Мажитаева пікірі де метафора сипатын дәл көрсетеді [4, 124-б.].

4. Метафораның бағалауыш бейне тудыру қасиеті, бағаның кейіптелуі:

Бейнелі сөздердің қаламгер туындыларында көбіне кейіпкерлер сөзінде орын алуына байланысты, әрі жазушының негізгі кейіпкерлері балалар болғандықтан құбылыстар мен заттардың бағалары, олардың бағалауыштық қасиеттері балалар танымы нәтижесінде көрінеді.

Мұндай метафоралар концептуалды метафоралар деп аталып жүр. Д. Әлкебаев концептуалды метафоралар туралы «өзінің бейнелілігін сақтай отырып жаңа лексикалық мағынаға ие бола алатын сөздер тобы» [7, 59] дейді.

Метафора тілді байытуға қызмет етеді, синонимдерді, көпмағыналықты, терминдік жүйені және эмоциональды-экспрессивті лексиканы дамытады.

Поэтикалық көркем шығарма тіліне когнитивтік талдау жасау негізінде сол ұлттың сонымен қатар жекелеген тілдік тұлғалардың санасындағы дүниенің бейнесін, айнала қоршаған ортаның болмыс-бітімін тұтастай тануға болады. Тілдің болмысы мен табиғатын, оның ішкі иірімдерін, толыққанды тану үшін сол тілді жасайтын адаммен біртұтастықта қарау керек. Қазіргі уақытта «ұлт топырағында тамырланып, нәр алған халық тіліндегі сөздер мен фразеологизмдер ғана ұлт ерекшелігін, менталитетін айқындап бере алады. Тіл – халықтың дүние танымының, әдет-ғұрып пен салт-дәстүрінің айнасы екені ақиқат» деген зерттеуші Б.Н. Ағабекова пікірі метафораларға да байланысты [8, 3].

Қазіргі лингвистикалық зерттеулер объективтік шындықты идеалды түрде бейнелеудің адамға ғана тән ең жоғарғы формасы оның ақыл-ойы, санасы ойлауы, рухани ішкі дүниесімен тығыз байланысты зерттеуге бағытталады. Әлемдік және отандық тіл білімінің қазіргі тандағы дамуы лингвистикалық зерттеулердің антропоцентристік бағытталуымен сипатталады, тілді құрылымдық талдаудан антропоцентристік талдауға көшу ХХ ғасырдың аяғы мен ХХІ ғасырдың басындағы тіл білімінің басты ерекшеліктерінің бірі болып табылады, өйткені тілдік құбылыстарды зерттеуде лингвистика тек қана тілдік, атап айтқанда адамдардың бір-бірімен қатынас жасауы, пікір алысып өзара түсінісуі, дыбыстық, сөз құрамы және грамматикалық тәсіл жүйесімен шектеліп қала алмайды.

Қазіргі лингвистика тілді адаммен, объективтік шындықты идеалды түрде бейнелеудің адамға ғана тән ең жоғарғы формасы оның ақыл-ой, санасымен ойлауы, рухани ішкі дүниесімен тығыз байланысты зерттеуге бағытталады.

Зерттеушілер метафоралардың концептуалдануы үдерісі публицистикалық стильде өте белсенді қолданатынын айтады. Шындығында метафоралардың концептуалдануы немесе моделдену үрдісінің поэзияда да белсенділігі төмендемейді.

Санада заттың көп-түрлі бейнелері қалыптасады, ойдың табиғаты тілмен байланысты болып, оны әр-түрлі түсінуге әкелді: жалпы психологиялық тұрыдан алғанда ойлау - есте бар образдардың қарапайым үйлесімділігіне әкеледі, ұқсастық, жақындастық, айырмашылық; - ойлау жалпы бейне түрінде болмайды, өйткені сезімдікке қатысы жоқ, ойлау дегеніміз сананың тұйық құрылымдарында ойдың қозғалысы, сондықтанда бейнемен ой парапар.

Ойдың генезисі – ойдың сөзге немесе затқа, сөздің заттық ойға өтуі. Осындай психологиялық, философиялық тұрғыдан алып қарағанда Фариза Оңғарсынова өлеңдеріндегі ой, таным нәтижесінде құбылып, шығармашылық үрдістен өткен метафоралар қайралған, піскен, жетілген. Үлкен дайындық мектебінен, өткен» танымыз [9, 147]. Жалпы, ойлауды- сезімдік және ұғымдық бейнелер арқылы и интеллектуалды операциялар жүргізу қабілеті ретінде түсінуге болады. Ойлау бұл адам миының табиғи функциясы. Ол қатан тұрғыда ниндивидуалды. Бір адамның ойлауы басқа адамның ойынан мүлдем басқаша, бөлек болып келеді. Бірақ адамдар бір-бірін түсіне алады. Ойлау процесінің нәтижесі идеалдықтан материалдыққа өтуінде. Адамның ойлары мәдениет жемісінде объективтендіріледі.

Қынаптан суырылған қылыштай жалт-жұлт еткен немесе жебедей шымыр да ұшқыр сөздерді қиядан тауып қолданады. Соның нәтижесінде тосын метафоралар мен метонимия, астарлы аллегориялар мен асқақ гиперболалар, өзгеше образдар мен теңеулер дүниеге келді. Ең алдымен ақын өзінің туған жерінің, туған даласының мерейін көтеріп, мәртебесін биіктетті. Мысалы,

Болма, болма – қуат жи, шіркін жүрек,
Жайрат анау өзімшіл құлқыңды іреп!
Сол індеттен сал тартып сарғайып тұр,
қылаң көңіл көз жасын іркіп, жүдеп.

Өзімшіліктің дертінің уы қандай -
Ақылды да шыжғырып қуырарадай,
**Сана – батыр қапыда кеткелі тұр,
Қынабынан қылышын суыра алмай.**

Тарылғандай жердегі жердегі, жылу, жарық,
Жасылмас дерт жабысса, ғұмыр – ғаріп.
Тұман қайғы, тұл сезім, дертті көңіл
Өзімшілдік дертімен тұр уланып. -
(«Жүректі қайрау», 209 – бет) немесе,
Біздің мынау даланы – ай!
Өзен, өріс, жағалай,
Талдары да – қарағай;
Бала біткен ақылды
Көпті көрген ағадай,
**Қыздарының жамалы – Ай,
Ақындарының бәрі – Абай**
(«Біздің мынау даланы – ай!», 348– бет) немесе,
**Іс түгіл, жаман ойды арқалаған
Жазасын түбінде бір тартады адам.**
Баяғы мөлдірлігін көктен іздеп,

Билікөл жатыр үнсіз шалқалаған
(«Билікөл», 347– бет) немесе,
Ұмыт қалып **сезімнің сағым таңы**,
(Адамзаттың кешірген сан ұрпағы)...
Басқаға өзі биязы, сүйгенінің
Жанын осып, жүрегін ауыртады.

Ақиқатқа күн тумас айла қалмай,
Өмірің де қайнаған тай қазандай.
Көк темір де құрышқа айналмайды,
От-жалынға өртеніп қайнап алмай.
(«Қасиет көп адамда табынардай», 346)

Жаңа сөз, жаңа сурет дегеніңіз осы ғой. Ал жаңа сөз, жаңа сурет ешуақытта көнермейді. Құлазып жатқан, меңіреу мылқау далаға бірер жолмен-ақ жан кіргізіп жіберген. Мұндай сөз-суретті тек дала стихиясын бар болмыс-бітімімен, бүкіл табиғатымен барынша терең сезіне білген адам ғана сала алса керек. Бұл жерде айта кетер бір нәрсе, егер ақынның сөзбен салған суреті шикі, бояуы әлсіз болса оқырман санасында қалмайды.

Қорыта келгенде, поэзиядағы тұтас көркем ойдың жасалып шығуын, З.Қабдоловтың сөзімен айтқанда, «мидың мың градустық домнасында құрыштай қорытылып шыққан сөздердің» үйлесімділікпен беретін ерекше әсері деп танымыз [10, 196]. Поэзияда әрбір сөз - көркем сөз, ал әрбір көркем сөз - көрікті ойдың көрінісі. Жазушылар, ақындар шығарманы көркем түрде оқырманға жеткізу үшін метафораларды шеберлікпен қолданады. Қаламгерлер тіліндегі метафоралар көркемдігімен, бейнелілігімен, терең мазмұнымен ерекшеленеді. Көпшілікке таныс сөздер мен сөз тіркестерін өзге қырынан танытып, сөздерді ажарлап айшықтауда авторлар талғампаздық танытады. Автор қолданысындағы метафоралар тосындығымен, жаңалығымен қатар, бейнелілігімен ерекшеленеді. Жоғарыда келтірілген мысалдардан метафораның көркем шығарма тілінде қаншалықты маңызды рөл атқаратыны анықталды. Ана тіліміздің дамуы, толысуы тіл қорымыздағы сөз санын молайтумен ғана емес, бұрыннан бар сөздердің мағынасын, мәндік иірімдерін кеңейту арқылы да байытыны белгілі. Бұл салада метафораның да үлесі зор. Оның өзі тілдің көркемдігін, әсерлілігін арттыра түседі.

Пайдаланылған әдебиеттер

- 1 Хасанов Б. Қазақ тіліндегі сөздердің метафоралы қолданылуы. – Алматы, 1966. – 205 б.
- 2 Әбікенова Г.Т. Когнитивті лингвистика, оқу құралы. – Семей, 2008 ж.
- 3 Зайсанбаева Г. Метафоралы аталымдардың когнитивтік аспектісі: Филол. ғыл. канд. ... автореф. – Алматы, 2002.
- 4 Мажитаева Ш., Нығметова Н., Хамзина Г. Көркем мәтіндегі метафораның стильдік қызметі, Қарағанды университетінің хабаршысы. – 2014 ж. – № 2.
- 5 Сыбанбаева А. Метафораның тілдік болмысы және концептуалды метафоралар. – Алматы: Қазақ ун-ті баспасы, 2002.
- 6 Хасанов Ф. Қ., Кайреденова Г. Когнитивті метафораның қалыптасу негізі, Әл Фараби ат. ҚазҰУ Хабаршысы. – 2014. – №3.
- 7 Әлкебаева Д. Қазақ тілінің прагмастилистикасы. – Алматы: Қазақ университеті. - 2013. – 270 б.
- 8 Ағабекова Б.Н., Жауыншиева Ж.Б. Этнолингвистиканың жаңа бағыттарын зерттеу, Абай ат. ҚазҰПУ Хабаршысы. – 2014. – №4.
- 9 Сұлтанова Б.Түркі тілдеріндегі бейнелілік мәндегі тіл ресурстарының прагматикасы\\ «Профессор Ә.Құрышжанұлы және түркі дүниесі: тіл, тарих, руханият» Алматы: ҚазМемҚызПУ. 27 қараша, 2015ж.
- 10 Қабдолов З. Сөз өнері. – Алматы, 2002. – 360 б.

В настоящей статье будут рассмотрены некоторые вопросы когнитивного и лингвопоэтического изучения текстов художественной литературы.

За единицу анализа в нашем исследовании принимается художественный текст, в составе которого функционирует метафорический троп, и который получает свое вербальное воплощение в коммуникативно-прагматическом контексте. Прагматических функций тропа рассматривает не только в лингвистических аспектах но и в коммуникативно-прагматических, когнитивных и лингвокультурных, этических, лингвоэкологических определяет их концептуальные основы. Анализируется литературный язык в произведениях Ф. Онгарсынова.

Данная статья посвящена ученым по стилистике и прагматистике и преподавателям, студентам и магистрантам.

In this article we will examine some issues of the pragmatic and linguistic-poetic study of the texts of fiction.

For the unit of analysis in this study adopted a literary text, which included works metaphorical trails, and which gets its verbal expression in communicative and pragmatic context. Pragmatic functions trail considers not only linguistic aspects but also in the communicative and pragmatic, cognitive and linguocultural, ethical, linguistic determines their conceptual foundations. Analyzes the literary language in the works F.Ongarsynova.

This article is dedicated to scientists in style, pragmatics, teachers, students and undergraduates.

УДК 811.161.1'367

Д.С. Сурова

Восточно-Казахстанский государственный технический университет им. Д. Серикбаева
Усть-Каменогорск, Казахстан
dasha_surova@mail.ru

О НЕКОТОРЫХ АСПЕКТАХ ВЫРАЖЕНИЯ ЭМОЦИЙ В ЯЗЫКЕ (НА ПРИМЕРЕ РОМАНА Ф.М. ДОСТОЕВСКОГО «ИДИОТ»)

В данной статье говорится о некоторых способах выражения эмоциональности языковыми средствами. В качестве единиц, несущих на себе эмоциональный заряд, рассматриваются единицы не только лексического уровня, но и средства грамматики. Лексические средства, помимо того, что являются самыми продуктивными в обозначении различных эмоциональных нюансов, вместе с тем указывают на признаки, которые ассоциируются с картиной мира.

Ключевые слова: эмоциональность, средство выражения, речь, языковая система, лексика, словообразовательные средства выражения эмоций, контекст.

Внутренний мир человека всегда занимал не только психологов, философов, поэтов, но и лингвистов. С появлением лингвистической семантики (60-70-е годы 20 века) сложились независимо друг от друга теория лексических (семантических) полей и методы компонентного анализа значений группы взаимосвязанных слов. Тогда же появились первые попытки лексикографического описания единиц, отражающих внутренние переживания человека, то есть его эмоции.

Большинство работ по исследованию эмоций посвящено описанию языковых механизмов выражения эмоций. Но так как в самой психологии нет однозначного определения

эмоций и четкой их классификации, то и в лингвистических исследованиях наблюдается некоторая размытость понятий, недостаточная их структурированность.

К.Э. Изард даёт такое определение эмоции: «эмоция – это нечто, что переживается как чувство, которое мотивирует, организует и направляет восприятие, мышление и действия» [1, 7].

Рубинштейн С.Л., основоположник крупной научной философско-психологической школы, занимающейся изучением в том числе и интересующей нас темой, определяет эмоции как субъективные формы существования мотивации человека: «Эмоция с внутренней необходимостью зарождается из соотношения положительного или отрицательного – результатов действия к потребности, являющейся его мотивом, исходным побуждением. Это связь взаимная: с одной стороны, ход и исход человеческой деятельности вызывают обычно у человека те или иные чувства, с другой – чувства человека и его эмоциональные состояния влияют на его деятельность» [2].

Другой психолог Немов Р.С. относит эмоции к «особому классу психологических состояний, отражающих в форме непосредственных переживаний, ощущений приятного или неприятного, отношения человека к миру и людям, процесс и результаты его практической деятельности. К классу эмоций относятся настроения, чувства, аффекты, страсти, стрессы» [3, 367].

Большинство теорий эмоциональности сходятся в делении их на положительные и отрицательные. Условия, предметы и явления, способствующие удовлетворению потребностей и достижению целей, вызывают положительные эмоции: удовольствие, радость, интерес, возбуждение, благодарность. Напротив, ситуация, воспринимаемая субъектом как препятствующая реализации потребностей и целей, вызывает отрицательные эмоции: неудовольствие, горе, печаль, страх, грусть, тревогу, тоску, стыд, вину, ненависть.

Ученые, изучающие языковую эмоциональность, безусловно, отталкиваются от психологических постулатов. Так, Апресян Ю.Д. отмечает: «Как известно, сами эмоции недоступны прямому наблюдению. В этом отношении они подобны другим внутренним состояниям, например, ментальным. Однако в отличие от ментальных состояний, которые достаточно легко вербализуются самим субъектом, эмоции очень непросто перевести в слова» [4, 454].

Шаховский В.И. считает, что эмоциональность – это «имманентно присущее языку свойство выражать системой своих средств эмоции как факт психики; отраженные в семантике языковых единиц социальные и индивидуальные эмоции» [5, 24].

Категория «эмоциональность» рассматривается в широком и узком контекстах. В первом случае ученые трактуют ее как совокупность выражения чувств и эмоций субъекта (Лукиянова Н.А., Вежбицкая А., Матвеева Т.В.), либо как усиление, или интенсивность (Киселева Л.А.); во-вторых – как отраженное и закрепленное в семантике слова чувство говорящего, его отношение к объекту речи (Цоллер В.Н., Харченко В.К.).

В рамках данной статьи рассмотрим некоторые аспекты языкового / речевого выражения эмоций, опираясь на семантический аспект их реализации. В качестве иллюстративного материала взят роман Ф.И. Достоевского «Идиот», являющийся одним из сильнейших в мировой литературе по показу всей гаммы человеческих чувств.

Языковая эмоциональность – это факт системы, который подтверждается закреплением соответствующих толкований в словарях. Речевая эмоциональность порождается ситуацией, прагматическим дискурсом, в который входит интонация, лексическое окружение единицы, контекст. Эмоциональность реализуется, прежде всего, в словах, содержащих ее в своей семантике. Эти слова могут относиться к разным частям речи.

Имена существительные прямо называют ту или иную эмоцию: радость, печаль, тоска, страх, ненависть, негодование, расстройство, досада, нетерпение, смущение.

Какой сын Павлицева? И... какой может быть сын Павлицева? – с недоумением спрашивал генерал Иван Федорович, с любопытством оглядывая все лица и с удивлением замечая, что эта новая история только ему одному неизвестна. Показывая, что нормы

ожидания персонажа нарушены, Достоевский Ф.М. использует существительные, относящиеся к одному семантическому полю.

Неизмеримая злоба овладела Ганей, и бешенство его прорвалось без всякого удержу - в синонимичной паре «злоба - бешенство» видим усиление интенсивности эмоции: первое слово обозначает чувство гневного раздражения, недоброжелательность против кого-нибудь, второе слово – крайнюю степень раздражения, гнев, ярость.

В самом лице этой женщины всегда было для него что-то мучительное; князь, разговаривая с Рогожиным, перевел это ощущение бесконечной жалости, и это была правда: лицо это еще с портрета вызвало из его сердца целое страдание жалости; это впечатление сострадания и даже страдания за это существо не оставляло никогда его сердца. В данном фрагменте видим, что Мышкин не просто жалеет героиню, а скорее чувствует и переживает ее боль (сострадает) и эти чувства причиняют ему самому боль (страдание).

В классе имен существительных особой экспрессией, по Голуб И.Б., отличаются существительные общего рода, называющие людей по характерному для них действию или свойству и выражая при этом эмоциональную оценку (чаще отрицательную: гуляка, жадина, ломака, кривляка, писака, тихоня, умница, ябеда). «Экспрессию таких существительных определяет, конечно, их семантика, однако перенос значения слов с формальным признаком женского рода на лиц мужского пола усиливает и подчеркивает оценочность» [6, 38].

Не желаю слушать я этого писаку, - гневно сказала генеральша.

Умница! Умница! Нечего сказать! – язвительно заметила Настасья Филипповна.

Качественные прилагательные обладают самыми яркими экспрессивными свойствами, поскольку в семантике этого разряда заключены разнообразные оценочные значения: добрый, гордый, щедрый, сладкий. А обращение к определенным семантическим группам этих прилагательных имеют сильную эмоциональную окраску: милая, старая, добрая, нежная [6, 45].

Ты, я вижу, уж слишком много позволяешь себе, мой милый, с своими догадками, - с досадой остановила его Лизавета Прокофьевна.

Слово «милый» (славный, привлекательный, приятный) в данном контексте приобретает отрицательное значение, поддерживаемое существительным «досада» (чувство раздражения и неудовольствия).

Так же, как и прилагательные, наречия участвуют в комплексных эмотивных номинациях, выполняя при этом функцию эмоционального сопровождения. В отличие от прилагательных осуществляемая ими эмоциональная характеристика охватывает не субстантивную, а в первую очередь признаковую (глагольную и адъективную) лексику.

А, опять она! – вскричал Ганя, *насмешливо и ненавистно* смотря на сестру.

Ну чего ему, скажите, пожалуйста! – *раздражительно и злобно* кивнул на него опять Рогожин, - *ведь я тебе ни копейки не дам, хоть ты тут вверх ногами предо мной ходи.*

Сочетания прилагательных с выше названными существительными придают эмоциям говорящего более яркий, интенсивный оттенок.

По-ку-рить! – с *презрительным недоумением* вскинул на него глаза камердинер, *как бы все еще не веря ушам,* - *по-курить?*

Я этому очень рад, Парфен, - сказал князь с *искренним чувством,* - *очень рад.*

Чем это изменился к лучшему? – в *гневливом недоумении* спросила Лизавета Прокофьевна.

Спит! Вы спали! – вскричала она с *презрительным удивлением.*

Для раскрытия внутренних психических состояний человека часто используются глаголы. Васильев Л.М. в статье «Семантические классы глаголов чувства, мысли и речи» среди глаголов чувства выделяет семь семантических «классов»: «1) глаголы ощущения, 2) глаголы желания, 3) глаголы восприятия, 4) глаголы внимания, 5) глаголы эмоционального состояния, 6) глаголы эмоционального переживания и 7) глаголы эмоционального отношения» [7, 47]. Более детально он рассматривает пятый и шестой классы. Глаголы эмоционального состояния, по мнению лингвиста, указывают прежде всего на определенное эмоциональное

состояние, оставляя в тени переживаемые при этом состояния чувства, а глаголы эмоционального переживания в качестве главного аспекта выделяют не эмоциональное состояние, а процесс эмоционального переживания [там же, 48].

*Ну, пошла! – **рассердилась** генеральша.*

*Вот еще новости! – опять **затревожился** генерал чрезвычайно внимательно выслушавший рассказ, и пытливо поглядел на Ганю.*

*Я не **ненавижу** его, а **презираю**, - гордо произнес Ганя.*

*Очень благодарен-с, - **удивлялся** генерал, - позвольте узнать, где остановились?*

Движение и его выражение – глагол – являются основой языка. Найти верный глагол для фразы – это значит дать движение фразе» [8, 46]. Глагол придает речи жизнь. Голуб И.Б. отмечает, что определенные эмоции могут быть выражены формами прошедшего времени глагола в значении будущего [6, 35].

*Так я и **пошла** за него замуж! – крикнула Агляя.*

*Завтра в парке праздник. Она будет там, - мы **пропали**...*

Форма повелительного наклонения совершенного вида может характеризоваться определенным семантическим сдвигом, выражая не просьбу, совет, приказ, а угрозу или решительное предостережение: ***Поговори** мне еще, - в злобе проговорила генеральша. Даже **не думай** об этом! – вне себя от злости крикнул Ганя.*

Формами повелительного наклонения несовершенного вида выражается то, что Пешковский А.М. назвал «шутливым или ироничным предостережением»: *«**Шутите, шутите, пока маменька не пришла, - сказала Аделаида**».*

К частотным средствам выражения эмоциональности относятся, так же, междометия и частицы, в семантике которых изначально заложена эмоциональность. Лексические значения частиц разнообразны и зависят они от отношения говорящего к чему-либо. Частицы с усилительными, указательными, вопросительными и другими значениями занимают первенство в категории эмоциональности, так как, входя в стандартные типы оценочных высказываний, усиливают их эмоциональный эффект: *Эге, да ты **вот** что» - действительно удивился наконец Рогожин. – Тьфу, черт, да **ведь** он и впрямь знает эту историю. **Как!** Моя записка? – вскричал он. – Он и не передавал ее! О, пр-р-ро-клят! Понятно, что она ничего не поняла давеча! **Да как же, как же, как же вы не передали. Фью!** Эх **ведь** вас!..*

Междометия – неизменяемые слова, служащие для выражения чувств и волевых побуждений, грамматически не связанных с другими словами – выражают эмоции и волеизъявления, но не называют их. В.В. Виноградовым междометия осмыслены как количественные знаки эмоционального выражения душевного состояния, они отражают в себе эмоциональную жизнь личности, социальной группы или народа [9, 746].

***Ах!** – всплеснул руками Коля, - **ах**, боже мой!*

Тью!** Что взял! Рожка-то в крови! **Тью!

***Ай да** генерал! – подхватил Фердыщенко.*

В состав эмоциональной лексики большинством исследователей включаются также слова с суффиксами субъективной оценки. Положительную окраску имеют слова типа голубушка, сыночек, солнышко, отрицательную эмоциональную окраску – слова детина, лгунишка.

***Матушка!** Королевна! Всемогущая – вопил Лебедев, ползая на коленках перед Настасьей Филипповной, и простирает руки к камину.*

*А я то ему давеча двадцать пять целковых ссудил, **бедняжке**, ха-ха-ха»!*

Мальчишка!** **Мальчишка!** – с азартом перебила Лизавета Пркофьевна. – Я знать не знаю какой такой Николай Ардалионович! **Мальчишка!

Как видим, лексико-морфологические средства выражения эмоций достаточно разнообразны. Они передают не только чувства субъекта, но и обрисовывают картину мира, лингвокультурный фон ситуации.

Рассмотрение синтаксических конструкций возможно на нескольких уровнях в соответствии с целью высказывания, эмоциональной окраски, порядком слов,

пунктуационным оформлением эмоциональной интонации. В вопросительных неполных предложениях логическое ударение падает на вопросительное слово, и происходит трансформация смысла: коммуникативное задание вопроса о неизвестном меняется на запрос мнения о высказанной мысли, на уточнение какого-либо аспекта высказанного.

Что? Кто тебе запретит? Что прислала? Кого прислала? Через мальчишку? На словах? – воскликнула она вдруг опять.

Вчера? Утром вчера? Когда вчера? Пред музыкой или после?

С помощью безличных предложений можно выразить чувство, испытываемое при том или ином действии, безотносительно к субъекту действия, а с помощью назывных предложений – указать на субъекта эмоционального переживания: *Жаль! Искренно жаль! Погибшая женщина! Женщина сумасшедшая»!*..

Эмоциональные состояния могут передаваться через показ изменений, происходящих во внешнем виде человека. В полной мере это реализуется в контексте. В таких предложениях преимущественно используется третье лицо для изображения чувств и описания человеком эмоциональных состояний.

...забормотал вдруг в необычайном волнении Антип Бурдовский, с дрожащими губами, с разобиженным дрожаньем в голосе, с брызгами, летевшими изо рта, точно весь лопнул или прорвался, но так вдруг заторопился, что с десяти слов его уж и понять нельзя было.

...он так побледнел, что даже губы его посинели.

Глаза ее сверкнули взрывом досады, когда она его увидела: она быстро прошла в прихожую, столкнув его с дороги плечом, и гневно сбросила с себя шубу.

Выше перечисленные средства передачи эмоций реализуются прежде всего в диалогах. Человек у Ф.М. Достоевского постоянно находится в поиске истины, красоты. В нем царит хаос мыслей и чувств, душевный беспорядок. Он беспрестанно вопрошает и отвечает. Поэтому диалоги так эмоционально насыщены.

- Святотатство! Святотатство! – тотчас же поддакнул чиновник.

- За это в Сибирь!

- В Сибирь, в Сибирь! Тотчас в Сибирь!

Необходимо отметить, что часто одни чувства, впечатления, непосредственно возникающие из данного положения или впечатления, подчиняясь влиянию воспоминаний и силе сочетаний, представленных воображению, переходят в другие чувства: *Князь воротился и глядел на нее как истукан; когда она засмеялась – усмехнулся и он, но языком все еще не мог пошевелить. В первое мгновение, когда он отворил ей дверь, он был бледен, теперь вдруг краска залила его лицо.*

Исследуя эмоциональную лексику в романе и ее языковое выражение, мы пришли к выводу, что автор, как тонкий психолог, смог передать всю гамму человеческих чувств, тончайших ощущений.

На основе количественного анализа и сравнения релизеров с положительной и отрицательной семантикой нами было установлено, что на долю вербальных элементов, несущих на себе негативное эмоциональное значение (злоба, бешенство, негодование, исступление, испуг, отчаяние, скорбь) пришёлся 71 процент словоформ с эмоциональной семантикой. 29 процентов – это слова, указывающие на какие-либо положительные эмоции: восторг, радость, изумление, торжество. Это связано прежде всего с особенностью русского языка, которая заключается в преобладании отрицательно окрашенных слов, а также с мировоззрением писателя. По Ф.М. Достоевскому, истинной красоты можно достичь только через страдания, поэтому его герои так часто мучаются, ища ответы на вечные вопросы.

Итак, одним из наиболее распространенных и продуктивных способов выражения эмоций в языке являются лексические средства. Они указывают на признаки, которые ассоциируются с картиной мира. Грамматические единицы также участвуют в выражении чувств и переживаний субъекта. Перечисленные в данной статье способы передачи эмоционального значения не исчерпывают все возможные, поскольку русский язык отличается богатством языковых (речевых) ресурсов формирования эмоциональных смыслов.

Список литературы

- 1 Кэррол Э. Изард - Психология Эмоций (Мастера Психологии). – М., 2007.
- 2 Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии. – М. 1946
- 3 Немов Р.С. Психология. – 4-е изд. – М.» Владос, 2003. – кн.1. Общие основы психологии. – 436 с.
- 4 Апресян Ю.Д. Избр. Труды. – Т 2. Интегральное описание языка и системная лексикография. – М.: Школа «Языки русской культуры», 1995г. – 767с.
- 5 Шаховский В.И. Категоризация эмоций в лексико-семантической системе языка. – Воронеж, 1987 г.
- 6 Голуб И.Б. Стилистика современного русского языка. – Л.: Высшая шк., 1983. –247с.
- 7 Васильев Л. М. Семантические классы глаголов чувства, мысли и речи // Очерки по семантике русского глагола. – Уфа, 1971.
- 8 Бурсов Б.И. Личность Достоевского. – Л.: Сов. писатель, лен. отделение, 1979. – 670с.
- 9 Виноградов В. В. Русский язык. Грамматическое учение о слове. – М.-Л.: УП. Педгиз., 1947. – 765с.

Осы мақала шегінде семантиклық аспектке олардың жүзеге асырылуына сүйене отырып, тілдік/сөйлеу сезімін білдірудің кейбір аспектілерін қараймыз. Әлемдегі адамзаттың барлық сезім гаммасын көрсету бойынша ең бір ақ сүйек болып табылатын көрнекі материал ретінде Ф.И. Достоевскийдің «Идиот» романы алынған. Сезімдердің лексико-морфологиялық айтылу құралдары айтарлықтай әртүрлі. Олар тек қана адамның сезімін емес, әлем көрінісін суреттеуді, жағдайдың лингвокультуралық аясын береді.

In this article, we consider some aspects of the language / verbal expression of emotions based on a semantic aspect of their implementation. Illustrative material taken from the novel by F. Dostoevsky "Idiot", which is one of the strongest in the world by showing the whole range of human feelings. Lexical-morphological means of expressing emotions is quite diverse. They convey not only the feelings of the subject, but also depict a picture of the world, linguistic and cultural background of the situation.

УДК: 811(574)(045)

Р.О. Туксайтова, Г.Т. Омарова
Казахский агротехнический университет им. С. Сейфуллина
Астана, Казахстан
gulnar_omarova69@mail.ru

ТОПОНИМИЧЕСКОЕ ПРОСТРАНСТВО АСТАНЫ В ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКОМ ОСВЕЩЕНИИ

В данной статье уделяется внимание названиям улиц современной Астаны представляющей в целом топонимическое пространство, которое отражает особенности быта, уклада жизни, культуры народа, проживающего на данной территории. За каждым названием улицы, проспекта, наименования зданий, сооружений стоит большой культурный пласт. Современная Астана как столица Казахстана представляет большой интерес как для жителей, так и гостей столицы, как город с интересной архитектурой, в котором причудливо переплетаются старинные уникальные сооружения.

Ключевые слова: топонимическое пространство, лингвокультурологическое освещение, годонимы, демонстративы и меморативы.

Географические названия в науке именуются топонимами, что в переводе с греческого значит "название места", а сама наука - топонимика- "наука о названиях мест".

Топонимы отражают национальную самобытность народа, его историю, условия его жизни, психический уклад, который отражен в традициях, обычаях, фольклоре, материальной и духовной культуре. Топонимы синтезируют богатейшую культуру и психологию народа, неповторимый способ его образного мышления.

Особый интерес представляет исследование населенных местностей, история наименования той или иной улицы, проспекта, истории наименования города, в котором ты живешь. Несомненно, за каждым именем стоит историческая, культурная память нескольких поколений, определенные изменения, связанные с политическими, экономическими изменениями, происходящими в общественной жизни страны, города.

Исторически городская топонимия сложилась как система принципиально семантическая: имена улиц были своеобразным путеводителем по городу, информируя о его ландшафте, жителях, их занятиях. За каждым названием улицы, проспекта, наименования зданий, сооружений стоит большой культурный пласт, формирующий образ города с его историческими, культурными, национально-специфическими особенностями, которые и определяют специфику города. В этой связи особый интерес представляет топонимическое пространство современной Астаны как столицы Казахстана, как город с интересной архитектурой, представляющий большой интерес как для жителей, так и гостей столицы, как город, в котором причудливо переплетаются старинные уникальные сооружения, имеющие историческую и культурную ценность и современные архитектурные решения ведущих мировых архитекторов.

Акмолинская крепость была заложена в 1832 году на берегу Ишима в нескольких верстах от Караоткеля военным отрядом подполковника Ф.К.Шубина. Строго следуя предписаниям сверху, Ф.К.Шубин демонстрировал лояльное отношение к казахам. Название населенного пункта – Акмола – имеет несколько вариантов перевода с казахского языка. Одна из версий перевода – «белая могила» - по тюркским захоронениям, сохранившимся на белых сланцевых холмах; по другой версии название крепости переводится как «белое изобилие» - ақ мол, так как проходившие в Акмоле ярмарки – Константиновская и Дмитриевская – славились изобилием и разнообразным ассортиментом молочных продуктов. Как отмечает Г.А. Алпыспаева, «до середины 19 века в Акмолинском поселении действовали стихийные торжки. С середины 20 века получает развитие ярмарочная торговля; в Акмоле были учреждены две ярмарки, Константиновская и Дмитриевская. Удобный временной режим проведения Константиновской ярмарки способствовал быстрому росту оборотов: за пять лет с 1852 по 1857 гг. обороты ее увеличились в 2,33 раза [1, 22].

В середине 50-х годов 20 века в связи с освоением целинных и залежных земель город превращается в центр развития целинных и залежных земель. Освоение целины оказалось решающим фактором для развития города. В 1961 году город именовался уже Целиноградом, в котором резко возросло число жителей за счет прибывших добровольцев из разных городов Советского Союза, изъявивших желание участвовать в освоении новых земель.

В 1992 году Республика Казахстан обрела суверенитет, и городу было возвращено изначальное название – Акмола. Нельзя не согласиться с мнением исследователя Мадиевой Г.Б. о том, что «имена собственные проходят определенные ступени адаптации и усваиваются пользователями, а также формируют его когнитивное пространство». Приведем отрывок публицистического текста: «Акмола – старое название города Астаны, столицы Казахстана. Акмола в переводе означает «белая могила, святая могила... Для казаха могилы, мазары – совсем не то, что для европейца. Это пантеон, обиталище духов предков – аруахов, у которых люди просят усвятыней защиты и силы. ... В восточном мировоззрении могилы предков являются святыней, местом поклонения. ... У святых могил строились города и крепости» [2, 143]. Данный контекст знакомит читателя не только с культурой, традициями, обычаями казахского народа, но и дает определенное представление о мировосприятии и картине мира народа. Тем самым формирует положительную коннотацию названию города.

В 1994 году происходит историческое событие, связанное с переносом столицы Казахстана в город Акмолу. Указом президента республики от 10 декабря 1997 года город Акмола объявляется столицей Казахстана. 6 мая 1998 года Н.Назарбаев подписал указ о переименовании города, который получил название Астана – в переводе с казахского языка – «столица».

Топонимическое пространство Астаны представляет собой сложную структурированную систему, пережившую несколько этапов переименований улиц, проспектов, переулков в городе. Понятно, что изменения в названиях улиц всегда связаны с политическими изменениями, происходящими в том или ином государстве. Другое дело, как воспринимаются новые названия улиц жителями города и насколько эти названия закрепляются в их языковом сознании. Как отмечает Котлярова Т.Г., «первый этап переименований улиц Астаны относится к 20 – 30-ым годам 20 века, ко времени становления города Акмолы. Названия первых улиц отражали историю положения города и носили в основном объектный характер. Например, церковь – Церковная, мечеть – Мечетная, базар – Базарная, почта – Почтовая, училище – Училищная, тюрьма – Тюремная и т.д. В честь празднования третьей годовщины Октябрьской революции в 1920 году были переименованы следующие улицы: Мало-Базарная – в Пролетарскую, Больше-Базарная – в Карла Маркса, Хлебниковская – в Октябрьскую, Церковная – в Ленина [3]. Возникшие в советскую эпоху, все наименования были идеологизированными. Топонимы советского периода отражают реальность исторического периода и тотальная идеологизация, официоз и ритуальность закрепляются в топонимической системе. Нельзя не согласиться с мнением Шмелевой Т.В. о том, что «имена улиц становятся частью политического словаря эпохи. При этом советские годонимы в основном представляли собой демонстративы и меморативы. Первые предъявляли населению советских городов новые ценности – Революция, Диктатура пролетариата, Республика, Новая Заря. Назначение вторых – увековечивать имена вождей и героев революции, позднее войны. Поскольку списки достойных увековечения время от времени пересматривались, это вызывало потрясения и в годонимии» [4, 324]. Так, новые названия улиц г. Акмолинска, появившиеся после Октябрьской революции, - Октябрьская, Пролетарская, Коммунистическая, Интернациональная, Социалистическая, Конституции, Первомайская, Республики, Дружбы, Комсомольская, Революционная и другие демонстрируют всему миру новые ценности и призывают их принять и зафиксировать в языковом сознании жителей города.

Второй этап переименований улиц в городе Астане приходится на 60 – 80-ые годы и включает в себя немало информации в речевой коммуникации уже города Целинограда. Производные от имени целина: проспект Целинников, Дворец целинников, микрорайон Целинный, магазин «Целинный». Интересно отметить, что в современной Астане можно обратить внимание на появившиеся названия современных зданий: жилой комплекс «Целинаград», кафе «Целинный», что объясняется, по-видимому, ностальгией жителей города по прежним наименованиям, связанным с данным историческим периодом – освоением целинных и залежных земель в этом регионе.

Причиной третьего этапа, связанного с устранением идеологизированных, абсурдных и неблагозвучных топонимов советского времени послужил факт возвращения городу его исторического имени – Акмола. Улица К.Маркса была переименована в Кенесары, Октябрьская – в улицу М.Ауэзова, Делегатская – в Сары-Арка, Моница – в Акжайык, Куйбышева – в Торайгырова, Социалистическая – в Д.Лихачева, Красного Креста – в Е.Брусиловского, Комсомольская – в Желтоксана, Дригзе – А.Затаевича и др. Как видим из названий улиц, переименованы улицы, названия которых были связаны с определенным историческим периодом – Октябрьской революцией и советским периодом.

История казахского народа богата прославленными именами исторических деятелей, известных личностей, чья жизнь была отдана борьбе за свободу и независимость нашего государства, об их подвигах слагались легенды, мифы и песни. В этой связи интерес представляют наименования улиц Астаны, связанных с именами Абылай хана, хана Кенесары,

Бокей хана, Керей и Жанибека. Их именами названы улицы современной Астаны. У жителей города может возникнуть вопрос: почему именно их именами названы улицы? Какова их роль в становлении государства, города? Здесь и необходимы культурологические комментарии, необходимые для осознания роли той или иной личности. Ныне живущим потомкам нужно знать, что Керей и Жанибек стали первыми казахскими ханами, основателями казахской государственности. Именно они стали политическими наследниками Улус-хана и продолжателями традиций Ак-орды.

Современная Астана в названиях улиц увековечила выдающихся деятелей государства. Так, одна из улиц города носит имя Шокана Уалиханова (1835-1865) - выдающийся казахский ученый, этнограф, писатель. Отчет Ш.Уалиханова о поездке в Кашгар был использован в дальнейшем при устройстве торговых факторий в Кашгаре, установлении торговых и культурных отношений с Западным Китаем. Именем известного поэта и писателя, государственного деятеля Сакена Сейфуллина названа одна из улиц города Астаны. Акмолинск занимал особое место в судьбе С.Сейфуллина: здесь он родился, учился, жил. Именно в этом городе Сейфуллин был членом революционного комитета и принимал активное участие в установлении советской власти в этих краях.

Можно сказать, что названия улиц современной Астаны представляют в целом топонимическое пространство, которое определенным образом выражает особенности быта, уклада жизни, культуры народа, проживающего на данной территории.

Список литературы

1 Алпыспаева Г.А. Акмола, Целиноград, Астана: исторический путь становления и развития. Автореферат диссертации д.и.н. – Караганда, 2009. - 45с.

2 Мадиева Г.Б. Имена собственные в русском лингвокультурном пространстве Казахстана // Русский язык как язык межкультурного и делового сотрудничества в полилингвальном контексте Евразии. Материалы 2 - го Международного конгресса 1-3 октября 2009 года. – Астана, 2009. – С. 141 -146.

3 Котлярова Т.Г. Ономастика Астаны: трансформация номинаций. ia- centr.ru.

4 Шмелева Т.В. Советские имена в современном городе // Советское прошлое и культура настоящего. Монография в двух томах. – Т.2. – Екатеринбург. Изд-во Уральского ун-та. 2009. – С. 331 - 337.

Бұл мақалада қазіргі Астананың көшелерінің атаулары назар аударарды өмір белгілі бір жолмен өмірін көрсететін тұтас топонимикалық кеңістігін, ауданда тұратын халықтың мәдениетін білдіреді. Көшесінің әрбір атауы, даңғылы, ғимараттар мен құрылыстардың атаулары үлкен мәдени қоймасы болып табылады. Қазақстанның елордасы ретінде қазіргі заманғы Астана ежелгі бірегей құрылымдарды өріліп онда қызықты сәулет бар қала ретінде елорда тұрғындары мен қонақтары үшін де үлкен қызығушылық тудырады.

This article focuses on the names of the streets of modern Astana represents a whole toponymic space that reflects the life of particular way of life, culture of the people living in the area. Each name of the street, avenue, names of buildings and structures is a great cultural reservoir. Modern Astana as the capital of Kazakhstan is of great interest for both residents and visitors to the capital, as a city with interesting architecture in which intertwine ancient unique structures.

З.А. Умирзакова
Казахский национальный педагогический университет им. Абая
Алматы, Казахстан
Zaure.aru@mail.ru

К ВОПРОСУ ОБ АНАЛИЗЕ КОММУНИКАТИВНОГО АКТА «РАЗЪЯСНЕНИЕ»

Статья посвящена выявлению причин выбора различных видов коммуникативных тактик. Автор подвергает анализу коммуникативный акт «разъяснение» в рамках коммуникативной ситуации «криминальное преступление». Данный анализ проводится на примере отрывка из романа Ч. Абдуллаева «Семейные тайны». Представленный анализ данного коммуникативного акта проводится на основе схемы описания речевых тактик, предложенной О.С.Иссерс. В результате анализа автор выявляет цель используемых коммуникативных тактик в данном отрывке. В статье подробно освещаются виды коммуникативных тактик, представления основ слотов фрейма и их языковые показатели. Автор подробно останавливается на каждом из выявленных тактик, выясняет степень реализованности каждой из них в данном коммуникативном акте.

Ключевые слова: коммуникант, фрейм, слот, коммуникативный акт, коммуникативная тактика, коммуникативная цель, коммуникативная ситуация.

Понятие сложный коммуникативный акт ранее определялся нами как многоходовое общение, не ограниченное одним-двумя минимальными диалогами, в рамках которого для достижения коммуникативной цели используется ряд коммуникативных тактик.

Как отмечают исследователи, для успешного общения актуально знание когнитивных пресуппозиций своих и партнера. Характер партнеров, их статус в коммуникативном акте, цели, которые они преследуют в данном акте общения, характер дискурса, в рамках которого проходит коммуникация – все это определяет выбор коммуникативных тактик и их реализацию. Особое место занимает тип коммуникативного акта.

В данной работе мы хотим подвергнуть анализу коммуникативный акт «разъяснение», осуществляющийся на стыке неформально-бытового общения, однако связанный с криминальным преступлением - отравлением 65-летней женщины [1].

О.С. Иссерс в своей монографии «Коммуникативные стратегии и тактики русской речи» предлагает схему описания речевой тактики, которую мы трансформируем для описания коммуникативного акта.

1. Что известно о предстоящем коммуникативном событии?

Исследователь пишет о том, что для того, чтобы общение состоялось, необходимо наличие информации трех видов: знание о типе речевого акта; знание о когнитивных пресуппозициях (своих и партнера); представление (свои и партнера) о будущей ситуации общения.

Взятый для анализа речевой акт на основании этих пунктов можно охарактеризовать следующим образом.

Тип коммуникативного акта – разъяснение.

Характер коммуникативной ситуации, в рамках которой протекает коммуникативный акт – неформально-бытовое общение, связанное с криминальным преступлением.

Статус коммуникантов неравный: коммуникант 1 (Дронго) – профессионал-аналитик по криминальным преступлениям; коммуникант 2 (Эмма) – рядовой свидетель, однако хорошо знающий нюансы родственных отношений убитой и ее близких.

Знание о типе речевого акта у коммуниканта 1 достаточное, у коммуниканта 2 недостаточное, в силу этого возможны со стороны коммуниканта 2 прямой или косвенный запросы информации, извинения.

Когнитивные пресуппозиции коммуникантов не совпадают, поскольку фрейм «криминальное преступление» у Дронго сформирован детально и глубоко, у Эммы же представление об этом событии смутные и приблизительные. В силу этого возможно использование коммуникативной тактики коррекции картины мира и коммуникативной тактики контроля за пониманием.

Позиции коммуникантов в данном акте общения несимметричны: коммуникант 1 занимает сильную позицию в силу хорошо сформированного когнитивного фрейма «криминальное преступление» и большого жизненного и профессионального общения с людьми разных социально-демографических групп, разной национально-культурной принадлежности, высокого интеллектуального уровня. Коммуникант 2 занимает слабую позицию в силу несформированности в его сознании фрейма «криминальное преступление», среднего интеллектуального уровня, наличия ряда предубеждений и т.д. Как отмечают последователи, коммуниканты со слабой позицией очень часто способны оказывать сопротивление коммуникативному диалогу, воздействию со стороны партнера, что выражается в недоверии к информации, идущей со стороны другого коммуниканта, в желании переqualифицировать обсуждаемую проблему в соответствии с имеющимся в его сознании фреймом. Отсюда возможно использование коммуникативной тактики обвинения, тактику оправдания.

Партнеры-коммуниканты имеют в данном речевом акте установку на разный тип общения: коммуникант Дронго нацелен на кооперативный тип общения, коммуникант Эмма скорее на конфронтационный тип общения.

Такова общая характеристика избранного для когнитивно-концептуального анализа сложного коммуникативного акта.

Далее перейдем к анализу текста. Дронго (коммуникант 1) является инициатором общения и нить инициативы находится постоянно, в течение всего коммуникативного процесса у него на руках. Даже в тех случаях, когда Эмма задает вопрос, Дронго свой ответ строит таким образом, чтобы либо получить интересующую его информацию, которая могла бы изменить ее представления об обсуждаемой ситуации.

Дронго в своем речевом поведении исходит из тех слотов фрейма, которые у него сформированы:

- произошло преднамеренное убийство путем отравления;
- убийца – один из присутствовавших на дне рождения Марты;
- все усилия Дронго будут направлены на выявление преступника;
- в случае выявления преступника Дронго обязательно сдаст его полиции;
- для выявления преступника необходимо определение мотива преступления.

Первый слот в сознании Дронго конкретизирован, аналитик указывает на способ отравления:

- Вы думаете, что ее убили? (спрашивает Эмма)

- Почти наверняка отравили, - задумчиво произнес Дронго. (И далее он эксплицирует ход своих рассуждений). – Симптомы были более чем очевидные. Учитывая, что вино и шампанское, которое она (Марта – отравленная хозяйка коттеджа) пила, были из общей бутылки и, кроме нее, их пили все остальные, то можно предположить, что яд кто-то положил в бокал. При этом убийца не решился бросить яд в бокал с белым вином и подождал, пока разольют шампанское, чтобы пузырьки газа могли скрыть наличие в бокале возможной отравы [1, 121-122].

Далее, в процессе развития коммуникативной ситуации это предположение подтверждается результатами вскрытия.

Второй слот – один из присутствующих – убийца – отравитель – формируется частично из наблюдений Дронго над тем, что никого из посторонних не было и что яд подложили в бокал конкретного лица, частично из многолетнего опыта людей, занимавшихся раскрытием преступлений, что сконцентрировано во французской пословице «предают только свои». Этот слот активизируется несколько раз, поскольку Анна исходит из фрейма «родственники»,

согласно которому родственники, даже если они и не питают друг к другу теплых чувств, не могут совершить предательства и не могут желать смерти другому родственнику.

В процессе коммуникации Эмма неоднократно говорит об этом:

- ...Конечно, она была страшным человеком, мучила всех, кто был с ней рядом. Но такая смерть... Значит, кто-то ее так сильно ненавидел. Интересно, кто это мог быть? Рядом с ней сидели ее младшая сестра и дочь. А с другой стороны – сын... [1, 122].

-... А убийца находился среди тех, кто был с нами в гостиной (Дронго)

- Но так не было чужих! – чуть не сорвалась на крик Эмма [1, 125].

Тактика сопротивления выражена здесь синтаксическими конструкциями противительного характера.

Слоты, связанные с профессиональными обязанностями Дронго как эксперта-аналитика по криминальным преступлениям, сводящимся к выявлению преступника и передаче его полиции для наказания по закону, в коммуникативном акте в связи с необходимостью разъяснения Эмме позиций Дронго в данной ситуации, вербализуются достаточно подробно.

- Тогда кто это сделал? (Эмма)

- Если бы я знал, то прямо сейчас поехал бы в полицию. (Дронго)

- И сдали бы этого человека? – мрачно поинтересовалась Эмма.

- Это моя профессия.

- А если бы убийцей оказалась я или моя сестра, вы бы все равно отправились выполнять свой долг?

- Думаю, что да.

И далее идет конкретизация слота с указанием причин.

- Неужели вы можете так спокойно предавать своих знакомых? И вам совсем не стыдно?

- Если моим знакомым не стыдно убивать, то почему мне должно быть стыдно их разоблачать? – поинтересовался Дронго.

- А если я вас позвала, чтобы вы нам помогли и защитили? А вы, наоборот, готовы нас сдать. И еще гордитесь этим.

- Я не сказал, что горжусь. Но если бы убийцей были бы вы или ваша сестра, то мне было очень неприятно. Хотя поиски убийцы в данном случае не мое дело. Но я все равно бы разоблачил человека, который решился на такой скверный поступок [1, 126].

В данном случае ключевым словом для слота Эммы выступает *предать*, смысл которого в данном контексте сводится к следующему: выдать полиции своего (родственника, знакомого), даже если он виновен, оценивается бытовой моралью отрицательно. Ключевым для слота Дронго является слово *разоблачить*, т.е. сделать явным скрытые, общественно опасные действия человека, который должен в соответствии с законом понести наказание. Слот Дронго реализует общественную мораль: действия человека не должны приносить вред другим членам общества, общество в лице государства и его установлений обязано защитить членов общества, независимо от личных качеств потерпевшего.

Каждый из двух участников коммуникативного акта исходит в своих оценках и действиях из определенного фрейма. Но эти фреймы не адекватны, в них мало общего. Так, Дронго руководствуется профессиональным фреймом «криминальное преступление», в котором слоты «преступник», «наказание преступника в соответствии с законом» четко очерчены, основаны на своде законов уголовного кодекса и не могут быть варьированы под влиянием эмоционально-субъективных факторов. Эмма же оценивает происходящее в рамках фрейма «родственные отношения», в котором семантическая оппозиция «свой-чужой» играет большую роль, а понятие «преступник» неприложимо по отношению к своему, к родственнику. Поэтому Эмма долгое время не хочет понять, что произошло преднамеренное убийство, пытаясь переключить их в случайное пищевое отравление или смерть от аллергического шока.

- Но ее убили. Теперь нужно понять, кто и зачем это сделал. У вас есть конкретные подозреваемые? (Дронго)

- Вы издеваетесь? Я до сих пор не верю, что ее могли отравить. Может, она съела какую-нибудь гадость или ей нельзя было пить шампанское (Эмма)

- Не говорите глупости. Мы тоже с вами пробовали это шампанское. И она почти ничего не ела. Даже не прикоснулась к тарту, который заказала ваша сестра. Ее убили, и сделали это намеренно. А убийца находился среди тех, кто был с нами в гостиной [1, 125].

Дронго также оперирует оппозицией «свой-чужой» и понятием «предательство», однако их смысл в представлении Дронго несколько иной: предательство – это преступление одного человека по отношению к другому человеку. «Свой-чужой» - отношения языковой оппозитивности, характерные для этой пары понятий, но в данном речевом контексте рассматриваются иначе, оппозитивность нейтрализуется при наложении понятия предательство на оппозицию «свой-чужой»:

- Предают только свои, - напомнил Дронго. Необязательно, чтобы убивали чужие. Иногда убивают и свои.

- Опять намекаете на Анну?

- Нет. Это известная французская поговорка: «Предают только свои». Чужой человек не может вас предать [1, 125].

В анализируемом коммуникативном акте «разъяснение» использован ряд тактик: тактика контроля за пониманием, тактика коррекции модели мира, тактика апелляции к фактам, тактика апелляции к логике, тактика апелляции к авторитету, тактика оправдания, тактика обвинения.

Каждая из указанных тактик маркируется языковыми показателями.

Рассмотрим эти тактики и их языковые маркеры.

Коммуникативная тактика контроля за пониманием в анализируемом коммуникативном акте неоднократно используется Дронго как наиболее сильного коммуниканта.

Будучи профессиональным аналитиком, Дронго изначально оценивает ситуацию, основываясь на фрейме «криминальное преступление» и старается убедить Эмму в а) преднамеренности убийства, б) в том, что убийца из числа присутствовавших, т.е. «своих».

Сформированность данного понимания у Эммы Дронго контролирует несколькими приемами: неоднократностью высказывания мысли о том, что убийство преднамеренное, а не случайное. В свою очередь, это достигается использованием тактики апелляции к фактам:

- Вы думаете, что ее убили? (Эмма)

- Почти наверняка отравили, - задумчиво произнес Дронго. – Симптомы были более чем очевидные. Учитывая, что вино и шампанское, которое она пила, были из общей бутылки и, кроме нее, их пили все остальные, то можно предположить, что яд кто-то положил в ее бокал. При этом убийца не решился бросить яд в бокал с белым вином и подождал, пока разольют шампанское, чтобы пузырьки газа могли скрыть наличие в бокале возможной отравы.

- Неужели кто-то мог решиться?- поежилась Эмма. – Нет, поймите меня правильно. Конечно, она была страшным человеком, мучила всех, кто был с ней рядом. Но такая смерть...[1, 122].

- Но в том, что убийца был среди нас, нет никакого сомнения.

- Но ее убили. Теперь нужно понять, кто и зачем это сделал [1, 124].

Тактика контроля над пониманием ситуации подкрепляется не только тактикой апелляции к фактам, но и тактикой изменения модальности. Вначале Дронго высказывает мысль о преднамеренном убийстве в модальности предположения (*почти наверняка отравили*), затем мысль об убийстве конкретизируется опять в модальности предположения (*можно предположить, что яд кто-то положил в ее бокал*), затем эта мысль высказывается уже в модальности констатации (*ее убили*) как реально свершившийся факт.

Дронго использует тактику коррекции мира, пытаясь сформировать у Эммы правильное понимание ситуации. Данная тактика реализуется, в свою очередь, внедрением в сознание Эммы нескольких мыслей: о преднамеренном убийстве, о наличии убийцы среди родственников, а также мыслей о том, что мотивы убийства не могут быть сведены к чисто

субъективной неприязни, а лежат в более глубинной плоскости: материально-финансовые мотивы (наследство), сокрытие опасных тайн (предыдущие преступления).

Тактика оправдания, используемая Дронго в ответ на обвинение Эммы, реализуется чисто синтаксически – использованием встречного вопроса с семантикой возражения:

- Если моим знакомым не стыдно убивать, то почему мне должно быть стыдно их разоблачать? – поинтересовался Дронго [1, 126]; использованием простого предложения с общим отрицанием и последующим пространственным объяснением:

- Я не сказал, что горжусь. Но если бы убийцей были вы или ваша сестра, то мне было бы очень неприятно...Но я все равно бы разоблачил человека, который решился на такой скверный поступок... [1, 126].

Итак, анализ коммуникативной ситуации «разъяснение» показывает следующее. Обычно в подобной ситуации коммуниканты находятся в неравном статусе: один из коммуникантов владеет ситуацией лучше, у него хорошо, на профессиональном уровне сформирован фрейм с соответствующими слотами, который отражает данную ситуацию. В данном коммуникативном акте в роли этого коммуниканта выступает Дронго. Второй коммуникант с криминальным преступлением сталкивается впервые, фрейм не сформирован, представления о действующих субъектах, последовательности действий субъектов, возможных мотивах преступлений весьма туманны. В силу этого второй коммуникант - в нашем случае Эмма – руководствуется в оценке криминальной ситуации имеющимся в ее сознании хорошо сформированным фреймом «родственники», поскольку объектом преступления явилась ее родственница, а убийство происходило в среде родственников, без участия посторонних лиц.

Цель рассматриваемого коммуникативного акта – разъяснение ситуации Эмме, доведение до ее сознания основ некоторых слотов фрейма «преступление»:

- произошло преднамеренное убийство путем отравления;
- убийца – один из тех, кто находился на дне рождения Марты;
- все усилия Дронго как профессионала будут направлены на выявление преступника;
- в случае если преступник будет определен, Дронго обязан сдать его полиции.

Достижение указанной цели осложняется тем, что она идет вразрез с фреймом «родство».

В основе фрейма «родство» лежит понятие о связи между людьми, которая основана на происхождении одного лица от другого или разных лиц от общего предка, а также на брачных семейных отношениях. В рамках этого фрейма можно выделить слоты: а) родство по прямой линии: прадед, дед, отец, сын, внук, прабабка, мать и т.п.; б) родство по боковой линии: брат, дядя, племянник, сестра и т.п.; в) права и обязанности, обусловленные родством; г) эмоциональные отношения между родственниками. В сознании Эммы слот – права и обязанности, обусловленные родством – а именно: родственники обязаны защищать и всячески поддерживать друг друга – противодействует принятию информации, которую пытается внедрить в ее сознание Дронго. Она не хочет понять мысль, озвученную Дронго: «Предают только свои... Не обязательно, чтобы убивали чужие. Иногда убивают свои» [1, 125]. Поэтому для достижения коммуникативной цели Дронго использует неоднократно тактику апелляции к фактам, при этом каждый раз апеллирует к разным фактам: в одном случае это характер и последовательность распития алкогольных напитков, во втором случае – это расположение гостей за столом, в третьем случае – кто что ел, пил во время застолья. Дронго также использует тактику апелляции к логике: он делает логический вывод из сопоставления информации патологоанатомов о наличии яда в трупе и собственных наблюдений. Тактика апелляции к авторитету, которую использует Дронго в качестве аргумента положения, что «предают только свои», лишь частично достигла цели. Это доказывается тем, что после этой поговорки Эмма задает вопрос: «Тогда кто это сделал?», где смысл наречия *тогда* в контексте всего коммуникативного акта предстает как вторая часть предложения «Если предали свои, тогда кто это сделал?» то есть Эмма начинает исходить из того, что убийца – свой из числа присутствовавших родственников.

Тактика коррекции модели мира является достаточно сложной, реализуется в течение всего коммуникативного акта путем использования ряда простых по структуре тактик, упомянутых выше.

Тактика обвинения, используемая Эммой по отношению к Дронго, реализуется через простое предложение с отрицательным атрибутивом и последующим объяснением обвинения. Данная тактика не достигла цели, поскольку Дронго руководствуется фреймом государственно-общественного характера, в котором действия мотивируются законом. Эмма же, обвиняя Дронго, руководствуется эмоциями.

Эмма использовала в начале коммуникативного акта тактику оправдания отношений своих родственников перед Дронго: языковым маркером послужила речевая формула «Вы извините, что...», которая сопровождалась психологическим объяснением эмоционального состояния своей сестры. Данная тактика достигла своей цели, извинение было принято, но Дронго и сам был готов простить несколько бестактное поведение старшей сестры Эммы, поскольку понимал ее состояние.

Хотя коммуникативный акт «разъяснение» в рамках коммуникативной ситуации «криминальное преступление» не является сложным, многослойным, но и в нем достаточно четко определяется коммуникативная цель, коммуникативные тактики и их речевые маркеры.

Список литературы

- 1 Абдуллаев Ч. Семейные тайны. – М.: Эксмо, 2013. – 320 с.

Мақалада автор «қылмыстық құқық бұзушылық» коммуникативті жағдайдағы «түсіндіру» коммуникативтік актіні талдайды. Талдау Ч. Абдуллаевтің «Семейные тайны» атты романы үзіндісінің негізінде жүргізіледі. О.С.Иссерс ұсынылған сөйлеу тактикасының үлгісі негізінде «түсіндіру» коммуникативтік актінің сипаттамасы беріледі, сондай-ақ коммуникативті жағдайдың түрлері мен сипаты, коммуниканттардың мәртебесі мен позициясы, когнитивті пресуппозициялар, коммуниканттардың қарым- қатынас түрі. Талдау барысында автор коммуниканттардың тең емес мәртебесін, фрейм слоттар негізінің әртүрлі түсінігін, коммуниканттармен коммуникативті тактикалардың әртүрлі түрлерін қолданылуын, оларды таңдау себептерін, сөйлеу маркерлерін анықтайды.

The author analyzes the communicative act "explanation" in the communicative situation "criminal offense". This analysis is carried out on the example of a passage from the novel by Ch. Abdullayev "Family Secrets." On the base of the schema of speech tactics proposed by O.S.Issers, it is provided the characteristics of communicative act "explanation": the type and nature of the communicative situation, communicants status, cognitive presuppositions, the positions of communicants, the type of communication. During analysis the author identified the unequal status of the communicants, different representations of frame slots bases, use by communicants of different types of communicative tactics, the reasons for their selection, speech markers to achieve communicative goals.

Д.З. Шаймерденова
АО «Университет КАЗГЮУ»
Астана, Казахстан
dilda9197@mail.ru

ЦЕННОСТЬ «ЗДОРОВЬЕ» В ЯЗЫКОВОМ СОЗНАНИИ СОВРЕМЕННОЙ СТУДЕНЧЕСКОЙ МОЛОДЕЖИ

В статье говорится об определении места категории «ценность» в жизни человека. Также статья знакомит с психолингвистическим подходом изучения содержания языкового сознания. Одним из методов, который позволяет выявить содержание языкового сознания, является ассоциативный эксперимент. Проведенное автором эмпирическое исследование дает представление о содержании базовой ценности «здоровье» в языковом сознании современной студенческой молодежи Казахстана.

Ключевые слова: категория ценности, языковое сознание, ассоциация, студенческая молодежь, культура, ассоциативный эксперимент.

Мир ценностей всегда занимал определенное место в человеческой жизни. Проблема категории ценностей, ценностных отношений и предпочтений в разных культурах и у народов была интересна всегда, потому что человек живет в мире многообразных культур, и само его существование немислимо вне важных устремлений, потребностей и ценностей. В связи с этим интересным представляется трактовка места ценности в жизни человека Г.К. Абдигалиевой: «Человек постоянно живет в окружении ценностей, и существование системы в жизни человека или общества необходимо и неизбежно, так как дает ориентиры в этом сложном и изменчивом мире. Человеческая деятельность немислива без ценностной ориентации и без ценностей. А современный мир характеризуется небывало быстрым изменением ценностей, крушением многих традиционных представлений, обесцениванием многого из того, что ранее считалось незыблмым, и наоборот, многие процессы и явления приобрели возросшую ценность» [1, 3]. XXI век переоценил многие ценности предшествующих столетий, обострил ценностный раскол в обществе, которое состоит из разных народов, социальных групп, индивидов.

Осваивая окружающий мир, человек решает для себя, какие его элементы важны для жизни, а какие не имеют значения, что для него является важным, а что несущественным, без чего он может обойтись, а без чего нет. По Хайдеггеру, мир ценностей (их спектр, ранжирование, структура) определяются присутствием человека в мире. Фокусом, в котором стягиваются и пересекаются все ценности, является человек, его интересы, потребности, ожидания, мотивы [2, 24]. Отсюда представление, согласно которому ценностями является все то, что составляет предмет человеческих целей, нечто только положительное и полезное, а иногда благородное и истинное. В связи с этим мы согласны с утверждением казахстанского философа Абишева К.А., который считает, что ценности – «это не то, что потребляется, в чем человек испытывает нужду. Наконец, это не средства, какими человек пользуется, т.е. не нечто лишь полезное как отдельному индивиду, так людям вообще. Ценности это то, что ради чего человек или человеческое сообщество пребывает на земле, ради чего существует, чему посвящает свою жизнь, через что чувствует себя человеком, что придает его жизни смысл... Содержание этих ценностей может быть как истинным, так и ложным, несмотря на то, что люди их исповедующие, готовы ради них положить свою жизнь» [3, 196].

Важную роль в культуре играют ценности, которые формируют нормы и правила жизни этноса, структурируют систему значений, через призму которых человек познает окружающий мир. Каждая культура, помимо общего содержания несет на себе уникальный, неповторимый характер. В каждой культуре – только свои ценностные ориентации. Ценности

находят отражение в языковой картине мира. Один из ведущих ученых-лингвистов, который активно занимается проблемами лингвоаксиологии в Казахстане, З.К. Темиргазина дает следующее определение: «Ценностная картина мира – это составная часть языковой картины мира человека и народа. Она представляет собой систему различных ценностей, культивируемых в конкретном обществе, упорядоченных им в определенной иерархии. В ней различается общечеловеческая инвариантная часть, содержащая ценности, которые свойственны всем народам, и вариативная часть, содержащая ценности, которые обусловлены спецификой национальной культуры, особенностями социально-исторического развития народа» [4, 14]. Актуальность исследования национально-культурной специфики картины мира признана в последнее время мировой наукой и практикой, что хорошо согласуется с общей тенденцией разных наук помещать культуру в центр теоретических построений, так или иначе связанных с изучением человека.

В настоящее время в центре внимания многочисленных этнопсихолингвистических исследований находится изучение национально-культурной специфики языкового сознания носителей разных культур. Повышение интереса к национальным особенностям языкового сознания объясняется происходящими социокультурными процессами, связанными с интенсивным ростом международных контактов, с одной стороны, и использованием языка как эффективного средства установления этнокультурных особенностей – с другой. Особенно важным для возможности установления диалога национальных культур и позитивных межнациональных отношений является изучение системы культурных ценностей, являющейся важнейшим компонентом структуры образа мира, обеспечивающей целостность и устойчивость сознания.

Проблемы взаимосвязи языка и сознания, языка и речи, языка и культуры рассматриваются учеными с различных научных и методологических позиций. В связи с этим в последние десятилетия в лингвистике повысился интерес к исследованию понятия «языковое сознание». Т.Н. Ушакова вполне справедливо отмечает, что словосочетание «языковое сознание» в последние годы активно применяется в психолингвистических работах. Термин «языковое сознание» сближает области лингвистики и психологии. Сближение этих явлений наблюдается в реальной действительности: «В самом деле язык и его речевое проявление используются людьми для выражения смысла, отражения состояния сознания, проявления психологического содержания внутреннего мира человека» [5, 13].

Обращение лингвистики к сознанию неслучайно. При общении коммуниканты делятся своими мыслями, образами сознания. Так как их нельзя передать, воспринять органами чувств, то для этого люди используют знаки, которые приспособлены ими для указания на свои мысли. Мысли, образы сознания будут похожи у людей, выросших в одной национальной культуре, владеющих одним национальным языком. Так же эти факторы влияют на взаимопонимание собеседников. В этой связи Е.Ф. Тарасов отмечает: «Общность сознаний коммуникантов, необходимая для речевого общения, состоит из общности знаний о мире и общности знаний о языке. Эта общность формируется при присвоении идентичной этнической культуры и при овладении одним и тем же национальным языком» [6, 37].

Человек не может существовать вне национальности, он входит в мир человечества через национальную индивидуальность. Становление, развитие человека как личности проходит в национальной культуре, которая развивается веками, преодолевая различные трудности. Известный российский ученый И.А. Ильин подчеркивает, что «все великое может быть сказано человеком или народом только по-своему и все гениальное рождается именно в лоне национального опыта, духа и уклада. Денационализуясь, человек теряет доступ к глубочайшим колодцам духа и к священным огням жизни; ибо эти колодцы и эти огни всегда национальны: в них заложены и живут целые века всенародного труда, страдания, борьбы, созерцания, молитвы и мысли» [7, 236].

Некоторые ученые отмечают, что понятия «нация», «народ», «этнос» соотносимы друг с другом, так как обладают общностью территории, исторической судьбы, языком, культурой.

Несмотря на смысловую близость этих понятий, каждая из них имеет предметную определенность. В.Г. Бабаков, В.М. Семенов считают, что в понятии «этнос» аккумулируются территориально-языковые и культурно-психологические компоненты, в нации, помимо собственно этнического, интерес представляют социальные процессы, а в определении понятия «народ», как социальной общности, выделяются те классы и слои, которые объективно способны участвовать в решении задач прогрессивного развития общества. В системе социальных общностей нация выступает как высшая ступень социально-этнического ряда, в которой синтезированы, во-первых, этническое – язык, устоявшиеся формы материальной культуры, народное искусство, фольклор, традиции, нравы, обычаи, особенности психического склада людей как наиболее устойчивые, консервативные элементы в национальном и, во-вторых, социальное, включающее в себя систему социальных отношений, политические институты. Национальное тесно связано с социально-экономической, политической и духовными сферами общественного развития [8, 11].

Психолингвистический подход дает возможность на основе теории индивидуального лексикона интегрировать в исследование данные психологии, социологии, лингвистики, когнитивных наук с тем, чтобы результаты исследования ценностных представлений по возможности объяснить с точки зрения теории языкового сознания. В своем исследовании опираемся на психолингвистическую теорию слова, где слово – это не только носитель значения, но и «средство доступа к единому информационному тезаурусу человека» [9, 123].

Подчеркивая, что «знаковое поведение человека есть наиболее удобный канал доступа к сознанию людей», Е.Ф. Тарасов справедливо утверждает, что именно свободный ассоциативный эксперимент позволяет овнешнить в вербальной форме знания, ассоциированные с телами языковых знаков. Так как эти знания в значительной степени функционируют на неосознаваемом уровне, то их вербальное овнешнение позволяет сделать объектом специального анализа и позволяет на высоком уровне рефлексии выявлять различного рода знания, составляющие содержание сознания [10, 72].

Наше научное исследование посвящено изучению языкового сознания такой социальной группы как студенческая молодежь. В своих исследованиях В.В. Красных приходит к выводу: «Метод свободных ассоциаций является высокоэффективным инструментом изучения специфики языкового сознания в социальных группах» [11, 243].

Более того, исследования языкового сознания с помощью ассоциативного эксперимента дают возможность выявить не только системность содержания образа сознания, стоящего за словом в той и или иной культуре, но и системность языкового сознания носителей той или иной культуры как целого и показывают исключительность и своеобразие образа мира каждой культуры.

Поскольку языковое сознание представляет собой ментальные образы, формируемые и эксплицируемые при помощи языковых средств, т.е. вербализованные образы сознания, отражающие представления носителей определенной культуры об окружающем мире, то по мнению Б.А. Ахатовой, исследование языкового сознания всегда предполагает изучение только некоторой его части ввиду обширности (объемности) объекта исследования [12, 11].

Ассоциативный эксперимент основан на вербальных ассоциациях опрашиваемых. Ассоциативный эксперимент позволяет узнать об отношении информанта к определенным понятиям или явлениям, выраженным словами.

Свободный ассоциативный эксперимент был применен для «овнешнения» языкового сознания казахстанской молодежи. Каждому испытуемому предлагалось ответить первым пришедшим в голову словом на 22 слов-стимулов, обозначающих базовые ценности современной молодежи Казахстана. Это такие, например, слова-ценности, как *семья, здоровье, родители, образование, дружба* и др. Эти базовые ценности были выявлены при использовании метода свободных ассоциаций.

Каждая анкета содержала одинаковые стимулы, расположенные в разном порядке, выбранном случайным образом, чтобы исключить влияние предшествующих стимулов на последующие реакции. Слова-стимулы русского языка предъявлялись респондентам, среди

которых были казахи, русские, татары, корейцы и т.д., для которых русский язык является родным или языком повседневного общения и обучения (в школе и вузе) (далее русские группы, группа Р). Слова-стимулы казахского языка предъявлялись респондентам-казахам, для которых казахский язык является родным, языком повседневного общения и обучения (в школе и вузе) (далее казахские группы, группа К).

Свободный ассоциативный эксперимент был проведен в январе - феврале 2015 года в форме письменного опроса (анкетирования) в несколько этапов с разными по численности (от 11 до 27 человек) группами респондентов. Задания к эксперименту и все попутные разъяснения проводились на языке лиц, участвующих в эксперименте – на русском, казахском языках.

Ставились временные ограничения, чтобы исключить возможность «долгого» обдумывания ответов или возвращения к уже прочитанным с целью их корректировки. Испытуемые были предупреждены о желательности писать ассоциации на все слова, а не на избранные. Они также были осведомлены о том, что в данном опросе нет и не может быть «правильных» ответов, поэтому не нужно тратить время на их поиск.

В результате проведенного свободного ассоциативного эксперимента было получено 108 пригодных для анализа анкет студентов русских групп и 114 анкет студентов казахских групп. Всего 222 анкеты. В свободном ассоциативном эксперименте приняли участие студенты 1-3 курсов Евразийского национального университета им. Л.Н. Гумилева (ЕНУ им. Л.Н. Гумилева), Казахского гуманитарно-юридического университета (Университет КАЗГЮУ). Из них 89,6 % (199 студентов) - казахи по национальности, остальные 10,4 % (23 студента) - представители других национальностей, населяющих Республику Казахстан: русские (11), корейцы (4), татары (3), украинка (1), белорус (1), киргиз – 1, ингушка-1; 43,7 % (97 студентов) – представители мужского пола, 56,3 % (125 студентов) – представители женского пола. В эксперименте участвовали студенты от 17 до 21 года специальностей правоохранительная деятельность, юриспруденция, международное право, правоохранительная деятельность, финансы, учет и аудит, менеджмент, строительство, русский язык и литература, информатика, психология, переводческое дело, туризм.

Материалом для рассмотрения и анализа базовых слов-ценностей послужили результаты свободного ассоциативного эксперимента среди студентов, обучающихся на русском и казахском языках. Анализ материала состоял в поиске дифференцирующих признаков, которые наиболее часто фигурируют в ответах испытуемых. Статистический анализ и качественное сравнение позволили нам сделать некоторые выводы о национально-культурной специфике значений и личностных смыслов, закрепленных за некоторыми базовыми словами-ценностями.

Одним из предложенных студентам для ассоциативного эксперимента слов была ценность *здоровье/денсаулық*.

У студентов и русских, и казахских групп *здоровье/денсаулық* входит в первую тройку самых важных для людей ценностей (также как *семья, родители*), что свидетельствует о его высокой оценке среди казахстанской студенческой молодежи.

В русской и казахской культурах всегда осознавали ценность здоровья. Свидетельства этому мы находим в традиционных пожеланиях здоровья; закрепившийся в языке ответ: «*На здоровье*»; человеку, который чихнул мы говорим: «*Будьте здоровы!*» («*Сау болыңыз!*»); приветствуя, говорим: «*Здравствуйте!*» (или «*Здравия желаю!*»), и на прощание можем сказать: «*Ну, будь здоров!*».

Влияние русской культуры на студентов, обучающихся на русском языке, просматривается в большинстве субъективных интерпретаций, где есть известная формула: здоровое тело + здоровый дух (*В здоровом теле здоровый дух*). В пользу «здорового тела» говорят следующие ассоциации студентов: *здоровье – это «нет никаких физических недостатков», «нормальное функционирование организма», «физическое состояние», «физическая сила»*. Многие в разной форме указывают, что здоровье – это «*общее состояние*», «*целостность всего организма, как физическая, так и духовная*». В поддержку «здорового

духа» выступают следующие фразы: «эмоциональное состояние», «ничего не беспокоит, не тревожит», «отсутствие заболеваний физических и умственных», «душевное благополучие». Надо сказать, что если физическое состояние в отдельных случаях исчерпывает определение здоровья, то «душевное здоровье» встречается только в сочетании с физическим.

В своих определениях студенты также подчеркивают важность здоровья: «здоровье нельзя купить», «это то, что дается от природы», «это самое главное в жизни», «без здоровья ничего не сможешь сделать и достичь», «от него зависит вся жизнь человека в целом», «это то, что нужно ценить», «бесценная вещь, одно до конца жизни», «важная вещь, первое богатство»; «байлық», «зор байлық», «денсаулықты сатып алу болмайды», «өмірде ең бастысы», «бірінші байлық», «өмір байлығы», «рухани байлық».

Результаты по выявлению самых частотных реакций на стимулы *здоровье/денсаулық* представлены в Таблице 1.

Таблица 1 – Самые частотные ассоциации казахстанских студентов на базовую ценность *здоровье/денсаулық*

Здоровье (студенты русских групп)	Денсаулық/здоровье (студенты казахских групп)
спорт 20 сила 5 больница 3 сердце 3 жизнь 3 богатство 3 счастье 2 таблетки 2 будущее 2 яблоко 2 крепкое 2 не болеть 2 фрукты 2	спорт 32 байлық (богатство) 15 зор байлық (большое богатство) 13 ауырмау (не болеть) 3 дәрігер (врач) 3 дұрыс тамақтану (правильно питаться) 2 өмір (жизнь) 2 мықты (сильный) 2 бақыт (счастье) 2 емхана (поликлиника) 2 адам (человек) 2 жүрек (сердце) 2 сау болу (быть здоровым) 2

Самой частотной реакцией у казахстанских студентов на слово-стимул *здоровье/денсаулық* является слово *спорт* (18,5 % (Р) – 28,1 % (К)). Этот факт очень радует и появляется надежда на то, что молодежь ради сохранения своего здоровья будет уделять больше времени спорту, чем поколение их отцов. На то, что у студентов казахских групп на 2-ом и 3-ем местах, с большим преимуществом по отношению к последующим словам, ассоциации *байлық* (15 – 13,2 %, *зор байлық* (13 – 11,4 %), видимо, повлияло существование очень распространенной казахской пословицы: «Денсаулық – зор байлық» («Здоровье – большое богатство»). Ассоциативные поля у слов-ценностей *здоровье/денсаулық* совпадают на 69,2 %.

Проанализировав ассоциации со словом *здоровье*, мы можем условно разделить их на две большие группы: «положительные», т.е. когда человек не болен, и «отрицательные», связанные с болезнью. К первой группе мы бы отнесли признаки хорошего самочувствия (*хорошо себя чувствовать, хорошее настроение, бодрость, благополучие; сергек көңіл күйі, бақыт, саулық*), красоты (*красота, красивое тело, здоровое тело; сұлулық, адам денесі*), здорового образа жизни (*спорт, зарядка, тренировка, физические упражнения, закаливание, вода, питание, фрукты, яблоко; жүгіру, дұрыс тамақтану, ұйқы, футбол, спортқа қатысу; темекі, арақтан бас тарту*) и силы (как *физическая подготовка*, так и *силы духа, воли; дене шынықтыру, қуат, күш*). Перечисленные группы признаков можно считать специфическими

признаками здоровья. Кроме того, в значительном объеме упоминается *семья (семья, родители, мама, родные, здоровье родных; отбасы, ана, ата)* и *счастье (жизнерадостность, радость, веселье, отдых; қуаныш, демалыс)*. Менее заметны *жизнь/өмір (долголетие; ұзақ өмір)*, *любовь (здоровье любимых; махаббат)*.

К «отрицательным» (в данном контексте) ассоциациям со здоровьем можно отнести следующее: *больница (3), таблетки (2), не болей (2), медицина, болезни, лекарства, лечение, травма, деньги; дәрігер (3), ауырмау (3), емхана (2), дәріхана, дәрі, әртүрлі аурудан емделу*. Считаем, что к этой группе слов можно отнести *сердце* (3 упоминания - 2,8 %), *жүрек* (2 упоминания – 1,8 %), так как у нас в Казахстане наблюдается высокая смертность от сердечно-сосудистых заболеваний.

Возможно, что под влиянием различного рода реклам, внешнего вида отечественных и зарубежных звезд в сознании русскоязычных студентов красивые зубы, улыбка стали неотъемлемым символом имиджа благополучного человека. А достаток, успех, высокий социальный статус ассоциируются, в первую очередь, со здоровьем. И это привело к тому, что на слово-ценность *здоровье* появились такие ассоциации как *здоровые зубы, здоровый человек с сияющей улыбкой*.

Ответы респондентов, назвавших *здоровье* своей *ценностью, важной вещью, первым богатством; бірінші байлық, өмір байлығы*, можно также классифицировать на способы достижения здоровья (признаки здорового образа жизни и связанные с болезнью «отрицательные» ассоциации), результат (*сила, красота, долголетие, душевное благополучие; қуат, күш, мықтылық, сұлулық, ұзақ өмір*) и сопутствующие атрибуты (*счастье, хорошее настроение, любовь, семья, жить с улыбкой; бақыт, махаббат, сергек көңіл күйі, отбасы*).

Таким образом, слово-ценность *здоровье* обладает своим набором признаков, связанных как с благополучным физическим (*красота, бодрость, сила, спорт; сұлулық қуат, күш*) и психическим (*счастье, хорошее настроение; бақыт, сергек көңіл күйі*) состоянием, так и с болезнью (*больница, врач, лекарства; емхана, дәрігер, дәрі*), однако первые заметно преобладают.

Как видно, доля совпадений самых частотных ассоциаций на ценностей *здоровье/денсаулық* среди студентов русских и казахских групп (90%) достаточно велика. Возможно, это объясняется тем, что большая часть студентов, обучающихся на русском языке, казахи по национальности. Считаем, что на формирование языкового сознания казахстанской студенческой молодежи оказывает влияние и казахская, и русская культуры, так как казахский и русский языки активно функционируют на территории нашего государства.

Список литературы

1 Абдигалиева Г.К. Проблема ценностей в истории философии. – Алматы: Қазақ университеті, 2005. – 234 с.

2 Хайдеггер М. Феноменология и трансцендентальная философия ценности. – Киев: Cartel, 1996. – 116 с.

3 Абишев К.А. Проблема ценностей в современном мире // Власть как ценность и власть ценностей: метаморфозы свободы. – Алматы: ИФиП МОН РК, 2007. – 470 с.

4 Темиргазина З.К. Избранные работы по лингвистике: В 2 т. – Павлодар: Эко, 2010. – Т. 2. – 338 с.

5 Ушакова Т.Н. Языковое сознание и принципы его исследования // Языковое сознание и образ мира: сб. ст. / Отв. ред. Н.В. Уфимцева. – М., 2000. – С. 13-23.

6 Тарасов Е.Ф. Языковое сознание. // Вопросы психолингвистики. – М., 2004. – № 2. – С. 34 - 47.

7 Ильин И.А. Путь духовного обновления // Путь к очевидности. – М., 1993. – С. 134-289.

8 Бабаков В.Г., Семенов В.М. Национальное сознание и национальная культура (методологические проблемы). – М., 1996. – 70 с.

9 Залевская А.А. Психолингвистические исследования. Слово. Текст: Избранные труды. – М: Гнозис, 2005. – 543 с.

10 Гартман Н. Эстетика. – М.: ИЛ, 1958. – 692 с. Гартман Н. Эстетика. – М.: ИЛ, 1958. – 692 с.

11 Красных В.В. Этнопсихоллингвистика и лингвокультурология: Курс лекций. – М.: ИТДГК Гнозис, 2002. – 284 с.

12 Ахатова Б.А. Политический дискурс и языковое сознание: монография. – Алматы: Экономика, 2006. – 302 с.

Мақалада адам өміріндегі "құндылық" ұғымының алатын орны туралы айтылған. Сонымен қатар мақалада тілдік сананы психоллингвистикалық тұрғыда таныстырады. Тілдік сана мазмұнын анықтау әдістерінің бірі ассоциативті эксперимент болып табылады. Автордың жүргізген эмпирикалық зерттеуінің нәтижесі Қазақстандық жастардың тілдік санасындағы құндылықтың негізгі мазмұны туралы мәлімет береді.

The article discusses the significance of "value" category in a human life. Also, the article introduces psycholinguistic approach for studying the content of linguistic consciousness. One of the methods that allow identification of linguistic consciousness is association experiment. The empirical study conducted by the author provides insight into the content of basic value "health" in linguistic consciousness of modern student youth of Kazakhstan.

УДК 808.2-561.7

Юлай Шамилоглу¹, Қ.С. Құлманов², М.Б. Нұртазина³
Висконсин-Мадисон Университеті (АҚШ)¹
Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті^{2,3}
АҚШ, Қазақстан

ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІНДЕГІ ИНТЕРТЕКСТУАЛДЫҚ БАЙЛАНЫС ПЕН ТІЛДІК ТҮЛҒАНЫҢ СИПАТЫ ²

Бұл мақалада қазақ әдебиетінің үлгісінде берілген, белсенді мәтіндегі сұрақтар жан-жақты талқыланады. Сонымен қатар, қазіргі заманғы көзқараста диалог тұрғысынан ала отырып, әрекет етуші құбылыстардың іске асыру тетіктерін ашады. Шәкәрім шығармаларына талдау жасай отырып, адам тағдырына байланысты болмысты шынайылықпен талдауды көздейді.

Түйін сөз: тілдік тұлға, прецеденттік құбылыстар, рухани мәдениет, белсенді мәтін, дастандар.

1. Кіріспе. Жұмыстың маңыздылығы

Соңғы жылдары тілдік сана, тілдік тұлға мәселелері зерттеушілердің қызығушылығын тудырып отыр. Тілдік тұлға – адамның сөйлей алу және оны қабылдау қабілеттері мен сипаттарының жиынтығы. Адамның «осы қасиеттерінің тұтастығы: 1) құрылымдық-тілдік күрделілік дәрежесіне; 2) болмысты терең әрі, нақты жеткізуіне; 3) белгілі бір мақсаттың бағытына» қарай бірнеше түрге бөлінеді [1, 34; 2, 122; 3, 19].

Нағыз жазушыны шығармашылық табиғатының күшіне орай мықты тілдік тұлғалар қатарына жатқызуға болады. Дегенмен осы шығармашылық күштің өзі жазушылар арасында төменгі деңгейден (географиялық емес, әдеби перифериядағы жазушылар) тілдік тұлға

² ҚР-ның кәсіби білім беру контекстінде модернизациялау және ғылыми-әдістемелік негізінде студенттердің лингвистикалық құзіреттілігін қалыптастыру» зерттеу ҚР БЖҒМ-нің қаржыландыруымен ғылыми-зерттеу жобасының негізінде орындалған, 2015-2017 жж. .

дарындылығына дейін өзгеріп отырады. Күшті тілдік тұлғаның лингвоменталдылығын құрайтын параметрлердің 4 түрі (схема 1):

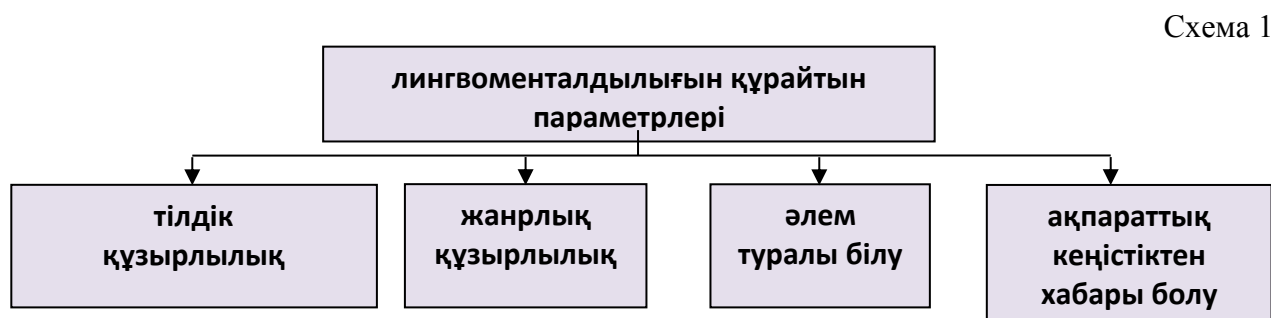

Схема 1 – Лингвоменталдылығын құрайтын параметрлері

Онын ішінде: ә) тілдік жүйені білу (тілдік құзырлылық); б) шиеленіссіз қарым-қатынас жасай білу қабілеттері (жанрлық құзырлылық); в) әлем туралы білу г) ақпараттық кеңістіктен хабары болу.

Тілдік тұлға әлемнің тілдік бейнесін білдіреді. Әлемнің бейнесі адамның өзге қабілеттері мен белсенділігінің тұтас сипаты.

Бурабаев М.С., Амребаев А.М. айтқандай, жеке адамның санасындағы әлемдік бейне – «адамның өмір сүру қызметінен алынған» жалпы әлемдік бейненің нұсқасы» [4,11-12]. Ол адам мінез-құлқының, оның ішінде тілдің түрлі формаларында, яғни тілдік шығармаларда жеке адамның санасындағы әлемдік бейнесі сипатталады.

Сонымен қатар, жазушының тілдік тұлғасына оның жеке адами ерекшелігінің жоғары дәрежелігі тән. Мұндай жеке ерекшелік әсіресе ұлттық әдебиеттің классиктері болып табылатын ақын-жазушылардың тілдік тұлғасында айрықша байқалады. Классик жазушылардың тілдік тұлғаларының расында да жалпыға бірдей шартты эталондардан ерекше тілдік типтер кездеседі.

Осы аталғандай ерекше тұлғаның бірі ретінде – XIX-XX ғғ тоғысындағы «ұмыт» болған мәдениет қайраткері Ш.Құдайбердиевті айтуға болады (ол 1858 жылы туып, 1931 жылы дүние салды).

2. Зерттеудің мақсаты мен міндеті

Бүгінгі таңда қазақ халқында бір кездері жоғалған, зорлық-зомбылықпен «ұмыттырылған» рухани және мәдени өмірдің тарихын жалпы адамзаттық құндылықтар мен ғылыми әділдік тұрғысынан қайта қалпына келтіру үдерісі жүріп жатыр. Адам үшін өзі тәрбиеленген, өскен ортаның рухани негіздеріне үңілу, өзінің адами болмысын тану – жарқын болашағының кепілі. Тарихтың ұмытылуы адамның мәдени ортада толыққанды тіршілік етуіне кедергі жасайды. Осы тұрғыдан алғанда Шәкәрімнің тілдік тұлғасы – ерекше топтағы тілдік тұлға. Оның шығармашылығы – қазақ халқының рухани мәдениетіндегі бірегей құбылыс. Шәкәрім зұлмат заманда адами келбетін сақтап қалған дарынды ақын, ғалым, терең ойшыл, гуманист, ағартушы адам. Ол өз бойында Еуразиялық жағдайында жалпыадамзаттық типтегі күшті тілдік тұлға қасиеттерін керемет үйлестіре білген.

Адамзатты жалпы сақтап қалу мен дамытудың ең басты принциптерінің бірі – бұрын жасалған үздік үлгілерді сақтау. Бұл керемет озық үлгідегі туындыларға бай мәдениет, өнер, әдебиет салаларына қатысты. Ол туындылардың көркемдігін біздер қайталай алмаймыз және оған ұмтылудың да қажеттілігі жоқ-ау деп ойлаймыз. Міне осы айтылған мәселе тілге де қатысты. Адамзат өткен замандағыдан ерекше, жаңа мәдениет жасап жатқан жоқ.

Сондықтан мәдениеттің әсемдігі бұзылмауы керек [3, 97-99]. Біз оның әсемдігіне нұсқан келтірсек, қалған дүниемен байланысты үземіз. Сұлулықты сезіну қабілетінен айрылған адам күйретушіге айналып, тұтастықты бұзушы «құбыжық» болып көрінері сөзсіз. Әсемдіксіз көңіл, әдепсіз әрекеттерге әкеледі. Мұндай жағдайда Сұлулықты қайдан іздейміз? Тіл, мәдениет, өмір Сұлулығын қайдан табамыз? [3, 61-62].

Қазақтың белгілі жазушысы Шәкәрімнің осы сынды ой-толғаулары бүгінгі күрделі заманда өте өзекті болып отыр.

3. Жүргізілген талдаудың негізгі нәтижелері

Өз тұжырымымыздың негізі ретінде Шәкәрімнің «Өмір - сұлулық» деген концептуалдық метафорасын аламыз. Зерттеу барысында біз, аталмыш метафораны жан-жақты талдап, Шәкәрімнің өмірлік және философиялық ұстанымына қаншалықты дәрежеде әсері болғанын айқындауды көздейміз. Жазушының өміршең лексикасы ретінде «Өмір» концепті айқындалып отыр. Ақынның ойынша Сұлулық бұзылған жағдайда өмірдің тұтастығы жойылады. Адамның ішкі дүниесі бөлшектеліп Тұтастығынан айрылса, Сұлулықпен үндеспейтін бөлігі ұсқынсыз болып көрінеді. Дәл осы Тұтастықтың үйлесімдіктегі өзге екі бөлігінің Күйретушісіне айналады.

Сұлулық – өмірдің түрлі қырларынан құралған тұтас нәрсе [3, 39-40]. Әркімнің өз Сұлулығы бар. Оның айналасында түрлі бөліктер шоғырланып, сұлулық олардың өмір сүру ортасы. Міне осы негізгі дінгектің бұзылуы – адамның рухани құлдырауы. Жаратушы ие адамға қажетті барлық қасиеттерді берген: «сол үйде қажеттінің бәрін жинады», ең қымбат – өмір сыйлады. Ал қалғанының барлығы адамның өзі осы өмірді қалай сүретініне, яғни лайықты, өзінен кейін із қалдырып, «бір сәтте күлге айналып желге ұшып сейілу» байланысты.

Ақынның шығармашылығын зерттеуде негізгі назарға ілініп отырған дәл осы туралы ойлар. Ақынның айтуынша: «Адамды еңбекке үйретіп, білім беру қажет. Бірақ мұның өзі адамды рухани кемтарлықтан арылта алмайды. Адамды тәрбиелеу кезінде Ар Ұят Ғылымын жүргізу керек» [3,11-12; 11, 146; 13, 145; 14, 13].

Кәрілікті жамандап, өлім тілеп,
Болсын деген жерім жоқ жігіт арсыз, -
деген шумақтың соңғы түйіні:

Қызусыз тәнің,
Сезімсіз жаның –
Болады кәрілік белгісі.
Оны да сезбей,
Үмітін үзбей,
Келмейді шалдың өлгісі.

Алпыстан әрі бармаңдар,
Байқамай шал боп қалмаңдар! -
деп аяқталатын Шәкәрімнің «Кәрілік туралы» өлеңін нысанаға алған.

«Мұтылғанның өмірі» поэмасында ақын Меккеге қажылыққа барғандығын айтады. Бұл ұзақ сапарға ол тек «қажы» атану үшін емес, діни философияны зерттеп, мұсылманның қасиетті орындарын өз көзімен көріп, ақиқатқа жету мақсатында барады.

Кел, жастар, біз бір түрлі жол табалық,
Арам, айла, зорлықсыз мал табалық.
Өшпес өмір, таусылмас мал берерлік
Бір білімді данышпан жан табалық.
Ал, енді, олай болса, кімді алалық?

Қазақта қай жақсы

Өйткені ол Шәкәрім үшін:
Адамдық борышың –
Халқыңа еңбек қыл.

Ақ жолдан айнымай
Ар сақта, оны біл.
Талаптан да білім мен өнер үйрен,
Білімсіз,
Өнерсіз,
Болады ақыл....

3.1. Шәкәрімнің тілдік тұлғасы

Шәкәрімнің тілдік тұлғасы – ерекше түрдегі тілдік тұлға. Оның көбі балалық шақтан, Шыңғыстаудағы қазақ отбасында туғаннан басталады (Семей облысы). Ақынның тілдік тұлғасының қалыптасуына қазақ-орыс, қазақ-парсы, қазақ-араб сөздерін тындап өскендігі, кейін Парижге келіп француз тілін жедел үйренуі және Мекке, Мәдина, Александрияға келіп тіл мен мәдениетті зерттеуі әсер етті. Яғни Шәкәрімнің тілдік тұлғасының ерекшелігі – оның өзге тіл мен мәдениетті жатсынбай, олардан өзіне үлгі алып отыруы. Ақынның орыс, парсы, түрік, араб тілдеріндегі өлеңдері оның тілдік тұлғасының ана тілі аясынан әлде қайда кең өрістеп дамығанының дәлелі. Сондықтан Шәкәрімнің тілдік тұлғасын сөз еткенде оны шығыс және еуропа тілдері мен ұлттарының сипатын бойына сіңірген жиынтық тұлға ретінде қабылдаймыз. Міне, Еуразиялық не үшін қажет? Осындай тілдік өрістің кеңеюінің, дамуының арқасында Ш.Құдайбердиевтің ақындық шығармашылығында өткен ғасырдағы қазақ тілі жоғары поэтикалық үлгіге жетті.

3.2. Шәкәрімнің тұтас концепциясы

Ақынның тілдік тұлғасы – динамикалық категория. Нағыз ақын үнемі даму үстінде болады. Оның тұлғасы кемелденген сайын аталмыш дамудың да маңызы арта түспек. Дегенмен әр ақынның поэтикалық жүйесі аясында кем дегенде екі үрдіс байқалады – тұрақтылық үрдісі, яғни поэтикалық тілдің тұрақтылығы және екінші, даму, өзгеру, жетілдірілу үрдісі.

Осылайынша Ақынның ұлттық ерекшелікке негізделген тілдік тұлғасы жалпы адамзаттық типтегі бірегей тілдік тұлғаға «өңделіп» қалыптасты. Мүмкін сол себепті де ол ХХ ғасырдың ең танымал ақынына айналды. «Жалпы адамзаттық факторға» бағытталған қазіргі әдебиет, тіл және мәдениетте тілдік тұлға өте белсенді зерттелу үстінде. Олардағы эгоцентризм (тұлғалық негіздері) мен антропоцентризмнің (адам – дүниенің шыңы) түрлі формаларының байқалуы, қарым-қатынас кеңістігінде адамды бір жағынан тіл мен мәдениетті жасаушы және жеткізуші ретінде, екінші жағынан, тіл, әдебиет, мәдениет адам болмысының, ниеттерінің, ерекшелігінің, бірегейлігінің айнасы ретінде талданып жатыр.

Әдебиет пен мәдениеттегі бағыттар мен парадигмалардың алмасуынан тілдік тұлға мәселелеріне деген көзқарас та өзгереді. Ол бірегей және қайталанбайтын болды. Жаһандық қарым-қатынас жағдайында «тұлғаның әлеммен өлшенетініне, мәдениет әлемінің жеке тұлғалардан тұратынына» көз жеткізді [9, 9]. Тілдік тұлға мәселесіне деген түрлі көзқарастарды бір нысанаға жинақтай келе жалпы адамзаттық көлемдегі күшті тілдік тұлға ретінде Шәкәрімнің тұтас концепциясын жасауға болады [5, 183-189; 6, 41; 8, 167; 9, 8; 10, 21]. Бұл бағыттың жақын шетелдегі лингвистикада өте өзекті және маңызды екенін атап өткен жөн.

Б. Қанапианов айтуынша «коммуникативтік байланыс мақсатында сөйлеуші концепті жеткізетін лингвосомиотикалық және ақпараттық кеңістікті дискурсқа айналдыруға болады» [2, 121].

3.3. Абайдың поэтикалық мектебі

Абайдың поэтикалық мектебінде тәрбиеленген Шәкәрім классикалық тақырыпқа да және өз заманының да тақырыптарына жазған. Ол қазақ поэзиясындағы жаңа жанрлардың негізін салушы. Оның сәуле шашқан нұрлы шабыты сарқылмайды. Ақын бінінен – бірі өткен шығармаларды формасы жағынан да, жанры мен мазмұны тұрғысынан да алуан түрлі етіп жазады [12, 120; 13, 151; 14, 18; 10, 33]. Ақынның үздіксіз, жүйелі түрде білімін жетілдіруі, Абайға тікелей жақындығы, ол үшін Дала «университетіндей» болды. Сонымен қатар оның табиғи таланты Шәкәрімді өз заманының ең жоғары білімді адамы етті. Осы тұста Шәкәрім феномені ретінде сөз қозғауға болады.

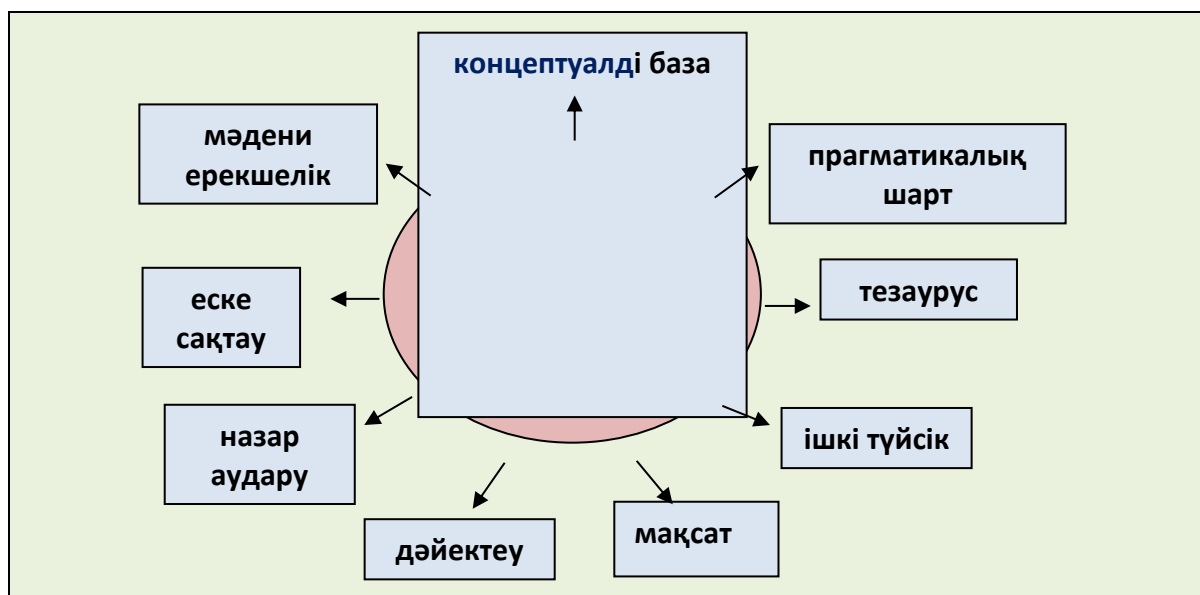
Жер жүзіне қарасам,
 Неше түрлі халық бар.
 Дін, иманын, санасам,
 Мыңнан артық анық бар.
 «Бұл қалай?» деп ойласам,
 Мұның да бір...

Осы жолдарда қаншалықты терең философиялық ой жатыр. Адам табиғатынан қаншама талантты болғанымен, оның дамуына бар күшін салмаса, қабілеті жойылуы мүмкін. Ойшылдың пікірі бойынша адамның екі қажеттілігі бар – тән қалауы және жан қалауы. Үнемі өзін күту, өзін өзі жақсы көру, менмендік – тән қалауы. Намысшылдық, адал еңбек ету – жан қалауы. Сол себепті ақын жанның нағыз қажеттілігін дәлелдеуді және оны өз халқының бойында тәрбиелеуді алдына мақсат етіп қояды.

Шәкәрімнің шығармашылығы мен өмірі қазақ әдебиетінде өшпес із қалдырды. Оның тұлғасының ең басты қасиеті – таңқаларлық жан-жақтылығы. Оның шығармашылығы алуан түрлі бай әдеби мұрасымен ғана шектелмейді, ол география, тарих, философия, жаратылыстану ғылымдары, физика, музыка, риторика және т.б салаларға да үлкен қызығушылық танытқан. Шәкәрім музыкалық жағынан да өте дарынды композитор және музыканы жоғары бағалай алды. Ол жиырмаға жуық өлеңдер мен ән, күйді музыкаға салған, әндер шығарған. Оның барлығы ақын шығармашылығының ерекеше бір бөлігін құрайды. Шәкәрім домбырада, гормоньда, скрипкада ойнап, тіпті музыкалық аспаптарды өз қолымен жасай білген. Оның бірқатар өлеңдері толығымен музыкаға арналған.

Айта кету керек, Шәкәрімнің көптеген шығармалары күрделі бейне, нақыл сөз, мағыналы және шынайы ойдың айқын көрінісін білдіреді. Өмірге деген шынайы көзқарасқа негізделген туындылары, бүкпесіз құбылыстың нақты мысалы болып, өмірмен біте қайнасып жатқандай әсерге бөлейді және мағыналы параллелизге құрылады.

Сондықтан, Шәкәрім Құдайбердіұлының бағамдауы оның бүкіл әлемге жан-жақты айқын шығармалары арқылы көрсетіледі және тілдік тұлғада еуразия кеңістігінде мынадай құрамдас бөліктерді қамтиды (сурет 1):

Сурет 1. Интертекстуалдық байланыс

Шәкәрім шын мәнінде Абайдай күшті суреткер. Ақынның өмірі мен тағдыры трагедияға толы. Ол өз өмір жолында көптеген қиыншылықтарды көріп, қыспаққа алынды, қудаланды, жала жабудың құрбанына айналды.

3.4. Шәкәрімнің аудармалары

Шәкәрімнің аудармалары ерекше құнды. Ш. Құдайбердиевтің аудармаларын сөз еткенде ол заманда қазақ әдебиеттануында әлі аудармашылық тәжірибе қалыптаспағандығын айта кеткен абзал. Ол кезеңдегі ақындардың аудармалары өзге ұлттардың әдебиетін игеру, қабылдау мақсатындағы алғашқы сынама, яғни аударма өнерінің алғашқы даму кезеңдеріндегі байқап көру сипатында болды. Шәкәрім аудармалары Абай дәстүрін жалғастырып, өзге әдебиеттің рухани құндылықтарына, әсіресе гуманизмді, алға ілгерілеуді, өнегелілікті дәріптейтін орыс классикалық әдебиетіне жүгінді. Ақынның аудармалары тек оның шығармашылығын ғана байытып қойған жоқ, сонымен қатар қазақ әдебиетінде өзінен кейінгі барлық ірі жазушылардың шығармашылығының дамуына ықпал еткені сөзсіз.

Шәкәрім шығармашылығында дәстүр мен жаңашылдық мәселелері шебер шешім тапты [9, 11-12]. Қазақ әдебиеті де және Ш.Құдайбердиев шығармашылығы да қалыптасу, даму кезеңінде фольклорға, ақындар шығармашылығына және Шығыс пен Батыстың көркем тәжірибесіне негізделген. Осы бастамалар оның шығармаларын табиғаттың жер, су, ауа, от сияқты төрт алапат күшіндей нәрлендіріп отырды.

Ш. Құдайбердиевті өз заманының жылнамашысы, ал оның шығармашылығын халық өмірінің энциклопедиясы десек те болады. Оның шыншыл қаламы қазақ халқының ғасырға жуық тарихын суреттеп берді. Оның шығармашылығының мәні де, ұраны да – халықтың ілгерілеуі. Ақынның ағартушылық, ғылым, өнер саласындағы қызметі халықтың өмірі мен рухани болмысын, құндылықтарын дәріптеуге бағытталып, ол Абайдан кейінгі ең алдыңғы қатарлы қайраткер дәрежесіне көтерілді.

Шәкәрім халықтың жаңаша өмір сүріп, еңбектенуі керек екенін түсінді. Гуманизмді алға тартқан ақын тіпті шариғаттың мызғымас қағидаларына қарсы шығып, діни фанатизм мен артта қалғандықты қатты сынға алды. Мұсылмандық оқуда жаңа реформалар жасап, оны қазақтар мен орта азия халықтарының игілігіне жаратпақшы болды.

3.5. Фольклор мен шығыс әдебиет

Бәрінен бұрын оның гуманизмі туған фольклоры мен шығыс әдебиетіне негізделді. Ол халықтарды бірлікке үндеп, тұлғаның қасиеті ұлттық ерекшелігінде емес, рухани қазынаға қосқан үлесінде деп білетін. Ол үшін Хайям мен Пушкин, Низами мен Толстой және өзге де классиктер біркелкі жақын болды. Ақынның ойынша, тек бойында отансүйгіштік пен өзге халықтарды сүйетін қасиеті бар суреткер ғана тарихта мәңгі жасамақ. Толстой талантына тәнті болған Шәкәрім оның бірнеше әңгімесін ана тіліне аударды. Оның шығармашылығы мен өмірбаянына және азаматтық ұстанымына терең үңілген адам ақынның өмір бойы орыс халқының озық мәдениетіне деген махаббатын байқайды. Бұл екі халықтың достығы Шәкәрімнің ең үздік шығармаларында көрініс тапқан.

Өмірінің соңында Шәкәрім келер ұрпаққа үмір артып, өлеңдерінің бірінде былай жазады:

Білімділер насихат көп жазады,
Адам үшін уайым жеп жазады.
Байқап оқып отырсам, соның бәрі
Дүниені «сұм», «алдамшы» деп жазады.
Мен-дағы тіршілікке қадам бастым,
Рахат, бейнет, әр іске...

Бостандық таңы атты, қазағым, көріндер,
Арға ие басшының соңынан еріндер.
Таң артынан хақиқат күн шығады,
Еріншек, жалқаулық әдеттен безіндер.
Арамдық, аразды түбімен жойыңдар
Өтірік, өсекті біржола....

Шалғайдағы әдебиеттің деңгейінде қалып қоймай, көркем ойлаудың, әдіс пен стильдің ең озық үлгілеріне ұмтылу әлем классиктеріне тән қасиет. Шәкәрім, ағылшын, француз

әдебиетінің озық туындыларын үйренген Абай мен Пушкин тәрізді көп дүниені орыс поэзиясынан сусындады.

4. Қорытынды. Өнегелі ерекшелік

Шәкәрім кеңпейілді адам ретінде әлемнің рухани байлығын игеруге, тануға талпынды. Әсіресе оны адамның Тағдыры қатты толғандыратын. Сондықтан Шәкәрім тұлғасы өте сезімтал және жанашыр жазушы ретінде санасы орташа тілдік тұлғаға қарсы. Шәкәрім өлеңдерінің лексико-семантикалық қабаты оларда о бастан көрініс тапқан сана сәулесі, ақынның тілдік тұлғасы туралы айтуға мүмкіндік береді. Сөз-белгілерде және лексикалық тіркестерде жасырынған ойлар оның әлемдік бейнесінің христиан дүниесімен де, мұсылман әлемімен де сәйкестігін көрсетеді. Тілдік тұлғаның жалпы даму дәрежесі мен ортаға толық сіңу деңгейі үлгі боларлық өнегелі ерекшелікті керемет білдіреді.

Ғылыми әдебиеттерде көрсетілгендей өнегелі ерекшеліктің (прецедентный феномен) функционалдық қасиеттері бір шумақты өлең жанрында айрықша жүзеге асады. Бұл жанрда автордың дүниетанымы мен заман болмысы толық сипатында көрінеді. Шәкәрімнің бір шумақты өлеңдері өте ықшам болып көрінгенмен, осы аз ғана мәтіндік кеңістікте автор мәлім де, беймәлім сипаттағы көлемді ақпаратты сидырады. Өнегелі ерекшеліктің ең маңызды қасиеті – көлемді ақпаратты жинақы жабық күйінде сақтайды.

Мұның өзі автордың оқырманмен «бірге шығармашылық» байланыс орнатып, әрі қарайғы интерпретацияға, ортақ талқылауға дайындығын көрсетеді. Адамзаттың кемшіліктерін түзетіп тәрбиелеуді місе тұтқан ақын әсіресе жастардың қоғамда ілгері жетістіктерге жетуін қалады. Адамдарды қалай бақытты етуге болды? – «Адам жақсы өмір сүру үшін адал еңбек, ақ ниет, шын жүрек қажет. Осы үш қасиет барлығынан жоғары болуы керек. Бұл үшеуінсіз бейбіт өмір мен келісімге қол жеткізу қиын» [1, 34-36]. Батыс пен Шығыстың үздігінен үлгі алған Шәкәрім оқырманға өз идеяларын жеткізуде қайталанбас жеке дара стиль қалыптастырды. Ең алдымен ол – дастандар. Дастандар – сөйлеудің қаратпа формасының, яғни есімдіктер мен етістіктердің 2 жағында айтылатын айқын мысалдары. Дәл осы жанрда Еуропалық (орыс) және Шығыстық (қазақ) екі мәдениеттің диалогын анық байқауға, орыс және қазақ халқының тарихына шолу жасауға болады [15, 106].

Ұлттық мәдениет жанрларының да диалогын айтуға болады: жолдау, жоқтау, жалбарыну, аңыз-шежіре, қаһармандық эпос. Сол себепті де Шәкәрімнің Абаймен, Пушкинмен диалогында ақын мен ұлттық мәдениет байланысы көрініс тапты. Бір тұлғаның бойында бірнеше мәдениеттер тоғысты.

Шәкәрім әлем әдебиеті классиктерінің әсерімен қазақтың ұлттық болмысын сақтай отырып, олардың көркем тәжірибесін жақсы қабылдады. Ол ең өзекті мәселелерге құрылған, жалпыға ортақ мәндегі көркем дүниелерді жасады. Ақынның бай шығармашылық мұрасы осының куәсі. Шәкәрім есімі ұлттық әдебиетіміздің ең көрнекті қайраткерлерінің қатарынан орын алып, өз талантын қиын да, қилы заманға қарамастан халық игілігі үшін жүзеге асырып, халық мақтанышына айналды. Ең бастысы Шәкірім біз ойлағаннан да анағұрлым терең. Сол себепті де біздерге әлі де болса оның шығармаларына терең үңілу, толық түсіну үлкен дайындықты қажет етеді. Құбылыс ретінде де, Тұлға ретінде де ол өз шығармашылығынан да терең.

Пайдаланылған әдебиеттер

1 Шакарим К. Записки забытого. Пер. с каз. К Серикбаевой, Р.Сейсенбаева. – Алматы, 1993. – 128 с.

2 Канапьянов Б. Апрель Шакарима // Журнал «Простор».- 1988. - № 8, август. – С.119-127.

3 Шакарим Кудайбердиұлы. Кітап жанды адам. Мақала және жарияланымдар. – 1 том: Шәкәрімтану мәселелері / Құрастылған Шаңбай Қасенұлы / Семей мемлекеттік педагогикалық институты, Шәкәрімтану ғылыми-зерттеу орталығы. – Алматы: Раритет, 2007. – 315 бет.

4 Бурабаев М.С., Амребаев А.М. Шакарим Кудайбердиев: жизнь и взгляды» // Вестник Академии наук Республики Казахстан. – 1991. - № 11. – С.8-29.

- 5 Қарағанды. Қарағанды облысы: Энциклопедия. - Алматы: Атамұра, 2006. ISBN 9965-34-515-5
- 6 Биекенов К., Садырова М. Әлеуметтанудың түсіндірме сөздігі. — Алматы: Сөздік-Словарь, 2007. - 344 бет. ISBN 9965-822-10-7
- 7 Шакарим Кудайберды- улы. Родословная. – Алма-Ата, 1990.- 156 с.
- 8 Мухамеджанов Каюм. Из мрака забвения: О творческом наследии и судьбе Шакарима Кудайбердиева // Журнал «Простор». – 1988. - № 7, июль. – С.166-188.
- 9 Сатпаева Ш.К. «Лирическое «я» в стихотворениях Шакарима» // Известия Академии наук Республики Казахстан. - июль - август 1992.- № 4 (76) – С.3-12.
- 10 Сатпаева Ш.К. Шакарим Кудайбердиев. - Алматы: Изд-во общество «Знание», 1990. – 123 с.
- 11 Абай. Энциклопедия. – Алматы: «Қазақ энциклопедиясының» Бас редакциясы. – Алматы: «Атамұра» баспасы, 2011. ISBN 5-7667-2949-9
- 12 Ислам. Энциклопедиялық анықтамалық. - Алматы: “Аруна Ltd.” ЖШС, 2010 ISBN 9965-26-322-1
- 13 Рысмаганбетова Г.Д «Суффийские мотивы в казахской литературе: Шакарим Кудайбердиев (1858-1931) // Журнал «Восток», Институт востоковедения и Институт Африки Российской Академии наук, 1999. - № 1. – С.145-167.
- 14 Сейсенбаев Роллан. Великая тень «Забытого» // Шакарим. Записки забытого / Пер.с каз. К. Серикбаевой, Р. Сейсенбаева. – Алматы: 1993. – 128 с.
- 15 Кумисбаев У. Казахские народные дастаны на сюжеты восточных легенд // «Простор», 1971. - №12. – С.106-108.

В настоящей статье рассматриваются вопросы интертекстуальности на примере казахской литературы. Вскрываются механизмы реализации прецедентных феноменов, показывающие значимость языковой личности в плане диалога не только с автором-адресатом, но и со всей современной и предшествующей культурой. Выявляются тенденции реализации интертекстуальных связей всего произведения Шакарима как соборной личности. Обосновывается формула всей его писательской и человеческой судьбы как уникального явления: «настанет время понимания моих стихов моим народом».

In the present article, questions of intertextuality are considered on the example of Kazakh literature. The mechanisms for implementing precedent phenomena are revealed, showing the significance of the linguistic personality in terms of dialogue not only with the addressee, but also with all contemporary and previous culture. Trends in the realization of intertextual links of the entire work of Shakarim as a conciliar personality are identified. The formula of his writer's and human destiny as a unique phenomenon are justified: "It will be time to understand my poems by my people".

УДК 81.33

А.А. Шахин
Университет КазГЮУ, Астана, Казахстан
akingan@mail.ru

КОММУНИКАТИВНЫЙ КОНФЛИКТ КАК ИНДИКАТОР ЯЗЫКОВОЙ ЛИЧНОСТИ

В статье представлена попытка рассмотреть конфликт между Л.Н. Гумилевым и А.А. Ахматовой с позиций лингвоконфликтологии. Оба коммуниканта являются яркими языковыми личностями и используемые ими в речевом поведении коммуникативные стратегии представляют интерес. Проведенный анализ эпистолярия позволил рассмотреть противостояния респондентов, связанных в едином коммуникативном событии.

Ключевые слова: коммуникативный конфликт, речевое поведение, языковая личность, средства коммуникации, коммуникативные стратегии.

Коммуникативный конфликт относится к сложной, трудной ситуации общения. Языковая личность проявляет особенные черты дискурсивного поведения в подобных ситуациях.

Психологически конфликт порождает внутреннее напряжение у коммуникантов, которое требует разрядки. Вербальную агрессию, ее природу, особенности тщательно изучил российский психолингвист В.И. Жельвис, рассмотревший многообразные инвективы разных народов. По мнению ученого, эмоциональный всплеск, который сопровождает коммуникативный конфликт, обладает свойствами, сходными с «катарсисом» – психологической разрядкой, приносящей душевное очищение [1, 113].

В любой конфликтной ситуации люди выбирают различные речевые стратегии. Индивидуально-личностные характеристики говорящих, обусловленные их темпераментом, воспитанием и т.п., определяют отличия в коммуникативном поведении. Российский ученый К.Ф. Седов проанализировали языковые формы, употребляемые людьми в состоянии конфликта, и выделили три типа речевых стратегий: инвективный, куртуазный и рационально-эвристический.

1. Инвективная стратегия конфликтного поведения демонстрирует пониженную семиотичность: коммуникативные проявления здесь выступают отражением эмоционально-биологических реакций.

2. Куртуазная стратегия, наоборот, отличается повышенной степенью семиотичности речевого поведения, которая обусловлена тяготением говорящего к этикетным формам социального взаимодействия.

3. Рационально-эвристическая стратегия речевого поведения в ситуации конфликта опирается на рассудочность, здравомыслие. Негативные эмоции в этом случае выражаются косвенным, непрямым способом [2, 12-16].

Определенный тип представляет собой определенный способ эмоциональной разрядки, снятия напряжения. Первый тип реализуется при помощи непосредственной вербальной агрессии. Во втором доминирует эмоция обиды. Третий тип представляет собой снятие напряжения смехом, который зачастую представлен в виде иронии. В качестве примера рассмотрим конфликтную ситуацию, которая возникла между Ахматовой А.А. и ее сыном – Гумилевым Л.Н.: мать не отвечает на его письма, что вызывает крайнее раздражение Л.Н. Гумилева.

1. Реакция по инвективному типу. – *Мама, ты либо не читаешь моих писем, либо уж не знаю что?!... А когда Ирка письмом подтерлась, ты обвиняешь меня, что я не пишу. Ну, куда же, черт возьми, писать!*

2. Реакция по куртуазному типу. – *Давно от тебя не было писем, и я не имел, на что ответить. Терпение мое лопнуло, и я решил написать сам.*

3. Реакция по рационально-эвристическому типу. – *Пиши, мамочка, про себя, а не про тополь под окном. Ты мне гораздо интереснее тополя.*

Как показывают примеры, речевую стратегию говорящий выбирает неосознанно. Она отражает своеобразие языкового сознания человека и, может позволить создать классификацию языковых личностей - инвективной, куртуазной и рационально-эвристической. Отмеченные особенности речевого поведения можно обнаружить в разных ситуациях общения.

По нашему мнению, коммуникативное поведение индивидуума обуславливается различными социальными обстоятельствами, которые оказывают влияние на состояние психики отдельного человека и его языковое сознание. Далее попытаемся проанализировать переписку известного ученого Л.Н. Гумилева с позиции лингвистического конфликта. Анализ эпистолярия (разговора на расстоянии) позволит рассмотреть противостояния респондентов,

связанных единым коммуникативным событием, которое обусловлено определенными факторами – этическими и социальными, поможет выявить противоречивые взгляды, точки зрения, мнения, оценки, ценностные представления, цели участников диалога.

Психическое состояние и настроение человека отражаются на его языковом сознании и принимают вербализованные формы существования. Подобное психологическое состояние, порождающее различные негативные эмоции, побуждает автора писем на поиск лиц, виновных в этом состоянии с целью выпустить наружу накопленные отрицательные эмоции (своеобразный *катарсис*, отмеченный выше), и, соответственно, возникает определенная реакция на источник разочарований.

Годы нахождения в ГУЛАГе Л.Н. Гумилеву скрашивала переписка с родными и друзьями. Ему писали мать, друзья: В.Н. Абросов, Н.А. Козырев, Э.Г. Герштейн, любимая женщина Н. Варбанец и некоторые другие. Лагерная переписка Л.Н. Гумилева дает возможность исследовать глубинные когнитивные процессы, происходившие в его сознании. Так, в письмах проявляется его усталость и раздражительность, тоска по свободе, он жаждет внимания, сочувствия. В строчке: *«Я был сердит как тигр У-Р-Р-Р...»* [3, 108] раскрывается психологическое состояние автора – ощущается агрессия, раздражительность, гнев. Во многих культурах Азии тигр, с одной стороны, является олицетворением силы, красоты, скорости, с другой – свирепости, жестокости, агрессии. В китайском буддизме, изучению которого ученый посвятил многие свои труды, тигр – персонификация Гнева. То есть **гнев** – метафорическая модель психологического состояния человека: *«Никакой грубости, особенно несправедливости, перетерпеть не могу. В состоянии даже ударить. Это результат того, что ты удачно назвала ободранной шкурой»* [3, 131], – пишет Л.Н. Гумилев любимой женщине в одном из писем.

Такое состояние становится побудительным механизмом порождения конфликтов. В одном из писем своему другу Василию Абросову Л.Н. Гумилев писал: *«Вы все хотите, чтобы я страдал и не давал сдачи?»* [4, 113].

Примером такого конфликта могут послужить взаимоотношения Л.Н. Гумилева и А.А. Ахматовой – сына и матери. Хотя истоки непонимания между ними уходят в далекое прошлое (он с раннего детства был лишен родительского внимания), письма позволяют проследить, как развивалась конфликтная коммуникативная ситуация в целом.

Например, в письме к Эмме Герштейн он пишет по поводу своей переписки с матерью следующее: *«Эта мамина система неответов и есть причина крайнего ухудшения моего морального, а как следствие – физического состояния. Ну, к примеру, я спрашиваю, жива ли моя любовница, а получаю письмо с описанием весенней листвы... Ну, на черта мне листва?!»* [5, 344].

В другом письме Эмме Л.Н. Гумилев свое недовольство по поводу отношения матери к его судьбе выражает следующим образом: *«... Ни один нормальный человек не в состоянии поверить, что матери наплевать на жизнь сына... А для нее моя гибель будет поводом для надгробного стихотворения о том, какая она бедная – сыночка потеряла, и только»* [5, 356].

Абросимова В.Н. утверждает: *«Они не слышали друг друга. У каждого из них была своя боль, пробиться сквозь которую они не смогли»* [6, 12].

В его переписке с матерью можно найти грамматические формы выражения разных степеней эмоционального напряжения. Так, например, он спрашивает у нее: *«Думаешь ли ты о том, какую сумятицу вносишь мне в душу. И без того изматую и еле живую. Что за игра в прятки? Ведь лучше написать прямо: «не хлопочу за тебя и не буду, сиди, пока не сдохнешь. Или «хлопочу, но не выходит», или «хлопочу и надеюсь на успех, делаю то-то»... Неужели ты нарочно?!»* [6, 15].

Фраза: *«не хлопочу за тебя и не буду, сиди, пока не сдохнешь»* может восприниматься как намеренная провокация к конфликту, в то же время далее наблюдаем нормально-вежливый тон, который сын ожидает от матери: *«хлопочу, но не выходит», или «хлопочу и надеюсь на успех, делаю то-то»*. И в заключении уклонение от ответа воспринимается сыном как вызов, оскорбление: *«Неужели ты нарочно?!»*.

Диалог Гумилева с матерью подчас приобретает достаточно жесткий характер: *«Ты опять назовешь письмо «не конфуцианским», но заметь, что Кун-цзы считал, что обязательства родителей и детей обоюдны»*. После прямого упрека, автор продолжает с сарказмом: *«100 рублей получил, но вопросом, можно ли прислать больше, изумлен чрезвычайно! Посылки и переводы – это подарки и зависят только от воли дарящего. Выпрашивать подарки не принято, поэтому я ничего по этому поводу сказать не могу...»* [6, 16].

В разговоре на расстоянии с матерью Л.Н. Гумилев, как правило, избегает бранных выражений, однако в одном письме мы можем наблюдать пример вербальной агрессии. 26.05.1955 г. в письме к Н. Варбанец Л.Н. Гумилев пишет: *«...По маминому вопросу больше не шипи и в него не путайся. Имей в виду, что «московская дура» сама мама. Она не хотела хлопотать за меня и не приехала для личного свидания. Чего больше...»* [6, 10].

При внимательном рассмотрении текстов писем можно заметить, что мать и сын ведут себя в ситуациях эмоционального напряжения по-разному. Ахматова игнорирует просьбы и вопросы сына, пишет ему о тополях, поэзии и прочем, чем провоцирует его, возможно неосознанно, на конфликт: *«Мама 5 лет мне пишет что-то столь неосязаемое, что, наконец, я взорвался»* [6, 8].

Поскольку мать была практически единственным родным ему человеком, после возвращения из лагеря Л.Н. Гумилев пытался восстановить отношения с А. Ахматовой и в течение нескольких лет поддерживал их. Когда вышла в свет его монография «Хунну», он подарил ее матери, написал на обложке так: *«Милой мамочке от единственного сына, сочинение, написанное в 1952-1957 гг. Leon»*. Мать также радовалась научным успехам сына.

Однако давние обиды все-таки не позволяли развиваться полноценным отношениям, и непонимание между ними усиливалось. Он время от времени упрекал Анну Андреевну в недостаточной жертвенности по отношению к нему и неисполнении материнского долга, она называла его неблагодарным сыном: *«Ни одна мать не сделала для своего сына того, что сделала я!»* [5, 323]. С начала 1960-х гг. и почти до кончины А. Ахматовой сын не общался с матерью, так и переборов своей обиды на нее. Попытаемся подробнее рассмотреть психологический механизм данного коммуникативного конфликта. В первую очередь, налицо связь со статусно-ролевой структурой поведения людей. Предложенный в 1997 году Эриком Берном транзакционный анализ служит его наглядной демонстрацией [7, 10]. Э. Берн считает, что только параллельные транзакции приводят к успешности процесса межличностного общения, поскольку в подобных транзакциях складываются равноправные отношения между членами коммуникации: Родитель – Родитель (Р – Р), Ребенок – Ребенок (Д – Д), Взрослый – Взрослый (В – В) [7, 12]. Примером подобных транзакций могут послужить обсуждение Л.Н. Гумилевым научных проблем с другом Василием Амбросовым (В – В). Диалог же сына с матерью (сюда же можно отнести отношения научного руководителя и соискателя, начальника и подчиненного и т.п.), относится к другому типу параллельных транзакций – тип психологического неравноправия (Р – Д, Д – Р). Это взаимодействие родительского попечения, заботы и детского восхищения или, наоборот, стремление подавить, подчинить, вызывающее чувство беспомощности. Аналогичные параллельные транзакции естественны на определенном этапе взаимоотношений и не должны быть долгими. С течением времени они должны перейти в равноправные. В противном случае возможно возникновение конфликта, который и является предметом нашего рассмотрения.

Э. Берн утверждает (и мы разделяем его точку зрения), что конфликтные отношения возникают в результате непараллельных транзакций. В рассматриваемой нами конфликтной ситуации один участник общения (Л.Н. Гумилев) пытается строить взаимодействие на основе равноправия, а другой (А.А. Ахматова), не принимая заданную модель, обращается к собеседнику сверху вниз (Р – Д) – обвиняет его в сыновней неблагодарности либо снизу вверх (Д – Р) – шлет ему письма с описанием весенней листвы и прочего.

Подобная ситуация несет в себе элементы активного протеста Л.Н. Гумилева против ошибочного речевого поведения матери. Этот протест переходит в вербальную агрессию в

форме коммуникативного саботажа. В начале зарождающегося конфликта А.А. Ахматова (объект агрессии) игнорирует колкости в свой адрес. Но впоследствии «переходит в атаку». В ответ на «укол» языковая личность (Л.Н. Гумилев) делает свой «выпад»:

- Мама, ты не хотела хлопотать за меня и не приехала для личного свидания!
- Ни одна мать не сделала для своего сына того, что сделала я!
- Мама, мама! Ну зачем ты так?! Ты просто не исполнила свой материнский долг...

Ни одна сторона конфликта не соглашалась с аргументами друг друга, что привело к окончательному разрыву отношений сына с матерью.

Российский ученый М.Е. Литвак [8, 38], проведя детальный анализ подобных конфликтов, в качестве способа их предотвращения предложил «психологическое айкидо». Суть его состоит в умении погасить агрессию нападающего, соглашаясь с его доводами.

Таким образом, проведенный анализ нескольких писем, раскрывающих возникновение конфликтных ситуаций в процессе коммуникации, показывает необходимость проведения подобных исследований. Поскольку они имеют целью показать и объяснить, как распознавать и не допускать потенциально конфликтные ситуации, а также для прогнозирования и моделирования участниками общения и самой ситуации, и своего поведения в ней. Мы видим, что в различных ситуациях общения речевое поведение часто бывает предсказуемым, что, в свою очередь, позволяет сформировать у носителей языка чувство терпимости в общении, развить способность к кооперации в диалогическом взаимодействии.

Список литературы

1 Жельвис В.И. Психолингвистическая интерпретация инвективного воздействия: Автореф. дис. ... докт. филол. наук. – М., 1992. – 51 с.

2 Седов К.Ф. Типы языковых личностей и стратегии речевого поведения (о риторике бытового конфликта) // Вопросы стилистики. Язык и человек. – 2004. – Вып. 26. – Саратов. – С. 12-16

3 И зачем нужно было столько лгать? Письма Льва Гумилева к Наталье Варбанец из лагеря. 1950-1956. – СПб., 2005. – 160 с.

4 Гумилев Л.Н. Тридцать писем Васе. 1949-1956 // Мъра. – 1994. – № 4. – С. 4-21.

5 Герштейн Э.Г. Мемуары. – СПб.: Инапресс, 1998. – 528 с.

6 Абросимова В.Н. Л.Н. Гумилев – А.А. Ахматовой. Письма, не дошедшие до адресата // Журнал «Знамя». – 2011. – №6. – Москва. – С. 16-21.

7 Берн Э. Игры, в которые играют люди. Психология человеческих взаимоотношений; Люди, которые играют в игры. Психология человеческой судьбы. – М.-СПб.: Универ. книга, 1997. – 399 с.

8 Литвак М.Е. Как узнать и изменить свою судьбу. – Ростов н/Д.: Феникс, 1997. – 352 с.

The analysis of conflict situations in communication process shows the necessity of these studies. Since they are intended to demonstrate and explain how to recognize and avoid potential conflicts, to predict and simulate communication parties and most situations and their speech behaviour. We are able to see that in different situations of communication verbal behaviour is often predictable, which in its turn allows us to create native speakers' sense of tolerance in dialogues and develop the capacity for cooperation in dialogue interaction.

Қарым-қатынас үдерісінде туындайтын даулы жағдаяттарды талдау осындай зерттеулердің қажеттігін көрсетіп отыр. Мұндай зерттеулердің мақсаты - туындауы мүмкін қақтығыстарды қалай тану және даулы оқиғаға қалайша жол бермеуді түсіндіру, сонымен қатар қарым-қатынасқа қатысушылардың жағдайды, ондағы өзінің орнын болжауға және қатынастың үлгісін құруға көмектеседі. Көріп отырғанымыздай, қарым-қатынастың түрлі жағдайларында тілдік әрекеттерді жоспарлауға болады, бұл өз кезегінде тілді қолданушыларда тәзімділік сезімін қалыптастыруға, диалогтік сөйлесім кезінде бірлестікті дамытуға мүмкіндік береді.

САЛЫСТЫРМАЛЫ ТІЛ БІЛІМІ

СОПОСТАВИТЕЛЬНОЕ ЯЗЫКОЗНАНИЕ

ӘОЖ 802.0(5К)

Г.С. Ахметова, Т.К. Рахимова
Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университеті
Көкшетау, Қазақстан
Gulnarkz1987@mail.ru, rtk80@mail.ru

ЭКОНОМИКА ЖӘНЕ ҚАРЖЫ САЛАСЫНЫҢ ТЕРМИНДЕРІН АУДАРУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Осы мақала экономика және қаржы саласындағы терминдерді ағылшын тілінен қазақ тіліне аудару тәсілдерін, жолдарын және ерекшеліктерін қарастырады. Зерттеу барысында экономика және қаржы саласының бірқатар сөздіктері қарастырылып, экономика және қаржы саласы аясында лексикалық бірліктердің аударылу ерекшеліктері сараланды. Зерттеу барысында экономика және қаржы саласына жататын ағылшын терминдерінің көбі қазақ тіліне калькалау тәсілі арқылы аударылатындығы анықталды. Сонымен бірге, экономика және қаржы терминдерін ағылшын тілінен қазақ тіліне аудару барысында, транскрипция, транслитерация және сипаттамалы аударма арқылы да беріледі.

Түйін сөздер: қаржы термині, трансформация, аударма тәсілі, терминология, банк термині.

Қазақстан Республикасы дамыған елу мемлекеттердің қатарына қосылуы үшін шет елдерімен қаржы, экономика саласындағы қарым-қатынасын қарқынды дамытуда. Соған байланысты шет елдік банкілер мен мемлекетіміздің ішіндегі ақша айналымымен, яғни, банкілерімен жұмыс істей келе, олардың тек банкілік жүйесін ғана емес, сонымен қатар қаржы мен экономика терминологиясын да түсініп, одан дұрыс аудару қажеттілігі туындайды.

Бүгінгі күн - ескі экономикалық ұстанымдардың ысырылып, жаңа экономиканың қалыптасу заманы. "Нарық" деген кең ұғымды сөз – осы экономикалық серпілісі толығымен сипаттай алады. Осы өзгерістердің салдарынан "экономикалық және қаржылық" сөздердің жаңа ағымы туындады. Экономика және қаржы саласының терминдері ауыз екі тілде кең қолданысқа түсіп, радио мен теледидарда жан – жақты қарастырылды. Сонымен, экономика және қаржы саласының терминдері, "нарықпен" жұмыс істейтін адамдардың құлақ құрышына айналды. Осындай жағдайлардан кейін экономика және қаржы саласы терминологиялық жүйесінің қарқынды түрде қалыптаспауы мүмкін емес еді [1, 60].

Тіл мамандары мен аудармашылардың қызығушылығын тек қаржы, экономика және банк терминологиясы ғана тудырмайды, сонымен қатар сол саладағы терминдерді аудару мәселелері де олардың назарынан тыс қалмаған.

Термин (лат. terminus - шек, шеті, шекарасы деген мағынада) - ғылыми ұғымға айқын анықтама беретін, оның мағыналық шегін дәл көрсететін сөздер. Әдетте тілдегі қандай сөз болсын көп мағыналы болып келеді де, оның мағыналық шегі айқын болмай, жылжымалы болады. Ал ғылыми ой-пікірді дәл білдіру үшін сөздің мағынасы тұрақты, айқын болу қажет. Сондықтан сөздің мағыналық шегін дәл белгілеп, сөзді сол нақтылы бір мағынада ғана алып қолдану арқылы термин жасалады [1, 52].

Күрделі ішкі семантикалық құрылымға ие болғандықтан термин тәуелсіз тілдік бірлік болып табылады. Яғни, термин дегеніміз белгілі бір сала тілінің ауызша немесе жазбаша түрде жеткізіле алатын арнайы терминологиялық мағынасы бар, білім, ғылым және технологияның

дамуын анық етіп жеткізе алатын тілдік бірлік. Мазмұнына қатысты айтатын болсақ, термин дегеніміз логикалы-ұғымды жүйеге тура қатынасы бар сөздік бірлік.

А.А. Реформатский терминдерді экспрессивті мағынасынан айырылған бір мағыналы сөздер деп сипаттайды. Ал М.М.Глушко, терминді ұғымды жеткізу үшін қолданылатын сөз немесе сөз тіркесі немесе нақты және тұрақты дефиницияға, нақты семантикалық шектеулерге ие болғандықтан, және соның нәтижесінде классификациялық жүйеге сәйкес бір ұғымды ғана білдіретін бір мағыналы сөз деп тұжырымдайды [2, 63].

Термин – арнайы ұғымдарды дәл айту және арнайы заттарды дәл білдіру үшін жасалған немесе басқа тілден ауысқан арнайы тілдің сөзі немесе сөз тіркесі. Терминнің сөзден айрықша басты ерекшелігі – олар белгілі бір терминологиялық жүйенің мүшелері болып табылады [3, 45].

Термин сөз тіркестер терминдерге нақтыландыратын рең беру мақсатымен жасалады, алайда, бастапқы мағынасымен айырғысыз байланыста болады. Мұндай терминдер, іс жүзінде берілген мағынаны жалпы сонымен қатар оның арнайы сынына меңзейтін қысыңқы анықтаманы білдіреді. Сондықтан, анықталатын құбылыстың әр түрлерін қамтитын өзіндік бір терминологиялық орта қалыптасады. Мысалы, ағылшын термині *tax*, аударма тілінде айтқанда «салық, баж салығы, алым, мүшелік салымдар», салық жинаудың әр түрін анықтайтын терминдер қатарын құрайтын негіз ретінде қолданады:

-*income tax* – кіріс салығы;

-*expenditure tax* – шығын салығы;

-*land tax* – жер салығы

-*value added tax* – көтерілген құн салығы.

Күрделі терминдер көбіне, сөздікте келтірілетін мағынасымен сәйкес келетін екі немесе одан да көп зат есімдердің бірігуінен тұрады: *distributable items* (бөлінетін кіріс), *book value* (бірлікті баға) және т.б. Тұрақты терминологиялық сөз тіркестер шылаумен байланысқан сын есім мен зат есімнің, есімше мен зат есімнің немесе бірнеше зат есімдердің үйлесімінен жасалынады: *accounting convention* (бухгалтерлік есеп жүргізу әдісі), *building of competencies* (мамандандыруды жоғарылату), *utilization of looses* (шығындарды жабу)

Тіл жүйесіндегі терминнің алатын орны. Термин ретінде қандай да болмасын лексикалық бірлік қолданыла алмайды, тек бір мағыналылық, экспрессивтік мағынасының болмауы сияқты ерекше сипаттамаларға ие бірліктер ғана қолданыла алады. Кейбір авторлар статистикалық жолмен белгіленген терминологиялық шектеулерді орнатуға тырысады [2, 84].

Аударма мағынасына түрлі көзқарастардың тоғысуының салдарынан "аударма" ұғымы терминологиялық нақтылауды қажет етеді. «Аударма» ұғымының анықтамасындағы терминологиялық ретсіздік бірден байқалады. «Аударма» ұғымын терминге айналдырудағы түрлі бағыттардың нәтижелерін салыстырып, олардың өзгешеліктері жайында тұжырымдама жасау үшін ғалымдардың аудармаға берген анықтамаларын салыстырып көріңіз: Бархударов, 1975 «Аударма деп бір тілде шығарылған сөздік өнімді басқа тілде мазмұнын бұлжытпай жеткізу үдерісін айтамыз».

Қазіргі қазақ тілінің жете шешілмеген мәселелерінің бірі – термин мәселесі болып табылады. Соңғы жылдары үкімет және ғалымдар, мекемелер тарапынан терминология ісін қолға алып, дұрыс бағытқа салу мақсатымен бірқатар шаралар тындырылды: ғылым – техникалық салалар бойынша терминологиялық жүйелер қалыптасып, әр ғылыми саласы бойынша терминологиялық сөздіктер шыға бастады; орыс және шетел тіліндегі терминдер қазақ тіліне аударылды, ұлттық тіл негізінде жаңа терминдер пайда болды [4, 102].

Калькалау әдісі терминдерді аударудың негізгі тәсілі болып табылады. Ең алдымен осы ұғымның негізіне алынатын басты нышанды бөліп алу керек, ол – аударма. «Калька, -деп жазады Л.Н.Семенова, - кірме сөздер мен аудармадан өзінің мәндік және құрылымдық ұқсастығымен ерекшелінеді. Аударма тек қана шет ел бірліктерінің мағынасын басқа тілде жүзеге асырады, кірме сөз шетел сөзін дыбыстық, әріптік формамен жаңғыртады, ал калька шетел сөзімен семантикалық жағынан ұқсастығымен қоса оның құрылымын да ендіреді». «Большой англо–русский экономический словарь» сөздігінде ағылшын терминдерін

аударғанда калькалау амалының қолданылғаны байқалады, мысалы, *solid cash – тірі қаржы; hard currency – қатты валюта; active box – актив қоймасы; abatement tax – салық жеңілдігі; basket of currencies – валюта қоржыны; price umbrella – баға қолшатыры; heavy market – сұлбыр нарық.*

Транслитерация – аударма тілі алфавитінің көмегімен бастапқы лексикалық бірліктің тұлғасын жеткізу тәсілі, яғни бастапқы сөз формасының иммитациясы. Түпнұсқаның лексикалық бірлігін, оның графикалық формасын аударма тілі әріптерінің көмегімен жасау жолымен аудару тәсілі. Мысалы, *barter -бартер, business -бизнес, venture -венчур, speaker -спикер, averaging – авераж* [4, 103].

Транскрипция және транслитерация әдісі аударма барысында шектеулі түрде қолданыла алады: бір жағынан ол терминнен БТ мен АТ сәйкес келетін белгілі бір дыбыстық құрылым мен жалғаулықтарды талап етсе, екінші жағынан, сол салаға сәйкес ұғымдар жүйесінде кірме сөдердің қолдану қажеттілігін туындатады. Біздің ойымызша, (шығындарды азайту мақсатымен) шаруашылық қызметтің атқарылуын басқа ұйымға өткізуді білдіретін *outsourcing* термині транскрипция жолымен аударылуы қажет: оның қазақша баламасы жоқ, себебі ол жаңа механизмді білдіретіндіктен, шет елдердің өзінде әлі кең таралып үлгермеген, сондықтан қазақстандық экономика және қаржы саласымен байланысты ұйымдарда тіптен қолданылмайды десек те болады. Бұл жағдайда, мағынасы жақын қазақ терминін таңдау мүмкін емес деп саналатындықтан, сипаттық аударма өте ауқымды болып келетіндіктен, транскрипция әдісі ұсынылып отыр: *аутсорсинг*.

Транскрипция – аударма тілінің фонемаларының көмегімен бастапқы лексикалық бірлікті формалды фонемалық қалыпта жасау. Бастапқы сөздің фонетикалық иммитациясын жасау. Транскрипция үдерісінде бастапқы сөз аударма тілінің фонетикалық нормалары мен заңдылықтарына бейімделген формада айтылады. Мысалы: *underwriter – андеррайтер* [7, 63].

Сипаттық аударма. Бұл аударма тәсілінің мәні терминге түсініктеме беруінде, мәнін ұғындыруында. Р.К. Токсейітовтың «Экономикалық сөздік – анықтамалық» сөздігінде келесі терминдерді аударғанда сипаттық аударма қолданылған: *agenda – күн тәртібі, кеңесте немесе іскерлік кездесуде талқылануға тиіс күнтізбесі* [5, 18].

Баламасы жоқ құрамды терминдерді аудару барысында ең басты қиыншылықты, негізгі мағынаның білдіретін ұғымында бейнеленіп, қосалқы элементтердің мағынасын жеткізетін көмекші элементтер тудырады (*deferred tax, listed company, marketable securities, quoted market value*). Баламасы жоқ терминдер қатарының құрылымындағы категориялды сипаттың білінуін қамтамасыз ететін терминологиялық элементтер калька жолымен аударылуы мүмкін, алайда кей жағдайларда БТ мен АТ тілдік ұқсастықтарды бірдей түрде қабылдамайды [5, 20].

Баламасы жоқ терминдердің көбі калька әдісімен аударылады: *temporary difference – уақыт айырмашылығы; identifiable assets – теңдестірілген активтер; unremitted earnings – төленбеген кірістер; unrealized gain – жүзеге асырылмаған кіріс*.

Баламаның жоқтығы экономика және қаржы саласындағы бір сөзді терминдердің тек кейбіреулеріне ғана тән және құрамды терминдерді қалыптастыруға олардың аз ғана мөлшері қатысады. Егер баламасы жоқ негізгі терминдер семантикасы жақын қазақ терминін білдірсе, соған сәйкес қалыптасқан терминнің терминологиялық элементін де сол тәсілмен аударған жөн болады. Бірақ көп жағдайда, құрамды терминді аудару барысында калькалау әдісі қолданылады [6, 52].

Калька әдісімен баламасы жоқ құрамды терминдерді аудару барысында лексикалық – грамматикалық трансформациялар да қолданылуы мүмкін, атап айтқанда байланыстырушы компоненттердің нақтылануы немесе терминологиялық элементтердің декомпрессиясы қолданылады [6, 52].

Customer acceptance – тауардың алушыға тиімділігі;

Sale – leaseback transaction – қайтарылмалы лизингта мүлікті сату келісімі;

Termination income benefit – келісімшарт уақытының аяқталысымен төленетін ақшалай жәрдем.

Баламасы жоқ терминдерді аудару барысында лексикалық-грамматикалық трансформациялар да қолданылуы мүмкін, атап айтқанда, сөз байланыстырушы компоненттердің өзгеріске ұшырауы немесе терминологиялық элементтердің қолданылуы:

Customer acceptance – тауардың сатып алушы үшін қолайлылығы;

Sale-leaseback transaction – қайтарылмалы лизинг мүлкін сату келісімі;

Termination income benefit – келісімшарт мерзімінің аяқталысымен төленетін қаржылай жәрдем.

Транслитерация тәсілін қолдану арқылы да біршама экономика және қаржы саласының терминдері аударылған. Мысалы: *agent* – агент; *annuity* – аннуитет; *bank* – банк; *barter* – бартер; *blank* – бланк; *dividend* – дивиденд; *embargo* – ембарго; *excise* – акциз; *postulate* – постулат; *quarantine* – карантин.

Осы жұмыста ағылшын және қазақ тілдерінің экономика және қаржы саласының терминдерінің аудару ерекшеліктерін қарастырамыз. Алайда ең алдымен оларды аудару барысында қандай тәсілдің қолданғанын анықтап, сараптама жүргізбей ерекшеліктерін қарастыра алмаймыз.

Сонымен, зерттеу жұмысымыздың нысаны ретінде экономика және қаржы саласының бірқатар сөздіктерін алып қарастырғанымызды айтып өткен жөн болар. Сөздіктерді қолдана отырып, сараптама жасау үшін, біз экономика және қаржы саласы аясында қолданатын 246 лексикалық бірлікті алып, таңдалған лексикалық бірліктердің негізінде нақты нәтижелер шығару үшін, біз ағылшын алфавитінің әр әрпінен 10 сөзден таңдап алдық. Таңдалынып алынған мысалдарды аудару тәсілі бойынша реттестіріп қарастырдық.

Кесте 1

№	Аудару тәсілі	Терминдер саны	% (пайыздық үлес)
1	Калькалау	290	85
2	Транслитерация	27	7
3	Транскрипция	22	5
4	Сипаттық аударма	11	3
	Барлығы	350	100

Сонымен, сараптамада анықталғандай, экономика және қаржы саласына жататын ағылшын терминдерінің көбі қазақ тіліне калькалау тәсілі арқылы аударылады. Қарастырылған терминдер саны 246 (екі жүз қырық алты), яғни 100%-ды құраса, 85 %-ы калька тәсілі арқылы аударылғанын Кесте 1-ден көре аласыз.

Баламасы жоқ терминдерді аудару барысында калькалау тәсілі басқаларынан көбірек қолданылады: *abatement tax* – салықтық жеңілдік; *base capital* – базалық капитал; *cost analysis* – шығындарды талдау; *data processing system* – деректерді өңдеу базасы; *exchange agent* – биржалық агент; *foreign-economic policy* – сыртқы экономикалық қызмет; *temporary difference* – уақыттық айырма; *identifiable assets* – сәйкестендірілген активтер; *unremitted earnings* – төленбеген табыс; *unrealized gain* – жүзеге асырылмаған пайда [6, 86].

Калькалау барысында грамматикалық және лексикалық трансформациялар қолданылуы мүмкін:

Translation risk – трансляциялық тәуекел (сөз таптарының өзгеруі: зат есім – сын есім);

Valuation allowance – бағалау резерві (сөз таптарының өзгеруі мен лексикалық өзгеріс).

Транслитерация тәсілін қолдану арқылы да біршама экономика және қаржы саласының терминдері аударылған. Мысалы: *agent* – агент; *annuity* – аннуитет; *bank* – банк; *barter* – бартер; *blank* – бланк; *dividend* – дивиденд; *embargo* – ембарго; *excise* – акциз; *postulate* – постулат; *quarantine* – карантин.

Зерттеу нәтижесі көрсеткендей транскрипция әдісі бар болғаны 5%-ы құрайды. Мысалды сарапталған терминдер арасынан келтірейік: *allonge* – аллонж; *clearing* – клиринг; *debtor* – дебитор; *dispatcheur* – диспашер; *hedge* – хедж; *off-shore* – офшор; *outsider* – аумсайдер; *outsourcing* – аумсорсинг; *oustaffing* – аумстаффинг; *underwriter* – андеррайтер.

Ал осы тәсілдерді біреуі де сәйкес келмегенде сипаттық аударма қолданылған. Сонымен С.Р. Тоқсанбайдың «Экономика, қаржы – несие, банк, салық–кеден, сақтандыру, биржа және кәсіпкерлік атауларының сөздігінен» алынып сарапталған терминдерден мысал келтірейік: *beneficiar – сенім тапсырылған меншікті табыс алушы; key industry duty – маңызды өнеркәсіп саласын қорғауға арналған баж; reinsurance – қайта сақтандыру кезіндегі тәуекелдік үшін жауапкершілік; unberbid – неғұрлым төмен бағамен ұсыныс жасау; vest – иелікке құқықты беру; yield of bonds – облигациялар бойынша жылдық табыс; yield to maturity – облигацияны өңдеу сәтіндегі табыстылық.*

Сонымен, біз ағылшын және қазақ тілдерінің экономика және қаржы саласындағы терминологиясын салыстырып, аударма барысында келісті балама табудың амалдарын қарастырдық. Терминдерді аудару барысында кездесетін мәселелер ғылым аясындағы қарым – қатынастарға кері әсерін тигізеді. Біз, осы жұмысымыздың нәтижелері аударма барысындағы мәселелер мен қателіктердің алдын алуға өз үлесін қосады деп үміттенеміз.

Сонымен қатар, болашақта экономика және қаржы терминдерін зерттеу барысында қателіктердің туын болдырмау үшін сарапталған терминдердің құрылымдық және құрамдық жағын жан–жақты қарастырамыз.

Қолданылған әдебиеттер

- 1 Алиев О.Ж. Экономика терминдерін біріздендіру мәселелері /Терминдерді біріздендіру мәселелері. – Астана, 2005.
- 2 Реформатский А. А. Что такое термин и терминология. Вопросы терминологии./ А. А. Реформатский. – М.: Издательство АН, 2000. – 192 с.
- 3 Глушко М. М. Функциональный стиль общественного языка и методы его исследования. / М. М. Глушко. – М., 2004. – 198 с.
- 4 Бархударов Л. С. Курс лекций по теории перевода. /Л.С. Бархударов, Я.И. Рецкер. – М., 1998. – 263 с.
- 5 Әбішева К.М., Рахымжанов Қ.Х. Аударма теориясы мен практикасының негіздері. – Астана, 2010.
- 6 Тоқсанбай С.Р. Экономика, қаржы–несие, банк, салық–кеден, сақтандыру, биржа және кәсіпкерлік атауларының сөздігі. – Алматы: Сөздік, 1999.
- 7 Курманбайұлы Ш. Қазақ терминологиясына жаңаша көзқарас. – Алматы, 1993.
- 8 Ақылбек Г. Құжаттарды аудару тәжірибесінен / Ана тілі, 11, 18.05.2000.

В данной статье рассматривались способы и особенности перевода терминов в сфере экономики и финансов английского языка на казахский язык. В ходе исследования рассмотрен ряд переводческих вопросов в сфере экономики и финансов, проанализированы особенности перевода лексических единиц в рамках экономики и в сфере финансов. А также авторы выявили большинство терминов, относящихся к сфере экономики и финансов переведенных с английского на казахский язык способом кальки. Вместе с тем, в ходе перевода экономических и финансовых терминов с английского языка на казахский язык, использовались такие способы перевода как транскрипция, транслитерация и переводческая характеристика.

The present research is dedicated to the investigation of translation problems of terms in the field of economy and finance from English into Kazakh. The present research has examined a number of translation issues in the sphere of economics and finance. This article has also analyzed the features of the translation of lexical units in the field of economy and financial sector. Consequently, the authors identified that loan translation is the most commonly used translation technique in translating finance terms from English into Kazakh. The translation methods such as transcription, translation and transliteration are used in translation of financial terms with the less percentage coming after loan translation.

Ж. Ибрагимова
Л.Н. Гумилев атындағы Евразиялық Ұлттық университеті
Астана, Қазақстан
zhans_d@mail.ru

МАШИНАЛЫҚ АУДАРМА ЖҮЙЕЛЕРІНІҢ ТИІМДІЛІГІН БАҒАЛАУ ӘДІСТЕРІ

Жаһандану үрдісінің дамуы машиналық аударма жүйелерінің дамуына сұраныс туындатты, себебі галамтордағы әр тілді көлемді ақпаратты тез арада аударуда машинлық аударма жүйелерінің маңызы зор. Ал машиналық аударма жүйелерінің дамуы, олардың аудару тиімділігін зерттеу қажеттілігіне себеп болды. Мақалада өзекті мәселелердің бірі – қазіргі заманғы машиналық аударма жүйелерінің тиімділігін бағалау әдістері қарастырылады. Бүгінгі күнде ғалымдар ұсынған бағалау классификацияларына шолу жасалып, машиналық аударма жүйелерінің аудару принциптері талқыланады.

Кілтті сөздер: машиналық аударма жүйелері, классификация, реципиент, мәтін барабарлығы, түпнұсқа тіл, аударма тілі.

Машиналық аударма жүйелері тиімділігін бағалау ұзақ уақыт бойына зерттеліп келе жатқан мәселелердің бірі. Зерттеушілер машиналық аударма жүйелерінің тиімділігін бағалау әдістерінің сан түрін ұсынғанына қарамастан, қазіргі таңда барлығына ортақ мақұлданған әдістеме қабылданған жоқ. Әр түрлі машиналық аударма жүйелерін салыстыру мүмкін еместігін туралы ойлар айтылды. К.Буатэның айтуынша, салыстыру шарттарын жасауға бағытталған нақты салыстыру жүргізу үшін айтарлықтай қаражатты қажет етеді. Расында, бірінің құрылуына қаржылық көмек көрсетілетін лингвисттер мен програмисттер тобы, екіншісінде әуесқой ынтагерлер жұмыс атқаратын екі түрлі машиналық аударма жүйелерін салыстыру мүмкін емес.

Ю.Н. Марчук машиналық аударма жүйелері тиімділігін бағалайтын бірде бір ортақ өлшем жоқ екенін атап өтіп, жүйелердің тиімділігін сараптауда жүйенің жасақталуына кеткен қаражат мөлшерін есепке алу қажет және оның белгілі бір уақыт аралығындағы жұмысын бағалауды ұсынады [1, 201].

Машиналық аударма жүйелері аудармаларын бағалау тәжірибелік тәсілдермен ғана емес, бағалаушы маманның тәжірибесі мен біліміне, аталған саладағы теориялық аспектілерге негізделіп эмпирикалық жолдармен іске асуда.

Ванников бойынша, аудармада барабарлық (адекватность) мәтіннің семантикалық толықтық және нақтылық категория, стилистикалық эквиваленттілік, яғни мәтіннің аударма тілінің стилистикалық нормаларына сәйкес келу принциптерімен сипатталады. Жоғарыда аталған өлшемдер негізінде аударманың сапасын бағалау жүргізіледі [2, 5]. Автор атап айтқандай, барабарлық семантикалық-стилистикалық, функционалды және дезидеративті түрлеріне бөлінеді. Сонымен қатар, барабарлық түпнұсқа мәтіннің коммуникативті мақсатына қарай валоритивті, инициативті, ақпаратты және селективті типтері болады [3, 7].

Э.И. Королев аударма сапасын бағалауда дәстүрлі амалды жақтай отырып, аударманың тиімділігінің негізгі өлшемдері оның барабар және түсінікті болуы деп санайды. Машиналық аударманың түсінікті және барабарлық мәселесімен шетелдік зерттеушілер белсенді айналысты және алғашқы машиналық аударма тиімділігін бағалау нәтижелердің бірі атақты ALPAC баяндамасы болды. Аударманың түсінікті болуы түпнұсқа мәтінге жүгінбей аударма мәтінді оқу және оның қаншалықты түсінікті болуымен сипатталады. Машиналық аударылған мәтіннің түсініктілігін бағалаудың бірнеше әдістері бар. Түсініктілікті сараптау үшін

Арнольдтың төрт балдық және Нагаоның бес балдық және ALPAC баяндамасы дайындауда қолданылған он балдық шкаласы ұсынылды. Нагао ұсынған бес балдық шкаласы келесідей:

1. Сөйлем мағынасы түсінікті және еш сұрақ туындамайды. Грамматика, стиль жалпы мәтіннің құрылымына сәйкес келеді және аударылғаннан кейінгі редакциялауды қажет етпейді.

2. Сөйлем мағынасы түсінікті, бірақ грамматика және сөздің қолданылуы мен стилі қиындық тудырады.

3. Жалпы сөйлем мағынасы түсінікті, дегенмен грамматикалық құрылым, сөздік бірліктердің қолданысы және стилистикалық қателіктердің болуы кейбір бөлімдердің мағынасының дұрыстығына күмән тудырады. Түпнұсқа мәтінге жүгіну қажеттілігі туындайды.

4. Сөйлемде грамматикалық, стилистикалық және сөз қолданысы бойынша қателіктер саны көп. Мұқият оқу арқылы сөйлем мағынасын қиындықпен түсінуге болады.

5. Сөйлем мағынасы түсініксіз.

Кристофер Хоган және Роберт Фредеркинг ұсынған ұқсас классификация кері тәртіппен орналасқан[4; 113-123] :

5.Өте жақсы.

4. Бір-екі қателіктер болғанымен басқасы жақсы.

3. Бірнеше қателіктер болғанымен, мағынасын түсінуге болады.

2. Кейбір бөлімдері дұрыс аударылғанымен, мағынасын түсіну қиынға түседі.

1. Мүлдем түсініксіз.

Авторлар кейбір зерттеушілердің бағалау шкаласының генерализация концепциясын есепке алып жоғарыда көрсетілген шкаланы үш балды шкалаға дейін қысқартуды ұсынады:

1. Жақсы (жоғарыдағы классификация бойынша 5).

2. Жарамды. (жоғарыдағы классификация бойынша 4,3)

3. Жарамсыз(жоғарыдағы классификация бойынша 2,1).

Дегенмен, ұсынылған классификациялардың түрлігіне қарамастан, бірде-бірі толыққанды барлығына ортақ классификация бола алмайды. Реципиенттің мәтінде түсіну дәрежесі көп жағдайда жеке, яғни субъективті факторларға байланысты (білім дәрежесі, мәтін жазылған сала бойынша мағлұматсыздығы және т.б.).

Мәтіннің барабарлығы түсінігі міндетті түрде түпнұсқа мәтінге аударма мәтіннің сәйкестігін анықтау үшін жүгінеді. Аталмыш тәжірибелерде аударма жасалатын тілдердің екеуінде жетік меңгерген мамандар қатысады. Барабарлық өлшемі түпнұсқа мағынасының дұрыс берілуін нақтылау үшін қызмет етеді, дегенмен реципиент мәтін мазмұнын түсініп, бірақ мәтін құрамы бастапқы мәтіннің мазмұнына толыққанды сәйкес келмейтін жағдайлар кездеседі. Нагаоның барабарлықты бағалау шкаласын мысал ретінде көрсетейік:

1. Түпнұсқа мәтін мазмұны аударма мәтін мазмұнына толық сәйкес келеді. Редакциялауды қажет етпейді, аударма тілінде сөйлейтін адамға түсінікті;

2. Түпнұсқа мәтін мазмұны аударма мәтін мазмұнына толық сәйкес келеді. Аударма тілінде сөйлейтін адамға түсінікті болғанымен, редакциялауды қажет етеді;

3. Аударма мәтінде түпнұсқа мәтіннің мазмұны берілген, сөз тәртібінде өзгерту енгізуді қажет етеді;

4. Бастапқы мәтіннің жалпы мағынасы дұрыс берілгеніне қарамастан уақыт сәйкестігі, сөйлем мүшелері, үстеу қолданысында қателіктер жіберіледі;

5. Аударма сөйлемде түпнұсқа сөйлем мазмұны нақты жеткізілмеген, кейбір сөйлем бөлімдері түсіп қалған. Басыңқы және бағыныңқы сөйлем, сөйлем мүшелерін дұрыс қолданбау мәселелері туындайды.

6. Сөйлем мазмұны қате аударылған;

7. Аударма мазмұны толықтай бастапқы мазмұнға сәйкес келмейді. Сөйлем құрылымы қалыпты сөйлем құрылымына жат. Сөйлемнің баяндауышы пен бастауышы жоқ.

Барабарлық пен түсініктілік өлшемі аударма сапасын бағалаудың маңызды элементтеріне жатады. Өкінішке орай, қазіргі таңда аударылған мәтіндерді адекватты және

объективті сараптайтын бірде-бір әдістеме жоқ. Аталған үдерісті құру және автоматтандыруды жүзеге асыру қиындығы компьютерлік жүйелерге экстралингвистикалық ақпараттарды енгізу қиындықтарының болуымен сипатталады.

Тәуелсіз сарапшылар көптеген коммерциялық машиналық аударма жүйелерін зерттеу үшін «қара жәшік» принципін қолданады [5, 256-257]. Аталған бағалау принципі бойынша сараптау машиналық аударма жүйелері аударған аудармалар негізінде жасалады. Нарықта ұсынылған машиналық аударма жүйелерін жасақтаушылар барынша жүйенің жұмыс атқару принциптері мен алгоритмін коммерциялық құпия ретінде сақтауға тырысады. Осы орайда аударма жүйесінің қызмет ету негізгі принциптерін анықтау тек тәжірибе жүзінде алынып, сараптаудан өткен аударма нәтижелер негізінде ғана жүзеге асады.

«Қара жәшік» принципіне қарама қайшы "glass box" принципін бағдарламаны құраушылар мен жасақтаушылар қолданады. Аталған сараптама аударма барысындағы анализ және синтез үрдістерінің жүруін кезең-кезеңмен бақылап, істен шыққан модульді немесе алгоритмді анықтауға мүмкіндік береді.

Машиналық аударма жүйелерінің тиімділігін бағалауда зерттеудің мақсаты мен оның қатысушылары маңызды рөлге ие. Маргарет Кингтің айтуынша, жоғарыда көрсетілген аударма сапасын бағалау әдістемелерге қарамастан, шынайы бағалауда аударманың сапасы емес, жалпы аударма нәтижелерінің нақты, тар шеңберлі салада қажетті, талаптарына сәйкес болуы сарапталады, яғни зерттеудің мақсаты негізгі рөлді атқарады [6, 251-263].

Осы орайда, машиналық аударма саласындағы зерттеуде мүмкін қатысушыларын анықтау орынды деп санаймыз. М.Кинг, Труджилло, Хатчинс, Сомерс және т.б. зерттеушілер зерттеу қатысушыларын келесі топтарға бөледі:

Зерттеушілер

Зерттеудің демеушілері

Бағдарламаны жасақтаушылар

Сатып алушылар

Аудармашылар

Аударманы қолданушылар

Зерттеушілер машиналық аударма басты мәселелерімен және олардың мүмкін шешімдерімен айналысады. Зерттеудің мәні - машиналық аударма жүйелеріндегі жаңа феномендер, машиналық аударма жүйелерінің модельдеріне өзгеріс енгізу.

Демеушілер қатысуымен жүргізілетін зерттеу мақсаты жобаны қаржыландыруды жалғастыру немесе жобаның көп қаражат қажеттілігіне байланысты инвестициялауды тоқтату болып табылады.

Машиналық аударма жүйелерін жасақтаушылар жүйені жетілдіріп, зерттеу прототипіне айналдыра отырып коммерциялық өнім ретінде нарықта таратуды мақсат етеді. Осындай зерттеулер басты факторы бағдарлама жұмысының прагматикалық аспектісі, интерфейс қарапайымдылығы, алгоритмдерінің бөгеусіз жұмыс атқаруы және аударманың тиімді сапасы. Бағдарлама құрушы мамандар қазіргі таңда бар машиналық аударма жүйелерін жинақталған теориялық модельдер аясында жетілдірумен айналысады. Мамандар зерттеуді жүйенің тиімділігін көтеру мақсатында жүргізеді.

Сатып алушылар қатарына үлкен компаниялардан бастап аударма қызметтері және жеке тұлғалар жатады. Қолданушылардың бұл тобы машиналық аударма жүйелерінің тиімділігін бағалаудың лингвистикалық факторларымен қоса, жүйенің бағасы, бағдарлама құраушылардың бәсекегелайықтылығы, бағдарламаны жаңарту мүмкіндіктері сияқты экстралингвистикалық факторларға назар аударады. Аталған қолданушылар тобы машиналық аударма жүйелерін бағалауды прагматикалық аспектісі тұрғысынан қарастырады, яғни бағдарлама жұмысының тек лингвистикалық емес, экстралингвистикалық факторларын есепке алады.

Аударма қолданушылар ретінде сатып алушылар мен аудармашылар және кез-келген аударманың өзінің саласында қолданатын тұлғаны санауға болады. Соңғы қолданушы ретінде түпнұсқа мәтін тілі меңгермеген маманды алған жағдайда, аударма сапасын анықтауда

келесідей бірнеше фактор маңызды: мәтін түсінікті, терминологияны дұрыс берілген, аударылатын тіл грамматикалық құрылымына сәйкес келеді.

Машиналық аударма жүйелері лингвистикалық құрамынан басқа бағдарламалық қамтамасыздандырудан тұрады. Осы орайда, арнайы стандарттар құрылды. EAGLES/ТЕМАА жобасының аясында машиналық аударма тиімділігін бағалау зерттеу тобы құрылды. Аталмыш зерттеу тобы аударма жүйесінің бағдарламалық қамсыздандыру сапасын сараптау мақсатында ISO 9126 және ISO 14000 стандарттарын анықтады. Бағдарламалық қамсыздандыру сапасын анықтаудағы ең негізгі алты сипаттама: функционалдылық, сенімділік, қолайлылық, тиімділік, қолжетімділік және қолдануға ықшамдылық.

Бұл мақалада қазіргі таңдағы машиналық аударма жүйелерінің тиімділігін бағалау әдістеріне шолу жасадық. Машиналық аударма сапасын бағалаудың түрлі принциптері мен әдістері ортақ бағалау стандартының жоқтығынын көрсетеді. Машиналық аударма жүйелерінің сапасын анықтаудың барлық әдістерін аталған мақала аясында толық әрі нақты қарастыру мүмкін емес, сондықтан алда қарастыратын зерттеу жұмысында қолданылатын әдістерге шолу жасауды жөн көрдік.

Пайдаланған әдебиеттер

- 1 Марчук Ю.Н. Проблемы машинного перевода. - М.: Наука. - 1983. — 201 с.
- 2 Ванников Ю.В. Виды адекватности и типология перевода.— В кн.: Совершенствование перевода научно-технической литературы и документов: Тез. докл. всесоюзн. конф. М. — 1982.
- 3 Ванников Ю.В. Понятие адекватности текста и типы адекватности перевода.— В кн.: Уровни текста и методы его лингвистического анализа. М., 1982а.
- 4 Hogan C., Frederking R.E. An Evaluation of the Multi-engine MT Architecture. In Lecture Notes in Artificial Intelligence 1529, Berlin, Heidelberg, New York: Springer-Verlag, 1998, pp. 113-123
- 5 Trujillo A. Translation engines: Techniques for Machine Translation, Springer, 1999, 303 p.
- 6 King M. Evaluating translation. In Machine Translation and translation theory / ed. By Christa Hauenschild, Susanne Heizmann -Berlin; New York; Mouton de Gruyter, 1997, pp. 251-263.

За последнее время возрос интерес к разработке и использованию вопросов машинного перевода. Такое положение связано в первую очередь с активным ростом вычислительной техники и интеграцией информационного пространства. Тем самым, вопрос оценки и анализ эффективности машинного перевода активно исследуется. В статье рассматриваются разные классификации, что доказывает об отсутствии единого метода оценки эффективности систем машинного перевода. Разнообразие классификации связано с различием цели исследования и сферы использования исследователями. Результаты анализа показывают, что основным принципом оценки эффективности с лингвистической точки зрения систем машинного перевода является принцип «черный ящик».

Interest in the development and use of questions machine translation has increased due to the strong growth of computers and integration of information space. Thus, the question of evaluation and analysis of the effectiveness of machine translation has been actively studied. The article discusses the different classifications which proves the absence of a single method of evaluation of machine translation. A variety of classification related to different research objectives, and researchers. The results show that the basic principle of the performance rating from a linguistic point of view of machine translation systems is the principle of "black box".

Gulnar Ismagulova¹, Mergul Kulakhmetova²
 Kostanay State Pedagogical Institute¹
 Pavlodar State University²
 Kostanay, Pavlodar, Kazakhstan
gulnar.ism@mail.ru, mira67@rambler.ru

TYPES OF IDIOMS FROM THE POINT OF VIEW OF SEMANTIC STABILITY

The goal of this article is comparative research of idiomatic expressions by means of carrying and semantic-thematic analysis of this type of phraseological units (PU) in modern English and Russian languages. In this regard the main and minor signs of PU as a basis of allocation of idiomatic expressions in the PU separate type are considered the semantic-thematic characteristic of idiomatic expressions, i.e. lexical features in compared languages is carried out.

Key words: Idiomatic expressions, phraseological units, semantic-thematic characteristic, regular or systematic polysemy.

Introduction

In every language which has been investigated up to now with regard to idioms many cases can be found in which some semantically very similar idioms are still not identical in use, i.e. they demand special contextual conditions to be accepted as semantically and pragmatically adequate expressions. The reason is often that the two idioms are based on different mental images which apply relevant restrictions to their use.

To illustrate the role of the image component in discriminating near synonymous idioms let us take some expressions denoting FEAR. In the work of Dobrovol'skij and Piirainen, 2005 [1] it has been shown that idioms from various languages taken from the semantic field FEAR display specific individual semantic features related to the specific properties of their image components. For example, *to have cold feet* is not quite the same as *to have one's heart in one's mouth*, though both idioms can be roughly paraphrased as 'to be scared' or, in certain contexts, 'to be afraid' [2, p.359]. It has been shown that idioms of FEAR are heterogeneous in terms of their metaphorical nature, and that these differences influence their usage. Let us now consider some textual examples from the British National Corpus containing quasi-synonymous idioms from this semantic field and discuss the question as to which specific features of the underlying image are responsible for the relevant semantic differences. Contexts (1) and (2) contain idioms which are obviously not interchangeable.

(1) “<...> Can't you stay to tea?” “I'm afraid not, thank you. I've got to call in somewhere on my way home”, Breeze explained, as she took her leave. *With her heart in her mouth* she entered the imposing portals of Mon Re, and rang the bell. In a voice that shook in spite of her efforts to control it, she asked if she could see Mrs. Blessington-Daliymple.

(2) A club notorious in the area as a hang-out for the criminally inclined was suggested as a place where someone might know of them or their whereabouts. Before the return to Northern Ireland, John and Derek went to it. On opening the door, Derek saw two of them drinking at a table. John walked across to them. He was shaking in his shoes, but said as calmly as he could, “You roughed up a man from Belfast a few nights ago”.

The expression *with her heart in her mouth* in (1) denotes an emotional state which combines fear with uncontrollable excitement. To use the expression *shaking in her shoes* in this context would be possible in principle, but the sense of the whole would not remain the same. The emotional state denoted by *with her heart in her mouth* correlates with the inability to calmly speak that is significant in this context. Compare the phrase indicating this: *In a voice that shook in spite of her efforts to control it*. Using any other expression from the semantic field of FEAR in this context would suggest a (slightly) different emotional state of the subject of the situation and, therefore, change the given situation. On the other hand, the subject of the situation described in (2), though scared, is able to

control his emotional state or, at least, its external manifestations, in particularly his voice (*but said as calmly as he could*). If the idiom *with his heart in his mouth* was used here instead of *shaking in his shoes* it would rather contradict this idea [3, p.66].

These examples show that it is not adequate to reduce the semantic structures of such idioms to their core component, namely 'afraid' or 'scared'. This would be not sufficient from the viewpoint of practical needs, such as lexicographic representation of idioms or language learning. Moreover, this would be absolutely wrong from the point of view of semantic theory. Idioms such as ones used in contexts (1) and (2) are semantically much richer than words like *fear* or *afraid* or *scared*. Their actual meanings inherit some conceptual elements from the underlying image and include them in their semantic structures as relevant components. In case of FEAR (as in other semantic fields of emotions), most images point to corresponding physiological symptoms. This is the reason why idioms can differentiate between various types of fear much more fine-grained than words like *afraid* or *scared*. What we subsume under notions like FEAR is, in fact, a cluster of various emotions that have something in common, but that also differ from each other. Using an idiom with the image component pointing to a relevant symptom, we can denote the emotional state we mean much more exactly than using a general term. This reminds us of the situation when patients describe their symptoms to the doctor. To describe the kind of pain they feel, they normally use metaphors most of which are lexicalized, cf. *shooting pain*, *cutting pain*. The reason is that the non-metaphoric vocabulary lacks the necessary specific terms. In the domain of lexical units denoting emotions we are dealing with a similar situation. Here the idioms, to a large extent, take over the function of the fine grained discriminating between individual emotions from the same field. The exact description of quasi-synonymous idioms may be not just a matter of theoretical accuracy, but an issue which is crucial for investigating the question of how people conceptualize certain entities.

Quasi-equivalent idioms

As for quasi-equivalents, the task of their exact description and semantic discrimination is not very different from the issue of quasi-synonyms. The only difference is that in this case, the relations of semantic resemblance and semantic contrasts operate across languages. Let us illustrate this by an example.

The English idiom *to carry owls to Athens* is traditionally described as an equivalent of the Russian idiom *Ездить в Тулу со своим самоваром*, "to go to Tula with one's own samovar". Although the cultural specifics of the Russian idiom (due to the constituents Tula and samovar) as well as that of the English idiom (due to the constituent Athens) have often been pointed out, the semantic equivalence of these idioms has never been questioned. However, this assumption turns out to be an erroneous one, which can be easily proved by taking into consideration the contextual embedding of these idioms. Compare newspaper contexts such as English "*They carry, as far as the informative value of their messages is concerned, owls to Athens*", on the one hand, and Russian *В Японию со своим видеомagneтофоном, как в Тулу со своим самоваром* "to Japan with his own video recorder like to Tula with one's own samovar", on the other. The possible objects of this idiom are physical entities such as goods, commodities, but also people (cf. a context where a husband planning holidays with his wife says to her *А зачем еду в Тулу со своим самоваром?* "What for should I go to Tula with my own samovar?"). Hence, this Russian idiom means something like 'to bring something to a place that already has an abundance of it' or 'to bring somebody to a place where there are many persons of that kind'.

On the other hand, the English idiom *to carry owls to Athens*, is mainly used to point out that it is unreasonable to present certain mental entities (ideas, artistic achievements, etc.) as being new if they are already well-known at a given place. These differences seem to be connected with the image component of the idiom's semantic structure: *samovar* as an artifact predisposes the usage conditions to a certain extent. It is also significant that the noun *samovar* is used here in the singular form, combined with a possessive. This impedes the interpretation of the Russian idiom in the abstract sense. According to the newspaper corpora analyzed, the English idiom *to carry owls to Athens* seems to be used in both readings with nearly the same frequency.

This example also shows the role of the pragmatic component of the idiom's plane of content. Even in those contexts in which the semantic differences mentioned above are neutralized, it is not possible to translate the idiom *Ездить в Тулу со своим самоваром* into *to carry owls to Athens* (or into *to carry coals to Newcastle*) because of significant differences in the cultural specifics [4, p.227].

This case is not unique. Let us consider the idiom-pair (3-4).

(3) English: To make the ram a gardener 'to entrust a person with control over a certain field of activities whereas this person is able to do much harm in this field of activities'

(4) Russian: *Пускать козла в огород* (lit. "to let the he-goat into the kitchen-garden) to entrust a person with control over a certain field of activities whereas this person is able to do much harm in this field of activities and to derive benefit for himself or herself

Subtle semantic differences, which become evident as a result of contrasting idioms, such as (3) and (4), need to be analyzed in more detail. The semantic interpretations of (3) and (4) differ with regard to the semantic element 'to derive benefit for himself or herself, which is part of the meaning of the Russian idiom (4) but not part of the meaning of the English idiom (3). Compare also the English idioms *to put the cow to mind the corn*, *to put the fox to guard the henhouse/the chickens*, *To set a wolf to keep the sheep* which are equivalent to (4) rather than to (3). Since the meaning of (3) is less complex this idiom can be used in a broader range of contexts than (4). Cf. example (5), which cannot be translated into Russian with the help of idiom (4).

(5) "Ten years after Russia's joining the Council of Europe, it was no longer possible to prevent a Russian presidency. However, many European politicians say they *made the ram a gardener*. No state has been reproached by the Council of Europe so many times because of human rights violations as Russia under Putin's presidency".

As this example shows, the English idiom (3) occurs in contexts dealing with an inappropriate appointment, i.e. with a wrong decision to appoint a person (or a group of people, a country, and the like) to the position for which they are not competent and where they will not be able to work properly. The given cross-linguistic differences can, at least to a certain extent, be explained in terms of the image component. The image underlying the Russian idiom (4) is based upon the metaphor of permitting the "potential harm-doer" access to a resource whereas it is known that the "harm-doers", by virtue of their nature, are likely to use this resource for personal gain. The image underlying the German idiom (3) does not profile the idea of resource access, and is based upon the metaphor of an "absurd appointment".

Since near-equivalents of this kind traditionally were treated as "full equivalents" it seems especially important to draw attention to them from both a theoretical and at practical point of view.

The emergence of a new reading is never quite arbitrary. Therefore, it is reasonable to speak of semantic derivation rather than of a random set of meanings attached to the same form. There must be some conceptual links between the readings, otherwise we would be dealing with homonymy rather than polysemy. Relevant conceptual links are often rooted in knowledge about the similarity of typical situations (frames or scripts) associated with particular readings, rather than in the semantic structure itself. Often, such a conceptual link is provided by a knowledge structure which is not part of the meaning in question [5, p.45].

The specific feature of idiom polysemy is that the conceptual structure mediating between particular readings can be provided not only by a frame standing behind one of the actual meanings of a given idiom, but also by the source frame, i.e. this conceptual structure can be part of the underlying image. Let us illustrate it by an example from [6, p.789].

Consider the Russian idiom *коронный номер* lit. "crown number". It has three readings, which, incidentally, dictionaries to date have not made clear:

(a) the most interesting and technically sophisticated part of a performance (e.g. *this famous old song was the crown number of the concert*)

(b) a field of activity in which the given person is most successful, what is compared to the perfect execution of a difficult circus feat (e.g., *cooking pasta is his crown number*)

(c) an instance of behavior typical of the given person which attracts general attention and disapproval, and which is described as an old circus act that annoys the audience (e.g. *writing*

denunciating reports on the colleagues is his crown number)

The source frame is provided by a typical situation of a circus performance. The actual meaning (a) is a weak-idiomatic reading based on the source frame: in (a) *коронный номер* seen not as a difficult circus act, but as a highlight of entertaining performances of any kind.

Meaning (b) is a result of applying a conceptual metaphor [7, p. 202], such as PURPOSEFUL ACTIVITY IS A CIRCUS PERFORMANCE. The idea of professional skills is profiled. The highlighted part of the mapping is a specific conceptual metaphor such as A SKILFUL PERSON IS A PROFESSIONAL CIRCUS ACTOR.

Meaning (c) arises from applying a different conceptual metaphor to the same source frame, i.e. from mapping the same source domain on a different target domain, namely LIFE IS A CIRCUS PERFORMANCE. A profiled feature in this case is the idea of following some traditional patterns quite unoriginally, the idea of the constant reiteration of stereotypes. In the structure of the source frame CIRCUS PERFORMANCE, the “evaluative” slot is highlighted, i.e. the widespread disparaging attitude towards the circus, in the sense that a circus is something not serious but frivolous, the opposite of High art, i.e. something BAD and TASTELESS. These conceptual features are constitutive for the actual meaning of *коронный номер* (c).

In many cases, the image component is responsible for constraints on semantic derivation.

Consider this example. The Russian idiom *конца не видно (чему-либо)* lit. “no end is to be seen for something” has both a quantifying meaning (‘there is extremely much of something’) and a temporal meaning ‘something lasts extremely long’, whereas its variant *конца и края не видно (чему-либо)* lit. “no end and edge are to be seen” has only one meaning, namely “there is extremely much of something”, at least, in the standard literary language. The reason for this is obvious: the word *край* ‘edge’ is too “spatial” to allow for temporal reinterpretation. The word *конец* ‘end’, also taken in its literal readings, can be interpreted as both a spatial and a temporal concept (cf. *the end of the rope* and *the end of the year*), whereas the word *край* ‘edge’ has only a spatial reading.

On the other hand, it would be wrong to derive all relevant properties of idiom polysemy from the underlying image. There are also other factors governing semantic derivation. It is always a result of historical development of each particular lexical item, so semantic derivation can be considered rule-driven only to a certain extent. Every over generalization in this field leads to incorrect assumptions and conclusions. Every particular case of polysemy (especially in the field of idioms) is unpredictable, but in most cases it can be explained *ex post factum*. Predictions, if any, are possible only in form of very general tendencies and constraints. The prospective unpredictability of the derivation of every individual reading (in contrast to its retrospective interpretability) can be exemplified in an especially clear way while comparing idioms from different languages that have (nearly) identical image components, but differ with regard to their polysemantic structure. Compare the Russian idiom *на каждом углу* lit. “at every corner” [8, p. 125] and the English idiom *at all corners (and ends)*. In their first reading both of them mean ‘(something takes place) in very many places of a built-on and lived-in space’. This meaning is a fully inferable from the underlying image. Additionally, the English idiom *at all corners (and ends)* is encountered in contexts of lack or shortage of certain resources - incl. human resources - or in contexts which deal with resources that are sparingly used (6). Most frequent cooccurrences that can be found in the text corpora are *at all corners* and *at all corners and ends*.

(6) “Since the town has been sparing *at all ends and corners* many town institutions lack money even for most urgent purposes”.

Contexts of this kind are absolutely impossible for the corresponding Russian idiom *на каждом углу*. This can have various reasons: from purely conventional usage rules to significant differences in conceptual interpretation of similar mental images. The most accurate solution is to postulate two different readings for the English idiom *at all corners and ends*: one of them being identical to the meaning of the Russian idiom *на каждом углу*, and another one, namely a kind of “resource-specific” reading, something like ‘(lack or shortage of given resources or their economizing) to a very high degree’. It is conceivable that these cross-linguistic differences may be described in terms of conceptual interpretations of the image components, though it appears rather unlikely that the

differences in both lexical structures (cf. quantifiers ‘every’ vs. ‘all’, and noun phrases ‘comers’ vs. ‘comers (and ends)’) can be made responsible for the differences in semantic derivation. The metaphoric inference is, per definition, no mandatory logical entailment. The underlying image is a complex conceptual structure, parts of which can be profiled [9, p.33]. The semantic result of the actual meaning depends on which particular facets of this conceptual structure are profiled in a given case. Thus, what can be described in terms of conceptual regularities is the relevant potential, rather than every particular realization.

In general, what is achievable as a theoretical result in this field is discovering the inventory of productive patterns of polysemy. Patterns of polysemy are expected to be universal (because cognitively based) to a certain extent. Nevertheless, the degree of their productivity can vary from language to language. This is not a specific property of idioms, but a general principle [10, p.66]. These issues lead us to the notion of regular polysemy and its specific features in the domain of idioms.

As is well known, *regular* or *systematic polysemy* is based on systematic conceptual correspondences between certain domains [11]. Most cases of regular polysemy are based on metonymic shifts (cf., for instance, the metonymic transfer from ‘vessels’ to their content in sentences such as *he ate the whole plate* or *he drank the whole bottle*), but also cases of metaphorically based regular polysemy can be found. Regular polysemy in the domain of metaphor is mostly governed by conceptual mappings. For example, idioms denoting ‘punishment’, ‘disapproval’ or ‘criticism’ often come from the semantic fields such as BEATING, HITTING and the like, following the conceptual metaphor PUNISHMENT / DISAPPROVAL / CRITICISM IS PHYSICAL ABUSE. On the other hand, the apparatus of conceptual metaphors helps to explain not only the links between the lexical structure and the actual meaning, but also the links between various actual meanings of a given idiom, i.e. the links within its polysemantic structure. So idioms with the actual meaning ‘to abuse physically’ based on various images (such as *дать по соплям кому-либо* lit. “to give someone on the snof / *размазать по стене кого-либо* lit. “to spread someone on the wall”, *дать по шее кому-либо* lit. “to give someone on the neck”) tend to be used also with the meaning ‘to punish’ or ‘to express verbal disapproval’, ‘to strongly criticize’. The same mechanism can be used in the language for both deriving the actual meaning from the source frame and deriving secondary actual meanings from primary ones. Here we are dealing with a universal potential. The question is as to what extent languages really make use of this potential [12].

Consider an example. Idioms with the actual meaning ‘to die’ often develop a secondary meaning, something like ‘to vanish, to disappear, to fail’ (of quite different things like organizations, ideas, devices, etc.). The underlying cognitive mechanism is the metaphor of personification, which is very general in nature and seems to be universal. So, theoretically it can be expected that every expression denoting ‘dying’ sooner or later develops the secondary meaning of ‘extinction’ or ‘fading’. Compare the following textual examples from the British National Corpus.

- (7) a. The explosion, seconds later, bowled us all over. The truck was *blown to kingdom*
b. Miraculously nobody was hurt.

The landowner was letting the buildings *return to dust*, but no doubt he would be grateful to have them restored at no cost to himself.

c. Happily, Paddington still stands but a number of other great London stations are under threat and the list of great British stations *to have bitten the dust* is already too long.

In the British National Corpus, the idiom to bite the dust is encountered also in combination with names of projects, ideas, proposals, etc.; compare the new course would not bite the dust; another proposal <...> will also bite the dust; the hundreds of small businesses biting the dust every day; all my romantic ideas about marriage being special and forever had bitten the dust; her last vestiges of good humor had finally bitten the dust.

The ability to develop regular polysemy of this kind is the conceptual potential of the expressions from this semantic field, including idioms. Of course, not all idioms realize this potential. Whereas some idioms having both meanings can be found in various languages, there are also idioms from the same semantic field which resist developing a secondary meaning. The selection criteria

used by different languages to implement this kind of semantic derivation remain opaque. For instance, the German counterpart of the English idiom *to bite the dust*, which readily develops the secondary reading denoting ‘extinction’ or ‘fading’, i.e. the idiom *ins Gras beißen* lit “to bite into the grass” is biased against such semantic extension. I found only one context in the Internet where the idiom *ins Gras beißen* does not refer to human beings or groups of people, and this context does not ring true: <...> *hat mein MAC ins Gras gebissen*” my MAC has bitten into the grass”. This does not mean that the idiom *ins Gras beißen* is not polysemous. Besides the meaning ‘to die’ it has developed the readings ‘to be closed, to be ruined, to go bankrupt’ (with the names of companies and enterprises), ‘to lose, to be out’ (with the names of sportsmen and teams), or even ‘to lose one’s job’ [11].

Conclusion

It is obvious that cross-linguistic differences of this kind cannot be explained in terms of the image component. The consequence is that the task of the theory of idioms in this field is to develop instruments for explaining general ways of semantic derivation, potentially possible for idioms from a given semantic field rather than to predict the polysemantic structure of each particular idiom.

The simple conclusion which can be drawn from this discussion is that the idiomatic part of the lexicon is organized in a systematic way. Systematic semantic relations such as synonymy and polysemy (including some types of regular polysemy) are typical of idioms. From a general perspective, this may sound very trivial because it is to be expected that idioms, like any other lexical units, will show paradigmatic semantic relations and therefore possess certain systematic features. These observations seem to be useful for at least two reasons.

The semantics of idioms is strongly dependent on the specifics of their image components. Semantic differences between near synonyms and near equivalents are often due to the image component. Also, certain aspects of semantic derivation are driven by the image component which often is responsible for relevant constraints.

These are, though, only evident tendencies (more or less) and with exceptions that cannot always be explained. All regularities in the field of idiom semantics concern the interpretation of a given semantic result (i.e. a given idiom with its lexicalized actual meaning in relation to the underlying source concept) rather than the actual production of idioms, because the semantic results cannot be predicted.

References

- 1 Nicolas, Tim. 1995. Semantics of Idiom Modification. In *Idioms: Structural and Psychological Perspectives*, ed. Martin Everaert, Erik-Jan van der Linden, Andre Schenk, and Rob Schreuder, 233-252. Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum Associates.
- 2 Dobrovol’skij, D.O. & E. Piirainen. 2005. *Figurative Language: Cross-Cultural and Cross-Linguistic Perspectives*, Amsterdam etc.: Elsevier.
- 3 Wierzbicka, A. 1990. The Semantics of Emotions: Fear and its Relatives in English, *Australian Journal of Linguistics*, 10:359-375.
- 4 Dobrovol’skij, D.O. *Idioms: On Paradigmatic Semantic Relations*. Wiener Slawistischer Almanach, Sonderband 69, 2007.
- 5 Dobrovol’skij, D.O. 1998. Russian and German Idioms from a Contrastive Perspective. In Weigand, E. (ed). *Contrastive Lexical Semantics*, Amsterdam: Benjamins, 227-242.
- 6 Зализняк Анна. Феномен многозначности и способы его описания. *Вопросы языкознания*. 2004, № 2. 20-45.
- 7 Dobrovol’skij, D.O. 2007. *Cognitive Approaches to Idiom Analysis*. *Phraseology: An International Handbook of Contemporary Research*. Volume 2, Berlin/New York: de Gruyter, 789-818.
- 8 Lakoff, G. 1993. The Contemporary Theory of Metaphor. In Ortony, A. (ed). *Metaphor and Thought*. 2nd edition, Cambridge etc.: Cambridge University Press, 202-251.
- 9 Баранов А.Н. и Добровольский Д.О. Внутренняя форма идиом и проблема толкования. *Известия РАН, серия литературы и языка*, 57 (1), 1998.

10 Падучева Е.В. Динамические модели в семантике лексики, Москва: Языки славянской культуры, 2004.

11 Апресян Ю.Д. Лексическая семантика. Синонимические средства языка 2-е издание, справ, и дополн. Москва: Языки русской культуры, 1995.

12 Stathi, K. 2006. Korpusbasierte Analysen der Semantik von Idiomen, Linguistik online 27(2). -]http://www.linguistik-online.de/27_06/stalhi.html

Целью данной статьи является сравнительное исследование идиоматических выражений путем проведения семантико-тематического анализа фразеологических единиц (ФЕ) в современном английском и русском языках. В связи с этим основные и второстепенные признаки ФЕ, как основы представленного идиоматического выражения в ФЕ отдельного типа, считаются семантико-тематической характеристикой идиоматических выражений, то есть лексические особенности в сравниваемых языках существуют.

Бұл мақаланың мақсаты идиоматикалық сөйлемшелерді қазіргі заманғы ағылшын және орыс тілдеріндегі фразеологиялық бірліктер (ФБ) семантикалық және тақырыптық талдау арқылы салыстыра зерттеу.

Осыған байланысты, негізгі ФБ белгілі бір түрінде идиома бірлігіне кірсе да және бөлек ретінде ФБ белгіленсе негізгі және қосымша белгілері бар салыстырған тілдерінде семантикалық-тақырыптық ерекшеліктер деп саналады, яғни лексикалық ерекшеліктері сипаттаған тілдерде кездеседі.

ӘОЖ 81'0.45

П.Т. Медетбекова, А.С. Аушенова

әл-Фараби ат. ҚазҰУ

Алматы, Қазақстан

medetperizat73@gmail.com, *ai_ku_as@mail.ru*

«АҚША» СӨЗІНІҢ ҚАЗАҚ ЖӘНЕ АҒЫЛШЫН ТІЛДЕРІНДЕГІ ЕРЕКШЕЛІКТЕР

Мәдениаралық қарым-қатынастың барысында тілдік ерекшеліктерді айқындау тіл білімінің дамуына үлкен септігін тигізері анық. Бүгінгі таңда еліміздегі көптілділік достастықтың белгісі болса, шет тілдерін үйрену немесе шет елдермен қарым-қатынас өз ұлтымызды танытып қана қоймай, мәдениаралық байланысты нығайтудың бірден бір жолы. Осыған орай мақалада екі мәдениеттегі «ақша» сөзінің тілдік ерекшеліктері сараланып, қолданыстағы ұқсастықтар мен айырмашылықтар сөз болған. Қазақ және ағылшын тілдеріндегі «ақша» сөзінің ерекшелігін айқындауда тарихынан бастап, қазіргі таңдағы тілдік бірліктер мүмкіндігінше қамтылған.

Кілт сөздер: «ақша» сөзі, салғастырмалы тіл білімі, қазақ мәдениеті, ағылшын мәдениеті, тілдік ерекшеліктер, лексика-семантикалық ерекшеліктер.

Қазақстанның мәдениеті, экономикасының дамуымен қатар, ағылшын тілді елдермен мәдени, іскери, экономикалық байланысы күн санап өсіп келеді. Біздің мемлекетімізде көптілділіктің, әсіресе «Үштұғырлы тіл саясатының» орын алуы, қалыптасуы және дамуымен байланысты ғылымның қазіргі деңгейінде лингвистердің алдында тілдердің өзара қатынасын зерттеу мәселесі тұр.

Бүгінгі ХХІ ғасыр заманауи талаптарға сай жан-жақты даму, зерттеудің жаңа бағыттарының туындауы зор мүмкіндікке жол ашуда. Тіл білімінің ғылыми да, практикалық

зерттеу қажеттіліктері қоғаммен біте қайнасып, өсуде. Сондықтан да екі мәдениет арасындағы сөздік қолданыстарды зерттеу, мәдениаралық қарым-қатынаста қолданылу ерекшеліктері мен ұқсастықтарын айқындау қажеттілігі орасан.

Соның бір дәлелі ретінде қазақ және ағылшын тілдеріндегі «ақша» сөзінің тілдік ерекшелігін, екі мәдениеттегі қолданысына зерттеу жасауды жөн көрдік.

Ажалдан ақша беріп құтылмас. Ақша қолдың кірі деген халық аузындағы «ақшаға» байланысты мақалдар қаншама орынды айтылғанымен күнделікті тұрмыста, қарым-қатынаста «ақша» сөзінің мәні мен қажеттілігі жайында көптеген мағыналық жағынан қарамай-қайшылықтар бар екенін тілдік талдау барысында анықтауға болады.

Жалпы ақшаның тарихына шолу жасар болсақ, б.з.б. III ғасырдағы хуннулар ақша орнына күміс пышақты пайдаланып келсе, б.з. I ғасырында салық есебіне алтын, күміс құймаларды алып тұрған. Ақ ғұндар бір бетіне *пехлеви*, екінші бетіне *эфталит* (түркі-рухани) жазуы бар теңгелер б.з. 5-6 ғ.) жасап, сауда айналымына кіргізген. Қазақ елі (қазақ халқын құраған негізгі тайпалар) баба түркілер Ұлы Жібек жолына орналасқандықтан ақша жасау, оны айналымға енгізуді өмір қажеттілігі деп тым ерте қолға алған. 6-8 ғ. билеуші рулардың таңбасы қашалған, ру рәмізін бейнелеген теңгелер құя бастаған. Сонымен қатар Отырар маңында қалаларда да түрлі теңгелер жасалған. Біріншісі, сәл ұмтылып, кекіргелі тұрған арыстан бейнеленген мыс теңгелер.

Отырарда шыққан Мұхаммед ибн Текештің теңгелері Қазақстан жеріндегі сауда-саттық ерекше міндет атқарды. Ол дәуірдегі мыс, күміс, алтын ақшалар өзінің салмағы бойынша алтынмен бағаланып, сауда айналымына енді.

Монғол жаугершілігінің алғашқы кезінде (1220-50) Қазақ жерінде жалпы сауда қатынасы құлдырап кетті. Соның салдарынан ақша қатынасы да тоқтады.

1271 ж. Масудбек реформасы ақша айналымында жаңа кезең ашты. Бұл реформа бойынша алтынды ақша орнына қолдану мүлде тоқталылып, салмағы 2 грамм, тазалығы 78-81% күміс-ақшалар айналымға кіргізілді.

1321 жылы жүргізген Кебек хан реформасының да үлкен маңызы болды. Ол барлық мемлекет атынан «*Кебек хан теңгесі*» айналымға енгізді. Ақшаның салмағы 8 грамм. Ол Қазақстанның Испиджаб, Тараз, Отырар, Сығанақ қалаларында әзірленді. Кейінде хандар өзгеруіне байланысты ақшалар өзгерілді. Еліміз егемендік алғаннан кейін 1993 ж. Қазақстанның жаңа ақшасы шығарылды.

Ақшаның қызметі:

- тауарлар мен әр түрлі қызметтердің құнын көрсетеді;
- айналым құралы;
- төлем құралы;
- қор жинау;
- сақтау құралы.

Ақша аударымы – заңды немесе жеке тұлғалардың бір-бірімен банк арқылы есп айырысу жолы.

Ақша жүйесі – белгілі бір елде қалыптасып, әдетте заңмен бекітілетін ақша айналымын ұйымдастырудың түрі. Ақша жүйесі екі түрге бөлінеді: 1) *монометалдық* – валютплық металл рөлін бір қымбат металлдың атқаруы. 2) *бейметалдық* – әлгі рөлді екі валюталық металлдың (алтын мен күміс) атқаруы.

Ақша рыногы – ақша қаражатымен тауарлады сату және сатып алу рыногының бір түрі немесе несиелік капитал рыногының бір бөлігі жатады. Ақша рыногының агенттеріне банкілер, брокерлік және дилерлік фирмалар, несие ақшаларды, валюталарды, бағалы қағаздарды сату енеді.

Ақша реформасы – мемлекет билігі мен ақша жүйесінің толық немесе өзгеруі және ақшаның бір жүйесінің екінші бір жүйесіне немесе ақшаның жаңа түріне ауыстырылуы жатады. Кеңес Одағы тұсында үш рет ақша реформасы 1922-24, 1947, 1960 жылдар аралығында болды [1, 230].

Қазақ халқының дүние-танымындағы «сауда» және «ақша» сөзінің лексика-семантикалық тұрғысынан қарастыра енді ағылшын тіліндегі сөздіктегі «*trade*», «*money*» сөзіне берілген анықтамаға назар аударсақ:

Trade, or commerce, involves the transfer of the [ownership](#) of [goods or services](#), from one person or entity to another, in exchange for [remuneration](#), goods or services. A network that allows trade is called a [market](#).

The original form of trade, [barter](#), saw the direct exchange of goods and services for other goods and services. Barter is trading things without the use of money. Later one side of the barter started to involve precious metals, which gained symbolic as well as practical importance. Modern traders generally negotiate through a medium of exchange, such as money. As a result, buying can be separated from selling, or [earning](#). The [invention of money](#) (and later [credit](#), [paper money](#) and [non-physical money](#)) greatly simplified and promoted trade. Trade between two traders is called bilateral trade, while trade between more than two traders is called multilateral trade.

Trade exists due to the specialization and division of labor, in which most people concentrate on a small aspect of production, trading for other products. Trade exists between regions because different regions may have a [comparative advantage](#) (perceived or real) in the production of some trade-able [commodity](#), or because different regions' size may encourage [mass production](#). As such, trade at [market prices](#) between locations can benefit both locations.

Retail trade consists of the [sale](#) of goods or merchandise from a very fixed location, such as a [department store](#), [boutique](#) or [kiosk](#), [online](#) or by [mail](#), in small or individual lots for direct [consumption](#) or use by the purchaser. [Wholesale](#) trade is defined as the sale of goods that are sold as [merchandise](#) to [retailers](#), and/or industrial, commercial, institutional, or other professional [business](#) users, or to other wholesalers and related subordinated services.

Vasco da Gama pioneered the European Spice trade in 1498 when he reached Calicut after sailing around the Cape of Good Hope at the southern tip of the African continent. Prior to this, the flow of spice into Europe from India was controlled by Islamic powers, especially Egypt. The spice trade was of major economic importance and helped spur the Age of Discovery in Europe. Spices brought to Europe from the Eastern world were some of the most valuable commodities for their weight, sometimes rivaling gold.

In the 16th century, the Seventeen Provinces were the centre of free trade, imposing no exchange controls, and advocating the free movement of goods. Trade in the East Indies was dominated by Portugal in the 16th century, the Dutch Republic in the 17th century, and the British in the 18th century. The Spanish Empire developed regular trade links across both the Atlantic and the Pacific Oceans.

In 1817, David Ricardo, James Mill and Robert Torrens showed that free trade would benefit the industrial weak as well as the strong, in the famous theory of comparative advantage. In *Principles of Political Economy and Taxation* Ricardo advanced the doctrine still considered the most counterintuitive in economics: When an inefficient producer sends the merchandise it produces best to a country able to produce it more efficiently, both countries benefit.

The ascendancy of free trade was primarily based on national advantage in the mid 19th century. That is, the calculation made was whether it was in any particular country's self-interest to open its borders to imports.

John Stuart Mill proved that a country with monopoly pricing power on the international market could manipulate the terms of trade through maintaining tariffs, and that the response to this might be reciprocity in trade policy. Ricardo and others had suggested this earlier. This was taken as evidence against the universal doctrine of free trade, as it was believed that more of the economic surplus of trade would accrue to a country following reciprocal, rather than completely free, trade policies. This was followed within a few years by the infant industry scenario developed by Mill promoting the theory that government had the "duty" to protect young industries, although only for a time necessary for them to develop full capacity. This became the policy in many countries attempting to industrialise and out-compete English exporters. Milton Friedman later continued this vein of

thought, showing that in a few circumstances tariffs might be beneficial to the host country; but never for the world at large.

The Great Depression was a major economic recession that ran from 1929 to the late 1930s. During this period, there was a great drop in trade and other economic indicators.

The lack of free trade was considered by many as a principal cause of the depression causing stagnation and inflation. Only during the World War II the recession ended in the United States. Also during the war, in 1944, 44 countries signed the Bretton Woods Agreement, intended to prevent national trade barriers, to avoid depressions. It set up rules and institutions to regulate the international political economy: the International Monetary Fund and the International Bank for Reconstruction and Development. These organisations became operational in 1946 after enough countries ratified the agreement. In 1947, 23 countries agreed to the General Agreement on Tariffs and Trade to promote free trade.

The European Union became world's largest exporter of manufactured goods and services, the biggest export market for around 80 countries.

Free trade advanced further in the late 20th century and early 2000s: 1992 European Union lifted barriers to internal trade in goods and labour. January 1, 1994 the North American Free Trade Agreement (NAFTA) took effect 1994 The GATT Marrakech Agreement specified formation of the WTO. January 1, 1995 World Trade Organization was created to facilitate free trade, by mandating mutual most favoured nation trading status between all signatories. EC was transformed into the European Union, which accomplished the Economic and Monetary Union (EMU) in 2002, through introducing the Euro, and creating this way a real single market between 13 member states as of January 1, 2007. 2005, the Central American Free Trade Agreement was signed; It includes the United States and the Dominican Republic [2, 86].

АҒЫЛШЫН ТІЛІНДЕГІ «ақша» сөзінің анықтамасы былай берілген:

Money is any item or verifiable record that is generally accepted as [payment](#) for [goods and services](#) and repayment of [debts](#) in a particular [country](#) or socio-economic context, or is easily converted to such a form. The main functions of money are distinguished as: a [medium of exchange](#); a [unit of account](#); a [store of value](#); and, sometimes, a [standard of deferred payment](#). Any item or verifiable record that fulfills these functions can be considered as money.

Money is historically an [emergent market phenomenon](#) establishing a [commodity money](#), but nearly all contemporary money systems are based on [fiat money](#). Fiat money, like any check or note of debt, is without [use value](#) as a physical commodity. It derives its value by being declared by a government to be [legal tender](#); that is, it must be accepted as a form of payment within the boundaries of the country, for "all debts, public and private".

Such laws and practice cause fiat money to acquire the value of any of the goods and services that it may be traded for within the nation that issues it.

The [money supply](#) of a country consists of [currency](#) (banknotes and coins) and, depending on the particular definition used, one or more types of [bank money](#) (the balances held in [checking accounts](#), [savings accounts](#), and other types of [bank accounts](#)). Bank money, which consists only of records (mostly computerized in modern banking), forms by far the largest part of [broad money](#) in developed countries

The use of barter-like methods may date back to at least 100,000 years ago, though there is no evidence of a society or economy that relied primarily on barter. Instead, non-monetary societies operated largely along the principles of gift economy and debt. When barter did in fact occur, it was usually between either complete strangers or potential enemies.

Many cultures around the world eventually developed the use of commodity money. The Mesopotamian shekel was a unit of weight, and relied on the mass of something like 160 grains of barley. The first usage of the term came from Mesopotamia circa 3000 BC. Societies in the Americas, Asia, Africa and Australia used shell money – often, the shells of the cowry. According to Herodotus, the Lydians were the first people to introduce the use of gold and silver coins. It is thought by modern scholars that these first stamped coins were minted around 650–600 BC [19, 54].

The system of commodity money eventually evolved into a system of representative money. This occurred because gold and silver merchants or banks would issue receipts to their depositors – redeemable for the commodity money deposited. Eventually, these receipts became generally accepted as a means of payment and were used as money. Paper money or banknotes were first used in China during the Song Dynasty. These banknotes, known as "jiaoci", evolved from promissory notes that had been used since the 7th century. However, they did not displace commodity money, and were used alongside coins. In the 13th century, paper money became known in Europe through the accounts of travelers, such as Marco Polo and William of Rubruck. Marco Polo's account of paper money during the Yuan Dynasty is the subject of a chapter of his book, *The Travels of Marco Polo*, titled "How the Great Kaan Causeth the Bark of Trees, Made Into Something Like Paper, to Pass for Money All Over his Country. Banknotes were first issued in Europe by Stockholms Banco in 1661, and were again also used alongside coins. The gold standard, a monetary system where the medium of exchange are paper notes that are convertible into pre-set, fixed quantities of gold, replaced the use of gold coins as currency in the 17th-19th centuries in Europe. These gold standard notes were made legal tender, and redemption into gold coins was discouraged. By the beginning of the 20th century almost all countries had adopted the gold standard, backing their legal tender notes with fixed amounts of gold.

After World War II and the Bretton Woods Conference, most countries adopted fiat currencies that were fixed to the US dollar. The US dollar was in turn fixed to gold. In 1971 the US government suspended the convertibility of the US dollar to gold. After this many countries de-pegged their currencies from the US dollar, and most of the world's currencies became unbacked by anything except the governments' fiat of legal tender and the ability to convert the money into goods via payment. According to proponents of modern money theory, fiat money is also backed by taxes. By imposing taxes, states create demand for the currency they issue [3, 8].

International trade is the exchange of goods and services across national borders. In most countries, it represents a significant part of GDP. While international trade has been present throughout much of history (see Silk Road, Amber Road), its economic, social, and political importance have increased in recent centuries, mainly because of Industrialization, advanced transportation, globalization, multinational corporations, and outsourcing.

Trade sanctions against a specific country are sometimes imposed, in order to punish that country for some action. An embargo, a severe form of externally imposed isolation, is a blockade of all trade by one country to another. For example, the United States has had an embargo against Cuba for over 40 years

International trade, which is governed by the World Trade Organization, can be restricted by both tariff and non-tariff barriers. International trade is usually regulated by governmental quotas and restrictions, and often taxed by tariffs. Tariffs are usually on imports, but sometimes countries may impose export tariffs or subsidies. Non-tariff barriers include Sanitary and Phytosanitary rules, labeling requirements and food safety regulations. All of these are called trade barriers. If a government removes all trade barriers, a condition of free trade exists. A government that implements a protectionist policy establishes trade barriers. There are usually few trade restrictions within countries although a common feature of many developing countries is police and other road blocks along main highways, that primarily exist to extract bribes

The fair trade movement, also known as the trade justice movement, promotes the use of labour, environmental and social standards for the production of commodities, particularly those exported from the Third and Second Worlds to the First World. Such ideas have also sparked a debate on whether trade itself should be codified as a human right.

Importing firms voluntarily adhere to fair trade standards or governments may enforce them through a combination of employment and commercial law. Proposed and practiced fair trade policies vary widely, ranging from the common prohibition of goods made using slave labour to minimum price support schemes such as those for coffee in the 1980s. Non-governmental organizations also play a role in promoting fair trade standards by serving as independent monitors of compliance with labeling requirements. Protectionism [4, 195].

Әр ұлттың мәдениетіне тән өзіндік ерекшеліктері болады. Барлығын салыстырмалы түрде емес, салғастырмалы жағынан да қарауға болады. Қазақ қауымында ерте заманнан бері ақша мәселесіне көзқарас әр бағытта қалыптасқан. Таптарға байланысты жоғары өкілдерге ақша мәселесін маңызды деп қарастырса, орта және төменгі таптар күн көрудің құралы ретінде қарастырған. Мына бір жолдардан әр түрлі мағынаға саятынын көре аламыз.

Қазақта «*Теңге тиыннан өсер, жылқы құлыннан өсер*» – деп ақшаны үнемдеу мақсатымен қатар шаруашылықтың бейнесін де аңғаруға болады. «*Қолда барда алтынның қадірі жоқ*» – дей келе мүлде басқа мағынаны меңзейді. Мағынасына мән бере қарасақ, тек ақшаға ғана емес, барлық мағынаны қамтитын астарлы да мағыналы мақал екенін байқаймыз.

Денсаулықтың қадірі, ата-ана, жалпы өмірдің қадірі деп екі мағынада түсінуімізге болады. «*Есептемегенге бәрі түгел*» – әзіл-шыны аралас бұл мақалдың аясы тар емес. *Үнемдеу, ықшамдау* арқылы тиянақтылықты дәріптейді. «*Үзіп жеген үнемге жатпайды*» – жалпы үнемдеудің де шегі бар екенін насихаттайды.

The best things in life are free. Ағылшын мақалы ХХ ғасырдың басында қолданысқа ене бастаған. Ең алғаш қолданысқа енбей тұрып, 1927 жылы Бадди Де Сильва мен Лью Браунның әнінен жолықтырамыз. (English proverb, early 20th century, originally from the title of a song (1927) by Buddy De Sylva and Lew Brown).

Екі мәдениеттегі тілдік қолданысты, тілдік ерекшеліктерді зерттеуде қайрама-қайшылықты тұстардың келетіні немесе керісінше генетикалық жағынан да, ареалдық, типологиялық жақындық пен ұқсастықтың жоқтығына қарамастан қандай да бір жақындықтың болуы адамзат тіліне немесе адамзат табиғатына тән деп білеміз.

Пайдаланылған әдебиеттер:

- 1 Қазақстан Ұлттық энциклопедиясы / Бас редактор Ә. Нысанбаев. – Алматы: «Қазақ энциклопедиясы» Бас редакциясы, 1998. -720 бет.
- 2 Language of trade: glossary of international trade terms. Washington; U.S. Department of State, 1993. – 184 p.
- 3 Mishkin, Frederic S. (2007). The Economics of Money, Banking, and Financial Markets (Alternate Edition). Boston: Addison Wesley. p. 8.
- 4 Samuelson P. (1939). "The Gains from International Trade". The Canadian Journal of Economics and Political Science 5 (2): 195–205.

Определение языковых особенностей в процессе межкультурной коммуникации способствует развитию языкознания. В настоящее время полиязычие в стране является символом дружбы, а изучения иностранных языков или связь с зарубежными странами не только делает нашу страну узнаваемой во всем мире, а также является одним из способов укрепления и развития межкультурной коммуникации. В связи с этим в статье анализируются языковые особенности слова «деньги» в двух культурах и рассматриваются функциональные сходства и различия. В процессе исследования особенностей слова «деньги» в казахском и английском языках начиная с истории все возможные языковые единицы сегодняшнего дня были охвачены.

It is obvious the determination of the linguistic peculiarities in the process of intercultural communication contributes to the development of linguistics. Nowadays multilingualism is the sign of friendship in the country, learning foreign languages or relations with foreign countries is the way of both making our country widely known and strengthening the intercultural relations. In accordance with it in the article the linguistic features of the word "money" in both cultures are analyzed, the functional similarities and differences are considered. The linguistic units from the history to the present time are covered as far as possible in defining the peculiarity of the word "money" in the Kazakh and English languages.

А.Б. Муханова
І. Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті
Талдықорған, Қазақстан
asbol_tk@mail.ru

ҚАЗАҚ ЖӘНЕ АҒЫЛШЫН ТІЛДЕРІНДЕГІ ЗАТ ЕСІМ+ЕТІСТІК ТҮРІНДЕГІ ФРАЗЕОЛОГИЯЛЫҚ ТІРКЕСТЕРДІҢ ҚҰРЫЛЫМДЫҚ-СЕМАНТИКАЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Мақалада қазақ және ағылшын тілдеріндегі фразеологизм формаларының күрделі сипаты ескеріле отырып, тәжірибелік тұрғыда салыстырмалы талдау жасалады. Екі тілдегі фразеологизмдерді салғастыру барысында зат есім+етістік түріндегі фразеотіркестердің құрылымдық-семантикалық ұқсастықтары мен ерекшеліктері анықталды. Әр типтес тілдік жүйелер арасын байланыстыра отырып қарастыру – еліміздегі бүгінгі көптілділік саясатқа тұспа-тұс келіп тұрған лингвистикалық мәселелердің бірі екендігі айтылады. Соңғы кездерде жалпы фразеологизмдердің жекелеген топтары мен категорияларына салғастырмалы талдаулар әр типтес тілдік жүйелер арасында жүргізіліп келеді. Осындай жұмыстардың қатарын толықтыру мақсатында жұмыста тәжірибелік мақсат көзделеді.

Кілт сөздер: фразеологиялық тіркестер, зат есім+етістік, фразеологиялық тұтастық, фразеологиялық бірлік, фразеологиялық тізбек, қабысу, меңгеру және матасу тәсілдері.

Қазіргі таңдағы «үштұғырлы тіл» саясатының білім жүйесіне енгізілуіне орай қазақ әдеби тілінің лексикалық құрамын басқа тілдегі еркін және фразеологиялық тұрақты тіркестермен салыстыра отырып талдау өзекті мәселе болып отыр.

Осыған орай, өз жұмысымызда зат есім+етістік түріндегі фразеологиялық тіркестердің ерекшелігін қазақ және ағылшын тілдеріндегі материалдар негізінде салыстыра, салғастыра қарастырамыз.

Әр тілдегі фразеологиялық тіркестердің теориялық мәселелері бұған дейін толыққанды қарастырылған. Атап айтар болсақ, А.В. Кунин, Н.Н. Амосова, М.М. Копыленко, З.Д. Попова, В.В. Виноградов, Н.М. Шанский, А.А. Потембин, И. Срезневский, Л.Д. Райхштейн, М.Р. Сабитова, С.К. Сатенова, З.К. Ахметжанова, Р.Е. Валиханова, М.Х. Абилгадиева, А.А. Шахматова және Ф.Ф. Фортунова сынды т.б. ғалымдардың теориялық тұжырымдамалары осы тәріздес зерттеулерге әдістемелік негіз бола алады.

Соңғы кездерде жалпы фразеологизмдердің жекелеген топтары мен категорияларына салғастырмалы талдаулар орыс-қазақ, орыс-ағылшын, қазақ-ағылшын және неміс-қазақ тілдері негізінде, яғни әр типтес тілдік жүйелер арасында жүргізіліп келеді. Осындай жұмыстардың қатарын толықтыру мақсатында біз теорияға көп тоқталмай, алдымызға тәжірибелік мақсат қойдық.

Қазақ тіліндегі зат есім+етістік түріндегі фразеологиялық тіркестердің ерекшелігін айқындау үшін қоғам қайраткері, білікті ғалым М. Арын жайлы жазылған «Ұлттық рухтың ұстазы» [1] атты кітап таңдалынып алынды. Бұған себеп болған басты мәселе - өзімізге жерлес ғалымның былтырғы жылға тұспа-тұс келген 80 жылдық мерейтойы, екіншіден, аталған кітапта Ә.Кекілбаев, Р.Сыздықова, Ә.Нұрпейісов, И.Жақанов сынды шешендік өнердің тарландары, қазақ тілінің өн бойын, қазыналы сөздік қорын мейлінше бере алатын ірі тұлғалардың ой-пікірлері, тұжырымдары жинақталған.

Жұмыстың бірінші кезеңінде кітаптан зат есім+етістік түріндегі фразеологиялық тіркестер іріктеліп алынды (жалпы саны - 114). Жұмыс барысында тіркес түрлері және

мағыналары анықталды. Бұл фразеологиялық тіркестер кітаптағы орналасу ретімен беріліп отыр.

Кесте1

№	Зат есім+етістік түріндегі фразеотіркестер	Фразеологиялық тіркестер түрі	Мағынасы
1	Таңды атыру	Фразеологиялық бірлік	Таңға ұйқысыз болу
2	Күнді батыру	Фразеологиялық бірлік	Күнді бекер өткізу
3	Жер басу	Фразеологиялық тізбек	Тіршілік ету
4	Дүниені тарылту	Фразеологиялық тізбек	Қысым жасау
5	Басында болу	Фразеологиялық бірлік	1) Тағдырдан бар нарсе 2) Өзегінде тұру (игі істің басында болу)
6	Маңдайға жазу	Фразеологиялық тұтастық	Тағдыр басына салғаны
7	Қыр асу	Фразеологиялық бірлік	Белестерден өту
8	Қолдан алу	Фразеологиялық тізбек	<i>Тура мағынасында</i>
9	Орны үңірейді	Фразеологиялық бірлік	Орны бос қалды
10	Өмір кешу	Фразеологиялық тізбек	Өмір сүру
11	Нар көтеру	Фразеологиялық тұтастық	Асқактату
12	Сөз ұстау	Фразеологиялық тізбек	Сөзде тұру
13	Намыс қорғау	Фразеологиялық тізбек	Жақсы атын сақтап қалу
14	Жанын жалдау	Фразеологиялық тұтастық	Жан аямау
15	Еңбек ету	Фразеологиялық тұтастық	Еңбектену
16	Азап шегу	Фразеологиялық тұтастық	Азаптану
17	Шешім қабылдау	Фразеологиялық бірлік	Шешім жасау
18	Бұрысты түзеу	Фразеологиялық бірлік	Жөнге келтіру
19	Тақ мінгізу	Фразеологиялық тізбек	Мадақтау
20	Ақыл қосу	Фразеологиялық тұтастық	Кеңес беру
21	Ат қосу	Фразеологиялық бірлік	1) Бәйгеге ат қосу 2) Күш салу
22	Іс тындыру	Фразеологиялық бірлік	Іс бітіру
23	Таңдай қақтыру	Фразеологиялық тұтастық	Таңқалдыру
24	Ат салысу	Фразеологиялық тізбек	Көмектесу
25	Серпін бітіру	Фразеологиялық бірлік	Серпін беру
26	Арыға шабу	Фразеологиялық тізбек	Асып түсу
27	Мойын бұрмау	Фразеологиялық бірлік	1) Мойын бұрмау 2) Тыңдамау
28	Бойкүйез тарту	Фразеологиялық тұтастық	Тоқырап қалу
29	Қанат жайды	Фразеологиялық бірлік	Кең өріс алды
30	Тағылым көру	Фразеологиялық тұтастық	Ілім-білім алу
31	Ес жинау	Фразеологиялық тұтастық	Өзіне келу
32	Дегеніне көнбеу	Фразеологиялық тізбек	Айтқанын істемеу
33	Көкейін тесу	Фразеологиялық тұтастық	Діттеген ойы
34	Қолға алу	Фразеологиялық бірлік	1) Қолға алу 2) Бастама жасау
35	Бел буу	Фразеологиялық бірлік	Шешім жасау
36	Белең алу	Фразеологиялық тұтастық	Кең жайылу
37	Ізін суытпау	Фразеологиялық тізбек	Ілезде

38	Суға батыру	Фразеологиялық бірлік	Токтатты
39	Ұпай асыру	Фразеологиялық бірлік	Үстем болу
40	Ортаға салу	Фразеологиялық бірлік	Талқыға салу
41	Уытын кетіру	Фразеологиялық тұтастық	Жою
42	Бағы ауу	Фразеологиялық тұтастық	Бақытсыздыққа душар болу
43	Аз жасау	Фразеологиялық бірлік	Ғұмыры қысқа болу
44	Істес болу	Фразеологиялық бірлік	Бірге қызмет ету
45	Әсер ету	Фразеологиялық тұтастық	Ықпал жасау
46	Сөз ету	Фразеологиялық тізбек	Әңгіме қылу
47	Иек арту	Фразеологиялық тізбек	Сену
48	Көз салу	Фразеологиялық тізбек	Қарау
49	Қармақ салу	Фразеологиялық бірлік	Көздеу
50	Терезе теңестіру	Фразеологиялық тұтастық	Тең дәрежеде болу
51	Әлемге таныту	Фразеологиялық тізбек	Танымал жасау
52	Үзеңгі қағыстыру	Фразеологиялық тұтастық	Жолдас болу
53	Көз жеткізу	Фразеологиялық бірлік	Анықтау
54	Жарық көру	Фразеологиялық бірлік	Пайда болу, жариялану
55	Негіз болу	Фразеологиялық бірлік	Сүйенер негіз болу
56	Жөн сілтеу	Фразеологиялық тұтастық	Бағыттау, бағдарлау
57	Жақсыға баулу	Фразеологиялық тізбек	Үйрету
58	Саусақпен санау	Фразеологиялық бірлік	Жеткіліксіздік
59	Мұрындық болу	Фразеологиялық тұтастық	Себепкер болды
60	Тәнті болу	Фразеологиялық тұтастық	Риза болу
61	Табалдырық аттау	Фразеологиялық бірлік	Қадам басу
62	Сенімін ақтау	Фразеологиялық тұтастық	Сенімінен шығу
63	Қызмет ету	Фразеологиялық бірлік	Жұмыс жасау
64	Мақсат көздеу	Фразеологиялық тізбек	Талпыну
65	Ұстаз тұту	Фразеологиялық тізбек	Дәріптеу
66	Ағынан жарылу	Фразеологиялық тұтастық	Ақталу
67	Көз тию	Фразеологиялық тұтастық	Біреудің назарында болды
68	Күш жұмсау	Фразеологиялық бірлік	Тырысу
69	Кең тарату	Фразеологиялық бірлік	Жаю
70	Атын шығару	Фразеологиялық тізбек	<i>Тура мағынасында</i>
71	Абырой алу	Фразеологиялық тізбек	Қошеметке бөлену
72	Етек жию	Фразеологиялық тұтастық	Өзіне келу
73	Қолдан келу	Фразеологиялық тізбек	Жасай алу
74	Көкейге қондыру	Фразеологиялық тұтастық	Ұғыну
75	Жол түсу	Фразеологиялық тізбек	Сапарға шығу, сәті болу
76	Дүние салу	Фразеологиялық тұтастық	Қайтыс болу
77	Еске түю	Фразеологиялық бірлік	Түйсінү
78	Сөз арнау	Фразеологиялық бірлік	<i>Тура мағынасында</i>
79	Әсер ету	Фразеологиялық тұтастық	Ықпал жасау
80	Асарын асап, жасарын жасау	Фразеологиялық тұтастық	Баріне қол жеткізу
81	Елуді еңсеру	Фразеологиялық бірлік	Елуден асу
82	Алпысты алқымдау	Фразеологиялық бірлік	Алпыстан асу
83	Дәмі таусылу	Фразеологиялық тұтастық	Қайтыс болу
84	Бас көтеру	Фразеологиялық бірлік	1) Бас көтеру

			2) Көсбасшы болу
85	Жүрегі ұшу	Фразеологиялық тұтастық	Қорқу
86	Бас ию	Фразеологиялық бірлік	1) Бас ию 2) Тағзым ету
87	ажал жету	Фразеологиялық тұтастық	Қайтыс болу
88	ажал нәубеті жету	Фразеологиялық тұтастық	Қайтыс болу
89	өлім келу	Фразеологиялық бірлік	Қайтыс болу
90	о дүниелік болу	Фразеологиялық бірлік	Қайтыс болу
91	көзі жұмылу	Фразеологиялық бірлік	Қайтыс болу
92	дүние салу	Фразеологиялық тұтастық	Қайтыс болу
93	дүниеден өту (көшу)	Фразеологиялық бірлік	Қайтыс болу
94	демі тоқтау (біту, салу)	Фразеологиялық бірлік	Қайтыс болу
95	шырағы сөну (біреудің)	Фразеологиялық тұтастық	Қайтыс болу
96	жұлдызы сөну (біреудің)	Фразеологиялық тұтастық	Қайтыс болу
97	қазаға душар болу	Фразеологиялық бірлік	Қайтыс болу
98	күні біту	Фразеологиялық бірлік	Қайтыс болу
99	баз кешу	Фразеологиялық тұтастық	Шарасыз күй кешу
100	басын беру	Фразеологиялық бірлік	Құрбан ету
101	жанын беру	Фразеологиялық тұтастық	Құрбан ету
102	оққа байлау	Фразеологиялық тұтастық	Құрбан ету
103	жазым болу	Фразеологиялық тұтастық	Нәубетке ұшырау
104	жазым қылу	Фразеологиялық тұтастық	Нәубетке ұшырату
105	жаны пида болу	Фразеологиялық тұтастық	Құрбан болу
106	жер жастану	Фразеологиялық бірлік	Қайтыс болу
107	ит-құсқа жем болу	Фразеологиялық бірлік	Әркім басынды
108	жер қабу	Фразеологиялық тұтастық	Құлдырау
109	түбіне жету	Фразеологиялық тұтастық	1) Соңына жету 2) Құрту
110	көзін жою	Фразеологиялық тізбек	Құрту
111	басын қағу	Фразеологиялық тізбек	Құрту
112	желкесін қыю	Фразеологиялық бірлік	Жазалау
113	тұяқ серіппеу	Фразеологиялық тұтастық	Қозғалмау
114	өңменін үзу	Фразеологиялық тұтастық	Өлтіру

Байқап отырғанымыздай, аталған кітаптағы фразеологиялық тіркестердің семантикалық өрісі адам тағдыры, жалпы адамзаттық әрекеттерге, құбылыстарға (елуді еңсеру, мұрындық болу, ұстаз тұту, жанын беру, дүние салу және т.б.) негізделген.

Кестеде келтірілген фразеологиялық тіркес түрлеріне тоқталар болсақ, **фразеологиялық бірліктердің** сыңарларының мағынасы жойылмаған, тек солғындап, біртұтас ауыспалы мағынада қолданылған: *таңды атыру, басында болу, суға батыру* т.б.

Ал, құрамындағы сөздер бір-бірімен әбден тұтасып, жымдасып кеткен, мағыналық жігін ешқандай ажыратуға келмейтін **фразеологиялық тұтастықтар**: *азап шегу, өңменін үзу, баз кешу, дәмі таусылу, жүрегі ұшу*.

Зерттеуге алынған **фразеологиялық тізбектер** туралы айтар болсақ, еркін тіркесті ауыспалы мағынада қолдану арқылы пайда болған бұл тіркестер: *жер басу, әлемге таныту, мақсат көздеу, ұстаз тұту*.

Сонымен, «Ұлттық рухтың ұстазы» атты кітаптан зерттеуге алынған жалпы саны 114 зат есім+етістік түріндегі тіркестердің мөлшерлік көрсеткішін былай береміз:

- 1) Фразеологиялық тұтастық – 51, 3 %
- 2) Фразеологиялық бірлік – 50,16 %
- 3) Фразеологиялық тізбек – 28, 5 %

Екінші кезеңде жоғарыдағы зат есім+етістік түріндегі фразеологиялық тіркестерді ішкі формаларының туындау көздеріне байланысты шартты түрде төмендегіше жіктедік:

1) **Табиғат құбылыстарына қатысты:** таңды атыру, күнді батыру, жер басу, дүниені тарылту, қыр асу, суға батыру, жарық көру, белең алу, жол түсу.

2) **Адам дене мүшелеріне қатысты:** басында болу, маңдайға жазу, қолдан алу, мойын бұрмау, жанын жалдау, ақыл қосу, таңдай қақтыру, ес жинау, қолға алу, бел буу, көкейін тесу, көзін жою, басын қағу; желкесін қию, тұяқ серіппеу, өңменін ұзу, көз жеткізу, иек арту, көз салу, саусақпен санау, көз тию, қолдан келу, бас көтеру, жүрегі ұшу, бас ию, басын беру, жанын беру, еске түю, жаны пида болу.

3) **Жан-жануарларға байланысты:** ат салысу, ат қосу, ит-құсқа жем болу, нар көтеру, қанат жайды.

4) **Тұрмыстық заттарға қатысты:** тақ мінгізу, қармақ салу, терезе теңестіру, үзеңгі қағыстыру, мұрындық болу, табалдырық аттау, серпін бітіру, оққа байлау.

5) **Қызмет, іс-әрекетке байланысты:** еңбек ету, іс тындыру, істес болу, қызмет ету, бұрысты түзеу, әсер ету, шешім қабылдау, күш жұмсау, мақсат көздеу.

6) **Абырой, құрметке байланысты:** әлемге таныту, негіз болу, жөн сілтеу, жақсыға баулу, тәнті болу, ұстаз тұту, кең тарату, атын шығару, сөз арнау, көкейге қондыру, тағылым көру, сөз ету, сенімін ақтау, ағынан жарылу, намыс қорғау, сөз ұстау, арыға шабу.

7) **Жәбірлеуге қатысты:** жазым қылу, түбіне жету, уытын кетіру, абыройын алу.

8) **Адамның өмір жолына байланысты:** өмір кешу, асарын асап, жасарын жасау, елуді еңсеру, алтысты алқымдау, азап шегу, баз кешу, жазым болу, аз жасау.

9) **Қазаға байланысты:** ажал жету, ажал нәубеті жету, өлім келу, о дүниелік болу, көзі жұмылу, дүние салу, дүниеден өту (көшу), демі тоқтау (біту, салу), шырағы сөну, жұлдызы сөну, қазаға душар болу күні біту, жер жастану, жер қабу, мүрдем кету, дәмі таусылу, дүние салу, орны үңірейді.

Қарастырылған зат есім+етістік түріндегі фразеологиялық тіркестерді туындау көздеріне орай сараптағанда байқағанымыз: кітапта адам дене мүшелеріне қатысты, абырой мен құрметке байланысты, адамның өмір жолына байланысты және қазаға байланысты тіркестер басым болып тұр. Оған себеп, әрине, бұл жазбаның Мұхтар Арын сынды тұлғаның көзін көрген әріптестері мен шәкірттерінің естелік арнауы ретінде жазылғандығымен дәйектеледі.

Келесі кезеңде осы зат есім+етістік түріндегі тіркестердің жасалу жолдарын қарастыратын боламыз. Қазақ тілінде сөздер бірі-бірімен қиысу, матасу, жанасу, қабысу, меңгеру сияқты тәсілдер арқылы тіркесетіні белгілі. Бұл – қазақ тіліндегі сөз тіркестердің ерекшелігін көрсетеді.

Жекелей қарастыратын болсақ, жалпыға мәлім сөздердің байланысу түрлері төмендегідей:

1) **Қиысу:** Сөздердің жіктік жалғауы арқылы байланысуы.

Мысалы: *Мен ұстазбын, Сен бала-сың, Біз жүрген-біз.*

2) **Матасу:** 1. Ілік септігіндегі сөз бен тәуелдік жалғаулы сөздің байланысуы. 2. Кейде ілік септігі түсіріліп беріледі. Мысалы: *Бала-ның киім - і, Мен-ің гүл - ім. Үкімет адамдары*

3) **Меңгеру:** Сөздердің ілік септіктен басқа септіктердің жалғаулары арқылы байланысуы.

Мысалы: *Қала-ны көрді. Анасы-на барды. Ауыл-дан келді.*

4) **Қабысу:** Сөздердің ешбір жалғаулықсыз тек орын тәртібі арқылы қатар тұрып байланысуы. Олардың арасына басқа сөз енгізуге келмейді.

Мысалы: *Ұзын жол, екі дос, ағаш есік, қызық жағдай.*

5) **Жанасу:** Сөздердің ешбір жалғаулықсыз бірде іргелес, бірде алшақ тұрып байланысуы. Көбінесе үстеу мен етістіктің жанаса байланысуы. Мысалы: *Былтыр жүрді, арнайы барды, кешігіп келді.*

Осы жіктеменің негізінде біз қарастырып отырған зат есім+етістік түріндегі 114 фразеологиялық тіркестердің жасалу тәсілін төмендегіше анықтаймыз (Ескерту: мақаланы ықшамдауға байланысты мысалдар шағын берілді):

Кесте 2

1) Меңгеріле байланысқан фразеологиялық тіркестер (жалпы саны: 24)

№	Зат есім+етістік түріндегі фразеотіркестер	Зат есім+етістік түріндегі фразеологиялық тіркестің жасалу тәсілі	Ескерту
1	Таңды атыру	Меңгеру	Табыс септігі
2	Күнді батыру	Меңгеру	Табыс септігі
3	Қолдан алу	Меңгеру	Шығыс септігі
4	Дүниені тарылту	Меңгеру	Табыс септігі
5	Басында болу	Меңгеру	Жатыс септігі

2) Матаса байланысқан фразеологиялық тіркестер (жалпы саны: 24)

1	Жанын жалдау	Матасу	Ілік септігі
2	Дегеніне көнбеу	Матасу	Ілік септігі
3	Көкейін тесу	Матасу	Ілік септігі
4	Ізін суытпау	Матасу	Ілік септігі
5	Уытын кетіру	Матасу	Ілік септігі

3) Қабыса байланысқан фразеологиялық тіркестер (жалпы саны: 66)

1	Нар көтеру	Қабысу	(ешбір жалғаулықсыз)
2	Сөз ұстау	Қабысу	(ешбір жалғаулықсыз)
3	Намыс қорғау	Қабысу	(ешбір жалғаулықсыз)
4	Еңбек ету	Қабысу	(ешбір жалғаулықсыз)
5	Таңдай қақтыру	Қабысу	(ешбір жалғаулықсыз)

Зат есім+етістік түріндегі фразеологиялық тіркестердің жасалу жолдары:
 Қабысу тәсілі арқылы жасалған: 66
 Меңгеру тәсілі арқылы жасалған: 24
 Матасу тәсілі арқылы жасалған: 24
 Барлығы: 114 тіркес

Зерттеудің нәтижесі қазақ тіліндегі зат есім+етістік түріндегі фразеологиялық тіркестердің қабысу, меңгеру және матасу тәсілдері арқылы ғана жасалғандығын көрсетті.

Ағылшын тіліндегі фразеологиялық тіркестер турасында айтарымыз, ағылшын тілінде сын есім + зат есім, зат есім + зат есім, етістік + зат есім, үстеу + сын есім, етістік + предлог және етістік + үстеу түріндегі алты басты сөз тіркестері болады [2, 14].

Ағылшын тіліндегі идиомаларды, сөз тіркестерін түрлі дереккөздерден қарастыру барысында біз зерттеу нысанына алып отырған зат есім + етістік түріндегі фразеологиялық тіркестің жоқ екені айқындалды. Сол себептен де зат есім + етістік құрылымы жоғарыдағы фразеологиялық сөз тіркестерінің қатарына енбеген.

Осы жайтты дәйектеу үшін біз зерттеуге «Oxford Russian Minidictionary» [3] сөздігінен 183 фразеологиялық тіркестерді қарастырдық. Соның ішінде

Сын есім+зат есім – 24;

Зат есім+зат есім – 47;

Етістік + зат есім – 55;

Етістік + предлог – 56;

Зат есім + етістік - 0.

Осы анықталған нәтижені ғылыми деректермен нақтылай түсу үшін И.В.Арнольдін фразеологиялық тіркестерге берген жіктемесін келтіргіміз келеді. Зат есім ретінде қызмет ететін тұрақты тіркестер (зат есімдік фразеологизмдер) [4, 198-205]:

1) **N+N (Зат есім + зат есім):** *maiden name, brains trust;*

2) **N's+N (зат есім's + зат есім)**: *cat's paw* - one who is used for the convenience of a cleverer and stronger person'

3) **N+prep+N (зат есім + предлог + зат есім)**: *the arm of the law*;

4) **N+A (зат есім + сын есім)**: *knight errant* (the phrase is today applied to any chivalrous man ready to help and protect oppressed and helpless people).

5) **N+and+N (зат есім + and + зат есім)**: *lord and master* 'husband'; *all the world and his wife* - 'everybody';

6) **A+N (сын есім +зат есім)**: *green room* 'the general reception room of a theatre'

7) **N+subordinate clause**: *ships that pass in the night* - 'chance acquaintances'

Үстеу ретінде қызмет ететін фразеологиялық тіркестер:

1) **N+N (зат есім+зат есім)**: *tooth and nail*;

2) **Prep+N (предлог+зат есім)**: *by heart, of course*;

3) **Adv+prep+A+N (үстеу+предлог+сын есім+зат есім)**: *once in a blue moon*;

4) **Prep+N+or+N (предлог+зат есім+ or+ зат есім)**: *by hook or by crook*;

5) **Conj+clause**: *before one can say Jack Robinson*.

Предлог түрінде қызмет ететін тіркестер:

1) **Prep+N+prep (предлог + зат есім+ предлог)**: *in consequence of; by reason of—on the ground of*.

Бұл көрсетілген жіктемеден байқағанымыздай ағылшын тіліндегі фразеологиялық тұрақты тіркестер зат есім + етістік түрінде кездеспейді.

Алайда, жай сөз тіркесі ретінде зат есім + етістік түріндегі тіркестер кез келген тілдегідей ағылшын тілінде де кездесе береді. Мұндай зат есім+ етістік түріндегі қарапайым тіркестерде зат есім сол тіркестің семантикалық, ал етістік синтаксистік негізі болып табылады. Мысалы, ***Snow was falling as our plane took off***.

Бұл жерде *snow falls* (NOT snow downs) сөз тіркестері әр сөздің өзіндік семантикалық жұбымен тілде қолданыс табатынын көрсетеді. Яғни, *snow falls* дегенді *snow downs* деп қолдансақ, лексика-семантикалық тұрғыдан қате болып есептеледі.

Зерттеу жұмысымызды қорытындылайтын болсақ, қазақ тілінде зат есім + етістік түріндегі фразеологиялық тіркестер бар және өте жиі кездесетін тұрақты тіркестердің бірі болып саналады. Біз зерттеуге алған зат есім+етістік түріндегі фразеологиялық тіркестер қазақ тілінде қабысу, менгеру және матасу тәсілдері арқылы ғана жасалғандығы анықталды.

Ал, ағылшын тілінде зат есім + етістік түріндегі фразеологиялық тіркес кездеспейді, алайда жай сөз тіркесі ретінде кез келген тілдегідей қолданыс табады.

Пайдаланылған әдебиет

- 1 Ұлттық рухтың ұстазы. Павлодар: «ЭКО» ҒӨФ, 2006.- 220 бет
- 2 Gyllstad Henrik. Testing English Collocations. Lund: Media-Tryck 2007.
- 3 Oxford Russian Minidictionary. Oxford University Press, 2006. -741 p.
- 4 И.В. Арнольд. Лексикология современного английского языка. 2-е издание. – М. Изд. «Наука», 2012.

В статье дается сравнительно-сопоставительный анализ фразеологических единиц казахского и английского языков. Выявляются структурно-семантические особенности фразеологических сочетаний в форме Noun + verb в двух неродственных языках на материале книги «Ұлттық рухтың ұстазы», посвященной известному ученому М.Арын.

This article illustrates the comparative analysis of Kazakh and English phraseological units. Identifies structural and semantic features of phraseological combinations in the form of Noun + Verb in two unrelated languages on the material of the book "Ul'tyк ruhtyn ustazy", dedicated to famous scientist as M.Aryn.

ӘДЕБИЕТТАНУ ЖӘНЕ ФОЛЬКЛОРТАНУ
ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ И ФОЛЬКЛОРИСТИКА

УДК 821.161.1

У.К. Абишева, Г.Ж. Какишева
Казахский национальный университет им. аль-Фараби
Алматы, Казахстан
Abisheva.O.K@gmail.com, Gulnara1959@mail.ru

**МЕЖДУ РЕАЛИЗМОМ И СИМВОЛИЗМОМ:
ПРОЗА С. СЕРГЕЕВА–ЦЕНСКОГО НАЧАЛА XX ВЕКА**

В статье исследуются особенности поэтики прозы С.Н. Сергеева-Ценского начала XX веков, влияние художественно-образительных открытий символизма на творчество художника. Воплощение новых художественных открытий символизма нашло отражение в драматическом психологизме произведений, броской, выразительной художественной символике, в модификации жанровых форм. Раннее творчество писателя, объединив два метода (реалистический и модернистский, позволило выразить авторскую концепцию мира и человека.

Ключевые слова: проза, повесть, рассказ, художественный метод, реализм, неореализм, жанровая модификация, поэтика, символизм, психологизм, пейзаж, символ, суггестивность, картина мира.

Жанровая система творчества Сергеева-Ценского также испытывает воздействие этих тенденций, в них ощутимы сдвиги, которые переживали малый и средний жанры. Творческие импульсы модернизма активизируют жанровые искания прозы Сергеева-Ценского. Они во многом определяются принципиально новыми требованиями искусства рубежа веков. В поэмах в прозе «Молчальники», «Лесная топь», «Печаль полей», «Движения» наблюдается большая свобода в обращении с жанровыми формами, смелое нарушение их границ, стремление сделать лирику законным элементом прозы. Литературные жанры, которым писатель отдает предпочтение, синтетичны, подвижны и динамичны. Уже в его раннем творчестве появились стихотворения в прозе, лирико-психологический этюды, новеллы («Верю! «Погост», «Поляна», «Убийство», «Улыбки» и др.) Жанровый синтетизм произведений, наличие особенного лиризма, драматизма определяют глубину постижения действительности художником, обеспечивают многогранное изображение жизни. Лиризм в них имел не подчиненное, а доминирующее значение. Но и впоследствии художник создает чрезвычайно эмоциональные, драматичные, насыщенные символикой произведения, не укладывающиеся в традиционные рамки реалистического рассказа или повести.

В «Лесной топи» (1905), повести переломной и, безусловно, знаковой, автор отказывается от броской символики ранних вещей, он пытается в этом произведении пристальнее взглянуть на действительность. История осмысления этой повести Сергеева-Ценского (как впрочем, и многих других его произведений) в советском литературоведении тенденциозна. Внимание исследователей было сосредоточено на социальной проблематике произведения, повесть рассматривалась как сугубо реалистическое произведение. Заостряя социальное содержание произведения, исследователи, как правило, не обращали внимания на его художественно-образительный план.

И действительно, на первый взгляд, повесть написана в совершенно реалистической манере, ее отличает плотное, густое письмо, бытовые подробности, но в то же время она содержит немало граней и оттенков художественного исследования мира и человека,

характерных для модернизма. Композиционным центром повести является судьба молодой крестьянки Антонины. Этико-философская содержательность концепции человека, воплощенная в произведениях Сергеева-Ценского, свидетельствует о том, что художник в своем искусстве намеренно стремится к преодолению антитезы между реализмом и модернизмом. При внешней близости к реалистической традиции принцип подхода к человеку и действительности у него иной. Это ощущается в трактовке характера главной героини, средствах художественной выразительности. Уже в начальных эпизодах повести ощутима эмоциональная сгущенность субъективно-окрашенного видения мира, присущая символизму. В сцене, описывающей, как деревенские дети Филька и его сестра ловят на реке раков, присутствует атмосфера чего-то тревожного, загадочного: «Что-то острое режущей змейкой прошло вдоль спины, точно чей-то коготь. Антонина ухватилась за Филькину рубаху и не выпускала ее из рук. Филька нагнулся над водой вынуть колпачок, и нагнулась Антонина, и оба увидели, вдруг, вздрогнув и застыв, как недалеко, в трех шагах от них, за камышами поднялась из воды зеленая тинистая человечья голова, старая, яркая, как сноп зеленых молний, фыркнула и поплыла к ним; потом рука взмахнула, тонкая, с длинными пальцами» [1, 233].

Сложный стилевой рисунок повести достигается плавным движением от реалистического письма к символическому. В системе средств символизации наиболее значительную роль художник отводит пейзажу. Повесть пронизана чувством тревоги, ожидания неотвратимо нарастающего страшного психологического взрыва, которое достигается пейзажными описаниями. Густой непроходимый лес, земля с болотными испарениями становятся ключевыми деталями пейзажа. Эти чрезвычайно существенные для повести образы несут в себе символическую нагрузку: «Лениво висели густые белые туманы. Они выползали по ночам из лесных болот, как из глубоких нор, сплетались гибкими руками и цепенели. И под тройной оградой — занавесок, тумана и туч — темно было в бердонососовском доме, как в слепых глазах Агафьи <...>. Сквозило неясное, широкоглазое, беспокойное и немое и заслоняло то, что было вблизи, облаками дали. Кто-то колдовал кругом, и зияла топь. Потом стали подыматься туманы, плотные и серые, как войлок, и ревниво окутали лес, чтобы никто не видал, как жадно в тысячу открытых ртов пили, спеша и давясь, земные недра» (1,263).

Пейзаж используется для выражения, изломов жизни главной героини, после замужества и рождения ребенка-урода она еще больше замыкается, становится подозрительной, ей кажется, что все говорят о ней и ее ребенку-уроду. Антонину охватывает то жалость, то злость, она замыкается, часто плачет. Образ болотной топи несет идею всевластности судьбы и бессилия героини в противостоянии ей: «Топь было видно с обеих сторон; она тускло поблескивала засыпающими глазами, прячась за стволами и мягкими обомшенными кочками, как живая. Тихо дышала холодным дурманом испарений, чуть слышно переплескивала где-то вдаль, подкрадываясь ближе, как живая; и, как живая, подымалась и вливалась в душу ледяными струйками, быстрыми и острыми, как уколы булавки: уколёт и отскочит. На кочках торчали жидкие кусты, и кочки были похожи на бородавки топи, а кусты на волосы. Тихо было, и тишина была властная, как чьи-то длинные, спутанные в крепкую сеть руки» [1, 296].

После смерти ребенка, намеренно оставленного в горящей избе, Антонина терзается, мучается еще больше. Она словно накладывает на себя епитимью за смерть своего ребенка, связываясь с больным-сифилитиком, разрушая свою жизнь в слепом и иррациональном порыве. Героиня словно стремится к смерти. Образ болотной топи разрастается до образа-символа, присутствует в самых разных эпизодах, изображающих ощущение детского страха в лесу, сопровождает взрослую жизнь героини, существует как жуткое предзнаменование ее гибели в финале, в страшной сцене изнасилования и убийства Антонины артелью рабочих с торфяных разработок, на которых она случайно набредает в лесу. В этом эпизоде важна одна небольшая деталь: тела рабочих, глумящихся над Антониной, «пахнут болотной топью». Поэма демонстрирует тонкую технику разработки и передачи мельчайших человеческих ощущений, подвижности и зыбкости человеческого сознания, что также характерно для модернизма.

Особенный интерес в творчестве писателя второй половины 1900-х годов представляет повесть «Печаль полей» (1909), произведение сложной жанровой модификации. В ней переплетены разные родовые начала (эпос и лирика), что дало возможность художнику определить ее жанр как поэму. Произведение отличается оригинальностью, усложненностью формы, подчас «зашифрованностью» текста. Оно также написано в реалистической манере, но многие образы и детали в нем подчеркнута символичны. Взаимопроникновение этих двух планов (конкретно-описательного и символического) дает неожиданный эффект: произведение отнюдь не воспринимается в социально-бытовом ключе, но в то же время его нельзя прочесть только в символическом плане. Между реалистичностью, предметностью и символическим планом есть какая-то неуловимая грань перехода, сюжет с его бытовыми подробностями приобретает некую призрачность. И наоборот, символическая отвлеченность получает у художника конкретно-зримые очертания.

Известно, что символизм как новый творческий метод познания действительности и человека формировался в процессе вытеснения социальной типизации (основы реалистического метода) «космической» символизацией героев и картин реальной жизни и истории. «Эвристические» возможности этого метода художественного познания свойственны и неореалистической прозе Сергеева-Ценского. Жизнь сознания, духовные устремления героев в его повести «Печаль полей» являются более сущностными, чем социально-очерченный характер.

Движение сюжета повести имеет свои закономерности, оно достигается не столько развитием действия, сколько психологическим переживанием персонажей. Фабула как таковая слабо выражена, сюжетом движет развитие, нарастание, спад эмоций главных героев, Анны и Ознобишина. Хрупкая, тонкая, нежная, почти бесплотная Анна, сильная красивая фигура, открытое лицо Ознобишина гармонично сочетаются с любовно запечатленными картинками природы, голубизной небесного простора. Анне, живущей своей особенной психологической напряженной, потаенной от других, неведомой им жизнью сопутствуют знаки судьбы. Она сама прочитывает в происходящем вокруг и видит в опрокинутых силачем Никитой подводах, смерти Игната, встрече с калекой недобрые предзнаменования.

Герои поэмы (Анна, Ознобишин) заняты поисками подлинных ценностей, противостоящих всеобщему распаду. Анна черпает отовсюду бездонную силу, чтобы опрочнеть, обрести устойчивость. Но страдание не спасает ее, ребенок мог бы продолжить ее во времени, «но не на что было опереться тому, кто рос ней», поэтому Анна тихо сходит со сцены. Ознобишин напряженно ищет смысл происходящих вокруг него событий и смысл своего собственного существования. Герой показан в момент душевного кризиса, он начинает понимать, что жизнь не исчерпывается заботами о внешнем благополучии, которые поглощают все его существование. Желание одним ударом расправиться с этой жизнью, «все опрокинуть, растоптать, и забыть» придает такой страшный и зловещий смысл сцене катания на лошадях и страстному монологу Ознобишина: «Вся жизнь не то, вся жизнь какая-то подделка под жизнь, а жизни нет на самом деле» [1, 402].

Изменения в жанровой системе реализма, приход в начале 1910-х годов к повести, отчетливо ориентированной на романную структуру, был важным явлением в жанровой системе реализма начала XX века («Деревня», «Суходол» Бунина, «Поединок» Куприна) [2, 144]. Структурно-художественные начала повести «Печаль полей» имеют также романную потенцию, полифоническая жанровая структура, ее хронотопическая масштабность расширяют жанровые границы.

Проявление признаков романа (выраженное, правда, не так ярко как у Бунина) можно увидеть в способах композиционной организации. В композиции произведения особое значение приобретают побочные сюжетные линии, вставки - «микроописания» (термин Б.А. Успенского). Это качество во многом наследуется от жанра романа. Все эти вставные рассказы (микроистории Игната, калеки-крестьянина, линии Никиты Дехтянского, Ознобишина-деда и др.) призваны восполнить развитие действия сюжета. Эти небольшие, сжатые главки-новеллы позволяют автору создать впечатление сюжетного движения,

расширяют художественное пространство и время, определяют разветвленную символику повести.

Основным средством выражения авторского начала в произведении также становится пейзаж, изображение которого имеет характер символических обобщений, художник придает пейзажу многозначность. Одухотворенная природа в «Печали полей» приобретает черты живого существа, и становится загадочной, непостижимой, реальные пейзажные зарисовки оказываются эмблематическим выражением жизни человеческого духа. Образ полей, положенный в основу образной системы поэмы, разрастается в образ-символ, наполненный глубинным национальным смыслом. Такая многозначность и поэтичность пейзажных зарисовок также оказывает серьезное влияние на жанровую природу произведения, привнося в него лирическое начало.

Лирический образ полей в повести вбирает в себя многообразные смысловые наслоения – от ассоциативных переключек с судьбой Анны, с ее неутоленной жадой материнства, до поэтических обобщений большого масштаба. Этот образ, с одной стороны, - предметная, историческая реальность, а с другой — символ, вступающий в сложное взаимодействие со всей образной системой. Многократно варьируясь, повторяясь, мотив «тоски о нерожденном» сливается с чувством общности национальной судьбы, ее истоков, а образ полей перерастает в символ России, ее широты и невыявленной мощи. Постоянное возвращение к пейзажным описаниям, содержащим этот образ, создает определенное эмоциональное настроение, приводит к достижению автором психологической напряженности в повести: «И небо стало придвигаться ближе-ближе, с каждым днем все заметнее суживая круг и нависая тяжелей и плотнее. Где-то рождались несмелые еще туманы, чуть пахнувшие дымом из печей; по утрам они цепко прижимались к земле и долго не хотели подниматься, ржавя траву и обрушивая наземь листья. И в нижнем саду, где были вековые вязы, дубы и клены <...>» [1, 373].

Неуловимо тонкими, поэтическими нитями описания полей связаны с напряженно-эмоциональным психологическим состоянием персонажей. Внутренне тесно связана с полями Анна, к полям обращен лирический монолог автора, в зияющее чернотой пространство полей уезжает в поисках покоя, обретения душевного равновесия Ознобишин. Эмоциональная лирическая атмосфера всего текста «намагничивает» чувственно-конкретный образ, выполняющий роль образа-символа, наполняя его новыми обертонами смысла.

В повести Сергеева-Ценского наряду с многократно повторяющимися сквозными символическими образами, важны ритмические отрывки, лирические отступления, несущие основную смысловую нагрузку. Эти лирические отступления можно считать лейтмотивными в организации художественного мира повести, так как они многократно варьируются, создают настроение единства жизни и вечности.

Так, пейзажные описания в поэме отличаются тем, что они не только подчинены тем или иным субъектным ощущениям его персонажей, определенному их психологическому переживанию, но, как правило, являются собственно «персонажем» повествования. В этой особенности поэтика повести сближается поэтикой символизма. Чрезвычайно интенсивное субъективно-личностное начало повествования, выражено в авторских лирических обращениях: «Поля мои! Вот я стою среди вас один, обнажив перед вами темя. Кричу вам, вы слышите? Треплет волосы ветер,— это вы дышите, что ли? Серые, ровные, все видные насквозь и вдаль, все — грусть безвременья, все — тайна,— стою среди вас потерянный и один.

Детство мое, любовь моя, вера моя! Смотрю на вас, на восток и на запад, а в глазах туман от слез. Это в детстве, что ли, в зеленом апрельском детстве, вы глядели на меня таким бездонным взором, кротким и строгим? И вот стою я и жду теперь, стою и слушаю чутко,— откликнитесь! Я вас чую, как рану, сердцем во всю ширину вашу. Только слово, только одно внятное слово,— ведь вы живые. Ведь ваши тоску-глаза я уже вижу где-то— там, на краю света. Только слово одно, — я слушаю... Нет! Передо мною пусто, и вы молчите, и печаль ваша — моя печаль» [1, 390].

Эти лирические отрывки имеют хотя и весьма отдаленную, опосредованную, но важную связь с гоголевским лиризмом, как и сам факт жанрового определения Сергеевым-Ценским произведения как поэмы, о чем мы уже упоминали выше.

Стремление к ритмической упорядоченности повествовательного дискурса выразилось в том, что композиционное целое повести характеризуются ритмической и последовательной сменой эпизодов. Подобная ритмизация актуализирует значимость ритма в символистской и модернистской прозе. Ритмическая организация в данном случае выступает не только как композиционная форма, но и как архитектурная форма. Масштабы пространственной сферы произведения постепенно изменяются, расширяясь от узкого, конкретного пространства усадьбы к более широкому, масштабному, от мира усадебной жизни - до мира бесконечного.

Образы полей органичны архаичным фигурам крестьян и рождают пантеистическое мироощущение. Колоритная фигура деревенского силача Никиты Дехтянского, приземистого, широкого, размеренно-неторопливо едущего по широкому раздолью степей, напоминает героя сказочного эпоса. Медленному, тягучему течению его мыслей соответствует ритм повествования, повторы отдельных слов, многоточия: «Потом опять, точно в просветы, стало слышно, как бьют перепела и, качаясь, скрипит телега, а Никите очень хотелось узнать, много ли вытянут, и хотелось, чтобы больше...» (1,313). Никита - единственный персонаж, гармонично соотносящийся с полями. «На перекрестке дорог, там, где откинулся влево зимний путь в Большую Дехтянку, как расплывчатое, пятно, как сгусток ночи, встретился Никита - существо могучее, темное, пашущее, сеющее, собирающее урожай - плодотворец полей. Ехал он из города, лежал ничком в санях на соломе негромко пел:

Э-э-э-э да э-э-э-ы-ых.

Э-э-э-их да-а-а-а...

Даже старому Серапиону жутко стало от этого невнятного воя в пустых полях. Крякнул он, кашлянул и выдавил вслед Никите:

- Одна была у волка песня, и ту перенял.

Но поля понимали Никиту, и Никита понимал поля» [1,418].

Символически значимым является также мотив дороги, к которому стянуты все внутренние сюжетные линии произведения. Он содержится уже в начале повести, в которой описывается путь в Сухотинку Никиты Дехтянского. По дорогам ездит в своих хозяйских хлопотах главный герой, не зная сам ответа, зачем он строит новый завод. Как будто подчиняясь неведомой страшной силе, перед которой бессилён, кружит по дорогам Ознобишин-дед. Неумная жизненная энергия, природная сила не дают ему остановиться, но не может уехать, спрятаться от себя самого. Отсюда чувство пустоты и страшные, жестокие его поступки, в которых он кается, исповедуется помраченному сознанием отцу, рассказывает о себе страшные истории, в которых повинен.

Длинные дороги, напоминающие бесконечную печаль жизни Анны, тихие и пустынные, они вписаны художником в общий символический Контекст произведения. Названный мотив выражает в повести идею кружения, повтора, неизвестности: «сплелись – расплелись, сошлись-разошлись, межа с межой, дорога с дорогой, и кто скажет, куда они ведут, кого и зачем? Легли по земле вот теперь, когда вечер, приготовились отдыхать, натрудившись за день, дышат вокруг себя за версты и версты темным, тяжелым, безрадостным и густым глядят кротко и, может быть, молятся всем просторам: «Враг, сатана, откатись» (1,352)

Весьма важны в поэме звуковые образы – ночные шорохи и шумы, пугающий хохот загадочного хозяина ночи птицы-гагача. Они являются метафорическим аналогом неведомой силы, которая властвует над судьбами людей и земли. Мотив тишины выражен в загадочном, странном немотном безмолвии просторов, окружающих усадьбу, в описании тихих летних дней, сосредоточенной, напряженной тишине усадьбы. Он символически скрещивается в финальных эпизодах произведения с мотивом дороги. Ночь после смерти Анны, очень долгая, тихая, пустынная, в которой звучит голос Маши, читающей заупокойную молитву в гулкой

тишине дома. Затем Ознобишин, покидая усадьбу, едет с Машей по тихой зимней дороге. Все указанные мотивы входят в поэму Сергеева-Ценского, образуя ее систему.

Повесть «Движения» (1910) стала одной из вершин прозы художника. На первый взгляд, она также воплощает в себе «пафос действительности». Вместе с тем, в организации художественного материала нельзя не заметить элементов поэтики «новой прозы» начала XX века, выражающиеся во фрагментарности, «монтаже» эпизодов. Герой повести Антон Антонович деятельный, предприимчивый человек. В нем привлекает неукротимая энергия, жажда жизни, работы. Он нажил состояние собственным трудом, горд этим, любит жизнь, имеет двоих сыновей, покупает имение Аннегоф, мечтает о собственной фабрике или заводе.

Герой Сергеева-Ценского — человек в движении, отдавший без остатка делу своей жизни, включенный в суету бесчисленных дел, хозяйских забот. Антон Антонович всегда устремлен куда-то, подхваченный потоком повседневных забот, находится постоянно в движении, в пути, на поезде, на бричке, ходит быстро и неутомимо по своей земле, саду, проверяет все сам, не доверяя никому. Движение поэтизируется как состояние, как способ достижения цели. Отсюда - заглавие повести, содержащее основной мотив движения, определяющий ее поэтику. Но стилиевой прием в повести не только «обеспечен» соответствующим сюжетным содержанием. Художник передает движение настроений, текучесть сознания, движение фразы, синтаксиса, движение диалога, движение композиции произведения, дробящегося на отдельные сцены, эпизоды, зарисовки, убыстряющие или замедляющиеся развитие сюжета. Мотив движения передается фрагментарностью, микроэпизодичностью, мозаичностью сцен.

Неореалистическая проза 1900-10-х гг. С.Н. Сергеева-Ценского имеет общие типологические черты с творчеством Б. Зайцева. Творчество художников отражает богатство и многогранность неореализма как метода синтетического, осваивающего художественные достижения модернизма (реализма, символизма и импрессионизма). Произведениям авторов присуща многоплановость фабульных линий, художественных образов, полифоничность. Как писатель-неореалист Сергеев-Ценский смело экспериментировал в области формы, часто нарушая границы между жанрами и родами литературы; лиризм во все возрастающем объеме проникал в его повести, в малые жанры, изменяя характер эпики, обретавшей более высокую эмоциональную насыщенность.

Обобщая содержание главы, необходимо отметить, что в 1910-е годы в развитии неореализма обозначились новые тенденции, ярко проявившиеся в творчестве Б.К. Зайцева и С.Н. Сергеева-Ценского. В малых и средних жанровых формах нового реализма, как и в романе, отступает либо сильно ослабляется эпичность. В них часто нет сложного, законченного сюжетного узла, который, как правило, обязателен для жанров XIX века. В неореалистической прозе меняется характер самого конфликта повести. Она отходит от сюжета-«ситуации», в структурной организации произведений значительно возрос «удельный вес» внефабульных связей. В неореалистической прозе писателей 1900-10-х годов проявляется тенденция все большей свободы сюжетостроения, отражающая сложные формы отношений человека и мира. В это время заявляет о себе повесть, развитие сюжета которой определено перипетиями индивидуальной судьбы («Тихие зори», Аграфена», «Голубая звезда» Зайцева, «Лесная топь», «Движения», «Печаль полей» С. Сергеева-Ценского. Сюжет теряет линейность, в нем усиливается психологизм, отличительной чертой названных произведений является всеобъемлющий лиризм, сплавляющий в произведение в единое целое.

Поэтику нового реализма значительно обогатили художественные открытия символизма и модернизма, расширившие его возможности. Прежде всего это сказалось в стремлении к созданию образов-символов, в лейтмотивной структуре, суггестивности художественного текста, повышенном внимании к семантике ритма - все эти особенности прозы явились обновлением поэтики реализма. Они открыли новые возможности эстетического освоения действительности, расширив функции художественного слова в прозе. В этом и заключалась историческая продуктивность неореализма.

Список литературы

- 1 Сергеев-Ценский С.Н. Собр.соч.: В 8 т. – М., 1955.
- 2 Келдыш В.А. Русский реализм начала XX в. – М., 1975. – 144 с.

Мақалада неореализм бағытының жан-жақтылығы мен көркемдігі шығармашылық әдіс ретінде зерттелінеді. XX ғасырдың басындағы С.Н. Сергеев-Ценскийдің прозалық туындылары модернизмнің үлкен ықпалына ұшырауының нәтижесі жөнінде пікір келтірілген. «Лесная топь», «Движения», «Печаль полей» повесттері мен әңгімелеріне жасалған талдауда реализм мен символизм бағытының қалай ұштасқандығы көрсетіледі.

This article is concerned with the ideas of the richness and diversity of neo-realism as a literary method. The S.Sergeyev-Tsenskie's prose of the beginning of the twentieth century had been experienced a serious impact of modernism. The narratives of the "The forest swamp", "Movements", "The fields sadness" and the writer's stories is shown that realism is closely connected with symbolism, and reflected in the plots, the philosophical concept of writer and psychology of the works.

ӘОК- 82.09

Ж.С. Акишева
Қарағанды мемлекеттік медицина университеті
Қарағанды, Қазақстан
akishevaz@kgmu.kz

ЛИРИКАЛЫҚ ЦИКЛДЫҢ ТҰТАСТЫРУШЫ КОМПОНЕНТТЕРІ

Мақалада қазақ поэзиясындағы лирикалық циклдарды айқындау мен талқылауға арналған. Лирикалық циклдың жанрлық формасына сипаттама берілген. Жанр тұтастырушы компоненттері ретінде циклдың атауы, эпиграфы, алғашқы және соңғы өлеңмен құрылған композициясы зерттелген. Цикл 20 ғасырда пайда болған жанр ретінде қарастырылады. А. Байтұрсыновтың, М. Дулатұлының, М. Жұмабаевтың, С. Сейфуллиннің лирикалық циклдарына ерекше назар аударылған.

Тірек сөздер: лирикалық цикл, қазақ поэзиясы, атауы, эпиграф, композиция, сюжет, жанр.

XIX-XX ғасырлар шегінде лирикалық цикл деп жалпы өмірге деген көзқарасты білдіретін, автордың көркем дүниесінің еркіндігін көрсететін өзара тығыз байланысқан өлеңдер жиынтығын түсіне бастайды [5, 6, 7]. Лирикалық цикл тақырыбы жағынан топтасқан өлеңдер мен поэма арасындағы жаңа жанр, авторлық контекст ретінде қарастырылады. Бұлардағы өлеңдер бірлігі автордың ойы арқылы анықталады, ал жеке өлең мен циклдың ара қатынасын элемент пен жүйе арасындағы байланыс ретінде қарастыруға болады. Циклдың міндетті белгілерінің бірі ретінде автордың циклға берген атауын және эпиграфын атауға болады.

Атауы. Оқырман қабылдауын қамтамасыз ететін, сыртқы құрылымның ең алғашқы компоненті – кітаптың аты. Ол циклдың константты жанрлық белгісі болып табылады. Циклдың аты – оны басқа лирикалық құрылымдардан бөліп көрсететін белгі. Өлеңнің аты факультативті сипатта болуы мүмкін.

Лирикалық цикл құрамындағы аталмаған өлеңдердің жиынтығы тұтас үздіксіз баяндау сияқты болып көрінеді. Бұл ретте М.Жұмабаевтың «Еділде», «Еділдің сағасында» атты лирикалық циклдарын айтуға болады [3].

Жалпы, өлеңнің аты оның факультативті белгісі болып табылады. Өлеңдер циклдық тұтастыққа біріккенде өлеңнің атының рөлі күшейе түседі. Атау – өлеңдер жинағын тұтас контекст ретінде көрсететін бірінші белгі. Көп жағдайда оның атынан өлеңдердің байланысын түсінуге болады, яғни ол скрептің (тұтастырушының) орнына жүреді. Циклдың атының белгілі семантикалық жүгі болмауы да мүмкін. Құрамындағы өлеңдердің санына қарай аталған циклдар болады; мысалы, А.Байтұрсыновтың «Қырық мысал» [1]. Кей жағдайларда циклдың аталмауы да мүмкін, өлеңдер бірлігінің қызметің нөмірлеу атқарады. XX ғасырдың бірінші жартысындағы қазақ цикл құруында аталмаған циклдық бірліктер кездеспейді. Ендеше, циклдың аты – циклдық бірліктің міндетті компоненті. Циклдың аты өлеңдерді біріктіре отырып, лирикалық сюжет құрайды.

ЛЦ атын мәтін ішіндегі және одан тыс ұқсастықтың ортасы» деп атауға болады. ЛЦ аты цикл туралы алғашқы ақпарат беретін ұқсастықтардың белгілі бір шеңберін көрсетеді. Цикл құруда семантикалық атауларды қолдану тәжірибесі де бар. Ақындардың өздері циклдың атына ерекше мән берген. Циклдың аты автор өмірінің белгілі бір кезеңін де көрсетеді. Бұл әсіресе үлкен циклдық тұтастық – кітапта (өлеңдер жинағында) көрінеді. М.Дулатовтың 1902-1911 жылдардағы өлеңдер жинағы «Оян, қазақ» деп аталады [2]. Автордың патриоттық сезімдері ақынның келесі «Азамат» деп аталатын (1912-1914 жылдар) жинағында көрініс тапқан.

Циклдың аты – автор ойын білдірудегі негізгі категориялардың бірі. Ол циклдың негізгі мазмұнын білдіріп қана қоймайды, концептуалдық жағынан маңызды болып табылады. М.Жұмабаевтың лирикалық циклы «Қоңыр жыр»[3] деп аталады. Құрамында сегіз өлең бар:

1. «1» деп нөмерленген, аты жоқ
2. «2» деп нөмерленген, «ШЕШЕМ»
3. «3» деп нөмерленген, «АНА МЕН БАЛА»
4. «4» деп нөмерленген, аты жоқ
5. «5» деп нөмерленген, «ӨМІР»
6. «6» деп нөмерленген, «КҮНӘ АЙТҚЫЗАДЫ»
7. «7» деп нөмерленген, «ТҮН АЙТҚЫЗАДЫ»
8. «8» деп нөмерленген, «КЕЛЕШЕК», «КЕШЕ», «БҮГІН»

Циклдың құрамына әр түрлі өлеңдер кірген. Өлеңдердің атауында белгілі бір жүйе жоқ. Кейбіреуі нөмерленген, кейбіреуінің аты берілген. Циклдың лейтмотиві, өлеңдерді бір жерге біріктіріп отырған – жылау мотиві. Бірінші өлеңде бесік жырына ұқсастық бар:

Толғанып оқы, тербетер

Екінші өлеңде ұқсастық шеңбері кеңейе түседі. Ананың бейнесі пайда болады:

Жерге сауып емшегін

Шешем қайғы жей ме екен?

Ана бейнесі трагикалық болып көрсетілген:

Орамал қылып кең жеңін...

Өлеңдер өзара ашық лирикалық тұтастырушылар арқылы байланысқан. Кең жеңі екінші өлеңнен үшінші өлеңге апарды:

Бөбектің балғын білегін

Анасы сорып сүйеді.

Үшінші өлеңде – баласы, бөбектің болса, төртіншіде – жас бала:

Айды күткен жас бала...

«Қоңыр жыр» лирикалық циклы құрылымы жағынан екіге бөлінген. Бірінші бөліміне үш өлең, екіншісіне қалған бесеуі кіреді. «Жылаудың» мағынасын түрліше түсіндіруге болады: циклдың бірінші бөлімінде – анасының баласын жоқтауы. Екінші өлеңде:

«Құлыным қайда», - дей ме екен?

Үшіншісінде:

Көміп жерге тілегін.

Циклдың екінші бөлімінде – өмірдің тәлкегіне жылау. Бесінші өлеңде:

Өмір – түлкі, сен төбет,

Арсалаңдап келесің...

Алтыншыда:

«Тәңірі» де жоқ, «тәубе» жоқ...

Өмір деген – шірік шөп...

Жетіншіде:

Тәңірі ме, әлде байғыз ба?

Соңғы өлең циклдың нәтижесі ретінде берілген:

«Бүгін» деген бір **бу** ғой...

Циклдағы синтаксистік қайталаулардан оның себептерін түсінуге болады. Өлеңдердің барлығы сегіз жолды строфа арқылы берілген, бірінші, төртінші, сегізінші жолдар қайталанып отырады. Қайталаулар өлең – жыр ритмін құрайды. Мысалы:

Өмір – түлкі, сен – төбет,

Арсалаңдап келесің.

Тақымда тез дөңгелет,

Өмір – түлкі, сен – төбет,

Артыңнан аңдып кім келеді?

Түлкінді соған бересің...

Өмір – түлкі, сен – төбет,

Арсалаңдап келесің...

Сонымен, «Қоңыр жыр» лирикалық циклының аты өлеңдердің тақырыбы жағынан байланысын білдірмейді. Сөйте тұра, оның атының эмоционалдық бояуы трагизмді білдіреді. Ендеше, өлеңдер ақынның көңіл-күйіне байланысты да біріге береді. Талдау барысында эмоционалдық бірліктен басқа лексикалық және құрылымдық бірліктің барлығын байқадық. Сегіз жеке өлеңнен тұратын цикл тұтас өлең түрінде айтылады.

Эпиграф. Эпиграфтың құрылым жасаудағы рөлі ерекше. Циклдың атынан айырмашылығы эпиграф лирикалық цикл тұрақты жанрлық белгісі емес. Эпиграфты мәтін құрудағы элемент ретінде қарастыра отырып (яғни оның мәтінмен байланысын), мынадай қорытынды жасауға болады: поэтикалық мәтіннің даму процесінде эпиграф цикл құрылымы тұтастығының кілті ғана емес, белгісі ретінде қалыптасады. Эпиграфты таңдау өлеңдерді таңдаумен бірдей маңызды құбылыс. Эпиграфты өлеңді алғандай, циклдың немесе жинақтың құрамынан алып тастуға болады.

Циклдық бірлік ретінде өлеңдер жинағын (кітабын) да қарастырып отырғандықтан, лирикалық циклда эпиграфты кездестірмедік. Эпиграф өлеңдер жинағында міндетті компонент ретінде қолданылады. Мысалы, М.Дулатовтың жинақтары «Оян, қазақ» (1902-1911) [2] деген эпиграфпен шыққан:

Көзінді аш, оян, қазақ, көтер басты,

Өткізбей қараңғыда бекер жасты.

Жер кетті, дін нашарлап, хал һараб боп,

Қазағым, енді жату жарамас-ты

«Азамат» (1912-1914):

Мен біткен ойпаң жерге аласа ағаш,

Емеспін жемісі көп тамаша ағаш.

Қалғанша жарты жаңқам мен сенікі –

Пайдалан шаруаңа жараса, Алаш!

Бөлек шыққан жинақтарда эпиграф бірінші бетінде оның атауының жанында орналасқан. Бұл оқырманға циклды жинақты тұтас организм ретінде қабылдауға көмектеседі. Әдебиеттанушы С.Кржижановскийдің ойынша, эпиграф «кітаптың атымен тығыз байланыста» болып, «оның атын байыта, нақтылай» түседі.

Эпиграф пен циклдың аты бір-бірімен жартылай немесе толық байланыста болатын кездері болады. Мысалы:

А.Байтұрсыновтың «Масасы»:

Ызындап ұшқан мынау біздің маса,
Сапсары аяқтары ұзын маса:
Өзіне біткен түсі өзгерілмес
Дегенмен қара, яки қызыл маса.

Үстінде ұйықтағанның айнала ұшып,
Қаққы жеп қанаттары бұзылғанша,
Ұйқысын аз да болса бөлмес пе екен,
Қоймастан құлағына ызындаса?!

Жинақтың (кітаптың) эпиграфы оның сюжетімен де байланыста болады. «Бөтеннің сөзі» ретінде эпиграфтың рөлі түрлі мәтін авторларының арасындағы диалогтық қатынасты білдіреді. Кейде «басқаның мәтіні» кітаптың мағынасын түсіндіруде қосымша қызмет атқарады.

Сонымен, өлеңдер жинағындағы (кітабындағы) эпиграф құрылым жасау қызметін ғана емес, автор – оқырман диалогында негізгі қызмет атқарады.

Алғашқы және соңғы өлең. Лирикалық тұтастықтағы «басы-аяғы» дегеннің ерекшілігі – оның құрамына компоненттері ретінде микромәтіндер (атауы, эпиграфы, жазылу мерзімі) мен мәтіндердің өздері де кіреді. Осыған байланысты лирикалық циклдың «маркерленген басы мен аяғы» деген мәселені қарастырамыз. Циклдың алғашқы және соңғы өлеңдерінің маңыздылығын олардың атынан білуге болады. Бірақ бұл үрдіс циклдардың барлығына бірдей тән емес. Лирикалық циклдың басында және аяғында кездесетін өлеңдердің ерекшілігін қарастырып көрейік.

Циклдың алғашқы өлеңдерін талдау барысында олардың негізгі төрт түрін анықтадық. Олардың бір-бірімен тығыз байланыста екендігін айтуымыз керек.

Бірінші түріне белгілі бір адресатты немесе оқырманды «қарату» үшін жазылған өлеңдер жатады. Оларда оқырманның атылмыш циклдық бірліктен не табатыны айтылады.

Алғашқы өлеңдердің бұл түріне «арнау» сипатындағы өлеңдерді де жатқызуға болады. А.Байтұрсыновтың «Замандастарыма» өлеңі:

Орыстың тәржіме еттім мысалдарын,
Өзірге қолдан келген осы барым,
Қанағат азға деген, жокқа сабыр,
Қомсынып, қоңырайма, құрбыларым.

Екінші түріне негіз болатын «сөз пайда болған» мезгілді көрсететін өлеңдер жатады. Бұндай өлеңдер сюжет құру мотиві ретінде шығармашылық мотиві қолданылған циклдарда кездеседі. Мәселен, М.Дулатовтың «Насихатғұмумия» лирикалық циклы былай басталады:

Бұл жазған, замандастар, насихатым,
Емесдүр риядан, хак ниетім.
Көңілі ашық, көзі өткір інілерім,
Һәр түрлі мүһим істен ғайда алатын.

Үшінші түріне цикл сюжетінің «конспектісі» ретіндегі өлеңдер жатады. М.Жұмабаевтың «Еділдің сағасында» [3] лирикалық циклы былай деп басталады:

Араладым біраз күн
Еділдің саға өлкесін.
Қазақты көрдім қуарған
Жүк тасып тескен желкесін.

Төртінші түріне кейіпкердің оқырманға өзін-өзі таныстыратын өлеңдер жатады. С.Сейфуллин «Шөлде» [4]:

Аршадан кертiп жонып тиек салдым,
Ызаны тарқатуға домбыра алдым.
Күңіренiп, көтерiлiп, қанат сермеп,
Домбырам, айтшы бәрiн бiздiң халдiң!?

Типологиялық ерекшеләктеріне қарамастан, алғашқы өлеңдердің барлығына тән белгі – цикл контексінде олар презентативтік қызмет атқарады әрі циклдың тематикалық дамуының негізі болып табылады.

Соңғы өлеңдерді талдау барысында бастапқы өлеңдердегідей әр түрлілікті байқамадық. Бірақ бұдан циклдың соңғы өлеңдерінің мәні, ерекшелігі жоқ деген түсінік туындамақ емес. Олар лирикалық қаһарман жолының нәтижесін көрсетеді. Олардың «нәтиже» сипатындағы мәні тұрған финалдық («соңғы») позициясына («орнына») байланысты туындайды. Мысалы, А.Байтұрсыновтың «Малшы мен маса» циклында ақынның «Қырық мысал» аталатын бірінші кітабындағы (жинағындағы) соңғы өлеңде көрініс беретін «маса» образы екінші «Маса» деп аталатын кітапта орталық кейіпкер ретінде көрінеді. Бұл жерде бір циклдық бірліктен екіншісіне эстафета түрінде беріледі.

Сонымен, лирикалық циклдың негізгі жанрлық белгісі – тұтастықты сақтау. Лирикалық цикл – тұтас мәтін. Тұтастықтың сыртқы белгілерінің арасында – оның атауының, эпиграфының болуы, алғашқы және соңғы өлеңнің маңыздылығы.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Байтұрсынов А. Ақ жол: Өлеңдер мен тәржімелер, публицистикалық мақалалар және әдеби зерттеу. – Алматы: Жалын, 1991. - 464б.
- 2 Дулатұлы М. Бес томдық шығармалар жинағы: Өлеңдер, роман, пьеса, әңгімелер. – Алматы: Мектеп, 2002. -1-ші т. - 365б.
- 3 Жұмабаев М. Сүй, жан сәулем: Өлеңдер мен поэмалар. – Алматы: Атамұра, 2002.- 254б.
- 4 Сейфуллин С. Көп томдық шығармалар жинағы. – Алматы: Жазушы, 2002. - 191б.
- 5 Дарвин, М.Н. Художественная циклизация лирических произведений. – Кемерово, 1997. -40 с.
- 6 Ляпина Л.Е. Текст и художественный мир произведения (К проблеме литературной циклизации) // Литературный текст: Проблемы и методика исследования. – Тверь, 1994. –С. 135-144.
- 7 Сапогов В.А. Сюжет в лирическом цикле // Сюжетосложение в русской литературе. - Даугавпилс, 1980. - С. 90-97.

В статье рассматриваются жанрообразующие компоненты лирического цикла: заглавие, эпиграф, первое и финальное стихотворение цикла. Каждый из перечисленных компонентов является скрепой, объединяющей разрозненные стихотворения в единый цикл. Актуальность обусловлена материалом исследования – ролью циклообразующих компонентов в жанрообразовании в казахской поэзии XX века. Автор статьи обращается к циклам А. Байтұрсынова, М. Дулатұлы, М. Жұмабаева, С. Сейфуллина. Особое внимание уделяется композиционным особенностям лирических циклов.

Genre forming components of lyrical cyclis: title, epigraph, the first and final poem of the cyclis – are considered in the article. Each of the mentioned above components is a connecting link between scattered verses combined in a single cyclis. Article urgency is due to the study material – the significance of the cyclis forming components in genre forming in the Kazakh poetry of the 20th

century. The author of the article refers to the cycli written by A. Baitursynov, M. Dulaty, M. Zhumabayev, S. Seifullin. Special attention is given to the composite features of lyrical cycli.

ӘОЖ 821. 512. 122. 09: 398

Қ.Б. Алпысбаева
М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты
Алматы, Қазақстан Республикасы
alpysbaeva-k@mail.ru

«ЕДІГЕ БАТЫР» ЖЫРЫНЫҢ КЕҢЕСТІК ДӘУІРГЕ ДЕЙІН ЖИНАЛУ ТАРИХЫ

Ұлттық фольклорымыздың бай мазмұнды жанрларының бірі – батырлар жырлары. Солардың ішінен «Қобыланды» жырларына тоқталар болсақ, ол – қазақ халқының ерте замандардан жеткен аса көркем батырлық жырларының бірі. Жырдың негізгі идеясы – ел бірлігін сақтаудан туған. Сондықтан да жырда ел бірлігін көздеген, әр рудың арасында татулық болуын мақсат еткен адамдар іс-әрекеттері ардақталады.

Жырдағы бас кейіпкер – Едіге батыр. Жыршылар оны ел бірлігін сақтауда, елге қамқор болуда жасаған ерлігін мадақтап, ел-жұртын сүйген шын батыр ретінде суреттейді.

Еңбегіміздің зерттеу нысанасы ретінде «Едіге батыр» жырларының Кеңе дәуіріне дейінгі жиналу тарихы қарастырылады.

Кілт сөздер: фольклор, жыршы, жинаушы, нұсқа, жыр, текстология, басылым, батырлық жыр, тұлнұсқа

Ғасырлар бойы ел аузында айтылып келген аңыз-жырдың бірі – «Едіге батыр». Қазақстан мен Орта Азияны, Сібірді, Еділ бойын, Кавказ бен Қырымды жайлаған көптеген халықтар арасында Едіге батыр жайындағы жыр-аңыздар ерте кезден кең тараған.

Едіге – тарихи тұлға. Ол – XIV ғасырдың екінші жартысында Алтын Орда әлсіреп, хандыққа таласушы билеушілердің өзара қырқысуынан ел іргесі босап, бір кездегі күшті мемлекеттің ыдырай бастаған кезінде Едіге тарих сахнасына шықты. Алтын Орданың қайтадан нығаюына күш жұмсап, ел тізгінін ұстаған беделді би, әрі қол бастаған батыр болды.

Ол – есімі көзінің тірісінде аңызға айналған даңқты ер. Едігені қазақтар ғана емес, қырғыз, қарақалпақ, өзбек, түркмен, татар, ноғай, башқұрт халықтары да өздерінің «батыр бабасы» ретінде ардақтайды.

«Едіге батыр» жырлары ноғайлы дәуіріне тән оқиғалар сарынына құрылған. Жырда бас батыр Едігенің Тоқтамыс хан құзырында қызмет істеп, ханның сеніміне ие болғандығы, кейіннен араздасып, жас батырдың ханнан кек қайтармақ үшін, алыстағы Сәтемір ханға кетіп, ол жақтан ауыр қолды бастап келіп, жеңіске жетуі баяндалады.

Ауыз әдебиетінің бағзы заманнан бері ұрпақтан-ұрпаққа жеткен күрделі де мол бір саласы – эпостық жырлар, батырлар жырларын жинап әрі олар туралы да алғаш ғылыми пікір айтқан, зерттеген адамдардың бірі – Шоқан Уәлиханов.

Қазақ халқының поэзиясы мен ертегілерінің, аңыз-әңгімелерінің нұсқаларын жинау жөнінде Шыңғысқа өтініш айтып, Сібір казактарының Шекаралық комиссиясының сол тұстағы бастығы, полковник М.В.Ладыженскийдің атынан 1840 жылдың қыркүйек айында декабрист В.И.Штейнгельдің жазған хаты бар.

Шыңғыс Уәлиханов В.М.Ладыженскийдің өтінішін орындау барысында ел арасынан сұрау салып, таңдаулы ақын-жыршыларды шақыртады. Соған орай Жанақ, Жұмағұл, Шөже, Арыстанбай т.б. ақындардың Шыңғыс ауылына қатынасы жиілейді. Олардың жырларын,

аңыз-әңгімелерін тыңдауға бала Шоқанның да мүмкіндіктері болған. Шыңғыс олардың жырларын, аңыз-әңгімелерін қағаз бетіне түсіруге 7-8 жасар Шоқанды да тартады.

«Едіге жырын» өзінің айтуы бойынша, Шоқан алғаш рет 1841 жылы күрлеуіт қыпшақ Жұмағұл ақыннан естиді. Жырдың ең ескі нұсқасын Жұмағұл Шыңғысқа тарту етеді [1, 320]. Шыңғыста бұл жырдың үш нұсқасы болған. Осы үш нұсқаны біріктіріп, Шоқан әкесімен ақылдасып жырдың бір нұсқасын жасайды. Ал зиялы сұлтан Ахмет Жантурин оны таза қағазға жазып шығарады [2, 224-225]. Осы игілікті істері жайында Шоқан:

«...Первый список с рапсодии Идыге сделан был султаном Чингисом Валихановым со слов Керлеутам Кыпчака Джумагула, второй список сделан им же с добавлением из устных преданий разных лиц, третий список был со слов Арсланбая, и, наконец, из этих трех стихов вместе с Чингисом мы составили 1842 году свод переписанный Ахмед Жантуриным, с которого уже переведена настоящая рапсодия...» [2, 224-225], – деп жазған болатын.

Осындай тарихи құжаттарға қарағанда, болашақ ұлы ғалымның мектепке бармай жатып-ақ қазақ фольклорын жинап, қағаз бетіне түсіруге әкесіне көмектескені байқалады.

1841 жылы көп адамдардың қатысумен, соның ішінде Торғай қазағы білімді офицер Ахмет Жантөриннің араласуымен дайындалған "«Едіге» жырының тамаша нұсқасын Шоқан кейінірек өзі орыс тіліне аударады.

Шоқанның «Қазақ поэзиясының түрлері туралы» атты еңбегі қазақ фольклор тарихында ерекше орын алады. Онда халық поэзиясының тууы, дамуы, оның ел тарихымен, өмірімен және әдет-ғұрпымен тығыз байланыстылығы туралы, қазақ ақындары, жыршылары, өлең жырлардың жалпы мән-мақсаты ғана емес, олардың қалың тыңдаушыға қалай әсер ететіні, қай формада жететіні сөз болады.

Аталып отырған еңбектің аса маңызды жері – Шоқанның өлең, жырлардың ерекшелігін ашып, оларға сипаттама беріп жіктеуі. Шоқан солардың ішінде «жыр» мен «өлең» түрлеріне кеңірек тоқталған, соларға сипаттама берген. Ғалымның ең бірінші қарастырғаны жыр, яғни эпос жанры. Ол жырды ең әуелі халық өлеңінің түрі, содан соң бір жанры деп түсінеді. Сонымен ол: «жырды речативтік түрде орындалатын және қобызбен сүйемелденетін шығарма деп біледі. «Жырдың тақырыбы – ертеде елге аты шыққан батырлардың өмірі мен ерліктеріне арналады. Батыр өмірінің бел-белесі, оның ерлігі, не керек баяндауды тілейтін оқиғалардың бәрі де прозамен әңгімеленеді. Ал поэманың қаһарманы не басқа негізгі кейіпкерлер сөйлеу тиіс болған кезде ғана өлеңмен жырланады» [1, 196] деген анықтама береді. Батырлар жырынан нақты мысал алып, өлеңдік құрылымын талдамағанымен Шоқан жырда әуен мен ойдың үйлесімді шығатынын атап көрсетеді. Ғалым осы еңбегінде жыр-дастандарда кездесетін өлең машықтарынан түсінік беру үшін мысалдар келтіреді. Мысалы, Тоқтамыстың тоғыз батыры Едігені қуып жеткенде, Кенжанбайдың Едігеге айтқаны:

– Ай, Едіге, енді, қайт сана,
Қайтып Еділ өт сана.
Еңсесі биік боз орда,
Еңкейіп сәлем бер сана.
Ерні жұқа сары аяқ,
Ер саркытын іш сана.
Жаурындары жақталы,
Түйме бауы тартпалы,
Ал қаракісі үстіне
Тон береді, ки сана.
Көк ала жорға ат мініп,
Көн дабылпаз байланып,
Тұтам бауы сом алтын,
Ақсұңқар құс береді,
Көк айнала шүй сана... [1, 197], -

деп әрі қарай жалғаса береді.

Ол «Едіге» жыры ХІҮ ғасыр соңындағы оқиғаларға қатысты, бірақ ХҮ ғасыр басындағы құрастырылған болу керек» деген болжам айтады. Жырдың тілінің тазалығына, бүкіл жырда бірде-бір парсы, араб сөздері кездеспейтініне, мұсылман дінінің шарпуынан да аман сақталғанына назар аударады.

Шоқан бұл жырдың тарихи тағдырына ерекше назар аударған. Жанак, Орынбай, Шөже, Арыстанбайдан біраз батырлар жырын естіп, жазып алған ғалым қазақ поэзиясының жыр тәрізді көне фольклорына тоқталып, оның қазіргі даму заңдылығын анықтайды. Ол: «Соңғы уақытта... қазақ сахарасында жыр поэзиясы ескірген, көне формасы ретінде қолданудан қалды. Қазір қобыз сарынымен жыр айтушылық тек бақсылардың еншісіне тиген. Домбырамен өлең бұл күндері қобыз бен жырды біржола ығыстырып шығарды»,– дейді [1, 197-199]. Ендігі жерде жыршы-ақындардың домбыраға қосылып айтушылығы өріс ала бастағанын, ал қобыз көбінесе бақсылар үлесіне көшкенін аңғарған. Ол атақты ақын, жыршы Жанақтан [1, 199] кейінгі кезде қобызға қосып өлең айту мүлде дағдыдан шығып қалғанын айтады. Шоқан Орта жүз қазақтарының арасында батырлар жыры аз айтылғандықтан, қазақтың басқа өлкесінде де солай болу керек деп тұжырымдаған болу керек деп ойлаймыз.

Шоқан тарихи жырдың ежелгі батырлық эпостан ерекше айырмашылықтары бар жаңа түр екендігін қазақ фольклортану ғылымында бірінші байқаған зерттеуші еді. Ол «Қазақ поэзиясының түрлері туралы» деген мақаласында қазақ арасына кең тараған «Ер Көкше мен Ер Қосай», «Орақ батыр», «Едіге» жайындағы жырлардың ішінен «Ер Көкше мен Ер Қосай» туралы жырды алдымен атап, жырдың қысқаша мазмұнын келтіреді. Шығарманың негізгі қаһарманы ұрыста жараланып, қаза болады, ал оның баласы Ер Қосай әкесінің өлімі үшін қыпшақтардан кек алатыны айтылады [1, 196].

Ғалымның назарына ілінген екінші жыр – «Орақ батыр». Бұл жырда Орақ батырдың бастан кешкен тағдыры баяндалады. «Орақ батыр қарауыл руынан, Россияға жорыққа аттанады, орыстардың қолына түседі, тұтқында он жыл отырады. Содан соң үйленіп, балалы-шағалы болады, бірақ туған жеріне, елге деген сағыныш маза бермейді, ақыры еліне оралады», – деп жазады Ш.Уәлиханов. «Другой джир» деп отырғаны батырлық жырдан басқа дегені, яғни тарихи жырды айтып отыр. Тіпті ол «тарихи жыр» (исторический джир) терминін де қолданған [1, 196]. Демек, Шоқан тарихи жырды батырлық эпостан өзгеше, өзіндік ерекшеліктері бар жанр деп білген.

Ш.Ш. Уәлиханов осы жырларда баяндалатын оқиғалардың тарихи шындықпен арақатынасына сипаттама береді. «Ер Көкше» жырын зерттеп, шығарманың басты кейіпкері Ер Көкше батыр тарихта болған адам екенін, 1423 жылы шайқсата қаза болғаны туралы жазба дерек табады. Осы жырлардың өлең құрылысында өзгеше өрнектері бар екендігін айтады. Сол ерекшеліктері тұрғысынан қарағанда «қазақтың ең тамаша жыры – «Едіге» жыры деп бағалайды [1, 201].

Ол эпикалық Едігенің тарихи нақты өмір сүрген адам екенін, ол туралы халықта аңыздар қалыптасқанын айтады. Шоқан былай деп жазады: «Тоқтамыс хан мен Ақсақ Темір сияқты Едігенің өмір сүргені анық, ол тек халық аңыздарында ғана емес, жазба деректермен де дәлелденеді» [2, 224], – дейді. Ғалым: «Қазақ тарихи жырларының көркемі – Едіге... Бұл кәдімгі Тоқтамыс жарлығында кездесетін Едіге, Әлеукеу, Едігей»,– дейді [1, 201].

Ш.Уәлиханов халық мұрасы туралы пікір айтқанда, тек фактыға, шындыққа сүйеніп айтқан. Әсірелеп, көркемдеп айту оның дағдысында болмаған. Ол тарихи жырдың өмірде болған оқиғалар негізінде шығатындығын, яғни эпосқа қарағанда тарихқа жақындығын аңғарған. Міне, осыны ескерген ғалым тарихи жырды арнайы түрде зерттеуге тырысқан. Тарихи жырлардың анық болып өткен оқиғалармен байланысы, өз елінің ертедегі өмірі, күрестерінің ізі ауыз әдебиеті шығармаларында қаншалықты сақталғанына көңіл бөледі. Алтын орда, Ноғай ордасы дәуірінің көптеген белгілі батырларының қазақ аңыз-жырларының қаһарманы болып жүруі Шоқанды осы құбылыстың түбірін тексеруге ұмтылдырады.

Сағадат Гирей жарлығын оқу үстінде Шоқан қазақ жырындағы Шора батырға қатысты деректерге тоқталады. «Шора батыр» жырындағы Ақтажы бидің шығу тегі туралы ғалым нақтылы дерек келтіреді. Бұл туралы былай жазған: «В киргизском саге Чора (таминец Чора

батыр) есть Актачий Али-бий, называемый иногда – актачинский Али-бий. Этот Али есть бий, по поэме родопрavitель отделения актачи в орде уральских или сарайчикских ногайцев, его род разорен героем поэмы Малой орды таминского рода, Нарыковым сыном, батыром Чорой. Чора – современник Кучума и взятия Казани [1]. Оның пайымдауынша, Ақтажы – Орал, Сарайшық маңындағы ноғайлардың биі. Шоқан сөз етіп отырған «Шора батыр» жырындағы қаһарман Қазанды қорғауға аттанған жауынгер болып көрінеді, оның екі шақырым жерден жіберген жебесі жаулардың зәресін ұшырады. Оқиғалардың өрілісіне қарағанда, Шоқан айтып отырған нұсқаның өзіндік өзгешеліктері болғанға ұқсайды. Бұл арада мәселе Шоқанның тарихи эпостың генезисін тану жөніндегі ғылыми тәсілінде.

Шоқан басқа да еңбектерінде де тарихи оқиға мен тарихи аңыз, жыр арасынан тікелей байланыс іздейді. Ол қазақтың барлық эпикалық жырларын емес, Алтын орда, Ноғай ордасы заманының шығармаларын қарастырады. Едіге, Шора туралы жырларда нақтылы тарихи оқиғалардың іздері айқынырақ көрінеді. Қадырғали Жалайридың «Жамиғ ат-тауарих» атты еңбегін ол ұқыпты оқып қана қоймай, ол еңбекті түркі-моңғол халықтары туралы жазылған басқа да шежірелермен салыстырады. Олардың ішінен қазақ тарихына қатыстыларына кеңірек тоқталады. Кітаптың Оғызхан аңызына арналған тарауына Шоқан көбірек мән берген. Оғыздың 24 тармаққа бөлінгеніне, олардың кезінде өзге түркі халықтарына ортақ рулар кездесетініне, Оғыздың үрім-бұтағы туралы аңызға түсініктеме береді. Бұдан кейін Шыңғыс әулетінің тарихына шолу жасайды [1, 156]. Тоқтамыстың ұлы мен Едігенің арасындағы соғысқа тоқталып өтеді. Ел аузында: «Еділ қатса, кім кешпес, Едіге өлсе, кім келмес» деген қанатты сөзге жан-жақты ой жүгіртеді. Бұл тұстарда Ол Қадырғали Жалайри кітабын басқа кітаби нұсқалармен салыстыра отырып, өз ойларын тұжырымдайды.

1904 жылы Петербор университетінің проректоры, профессор Н.И. Веселовскийдің басқаруымен шығарылған I томдық жинаққа «Едіге» жырының Шоқан жасаған орысша аудармасы енгізілді [2, 224]. Орыс ғалымы, Петербор университетінің профессоры П.М.Мелиоранский жырдың Шоқандар хатқа түсірген түпнұсқасын өзі алғы сөз жазып, 1905 жылы Санкт-Петербургде «Едіге мен Тоқтамыс туралы аңыз» («Сказание об Едигее и Тохтамыше») деген атпен кітап етіп шығарды.

1842 жылы жазылып алынған нұсқасы Едіге жырының қағазға ерте түскен үлгілерінің бірі. П.М.Милиоранский жырдың Шоқан хатқа түсірген түпнұсқасын өзі алғы сөз жазып, кітап етіп шығаруы өте маңызды болды. Бұл басылымның маңызы мен құндылығы – жырдың ең көркем де, толық нұсқасының тұңғыш жариялануында ғана емес, сонымен қатар жырдың тарихи шындықты елестету дәрежесі жөнінде, оның пайда болу, қалыптасу кезеңдері туралы айтылуы мен көркемдігінде. Шоқан нұсқасы Едіге туралы бар жырлардың ішінен көркемдігі, көлемі, көнелігі жағынан ең құндысы деп танылған. Ғылымда бұл жыр Шоқанның классикалық нұсқасы деп аталған (классический текст Валиханова).

Қазақ арасына неғұрлым кең тараған «Едіге» жырының Шоқан нұсқасы Кеңестік жылдарда бірнеше рет басылды. Атап айтқанда, 1927 жылы Қ.Сәтбаев, 1933 жылы – С.Сейфуллин, 1939 жылы – С. Мұқанов қайта бастырды [3].

1939 жылғы басылымнан кейін «Едіге» туралы жырларды жариялауға тыйым салынып, бұдан соң елу жылдан кейін ғана қайта жарық көрді.

1989 жылы «Ер Едіге» екі рет баспа бетін көрді. «Жұлдыз» журналында (№7) және «Жазушы» баспасынан шыққан «Батырлар жырының» 5-томында жарияланды [4].

Бұдан кейін бұл нұсқаны 1993 Е.Мағауин өзінің осы тақырыптағы зерттеу еңбегінде жариялады [5, 64-74]. 1927 жылы Мәскеуде Қ.И.Сәтбаевтың алғы сөзімен жарияланған басылым – «Ер Едіге» жыры 1995, 1996, 1999 жылдары қайта басылды [6]. Ал 2006 жылы «Мәдени мұра» аясында жарияланған «Бабалар сөзі» жүзтомдығының 39-томында басылым көрді.

«Едіге батыр» жырының ілкі нұсқаларын ел арасынан жинап хатқа түсіріп жариялау мәселелері ерте кезден басталған.

«Едіге» туралы жыр алғаш рет 1820 жылы «Сибирский вестникте» жарияланды. Бұл – Сібірде туып-өскен жазушы Г.И.Спаский ел арасынан жазып алған Едіге туралы қазақ

жырының кара сөз түріндегі орысша мазмұндамасы. Спасский Г.И (1783-1864). Қазақ халқының этнографиясы мен фольклорын зерттеуде елеулі із қалдырған Россия Ғылым академиясының шығыстану саласындағы тұңғыш корреспондент-мүшесі. Ол Петорборда 1818-1824 жылдар аралығында «Сибирский вестник» деп аталатын журнал шығарып тұрған. Онда Сібір мен Орта Азия халықтарының тарихы, этнографиясы мен географиясы туралы материалдар жарық көрді.

Г.И.Спасский көне түркі жазуларын жинап, оларды сұрыптауда атқарған игі істерімен белгілі. Оның тіл, этнография мәселелеріне арнап жазған мақалалары бар. Зерттеушінің мақалаларында қазақтың тарихы, әдет-ғұрпы, тұрмыс-тіршілігі, музыкасы, музыкалық аспаптар, халық өлеңдері және ертегілері қысқаша сөз болады. Ол төкпе ақындық-импровизаторлық өнердің кең таралғанын айтады [7, 107].

1830 жылы А.Ходзько (1857-1883) поляк ақыны, шығыстанушы. 1820-1823 жылдары Вилен университетінде оқыған. 1823 жылы студенттердің құпия ұйымына қатынасқаны үшін түрмеге жабылады. Түрмеден босағаннан кейін Петерборға жіберіліп, Шығыстану университетінде оқиды. Петорборда А.С.Пушкин, В.А.Жуковскийлермен және басқа да орыс жазушыларымен танысады. Ресей дипломаты қызметін атқарады. 1842 жылдан бастап Парижде тұрады. Париж университетінің профессоры болады.

Ол Астархан маңындағы ноғайлардан Едіге жайында бірнеше жыр жазып алады. Бұлар ағылшын тіліне аударылып, 1842 жылы Лондонда шыққан «Парсының халық поэзиясы» [8, 348-362] деген кітапта басылды.

1895 жылы шыққан «Туземцы северо-восточного Кавказа» атты кітабында Н.Семенов «Едіге» жырының 1880-1881 жылдары Астархан маңындағы ноғайлардан жазып алған нұсқасының аудармасын келтіреді [8, 469-48].

Осы және басқа да ноғай нұсқалары Османовтың «Ногайские и кумыкские тексты» деген хрестоматиясында 1883 жылы Санкт-Петербургде басылып шығады [10].

М.Осмонов өзі дайындаған нұсқа туралы: «Едіге мырзаның хикаяттарын және онда айтылған жырларды жыршы-жыраулар әртүрлі қылып айтады. Бұл кітапты мен жазған шақта менің қолымда да бірнеше түрлі «Едігенің хикаяттары бар еді, сол нұсқалардан сайлап, жақсы көргенімді мұнда жаздым», – дейді [10]. Бұл мәтін Шоқан нұсқасымен ұқсас болғанымен, М.Осмонов нұсқасы соңындағы Қадірбердінің Нұраддинді айламен қолға түсіріп азаптауы, Қадірберді мен Едігенің арасында үлкен шайқас болып, екеуінің де қаза болуы сияқты көрініс Шоқан нұсқасында кездеспейді.

Сібір татарларының, Алтай, Монғол халқының ертегі, жыр, аңыздарын жинаумен қатар қазақ даласын да көп аралап, ел арасынан мол ертегі, әңгіме, жырлар т.б. фольклорлық үлгілерді жинап, зерттеген Г.Н.Потанин (1835-1920) болды. Ол – фольклорлық мұраларды жинаушы, зерттеуші ғалым. Омбы облысы, Ямышск станциясында туып-өскен (Павлодар облысына жақын). Омскідегі кадет корпусында оқыған кезден бастап Шоқанмен дос болған. Қазақ әдебиетіне байланысты жиналған материалдары Санк-Петербург, Омск, Томск, Алматы т.б. қалалардың қолжазба қорларында сақтаулы. Азияның аз зерттелген аудандарының географиясы, этнографиясы, фольклоры жөнінде деректер жинау мақсатымен бірқатар экспедициялар ұйымдастырды. Әсіресе, Ш.Уәлихановтың еңбектерін жариялауда үлкен еңбек сіңірді.

Г.Потаниннің қазақ арасынан жинаған фольклорлық мұралары сол кездегі газет, журналдарда жиі басылып тұрды. Олар 1916 жылы «Қазақ, Алтай ертегілері» деген атпен жеке жинақ болып шықты. Бұл жинаққа Потаниннің Ақмола, Көкшетау, Қарқаралы т.б. Елдерден халық әдебиет үлгілерінің: миф, хикая, әпсана, ертегі, аңыз, батырлар жыры т.б. фольклорлық үлгілер енген. Фольклорлық мұралар ел аузынан айтылуынша дәл жазылмай, сюжеті ғана алынып, орыс тіліне қысқаша аударып басқан. Г.Потанин ертекті, тарихи жырларды, аңыздарды, батырлар жырын, жеке ақындар шығармаларын жанрларға жүйелемей-ақ, бәрін аралас бастырған.

Жинақта енген мәтіндер түгелімен қажетті ғылыми деректермен қамтамасыз етілген, мәтін варианттары көрсетіліп, әр мәтінге түсініктеме берілген. Жазылып алынған әр мәтінге

ғылыми сипаттама беру дәстүрі сол кездегі орыс фольклористикасының өзінде сирек кездесетін еді. Ғалымның мәтіндерге берген түсініктемелері өз заманындағы ғылым үшін өте қажет болды және бүгінгі күнге дейін маңызын жойған жоқ. Зерттеуші фольклорлық шығармаларды әлем халықтарының көне замандарының ізі, ел басынан текен елеулі замандардың куәсі, елеулі оқиғалардың шежіресі ретінде қарап, сол ұрғыдан бағалаған. Ол әрбір мәтінге, сюжетке әлем фольклорынан сәйкестік, ұқсас мотивтер мен кейіпкерлер іздеп салыстырып отырған. Г.Потанин түсініктемелерінің осы салыстырмалық сипаты қазіргі фольклортану ғылымында кеңінен қолданылып жүр [11, 18].

Г.Н.Потанин ауыз әдебиеті үлгілерін жалғыз жинамай, қасына халық мұрасын сүйетін адамдарды тартып, соардың көмегімен өте көп материал жинады. Ол қазақ ауыз әдебиеті үлгілерін жинау ісін алғашқы ұйымдастырушылардың да бірі болды. Ғалым қазақ халық жинаудың екі бағдарламасын жасап, «Дала уалаяты газетінде» жариялады [12].

Г.Н. Потаниннің үлкен ыждаһатпен зерттеген нәрсесі Едігеге байланысты шығармалар. Ол Едіге туралы аңыздарды талдай отырып, оларға байланысты шығармалар сюжетінің өте ертеден келе жатқанын Потанин Библиядағы билік жайындағы сюжет негізінде дәлелдейді. Мәселен, Едіге бидің бота мен інген туралы билігі – Библиядағы Соломонның екі әйелдің бір балаға таласын шешкен мысалмен бірдей екенін анықтап, Едіге туралы аңыздардың түркілер арасында ертеден, исламға дейін, яғни Библияға еш тәуелсіз және тарихи Едігеден көп заман бұрын пайда болған деген пікір айтады [13, 10].

Г.Н. Потанин өзі жинап, зерттеген «Тюркская сказка об Идыге» деген аңыз-ертегіні 1897 жылы «Живая старина» атты журналда жариялады.

Түркі тілдес халықтардың ауыз әдебиеті үлгілерін ыждағаттылықпен жинап, кезінде көп том етіп шығарған академик В.В.Радлов та Едіге тақырыбына ерекше көңіл бөлген.

В.В.Радлов (1837-1918) болды. Ұлты – неміс, Германияның Берлин қаласында дүниеге келген.

Берлин университетін бітіргеннен кейін болашақ ғалым Ресейге келеді. Ұзамай, тіл үйрену мақсатымен Алтай өңіріне барып, оқытушылық қызмет атқарады. Осы уақыттан бастап түркі халықтарының ауыз әдебиетін зерттеумен белсене шұғылданады. В.В.Радлов әртүрлі ғылыми сипаттағы экспедицияларға қатысып, фольклорлық үлгілерді ұқыпты түрде жинап, қағазға түсіреді. Ертегілердің мол үлгілері В.В.Радлов жинағында басылды [14, 63-68; 84-115]. Радлов бұл материалдарды Қазақстанның шығыс аймағынан, әсіресе, Семей, Сергиопол, Қапал, Верный, Бұхтарма өзенінің маңынан жинаған және соның бәрін қарапайым халық аузынан жазып алған.

В.В. Радлов өз жинағына енгізген ертегілерді «Батыр ертегі», «Ертек» деп екі жікке бөліп, батыр ертегі құрамына «Қан Шенетей», «Еркем айдар» ертегілерін жатқызған. В.В.Радлов қазақ ауыз әдебиеті мұраларына тән сөз мәнерін, сөйлем құрылысын сақтай, дәл жазып алуға тырысқан. Демек, фольклорға тән ауызекі сөйлеу стилінің үлгісі сақталған. Ал бұл ғылым үшін аса маңызды шарт болып саналады [11, 15]. Ғалымның қазақ халық мұраларының мәтінін осыншалықты әрі дәл, әрі көркемдік әсеріне нұсқан келтірмей жазып алуы – оның халық мұрасына деген асқан ықыласы мен сүйіспеншілігі. Мұны кезінде М.О.Әуезов те атап көрсеткен [15, 226].

Қазақ халық мұраларының В.В.Радлов жинап, «Нұсқалардың» 3-томда жариялаған шығармалары қазақ фольклорын зерттеушілердің зор ілтипатына ие болды. «Нұсқалар...» өткен ғасыр үшін ғана емес, түркі тілі мен фольклорын танып-білудегі ең түбірлі деректеме болып отыр [16,19]. Ал М.П. Мелиоранский өзінің «Краткая грамматика казак-киргизского языка» (Ч.1. Фонетика и этимология. – Спб., 1894) деген еңбегін осы «Нұсқалар...» материалын пайдалана отырып жазған [7].

Ол 1866-1872 жылдар арасында Барабы, Омбы татарларынан үш, телеуіттерден бір нұсқа жазып алған. Сонымен қатар, ғалым 1896 жылы Қырымның далалық өңірінде тұратын ноғайдан тағы да төрт нұсқа тапқан. Барабы жазбасы мен Қырым нұсқасын өзінің «Образцы народной литературы северных тюркских племен» кітабында жариялаған [14]. Ал барабы

татарларынан жазып алынған нұсқа 2004 жылы «Татар эпосы. Дастаннар» деген кітапта қайта басылым көрді.

Бұл нұсқада Едігені сәби кезінде бір бақташы шалдың тауып алып етегінің қонышына салып үйіне әкелуі, содан баланың Едіге атануы; Едігенің бала кезінде өз қатарластары арасында «би» атануы, бала бидің Тоқтамыс ханға шағым айтып барған кісіге төрелігі, тоқтамыс ханға қызмет етуі, арадағы араздық сияқты әңгімелері айтылады да әрі қарай басқа нұсқаларға ұқсап кетеді.

Едіге жайындағы тағы бір қызық мәтін И.Н.Березин жариялаған «Рассказ о Тохтамыш хане» деген нұсқа. И.Н.Березин (1818-1895) ғылыми мақсатпен Иран, Түркия, Закавказ бойы, Дағыстан елдерін аралап қайтқан соң Қазан университетінің профессоры қызметінде жүріп көптеген шығыс халқының тарихына, филологиясы мен археологиясына арналған еңбектермен шұғылданады. 1849-1852 жылдары ол «Шығыс тарихшыларының кітапханасы» атты жинақ шығарады. Бұған Рашид-ад-Дин, Шайбани, Жалаири, Әбілғазы еңбектерінің орысша аудармалары енеді.

И.Н. Березиннің филология саласындағы еңбектері түркі халықтарының ауыз әдебиеті мен түрік диалектісін зерттеуге арналған.

Ғалым бұл нұсқаны 1890 жылы өзінің «Турецкая хрестоматия» деген кітабының 3-томында жариялаған. И.Н.Березин бұл шығарма түркмен халқының туындысы болу керек деген болжам айтады. «Қобыланды», «Едіге» сияқты бірқатар таңдаулы қазақ эпостарын зерттеп, жариялауға еңбек сіңірген ғалым О.Нұрмағанбетова Березиннің шығарманы түркемен туындысы болу керек деген болжамына былай дәлел келтіріп: «И.Н. Березин мұны түркімен халқының туындысы деп болжайтын сияқты. Бірақ, оқып мазмұнына көңіл аударғанда ол түркімен емес, қазақ халқының төл шығармасы екеніне күдік қалмайды. Және Едіге жайындағы басқа нұсқалармен мағынасы бірдей. Бір оқығанда сөз мағынасын ұғыну қиын, өте түсініксіз. Я орысша, я қазақша, я татарша емес. Березин Илья Николаевич айтушыдан қалай естісе, солай жазған болу керек. Оның үстіне сөздерді түсінбеген күйінде түсірген»,— деп нұсқаны толық оқып шығып, әрбір сөзді ажыратып оқып, зерттеп, туындының қазақ халқының шығармасы екенін анықтайды [17, 360] және көпшілік оқырманға да қызықты болар деген мақсатпен «Едіге батыр» (1999) кітабының қосымша тарауында жариялайды.

Эпостың нұсқалары мен версиялары әңгіме болғанда «Сказание и сказы киргиз» деген кітаптағы 1915 жылы Алексей Белослюдов жариялаған «Едиге би и Тохтамыш» деп аталатын қара сөзбен жазылған нұсқаны айта кеткен жөн.

А.Н. Белослюдов (1887-1939) – педагог, қазақ фольклорын жинаушы, этнограф. Семей қаласындағы гимназияда оқыған (1906), 1908 жылдан бастап өлке тарихы мен мәдениетін зерттеумен айналысқан Осы саладағы еңбектері ескеріліп, Орыс география қоғамы Батыс Сібір бөлімінің Семей бөлімшесіне мүшелікке қабылданған. 1913-14 жылдары Бұқтармада мұғалім бола жүріп, Алтай өңіріндегі қазақ ертегілерін, жырларын, этнографиялық материалдар жинайды.

1915 жылы «Сібір студенті» журналына «Қазақ поэзиясы туралы» деген мақала жазып, онда Шөже, Орынбай, Арыстан, Біржан, Сара және өзге де қазақ ақындары шығармаларына қысқаша сипаттама берген. Ағаларымен бірге Семейде этнография музейін ашуға қатысады. Оның музейге тапсырған кейбір экспонаттары қазір де сақтаулы. Сонымен қатар ол Абай шығармаларын орыс тіліне аудару мәселесін көтереді. 1914 жылы 10 наурызда Томбы қаласындағы ағасы Николайға Құнанбаев өлеңдері туралы «Сібір студентімен» келісіп қой, қырғыз поэзиясы туралы кішкентай мақала жазып, соған қосып жібер» деп хат жазған. 1915 жылы Г.Н.Потанинге жазған хатында Семейде қазақ жастарының үйірмесі ұйымдасқанын, олардың халық фольклоры мен этнографиясын жинау ісімен шұғылданытынын, өзінің бірінші кезекте Абай Құнанбаев шығармаларын орысшаға аударуды міндетіне алып отырғандығын айтады.

А.Н. Белослюдов Қаныш Сәтбаевпен де жақын таныс болған. Затаевичпен бірге ел аралап, өлеңдер, әңгіме, жырлар жинасқан [18, 274].

Аталған шығарма мазмұны Едіге туралы жырлармен ұқсас болғанымен, шығарма экспозициясы мен шешімінде айырмашылықтар бар.

1903 жылы И.А. Беляев Қарақалпақстанда «Едіге төре» жырын жазып алады. Орысша аудармасымен қоса, бұл нұсқа 1917 жылы Ашхабадта басылып шықты. (мақаланың жалғасы бар.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Валиханов Ч.Ч. Собр. Соч. I-том – Алма-Ата, 1961.
- 2 Валиханов Ч.Ч. Собр. соч. – СПб., 1904
- 3 Ер Едіге (араб әрпімен жазылған). Жинаған – Қаныш – Москва: Кеңес Одағындағы елдердің кіндік баспасы. 1927; Ер Едіге // Батырлар жырының жинағы. (латын әрпінде) Жинаған – Сәдуақас Сейфуллаұлы. Екінші жинақ. Қазақстан баспасы, 1933; Едіге // Батырлар. – Алматы – ҚКӘБ, 1939.
- 4 Едіге батыр. // Батырлар жыры. 5-том – Алматы, 1989.
- 5 Мағауин Е. Едіге – халық эпосы. – Алматы: Айқап. 1993; Әуесбаева П. Қазақ фольклорындағы әңгіме жанры. – Алматы: Ғылым, 2001.
- 6 Едіге батыр. – Алматы, 1996; 1999.
- 7 Қазақ фольклорының тарихы. – Алматы, 1988.
- 8 Chodzko A. Specimens of the Populer of Persia. – London. 1842.
- 9 Семенов Н.А. Туземцы Северо-Восточного Кавказа – СПб., 1895.
- 10 Осмонов М. «Ногайские и кумыкские тексты». – СПб., 1883.
- 11 Фольклорлық мұралар: жиналу, жариялану тарихы. – Алматы, 2014.
- 12 Дала уаялаты газеті. № 29, 1894.
- 13 Потанин Г.Н. Саго о солломоне // Восточные материалы к вопросу о происхождении Саги. – Томск, 1912.
- 14 Радлов В.В. Образцы... ч.3. – СПб., 1870.
- 15 Әуезов М. Әр жылдар ойлары. – Алматы, 1959.
- 16 Сильченко М.С. В.В. Радлов изучение тюркского фольклора. – М-Л, 1971.
- 17 Едіге батыр. – Алматы, 1999.
- 18 Қазақстан. Ұлттық энциклопедия. 3-том. – Алматы, 1999.

Один из жанров нашего национального фольклора с богатейшим содержанием – это героический эпос. Среди них остановимся на эпосе «Едиге батыр». Он является одним из древнейших казахских высокохудожественных героических эпосов, дошедших до наших дней. Сюжетной основой которой является воспевание народного единства, народного героизма. В качестве объекта исследования нашего труда анализируется история собирания эпоса «Едиге батыр» до Советского периода⁷

One of the genres of our national folklore which has rich content - is a heroic epic. We will focus on the epic "edyge batyr". It is one of the oldest and highly artistic Kazakh heroic epics that have survived to the present day. The plot basis of it is chanting of national unity, people's heroism. Research object of our study is the analysis of the history of "edyge Batyr" epos bebate Sovet Unijon.

G.B. Almabayeva, Y.O. Artykova
 Al-Farabi KazNU
 Almaty, Kazakhstan
 almabayeva.g@gmail.com

USING PROVERBS IN TEACHING ENGLISH

Proverbs belong to the traditional verbal folklore genres and the wisdom of proverbs has been guidance for people worldwide in their social interaction throughout the ages. Proverbs are concise, easy to remember and useful in every situation in life due to their content of everyday experiences. A proverb is usually recognised by the fixed, often short form and is therefore quite easy to memorise. Proverbs are an important tool for effective communication and for the comprehension of different spoken and written discourses. The person who does not acquire competence in using proverbs will be limited in conversation, will have difficulty comprehending a wide variety of printed matter, radio, television, songs etc., and will not understand proverb parodies which presuppose a familiarity with a stock proverb.

Work with proverbs and sayings at the lessons not only helps to diversify educational process and to make it brighter and interesting. Moreover it helps to solve a number of very important educational problems: proverbs in the classroom can improve students' learning experiences, their language skills, and their understanding of themselves and the world.

Key words: proverbs, sayings, authentic material, classroom activities, language teaching culture.

The place of proverbs, sayings familiar quotations with respect to set expressions is a controversial issue. A proverb is a short familiar epigrammatic saying expressing popular wisdom, a truth or a moral lesson in a concise and imaginative way. Proverbs have much in common with set expressions, because their lexical components are also constant, their meaning is traditional and mostly figurative, and they are introduced into speech ready-made. That is why some scholars following V.V. Vinogradov think proverbs must be studied together with phraseological units. Other like J. Casares and N.N. Amosova think that unless they regularly form parts of other sentences it is erroneous to include them into the system of language, because they are independent units of communication. N.N. Amosova even thinks that there is no more reason to consider them as part of phraseology than, for instance, riddles and children's counts. This standpoint is hardly acceptable especially if we do not agree with the narrow limits of phraseology offered by this author. Riddles and counts are not as a rule included into utterances in the process of communication, whereas proverbs are. Whether they are included into an utterance as independent sentences or as part of sentences is immaterial. If we follow that line of reasoning, we shall have to exclude all interjections such as Hang it (all)! Because they are also syntactically independent. As to the argument that in many proverbs the meaning of component parts does not show any specific changes when compared to the meaning of the same words in free combinations, it must be pointed out that in this respect they do not differ from very many set expressions, especially those which are emotionally neutral.

Another reason why proverbs must be taken into consideration together with set expressions is that they often form the basis of set expressions. E.g. the last straw breaks the camel's back : : the last straw: a drawing man will clutch at a straw : : clutch at a straw: it is useless to lock the stable door when the steed is stolen : : lock the stable door 'to take precautions when the accident they are meant to prevent has already happened'.

Both set expressions and proverbs are sometimes split and changed for humorous purposes. As in the following quotation where the proverb All is not gold that glitters combines with an allusion to the set expression golden age, e.g. It will be an age not perhaps of gold. But at least of glitter. Compare also the following. Somewhat daring compliment meant to shock the sense of bourgeois propriety:

But I laughed and said, “Don’t you worry, Professor, I’m not pulling her ladyship’s leg. I wouldn’t do such a thing. I have too much respect for that charming limb.” (Cary) Sometimes the speaker notices the lack of logic in a set expressions and checks himself, as in the following: Holly terror, she is – least not so holly, I suppose, but a terror all right (Rattigan).

Taking a familiar group of words: A living dog is better than a dead lion (from the Bible) and turning it around, a fellow critic once said that Hazlitt was unable to appreciate a writer tell he was dead – that Hazlitt thought a dead dog ass better than a living lion. A. Huxley is very fond of stylistical, mostly grotesque, effects achieved in this way. So, for example, paraphrasing the set expressions marry into money he says about one of his characters, who prided herself on her conversation, that she had married into conversation.

Lexicology does not deal more fully with the peculiarities of proverbs: created in folklore, they are studied by folklorist, but in treating units introduced into the act of communication ready-made we cannot avoid touching upon them too [1, 179].

The proverbs and sayings of a people are like human beings: they are born, and live, and die, and preserve for future generations the vital and poetical treasury of the linguistic creation of the people. Without them our language would be as tasteless as rainwater.

There are hundreds and hundreds of proverbs in modern English (and of course in other languages) but a few common examples include:

An apple a day, keeps the doctor away.

Honesty is the best policy.

Two wrongs don’t make a right.

Better late than never.

Many proverbs also contain metaphors. Proverbs often have multiple meanings and are therefore dependent on context and should be analysed in whatever context they are found [2, 3]. Other proverbial features concern style. Arora has defined certain stylistic features that are applicable on proverbs. These include phonic markers such as alliteration, rhyme and meter, e.g. Practice makes perfect; A little pot is soon hot, semantic markers such as parallelism, irony, paradox, e.g. Easy come, easy go; The longest way around is the shortest way home, and lexical markers like archaic words [3, 5].

The traditional function of proverbs is didactic, as they contain “wisdom, truth, morals and traditional views” [4, 215].

Proverbs are basically conversational, but occur commonly in both spoken and written communication, e.g. lectures, newspapers, speeches, books, fables and poetry. Proverbs are used in a wide range of situations and according to Mieder there are no limits to the use of the proverb. They can be used to:

“strengthen our arguments, express certain generalizations, influence or manipulate other people, rationalize our own shortcomings, question certain behavioral patterns, satirize social ills, poke fun at ridiculous situations” [5, 11]

“advise, console, inspire, comment on events, interpret behavior and foster attitudes, such as optimism, pessimism and humility” [6, 368].

Durbin Rowland points at some arguments pro the use of proverbs in language studying. Rowland says that proverbs “stick in the mind”, “build up vocabulary”, “illustrate admirably the phraseology and idiomatic expressions of the foreign tongue”, “contribute gradually to a surer feeling for the foreign tongue” and proverbs “consume very little time” [7, 89].

Joseph Raymond states his arguments for proverbs as a teaching device. Proverbs are not only melodic and witty, possessed with rhythm and imagery; proverbs also reflect “patterns of thought” [8; 522]. As proverbs are universal, there are analogous proverbs in different nations that have related cultural patterns. Proverbs are therefore useful in the students’ discussions of cultural ideas when they compare the proverbs’ equivalents in different languages. Raymond exhorts: “Let each student seek and discover meanings, beauty or wit or culture in his own manner by suggestion and inference in accordance with his background” [8, 523].

Throughout last decades of English language teaching, a recurring issue has been how to include culture into foreign language teaching as language and culture are interwoven and communication across cultures cannot be successful without being culturally aware of the target language community. Thus teaching a foreign language cannot be successful without developing learner's cultural awareness. One possible approach suggested by experts [9; 10; 11] is making use of authentic texts.

Authentic materials provide effective resources for teaching a foreign language as they offer the opportunity to expose learners to texts produced for real life and out-of classroom context.

By authentic materials we understand texts with "real" language, produced by real speakers or written for a real audience and designed to convey a real message of some sort.

If teachers use authentic texts sensibly they provide learners with secure bridges into the real world of language and culture. In other words one way how it is possible to reach communicative goals in teaching and learning languages is to base classroom activities on authentic texts as often as possible. Thus an insight into culture through understanding of mentality and habits of neighbor countries is nowadays seen as part of communicative competence.

Proverbs and sayings as examples of authentic texts

Authentic texts always bring the target language culture into the classroom and give learners insights into behavior of people in the foreign culture in an increasingly unified and multicultural society. So by communicative competence in this context we do not understand a culture element of factual information (facts about literature, art, history etc.) but its widened aspect of how people think, react, behave, what their priorities are, habits, norm and so on.

There exist many examples of authentic texts that can be successfully used in the lesson e.g. newspaper articles, short stories, poems, restaurant menus, advertisements, various leaflets, brochures, tickets, announcements, manuals etc.

In this article I want to focus on, let's say, one of the shortest examples of authentic texts – proverbs and sayings. They are authentic texts and though their vocabulary and grammar are not simplified for learner's level, they are more or less accessible for classroom use; they are usually very short and use simple language. Another characteristic is an ability to focus on a specific instance of culture and "common sense" in the form of pieces of advice.

What applies to authentic texts in general is appropriate to proverbs and sayings too and there are a number of positive reasons for an inclusion of them in the lesson plans:

- meaning has priority over language
- has its specific length
- learners are more or less familiar with the text type from their mother tongue/culture
- learners can easily predict kind of information it contains
- it brings reality and culture into the classroom
- it can be used as a springboard for other useful and interesting activities such as role play, project, discussion games and so on.

Typical stylistic features of proverbs are alliteration, parallelism, rhyme and ellipsis (Arora, 1984) which can cause initial misunderstanding. However the teacher can benefit from "negative" features as learners cannot often understand the main message of it at first sight mostly in cases when the English proverb contains words which are not used for the same message in the Slovak equivalent. Here the way how the teacher works with it is more important than the content of the text.

Classroom tasks

Begin by showing your students the following list of inspirational sayings in English to discuss in pairs. Below you'll find an explanation you can provide to your students for each proverb.

- Many Hands Make Light Work.

Ask your students to give you an example of a difficult task. Towing a car, lifting a couch, and moving a lot of groceries are some examples of hard work. Have your students guess what they believe this sentence means before explaining to them that this proverb means that the more people you have helping, the easier it is.

- Don't Count Your Chickens Before They're Hatched.

What does counting chickens have to do with anything? People who raise chickens need to know how many chickens they are going to have. They count the eggs that their chickens lay and guess how many chickens they will have. This phrase simply means that you don't know how much you are going to earn, until you've earned it.

- An Apple a Day Keeps the Doctor Away.

Ask your ESL students if they think doctors hate apples, or if apples make doctors run away in fear. They will hopefully say, no. Explain to them that this quote simply means that eating an apple is good for your health, which means you will be healthy and won't have a reason to go see the doctor.

- Actions Speak Louder Than Words.

How do actions speak? I thought words were spoken. They are! This inspirational quote simply means that doing something is more effective than simply saying something.

- You Are Never Too Old to Learn.

This popular quote is often used when older folks are feeling frustrated about learning something new. It simply means that age doesn't stop you from learning.

- A Stumble May Prevent a Fall.

When people make mistakes, they are often sad because they feel like they aren't good enough. This inspirational quote means that making a small mistake can sometimes be good, so that you avoid a larger one.

- Education Costs Money, But Then So Does Ignorance.

This wonderful quote reminds people that getting an education can be expensive, but the lessons you learn from it can stop you from making silly mistakes and losing a lot of money.

- Absence Makes the Heart Grow Fonder.

This final quote deals with the space between people in a relationship. It means that the time you spend away from another makes you love them even more.

To conclude, carefully chosen proverbs can be used with learners from pre- intermediate level up. Proverbs and sayings whose content relates to cultural development and awareness have potential to become a useful motivational device. In general, proverbs and sayings bring motivation through a context. Nevertheless in using this specific type of the text it should be also the teacher who strengthens motivation through approaches and tasks.

Being an efficient user of a foreign language requires not only the ability to receive and produce the message in the foreign language but also being culturally aware.

References

- 1 Arnold I.V. The English Word. – Moscow, 1986
- 2 Mieder, Wolfgang. Proverbs - A Handbook. Westport, CT; Greenwood Press, 2004
- 3 Arora, Shirley L. The perception of proverbiality. In Wolfgang Mieder (Ed.) *Use Words. Essays on the Proverb.* – New York: Garland Publishing Inc., 1994
- 4 Obelkevich, James. Proverbs and social history. In Wolfgang Mieder (Ed.), *Wise Words. Essays on the Proverb.* – New York: Garland Publishing Inc., 1994.
- 5 Mieder, Wolfgang. *Proverbs Are Never Out of Season. Popular Wisdom in the Modern Age.* – New York: Oxford University Press, 1993.
- 6 Nippold, Marilyn A., and Uhden, Linda D., and Schwarz, Ilsa E. Proverb explanation through the lifespan: A developmental study of adolescents and adults. In Wolfgang Mieder (Ed.), *Cognition, Comprehension and Communication.* – Hohengehren: Schneider-Verlag., 2003.
- 7 Rowland, Durbin. The use of proverbs in beginners' classes in the modern languages. *Modern Language Journal* 11, 1926.
- 8 Raymond, Joseph. Proverbs and language teaching. *Modern Language Journal* 32, 1948.
- 9 Grundy, P.: *Newspapers.* Oxford University Press. – Oxford, 1994
- 10 Dornyei, Z. *Teaching and researching Motivation.* – Harlow, 2001.
- 11 Sowden, C. Culture and the good teacher in the English Language Classroom. In *ELT Journal*, 2007

Пословицы и поговорки – это меткие выражения, созданные народом и заимствованные из литературных произведений, в короткой форме выражающие мудрые мысли. Обычно пословицы и поговорки состоят из двух рифмующихся частей. Они имеют прямой и переносный смысл, являющейся моралью. На уроках иностранного языка пословицы и поговорки могут использоваться не только с целью их запоминания и правильного толкования или употребления в речи, но и как средство развития и контроля целого комплекса коммуникативных навыков и умений: лексических и грамматических, говорения и письма, чтения и аудирования. Использование пословиц и поговорок способствует повышению мотивации учащегося на изучение и освоение нового материала, а также дает возможность применить свои знания в различных ситуациях общения. Одним из значительных результатов применения данной модели в преподавании иностранных языков является интерес учащихся. Пословицы и поговорки позволяют в игровой форме тренировать грамматический материал и лексику, дают возможность проникнуть в другую языковую модель и тем самым расширить рамки нашего собственного образа мышления и подготовиться к общению с представителями не только своей, но и другой культуры.

Мақал-мәтелдер – талай замандар бойы қалыптасып ұрпақтан ұрпаққа ауысып келген халықтық мұра, асқан шеберлікпен жасалған сөз өрнегі. Мақал-мәтелдерден халықтың ақыл - ой, даналығы мен тапқырлығын көреміз. Олар – келелі ой, кең мазмұнды бір-ақ ауыз сөзбен айтып, қорытынды жасаудың тамаша үлгісі. Мақал-мәтелдер әрі ықшам, әрі көркем түрде жасалып, терең ой, кең мазмұнды қамтиды. Мақал-мәтелдер шетел тілін оқыту барысында тек қана жаттау және мағынасын ашу үшін ғана емес, сондай-ақ, лексикалық және грамматикалық, сөйлесім және жазылым, оқылым және тыңдалымнан тұратын коммуникативтік дағдылар жиынтығын дамыту және бақылау құралы ретінде де қолданылады. Мақал-мәтелдерді қолдану тіл үйренушінің жаңа материалды оқып білуіне деген қызығушылығын арттырып, түрлі жағдаяттарда қолдануға мүмкіндік туғызады. Мақал-мәтелдерді ойын түрінде грамматикалық және лексикалық материалды жаттықтыруға қолданылып, өзге елдің тілдік моделімен танысуға мүмкіндік бере отырып, ойлау қабілетімізді жетілдіреді, өзіміздің ғана емес өзге мәдениет өкілдерімен де қарым-қатынас орнатуға көмектеседі.

ӘОЖ 82.342

М.Р. Балтымова
Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті
Ақтөбе, Қазақстан
mbr76@mail.ru

АЙТЫС ПЕН АРАЛАС ЖАНРЛАРДЫҢ ТАРИХИ РОМАНДАРДАҒЫ КӨРКЕМДІК ҚЫЗМЕТІ

Мақалада фольклорлық жанрлардың прозалық шығармадағы көркемдік қызметі талданады. Көрнекті жазушы Ілияс Есенберлиннің "Көшпенділер", "Алтын Орда" тарихи трилогияларының материалында жазушының ауыз әдебиеті үлгілерінің көмегімен тарихи деректі көркемдікпен жеткізу шеберлігі зерделенеді. Трилогиялардағы айтыс үлгілері мен толғаулардың тарихи шындықтың көркемдік шешімін табудағы қызметі көрсетілген. Тарихи деректерді бейнелеудегі қызметі арқылы фольклорлық жанрлардың тарихилық сипаты айқындалады. Айтыс үлгілері мен толғау жырларының Асан Қайғы, Әз Жәнібек хан, Ер Едіге сынды тарихи тұлғаларға қатысты жырлануы тарихи деректердің ауыз әдебиеті үлгілері арқылы гасырлар бойы жалғасып келе жатқанына дәлел болады.

Кілт сөздері: фольклор, айтыс, толғау, тарихи роман, аралас жанрлар.

Қазақ халқының айтыс өнері – импровизаторлық үлгідегі жыр маржандарының тізбегі. Тумысынан дала романтикасына бойлап өскен халқымыз сөзге шешен, ойға жүйрік, сергек жаратылған. Айтыс өнері арқылы халықтың небір шешендері өздерін шаршы топта танытып, нағыз ділмарлары халық еркесіне айналған. Бұл ретте халық арасында кең таралған «Біржан – Сара» айтысы арқылы айтыскер ақындардың бірін-бірі іздеп жүріп те айтысқан мысалдарын білеміз.

Айтыс өнері туралы құнды пікір айтқан белгілі ғалым Р.Бердібай: «Қазақтың ауыз әдебиетіндегі мейлінше шыншыл, жан-жақты жетілген жанрлардың бірі – айтыс болатын. Айтыс үлгілерінде драманың анық элементтері бар екендігін, зерттеушілер көптен бері байқаған. Ал айтыс формасын прозада, романда қолдану жөнінде Ілияс Есенберлин тапқырлық жасағанын көреміз» [1, 105]. Мұның өзі іздей білсе, ауыз әдебиетіміздің түрлі жанрларының мүмкіндіктері жазба әдебиетіміздің бейнелеу құралдарын байыта алатындықты аңғартады. Айтыс үлгілері көрнекті жазушы І.Есенберлиннің "Көшпенділер" және "Алтын Орда" тарихи трилогияларында тарихи оқиғаларды бейнелеу қызметінде көркемдікпен қолданылған.

Айтыс өнерінің арғы тегі мен дамуын зерттеуші ғалым М.Жармұхамедұлы: «Айтыс – уәж, дәлелге құрылған екі қарсыластың ақындық сөз сайысы, өнер бәсекесі», – дей келіп, айтыс ақынды ақын деп танытатын өнер мектебі деп атайды [2, 5]. Халқымыз ел есінде ерекше орын алған айтыс үлгілерін ұрпақтан ұрпаққа жеткізіп отырған.

«Алмас қылыш» романында айтыстың ерекше бір түрі туралы айтылады. Әбілқайыр хан сүйікті ұлы Маңғыт әйелінен туған тұңғышы Шах-Будақтың өлгеніне бір жыл толғанда ас бермекші. Ас беру – жерлеу емес, Дәшті Қыпшақ елінің дәстүрі бойынша үлкен той. Асқа Дәшті қыпшақ пен Мауереннахрдың игі жақсылары қатысады, сайысқа атақты батырлары түспек. Бұл астың тағы бір ерекшелігі Қыпшақтың от ауызды, орақ тісті қарға бойлы Қазтуған жырауы мен Арғынның ақсаңдақ жүйрігі, сексеннен асып кеткен Ақжол бидің әкесі Қотан жырау айтысады. Төрешіге Үйсін Майқы бидің алтыншы буыны ұлы сыншы, халық ардагері, жүзден асып кеткен Асан қайғының өзі келмекші. Осы кезеңді жазушы былай суреттейді: «...бәрі аяқталып, бүгін астың ең қызығы, талай жан өкінер, талай бидің намысқа шауып қабырғасы сөгілер жыраулар айтысы басталған. Айтыс төрешісі жүзден асқан ұлы жырау Асан қайғы. Ол бұл жолы Желмаясымен Көкше теңіз тұсын шолып келген-ді.

– Асан ата, Көкше теңіз маңы қандай жер екен? Сайын ордасын көшіруге жарар ма? – деген Әбілқайыр ханның сөзіне Асан қайғы:

– Қақ үстін жайлау етем десе ханның еркі ғой. Ал мен көрген Көкше теңіз маңы:

Тас табаны төрт елі,

Атан жүрер жер екен,

Төсегінен түңілген

Адам жүрер жер екен, – деп жауап берген.

Осы Асан Қайғы айтыс төрешісі. Төреші боларында ол Әбілқайыр ханға:

– Атамыз Майқы биден бері бәйге хан ордасын кім асыра мақтай алса соған беріліп келетін-ді. Бұл жолы ата жолын бұзбақпын. Егер соған көнсен, төреші боламын, – деген.

Бүкіл ел-жұрты ардақтаған Асан өтінішіне хан да қарсы келе алмаған.

– Құп, айтқаныңыз болсын, – деген Әбілқайыр.

Асан айтыс тәртібін өзінше құрған. Бас бәйге кім де кім жауға қарсы елдің ерлігін дұрыс айтып бере алса, соған беріледі. Орта бәйге өз руының жер-суын қорғаудағы істерін дұрыс суреттеп берген адамға тапсырылады. Ал ақ бәйгеге Дәшті Қыпшақ елінің болашағын кім дұрыс болжай алса, сол ие... Және жеңіс тәртібі де өзгеше. Бір жырау өзінің ру ерлігін паш етсе, қарсы жырау сол рудың айтылған ерлігінің кемшілігін, қатесін дат етеді. Қайсысының жыры жұрт көкейіне қонар болса, сол жеңді деп саналмақ. Шыңғыс ұрпақтарын мадақтайтын айтысқа да осы шарт. Бұл шарт үшінші айтыста да қолданылмақ: бір жыраудың болжауын екінші жырау сынауы керек. Егер сынап алмаса, жеңілген болып саналады.

Бас бәйгеге Қыпшақтың ұлы жырауы Қазтуған мен Арғынның ақиығы Сыпыра жыраудың ұрапағы Қотан тайшы түспек болды.

Қазтуған тапал, тоқты жілігінің қорғасын құйған асығындай шымыр адам. Сондықтан да оны халық «қарға бойлы Қазтуған» деп атап кеткен. Бір тайпы елдің батыры және жырауы. Әбілқайыр тұсында қазақ, ноғай қауымдары аралас-құралас көшіп жүрген. Хандар тұтасқан өшпенділікке қарамастан, тұтас бір рудың, не бір тайпы елдің бүгін ноғай құрамында болып, ертеңіне қазақ жағына шығып кетуі әдеттегі жәйт саналған.

Әйтсе де, екі ел арасындағы жанжал кейде үлкен ұрысқа айналып, бір жағы ата мекен қонысын тастап кететін кезеңдері де болған. Осындай бір айқаста Қыпшақ жағы жеңіліп, Ноғайлы дәуірінің жырауы атанған Қазтуған:

Салп-салпыншақ анау үш өзен
Салауалы менің ордам қонған жер,
Жабағылы жас тайлақ
Жардай атан болған жер,
Жатып қалған бір тоқты

Жайылып мың қол болған жер, – деп басталатын атақты Еділмен қоштасу толғауын айтқан. Осы Қазтуған Қыпшақ руының ерлігін мадақтап, байлығын мақтамақ.

Бұнымен айтысатын ақын: «Ер Тарғын» қиссасында «бұл – өз өмірінде толғау айтып тоғыз ханды түзеткен кісі» деп келетін, бүкіл қазақтың қамын ойлап өткен Сыпыра жыраудың ұрпағы Арғынның ардагері сексеннен асқан қарт Қотан.

Хан ордасының алдына кілең би, батырлар алқа-қотан отырғаннан кейін Асан Қайғы айтысты бастады. Ол алдымен өзі іштегі күйігін сыртқа шығара ел-жұртының қамын сөз етіп біраз толғау айтты. Халыққа тарап кеткен:

Таза мінсіз асыл тас,
Су түбінде жатады.
Таза мінсіз асыл сөз,
Ой түбінде жатады.
Су түбінде жатқан тас,
Жел толқытса шығады.
Ой түбінде жатқан сөз

Шер толқытса шығады», – деп басталатын ұлы толғауын да осы жолы айтқан-ды. Бір бунап, бір босатқан науқастай, бойын қысқан жырын бітіріп барып «уф» деп демін алды. Содан кейін барып жыраулардың мына отырған қауымға өз руларының қайдан шыққанын, аттары неден алынғанын таныстырып өтуін бұйырды.

Қазтуған жырау безілдеген домбырасымен, ал Қотан тайшы ботасы өлген інгендей боздаған кәрі қобызымен Қыпшақ руы мен Арғын руының жетістіктерін, жеңістерін, ерліктерін елге паш етті.

...Ойға шомып кеткен Асан Қайғы енді басын көтерді:

– Бейбітшілік әрқашан халықтың көкейтесті мұраты, сен сол халық мұратын көксеп отырсың, Қотан жырау, – деді. – Бас бәйге сенікі, – енді ол Қазтуғанға қарады, – елдің елдігін, ердің ерлігін мадақтау о да бір паш өнеге, бірақ ерлік ел шабуға бағышталса езгілікке айналады. Демек, Жейхүн өзеніндей тасыған жырың үшін ортан бәйгені саған ұсынар едім, от ауызды, орақ тілді Қазтуған жырау, бірақ ақылғөй Қотан қарт Қыпшақтың өзге елге еткен қиянатын бетіңе басып, тұсаған жылқыдай өрісінді кеңіттірмеді. Сол себептен әлі де айтылмаған жырың қалған іспеттес. Қыпшақ құр ғана басқа елдерді шауып қойған жоқ қой, өз елін қорғағандағы ерлігін естісек дер едім...» [3, 38-48].

Жазушы қазақ халқына белгілі жыраулар айтысы арқылы қазақ халқының іргелі Қыпшақ, Арғын руларының да ерліктерін паш етеді. Бұл жазушының тарихи шындықты жеткізудегі шығармашылық әдісі. Халық мұрасын жеткізу арқылы жазушы қазақ тарихындағы от ауызды, орақ тілді, көмейі бүлкілдеген көмекей әулиелерді толық сипаттай алған, сондықтан трилогия мазмұнында сол кезеңде өмір сүрген Асан Қайғы, Жиренше шешен бейнелері көркем суреттелген.

Асан Қайғы, негізінде, қазақ хандығын құрысқан және туған елі үшін қолайлы қоныс іздеген халық қамқоры ретінде, жер, ел және қоғам туралы болжамдар айтқан сәуегей философ

бейнесінде сипатталады. Асан Қайғының аса маңызды еңбегі – желмая мініп, жеті жыл жер дүниені кезіп, ел-жұртына жақсы қоныс іздепті. Халық арасында «Асанқайғы мен Әз Жәнібек» деген аңыз бар. Сол аңыздан алынған «Қырында киік жайлаған» деп басталатын үзіндіні жазушы «Алмас қылыш» романына енгізген. Мұның мазмұны бойынша халықты Оймауыт, Жем, Ойыл секілді шұрайлы жерлерге көшіруге кеңес берген Асан абыздың айтқанына қарамай, хандығының келешегін ойлаған Жәнібек бұл жолы да өз айтқанынан қайтпай, хандықты Асан Қайғы жайсыз деп сипаттаған Шу, Сарысу бойына қондырады. Ал "Алтын Орда" трилогиясында Асан Қайғының Жәнібек ханмен кездесуі көркем сипатталады. Бұл ретте абыз Асан Қайғы Жәнібекке Хан ордасын оңтайлы орналастыру туралы ойларын айтады: "Әрі-бері амандық сұрасып болғаннан кейін, Жәнібек қолындағы күміс кесесінен қымызды бір жұтып қойып Асанқайғы қартқа қарады.

- Қайта оралуыңызға қарағанда, Алтын Ордаға кіндік боларлайық қоныс тапқан тәріздісіз ғой, қария, - деді, - Еділден артық өзені, Сақыстаннан артық даласы бар ол қай жер екен?

- Алдыменен көрген өзендерімді айтайын, деді, Асанқайғы, - Шығысында ұзын аққан Ертісінді көрдім. Шіркіннің баласы тойдым деп қарап отырмас, қарным ашты деп жылап отырмас. Сиырдың мүйізі, доңыздың құлағы көрініп тұрған жер екен.

Сосын Асанқайғы кесесінен қымыздың бір ұрттап алып қайта сөйледі.

- Теріскейінде алты күнде ат семіртіп мінетін, көкпегінен қой көрінбей өретін Нұра барып құятын, жағасына мың сан жылқы сиятын, суы менен жары тең, жарлысы менен бары тең, кең аласы, көз жетпес боп көсілген, мал, адамы, тойынып-тойып есірген, көрікті өзен Есірді (Есіл өзенінің аңыз бойынша түпкі аты Есір екен - І.Е.) көрдім. Бірақ бұ да бізге, сірә, жер болмас. Орда тігіп қазақ онда ел болмас. Орманы жоқ, тауы жоқ, тек қызығар жауы көп. Айырылғандай күні бұрын шіркіннен, артыма қарап жаңылдым ойын-күлкіменен. Шыға алмадым шеңберінен жат ойдың, Есіл Есір, сенің атың Есір емес енді Есіл... Есіл деген өкінішті оған ат қойдым.

Жұрт бұрынғысынан да тына қалды.

- Күнгейінде тағы бір ұзын өзенің бар. Аты Сыр-Дария – деді Асанқайғы күбірлей сөйлеп. – Басы байтақ, аяғы тайпақ қоныс екен. Қаратауды жайласам, Сырдың бойын қыстасам, қоныс болу сонда ғана дұрыс екен деп ойлады. Бірақ бұ да Ордаңды тігуге келмейді екен.

- Неге? – деді Жәнібек. – Бұл тұсқа төніп тұрған қандай жау бар?

- Жау көп, - деді Асанқайғы. – Сенің атаң Шыңғыс хан да Дешті қыпшақ жеріне осы арадан кірген жоқ па? Ескендір Зұлхарнайын да арғы бабамыз сақ даласына да, осы Жейхун-Дариядан еңбек болған. Хунулар осы өзен даласын басып өткен. Жоқ, бұл өзен де Шығыс, Шығыс күнгей, Күнгей жауларыңа таяу жер...

- Сөйтіп, шығысымда да, күнгейімде де, теріскейімде де біз Орда тұрғызар өзенді жер жоқ екен ғой, - деді Жәнібек күлімсіреп. – Онда осы Сарай-Беркеде қала береміз де...

- Еділ, Жайық тұрғанда, - деді қабағын сәл шытып бағанадан бері эзер шыдап отырған Төре би, - бөтен қоныс іздеп Жәнібек ханды құдай ұрған ба?

- Асанқайғы түксие қарады.

- Асықпа, Төре би, - деді оған қарт жырау. – Алтын Орда астанасы жеріңнен кеткенменен, еліңнен кетпейді...

- Хан Ордасы деген ел Ордасы, - деді ол. – Орда халық үйінің алтын шаңырағы. Шаңырағы күйреп жерге құлаған жұрт, көзінен айырылған бас келбетті... Ақылды хан ел кіндігін жер шетіне құрмаса керек-ті. Ел шетіндегі Орда жау алуға жеңіл. Ал жер ортасындағы Орда, жау қолына оңай тимейтіні кәміл. Ол үшін жаңа өздерің көрдіңдер, мынау алып дала – кілемнің бір шетінен түріп шолдағы шептердің бәрін жеңіп, сосын ғана жау Ордаңа тиеді келіп. Қандай мықты әскер болмасын, бұл оңай емес. Бұнымды ешкім бұрыс демес. ...Қауіпті өңірден қоныс аудар.

- Қайда? – деді Жәнібек хан тағы да.

- Жаңа айттым ғой, төрт жағында төрт өзенің бар. Алабы да кең, аларың да мол, бірақ сен оларға көшпе. Ордаң кіндігін, кешегі атаң Жошы таңдап алған Ұлы-Тау іргесіне сал. Дешті Қыпшақтың Сарыарқа атты дәл ортасына бар. Қай жағыңнан жау келсе де, соғыс алар елің көп, жерің көп. Жау қарауға тауы да биік, даласы да ел қонарлық – Жерұйық. Шығысында – Қаракенгір, Сарыкенгір ақ айдын селің бар. Батысында – жүз мың жылқы суарылса лайланбайтын Ақкөл мен Шойынды атты көлің бар. Теріскейінде – Арғын атаң тауларымен шектесіп Азақ теңізіне бергісіз Қорғалжың мен Теңіз шалқарың тұр... Алтын Орда кіндігін сол даланың ортасына апарып құр" [4, 108-113].

Қазақ әдебиетінде аңыз-роман, роман-хроника немесе көркемделген тарих деп атарлық жанрдың пайда болуын кездейсоқ, таң қаларлық құбылыс деп қарауға болмайды. Ауыз әдебиеті дәстүрі бүгінге дейін қатарласа өмір сүріп келе жатқан қазақ әдебиетінде мұндай «аралас» жанрлар орын тебуінде ерсілік жоқ. Себебі әдебиет зерттеушісі Ю.Н.Тыняновтың пікірінше: «Жанр – тұрақсыз, қозғалыста болатын жүйе... жанр жүйе ретінде тербеледі. Ол басқа жүйелердің әсерінен пайда болады және өзге жүйелердің ағынына түсіп, көрінбей қалады» [5, 256-257]. Қазақ ауыз әдебиеті өзінің бойына қаншама көркемдік құдірет дарытқан өзгеше құбылыс екені белгілі. Мұнда көркемдеу мен типтендірудің неше алуан кесек үлгілері, кейде бедерлі биіктері кездеседі. Қазақ жырлары мен аңыздарының бірқатары халықтық романдар тәрізді. Оларда әлеуметтік таптық сипат, адамдар ісіне дәл, нақты мінездеме беру жиі ұшырайды. Соның жарқын мысалы - жазушының тарихи трилогиялары. Оқиғаны тартымды, тығыз, әсерлі етіп баяндауда халық аңыздары мен ертегілері дәстүрінен үйренетін тұстар бар екенін М.Әуезов және т.б. ғалымдар айтқан. Мұның терең мағынасы, ұлық ойы бар. Бүгінгі қазақ прозасында ауыз әдебиетінен ауысқан белгілерді тек кемшілік белгісі деп қарамай, солардың қандай идеяға, қалай қызмет етіп тұрғанына, көркемдік кестелерге қаншалық жарастық тауып, кірігіп кеткендігіне қарай сөз еткен жөн.

Аңыз бен шежірені, тарих тізбегін үлкен тарихтық идеялар мен ірі қаһармандар мінезін мүсіндеу талабына жұмсай білуі тарих пен көркемдікті айырғысыз тұтастыққа жеткізуі, өткен кездер хикаясынан бүгінгі қауымға керектіні екшей алуы, тарихи тәжірибені, үлгілі сабақты, өнегені алға тартуы жағынан І.Есенберлиннің тарихи трилогиялары қазақ әдебиетінде оқшау орын алады. Тарихтың тереңінде жатқан, тіпті тарихи зерттеулердің өзінде жүйелі баяндалып, толық танылып болмаған заман, адам шежіресін екшеп, жаңа сапаға келтіріп айта білуі жазушының жаңалығы, қазақ әдебиетін байытатын, танығыштық, тәрбиелік мәні зор туынды.

«Жанталас» романында тарихи оқиғаларды бағалау, саралау түсіндіру жөнінде авторлық тұрғы берік сезіледі. Халықтың тарихтағы шешуші орнын көрсетуге, ел билеушілердің мүддесі бұқара мүддесінен алшақ жататынын аңғартуға жазушы жеткілікті көңіл бөлген. Белгілі тарихи қайраткерлерге шежіренің, аңыздың берген бағасымен шегеріліп қалмай, сол бағаның дұрыс не бұрыстығын ғылыми болжамдар тұрғысынан тексеріп шығуға автор жағдай жасаған. "Көшпенділер" трилогиясы осы күнге дейін көп ретте көмескі жатқан тарихымыздың бұралаң, шырғалаң жолдарын айқынырақ түсінуге көмектеседі, өткен өмірдің даңқты да, қасіретті де белестерімен таныстырады, оқушының өз елінің тарихы, оның белгілі қаһармандары туралы ұғымын ұлғайтады, тарихтың опық жегізген өкінішті құбылыстары мен қуанышты дәстүрлері туралы аса пайдалы сабақтар береді. Бұл сонымен қатар ауыз әдебиетінде, шежіреде қаламгер қаламын шақырып тұрған тақырыптар мен көркемдік мүмкіндіктері мол екенін де аңғартады.

Жалпы алғанда, «Көшпенділер» трилогиясы жазушы І. Есенберлиннің тарихи роман жанрында өзіндік тың жолға түскенін, ауыз әдебиеті мен жазба әдебиеттің сәтті көркемдік қосындысы дерлік, оқушыны отаншылдық рухқа баулитын, дерегі мен керегі көп шығарма тудырғанын әдебиетіміздің ұнамды ізденістері қатарында қарап бағалау парыз.

Қазақ халқының бай фольклорлық мұрасын өзінің тарихы туралы тарихи романдарға өзек етуі арқылы жазушы халқымыздың рухани байлығын жаңғыртты, бұл – трилогияның поэтикалық ерекшелігі. Фольклорда халықтың үш қасиеті – даналығы, ақындығы, батырлық сипаты көрініс табады. Фольклорлық жанрлар да өзге жанрлар секілді саф алтындай таза

күйінде кездеспейді, олар көркем шығармада бір-бірімен өзара қабысып, жымдасып, тығыз байланыста болады.

I. Есенберлиннің «Көшпенділер» трилогиясы тарихи деректердің сонылығымен сипатталады. Яғни қазақ даласындағы Шыңғыс хан ұрпағының екі жүз жылдық және қазақ тарихының бес жүз жылдық кезеңін қамтитынымен құнды, поэтикалық көркемдік сипаты мен ұлттық колорит жоғары бағаланады. Жалпы трилогияның көркемдік бейнесінде фольклорлық сарындар (қиял-ғажайып ертегілер, ұлттық дәстүрлер, мақал-мәтелдер, шешендік өнер, айтыс, билер шешімі т.б.) жиі кездеседі және өте тартымды беріледі.

«Көшпенділер» трилогиясында аңыздар мен ауыз әдебиетінің озық үлгілері негізгі детальды құрайды, яғни фольклорлық, мифологиялық сарынмен байланысып отырады. Демек фольклор үлгілері тарихи шығармаға көркемдік реңк беріп, халық өмірінің қиындығын да, қуанышын да өлең-жырмен, шешендік сөздермен бейнелеп отырған, осы мұралар ұрпақ санасында шынайы тарихи деректермен шендесіп жатқаны белгілі болды.

Тарихи шығармалардағы аса мән беретін проблемалардың бірі – тарих пен көркемдік шындықтың ара қатынасы. Автор өз шығармаларында аталған мәселеге объективті тұрғыдан баға береді, яғни тарихи тақырыпқа шығарма жазуда тарихи жазба деректерді, ауызша жеткен ел аңыздарын, фольклорлық материалдарды молынан пайдаланғандығына көзіміз жетті. Жазушы шығармада оларды пайдаланудың әр түрлі тәсілдерін қолданады. Бірде тарихи деректі негіз етіп алып, шығарма мазмұнында қарама-қайшылықтарды туындатады. Мұндайда шығарма астарындағы тарихи дерек айқын байқалмайды немесе тарихи қаңқасын ғана сақтайды. Кейбір жағдайда тарихи деректерді нақтырақ келтіреді. Әдетте жазушының шежірелік жазба деректерді пайдалануда білімділігін байқауға болады, ол шежірелік материалдарды өңдеп, көркейткіреп қолданады және тым әсірелеуге бармайды. Автордың тарихи фактілерді объективті көрсетудің шебері екенін байқаймыз. Сол деректің кімнен немесе қандай еңбектен алынғандығына дәл сілтеме жасайды. Мұндай құбылыс Ілияс Есенберлиннің шығармасындағы құндылық бағыттарын айқындай түседі. Жазушы өз еңбегінің тарихи негізін биіктете түсу үшін осындай тәсілге мақсатты түрде барған. «Көшпенділер» трилогиясының сүбелі тұстары ондағы фольклорлық материалдардың молдығымен сипатталады. Бұл жалпы қазақ халқының тарихи ерекшелігінен туындаған қажеттілік болса керек. Өйткені қазақ халқы өзінің көне тарихын қағазға түсірген емес, оны көкірегіне түйіп, ұрпақтан ұрпаққа ауызша таратып отырған. Міне, жазушы осы детальды жақсы пайдалана білген.

Фольклор үлгілерінің барлығы дерлік I. Есенберлиннің "Көшпенділер", "Алтын Орда" трилогияларында кездеседі, мұның арасында мақал-мәтелдер, қанатты сөздер, бата сөздер, шежірелер, айтыс үлгілері, жырлар, шешендік толғаулар бар. Сонымен қатар фольклорлық материалдар екі түрлі формада көрінеді. Алғашында тарих жөніндегі көне жазба деректеріне қосымша материал ретінде қолданылса, ал екінші формада тарихи тұлғалардың портретін сомдауда кейіпкердің даралық бітімін жасаудың құралы ретінде пайдаланылады. Соның нәтижесінде «Көшпенділер», "Алтын Орда" трилогияларында шешендік сөз жарысының, билер дауының, ақындар айтысының небір тамаша картиналары көрініс береді.

"Алтын Орда" трилогиясындағы белгілі толғау Едіге батырға айтқан Кен-Жанбайдың сөзі де орынды әрі ұтымды қолданылып, туындының сюжеттік дамуында үлкен салмаққа ие болып тұр. "Қыпшақ пен ноғайлының әйгілі тоғыз батыры Есентай ұлы Құдайбердіні, Монтай руынан шыққан Қос Дәулет ерлерді, Арғынның ақ иығы Қарақожаны Қара Қыпшақтың ардагері Қобыландыны, Ақбалтыр, Ұлы Уақты, Монбұр ұлы Шуақты ертіп, қара халықтың өзі тәрізді даңқты ұлдарының сөзін жерге тастамас деп, Кен-Жанбай батыр Едігенің соңынан қуып берді. Бұлар Еділ өзенінің жағасына жеткен кезде, Едіге қасындағы Темір-Құтлық пен Құнжак оғлан үшеуі арғы бетке шығып үлгірген екен. Сонда, әрі қарай кеткелі тұрған Едігеге Кен-Жанбай өзінің атақты шақыру-толғауын айтқан:

«Ай, Едіге, қайт сана,
Қайтып Еділ өт сана,
Еңсесі биік боз Орда

Еңкейіп сәлем бер сана,
Ерні жұқа сары аяқ
Ер сарқытын іш сана.
Ал қара кіс үстінде
Топ береді ки сана.
Көк ала жорға ат мініп,
Көк дабылпаз байланып,
Тұтам бауы сары алтын
Ақ сұңқар құс береді,
Көл айнала шүй сана!»

Сонда Тоқтамысқа қаны қарая өшіккен Едіге «Мен кетермін, кетермін. Са-Темірге жетермін» деп басталатын атақты толғауын айтып Алтын Ордаға оралмай, Жағатай ұлысының жеріне кете барды. Артынан Тоқтамыс хан, тек бұл үшеуінің ғана кетпегенін, соңынан қоштасқалы барған Жәнеке қызын Едігенің өзімен бірге ала кеткенін естіді. Алтын Орда ханы Едігеге бұрынғысынан да жаман өшіге түсті" [4, 311]. Кен-Жанбай мен Едігенің келесі кездесуінде осы айтыс одан әрі жалғасқан еді: "Кен-Жанбай ... батырдың бар көздегені Едіге. Осы бір кентте бірге өскен жолдасын ол бәленің басы санаған. Алтын Орданы билеймін деп бүкіл Дешті Қыпшақты бүлдірген, Қырым, Еділ-Жайық етіп екіге бөлген осы Едіге деп ұққан. Бір кезде Алтын Орданы жырымдаған Мамайдан қандай қашса, енді сол Мамайдың жолыменен келе жатқан Едігеге, сондай қарсы шықпақ болған. Едігенің көзін жоймай елде тыныштық болмайды деп ойлаған. Кешегі құрбы-құрдастығым, тай мініп, асыққа таласқан, бірге өткізген балалық шағын, бәрін-бәрін, ел бірлігі үшін құрбан етпек болған. Сол себептен екі әскері бетпе-бет кеп, енді ұрыс басталғалы тұрғанда, серке сан сәйгүлігін ойнатып, Едігені жекпе-жекке шақырып, қан майданға шыға келген. Ол көк найзасын көлденең ұстап, күре тамыры білеудей боп ісініп Едіге тұрған жаққа бар дауысымен күжілдей толғай жөнелген.

Сөзімді бақыла Едіге,
Ақыл, ойдың пірі едің.
Сыр мен Жайық, Еділге,
Асқар таудай ірі едің!
Кәнекей, қорға жаныңды.
Жекпе-жекке түсейін,
Өлейін, не қаныңды, -
Халқым деп қазір ішейін!

Едіге ашулана қалды. Астындағы теңбіл көгін тебініп қап, алға шыға келді. Адамға атылатын ырбыздай, екі бетінен түгі шығып, күжірейіп, бір сәт бұ да тақпақтап кетті.

Бірге өскен дос едің,
Қылышы қанды Кен-Жанбай,
Ақылға жастан бос едің,
Келесің содан бір танбай!
Жиырма жылдай басқарды
Ордаңды анау Тоқтамыс,
Ол алды қандай асқарды,
Бітірді қандай жақсы іс?!
Дүркін-дүркін жау шапты
Ұлы Қыпшақ даласын!
Толарсақтан қан ақты,
Жаза алмай халқың жарасын!

Бұдан әрі батырлар сөзге келмеді. Теңбіл көк тұлпар мінген Едіге мен серке сан сәйгүлік мінген Кен-Жанбай, екі жақтан созыла шауып, ортаға шыға берді... [4, 416-420]. Ер Едігенің ел билеу ісіндегі ерліктері туралы мақаламызда жан-жақты спатталған [6].

Тарихи романдар – халық тарихын шынайы суреттеуде және халықтың өзін өзіне таныстыруда қызмет ететін көркем құрал. Тарихи шығармалардың көтеретін жүгі ауыр.

Тарихи туындылардың көркемдік маңыздылығы – тарихты бұрмаламай суреттеп, әрі халықтың тұрмыс-тіршілігін, салт-дәстүрін, жөн-жоралғыларын барынша айқын, анық бояуымен әрі сол кезеңдегі айшықтармен айнытпай бейнелеуінде болса, тәрбиелік маңыздылығы – ұрпақтан ұрпаққа жалғасып келе жатқан ата дәстүрін, халық шежіресін, рухани мұраларды кейінге мирас етуде, жас өскінді өз тарихы мен халқын сүйеге тәрбиелеуде атқаратын қызметінде, ал танымдық маңыздылығы – көркем шығарма арқылы ел тарихының ақтандақтарын, тарих сахнасынан еріксіз өшірілген оқиғаларды, тарихи шындықтарды қалпына келтіру, оқырманға жеткізу.

Заманының заңғар жазушысы І. Есенберлин қазақ тарихи әдебиетінде қозғалмаған тақырыпта қалам тартып, тыңнан түрен салды. Тоталитарлық жүйе мен кеңестік идеологияның құрсаулы цензурасынан тайсалмай, ұлтшылдық жаласына ілігуден қорықпай қазақ тарихындағы ел билеушілердің, билер мен ақын-жыраулардың, халық батырларының тұлғасын сомдауды өзінің Азаматтық міндеті деп санады. Қазақ халқының ұлағатты салт-дәстүрі, терең мағыналы ғұрыптары, атадан балаға жалғасып келе жатқан этнографиялық биік мәдениеті Азамат жазушы қаламымен сәнді, нақышты, өрнекті тұскиздей өрілді. Дана халқының бай фольклорлық мұрасы мен ауыз әдебиеті үлгілерін, шұрайлы тілін дәріптеу арқылы талайлы тарихын бедерлеу жазушының Азаматтық парызының биігі саналады.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Бердібай Р. Биік парыз (Заманмен үндес) /Мақалалар мен зерттеулер. – Алматы: «Жазушы», 1980. – 237 б.
- 2 Жармұхамедұлы М. Айтыс өлеңдерінің арғы тегі мен дамуы. – Алматы: «Мұраттас», 2001. – 293 б.
- 3 Есенберлин І. Көшпенділер /Тарихи трилогия. – Алматы: «Көшпенділер», 2004. – 760 б.
- 4 Есенберлин І. Алтын Орда: Тарихи трилогия. 2-ші, 3-ші кітап. – Алматы: Жазушы, 1983. - 480 бет.
- 5 Тынянов Ю.Н. Поэтика. История литературы. Кино. – Москва: «Наука», 1977. – 576 с.
- 6 Assanov Z., Pangereyev A., Baltymova M., Borash B., Idrissova E.. "Edige" as the common heritage of the turkic peoples: historical basis of the epos // International Journal of Environmental & Science Education, 2016, VOL.11, NO.14, pp.6395-6408.

В статье анализируются художественные функции фольклорных жанров в прозаических текстах. На материале исторических трилогий «Кочевники» и «Золотая Орда» видного писателя Ильяса Есенберлина осмысливается мастерство передачи исторических фактов с помощью примеров устного народного творчества. Указаны функции приемов айтыса и толгау при выражении художественного вымысла исторической правды. Определен характер историзма фольклорных жанров посредством функции их выражения историческими фактами. Воспевание примеров айтыса и толгау, связанные с образами таких исторических личностей как Асан Кайгы, Аз Жанибек (Мудрый Жанибек), Ер Едиге (Храбрый Едиге), служат продолжением преемственных исторических традиций из поколения в поколение.

The article analyzes the artistic features of folk genres in prose texts. On a material of a historical trilogy "Nomads" and the "Golden Horde" prominent writer Ilyas Esenberlin interpreted skill transmission of historical facts with the help of examples of folklore. Shown functions of receptions of aitys and tolgau at terms of fiction historical truth. The character of historicism of folklore genres through their expression of historical facts function. Chanting and examples aitys and tolgau associated with images of historical figures such as the Asan Kaigy, Az Janibek (Wise Janibek), Ep Edige (Brave Edige), are a continuation of successive historical traditions from generation to generation.

А.Х. Бекбосынова
Қостанай мемлекеттік педагогикалық институты
Қостанай, Қазақстан
assia-bek@mail.ru

ГИПЕРБОЛАЛЫҚ ЖӘНЕ ЛИТОТАЛЫҚ ТЕҢЕУЛЕРДІҢ СТИЛЬДІК ҚЫЗМЕТІ

Ойды бейнелеп суреттеу үшін қолданылатын стилистикалық фигуралардың бірі - гипербола мен литота. Ажарлау амалдарының бұл түрін көбінесе ауыз әдебиетінен мол кездестіреміз. Мақалада С. Мәуленов өлеңдерінде гиперболалық және литоталық теңеулерге талдау жасаланып, стильдік қызметі сараланды. Жалпы гиперболалық және литоталық мағынаның жүзеге асуы тек теңеулік құрылымның арқасында жүзеге аса алатындығы сияқты пікірлер мысалдармен дәлелденген.

Тірек сөздер: гиперболалық теңеу, литоталық теңеу, гиперболалық мағына, теңеулік мағына, реалды шындық.

Дүние қаншама шексіз болса, ақиқат дүниені танып білуде адам танымының да шегі жоқ. Әлемнің, заман құбылысының біз білмеген, әлі де жете танылмаған аясы кең. Ақиқат шындықты танып білуде әр ұлттың ғасырлар бойы жинаған білім-қоры, дүниетанымы, парасат-пайымы ескеріледі. Танып білудің ең қарапайым формасы ұқсату, балау, салыстыру, теңеу нәтижесінде жүзеге асады. Бұл процесте түрлі сипаттағы заттар мен құбылыстардың ұқсастығы мен үйлестігі белгіленіп салыстырылады. Салыстыру тек бір-біріне ұқсас болып келетін заттар мен құбылыстар арасында ғана емес, бір-біріне мүлдем ұқсас емес заттар мен құбылыстардың нәтижесінде де жүзеге асуы мүмкін. Профессор Т. Қоңыров "...теңеу – көркем ойлаудың ұлттық ерекшеліктері жинақталған, дүниетанымының ұлттық өзгешеліктері бас қосқан категориялардың бірі" [1, 3] – деп ой қорытады. Теңеуде адам қоршаған ортаны субъективті бейнелеп көрсете алады. Теңеу ең алдымен адам санасымен, ассоциациялық ойлау нәтижесімен тығыз байланысты. "**Ассоциация** – дүниені тануда адам санасындағы алғаш пайда болатын ментальді сигналдар, білім алудың бір тәсілі. Ассоциация арқылы тану – бұрынғы тәжірибелер мен жаңадан қабылданған түсініктер арасындағы байланыс" [2, 13]. Ассоциациялық ойлау нәтижесінде зат пен құбылыстың әртүрлі белгілері анықталады және теңеліп отырған зат пен құбылысқа осы әртүрлі белгілердің біреуі негіз болады. Үлкен анықтамалықта "Сравнение, акт мышления, прием мыслительной деятельности, посредством которого классифицируется, упорядочивается и оценивается содержание бытия и познания" [3, 359] – деген тұжырымынан теңеу қызметінің әмбебаптығын байқауымызға болады. Әсіресе, теңеу адамның ойлау қызметімен тығыз байланысты. "Теңеуді философия таным құралы ретінде, ал әдебиеттану ғылымы көркемдеу-бейнелеуші құрал есебінде, ал тіл білімі лингвистикалық категория ретінде қарастырады. Логикалық және тілдік теңеудің органикалық тұтастығы тіл мен ойлаудың диалектикалық бірлігін көрсетеді" [4, 500]. Теңеліп отырған зат пен құбылыс адам санасында ойлау нәтижесінде белгілі бір атауға ие болып теңеуге айналады. Ойлау – барлық халыққа, адамзатқа тән қасиет. Ойлау нәтижесінде жарық көрген тілдік бірліктер әр ұлттың ерекшелігіне қарай әртүрлі болып қалыптасады. Тілмен бірге пайда болған адамның ойлау қабілеті – субъектінің сөзбен жасалған танымдық әрекеті. Біз білмеген заттар мен құбылыстардың айрықша, ерекше қасиеттері мен белгілері таным процесінің арқасында нақтылана түседі. Сондықтан теңеулерді танымдық мәні зор ұғымдар қатарына жатқызамыз. Жалпы адам таным үдерісі арқылы қоршаған ортаны қабылдайды және оны тіл арқылы сыртқа шығарады. Э. Сепир теңеуді интеллектуалды қызметтің ең бір көне түрі деп

есептейді. Ал ежелгі қытай ойшылы Конфуций “Бәрі де теңеуде танылады” деп, теңеудің танымдық мәніне айрықша мән береді.

Суреткер шығармаларына ерекше көрік беріп тұратын теңеу түрлері ақын-жазушылар шығармаларында молынан кездеседі. “Әрине, теңеудің сапасы, оның көркемдік қуаты ақын, жыраудың дүние танымына, өмір тәжірибесіне, тіршілік еткен ортасына, айтпақ ойына – авторлық идеясына байланысты болады” [5, 28]. Көркем шығарманың өзіндік ерекшелігі – оның бейнелі әсерлілігінде. Ол адам қиялынан туындап, бүкіл таным ассоциациялары мен фантазияларын қозғайтын, дүниені бейнелі көзқараста тануға ықпал ететін, адамның ойлау механизміне күш салатын филологиялық, психологиялық құбылыс ретінде суреттеледі. Ақиқат дүниені бейнелеп танып білуде теңеулердің қолданылатыны сөзсіз. Теңеу – күнделікті ауызекі сөйлеу барысында және көркем шығармаларда молынан қолданылатын тәсіл. Теңеуді қажет жерінде дәл қолдану, тың жаңа теңеулер жасау – кімнен болса да нағыз шеберлікті талап етеді. Өз орнында тұрған ұтымды теңеуден дүниенің тілдік бейнесін ғана емес, ақиқат дүние туралы хабар да аламыз. Теңеулердің көркем шығарманың эстетикалық қырын айқындаудағы қызметі де ерекше деуге болады. Теңеуді тиімді пайдалана отырып, ақын-жазушылар өз шығармасының көркемдік дәрежесін биікке көтереді, ақиқат болмысты толығырақ танып білуге мүмкіндік береді және теңеуге тілдік тұрғыдан талдау жасау арқылы әр ақынның өзіндік қолтаңбасын, дүниетанымын байқауға болады.

Профессор Т. Қоңыров теңеудің танымдық мәні туралы “...теңеулік таным жалпы танымдай емес. Бұл дүниеге көркемдік көзбен қарайды. Ол заттар мен құбылыстарды өрнектеп, әшекейлеп, бояп, әсерлеп, сезімге бөлеп көрсетеді. Бір зат пен екінші бір зат салыстырылғанда, оның шын болмысымен қатар көркемдік тұрғыдан болуға тиісті “қасиеттері” де еске алынады. Яки көркем теңеулерде бір-біріне ұқсатылатын заттар мен құбылыстардың негізгі қасиеттерімен қатар олардың қосымша қасиеттері де салыстырылады. Мінеки осы қосымша белгілер көркемдік танымның құнын арттыра түседі” [1, 57] – дейді. Әр ұлттың тілі мен діліндегі ұлттық ерекшелігі де осы теңеуден көрінеді.

Сонымен, теңеуді көркемдеу, бейнелеу тәсілі ретінде қолдану әртүрлі амалдар арқылы жүзеге асырылады. Теңеудің семантика-стистикалық мәнін айқындайтын амалдардың бірі – гиперболалық және литоталық теңеулер. Әсіресе қазақ көркем сөзінде ертеден келе жатқан экспрессив болып жұмсалатын гипербола мен литотаның ойды бейнелі түрде суреттеудегі қызметі ерекше екенін атауымызға болады. Бұл амалдардың үлгілерін әсіресе ауыз әдебиетінде молынан кездестіреміз және бұл образдар – көбіне шындық өмірге сай емес, бірде асыра немесе құлдырата суреттелген бейнелі образдар. Гиперболада зат пен құбылыстың белгілері барынша асыра суреттелсе, литотада керісінше кішірейтіле суреттеледі. Т.Қоңыров: “... гиперболалық теңеулер де қазақ теңеулер жүйесінен мол орын алатын теңеулер тобы болып табылады. Гиперболалық әдіс, жалпы алғанда, теңеулердің көркемдік сапасын арттыру, образдылық қасиетін жақсарту, экспрессиялық әсерін ұштау үшін кең түрде қолданылатын ұтымды әдістердің қатарына жатады. Мұндай теңеулерде *гиперболалық мағына* мен *теңеулік мағына* жымдаса бірігіп, бір бүтін сурет жасауға қатысады.

... Біздіңше, литоталық теңеулерге образ болып қолданылатын заттардың сан мөлшері санаулы-ақ болады да, олар әрқашан тұрақты сипатымен көрінеді. Сондықтан да литоталық теңеулердің барлығы дерлік қазіргі кезде тұрақты сипат алып, фразеологиялық теңеулерге айналып кеткен” [6, 448] – дейді.

Гипербола мен литота теңеулік құрылымдар құрамына енгенде оның мағынасы толық сақталып, барынша бейнелілік қасиеті күшейе түседі. Бұл амал-тәсілдер суреткердің тілі мен стиліне бояу қосып, сөздегі суретті барынша түрлендіреді. Жалпы гиперболалық және литоталық мағынаның жүзеге асуы тек теңеулік құрылымның арқасында ғана толық жүзеге асатын тәрізді. Осы құбылтулар С. Мәуленов өлеңдерінде барынша мол кездеседі.

*Күректей алақаны да,
Саусақтары арбиған.
Бірақ та бала жанына
Жылуын жылдар мол құйған.*

(Комбайншының баласы).

Теңеулік құрылымдағы теңеу заты – *алақан* сөзін теңеу образы – *күректей* әсірелеп көрсетіп тұр. Бұл жағдайларда көбіне теңеу белгісі ашық айтылмайды, бірақ оның қандай сөз екені белгілі болып тұр. Гиперболалық теңеудің заты деректі зат есімнен жасалғандықтан, гиперболалық мағына тудырып тұрған оқиға санаға сыйымды суреттелген. Яғни, егін даласында күні-түні комбайнмен егін орған әке алақанының *күректей* болуы – құбылыс-әрекет болмысынан, шындық оқиғадан туындаған гиперболалық теңеу.

1. *Оқ борандай түтесе де,*
Қар астында көмілмедім,
Болашаққа сенгендіктен,
Мен майданда жеңілмедім.
(Боранда).

2. *Аспанға сырлы жебедей*
Шаншылып қалған көк таулар.
Толқынға батқан кемедей
Бұлттарға батпай тоқтаңдар!
(Бестау бауырында).

Оқтың борандай түтеуі, таудың сырлы жебедей шаншылуы – ойсурет құрылымында танылып тұрған гиперболалық теңеулер. Асырып айтуды ақын өте орынды қолданады. Көбіне өзінің алдына қойған негізгі мақсатына байланысты кейбір зат пен құбылысты дәріптеу, мақтау мақсатында және әдемі сурет жасау үшін қолданған. Ақынның аялық біліміндегі *тау* айрықша қасиетімен ерекшеленген. Ақын танымындағы биік тау ұғымы біз көріп немесе естіп жүрген заңғар тау, зәулім тау емес, ол – *аспанға сырлы жебедей шаншылған тау*. Бұл – ақын қолданысында ғана кездесетін тың гиперболалық теңеу. Мұндай теңеулер ақынның ассоциативтік ойлау жүйесінің шексіздігін, тілдік санасындағы дүниелік білімнің молдығын, “ғаламдық тілдік бейнесінің” кеңдігін аңғартады. Гиперболалық теңеуге ұлттық мәні басым сөздер – теңеу образы ретінде алынған. Келесі мысалда ақын Қажымұқанның омырауын *далаға* теңеп батырдың алып тұлғасының бейнелі суретін жасаған.

Ортада отырса оба ағашындай,
Басқа жұрт бойы аласа баласындай.
Қырық сегіз мемлекеттен медаль таққан
Өзінің омырауына даласындай.
(Қажымұқан).

Ақын өлеңдерінде гиперболалық теңеу адам бойындағы келеңсіз қылықтардың бетін ашып, жағымсыз әсер тудырып, жағымсыз экспрессия жасауға қызмет еткен. *Апандай ауыз* – тойымсыз, ашкөз, дүниеқор адамның аузы. Гиперболалық теңеулердегі белгі іс-әрекетті өте дәл суреттеп, оқиғаның түйінін жасап тұр.

Ешкімді ертпей, ол өзі жалғыз барып,
Қайтты *дәудің апандай аузын жауып.*
“Азсынған соң бастығым амал қанша,
Қостым, – деді, – көп ақша қарызданып”.

(Тоқырау заманының тоқылдағы).

Төмендегі гиперболалық теңеулерде адам илана бермейтін, әсірелей суреттелген құбылыс-әрекет көрсетілген. Әсіресе *қаңбақ* сөзін теңеу образы ретінде қайталауы жиі кездеседі.

1. *Қарлы боран үйіреді,*
Қаңбақтай бар дүниені.
Көк төсінен тым болмаса
Жылт етпейді күн иегі.
“Қарлы боран үйіреді”.

2. Бауырың бүтін, тұрғандайсың түгел сен,
Мың тірілдің, бұл жылдары бір өлсең.
Ұшып жатыр дұшпандарың қаңбақтай.
Жырларыңмен бір үшкіріп жіберсең.
“Бауырың бүтін”.

Алай-дүлей соққан, ештеңе көргісіз боранды күнді – *қарлы боран қаңбақтай үйіреді бар дүниені* деп барынша асыра суреттесе, енді бірде теңеу образы – *қаңбақтай* сөзі дұшпандардың жеңілуін суреттеуге қолданған.

Аударып қоныс асығыс,
Бір жерде тұрмай тұрақтап.
Киіктей ұшқыр осы қыз
Аспанды жердей жүр аттап.

(Құрылысшы қыз).

Құрылысшы қыздың *аспанды жердей аттауында* барынша әсерленген оқиға ізі жатыр. Өлеңімен өзгелерден өресі биік болу ұғымы автор танымында – *таудай көсіліп жату* сезім-күй гиперболалық теңеуі арқылы берілген.

Тізімдерден жанталасып өшіріп,
О дүниеге тастайды бір көшіріп.
Алдарында өлеңіммен төс ұрып,
Мен көлденең жатам *таудай көсіліп*.
“Көрмейтіндер түйені де көрмейді”.

Гиперболалық теңеуге қарама-қарсы құбылыстың бірі – литоталық теңеу. “Литота (грек. Litotes – қарапайым, қораш), кішірейту – заттың не құбылыстың қасиетін кішірейте суреттейтін көркемдік құрал. ...Литотаның мақсаты – тосын әсер туғызу” [7, 352]. С. Мәуленов өлеңдерінде зат пен құбылыстың бір белгісінің кішірейтілуінен жасалған литоталық теңеулер де мол кездеседі.

Үйіріп соғыс қаңбақтай,
Бармады мені қайда алып?
Туған жер құс боп бармақтай
Алдымда жүрді айналып.

(Қарлығаш).

Алыста жүрген жауынгерге *туған жердің бармақтай гана құс болуы* туған жерге деген шексіз махаббат сезімін білдіріп тұрған литоталық теңеуде елін, жерін сағынуы өте нанымды суреттелген. Литоталық теңеуде де адам илана бермейтін құлдырай суреттелген әрекет бейнеленген.

1. Темір таяқтар жұқарса да теңгедей,
Шомбал шоқпар шөксе-дағы шеңгелдей,
Шор-шор болып шойын қамал бөгесе,
Керіп қойған кере тартып кемердей.
“Жуыла-жуыла ағарса да тау басы”.

2. Шығармайын естен мен,
Айтқаным көңіл бөл.
Аспан сыйған кестеңнен
Оймағыңдай орын бер!

(Кестеші қыз).

Батырлар жырында кездесетін *темір етік жұқарса да теңгедей* литоталық теңеуі авторлық өзгеріске түсіп, құрылымы күрделене түскен. Ал *оймақтай орын* литоталық теңеуінде кішірейту ұғымы теңеу образы мен теңеу белгісінде көрсетілген.

Иленіп қалды үлкен тас тағадай,
Шулады орман жылап жас баладай.
Көмілді күннің көзі көк түтінге

Шұғыласы күлгін тартып шашқан арай.

(Сырлы қайың).

Өлеңде соғыс жағдайының көрінісін беруде литоталық теңеу ерекше бейнелілік беріп тұрғанын байқауға болады. Кішірейту ұғымын білдіруде көбінесе *жер* сөзі теңеу заты қызметін атқарып, жиі қолданысқа енген.

1. Бүкіл жерден аларым
Аядай жер бір шаршы
Бүкіл бұлттан аларым
Көздің жасы бір тамшы.
“Бүкіл жерден аларым”.

2. Бораған оқтардан
Ораған оттардан
Жата алмайды
Жер тебіренбей
Аядай жер.

(Жалын кешкен жауынгер күндер).

3. Дүниеге сөздер әлі айтылмаған,
Кітаптар жазылмаған,
Арықтар тартылмаған,
Каналдар қазылмаған.
Жер жатқан ұлтарақтай,
Ал аспан жазылмаған бір парақтай.

(Қанша заман өтті...).

Аядай жер – ауқымы тар, өте кішкентай жер деген мағынаны береді. *Жер* – теңеу заты қызметін атқарған, ал кішірейту ұғымы теңеу образында сақталған. *Ал аспанның жазылмаған бір парақтай* болуында да адам илана бермейтін оқиға суреттелген. Ақын кішірейту ұғымын білдіруде көбінесе *алақан* сөзін теңеу образы ретінде қолданған. *Ауылдың алақандай* болуында да барынша кішірейте суреттелген оқиға ізі жатыр. Ақын осы екі әдісті қатар қолдану арқылы суреттелмеш құбылыстың даму динамикасын өте шебер көрсетеді. *Алматының аясы алақандай* – теңеулік құрылымда барынша кішірейту ұғымы бар, ал *Алматының еңсесі Алатаудай* – барынша ұлғайтылған оқиға суреттелген.

1. *Алақандай көлемі,*
Торғайдан біз шет ауыл.
Боранымен көмеді,
Үстімізден декабрь.
“Алақандай көлемі”.

2. Жүз жыл бұрын Алматы қала атанбай,
Ауыл болды *аясы алақандай.*
Қабат-қабат үйлермен көтерілді
Алматының еңсесі Алатаудай.
“Жүз жыл бұрын Алматы қала атанбай”.

Сонымен, С. Мәуленов қолданған литоталық теңеулер құбылыс-әрекет болмысынан және реалды шындық табиғатынан туындағанын байқаймыз және теңеулік құрылымдағы литоталық мағына тудырып тұрған теңеу образдары тұрақты сипатымен де ерекшеленген. Табиғат құбылыстарын суреттеуде де ақын литоталық теңеулерді тиімді қолдана отырып, құбылыс заңдылығын бұзбай нанымды суреттейді. Мұнда көбінесе – *кесе, тостаған* сияқты ыдыс атаулары теңеу образы қызметін атқарған.

1. *Төңкерілген кеседей,*
Төбесінде күн жатыр.

Шатқалы кең көшедей,
Ереймен тау бір батыр.
(Ерейменнен ескен жел).

2. Бола қалды Нұра тап,
Секілді көк тостаған.
Іштік суын тұра қап,
Тәтті жоқтай басқа одан.
“Тартты жалғыз жол алыс”.

Теңеудің сипатталушы мүшесі – *көл*, су сөздеріне теңеулік образ ретінде – *ұя*, *оймақ*, *теңге* сөздері алынған. *Көлдің ұядай*, *судың оймақтай*, *көлдің теңгедей* ғана болуы оқиғаның барынша бейнелі суретін жасаған.

1. Күндіз сәуле күн төгіп,
Түнде нұрын құяды ай.
Бауыр басып бар құсты
Көл жатады *ұядай*.
“Құс қанатын сабалап”.

2. Сағымға торғын торғай шомылады
Жолаушы саясында тынығады.
Оймақтай ойдым-ойдым қара сулар
Жалтырап күнде айдай құбылады.
“Көтеріп қызғалдағын дала тудай”.

3. Алыстан көрінеді *көл теңгедей*,
Тербейді толқын қызды жел жеңгедей.
Қабақта жас қарағай жаутаңдайды
Оларға қолын бұлғап кел дегендей.

(Көрініс).

Сонымен, С. Мәуленов өлеңдерінде гипербола және литота теңеулік құрылымдар құрамына ене отырып, суреттелміш зат пен құбылыстың бейнелілік қасиетін барынша күшейтіп, оқырманға тосын әсер туғызып, ақынның тілі мен стиліне бояу қосып, оқиғаны барынша түрлендіріп, ажарландыруға қызмет еткенін байқауымызға болады.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Қоңыров Т. Қазақ теңеулері. – Алматы: Мектеп, 1978. – 192 б.
- 2 Әмірбекова А.Б. Концептілік құрылымдардың поэтикалық мәтіндегі вербалдану ерекшелігі (М.Мақатаев поэзиясы бойынша): филол. ғыл. канд. ... автореф. – Алматы, 2006. – 26 б.
- 3 Большая энциклопедия: в 62 томах. – М.: Терра, 2006. – Т. 47. – 592 с.
- 4 Қазақ әдебиеті. Энциклопедиялық анықтамалық. – Алматы: «Аруна Ltd» ЖШС, 2005. – 576 б.
- 5 Сидықов Қ. Көркемдік өрнектер. – Алматы: Рауан, 1992. – 80 б.
- 6 Қоңыров Т. Қазақ теңеулер сөздігі. – Алматы: «Арыс» баспасы, 2007. – 480 бет.
- 7 Қазақ әдебиеті. Энциклопедиялық анықтамалық. – Алматы: «Аруна Ltd» ЖШС, 2005. – 576 б.

Гипербола и литота являются одними из основных стилистических фигур, выражающих мысль образно и красочно. Данные средства художественного выражения мысли мы встречаем чаще всего в устном народном творчестве. В данной статье рассматриваются анализ гиперболических и литотных сравнений и их стилистическая особенность в стихах С. Мауленова. На основе примеров доказано, что гипербола и литота только в составе сравнений полностью выполняют свою стилистическую функцию.

Hyperbole and litotes are among the main stylistic figures, expressing the idea vividly and colorfully. These means of artistic expression of thought we encounter most often in folklore. This article focuses on the analysis of hyperbolic and litotical comparisons and their stylistic features in the poetry of S.Maulenov. Based on the examples it is proved that hyperbole and litotes only in the comparisons will comply fully with its stylistic feature.

ОӘЖ 808.5.35.07

Т.О. Есембеков, Е.М. Солтанаева
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
Алматы, Қазақстан
gulkataim@gmail.ru

Ғ. ЖАЙЛЫБАЙ ПОЭЗИЯСЫНДАҒЫ ИНТЕРМӘТІНДІК ҚОЛДАНЫСТАР

Мақалада Ғ.Жайлыбай поэзиясындағы интермәтіндік қолданыстар қарастырылған. Нысан ретінде ақынның «Ардакүрең» жинағы алынды. Ақынның Абай Құнанбаевқа арнаған өлеңдеріндегі интермәтіндік функцияға ие элементтердің сипаты мен түрі талданады. Ғ.Жайлыбай қолданған цитата, реминисценция, пастиш тәсілдері анықталады. «Жаңғырық», «жартас» секілді көркем концептілердің семантикасы ашылады.

Тірек сөздер: интермәтін, диалог, аллюзия, идеологема, пастиш.

Сөз өнері үшін мәнді өмірлік құбылыстың қайсысының болмасын өмірде болмас бұрын өмірде көрінбегі, суреткерді толғандырмас бұрын қауымды ойландырғаны шарт. Әдеби шығармашылықтың интермәтіндік болмысының бір сыры осында. Әлемді мойындатқан әрбір көркем туынды - жалпы адамзаттық эстетикалық бірлік пен ұлттық әдеби танымның ерекше симбиозы деген пікір орныққан, өйткені терең үндестік пен айқын ерекшеліктің мұндай көріністері таң қалдырады. Қай кезде болсын өнер атаулы қырық құйқылжып жатқан әлеуметтік құбылыстардың астарына үңіліп, өткен тарих тәжірибесіне сүйеніп, болашағына көз сала отырып, дамуға тырысар. Машықты пайымдау, айшықты психологиялық талдау, пәлсапалық толғам, мифопоэтикалық алмастырулар, бүгінді – бағзыға, бағзыны – бүгінге көшіру, өнді – түске, қиялды – шындыққа, әсерді – тұжырымға айналдыруда талай ауыс-түйіс жатыр.

Адамдардың әсер-түйсігіне, ой-санасына, парасат-құлқына, іс-әрекетіне, қиялы мен қиянына әсер ету үшін суреткер алдыменен сөз құдіреті мен құзіретіне жүгінер, өткенге қарайлар, алдағыға ұмтылар, сырласып, жырласып, жарысып, тартысып, табысар. Бұл үрдіс өте күрделі, өйткені ақын-жазушылар арасында қайшылық, жалғастық, үндестік, ынтымақтастық, ықпалдастық, қарсыластықтық түр-түрі болып жатады. Мұндай шығармашылық әсер-ықпалды, алыс-берісті, ауыс-түйісті интермәтіндік зерттеулер қарастыруда.

Ғылыми айналымға ХХ ғасырдың 60-жылдары Ю.Кристева енгізген бұл ұғым кез келген мәтіннің іргелі мінездемесі, органикалық қасиеті ретінде қабылданған. Уақыт өте келе постмодернисттердің жетекші категориясына айналып, өзінің тиімділігін төмендетіп алғаны да рас. Мәтінді филологиялық тұрғыдан түсіндіру үшін ондағы өзгенің ойы мен сөзін анықтауға, сілтеме, үзінді, аллюзия, пастиш, палимсест, репродукция, римейк, реминисценция, плагиат, бейімделу, иемдену сияқты көріністердің төркінін анықтауға ден қойды. Мәтіннен тыс тұрған ақпараттарға да интермәтін деп қарау кездесіп қалады. Көбінесе полимәтіндік бірліктер сөз болып жүр. Ортақ нысандар мен тақырыптар, образдар мен персонаждар, стильдік ұқсастықтар, поэтикалық сарындастық, имиотикалық және мифтік

байланыстар да интермәтіндік ыңғайда қарастыруға лайық. Демек, өткен мен бүгінді қарама-қарсы қойып, біреуін еңсеруші, екіншісін еңсерілуші күш ретінде қарастыруға мықты негіз керек. Олардың кейде жарысушы ретінде көрініп, көбіне бір-бірін толықтыруға тырысатынын ұмытпаға жөн. Әдеби шығарманың өзіне дейінгі туындыға жауап ретінде жазылатыны да тарихтан белгілі. Осындай «көркем диалог» барысында, «өзгенің» сөзін өзгерітіп, дамытып қолдануға, жаңа мағына үстеуге әуестену жиі байқалады. Қысқасы, әдеби шығарманың мәтінаралық қатынастары мен байланыстарын жүйелі анықтау, оның мәні мен мағынасын толығырақ түсінудің бір жолы екен. Әрине, мәтіннің әрбір тілдік белгісінен басқа бір шығарманың сілемін іздеп, әуре-сарсаңға түсетіндер де табылып қалар.

Әдеби мәтіндегі «бөтен» құрылымдарды, «басқа» дискурстарды анықтау, көркемдік қызметін сараптау да интермәтіндік зерттеулерге тән.

Интермәтіндік функцияға ие бола алатын элементтердің сипаты мен түрі сан алуан, олардың ішінен басты құрылымдар қатарына мыналар жатқызылып жүр: 1) басқа шығармаға сілтеме жасайтын атаулар («Созақтан шыққан Гамлет», «Абайдан соң»); 2) мәтін құрамындағы басқа туындылардан алынған сілтемелер, үзінділер; 3) аллюзия тудыратын сөздер; 4) реминисценциялар 5) эпиграфтар; 6) римейк 7) басқа шығарманы сынау, мазақтау, мұқату арқылы туған мәтін; 8) синтаксистік қайталаулар; 9) авторлық сентенция; 10) белгілі әдеби тұлғаларға жүгіну, мифтік кейіпкерлердің атын пайдалану.

Әдеби тұлғалар арасынан Абай, Махамбет, Қасым, Мағжан есімдері интермәтіндік мағынада жиі қолданылып жүргені белгілі. Дегенмен, шығарманың мазмұндық бітімін, мағыналық қабаттарын анықтауға көмектесетін интермәтіндік құрылымдар бұлармен шектелмейді.

Қазақ поэзиясындағы интермәтіндіктің ерекше көрінісі ретінде арнау өлеңдерін атап айтуға болады. Бұл арнау өлеңнің жанрлық табиғатымен, яғни белгілі бір тұлғаға, қауымға, ортаға қаратыла нақты адресатқа бағышталуы, сол нысанның өзіндік ерекшелігін ашу немесе сырласу арқылы дарытылатын диалогиялық сипатымен байланысты. Мысалы, Ғ.Жайлыбай «Ардакүрең» атты өлеңдер жинағында ақын Абай Құнанбайұлына төрт өлеңін арнаған. Олар: «Абаймен сырласу», «Шыңғыстаудың шырағы болып», «Жидебайда жазылған жыр», «Жаңғырық» өлеңдері [1].

Төрт өлең де Абай өмірі және поэзиясымен мазмұндық, мағыналық байланыста. Бірақ әр өлеңнің құрылысындағы интермәтіндік қызмет атқаратын элементтер әр түрлі. Олардың қатарында өлең атауы, эпиграф, мәтін құрылымындағы цитата, реминисценция, аллюзиялар бар. «Абаймен сырласу» өлеңінің атауының өзінде Ғалым Жайлыбай мыңмен жалғыз алысқан Абайды өзіне сырлас тұтып, бүгінгі қазақ қоғамындағы міннің Абай заманынан еш өзгермегеніне, ұлтының ұлы бола алмай жатып, ұлы болуға ұмтылатындарға налып, мұңдасып, «Сен көрген қазақ – сол қазақ» деп пайымдайды.

«Шыңғыстаудың шындығы болып» өлеңінде ұлы ақынның Абайдан, «Адасқан күшік секілді, ұлып жұртқа қайтқан ой» - деген сөзін эпиграф ала отырып, заманның нысанасына ілігіп жамбы болып кеткен қалың ел, қазақтың, қайран жұрттың нәубетке ұшыраған руханиятының жайын айтып,

«Адасып кеткен күшік ойларым,
Жұртына келіп ұлыды» - дейді.

«Жидебайда жазылған жырда» мәтін құрылымына Абай өлеңдерінен орайына қарай «Туғанда дүние есігін ашады өлең», «Өлеңге әркімнің-ақ бар таласы», «Жазды күн шілде болғанда» секілді цитаталар ала отырып бүгінгі күн үшін өзекті рухани азаттық мәселесін көтереді. Жалпы, цитаталық ойлау бұл қазіргі постмодернистік мәтіндерге тән сипат екендігі мәлім. Ғ.Жайлыбай да өз шығармашылығында қолданатын цитаталардан негізінен қазақ халқы жиған рухани құндылықтар бастауына ұмсыну, сақтау, өзіне дейінгі идеяларды қастерлеу көрінеді. Мәселен, халық әнінен «Қарқаралы басында жалғыз арша» [1, 172], «Баянауыл басында балалы құр» [1, 156], «Өтеді екен дүние қас-қағымда, Ойнап-күлген жарасар, жас шағында» [1, 53], «Оралыңның барында ойна да күл» [1, 118], «Басында Қамажайдың бір тал үкі» [1, 57], Мәди Бәпиұлынан «Сая таппай сарғайған сайғақ құрлы» [1,

173], Иманжүсіп Құтпанұлынан «Талай қатын қазақта ұл туғанмен, Бәрібір Иманжүсіп бола алмай жүр» [1, 146] деген жолдар алынған.

«Жаңғырық» өлеңі Абайдың «Сегіз аяқ» өлеңімен реминисценциялық байланыста деп айтуға болады. Реминисценция – бұл өзге ақынның танымал шығармасының жекелеген детальдерін, образдарын, сарынын алып өз шығармасында пайдалану. Алынған сарын, деталь, образ қайтадан өзінше ой талқысына түсіп, қосымша жаңа мағынаға, жаңа мәнге ие болады.

Абайтану ғылымында «Сегіз аяқ» өлеңінің көркемдік қуаты, мәні мен мағынасы, тақырыбы мен идеясы, өлеңдегі дәстүр мен жаңашылық элементтері секілді т.б. мәселелер туралы көптеген зерттеулер жасалған. М.Әуезов: «Ұлы ақынның жазушылық еңбегінің орта тұсында туған белгідей, әрі мол, әрі бар жағынан көркем, келісті шыққан, зор шығарма» - дейді [2, 232]. Сондай-ақ, «Сегіз аяқ» туралы зерттеушілер С.Мұқанов, З.Ахметов, Қ.Жұмалиев, Ж.Ысмағұлов, Ж.Дәдебаев, Қ.Мәдібай өз пайымдауларын жасаған. Ж.Дәдебаев: ... ақынның «Сегіз аяғының» әр сегіз аяқ шумағы – өз алдына бүтін, біртұтас құбылыс. Бұдан да гөрі түсініктілеу айтқанда, «Сегіз аяқтың» әр сегіз шумағы – бір өлең. «Сегіз аяқтың» мағыналық-құрылымдық сипатының осы ерекшелігі оның бір өлең емес, мазмұны тектес, пішіні бір, бірақ әрқайсысының өзіне лайықты болмыс-бітімі анық, толық бір топ өлеңдердің циклы деп бағалауға болар еді» - дейді [3, 232].

Ғ.Жайлыбай өзінің «Жаңғырық» өлеңінде «Сегіз аяқтың»
Жартасқа бардым,
Күнде айқай салдым,
Одан да шықты жаңғырық.

Есітсем үнін,
Білсем деп жөнін,
Көп іздедім қаңғырып.

Баяғы жартас бір жартас,
Қаңқ етер, түкті байқамас – [1, 141].

деген бір ғана шумағына тура сілтеме жасап отыр. Алайда мәтін астарына үңілсек Абайдың күллі шығармашылығынан туындаған мазмұнмен үндес.

Оқырманға айтар ойымыз анық болу үшін өлеңді тұтас берейік.

Дауысым шықты жаңғырып,
Жан-жағым толған жаңғырық.
Сізден соң өмір – өлеңге,
Біз қайдан келдік қаңғырып.
Адасқан күшік секілді,
Ойларым жұртта қалды ұлып.
Тұлпар тұяғы кетілді,
Алашқа тілеп Арлылық.
Ей, Шыңғыстаудың баласы,
Запыран құстым
Зар қылып,
Қазақтың қайран даласы –
Жаңғырықтардан мәңгіріп,
Есімнен кетті тандырып...

Беу, елімнің ерен Абайы,
Теңіздей терең Абайы,
Ататын таңның арайы,
Шұғыла тұнған маңайы.

Санама мені пендеге,
Өзіңді көрем түсімде.
Жартасқа бардың сен неге,
Жаңғырық есту үшін бе?...
Қара көңілдің жарағы ең,
Халқымды бастар мәңгілік.
Абай ! – деп айқай салып ем,
- Абайла! – деді жаңғырық.

Аймалап өстік Күн, Айды,
Көкейде көктеп көп өлең.
Жаңғырық шықса жылайды
Абаралы, Мыржық, Дегелең...
Жаңғырық естіп құрсақтан,
Ұрпақ боп тудық күнәлі.
Абайдың өзі мұң шаққан –
Меңіреу жартас тұр әлі.
Жаңғырды бүгін тау іші,
Жанымда менің жанды үміт.
РУХ-ымның өлмес дауысы –
Шыңғыстан шыққан жаңғырық...

Ғ.Жайлыбайдың «Жаңғырығы» 8 буынды, 14-12-12 тармақтан құралған 3 шумақтан тұрады. Өлең атауының өзінен «Сегіз аяқ» шығармасына мағыналық меңзеуді көруге болады. Абай тудырған «жаңғырық», «жартас» секілді көркем образдар Ғалым Жайлыбай өлеңінде де қайталанатын, бірақ олар қазіргі заман көріністеріне сәйкес пайымдалған. Қазақтың данасына жас ұрпақ атынан есеп беру, медет тілеу де байқалады.

Абайтанушы – ғалым Ж.Дәдебаев Абай өлеңіндегі жартас образының мәнін Құран кәрім аяттары негізінде былай түсіндіреді: «Дыбыстағанда, үнді, айғайды ғана естіп, түсінбейтін біреу тәрізді; саңырау, сақау және соқыр. Сонда олар еш нәрсені аңғармайды» [Құран: 2:171], «Олардың жүректері бар, алайда олар онымен түсінбейді. Көздері бар онымен көрмейді. Және олардың құлақтары бар, ол арқылы естімейді» [Құран: 7:179], «Оларды тура жолға шақырсаңдар, олар естімейді. Олардың саған қарағанын көресің. Бірақ олар сені көрмейді» [Құран: 7:198]. Осы аяттардағы сурет пен ақын суреттеп отырған жартастың бейнесі арасында айырмашылық жоқ. Себебі жартас та саңырау, сақау, соқыр, ешнәрсені аңғармайды, байқамайды. Құран аяттарында құбылыстың аты мен заты белгілі, нақты, тура мағынада сипатталған. «Сегіз аяқта» осы нақты, затты құбылыс дерексізденіп (абстракцияланып), ешнәрсені байқамайтын жартас күйінде жұмбақталады. Ақын жартасының архитипі, осылайша Құраннан табылады» -деп [3, 236] Абай өлеңдерінің протомәтіндік, архимәтіндік байланыстарын айқындаған.

Ғалым Жайлыбайдың лирикалық кейіпкері:

«Жартасқа бардың сен неге?
Жаңғырық есту үшін бе?» - [1, 141 б.]
деп толғанып, өзі де айқайлайды.

«Айқай» мен «жаңғырық» - бұл екеуі бинарлық оппозициядағы концептілер. Алыстың – берісі бар, келістің – барысы болуы секілді, адам баласы кез-келген істен қайтарып күтетіні заңды. Жартас екеш жартасқа да тіл қатсаң, айқай салсаң, жаңғырық шығады. Ал ақынның өзі қайырылып ақыл айтып отырған адресаты ақыл-сана берілген адамдар ғой. Абай жұртының, тындаушысының, ортасының өз сөзін ұққанын қалады. Олардан түсіністік күтті. Ақынның жаңғырық деп образды түрде алып отырғаны – осы. Мұны «Сегіз аяқ» өлеңі деңгейінде «Қайырылып сөзді кім ұқсын?», «Ойланар елдің сиқы жоқ», «Көңілсіз құлақ – ойға олақ»,

«Құлағын салмас, Тіліңді алмас, Көп наданнан түңілдім» деген жолдардан көреміз. Ал Абайдың бүкіл шығармашылығы деңгейінде қарастырсақ, «Қайран сөзім қор болды, тобықтының езіне», «Өздеріңді түзелер дей алмаймын, Өз қолыңнан кеткен соң енді өз ырқың» секілді т.б. аһ ұрған күйініш сөздері дәлел. Сонда ақын үшін жаңғырық – ізденістің бастауы, құпияны тануға түрткі, әрекет үшін уәж (есітіп үнін, білсем деп жөнін, көп іздедім қаңғырып).

Ғалым Жайлыбай өлеңінде жаңғырық сөзі жеті рет қайталанған және белгілі концептінің өз заманына қатысты қосымша мағынасын ұсынған. Ол автор өмір сүріп отырған кезеңнің әлеуметтік дискурсымен, бүгінгі қазақтың қайғы-мұңымен байланысты.

Әуелі жаңғырық бұл атом-ядролық жарылыстардың жаңғырығы. Өлеңде бомба, полигон, жарылыс деген бір ауыз сөз жоқ, бірақ мәтіннен имплициттік ақпаратты аңдау қиын емес. Ақын:

Жаңғырық шықса жылайды,
Абыралы, Мыржық, Дегелең –

деген ұлт қасіретіне айналған ядролық сынақ алаңдарына айналған өлкелерді тізуінен-ақ әлеуметтік-саяси мәселелердің мәнмәтіні ашылады. Бұл мағынаны Ғ.Жайлыбайдың өлеңдерімен таныс оқырман түсіне алады, себебі бұл жүрек сыздатарлық қасірет ақын шығармашылығын көктей өтіп жатыр. Ақын сынақтардан туындаған залалға туған жердің келбетінің өзгеруіне, тағдырлары талқыға түскеніне алаңдаулы. «Жетім құлын» өлеңінде «Протонның» уынан енесі өлген, жетім құлын көлеңкеде жыласа, өзіне-өзі қол жұмсап қайтыс болған жарын сағынған жесір әйел түн баласы көз жасын көл етеді. «Сарыарқа. «Протон құлаған жыл» өлеңінде уды у қайтарады деп арақты сілтеп жатқан құрдастар, күйзелген, түңілген қайран ел, жусаны жұпар шашпайтын, ақбөкені ауып, ерні кезерген жер, құлазыған дала, құлақ кесті құлға айналып бара жатқан атан жілік азаматтар, елдің зығырданы қайнағанына қарамастан зымыранын зулатып жатқан қатігездік суреттелген. «Өң мен түс», «Киікқашқан» т.б. шығармаларында да ел басындағы ауыр экологиялық нәубет жан жанарында таңбаланған. Яғни жаңғырық сөзіне ақын өзінше қосымша әлеуметтік мән үстеп отыр.

«Тұлпар тұяғы кетілді
Алашқа тілеп Арлылық
Ей, Шыңғыстаудың баласы,
Запыран құстым зар қылып,
Қазақтың қайран даласы –
Жаңғырықтардан мәңгіріп,
Есімнен кетті тандырып...» - [1, 141].

Мұнда ақын Арлылық сөзін бас әріппен беріп отыруының терең мәні бар, себебі бұл сөз – өлең идеясына жол ашатын идеология. Абай адамшылық жолын нұсқап, мыңмен жалғыз алысты, «Пайда ойлама АР ойла!» дегенді кеңес етті, Ғалым да алашқа арлылық тілеп, санасын сарсылтады. Мазмұндық палимсест екі ақынның азаматтық ұстанымындағы үндестікті көрсетіп тұр. Осы мәнмәтінде, яғни адами құндылықтар үшін мәңгілік күрес мәнмітінінде алып қарастырсақ жаңғырықтың мәңгіртетін, естен тандыратын мағыналық ауқымы ашылады. Яғни жаңғырық – өткеніңді ұмыттырып жіберуі мүмкін дүлей күштей. Әрине, ұлымен тілдесудің талабы жоғары. Ғалым ақын сол үдеден шығуға тырысқан. Абай сөздерін өзінше ойнатып, құбылтып, түрлі тіркестерге түсіре отырып, оған түрліше рең береді. Енді бір жолдарда жаңғырық керісінше сабырдың көзі секілді.

«- Абай! – деп айқай салып ем,
- Абайла! – деді жаңғырық» - [1, 141].

мұнда жаңғырық жанды, кәдімгідей тіл қатып, адамзаттың санасын дамытатын, зердесін нығайтатын образ. Аталмыш образ өлең соңында үдей түсіп, салмақтанып жаңғырық енді бернелік деңгейге айналады.

Жаңғырды бүгін тау іші,
Жанымда менің жанды үміт.
РУХ-ымның өлмес дауысы –

Шыңғыстан шыққан жаңғырық... [1, 141].

Абай сарыла күткен жаңғырықты, бүгінгі ақын Ғалым естігендей. Ол іздеген жоғын Абайдан тапқандай. Рухына қуатты хакім сөздерінен алғандай. Абай мұрасы бүгін «Халқын мәңгілік бастап жүретін қара көңілдің жарығы», «рухының өлмес дауысы». Демек, данышпан ақын еңбектері тек Ғалым үшін ғана емес, бүгінгі барша қауым үшін рухани дамуға, адамшылыққа, имандылыққа үндеуші, жарыққа шақырушы негіз.

Тұжырып айтсақ, Ғ.Жайлыбаевтың сілтеме, аллюзиялық меңзеулер, астарлы емеурін, мәнді қайталаулар, мазмұндық палимпсесттер, образды пастиштер сияқты интермәтіндік элементтерді тарихи тамырластықты, рухани жалғастықты бейнелеу үшін қолданғаны анық. Екі ақын арасындағы дәуірлер ықпалдастығын көрсету ниеті бар. Оған қоса шығармашылық диалог үдерісі де байқалатындай.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Жайлыбай Ғ. Ардакүрең. Өлеңдер. – Алматы: Қайнар, 2008. – 288 б.
- 2 Әуезов М. Жиырма томдық шығармалар жинағы. – XX том. – Алматы: Жазушы, 1985. – 448 б.
- 3 Дәдебаев Ж. Абайдың антропологизмі. – Алматы: Қазақ университеті, 2014. – 238 б.

В статье рассматриваются интертекстуальные связи поэзии Жайлыбая Г. В качестве объекта исследования выбран сборник поэта «Алдакүрен». В статье анализируются виды и характер интертекстуальных элементов в его стихотворениях, посвященных Абаю Кунанбаеву. Выявляются цитаты, реминисценции, пастиши, используемые Жайлыбаем Г. в его произведениях. Раскрывается семантика таких художественных концептов, как «эхо», «утес».

In the article the intertextual relations of poetry G. Zhaylybay are considered. The object of researching the poet's collection "Aldakuren" is choosed. In this article the types and nature of the intertextual elements of his poems, devoted to Abay Kunanbayev. Citations, reminiscences, pastiche, used by G. Zhaylybay in his works, are determined. Semantics of such, as artistic concepts, "echo", "the rock", are opened.

ӘОЖ 82.09(574)

Қамарова Н.С., Отарова А.Н.

Ш. Есенов атындағы Каспий мемлекеттік технологиялар және
инжиниринг университеті

Ақтау, Қазақстан

nagbdu@mail.ru, otarova.akmaral@mail.ru

ХАМИТ ЕРҒАЛИЕВ ПОЭЗИЯСЫНДАҒЫ АЗАМАТТЫҚ ҮН

Бұл мақалада қазақ поэзиясына өзіндік үн, ерекшелігімен келген ақындардың қатарында Хамит Ерғалиевтің есімі ерекше аталатындығы, оның поэзиясының қуаты сөз болады. Ақын шығармаларының тақырыбы әр алуан екендігі, әр жылдары жарық көрген жыр жинақтарының мазмұнына үңілгенде, ең әуелі туған еліне, жеріне деген сүйіспеншілікті, сол елі

мен жері басынан кешірген тарихи-әлеуметтік шындықты, адамгершілік асқақ мұраттарды, махаббат пен жастықты, перзенттік борыш пен парызды бөлекше нақыш, көркемдік айшықпен бейнелегенін көруге болатындығы нақты мысалдармен дәлелденген.

Х. Ерғалиев өлеңіндегі әрбір детальды негізгі мақсатына бағындыра біледі. Оның өлеңдерінің формасы мазмұнымен ажырамас бірлікте жатады. Ақын өзі таңдаған тақырыпқа сәйкес форма таба біледі. Адам тағдыры мен қоғамдық тағдырды тығыз бірлікте алу Х.Ерғалиев шығармаларының анық сипатын арттыра түседі.

Кілт сөздер: Хамит Ерғалиев, қазақ поэзиясы, дара ақын, әдебиет зерттеушілері, сыншылар, азаматтық лирика, ақындық мінез.

1950 жылдары қазақ поэзиясына өзіндік үн, ерекшелігімен келген ақындардың қатарында Хамит Ерғалиев есімі ерекше аталары хақ.

Хамит Ерғалиевтің шығармашылық жолына назар салғанда, әрине, ең әуелі, бұл ақынның ерекшелігі, даралығы неде деген сұраққа жауап іздейміз. Ақын қаламынан туған шығармалар әр жылдары «Екі поэма» (1949), «Біздің ауылдың қызы» (1950)], «Сенің өзенің» (1953), «Жайық жырлары» (1955), «Құрманғазы» (1958), «Дәуір дабылы» (1963), «Өз көзімен өмірдің» (1965), «Күн күмбез» (1968), «Күй дастан» (1970), «Құтты қоныс» (1974), «Санаттағы сарбаз» (1975), «Жанарымда жұмыр жер» (1978), «Алтын зерен» (1981), Таңдамалы шығармаларының үш томдығы 1-том (1982), Таңдамалы шығармаларының үш томдығы 2-том (1983), Таңдамалы шығармаларының үш томдығы 3-том (1984), «Жедел толғау» (1988), «Шер толғау» (1993), «Сонеттер» (1995), «Ұлым дедім, ұлғайдым» (1997), т.б. жинақтарына топтастырылған. Соңғы оқырман қолына тигені - «Ұлым дедім, ұлғайдым» жыр жинағы. Ақын шығармаларының тақырыбы әр алуан. Әр жылдары жарық көрген жыр жинақтарының мазмұнына үңілгенде, ең әуелі туған еліне, жеріне деген сүйіспеншілікті, сол елі мен жері басынан кешірген тарихи-әлеуметтік шындықты, адамгершілік асқақ мұраттарды, махаббат пен жастықты, перзенттік борыш пен парызды бөлекше нақыш, көркемдік айшықпен бейнелегенін көруге болады.

Х.Ерғалиев шығармашылығы туралы әдебиет зерттеушілері мен сыншылары, ақын-жазушылар тарапынан пікірлер айтылып келеді. Ақын Нұрлан Оразалин: «Таулардың алыстаған сайын асқақтап, биіктей түсетіні тәрізді, өмірден озған әрбір тұлғаның ойлау, бейнелеу кеңістігі де уақыт өткен сайын өз өрісін кеңейтіп, өміршеңдік сипаттарымен оқшаулана түсері хақ. Хамит Ерғалиевтің Жыр-Дүниесі – уақыт озған сайын күнгейлі қыры мен жан тербетер сыры мольға түсер, оқырманының қатары толығы түсер осындай баянды жырдың бай әлемі» [1, 355], - десе, ақын Т. Медетбеков: «Ол - өлең арқылы жан-жүрегі астарына дейін ашып көрсетіп келе жатқан шынайы шындықтың ақыны» [2, 365], - деп әділ бағалайды.

Өлеңдерінде ақынның азаматтық, ақындық мінезі мен бүкіл болмыс-бітімін аңғартатын жолдар молынан ұшырасады.

Мысалы:

Сүйем сені, сені де мені қаласаң,
Жек көремін екі жүзбен қарасаң.
Айыптаймын алыстағы жанның да,
Правосын абақтыға қамасаң [3, 58].

«Сырт адаммен сырласу» деп аталатын өлеңнен алынған осы бір шумақта ақынның жүрегі көрінеді. Ол өзінің жеке басының қуаныш, күйінішін, қайғы, шаттығын бүкіл адамзат баласының қуаныш-сүйінішімен, қайғы, шаттығымен бірге қарастырып, бірге өреді. Дәл мұндай шумақтар ақын поэзиясында молынан ұшырасады. Ол өзінің үлкен әріппен жазылар азаматтық кредосын көрсете алған.

Х.Ерғалиев өлеңдеріне тән ерекшеліктерді сөз еткенде, өмір мен уақыт өлшемін өзінше бағамдап, өзгеше ой түйетінін айтқан жөн. Ақын өлеңдеріндегі ой тербелісі, сезімдер қақтығысы, өткінші өмірге деген наз лирикалық қаһарманның көңіл-күйі мен толғанысы арқылы шебер сурет, шешендік толғамдармен өрілетініне ерекше назар ауады.

Ақындық бөлекше бітім мына бір өлең шумағында бірден-ақ көзге ұрады:

Асқақ үнім ажыратпас ел шегін,
өз елімнің өкілі едім, елші едім...
елшіліктен босатпайтын ешбіреу,
мәңгі өшпейтін үнің болам мен сенің! [4, 6].

Осы қолтаңбадан-ақ Хамит ақынның өзгеге ұқсамайтын даралығы көрінеді. Бұл даралық үзік-үзік бой көрсетіп қалып қоймайды, бүкіл шығармашылығының өн бойында өзгеше мәнер, тың өрнекпен жүйеленіп отырады.

Х.Ерғалиевтің ақындық тұғырнамасы - өмірдегі қым-қиғаш тартыс, өмір өткіншілігін аңғарту, сөйте тұра ақын оны «Жанарымда жұмыр жер» атты өлеңінде былайша толғайды:

Тірлік – қымыз, жұтқан сайын сімір дер,
Ей, бал қымыз, беймазаға ғұмыр бер!
Тыныштықтың адамында тынным жоқ,
Жатыр оның жанарында жұмыр жер.

Жұмыр жерден бақ пен сордың күресін,
Жанарыңа жинап алып көресің:
«Не себепті берілген, - деп ойлайсың, -
Баршамызға Адам деген бір есім» [4, 7].

Өлеңнің өн-бойынан өршіл рух, адамгершілік пафос айқын байқалады. Хамит ақынды осындай қазақ поэзиясындағы құбылыс ретінде танытқан оның жырлары. Ақын жырларының әрбір жолын шебер қиюласқан, берік сөздер тізбегінен, бөлшектеуге келмейтін тұтас шешендік толғамдардан тұратынына өлеңдерін оқи отырып көз жеткізуге болады. Ақын жырларының тақырыптары әр алуан. Десе де, сол тақырыптар арасында ерекше орын алатыны ел, туған жер, табиғат, дала, және т.б.

Ақынның «Қазақстаным осынау» атты өлеңінде патриоттық терең сезім жатыр.

Көктегі бақтай
Бусанып бүршік жарғанда –
Талайғы яки
Аңсаған бағы жанғанда
Алғашқы сонау
Аяздай батқан арқаға
Азап пен сорды
Ұмытқан кім бар жалғанда?! [4, 78]

Хамит ақынның ұлтжандылығын, азаматтық әуенді барлық өлеңдерінен кездестіруге болады. Осы орайда академик С. Қирабаев «Поэзиядағы азаматтық әуен ең алдымен ақынның азаматтық тұлғасына байланысты» [5, 29] деген ойды айтады. Жалпы, азаматтық әуен осы поэзияға өзіндік жаңалығымен келген Х.Ерғалиев лирикасында ерекше болды. Лирикадағы азаматтық әуен дегенде туған ел, туған жер, атамекенді жырлауды, адам баласына тән асыл мұраттарды идеал тұтуды айтса болады.

Қазақстан туралы өлең ары қарай былай өріледі:

Аштықта жеген
Асының дәмін қазағым,
Тоғайған шақта
Демеген әсте мазағым...
Құдайға және
Құлшылық еткен заманның
Ел-жұртым менің,
Еркін-ақ кешкен дозағын [4, 79].

Ақын халық басынан не бір замандардың өткенін осы бір шумақ арқылы білдіреді.

Ұмытпаған соң
Ұзартып қайтем о жағын.
Сарқылмас тарих –

Сарқырап жатқан өзі ағын.
Тұрмыста қайта
Тумақтың жолын сұрасаң,
Екпінімді айтып,
Үзіліп алға озамын [4, 79].

Тарихымызды сарқыраған ағынға теңеген ақын алға қарай қарыштап дамып келе жатқанымызды, бірақ тарихтың ұмытылмайтынын келер ұрпақ есіне салғандай.

Х.Ерғалиев – қазақ поэзиясында алар ерекше орны бар ақындардың бірі. Жалпы, ақындық ерекшелік дегенді дара стиль шеңберінде бағамдасақ, Хамит ақын да дарын қуатымен дербес стиль қалыптастырған қаламгер. Х.Ерғалиев өлеңдерінде ата-баба қонысы болған қазақ даласының келбеті мен тынысы, ондағы тіршілік бейнесі өзіндік өрнекпен бедерленеді. Ақын дала суретін жанды қозғалыста, сол дала аясындағы тіршілік ауқымында жырлайды. Халықтың өткен тарихына көз жіберу арқылы бүгіннен ой түйю – Х.Ерғалиев өлеңдеріне тән сипаттардың бірі.

1980 жылдардағы қазақ лирикасына жүйелі талдау жүргізген Т.Шапаев қазақ поэзиясының ұлттық сипатын сөз ете келіп: "Дала - халықтық болмыс, ұлттық рухтың символы болса, ауыл оның тіршілікке, мазмұнға толы және бір жанды, төл көрінісі. Дала-ауыл. Шынына келсек, поэзиямыз үшін бұл тақырып бөліп-жарып, жіктеп-жіліктеуге келе бермейтін тұтас ұғым. Сол дала, сол ауыл бүгінде ұлан-асыр поэзиялық тебіреністер арсеналына айналды", - деген тұжырым айтады [6, 135]. Х.Ерғалиев поэзиясында да сол дала, ауыл бейнесі жырланады. Жырланғанда жай ғана жырланып қоймай, ақындық даралықпен және асқақ шабытпен жырланады. Ақынның поэтикалық әлемінде туған даланың тұтас бітімі көрінеді. Ақын өлеңдерінде дала бітімі халық тіршілігімен тұтаса бедерленген:

Мұң даладан жаратып тың даланы,
Ақыл-ой, тер, қанмен де тым бағалы.
Батпадық де, - бұл шаққа, болашаққа,
Болашақта сондай сөз тыңдалады.

Шындық сөзі бағалы бүгінге де,
Қысыр философияға жүгінбе де.
Арқаланып тарта бер, ақиқатты,
Осы менің ең қымбат жүгімде де! [4, 88].

Дәл осындай өлеңдер Хамит ақын қаламына тән рух асқақтығын барынша айқын танытады. Қайсарлық пен табандылық, тәкаппарлық пен ірілік, асқақ пафос, шешендік толғаныс - осының бәрі бірігіп келіп ақынның мінезін нақтылай түседі. Өлеңдерінің әрбір жолынан ұшырасар астары терең, философиялық мәні зор қанатты сөздер, асқақ үн, терең ой ақын қаламының қуаттылығына мысал. Жалпы стиль мен әдіс қаламгердің дарын қуатының жемісі екені белгілі.

Туған дала, туған ел тақырыбы ақын шығармашылығының құнарлы бір саласы болды. Бұған дәлел - әр жылдары жарыққа шыққан аталмыш жинақтарына енген өлеңдері.

Заң етіп жаздың бұл ғана,
Ақиқат жолы екенін.
Нұр жаусын биік тұлғана,
Ардағым – Атамекенім [4, 104], -

дейді ақын «Ардағым – Атамекенім» атты өлеңінде. Атамекенге деген ерекше ілтипаты мен махаббаты осы бір жолдарға сыйып-ақ тұр. «Март көріністері», «Алтын күрек», «Қайран Талас, қайдасың...», «Жасыбай перзенті», «Талдықорған сулары», «Тоқсанда Қапал - Арасан», «Асыл таудың аты да Баян жүрек», «Күзден тудым», «Менің күзім», «Қыстың айы таяп қалып», «Алтын күз», «Алтын зерен» сияқты көп өлеңдерінде табиғат тамашалары, ақын жанымен үндескен табиғат сырлары, құбылыстары, туған жер толғаныстары ерекше үйлесім тапқан. Х.Ерғалиев поэзиясының тақырыбы сан алуан. Ақын қай тақырыпқа қалам тартса да сыршылдық, нәзік сезімталдық, көтеріңкі екпін сияқты өзіне тән тілден ауытқымайды. Сонеттері

мен поэмаларының негізгі өзегіне айналған адамгершілік, қайсарлық, адалдық сияқты адами қасиеттер белгілі бір оқиғаның, белгілі бір уақыт шындығының аясында бой көрсетіп, ақындық ұстанымды танытады.

Қаныпезер қатерлі жаумен от ішінде арпалыса жүріп ақындарымыз жыр тербеді. Бұл бұрын қазақ әдебиетінде болып көрмеген жаңа жырлар еді: тақырып, мазмұн, ырғақ, екпін жағынан тың болатын. Окоптан келген өлеңдер қазақ поэзиясына жаңалық болып енді. Қырқыншы жылдардағы әдебиетіміздегі елеулі бетбұрыстар дегенде осыны айтамыз... Зерттеушілеріміз бұл жайларды дәп басып, ажыратып, анық айтып берді.

«Соғыс кезінде өнімді дамыған сала – поэзия, әсіресе оның ұсақ жанрлары: өлең, ән текстері, лирикалық толғаулар» [7, 70-71].

«Соғыс жылдары қазақ ақындарының қатары өсіп, поэзияға тың күштер қосылды. Әдебиетке Х.Ерғалиев, С.Мәуленов, Ж.Молдағалиев, С.Сейтов, Қ.Жармағанбетов, Қ.Шаңғытбаев, З.Қалауова т.б. сияқты ақындарының жаңа буыны келді» [8, 224].

Міне, тырнақалды шығармаларын Ұлы Отан соғысы жылдары жазған осының от-жалынды жырлардың көрігінен қайнап шыққан талантты ақындарымыздың бірі – Хамит Ерғалиев. Соғысқа қатысып, сол тарихи кезеңнің ащы дәмін татып, тағдыр тауқыметін басынан өткергендігін өлеңдерінің өн бойынан аңғаруға болады. Бір атап айтармыз – Хамит лирикасының жетекші бағыты азаматтық тақырыптың терең жырлануы. Ол заманымыздың жүрек тебіренерлік ең ізгі жақсылығына көзі де, көңіл де ояу, реалист ақын.

Хамиттың «Қырғыз досыма» деген өте әдемі, жүректен жарып шыққан жып-жылы лирикасына бір тоқталсақ. Ақын жайлауы бір, жері жапсарлас, тағдырлас, иықтас бауыр халықтың ежелгі достығын, шынайы ағайындық табиғатын тебірене жазады:

...Бауырым қырғыз!

Күніміз

Бір кезде шықты ұядан,
Мал қайтарған үніміз
Жарысты жартас қиядан.
Анғамыз қазан асқанда
Оттар қатар наздаған,
Ел көшіп, яғи босқанда,
Ботамыз бірге боздаған...

Нан мен тұз ортақ біздерге,
Алтындар жатқан тау артық.

Каналдар ортақ түздерде,

Бейбіт күн ортақ! Жау ортақ! [9, 79].

Бауырлас екі халықтың достығының терең тамырын бұдан артық дәл басып, түйіндей айту болар ма. Шағын ғана өлеңде, төскейде малы, төсекте басы түйіскен, іргелес, тағдырлас қазақ-қырғыздың сан ғасырлар, сыннан өткен тарихи философиясы емес пе?!

Ақын творчествосының басты сырының кешегі от-жалынды сұрапыл жылдарда өршіте түспесе, бұрынғы адамзаттың дауысына енді патриоттық асқақ әуен кеп қосылып, астасып, тұтасып оркестер үніндей үлкен бір мұраға айналмаса, әсте бәсеңдеген емес.

Кешегі сұрапыл соғыс кезінде қолына қару алып, майданға аттанған, Отан ананың басына төнген қауіпті кезде ақынның халқына деген ыстық махаббаты, Отанға деген патриоттық сезімі, жүрек лүпілі өлеңдеріне де сол күйінде сомдала құйылған. Тегінде, азаматтық лирикаға тән публицистикалық серпіннің шиыршық атуы ақынның талант табиғатына байланысты болса керек. Ал, Хамит Ерғалиев азаматтық лириканың – әлі күнге арыны басылмаған, ауыздықпен алысқан кәрі тарландарының бірі. Ақынның сан-сала өнерінің бастауын осы саладан іздеген жөн.

Поэзияның ең белсенді де негізгі түрлерінің бірі – лирика. Өйткені қазақ өзі ән сүйгіш, жыр сүйгіш халық. Лирика оның тұрмыс-тірлігі, өмір сүрген ортасында ғана емес, болмыс табиғатында жатыр. Ұлттық поэзиямыздың классикалық үлгілерін әріректе туғызған алып

ақындарымыздың есімін айтпағанның өзінде кезіндегі қазақ кеңес поэзиясына үлкен үлес қосқан С.Сейфуллин, І.Жансүгіров, С.Мұқанов, Қ.Аманжолов, Ғ.Орманов, Ә.Тәжібаев, Т.Жароков, Ж. Саин, Ә. Сәрсенбаев, Қ.Бекхожин және басқаларының творчествосынан осындай лирика табиғатын аңғару қиын емес. Лирика қамтымайтын тақырыптың жоқтығы сияқты – бұл айтылған қалам қайраткерлерінің лирикаларында айтылған ой, қозғалған тақырып, сезім тереңдігі ұшан-теңіз, сондай-ақ өзіндік ерекшеліктерімен, айрықша қолтаңбаларымен, қайталанбайтын даралығымен, бөлекше өрнегімен оқшауланады. Кейде жалпы тақырып ұқсастығы болғанымен, әр автордың шеберлігі, үні, беті «мен мұңдалап» тұрады. Х.Ерғалиевтың лирикалары да қазақ поэзиясында ұшар биігі, қонар тұғыры, сайраған даңғыл жолы бар, ешкімге ұқсастығы жоқ, орны бөлек дүние.

Кеңес ақындары санатындағы бес қаруы беліндегі қуатты поэзия жасағы – қазақ ақындары бүгінгідей адамның өскелең ой-мұраты, талғамы, халықтың биік талабының дәрежесінде қалам сілтеп келеді десек, сол жасақтың алғы шебінен Хамит Ерғалиевты көретініміз даусыз.

Белгілі орыс сыншысы В. Г. Белинский: "Поэзия адамның еркін тілімен берілетіндіктен, онда үн де, сурет те және байыпты, айқын айтылған түсінік те болмақ. Сондықтан өзге өнердің барлық элементтері поэзияда бар", - дей келіп, поэзияның бір тегі - лирикалық поэзияда сыртқы құбылыстардың барлығы ішкі әлемге кіріп, мұнда ақынның жеке басы бірінші кезекте көрінетінін ерекше атап көрсетеді [10, 46]. Осы пікірді негізге алсақ, әрбір ақын өз болмысы арқылы өзін қоршаған ортаны түйсіндіре алатынын аңдауымыз керек. Ақын сыртқы әлемнің күрделі белгілерін өз бойына жинаған ішкі әлем құбылысы арқылы поэзияны тудырады. Ал, сол поэзиялық туындыда ақын арқылы ұлттық рух пен болмыс көрінеді. Әрбір ақын жалаң тұлға емес, күрделі әлем екенін сезіну үшін оның шығармашылық әлеміне ой жүгірту қажеттігін ескерсек, ақын Х.Ерғалиев поэзиясындағы ұлттық сипатты айқындау ақынның бір кезең поэзиясындағы жаңашылдығын, өзіндік стилін таныту үшін қажет.

Өмір жүгі суреткерді әрдайым ой құшағында, тебіреніс толқынында тербейтіні анық. Соның нәтижесінде ақын бүгінгі мен кешегіні, өмір тынысының лебін аңғарып, оның белгілерін қағып қалып отырады. Тіршілікке білек сыбанып, белсенділікпен араласады. Жүрек қызуының лүпілін білдіреді. Елу жылға жуық уақыттан бері қаламын қолынан тастамай жыр жазып келе жатқан Х. Ерғалиев творчествосы алуан қырлы. Өзінің тағдырлас заманы бір ондаған үзеңгілес қаламдастарының қатарында ол өзіне тән қолтаңбасымен жемісті еңбек етіп жүрген қазақ совет поэзиясының шабыскер жүйрік ақыны. Өмір талабының тезінен өткен талант. Бүгінгі болмысымызды қоғамдық өмірімізді жақсылық, ізгіліктің қай-қайсысы туралы ойласақ та бұл ақынның қаламына ілінбеген күрделі тақырыптар аз.

Х. Ерғалиев өлеңіндегі әрбір детальды негізгі мақсатына бағындыра біледі. Оның өлеңдерінің формасы мазмұнымен ажырамас бірлікте жатады. Ақын өзі таңдаған тақырыпқа сәйкес форма таба біледі. Оның социалистік құрылыс барысындағы бүкіл адамдарға белгілі жайдың ішінен талғампаздықпен ең басты ерекшеліктерін ғана шығармасына өзек етуі, мазмұндылықты қатты ескеріп, сонымен қатар қарапайымдылықты сақтауы, соны оқушысына әсерлі жеткізе білуі стилінің қалыптасқандығын дәлелдесе керек. Бір-бірімен мазмұндас, бірін-бірі байытып жатқан бүгінгі табыстар, еңбек адамдары, замандастар туралы дастандарына үндестік, ортақ серпінділік пен лирикалық толы сырлылық, лебі сезіледі. Оның ақындық стилінен көтеріңкі үн, екпін, поэтикалық пафос, сөздік көркемдік, ойнақылық, образдылықты айқын аңғарамыз.

Сөйтіп, адам тағдыры мен қоғамдық тағдырды тығыз бірлікте алу Х.Ерғалиев шығармаларының анық сипатын арттыра түседі. Бұлар тек осы ақын творчествосында ғана емес, осы кезеңдегі бүкіл қазақ совет поэзиясының сапалық өсуіне қосылған үлес.

Әрбір реалистік образ ақынның өмірді түсінуі оған деген көзқарасының нығайып, бекуінің белгісі. Оның бәрі бір жағынан өмірді сүйгіштікті аңғартса сонымен бірге ақынның дәуір тынысына қатысты азаматтық парызын творчестволықпен атқарғандығын көрсетеді.

Хамиттің әрбір жаңа кітабы бізге таныс поэтикалық өрнектің жаңа бір қыры. Тек жаңа өлеңдер ғана емес, ондағы жаңа кейіпкерлердің, адамдардың бет-пішіні, кескіні, мінез-құлқы,

қимыл-әрекеті де өзіндік өрнектермен айшықталады. Оның поэзиялық туындыларынан кейінгі толқын жас ақындардың үйренері мол деп білеміз. Осы тұста белгілі ақын Ғ.Қайырбековтың мына бір пікірін келтіре кеткен орынды сияқты. «Хамит өзінің ақындық қызметінің бір саласында – үнемі жастарға ұстаз, үлгі беріп келе жатқан жалықпас сыншы, ақылшы аға екенін айта кету керек»

Поэзия қартаюды мойындамайды. Хамит Ерғалиевтың қазақ поэзиясы үшін бергендері мол. Қысқасы, ақынның қай тақырыптағы туындылары болсын тұтасымен алғанда көркемдік шешімі жағынан әрқайсысы өз алдына бөлек, дәуір оқиғаларын әр қырынан ауқымды қамтитын, биік дәрежедегі көркем туындылар. Міне, туғанына 100 жыл толған көрнекті ақын Хамит Ерғалиевтың поэзиялық туындылары тақырыбы тұрғысынан терең де шынайы игеріліп, авторлық ойы мейлінше түгел орындалған, поэтикалық шырайлары мол шығармалар болып шыққан.

Пайдаланылған әдебиеттер

- 1 Оразалин Н. Жыр жүрегі тоқтау білмеген... // Кітапта: Х.Ерғали. Өзегім толы ақ жалын. – Алматы: Ой-Сана, 2011. – 416б. – 355-359-бб.
- 2 Медетбеков Т. Ақынның алтын зерені. // Кітапта: Х.Ерғали. Өзегім толы ақ жалын. – Алматы: Ой-Сана, 2011. – 416б. – 364-367-бб.
- 3 Ерғалиев Х. Алтын зерен. Алматы: Жазушы, 1981.
- 4 Ерғалиев Х. Таңдамалы шығармаларының үш томдығы. – 3-том. – Алматы: Жазушы, 1984.
- 5 Қирабаев С. Талантқа құрмет. Мақалалар. Зерттеулер. Портреттер. - Алматы: Жазушы, 1988. - 246 б.
- 6 Шапаев Т. Қазақ поэзиясындағы лирикалық тұлға проблемасы. – Алматы, 1994. -135 б.
- 7 Қазақ совет әдебиеті тарихының очеркі. – Алматы. 1958 ж.
- 8 Қазақ әдебиетінің тарихы. 3 т. 2- кітап. – Алматы 1967 ж.
- 9 Ерғалиев Х. Жанарымда жұмыр жер. – Алматы: Жазушы, 1978.
- 10 Белинский В. Г. Полн.собр.соч. т 5. - М.-Л., 1962. - 631 с.

В данной статье речь пойдет о поэте Хамите Ерғалиеве, находящемся в одном ряду с поэтами, внесшими своеобразный голос в казахскую поэзию, о его поэтической силе. Тематика произведений поэта разнообразна. Окунаясь в содержание сборников стихов, изданных в разные годы, мы можем увидеть, в первую очередь, любовь поэта к родному народу, родной земле, а также социально-историческую правду о жизни этого народа и истории этой земли, которую он ярко изобразил в своих произведениях. На конкретных примерах с особой красочностью поэт изображает высокие человеческие идеалы, любовь и молодость, неоценимый долг человека перед родителями.

Для достижения своей цели Х. Ерғалиев умело использует каждую деталь в стихах. Форма его стиха находится в неотъемлемом единстве с содержанием. Поэт умело подбирает форму к выбранной теме. Описание судьбы человека в единстве с судьбой общества усиливает характер произведений Х. Ерғалиева.

This article considers the works of Kazakh poet Khamit Yergaliyev whose name is famous for his specific poetry. The theme of this poet's works is varied, if one looks through the collections of his poems published in different years then can notice his love to the Native land first of all and then historical- social truth of his nation, humanity, even love and youth at least.

Also he could give these quantities with the concrete examples. Every detail in ergaliyev's poem can show his aim. The form and the content of his poems are always in connection, he finds the form according to the chosen theme. Giving the theme of human life and society together he enhances the nature of the works.

Н.С. Қамарова¹, Ә.Т. Толысбаева²

Ш. Есенов атындағы Каспий мемлекеттік технологиялар және инжиниринг университеті¹

Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті²

Ақтау¹, Түркістан², Қазақстан

nagbdu@mail.ru¹, adema-28@mail.ru²

ГҮЛНӘР САЛЫҚБАЕВАНЫҢ КӨРКЕМДІК ӘЛЕМІ

Бұл мақалада қазақтың көрнекті ақын қыздарының бірі Гүлнәр Салықбаеваның поэзиясы туралы сөз болады. Адам психологиясының түрлі иірімдерінен хабар беретін туындыларында сезім мен ойдың түйісуінен туындайтыны түйіндеулер жалпы поэзиясының қазығы екендігі дәлелденеді. Поэзия мен философияның рухы біртұтас, бірлікте, бір-біріне кірігіп кеткендігін, адамның тылсым сырларын нағыз лирика ғана ашып көрсететіндігін Гүлнәр ақын өлеңдерін оқи отырып түсінесіз.

Ал ақын поэзиясында қиял арқылы жасалатын образдар кейде өзінің көрнектілігі, ашықтығы, анықтылығы жағынан біздің қабылдау арқылы алатын бейнелерге жақын болып отырады. Қиялсыз ой болмайды. өткен уақытта алған әсерді сол қалпында қайта тірілту, түйсіктеген нәрсені сол қалпында жаңғырту арқылы ақын образдары жасалады.

Г. Салықбаеваның шынайы мөлдiр лирикалық өлеңдері арқылы эстетика әлеміне енесіз.

Кілт сөздер: Гүлнәр Салықбаева, қазақ поэзиясы, образ, поэзия, лирика, жанр, стиль, жанрлық-стильдік палитра, талдаулар, өлеңдер циклы.

Гүлнәр Салықбай – ешкімге ұқсамайтын сыршыл ақын. Оның өлеңдерінің қай-қайсысы да ақындық өнермен өріліп, ыстық лебімен, бар жарасымымен терең сезімге құрылған. Ақынның образбен ойлауы, айнала әлемді бейнелі сурет жолымен тануы, суреттеу шеберлігі айшықты. Гүлнәр ақынның тұтас поэзиясынан кіршіксіз ақ көңілі, нұрлы жүрегі ап-айқын көрінеді.

Ақын өлеңдері сан түрлі тақырыптарға құрылған. Сол сан алауан тақырыптарды жүреппен жырлай білуі – ақынның шынайы шеберлігі.

Ақын қоғамдық өмірдегі үлкенді-кішілі құбылыстарды, табиғатты жан толқынына бөлеп жырлағанда, өзінің ішкі жан дүниесіне, көңіл күйлеріне үңілмей отыра алмайды. Бұл сыршыл ақындардың бәріне ортақ қасиет.

Гүлнәр Салықбай лирикасының жанрлық ішкі сыр-сипатына үңілгенде, оның терең жырлаған толғанысты, тебіреністі жырларына бойлап кетеміз.

Ақынның «Наз қоңыр» атты өлеңін оқып көрелік:

*Айналамда аңыраған жел,
Мүсіркеген, есіркеген ел.
Маған дегің келмесе егер: “Өл!”
Кел.*

*Мені ұшырған бақыт, әлде сор.
Тоқтата алмай ешбір темір тор.
Құлау үшін кетіп барам –
Көр...*

*Сенен ешкім сұрай қоймас құн.
Тек бір рет жыла сонда шын.
Айналамда аңыраған жел.
Түн [1].*

Бұл – ақынның ішкі дерті, өлеңнің өрті. Ақын айналасы аңыраған жел, мүсіркеген, есіркеген ел. Ақынның айналасында ойран сап жүрген дауылды жел ақын денесінде ойран сап жүргендей. Поэзия әлемінде ақын кең тынысты тұлпардай көсіле шабады. Ақын қай тақырыпты да терең зерттеп жырлайды. Өлеңдерінде күнделікті тіршіліктегі көріністер арқылы нанымды философиялық ой-түйін жасап отырады.

Осы өлеңді оқи отырып, Гүлнәр ақынның: «Өлең маған музыка болып келеді, ыңылдап жүріп жазам. Сосын әр жерге қағаз, қалам қойып қоямын. Өлең келген кезде түртіп кетем. Бірде бір басылым «өлеңдеріңіздің тарихы туралы айтсаңыз» дейді. Өлеңдер өстіп түсетін болса, оның тарихын қайтіп айтасың? Эксперимент демекші, ондай өлеңдер менде де бар. Бірақ, мен ол өлеңдерді осылай жазайын деп ойланып жазған жоқпын. Үзік-үзік музыкалар келіп, соған сөз жазғандай боламын...» [2, 10], - деп бір сұхбатында айтқанындай әлдебір музыка әуені құлағына келеді.

Г.Салықбай поэзиясын оқи отырып, ақынның халық тілінің небір құнарлы сөздерін образдық-троптық арнада шебер қолдана білгендігінің куәсі боламыз. Ақынның теңеген, суреттеген, әсерлеген көріністері айқын, жарқын болып келеді. Ақын поэзиясымен сусындаған әрбір оқырман Г.Салықбай тілінің байлығына сөз саптасы мен бейнелі сөз қолданыстарына куә болады.

Г.Салықбаеваның мына өлеңін оқып көрейік:

*Көктемім күз болды,
Өпкенім мұз болды...
Жанашырым деп жалаңаяқ
Басқан жерімнің суығы,
Сүйегімнен өтті – сыз болды.*

*Жанарым жас болды,
Қарағым қас болды.
Талқаны таусылмаса
екен деп тілегенім
Тамшы еді – тас болды*

*Легенім су болды,
Ішкенім у болды.
Алақаныма тамған тұнық
Арманым,
Аспанына кетті – бу болды. [3, 72]*

Лирикалық кейіпкердің көктемнің күз болуы,.. жанарының жас болуы,.. ішкенінің у болуы – жанының жабырқау сәттері, өмірден түңіліс табуы. Бұлар – адамның жан дүниесіндегі тартыстар. Мұндай ой түйіндері терең жан күйлерінен туады. Жан азабының өз шегінен шығып, тәтті үрейге ұласуынан қайғының да бір тәтті рақаты болады. Өйткені адамның терең жан күйлері сипаты, мазмұны жағынан бір формадан екінші формаға көшіп, түйсік әлемін толтырып отырады. Бұл ойларды жалпылама философия деп жалаң қарамауымыз керек. Ой түйіндерінен тұңғыық шындық пен биік мән-мұратты пайымдаймыз. Осы орайда философ Ф.Шлегель ойына жүгінеміз: «Поэзия мен философия – бұл бөлінбейтін біртұтастық, бірақ тұтастығы сирек болғанмен, олар адамгершіліктің биік шыңы мен ұлылығын өзара бөліседі. Бірақ олардың әр түрлі бағыты орта кезеңде түйіседі, мұнда ұлылықтың ұлылық тұңғыығында поэзия мен философияның рухы біртұтас, бірлікте, бір-біріне кірігіп кеткен» [4, 359]. Тұжырымдай айтқанда, «философиялық сияқты поэзиялық сөйлеуде ішкі құндылықты, өз жетістігін және жұмырлықты, көпшілікке ұғымсыз және құпиялықты меңгереді» [5, 19].

Сол сияқты Г.Салықбаеваның «Зейпінге» деген өлеңінде Зейпінге мұң шағуы да жүрек лүпілін білдіріп тұр:

*Алыстасың зой...
алыста
Айтайын бір мұң:
Сағыныш толы сырымды
Сарайын, құрбым.
Улы да шулы қалада жапырақ кешіп,
Жырымды тыңдар жан таппай қартайып жүрмін.* [3, 43].

Бұл өлең тура психологизм әдісімен жазылған. Лирикалық кейіпкер сезімінің ерекшеліктерін даралап берудегі кемелділік – реалистік бейнелеу принципі. Гүлнәр ақын тағы бір өлеңінде былай үн қатады:

*Жыр жазамын мұңға малып қаламды,
Жұрт көзінен жасыра алмай жарамды.
Жүрегіме жарығыңды түсірші,
Сен жоқ кезде қараңғы ...* [3, 41].

Өлеңнен ақын психикасы ап-анық реалистік сипатта көрініп тұр. Бір адам төгер көздің жасын төккен ақын күйініші, жүректен тарамданып қан ағуы, жан жарасын жасыра алмаған ақын мұны... еш қоспасыз шынайы жырланған.

Дүниедегі құбылыстардың сезімдерге келтіретін тікелей әсері арқылы пайда болатын қабылдаулар, олардан пайда болатын елестеулер бір қалыпта тұрмайды, ақыл-ой елегінен өтіп, өзгеріп, бір-біріне қосылудың нәтижесінде өлең туады. Қиял – объективтік дүние жүйкеде сәулелендірудің айрықша бір түрі. Адам әрекетінің қай түріне де қиял керек. Егер ақын қиялы ақиқат дүниемен ешбір байланыссыз болса, ол құрғақ қиял ғана болып қалмақ. Әрбір қиял буын қабылдауда болған көрнекті бейнелерді жасап отыруы керек. Қиял арқылы жасалатын образдар кейде өзінің көрнектілігі, ашықтығы, анықтылығы жағынан біздің қабылдау арқылы алатын бейнелерге жақын болып отырады. Қиялсыз ой болмайды. Қиялдың өзін жаңғыртушы қиял және жасаушы қиял деп бөліп қараймыз. Жаңғыртушы қиял – өткен уақытта алған әсерді сол қалпында қайта тірілту, түйсіктеген нәрсені сол қалпында жаңғырту. Ал жасаушы қиялда сол әсерге бір ойдан қосылған жаңалық болады. Ақындардада қиялдың осы екі түрі болады. «Жасаушы қиял әр түрлі нәрседе адамға құрал болады. Оның пайдасы білім жүзінде де бар, техника, табыс жүзінде де бар, өнер жүзінде де бар, - дейді Ж.Аймауытов, - Шекспирдің «Гамлеті», Пушкиннің «Онегині», Марабайдың «Қобыладысы», Мағжанның «Баяны», Рафаэльдің «Мадоннасы» анық өмірде тап сондай болған адамдар емес. Тек суретшілер қиялымен әр адамда болатын сипаттарды қосып, бір адамның басына сыйғызып, сондай кейіпкер қылып жасаған. Не үшін? Белгілі сезім туғызу үшін» [6, 173]. Романтикалық психологизм лирикалық өлеңдерде адам әрекеті мен өмір шындығы қарапайым табиғи қалпынан гөрі қиялмен қисындырылған ерекше жан толқындары түрінде елес береді. Қазақ поэзиясында М.Жұмабаев жасаған романтикалық айрықша тұлғалар бар. Ақын «Қойлыбайдың қобызы», «Батыр Баян» поэмаларында аты аңызға айналған тарихи тұлғаларды асқақтата көрсеткен.

Лирикадағы қиял да – ақынға жабыққан сәтінде көмекке келетін поэтикалық тәсіл. Ішкі дүниенің бұл болмысын дүниетаным жолын да ашады. Мұндай сәттерде адам романтикалық әлемге бойлайды да, соның нәтижесінде ішкі дүниеде әлденеге тиянақталғандай сезім пайда болады.

*Құтқарушы таба алмадым мен емге,
Қанатыңды суға малып, бір құс, кел...
Бір батырмын, бір шығамын тереңге,
Жағажайда күліп отыр жүзгіштер...-* [7, 40], -

деген Г.Салықбай өлеңінен ақынның психикасын танимыз. Лирикалық нәзіктік барда романтикалық серпін де болады. Қанша қиялға берілсе де жан-дүниедегі ішкі қайшылықтардың шешімін табу қажеттілігі күшейе береді. Адамның тылсым сырларын нағыз лирика ғана ашып көрсетеді. Объективті өмір шындығы ақиқатты субъективтік сана елегінен өткізілді. Лирикалық «меннің» сезімі арқылы терең түйсік аңғарылады. Кейде тұтас бір

буынның өзекжырды сыры ақын тебіренісімен жарыққа шығады. Міне, осылайша адамның терең жан күйінің лирикада бүкпесіз, шынайы бейнеленуі тура психологизм болады.

Ақын Г.Салықбайдың тура психологизмге құрылған өлеңдері әлдеқайда бейнелілігімен ерекшеленеді:

*Үлбірек үміт үнімін,
Сергелдең етті сенгенім.
Мұхиттай әлем мұңының,
Кеудеме жидым ең көбін. [3, 12]*

Үміт үніне баланған ақын үмітке әдемі сипат бере отырып, көңілге бір көтеріңкі леп берсе, екінші тармақта сол үміттің сергелдеңге айналғаны аңғарылады. Бітпейтін, мазасыз, жайсыз ойдың ішкі дүниедегі көп әрі ұзақ байлануын «мұхиттай әлем мұңға» сыйғызған.

Ал мына жолдардан ақынның ішкі тынымсыздық халін танып, ішкі дүниенің бос қанырап қалғанын көреміз.

*...Бәрінен безгім келіп тұр,
Төбемнен түнек төніп тұр
Кетейін еріп соңыңнан,
Еліктір мені, желіктір
Барайын қайда барсаң да,
Балшыққа байлап салсаң да... [3, 25].*

Бары да, нары да – ақынның жан дүниесі. Ол әлемге нұрын шашып тұрғандай. Ал сол әлем – сырғыған күн мен жылжыған ай ақын жанын жұмбақ мұңға бөледі. Бұл жердегі жұмбақ мұң ақынның құпия сыры. «... Кеудемде бір соқты дауыл, Көмейіме тығылды үн. Тентіреді текті бауыр, Тепсеңге кеп жығылдым,» - деп түйеді ақын өлең соңын. Ақын кеудесінде соққан дауыл – алай-дүлей, аласапыран сезім. Көмейге тығылған үн, тентіреген текті бауыр, соңында ақынның тепсеңге кеп жығылуы – ақынның күйбеңі көп тірліктен шаршап - шалдығуы, ақын жанының жабығуы...

Ақын тағы бір өлеңінде жүректегі бұлқынысын былай өреді:

*Жаншылды жаным жай таппай,
Табылмас оның тағы емі.
Ғарыштан бәрі байтақтай,
Алыстан бәрі әдемі...
Жағыңдар жақсаң ақынға ақ,
Жанына апар жұлдыздың.
Жалғанға ерте жақындап,
Жабырқап қалған бір қызбын [3, 26].*

Ақынның жабырқаулы көңілі айқын білініп тұр. Жасырын психологизм – ақын жанының тереңінде тұнған сезім. Ол сезімді өлеңді оқи отырып, көкірек көзімен ғана көру керек.

Гүлнәр өлеңдеріндегі жасырын психологизм кестелі бейнелерге суғарылған:

*Көйлегі күміс көбең үн,
Кейідің бе, әлде не дедің?..
Азырқанбаймын – азайдым,
Көпсінбеп едім, көп едім...*

*Аңқасы кепкен арманым,
Айтатын әлі барма әнің?
Тістеуден тісім кетіліп,
Қан-жоса болдау бармағым.*

*Қан-жоса болдау жүрегім,
Рәуағаштайын реңім.
Мен қалай енді қуанам?
Мен қалай өмір сүремін?*

*Білмеймін саған не айтамын,
Сыбырлап тұр ғой сайтаның.
Басқа сөз таппай таланып,
Басымды үнсіз шайқадым.
Басымды үнсіз шайқадым [3, 11].*

Ақын жасырын психологизмін сұрау түрінде өрбiте отырып, өлең соңында «басымды үнсіз шайқадым» деп сөз жеткізгісіз жан күйін бас шайқаумен жеткізген.

«Әр ақынның өз дарыны, өз интеллектісінің дәрежесіне орай шығар биігі бар. Құс қанатының қуаты жеткен жеріне дейін көтеріледі десек, ақынның да сондай» [8, 42], - деп көрнекті зерттеуші М.Дүйсенов жазғандай әр ақынның дүниетанымы оның адами кейпін, азаматтық поэзиясын, ішкі жан дүниесін танытады. Сондай-ақ әр қаламгердің өз шама шарқына қарай дараланған стилі де айқындалады. Ал дара стильдің поэтикасы Ю.И.Минералов көрсеткендей «ішкі қозғалыс кешені» [9]. Адам жанына қабылданған нәрсенің бәрі қозғалысқа негізделеді. Лирикалық өлеңнің ішкі қозғалысы – адамның сезім құбылыстары, эмоциясы, жалпы ішкі әлемі. Ішкі әлем ақын жасаған астарлы образдармен астасып жатады. Ақынның ішкі дүниесіндегі құбылыстар ғайыптан пайда болмайды, ол – өмір құбылыстарының әсері. Лирикадағы тартыс, драматизм, психологизм өзге жанрлардағыдай сюжеттік ситуация арқылы көрінбейді, ақынның, лирикалық «меннің» күйініш – сүйініші, ой-сезімі арқылы көрінеді. Лирик ақын ішкі әлемнің ерекше ырғағын, сұлу қозғалысын тудырады.

Сөйтіп, шынайы мөлдір лирикалық өлең оқырманын эстетика әлеміне жетелейді.

Эстетика әлемі әдетте әсемдікті сипаттайды. Әсемдікті де, көркемдікті де өнер арқылы танымыз. Ол үшін көркем талғам керек. Көркем талғам туралы еңбегінде атақты неміс философы Кант былай дейді: Нақышты (тілдік) өнер түрлерінің ішінде неге поэзия бірдей мақсатта бола тұра шешендік жағынан басым тұрады?

Өйткені, ол музыка сияқты әуенді, ырғақты дыбыс, қарапайым тіл ондай емес. Музыкалық тонға жақын дыбысты да, тыныш және сергек сәттер аралығындағы екпінді де өнер поэзиядан алады.

Бірақ поэзия тек шешендік жағынан емес, ол әрбір көркем өнер түрлерінен де: живописьтен (мүсін өнерінен), тіпті музыкадан да басым, өйткені музыка тек жағымды, сұлу өнер түрі ғана емес, ол поэзияның амал тәсілі ретінде де жұмсалады» [10, 492].

Ғұлама философтың поэзия туралы өміршең ойлары жылдар бойы жасарып, жаңарып, жаңғырып келеді. Эстетика өмірдегі сұлулықты өмірдегі көрінісіне байланысты көрсетеді. Әсемдікті осылайша тану адам психикасының өнер атаулыны түйсіну қабылдау әрекетімен қабысады. Түйсіну түсінікке бастайды. Болмыстың нақты бір белгісін бедерлеген өнер туындысы автордың ойлау ерекшелігін, интеллектісі мен интуициясын өзіндік қырынан бейнелейді. Адамның дамып жетілген эстетикалық сезімінің айнасы - әдебиет пен өнер. Творчествоның осынау қос саласы - сезім мен ойдың тоғысуының жемісі. Сезім жоқ жерде ой жоқ, ал ой жоқ жерде сезім дегенің бос қиял.

Лирика, музыка, би, архитектура адамдардың «ішкі әлемінің» елеулі ерекшеліктерін ұқтыратын бейнелі өнер түрі болғанымен де, өмірді бейнелеуде өзіндік қасиеттері жағынан бір-бірінен айырмашылықтары өте күшті» [11, 13-14], - деген Г.Н.Поспелов пікіріне келісе отырып, өнер түрлерінің өзара ұқсасатығына да тоқталамыз. Әдебиеттану еңбектерінде образдың «суреттілігі», «живописьтігі», «өлеңнің музыкасы», «мелодиясы», ақын жанының «музыкалылығы» сияқты терминдер жиі ұшырасады. Бұл жайдан-жай айтылған терминдер емес. Өйткені К.Н.Григорьян атап көрсеткендей: «поэзия, живопись және музыка бір-бірімен өзара байланыста, бір-бірімен туыстас» [12, 108]. Әрине, халық өнерлері бір-бірімен қолтықтас жатқанымен әрқайсысының өзіне тән функциясы бар. Оны академик З.Қабдолов сөзімен де жеткізуге болады: «Өнердің көп салаларының ішінде ең бір қадірлісі әрі қасиеттісі көркем әдебиет. Оның өнердің өзге түрлерімен бірлігі бола тұра өзгешелігі де мол. Сөз өнері сурет пен музыка секілді жалпыға бірдей жетімді деу қиын: сөз – бояу немесе дыбыс емес, барлық халыққа бірдей түсінікті бола алмайды. Әр ұлттың өзгеден ерекше өзтілі бар; әдеби шығарма сол тілде ғана туады. Бұл - көркем әдебиеттің халықаралық өрісіне біраз бөгеу, тіпті

тұсау екені рас. Бірақ мұның есесіне, әдебиеттің тілі музыка тілінен гөрі нақты, театр тіліне гөрі затты...» [13, 9].

Шынында да ән құдіреті, саз құдіреті белгілі бір музыкалық аспапта ойналып, орындалғанда ғана рухани ләззат беретін сияқты лирикалық шығарма да өзіндік әуенімен оқушысын баурайды. Көбіне көп лирикалық шығармада сюжет бола бермейді, сондықтан мазмұндап айту мүмкін емес. Мысалға Гүлнәр Салықбайдың мына бір лирикалық өлеңін оқып көрейік:

*Көзін қысып күн қарады,
Түн қарады артынан.
Маздап жанып мұң барады,
Мұң барады шарпыған.
Түпсіздегі тас байлаған азапты жан,
Құлақ түр!
Теңіз беті тегіс емес-
Тыңдамады қалқыған.*

*Көзін қысып күн қарады,
Қарай берсін, қарасын.
Жан- денемде екі жүрек таба алмады
жарасым.
Жанарымда жағалауға жанашырсыз
қалдырып,
Қайығыңа мініп алып, қайда безіп
барасың?*

*Көзін қысып күн қарады,
Күн мен Түн – егізім.
Тыным таптай сабалмаймын төзімімнің
өгізін
Жүрілмеген жолбарымның болашағы
бұлдырлау,
Сынай қарап сұрланады, күн төгілген көп
ізім...*

*Көзін қысып, күн қарады,
Мен де оған қарадым
Тамырымда қаны бар зой қайраты мол
даланың
Саң құбылған сағымы бар, ағыны бар
дүниеден*

*Жандәрмен боп қашып бірде,
Қуып бірде барамын..! [82, 56]*

Ал осы лирикалық өлеңді мазмұндап айтып беру мүмкін бе? Сюжетсіз өлең. Мазмұндап айту тіпті мүмкін емес. Оқисыз да, сезінесіз. Байқасаңыз, өлеңнің өн бойында ырғақпен бірге үзілмейтін бір әуен сияқты тұтастай қабылданады. Немесе өлеңнің бір шумағын алып тастап оқысаңыз, болмаса басын оқып, аяғын оқымасаңыз түгел оқығандай әсер ала алмайсыз. Ал мазмұндау ой-сезімді селт еткізе бермейді. Лирикалық шығарманы біртұтас бітім ретінде терең қабылдау үшін мазмұндау тәсілі қажет емес. «Король Лирді» де мазмұндау мүмкін емес, сондықтан мазмұндау әдісі көркем сындығы нанымды әдіс бола алмайды [14, 216], - деген белгілі психолог Л.С.Выготскийдің ойы мазмұндау шығарманың идеялық-көркемдік мәні болмайтынын, қабылдаушысына ләззат сыйлап, сезімге әсер ете бермейтінін дәлелдей түскендей. Лириканың поэтикалық сөзі музыка сазы секілді эстетикалық сезім қалыптастырады. Ол сезім лирикалық кейіпкер сезімі, ақын жүрегінің лүпілі арқылы беріледі.

Музыканы беріле тыңдағанда тыңдаушы эмоциялық әсерге қалай бөленсе, толғанис – тебіреніспен оқыған оқырман лириканың да ішкі нәзік үнін жүрек құлағымен естіп, эмоционалдық реңін таниды. Ішкі нәзік үн лириканың көркем мазмұнын тудырады.

Лирика да, музыка да қабылдаушысына көркем де терең ләззат беріп, өмірді эстетикалық тұрғыдан түсіндіреді. Эстетикалық сезім – адамның рухани қымбат қасиеті. Адамның ләззат алуға бейім эстетикалық сезімдері адам табиғаты дамуының объективті жағдайларына сай дамып, өрістейді. Әдемілікке, сұлулыққа табынбайтын жан жоқ. Бірақ әдемілікті ұғыну дәрежесі әркімде әрқалай. Әр адам өзінше түйсініп, өзінше бағалайды. Бағалау адам мәдениетінің деңгейін байқатады. Эстетикалық мәдениет жалпы мәдениеттің бір бөлшегі ғана.

Өнер туындыларында дүниетанудың екі формасы ұштасқан. Онда сезім мен ой, этика мен эстетика, ақыл мен эмоция тоғысқан. «Барлық музыкалық туынды сияқты лирикада да бір ғана топ, бір ғана сезім басым болады» [15, 346], - дейді неміс философы Ф.В.Шеллинг. Өнер туындысының қай-қайсысы да адамға эмоциялық күшпен әсер етеді. Нәзік лириканың да, әсем әннің де, күмбірлеген күйдің де ерекше мәні адамның жан әлемінің тереңдеріне бойлауында жатыр. Өйткені лирикада да, музыкада да творчество адамы өз басының көңіл-күйін кеселе шертеді. Екі өнер түрінде де шынайы сұлулық, асқақ арман, адам жанының пәктігі бар.

Өнердің біз сөз қылып отырған қос саласы адамның ішкі-тысқы дүниесін, рухани сезінуін, психологиялық тебіренісін ашып көрсетеді. Эстетика ғылымын өнердің жалпы теориясы деумен бірге көркем творчество мен өнердің қоғамдық және эстетикалық сипатын танытатын пән деп түсіндіреді.

Көрнекті орыс ғалымы Овсяннико-Куликовский «Лирика – творчествоның айрықша бір саласы» атты еңбегінде творчество түрлерінің ішінде эмоциялық жоғары туындыны музыка деп тапса, лириканы адам эмоциясының көркем мағынасы деп таниды. Лиризм аумағын немесе ол жүзеге асыратын актілері: 1) тура мағынасындағы лирикалық поэзия; 2) өлең; 3) музыка; 4) би деп бөледі. [16, 163] Осы аталғандарды лиризмнің ерекше түрі деп бағалайды. Өнердің жоғарғы формасы музыка мен лириканы біріктіреді.

«Біздің соңымыздан келе жатқан қыздардың қатары өте көп. Қалам ұстаған қыздар көбейгенін сөз басында да айттым. Қазір поэзияда да, журналистикада да жігіттерден қыздар көп. Бұрын керісінше болатын. Өлең жазу о баста алғашқы махаббатқа байланысты болып басталатын болса керек... Гүлнәр Салықбай әдебиеттің жан-жақты даму сатыларын оқып-үйренген, өзінше қолтаңбасы бар ақын. Аудармаларында да керемет сәтті жолдар бар. Бұл ізденістен, көп оқудан келген нәрсе, әдебиеттің ықпалы деуге де болады. Талантты сіңліміз», - деп ақын Ақұштап Бақтыгереева айтқандай Гүлнәр өлеңдері тереңдігімен аға буын қаламгерлерден де бағасын алды [17].

Ақынның ойлы, сыршыл поэзиясының әсерлі болуы осынау шынайылығында жатыр. Қазақ әдебиетінде ақын Гүлнәр Салықбай өзіндік қолтаңбасымен ерекше.

Пайдаланылған әдебиеттер

1 Салықбаева Г. Наз қоңыр. 21 маусым 2011 on.kz

2 Гүлнәр Салықбай: «Менің тарапымнан екі сұраққа ешқашан жауап болмайды» «Ақ желкендегі» жүздесу. 2 мамыр, 2013 жыл. Сұхбатты дайындаған - Жадыра Нармаханова.

3 Салықбаева Г. Бір жұтым ауа, қызыл күн. Өлеңдер. – Алматы: Жалын, 1990. 96 б.

4 Шлегель Ф. Эстетика. Философия. Критика. В 2-томах. Т.1. – Москва: Искусство, 1983. – 479 с.

5 Қазақ даласының ойшылдары. – Алматы: Ғылым, 1995. – 160 б.

6 Аймауытов Ж. Психология. – Алматы: Рауан, 1995. – 312 б.

7 Салықбаева Г. Жан. Өлеңдер. – Алматы: жалын, 1995. – 128 б.

8 Дүйсенов М. Қазақ лирикасындағы тақырып пен көркемдік шешім. // Кітапта: Жанр сипаты. – Алматы: Ғылым, 1971. – 12-43-бб.

- 9 Минералов Ю.И. Поэтика индивидуального стиля. Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора филологических наук. – Москва, 1986. – 32 с.
- 10 Кант И. Сочинения в 6-томах. Т.6. – Москва: Мысль, 1966. – 743 с.
- Поспелов Г.Н. Искусство и эстетика. – Москва: Искусство, 1984. – 325 с.
- 11 Поспелов Г.Н. Искусство и эстетика. – Москва: Искусство, 1984. – 325 с.
- 12 Григорьян К.Н. К вопросу о музыкальной природе лирической поэзии. // Русслит., 1978, № 3. – С.106-118
- 13 Қабдолов З. Сөз өнері. – Алматы: Қазақ университеті, 1992. – 352 б.
- 14 Выготский Л.С. Психология искусства. – Москва: Лабиринт, 1997. – 416 с.
- 15 Шеллинг Ф.В. Философия искусства. – Москва: Мысль, 1966. – 496 с.
- 16 Овсяннико-Куликовский Д.Н. Собрание сочинений. Т.6. – Санкт-Петербург: Изд. И.Л.Овсяннико-Куликовского, 1914. 252 с.
- 17 Ақұштап Бактыгереева, ақын: «Ол мені аяйтын, мен оны аяйтынмын». Жұма, 25 шілде 2014. Әңгімелескен - Жұлдыз Әбділда. kitap.kz

В данной статье речь пойдет о поэзии одной из выдающихся поэтесс Гульнар Салыкбаевой. В статье доказывается то, что в произведениях, раскрывающих разные закоулки человеческой психологии, выводы, сделанные на стыке чувств и мышления, являются стержнем всей ее поэзии. Читая стихи Гульнар, вы понимаете, что дух поэзии и философии едины, что они объединились и растворились друг в друге, что раскрыть глубокие тайные чувства человека может лишь лирика.

А образы в поэзии поэтессы, созданные в ее фантазиях, по своей красочности, открытости, ясности, зачастую близки образам в нашем восприятии. Не бывает мыслей без фантазии. Свои образы поэтесса создает через оживление впечатлений прошлого, обновление прежде испытанных чувств.

Через поистине безупречно чистые стихи Г. Салыкбаевой вы погружаетесь в мир эстетики.

In this article, we will talk about the poetry of one of the most outstanding poetesses. The article proves that in the works that reveal the different corners of human psychology, the conclusions drawn at the junction of feelings and thinking are the core of all her poetry. Reading the poems Gulnar Salykbai, you understand that the spirit of poetry and philosophy are one, and secret feelings of a person can give only lyrics.

The images in the poetry of the poetess, created in her fantasies, in all its color, openness, clarity, are often close to the images in our perception. There is no thought without imagination. Her images are created by the poet through the revival of the impressions of the past, the renewal of previously experienced feelings.

Through truly irreproachably pure verses G. Salykbai, you are immersing in the world of aesthetics.

ӘОЖ 821.512.122

Б.Ш. Қожекеева, Ж.А. Алиева
Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті
Алматы, Қазақстан
Bekzada61@mail.ru, Zhanat_25.01@mail.ru

ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІН ДӘУІРЛЕУ МӘСЕЛЕСІ ЖӘНЕ Б. КЕНЖЕБАЕВ

Мақалада қазақ әдебиетінің тарихындағы белесі мол кезең, кеңес дәуірі әдебиетін дәуірлеу мәселесі туралы айтылған. Қазақ әдебиетінің ғылыми тарихын қазақ халқының тарихынан іздеу керек деген пікірді ұстанған Б.Кенжебаев ұстанымы қарастырылады.

Қазақ әдебиетін зерттеудің жаңа жүйесін жасауда, ежелгі дәуір әдебиетін зерттеуде орасан зор еңбек сіңірген ғалым Б.Кенжебаев еңбектері пайымдалып, зерделенеді. Сонымен қатар, мақалада көптеген ғалымдардың пікірі салыстырыла беріледі. Ел тарихы, әдебиет тарихы туралы жазылған зерттеулер негізге алынады.

Түйін сөздер: әдеби кезең, әдебиеттанудың өзекті мәселелері, әдеби процесс, әдебиет тарихын дәуірлеу, ұлт мүддесі.

Қазақ әдебиетінің сан ғасырлық тарихы бар. Оны халық тарихынан бөле-жарып қарауға болмайды. «Әдебиет тарихы халық тарихына тығыз байланысты. Соның бейнелі көрінісі, сүрлеуі; ол қай кезде болсын халық тарихының ізімен жасалады. Демек, қазақ әдебиетінің ғылыми тарихы да қазақ халқы тарихының ізімен жасалуы тиіс» [1, 3] дейтін Б. Кенжебаев пікірінің көп ақиқаты бар. Қазақ әдебиетінің тарихы негізінен, кеңес үкіметі кезінде жазылғаны белгілі. Ол кезеңнің ерекшелігі туралы «кеңестік дәуір – біздің қоғамдық дамуымыздың ең бір күрделі, қайшылықты кезі» деген сөздің шындық екенінде дау жоқ. Қазақ әдебиетінің тарихындағы аз ғана уақытты қамтитын, бірақ күрделі, күрмеуі көп кезең - кеңестік дәуір екені де рас. Бірақ күрделі қайшылықтың болғанына қарамастан, бұл кезеңде де ғылым жасалды. Осы қиын қыстау кезеңде өмір сүріп, ел тарихы, әдебиет тарихы туралы сан алуан еңбектер жазған ғұламалар аз емес. М. Әуезов, Ә. Марғұлан, Е. Бекмаханов, Е. Ысмайылов, Т. Нұртазин, Қ. Жұмалиев, Б. Кенжебаев сынды ғалымдардың халқымыздың әдеби-эстетикалық ой тарихындағы орны ерекше. Осылардың ішінде «болашақты болжағыш - көреген, мерзімдік идеология өктемдігіне көне қоймаған, аяғын уақытша – алдамшы саясатқа шалдырмай, не айтса - ұлт мүддесі тұрғысынан айтқан, не жазса – ұлт мүддесі тұрғысынан жазған табанды ғалымның бірі – Бейсембай Кенжебаев еді».

Алғаш 1941 жылы жарияланған “Қазақ әдебиетін дәуірлеу мәселелері туралы” атты еңбегінде жасаған Б.Кенжебаев саралауы өзінің ғылыми дәлдігін көрсетті. Көне ескерткіштер “Дивани луғат-ат түрік”, “Қиссасул әнбия”, “Кодекс Куманикус”, “Мұхаббатнама” секілді шығармалар туралы ғалым жеке-жеке арнаулы мақалалар жазып, олардың қазақ әдебиетіне қатысты арналарын терең ашып көрсетті, тарихи тамырластықты лингвистикалық-әдеби мысалдар арқылы дәлелдеді; бірқыдыру теориялық ойлар “Қазақ әдебиетінің тарихын дәуірлеу” деген мақалада айтылды.

Қазіргі таңда қазақ әдебиеті тарихи оқулығы - әдебиетіміздің тарихын «Орхон-Енисей» тас жазуларынан бастап жазады. Солай оқытады. Ғалым еңбегінің ең бір шоқтығы биік туындысы «Қазақтың XX ғасыр басындағы демократ жазушылары» (1958) деп аталатын ғылыми монографиясы. Монография негізінде кейін оқулық жазылды. Бұл күндері осы кезең әдебиетін, Кенжебаев дәстүрін одан әрі жалғастырып, дәуір әдебиетіндегі азатшылдықты танытып жүрген ғалым Ө.Әбдиманұлы аталған оқулық жөнінде былайша пікір білдіреді: «Кезең әдебиетін зерттеудегі үлкен бір белес ретінде Бейсембай Кенжебаевтың «XX ғасыр басындағы қазақ әдебиеті» оқулығын (1976) атауға болады. Еңбек авторы XX ғасыр басындағы қазақ әдебиетіне тән ерекшеліктерді, күрделі-күрделі мәселелерді жинақтап, топтап сөз ете отырып, тұтас бір әдеби кезеңнің өзіндік сыр-сипатын тануға ұмтылған. Оқулықтың ғасыр басындағы әдебиетті тану мен танытудағы көтерер жүгі қомақты. Ғалым-зерттеуші XX ғасыр басындағы әдебиетті тұтас бір құбылыс ретінде ала отырып, соның ішінде ағартушы-демократтық бағытқа толығырақ тоқталып, осы бағыттың өзіндік ерекшелігін жан-жақты ашып көрсетті» - деп жазды. Одан соңғы кезең - кеңестік дәуір әдебиетіне де зерттеулер жүргізді.

Қайсар, бірбеткей ғалымның сол жылдардың өзінде тағдыры тәлкекке түсе жүріп жасаған кезекті бір ерлігін белгілі Бейсембайтанушы Қ.Ергөбек: «1960 жылы «Қазақ әдебиеті» газеті бетінде профессор Бейсембай Кенжебайұлының «Қазақ әдебиетінің тарихы қайдан басталады?» деп аталатын принциптік мәні зор полемикалық мақаласы жарық көрді. Мақала қазақ әдебиеті тарихын жасаушы ғалымдар арасына «бомба» жарғанға пара-пар әсер етті. Неге?

1973 жылы профессор Б.Кенжебаев “Қазақ әдебиеті тарихының проблемалары” атты үлкен зерттеу еңбегін жариялады. Онда ғалым әдебиеттанудың өзекті мәселелерін көтерді қазақ жазушыларының, ақындарының және жырауларының шығармаларын жан-жақты, кең көлемде талдады. Ғалым қазақтың ежелгі дәуір әдебиетін зерттеуде жаңа бағыт ұсынды, өзінің қорытындылары мен нәтижелерін жинақтай келе оларды оқу процесіне қосты. Өзінің бастауын ежелгі түркі дәуірінен алатын қазақ әдебиетін зерттеудің жаңа жүйесі осылай енгізілді. Қажырлы да, табанды еңбектің, терең зерттеулердің, профессор Б.Кенжебаевтің терең ойлы оқулықтарының арқасында, қазақ әдебиеті тарихының ежелгі дәуірі ретінде, XX ғасыр басындағы әдеби процесс ретінде бүгінде республикамыздың барлық филология және журналистика факультеттерінде “қазақ әдебиеті” пәні жүйелірек оқытылуда.

Аз күндік атақ, уақытша мерей үшін әрекет етпеді, билік тұтқасын ұстауға, биік лауазымға ұмтылмады. Атқарған қызметінің қай деңгейінде де қолынан келетін бар мүмкіндікті жеке мүддесі емес, халық игілігіне, ұлт тағдырына қатысты істерге пайдаланды. Ғылыми бағытын қашан да жүйелі діттеп, байыппен әрекет еткен ғалым-ұстаз өз идеяларына дер кезінде қолдау көрсетілмегеніне, пікірталаста кейде әріптестерінен жеңіліс тапқанына еш мойымады, қайта жігерін ұштай түсті. Қайсар ғалым «екпіні күшті, арыны қатты» қатарластарының ғылыми тұжырымдарына қарсы өз пайымдауларын ұсынудан еш танбады. «Ақырын жүріп, анық басу» арқылы өзінің тың да, соны ғылыми пайымдарын негіздеп бақты. Ол ғылыми табысқа жетудің жеңіл жолын іздемеді, оңай олжа табуды көздемеді. Қандай қиын болса да ұлт тарихына, мәдениеті мен әдебиетіне, ғылымына қатысты даулы мәселелерге белсене араласты. Оны ғылыми тұрғыдан саралап, нақты қисындармен өз ұстанымын дәлелдеуге тырысты. Пікірталаста әріптесінің атақ-даңқына, лауазымына байланысты «жалпақшешейлік» танытпай, көтеріліп отырған мәселе жөнінде ой-тұжырым, көзқарасын бүкпей ашық айтып, айқын білдіріп отырды. Б.Кенжебаевтың ғылыми зертеулерінің басты нысанасы қазақ әдебиетінің мүлде сөз болмаған, мойындалмай келе жатқан тарихи түп тамырлары болды, даулы, саясат құрсауына алынған кезең немесе шығармашылығы талас тудырып, идеялық жағынан жат деп саналып жүрген қаламгерлерді арашалауға бағытталды.

Б. Кенжебаевтың әдебиет тарихын алғаш дәуірлеген кезеңде оны құптаған, қоштаған ғалымдардың қарасы өте аз болғандығын білеміз. Бейсембайтанушы ғалым Қ. Ергөбек бұл туралы былай деп жазған болатын: «...жаңалықты көпшілік бірден қабылдамады. Тек академик Ә. Марғұлан, профессорлар В. Сидельников пен М. Ақынжанов қана әдебиетіміздің тарихын Ү-ҮІІІ ғасырлардағы Орхан Енесей жазбаларынан бастаған орынды екендігіне пікірлер қосты» [2].

Күні кешеге дейін орын алған қазақ әдебиеті тарихы 18 ғасырдан басталады дейтін концепцияның терістігін ғылыми соны материалдар, тарихи деректер арқылы дәлелдеген Б. Кенжебаев осы тақырыпта көптеген мақалалар циклын жазды. Солардың ішінен іріктелініп алынып, толықтырылғаны қайтадан редакцияланған «Қазақ әдебиетінің тарихы туралы», «Мол қазына, мол мұра», «Қисса – сұл-әнбия», «Коддекс куманикус» сияқты материалдар кітаптың өзегін құраған. Екінші жүйе – қазақ эпосының тарихын, көне тамырларын зерттейтін еңбектер. «Қорқыт», «Қобыланды» мақалаларында жаңа ойлар, соны ғылыми тұжырымдар бар» [3]. Ғалымның әрбір жазған еңбегі бүгінгі күн талабынан алғанда өз маңызын, өзектілігін жойған жоқ. Қазақ әдебиетін дәуірлеу мәселесіне келгенде Б.Кенжебаев еңбегі жол көрсетер бағдар, темірқазық іспетті. Қазақ әдебиеті үшін, қазақ елінің жарқын болашағы үшін еңбек еткен ғалымның адами ары таза, ғылымға сіңірген еңбегі ерен.

Б. Кенжебаев шәкірттерінің бір тобы оның қазақ әдебиетінің тарихын негіздеген пікірлерін дамыту жолында қызмет етіп, жалғастырды. Ал, ғалымның осы жолдағы маңызды еңбегін күрделі зерттеу көзіне айналдырған шәкірттері саусақпен санарлық. Кейінгі уақытта ғалымның көзін көрмеген жас ғалымдар Б. Кенжебаев есімі мен еңбектерін қарастырып, зерттеп жүргенімен, бұл саланың соқпағын салып, ұстаз-ғалым Б. Кенжебаевтың еңбектерінің жүйелі түрде зерттелуіне аса ықпал еткен ғалым Құлбек Ергөбек болатын.

Ғалымның бұл салада жасаған түрлі зерттеулері Б. Кенжебаев есімін қазақ руханиятында одан әрі тұлғаландыра түседі. Ғалым өзінің «Қайырымсыз уақыттың қайсар ұланы» деп аталатын монографиясында Б. Кенжебаевтың тұтас өмірі мен шығармашылығын көрсететін сурет іспетті танылады. Осы еңбегі арқылы Қ. Ергөбек заманымыздың заңғар зерттеушісінің рухани, әдеби портретін жасағандай болды. Б.Кенжебаевтың еңбектерін зерттеуші Қ.Ергөбек пікірі құнды: «...Күлкіге ұшыраған, жалпы жұртқа мазақ болған аяулы Бейсекең университеттің өзі басқарып отырған қазақ әдебиеті кафедрасының негізгі жұмысын көне әдебиетке – ғасырлар тереңіне қарай бағыттапты, бұл қиын іске өзі ғана белсене кіріспей, пікірлес, тілектес інілерін де араластырыпты, бар үмітін келер ұрпақтан күтіп, жасы жиырмаға жаңа ілінген жастарға – өзі студент кезінен бастап баулыған шәкірт аспиранттарына ауыр міндет жүктепті» [4, 3].

Өзінің қайтпас қайсарлығы мен еліне, қазақ әдебиеті мен мәдениетіне адал ғалым жанкешті еңбек еткендігі оның барша жүріп өткен жолдарында сайрап жатыр.

Ежелгі дәуір әдебиетін оқытуды қолға алу туралы: «...қазақ әдебиетінің ежелгі дәуірін жоғары оқу орындарында оқыту ісін 1965 жылы профессор Бейсембай Кенжебайұлы тұңғыш рет қолға алған болатын» [4, 3].

Б. Кенжебаев негізін салған осы жолда көптеген ғалымдарымыз қызмет етті. Бұлардың көпшілігі ғалымның өзінің ширықтырып, шындап шыққан шәкірттері болатын. Бұл орайда А. Қыраубаеваның, М. Мағауиннің еңбектерін айтар едік.

Ұстаздың еңбегін шәкірт жалғастыруы – ғылымда екі бірдей буынның бір бағытта жұмыс жасағанын көрсетеді.

Қазақ әдебиеті тарихын дәуірлеуде айтарлықтай еңбек еткен ғалым А. Қыраубаева өзінің XIII-XIV ғасырлардағы түркі тілді әдебиет туралы іргелі еңбегінде Б. Кенжебаев турасын былай деп жазады: «XIII-XIV ғасыр ескерткіштері түпкі бастаулары тереңде жатқан қазақ әдебиетіндегі ежелгі дәуірлердің бір арналы бұлағы. Оны алғаш профессор Бейсембай Кенжебайұлы «Алтын Орда дәуіріндегі түркі әдебиеті» деп атап, бұл бір дәуір әдебиетінің түбегейлі зерттелуі керек екендігін қазақ әдебиеттану ғылымының алдына проблема етіп қойып берген еді» [5].

Кеңестік биліктің қылышынан қан тамып тұрған уақытта мұндай пікір айту көзсіз батырдың еншісіне тән еді. Соны бағалай білген Б. Момышұлы: «Мені жұрт батыр дейді, халық құрметіне рахмет. Бірақ мен әдебиет майданының бір батырын білемін, мақтаныш тұтамын. Ол – профессор Бейсембай Кенжебайұлы. Ұлт әдебиеті тарихын сан ғасырларға ілгерілетуден артық қандай батырлық керек?! Қазақ әдебиетін зерттеуге бар ғұмырын арнап келе жатқан ол – нағыз қаһарман», -деп тамсана жазуы Б. Кенжебаев еңбектерінің аса маңыздылығын паш ете түседі.

Әрине, ғалымның қазақ әдебиетін дәуірлеуге байланысты ойлары бірден мақұлдана кетпегені белгілі. Ол жол бұралаң, бұлтарысы көп, қиын да күрделі жанкешті еңбектің жемісі, ұлт болашағын ойлаудың, елін сүюдің үздік үлгісі. Әдебиет тарихын дәуірлеуге қатысты пікірлер оннан астам жылдың жүзінде талданып, талқыланғанға ұқсайды. Өйткені, Б. Кенжебаевтың 1971 жылы жарық көрген «Қазақ әдебиеті» газетінің бетінде жазған «Көкейде жүрген мәселе» деп аталатын мақаласында «Бір халық әдебиетін тұтас жасау – қомақты да, қиын еңбек. ...Қазақ әдебиеті тарихын V-VI ғасырлардан бастайық, оны ертедегі түркі текті халықтарға ортақ әдебиет, қазақ халқы дербес бөлінген дәуіріндегі әдебиет, XIX ғасырдағы әдебиет, XX ғасыр басындағы әдебиет, қазақ совет әдебиеті деген дәуірлерге бөліп қарайық деген тұжырымға келген сияқтымыз», -деп жазады.

Кезінде тоталитарлық жүйе, коммунистік идеология қыспағында толық жүзеге асып үлгермеген Б. Кенжебаев ұстанымы тікелей шәкірттерінің, ғалымның бағыт-бағдарын басшылыққа алған өзге де жаңа буын ғалымдардың зерттеулері арқылы кең өріс алып, дамудың жаңа сатысына көтерілуде.

Сол кезең үшін бұл мәселені қозғау, оңынан пікір айту қиын болғанымен де, көзіқарақты қауымның уақыт өте бағалағаны, мұны орасан зор еңбек тұрғысында бағаланғаны рас, заманымыздың ақыны Әбілда Тәжібаев өзінің бір сөзінде: «Орхон

ескерткіштері және оның қазақ әдебиетіне қатысы» деген тақырыпта арнайы зерттеу жұмысы жүргізіле бастады. Бұл идеяны қызу бастап, айнымай, сескенбей қозғаған профессор марқұм Бейсембай Кенжебайұлы, кафедрада «Ежелгі әдебиет» деген атпен курс дайындап сабақ жүргізді», - деп жазғанынан көруге болады.

Қазақ әдебиеті тарихын дәуірлеудегі Б. Кенжебаев ұстанымы өміршеңдігін дәлелдеді, өз нәтижесін көрсетті. Соңғы елу жылға жуық уақыт бойы ғалым идеясы жүзеге асып, жоғары оқу орындары мен мектептерде қазақ әдебиетінің тарихы ежелгі түркі халықтарына ортақ дәуірге дейінгі кезең қамтыла оқытылып келеді. Ғылыми көзқарас, әдебиет тарихын зерттеу бағыты жаңа арнаға бұрылды.

Ғалым А.Қыраубаева ұстазының шындықты айтудан танбаған объективті ойлайтын әділетті сыншы, әдебиет тарихшысы екенін айтқан.

Әдеби сын тарихын зертеуші көрнекті ғалым Т. Кәкішевтің айтуынша, Бейсембай Кенжебаев - қазақ әдеби кәсіби сын жанрын қалыптастырушының бірі. Өзінің әралуан тақырыптардағы туындыларына жазған әдеби сын пікірлерімен, мақалаларымен кәсіби маман сынның қалыптасып, аяғынан тұруына мейлінше ықпал етті. Сонымен қатар, әдеби сын жанрында туған еңбектерге пікір айта отыруды да ұмытқан жоқ. Мерзімді баспасөзде жарияланған 100 сыни мақала, зерттеу жұмыстары соның айғағы дер едік.

Артына қалдырған мұрасы бір кезеңнің ғана сұранысынан шығып қоймай, келер күндер талабына да жауап бере алатын, ғылыми байлам түйіні уақыт деңгейімен емес, уақыттар биігінен өлшенетін тарихи мәні зор еңбек жасаған тұлғалардың орны бөлек. Осы тұрғыдан келіп, қазақ әдебиеттану ғылымының даму, қалыптасу, өркендеу тарихына көз жіберсек, өміршең ойдың, өрістегіш идеяның жарқын бір үлгісі профессор Б.Кенжебаевтың ғылыми мұрасында жатқанын көреміз.

Б.Кенжебаевтың өмірі мен шығармашылығы өте бай, мазмұнды, ғалымның әсіресе қазақ әдебиетінің тарихы жөніндегі еңбектері ұшан-теңіз. Ғалым кеңес дәуірінде, тоталитарлық режим тұсында өмір сүрді, еңбек етті. Соған қарамастан, кезеңдік саясат талабына бағына бермей, саясат талабына ығында кете бермей, көптеген еңбек жазды. Соның ішінде, кеңес дәуірі әдебиетін жазып отырып-ақ уақыттан озған, көрегендік көзбен қараған ойлы пікірлерін айтудан танбады.

Қазақтың біртуар азаматы Б.Кенжебаев 1987 жылы 17 шілдеде дүниеден озды. Алып бәйтерек құлағанмен, оның салған ізі бұл күнде жапырақ жайып, тамырын тереңге тартқан.

Ел өмірінің талайы тартысқа түскен кезеңінің қай тұсында да өзге замандастарымен бірге заманның ауыр жүгін арқалай жүріп, халыққа қызмет етудің, ұлт үшін еңбек сіңірудің ең мағыналы түрі ғылым деп түсінген Б.Кенжебаев бар саналы ғұмырын осы жолға арнады. Бұл орайда өткен ғасырдағы жылдардың ортасынан бастап ғалымдық пен ұстаздықты ұштастыра отырып, өмірінің соңына дейін Қазақ мемлекеттік университетінде қызмет істеген жылдар оның ғылыми ойларының жүзеге асқан, мол нәтиже берген жемісті кезеңге айналды.

Ғалым, сыншы Бейсембай Кенжебаев мұрасын зерттеп, зерделеп келер ұрпақтың санасына жеткізу бүгінгінің зор міндеттерінің бірі. Ғалымның әдебиеттану ғылымына қосқан үлесін бір мақаланың аясында толықтай қарастырып шығу мүмкін емес. Ғалымның өмірден озғанына да бірқанша уақыт өтті, алайда зерттеушінің еңбектері жыл өткен сайын мәні мен мазмұнын жоймай, керісінше, ғылыми айналымға түсіп, бүгінгі күннің өзекті мәселелерімен астасып жатқандай.

Кезінде шеккен барша қиындықтар мен қайшылықтарға мойымаған ғалым еңбегінің жемісі бұл күнде мәуелі баққа айналған. Қазақты сүйген әр азамат осылай қызмет етсе халқымыздың бағы мен бақыты үшін одан асқан мағына болмас еді. Бар саналы өмірін қазақ ұлтының жарқын болашағына, қазақ ғылымының дамуына арнаған ғұлама ғалым Бейсембай Кенжебаев – ұлт мақтанышы.

Пайдаланылған әдебиеттер

- 1 Кенжебаев Б. Қазақ әдебиеті тарихының мәселелері. – Алматы: Ғылым, 1973. –Б. 170 б.
- 2 Ерғөбеков Б. Мәуелі өмір. //Қазақстан мұғалімі. №39. 28-қыркүйек. 1979 ж.

3 Сүйіншәлиев Х. Р. Нұрғалиев. Профессор Бейсембай Кенжебаевтың «Қазақ әдебиеті тарихының мәселелері» еңбегінің қолжазбасына пікір. ҚРМОА – 1739. №3. 78-іс.

4. Ергөбек Қ. Бейсембай Кенжебаев тереңнен тамыр тартқан. //Түркістан. №10. 4 наурыз. 2004 ж.

5 Қыраубаева А. Ғасырлар мұрасы. – Алматы: Мектеп. 1988 ж.

В статье рассматривается история казахской литературы и ее периоды в эпоху советского союза. Так же обсуждается позиция Б. Кенжебаева и его мнение о том, что историю казахской литературы нужно искать только в истории казахского народа. В статье исследованы бесценные труды великого ученого, заслуженного деятеля Казахстана Б. Кенжебаева такие как, создание новой системы для исследований Казахстана, а так же изучение древних литературных произведений. Кроме того, в статье сравниваются мнения многих ученых. В основу берутся написания и труды об истории народа и истории литературы.

The article discusses the history of Kazakh literature and its periods in the era of the Soviet Union. Also considered the position of B. Kenzhebaev and his opinion that the history of Kazakh literature must be sought only in the history of Kazakh nation. The article investigated priceless works of the great scientist, honored worker of Kazakhstan B. Kenjebayev such as the creation of a new system for researches of Kazakhstan, as well as the study of ancient literary works. In addition, the article compares the views of many scientists. As the basis were taken the scientific works and writings about the history of the Kazakh nation and literature.

ӘОК 82(091)

А.Е. Ментебаева
әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
Алматы, Қазақстан
Aiman.Mentebayeva@kaznu.kz

XX ҒАСЫРДАҒЫ ЖАПОН ӘДЕБИ ҮРДІСІ

Мақала XX ғасырдағы жапон әдеби үрдісін талдауға арналған. Автор XX ғ. қалыптасқан әдеби бағыттарды, олардың көрнекті өкілдерінің шығармашылығын проза, поэзия, драматургия жанрларына топтастырып қарастырған. Жапония XX ғасырға үлкен үміт артқан еді. XIX ғасырдың 90-шы жылдарындағы романтизммен әсерлену көпке созылмай, XX ғасырдың бірінші онжылдығында сол кезде басымдық танытқан, жапондықтар «натурализм» деп атаған әдеби бағыт алдыңғы орынға шықты. Бірақ бұл «натурализм» натуралистік және реалистік әдістердің қосындысы тәрізді болатын, тіпті реализм басымдау болды. Бұл кезеңнің басты ерекшелігі – бостандық пен шындыққа ұмтылу.

Кілт сөздер: Әдеби бағыт, танка, хайку, дәстүрлі ұғым, жапон әдебиеті, поэзия, драматургия, реализм, жанр, лирикалық өлең.

Күншығыс елі өзінің құпиялығымен, жалпыадамзаттық танымнан бөлектеу өзгешелігімен ерекшеленетін елдің бірі. Бұл даралықтың өзіндік сипатын тану мақсатында XX ғасырдағы әдеби үрдіске шолу жасауды жөн көріп отырмыз.

Әдеби бағыттар. XX ғасырдың басында жапон әдебиетінде "сидзэнсюги ундо" – натурализмді қолдаушы қозғалыс орын алды. Натуралист жазушылардың алғашқыларының бірі Нагаи Кафу. Бірақ бірінші онжылдықтың орта шенінде бұл қозғалыстың жетекшілігі реалист жазушылардың қолына көшті. Сол себепті де ендігі жерде "сидзэнсюги" термині тек

натурализм деген ұғымды ғана емес, сонымен қатар, реализм деген ұғымды да қатар беретін болды. Осы салада еңбек етіп, өткір әлеуметтік сын көтергендер – Симадзаки Тосон, Куникада Doppo, Таяма Катай, Нацумэ Сосэки болды. Ал Мори Огай шығармашылығында ұлттық мәдениеттің өркендеуі, оның Батыспен байланысы қарастырылды және бұл оның шығармашылығының басты ерекшелігі болды. Сонымен қатар натуралистік тенденция осы кезде кең таралған "ватакуси сесэцу" – эгобеллетристика жанрында да көрініс берді. Бұл жанрдың XX ғ. бірінші жартысындағы жапон әдебиетінің дамуында ерекше орны бар. Мұнда авторлық "Мен" қоғамдық проблемалардан бөлек қарастырылып, адамның ішкі күйзелістері терең суреттеледі.

XX ғ. 20 жылдарында Ресейдегі Қазан төңкерісінің әсерінен Жапонияда жұмысшылар қозғалысы тудырған саяси-әлеуметтік жағдайлар *жапон еңбекшілер әдебиетінің* дүниеге келуіне себеп болды. Оның алғашқы өкілдерінің бірі – Хаяма Есики. Ол өз туындыларында қаналушы таптың бостандық үшін күресін бейнелейді. Әдебиетте революцияның эстетикалық негізін бекітуде маңызды рөл атқарған – сыншы Курахаро Корэхито болды. Ол марксизм-ленинизм еңбектеріне, кеңес әдебиетінің тәжірибесіне сүйене отырып, әдебиеттегі догматизм мен тұрпайылыққа қарсы шықты. Еңбекшілер әдебиетінің көрнекті өкілдері – Кобяси Такидзи, Токунага Сунао.

Жалпы алғанда, 20-30 жылдардағы жапон әдебиеті үлкен қайшылықта дамыды. Сондай-ақ, неоромантизм, неогуманизм, "жаңа шеберлік мектебі" (неореализм) әдеби бағыттары дүниеге келді. Бұл кезеңде батыстық "солшыл" өнердің ықпалымен жапон әдебиетінде авангардтық ағым пайда болды. Бұл ағым өкілдері капиталистік өмір шындығын қабылдамай, барлық моральдық заңдарды теріске шығарып, өмір заңдылықтарын жаппай бұзуға шақырды. Модернистік эстетиканың принциптері әлемді субъективті қабылдау ғана шын мәнісінде құнды деп санайтын "неосенсуалист" жазушылардың шығармашылығында орын алды.

Екінші дүниежүзілік соғыстан кейінгі жапон елінің қоғамдық өміріндегі ішкі қайшылықтар оның әдебиетінде де күрделілік тудырды. Бұл кезең әдебиетінде *дәстүрлі, демократиялық және сэнгоха ("соғыстан кейінгі тон")* атты үш әдеби ағым қатар өмір сүрді. Алғашқы ағымның өкілдері, аға буын жазушылар уақыт өзгерісіне, жаңашылдыққа бағынбайтын "тұрақты құндылықтар" іздеп, ұлттық әдебиеттің ғасырлар бойғы дәстүрінен қол үзгісі келмеді. Мұндай туындылардың қатарына ішкі лиризм мен көріктілік туралы классикалық ұғымдағы шығармалар: Танидзаки Дзюньитироның "Қиыршық қар" романы, Кавабата Ясунаридің "Мың тырна", "Көне астана" атты повестерін жатқызуға болады. Демократиялық әдебиетті дамыту қозғалысын сыншы Курахара Корэхито басқарды. 1945 жылдың желтоқсан айында Жаңа жапон әдебиеті ұйымы ("Синнихон бунгакай") құрылды. Мұнда прогрессивті прозаиктер мен ақындар бас қосты. Ал 50-ші жылдардың соңында қоғамда реализм мен романтизмді біріктіруге талпынған авангардтық тенденция пайда болды.

Сэнгоха ағымын әртүрлі идеялық және эстетикалық бағыттағы жазушылар құрады. Оларды біріктіріп тұрған милитаризмге және дәстүрлілікке қарсылық болды. Бұл ағым өкілдерінің (Оока Сехэй, Нома Хироси, Эндо Сюсаку, Хотта Есиэ) туындыларында реалистік сарын айқын байқалады.

50-60 жылдардағы жапон әдебиетінде қатыгездік пен жыныстық тақырыпты ашық қозғайтын "тән әдебиеті", сол сияқты көпшілік әдебиетке ұқсас келетін "адамгершілік романдары" кең өріс алды. Сонымен қатар, бұл кезең әдебиеті реалистік және модернистік тенденциялардың өзара байланыста болуымен және олардың өзара бірін-бірі жоққа шығаруымен ерекшеленеді. Сыншыл реализм мен демократиялық бағыттағы жазушылар декаданттық және модернистік ағымдарға қарсы тұрды. Осы кезеңдегі жапон елінің өткір әлеуметтік проблемалары Гомикава Дзюмпэй және Исикава Тацудзоның реалистік романдарында көрініс тапты. Сол сияқты жапон әдебиетінде Хиросима трагедиясына арналып жазылған туындылар бұрын да, бүгінгі күнде өте маңызды мәнге ие (Ибусэ Масудзи, Хотта Есиэ).

Соғыстан кейінгі кезеңде өсіп-жетілген жас талантты қаламгерлердің шығармашылығы – 60-70 жылдардағы жапон әдебиетінің маңызды құбылысы ретінде саналды. Ядролық апат

алдында тұрған адамзат тағдырына алаңдаушылық тақырыбындағы романдар (Оэ Кэндзабуро), адамның буржуазиялық қоғамда жаттануы жөніндегі туындылар (Кайко Такэси, Абэ Кобо) реализм мен фантастиканың үйлесіміне құрылған пьесалар – осы кезеңнің негізгі сипатын айғақтайтын шығармалар болды.

Бұл – жапон елінің, жапон мәдениетінің бір ғасырлық әдебиет тарихы көрінісі. Ал, осы ғасырдың соңына қарай Жапония әдебиеті, мәдениеті, жалпы өмір салтында үлкен жаңалықтарға толы болды. Жаңа үрдісі бар, жаңа саяси-экономикалық бағытта дамып отырған іргелі елдердің біріне айналды. Бұл жайлы зерттеуші Т.Григорьева былай дейді: "Как и в западном мире, идет процесс распада и соединения на неистинной основе, не отвечающей природе вещей и интересам человека. Засилие массовой культуры, тотальной «заорганизованности» обезличенных индивидов, господство усредненного человека, утратившего власть над собой, "производство сознания" и "массовые психозы", страх перед непредсказуемостью событий, жертвой которых в любой момент может стать человек, - все эти явления есть и в Японии" [1, 3].

Поэзия. Жапон әдебиетінің поэзия жанры да жаңалықтан кенде емес. Жапон поэзиясындағы көне жанрлардың бірі хайку (хокку). Хайку – жапон поэзиясының жанры және формасы. 5-7-5 буынды үш жолды өлең түрі. Өзінің қалыптасау тарихында хайку бірнеше кезеңді басынан өткерген: XVI ғ. комикс жанрынан бастап, жапон поэзиясындағы жетекші жанрға (Басе және басқалары) айналған.

Хайку жанры жайлы Басе былай дейді: "Не нужно сочинять поэму из сотен строк, чтобы дать выход чувству, которое появляется, когда заглядываешь в бездну. Когда чувство достигает высшей точки, мы замолкаем, потому, что нет слов выразить это. Дзэнские мастера, следуя Пути, выражают свои чувства минимизацией слов или мазков кисти. Когда они выражают их слишком полно, не остается места для намека. В намеке же вся тайна японского искусства! Одним мазком кисти, одним пятном можно изобразить что угодно: птицу, холм, человека".

Хайку – лирикалық өлең. Оның өзге жанрлардан басты ерекшелігі – аз сөзбен көп ұғымды бере алу. Расында да жапон поэзиясында бірнеше «сараң» өлең жолдарына үлкен әлем сия алады. Әрбір хайку автордың сол сәттегі көңіл-күйінен хабар беріп, оның көрген-білгенін сіздің көз алдыңызға жанды сурет етіп әкеледі. Хайку әрбір оқырманның фантазиясына кең өріс береді. Яғни, оқырманның ұшқыр ойы жетер биіктікке дейінгі ұғым-түсінікті қамти алмақ. Хайку өз бойына аздаған мұң жинақтаған. Жапон поэзиясы силлабикалық, оның ритмикасы белгілі бір құрамдағы слогтардың кезектесіп келуінен құралады. Мұнда римф жоқ, бірақ бар көңіл өлеңнің дыбыстық және ырғақтық сипатына бөлінеді.

Өзінің тарихи негізі жағынан хайку танкамен туыстас. Жапон поэзиясында кең тараған танка жанрында жазушылардың көпшілігі – әйелдер. Жалпы жапон елінде поэзия жанрында жазатындардың көп мөлшерін әйелдер құрайды. Тіпті классикалық шедеврлер болып саналатын "Гендзи туралы повесть" және "Записки у изголовьяны" да әйелдер жазған. Жапон әдебиетінің ұлттық прозалық жанрын да қалыптастыруда әйелдер жетекші рөл атқарғандығын жоғарыда айтып өткен едік. Осы тұрғыдан алғанда, ұлттық әдебиеттің талантты туындылары мен жетекші жанрларының негізін әйел қаламгерлер қалаған деуге толық негіз бар. Сондай авторлардың бірі, қазіргі жапон поэзиясының көрнекті ақыны – Тавара Мати.

Оның туындыларында жапон дүниетанымы мен ұлттық ерекшеліктері бірдей қамтылған. Жапон дәстүрлі әдебиетіндегідей айтылар ой, бейнеленетін құбылыс астарлы ұғымдармен берілген. Бір-біріне кереғар екі зат немесе құбылысты салғастыру арқылы ақын бір түсінікті тұтастықта беруге тырысады.

Танка (бесжолдық) жапон поэзиясының көне жанры, (алғашқы жазбалар VIII ғасырға тиесілі). Бұл да рифмге құрылмайды. Бес жолдан тұратын (5-7-5-7-7) бұл өлең түрі бір сәттік көңіл-күйді білдіріп, ойдың аяқталмауы, ассоциативтілігінің күрделілігі, сөздер ойынымен ерекшеленеді. Кейін келе бұл бес жол екі және үш жолға бөлінген. Бір ақын бір строфасын екінші ақын екіншісін тудырған кездер де болған. Танка алғашқыда халықтық жыр болған,

кейін 7-8 ғасырларда «нагаута» ұзақ өлең үлгісін ығыстырып шығарып, поэзияның заңды жанр болып қалыптасты.

Өмірдің мағынасыздығын, хаостығы мен адам көңілін толтырар қасиеті жоқтығын «негативті ирония» арқылы жеткізетін хайкудің бір түрі бар. Бұл *сенрю* деп аталады. Сенрю көп жағдайда «екінші сорттағы хайку» деп аталады.

Сенрюдің қозғайтын тақырыбы да ауқымды емес. Бұл күлкілі тұрмыстық көріністерді сипаттайтын өлең түрі. Мәселен, саяси жағдайға байланысты туған күлкілі өлең болуы мүмкін. Дегенмен бұл жанрдың мәңгілік немесе ірі тақырыптарға арналмауы оның оқырманының мол болуына еш кедергі келтірмейді. Керісінше, көпшілік сенрюді сүйіп оқиды және өздері жазады. «Таза» хайкуды сенрюдан айыру да оңай – алғашқысында көңілсіздік, салмақты ой жатса, соңғысы иронияға негізделеді.

Жапон әдебиетінде «таза» поэзиядан басқа өлең жолдарының проза фрагменттерімен араласа келетін «поэтикалық күнделіктер» де кездеседі. Хайку жанры пайда болмай тұрып «дзуйхицу» («вслед за кистью») стилінде күнделіктер болған. Мұнда ойға келген, көрген немесе естіген қызық жайттар туралы сюжетсіз жазбалар жазылған. Олардың арасында өлең жолдары да кездесіп отырады. Сонымен қатар, қысқа өлеңдерге прозалық қысқа түсіндірмелер беріліп отырған. Кейін келе поэтикалық жазбалардан тұратын *хайбун* өз алдына жеке жанр болып қалыптасты. Бұл стилдің бірінші үлкен маманы ретінде Басенің есімі аталады.

Мәскеуде 2003 жылы 2 томдық «Қазіргі жапон әдебиетінің антологиясы» жарық көрді. Оның бірінші томы «Катастрофа теориясы» қазіргі жапон прозасының озық үлгілерін қамтыса, екінші томы «Таңғажайып жел» – поэзия жанрында жазылған туындылардан құралған.

Мұнда қазіргі жапон поэзиясында орын алған үш поэзиялық жанрда жазылған туындылар қамтылған. Олар – дәстүрлі танка, хайку және еркін үлгіде жазылатын гэндайси. Осыған орай ақындар да үш бөлікке бөлінеді. Олар – кадзиндер, хайдзиндер және сидзиндер.

Танка, хайку және гэндайси өлең формаларының қайсысын таңдауына байланысты ақынның шығармашылық ерекшелігі, бейімділігін танылады. Танка және хайку жанрында қалам тербеушілердің арасында осы дәстүрді ұрпақтан ұрпаққа мұра етіп қалдыру арқылы дамытушылар да бар. Кей кездерде танка жанрында жазатын ерлі-зайыпты ақындарды да кездестіруге де болады. Тек еркін формада жазатын ақындар ғана өз ұрпақтарына бұл істі мұра етіп қалдырмайды.

Аталған жинаққа 71 автор енгізілген. Олардың әрқайсысының өзіндік ерекшелігі мен ақындық даралығы өлең-жырларда айқын көрініс тапқан. Қазіргі жапон поэзиясының өкілдерінің шығармаларына қарап хайку жанрының дәл қай бағытында жазатын ақын екенін айыру қиын. Яғни, жапон әдебиетінде поэзия жанрында да жанрлардың кірігу процесі орын алған. Осыған орай сыншылар аталған жинақтағы өлеңдер қазіргі жапон поэзиясының поэтиклік ландшафтын дәл көрсете алады дегенді толық сеніммен айтады [3].

Драматургия және фольклор. Жапон елінде драматургияға деген қызығушылық ХХ ғасырдың 20-шы жылдары арта түскен еді. Бірақ бұл кезеңде феодалдық негізде қалыптасқан дәстүрлі театрдың жаңа заңдылықтарға бой ұсынуы өте күрделі процесс болды. У. Шекспир, Г. Ибсен, Г. Гауптман, А.П. Чехов, М. Горький пьесаларының қойылуы жапон реалистік театрының қалыптасуына жол салып, драматургияның жаңаруына мүмкіндік берді. Ал 30 жылдардың басында әлеуметтік өткір мәселелерді қамтитын саяси өзекті пьесалар пайда бола бастады.

Ал қазіргі жапон драматургиясында да проза мен поэзия жанрларындағыдай көп жаңашылдық пен өзгерістер бар. 90-шы жылдардағы танымал драматургтерінің қатарына – Хисаси Иноуэның «Әкемен өткен өмір, немесе Хиросимо аспанындағы Кемпіркосак», Со Китамураның «Мадақ жыр», Дзюитиро Такэутидің «Дастархан этикеті, немесе Еріген балық», Минору Бэцуякудің «Екі кезбе серілер тарихы» және т.б.

1996 жылы Омск қаласында «Хокусайдың күлкісі» және «Құмдағы әйел» атты спектакльдер қойылды. 1997 жылы осы «Құмдағы әйел» қойылымы бас ұлттық театр фестиваль-конкурста «Алтын масканы» 3 рет қатарынан жеңіп алды.

Жапон фольклоры өзара берік байланысқан үш компоненттерден тұрады: халықтық көріністер, халықтық әндер және халықтық аңыз-ертегілер. Халықтық көріністер дегеніміз шартты ұғым. Жапон зерттеушілері фольклордағы көптеген іс-әрекеттерді айқындау мақсатында қолданған техникалық термин. Мұндай көріністердің көбісі синтоистік және буддалық рәсімдерге қатысты болып келеді. Көптеген халықтық көріністер Жапонияның барлық елдерінде кездеседі. Қай жерде туғанына қарамастан, мұндай көріністер қазірде барлық жерлерде дәстүрдің бөлінбес бөлшегі ретінде сақталып келеді.

Халықтық жырлар (минъё) өз құрамында діни, балалар, «кәсіби», яғни, түрлі әлеуметтік оқиғаларға негізделген әмбебеп жырларды құрайды. Халықтық жырлардың мәтінінде диалект сөздер де көптеп кездеседі. Жырлардың басты тақырыбы – махаббат, тағам, табиғат. Халықтық жырлар қатарында ұзақ эпикалық балладалар кездеспейді, себебі, мұндай жырлар үшін театрлық әуеннің айырықша түрі таңдалып алынған. Халықтық жырларды сүйемелдеуге сямисэн (бұрынғы заманғы ішекті музыкалық аспап), тайко (барабан), синобуэ және сякухати (флейталар) тәрізді музыкалық аспаптар пайдаланылады.

Халықтық жырлар Жапонияның барлық аймағына бірдей кең таралған. Сондықтан оларды пайда болу аймағына орай жіктеу мүмкін емес. Бірақ кейбірінің шығу мекеніне орай қай бағытта таралғандығын айқындауға болады. Сондай-ақ, кейбір қолданыстан шығып қалған халықтық жырларды кездестіруге болады.

Халықтық аңыз ертегілер ұрпақтан ұрпаққа жалғасын тауып келе жатқан туындылар. Халықтық аңыз ертегілерді жапон фольклортанушылары аңыз деген терминмен шатастырмас үшін көне аңыз-хикая деп атаған.

Қазірде фольклордағы мифологиялық сюжеттерді айқын аңғаруға болады. Бірақ жапон классикалық мифологиясы сол қалпында көрініс бермейді, оның кейбір эпизодтары түрлі әдеби жанрлар мен түрлерде кездестіруге болады. Жапондықтарға тән табағатпен бірлік сезімі оның тұтас әдебиетінде орын алған.

Қорытынды. Екінші дүниежүзілік соғыстың аяқталуынан жарты ғасыр өткеннен кейінгі жапон әдебиеті үлкен өзгеріске ұшырады. Тіпті әдебиеттің өзі емес, ол өмір сүріп отырған әлемдік контекст өзгерді. Қазірде жапон әдебиетін өзге әдебиеттерден бөліп тұрған шекара жойылып, бұл әдебиет те өзгелер тәрізді әлем әдебиетінің заңды бір құрамдас бөлігі болып қалыптасып отыр. Жапон әдебиеті әлем әдебиеттерінің ішіндегі ауқымды, өзіндік ұлттық ерекшелігі басым әдебиеттер қатарына жатады.

Жапон елі өткен ғасырға дейін өзге әлемдерден бөлініп, тұйықталып күн кешкені белгілі. Бұл тұйықтық ел мәдениетінің өзіндік дара жүйемен дамуына жол салды. Ал кейіннен еуропалықтар жапон өнерін, мәдениетін танып-білген кезде үлкен таңданыста болды. Әсіресе жапондық бейнелеу өнері оларды қатты қызықтырды. Жапон мемлекеті де өз кезегінде еуропа мәдениетінен өзіне керегін алды. Осылайша жапон елі әлемге кең тұрғыда танылып, халықаралық байланыстар орнай бастады.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Григорьева Т. Японская литература XX века. – Москва, 1983. – 302 р.
- 2 Малинин Е.Е. Хайку явление. Влияние дзэн-буддизма на стихи Мацуо Басё // [НТТР: //www.nsu.ru/education/japanart/2_12.htm](http://www.nsu.ru/education/japanart/2_12.htm).
- 3 Григорьева Т. Путь Японская культура // Иностранная литература. – №8. – 2002. –Р. 249-256

Статья посвящена изучению японского литературного процесса XX века. Автор рассматривает особенности литературных направлений этого периода и их ярчайших представителей. Япония входила в XX век с большими надеждами. Недолгое увлечение романтизмом в 90-е годы XIX века сменилось в первом десятилетии XX господством того

литературного направления, которое японцы называли «натурализмом». Но это был некий симбиоз натуралистического и реалистического метода, с преобладанием последнего. Отличительная особенность данного периода – устремление к свободе и правде. Натуралисты ознаменовали новое явление в японской литературе. Впервые человек стал объектом исследования, а литература – способом познания человеческой жизни. Позиция Нацумэ Сосэки позволяет судить о наступившей реакции на процесс европизации, а Акутагава Рюноске воплотил трагизм нового сознания.

The article is devoted to the study of the Japanese literary process of the twentieth century. The author considers the peculiarities of literary movements of the period, and their brightest representatives of. Japan entered the twentieth century with high hopes. After a short romantic passion in the 90 years of the nineteenth century gave way to the first of the twentieth desiteletii domination of the literary movement, which the Japanese called "naturalism." But it was a symbiosis of naturalistic and realistic method, with a predominance of the latter. A distinctive feature of this period - the aspiration to freedom and truth. Naturalists have marked a new phenomenon in the Japanese literature. For the first time man has become the object of study, and literature - a way of life cognition. Position Natsume Soseki gives an indication of the ensuing reaction process evropizatsii and Akutagawa Ryunosuke embodied the tragedy of a new consciousness.

ӘОЖ 801

Шынарғұл Оңашбай
I. Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті
Талдықорған, Қазақстан
albette@mail.ru

ЕСЕНҚҰЛ ЖАҚЫПБЕК – АЙТЫС АҚЫНЫ

«Есенқұл Жақыпбек – айтыс ақыны» атты мақала ақынның айтыстарындағы әлеуметтік өмір шындығын қаншалықты қаузап алғанын талдауға бағытталған. Е.Жақыпбек айтыстарын тақырыптық тұрғыдан талдаған автор ақын айтыстарының ерекшелігіне де ден қояды. Ақынның ауыл, аймақта өткен аудандық деңгейдегі айтыстарынан бастап алған сахнадағы өнер жолын, өсу бағдарын айқындаған. Бұл мақала 80-жылдары қайта түлеген халықтық өнердің сол сәттегі даму динамикасына да мән берген.

Түйін сөздер: айтыс, Есенқұл Жақыпбек, әлеуметтік өмір шындығы, Салиха Дуанаева, сексенінші жылдардағы айтыс, айтыскер.

Айтыс – әлеуметтік өмірдің бет-бейнесін, кескін-келбетін көрсетуші, сынаушы, қажет жағдайда дидактикалық сарынға салып халықты тәрбиелеуші де өнер. Қоғамдағы әлеуметтік зәрулікті өлеңге өзек етіп, оның дертті тұсына алтын инесін сұға білу де айтыстың негізгі міндеті. Қазіргі айтысты зерттеуші Салиха Дуанаева: *Айтыс – атадан балаға жалғасып келе жатқан, заманның ағымына сай түрленіп, дамып, толысып келе жатқан рухани мұра. Әдемі шумақтармен өрілген көркем тарих десек те асыра айтылғандық емес. Қандай мәселеге болса да дер кезінде үн қосатын айтыс жанрының мол мүмкіндігі оның өміршеңдігінің кепіліндей...* [1, 66] деген пікір айтады. Айтыстың ең әуелгі миссиясы заман тынысын, қоғам бейнесін, келеңсіздіктер мен кемшіліктерді жырлау болса, Есенқұл Жақыпбек айтыстарындағы әлеуметтік өмір шындығы қалай өріс тапқанын талдап көрейік. Ақынның Сейтхан Молдахметовпен өткен аудандық деңгейдегі айтысы қарсыласының ауылындағы кемшіліктерді теріп айтқан өткірлігімен ерекшеленеді. Сөз додасын бірінші болып бастаған

Есенқұл ақын әуелгі айтыс дәстүрі бойынша, ел-жұртқа амандасып алған соң, бірден қарсыласына:

*Сол Жәкеңнің киелі ауылына,
Талай сындар айтылып жатыр бүгін.
Келсе де талай науқан қабаттасып,
Аяғын колхозшы жүр санап басып.
Жамбылдың жігіттері күндіз-түні,
Сенің де бар шығар-ау көздегенің,
Ендеше бердім саған сөз кезегін,
Сейтхан, ұят болды-ау «Жамбыл» үшін,*

Алдында дүйім жұрттың терлегенің, [2, 9] - деп тап береді. Сейтхан да қарап қалмай, Жақыпбектің ауылы – Ұзынағаш совхозының ауданға өткізетін сүт жоспарын жоспардағыдай орындамағанын және пішен шапқан алты адам арам өлген қойдың етін жеп, уланып ауруханада жатқанын айтып мұқатпақ болады. Сонда Есенқұл оның барлығын өсекке балап, қарсыласына тағы да тойтарыс береді. Осы жолы ақын қарсыласының туған жері – Қызыләскердің ауыз сусыз отырғанын, *Шиқылдатып шине мен арбаларын, шалдарың шөп ұрлайды түніменен* [2, 9] деп ауыл адамдарының шөп ұрлап жүргенін бетіне басады. Сейтхан оған тосыла қоймай, ол да Есенқұл ақынның туған ауылы – Бірліктің хал-ахуалын сөз қылады. Автобус жүрмейтін, клуб, моншасы жоқ, жұмысшылары тиісті жалақысын да алмайды деп сөгеді. Екі ақынның айтысы арқылы ауданға қарасты төрт ауылдың әлеуметтік хал-жағдайы мәшһүр болып отыр. Айтыс әр кезде де өз заманының шындығын, әлеуметтік проблемаларын арқау етіп отырғанын аңғаруға болады. Айтыс туралы іргелі еңбектер жазған Мұхамедрахым Жармұхамедов «Айтыстың даму жолдары» атты зерттеу еңбегінде: *Айтыс ақындары өз дәуірінің адал перзенті. Рушылдық көне тәртіп билеген заманда оның өз руы, өз елінің атынан сөйлемеуге ешбір мүмкіндігі жоқ. Айтыста "ақын у ішсең, руыңмен" дегендей өзі шыққан рудың жаманына күйіп, жақсысын асыра дәріптеп мақтан тұтады. Бұл ертеден келе жатқан қалыпты дәстүр,* [3, 70] - деген пікір айтады. Бұл зерттеушінің ХІХ ғасырдағы айтыс ақындарының әлеуметтік өмір шындығын жырлауды талдап отырып, келген қорытындысы. Яғни, ол замандағы үстем тап өкілдерінің шектен тыс әділетсіздіктері мен зұлымдықтарын шаршы топта әшкерелеу – Түбек, Бақтыбай, Сүйінбай, Жамбылға тән болса, бұларға қарсы билеуші топтың сойылын соғып, шашбауын көтерген Құлмамбет, Балта, Сарбас, Досмағамбет тәрізді ақындар күні өткен көне салт, рушылдық ескі тәртіпті жанын сала қорғап отырады. Ал, енді өткен ғасырдың 80 жылдарында қайта түлеген халықтық өнер де өз арнасынан ауытқымай, қоғамдағы өзекті деген мәселелерді сөз ете білген. Елдің мұңын, ауылдың жәй-күйін ақындар кеңестік цензураның құрығы ұзын кезінде де айта білді. Жоғарыда үзінді келтіріп отырған Есенқұл мен Сейтханның айтысынан әлеуметтік өмір шындығын көреміз. Сонымен бірге, ақынның Тәмен Наурызбаевпен айтысында да ел арасы, ауыл жайы, елдімекендегі жоқ-жітік пен мұң-мұқтаждық сөз болады. 1982 жылы Қазақстанның Россияға қосылуының 250 жылдығы мен СССР-дің құрылғанына 60 жыл толуына орай, Есік қаласында облыстық ақындар айтысы өтеді (1982 жыл 22 июнь «Екпінді еңбек»). Бұл айтыста Сүйінбай, Жамбыл жерінің намысын қорғап келген Ұзынағаштың ақыны Есенқұл Жақыпбек өзінің әкесімен жасты Тәмен Наурызбаевпен айтысқа түскен. Тәмен ақын ол кезде ел-жұртқа еңбегімен ел-жұртқа сыйлы, өлеңге де таласы бар Кегеннің беткеуістары екен. Әлі үлкен айтыстарға шыға қоймаған жас ақын Есенқұл қарсыласының қағытпасына ұтымды жауап қайтарып, ойлы сөз айта біледі. Айтысты бірінші болып бастаған Тәмен:

*Тұрмыс шат, өмір сәнді болғаннан соң,
Қырандай көктен шалар саңқылдармын.
Алдыма айтар кісім кез келгенде,
Торыдай топтан озған жайтаңдармын.
Есенқұл, бала екенсің қыз мінезді,*

Мен болсам тау түлегі тарпаңдауымын, [4, 6] - деп қарсыласын қыз мінезді бала көріп, өзін таудың тағысы, жабайы жылқыға теңейді. Айтыстың ежелден келе жатқан дәстүрі

бойынша, ақындардың өзін қарсыласынан жоғары қойып, өзін мықты, адуынды етіп зорайтып көрсету арқылы айтысып отырған ақынды сескендіру, ә дегеннен аптығын басып, жеңістен дәмелендірмеу мақсатын көздейді. Сөз барымтасының осынау әдіс-тәсілі арқылы ақындар бірінің намысын бірі жанып отырады. Айтыс табиғатын зерттеушілердің бірі Салиха Әлмаханқызы бұл туралы: *Айтысты бастарда ақындардың қолданар екі тәсілі бар екені аңғарылады. Бірі – ащы айқай, адуын сөзбен басталып, маңына жан жуытпайтын асқақ ақын екенін айтып дәріптеу болса, екіншісі – «Таранған тоты құс», пен «Қияға ұшқан қыранға» балап өзін-өзі марапаттау арқылы шабыт шақыра, ешкімнен «жеңілмеген» ерендігін сыпайы түрде жеткізу. Қалай болғанда да екеуінің түпкі мақсаты біреу ғана, ол – қарсыласын сескендіру, «осы қалай болар екен» деп ой салу, [5, 110]* деген тұжырым келтіреді. Ал, белгілі айтыс зерттеушісі Р.Бердібаев: *Айтысқа түсер ақын шүү дегеннен бастырмалатып, өзінің қарсысындағы әріптестің апишысын қуыра, сескендіре сөйлейді. Екпіндеп, ес жиюға, дәлелді сөз табуға шамасын келтірмей тұқырта айбат шеге сөйлеп, жеңіп кетуді мақсат етеді. бұл – айтыс өнерінің ерекше әдісі десе де болғандай, [6, 84]* - дейді.

Демек, Тәмен Наурызбаевтың сөз бастасы өзін тау түлегі тарпаңға балап, қарсыласын сескендіріп алуды көздеп отыр. Алайда, оның қарсыласы да жас болғанмен, осал жау емес екені мәлім.

*Кетейін құлаш ұрып жыр теңізге,
Екен деп жасың үлкен үркеміз бе,
Жырдағы бас бәйгені мен аламын,
Еңбекте сіз бәйге алып жүрсеңіз де.
Жан емен жәй әншейін кепке құмар,
Онымды осы айтыста тексеріп ал,
Жез таңдай Жетісулық ақындардың,
Жерімде атышулы мектебі бар.
Алдында өзіңіздей сыйлы ағаның,
Артықтау сөз айтуға қиналамын.
Әйтпесе қояр едім астыңызға,*

Өлеңнің бомбасы мен миналарын, - деп өзінің өлеңнен қара жаяу жан еместігін айтып, қарсыласына тойтарыс береді. Ендігі жерде Тәмен бірден ақынның ауыл-аймағындағы кем-кетікті теріп, қарсыласып бағады. Ол:

*Жеріңде орман-тоғай аз секілді,
Етегі тауларыңның саз секілді.
Майтөбе, Суықтөбе мақтағанмен
Көрінген көзге қораш таз секілді.
Ауылыңда ағаш жетпей жатқаннан соң,
Шопандар баллон науаға мәз секілді
Көп екен жақсы ісің жасатқаның,
Мәдениет жайнаған ошақтарың
Күмбезін Сүйінбайдың көрсете алмай,*

Ауылыңа барғанымда қашақтадың, - деп қарсыласын қағытады. Алайда оған саса қоймаған Есенқұл ақын да өз кезегінде ұтымды жауап қатып, Кегендегі кемшіліктерді де жіпке тізеді:

*Келтіріп өлеңменен сөздің дәмін,
Айтайын шұға барын, бөздің барын
Жүр бүгінде Қарғалымда шұға өндіріп,
Кегеннен кетіп қалған өз қыздарың.
Тіремек болып мені қиын жәйге,
Жоқ дейсіз үлкен күмбез Сүйінбайға,
Жақсы ақын күміс шатыр, күмбезге емес,
Жырына Сүйекеңнің сыйынбай ма.*

*Ереуілтөбе басында қаза болған,
Ерлерге сенің салған үйің қайда?! [4, 6]*

Бұдан әрі жыр нөсерін төпелеткен Есенқұл Жақыпбек Кегеннің әлеуметтік-экономикалық, мәдени-тұрмыстық мәселелерін ашып айтады. Сол жылы қысыр қалған сиыры, сүт пен айранға жарымаған ауылды, прокуратура ғимараты мен пивохананың іргелес болуын, ауылда кезінде дүрілдеп тұрған театрдың күлі көкке ұшқанын жырмен кестелеп, өлеңмен өреді. Осының барлығы шағын ғана ауылдың төңірегінде айтылған сындар болғанмен, оның өзі ақындықтың көтерер ауыр жүгі, қоғамдық, әлеуметтік мәселелерді көтерудегі салмағы барын дәлелдеп отыр.

1980 жылғы республикалық 2 айтыстан 1990 жылғы 3 республикалық айтысқа дейін Қазақ телевизиясы ұйымдастырған облысаралық сөз сайыстары ел есінен кетпестей думанды кезең болды. Осы кезеңді ақындар айтысының жұлдызды шағы десек қателеспейміз. Сол кездері айтыс ақындары көбейіп, таланттылар танылды, атақтылары іріктеліп шықты. Тіпті бұлардың әрқайсысы туралы творчестволық портреттер жасап, зерттеулер жазарлықтай еді. 2 республикалық айтыс туралы «Ақындар айтысы – жыр мерекесі» деген мақаласында Р.Бердібаев былай дейді: *Республикалық ақындар айтысы халқымыздың көркем сөзге дарқандығын, төкпе ақындық өнердің әр саласында сап түзеп келе жатқан сан алуан дарын иелерінің бар екендігін, замандастарымыздың рухани, эстетикалық талабын өтей аларлық тамаша құбылыс болып табылатынын танытты [7, 7].*

Есенқұл Жақыпбектің айтыс ақыны ретінде республикаға таныла бастаған кезі осы кезбен тұспа-тұс келеді. Дәл осы кезде республикалық телевизиялық айтыс ұйымдастырыла бастады. 1988 жылы А.Бұлдыбаевтың құрастыруымен шығарылған «Мәңгі көктем: осы күнгі қыз бен жігіт айтысы» атты айтыс жинағына жазған алғысөзінде құрастырушы: *Халықтың осы бір сұранысын тез байқаған Қазақ телевидениесінің әдеби-драмалық программалар бас редакциясының жігіттері С.Оразалинов (кейін Ж.Ерманов), Ә.Тауасаров, Т.Жағыпаров, Т.Сарыбаев және осы жолдардың авторы, ғалым-жазушылар Т.Кәкішев, Р.Бердібаев, М.Дүйсенов, Н.Ғабдуллин, М.Әлімбаев, С.Иманасовтардың ақыл-кеңесімен 1983 жылы республикалық-телевизиялық айтысты ұйымдастыру ісін қолға алған еді. Бес жылға созылған телевизиялық айтысқа он төрт облыс ақындары қатысып, жыр сайысына түсті. Айтысты ұйымдастырушылардың алдына қойған мақсаты жер-жерден суырыпсалма жүйріктерді табу, айтыстың жанрларын дамыту ісі өз мақсатына жеткендей болды. Бұрын тек сүре айтыс қана халық назарына ұсынылып жүрсе, енді қыз бен жігіт, жұмбақ, қайым, өтірік өлең айтыстары халыққа ұсынылып, жандана бастады. Осы жылдар аралығында бұрыңғы суырыпсалма ақындарымыздың қатарына Әсия Беркенова, Қонысбай Әбілов, Әселхан Қалыбекова, Тәушен Әбуова, Әбікәрім Манапов, Есенқұл Жақыпбеков, Ерік Асқаров, Нәсілхан Тоқтасынова, Хасен Саматыров секілді таланттар, суырыпсалма өнердің шын иелері келіп қосылды. Бұл – айтыс өнері үшін үлкен олжа еді, [8, 5] - деп жазады. Иә, Есенқұл ақынның айтыс сахнасындағы дүлдүл дәурені, жұлдызды кезеңі осы кезде анық көрінді. Осы кездерде ақын Әсия Беркеновамен, Әселхан Қалыбековамен, Нәсілхан Тоқтасыновамен, Райхан Нәкеевамен, Жұмаш Оспанбековамен және тағы басқа ақындармен айтысқа түскен. Райхан Нәкеевамен айтысында ақын қарсылас ақынның ауылындағы ет өндіру ісінің тұралап жатқанын, қоғамдық тәртіп, ұрлық, жемқорлық сияқты өзекті мәселелердің өршіп тұрғанын, салынбаған монша, артта қалған құрылыс, құлауға шақ тұрған мектептің мүшкіл халін айтып, жергілікті билік өкілдерін өткір сынға алады. Есенқұл ақын бірде:*

Ауданың мойын бұрмай жақсы жайға,

Жүресің жалбарынып жоқ құдайға.

Білсең айтышы, моншаға деп бөлінген

Алты жүз алтыс мың сом кетті қайда?, - деп қарсыласын тығырыққа тіресе, бірде:

Тазалық қайтіп сізде жоғалмайды,

Болыпты монша деген саған қайғы.

Біздің аудан заводтар салып жатса,

Сіздің аудан монша да сала алмайды, [9, 12]- деп өзі намысын қорғап шыққан өңірдің жетістіктерімен салыстырып, қарсыласын сөзден тосылтады. Ал, Жұмаш Оспанбековамен айтысында Есенқұл ақын Жұмаш ауылындағы егін, мал шаруашылығының ақсаған тұсын деп басып айта біледі.

Бұра алмай егістікке арна басын,

Өнімді қызылшадан зорға аласың.

Жетісу – жеті өзенің бар болғанмен,

Су таппай су ішінде зар қағасың, [10, 40] - деп егін шаруашылығындағы олқылықты сынайды.

Айтыс ақындары қазақ даласын билеп төстеген би-болыс, әкім-төре, ұлықтардың сан килы жауыздық-әділетсіздіктерін тайсалмай бетке айтып әшкерелеудің небір тамаша үлгілерін жасап, өз өмірінде «бас кеспек болса да, тіл кеспек жоқ» деген өршіл де қайсар принципті берік ұстанып отырған. «Үйшінің үскісіндей өткір тілімен ылди-өрді білмей қасқарған» Шернияз да, «шындықтан тілі ауытқып, әсте таймаған» Бақтыбай мен Сүйінбай, Түбек те осы топтың ақындары. Айтыс өнерінің ең асыл қасиетінің бірі – ел мұңын айтып, қоғамдағы жағымсыз мінез, әділетсіз тірлікті сынау, әшкерелеу болса, Есенқұл Жақыпбек айтыстарында бұл миссиядан мойын үзіп кетпеді. Керісінше, ол да өзі өмір сүрген қоғамындағы әлеуметтік мәселелерді айтыстарына арқау етті. Айтыста қисық сөйлеп, қыршаңқы тілімен елдің есінде қалып қойған Есенқұл Жақыпбек жиырма бес жылға жуық айтыс сахнасынан көрінді. Көп айтыстарда оның есімі жеңумен емес, жеңілумен шығыпты. Оны өзінің өмірінің соңында шығарып кеткен «Тазқара құстың тағдыры» атты қыр жинағына кіріспесінде айтып кетеді.

Ақындар айтысында менің атым жеңумен емес, жеңілумен шықты. Өйткені, ағысқа қарсы жүзетін албасты мінезім бар еді. Бірақ ол жеңіске бергісіз жеңілістер зой. Оған өкінбеймін [11, 7],- дейді ақын. Оның жеңіске бергісіз жеңіліспен аяқталған айтыстары халық ақындары Әселхан Қалыбекова, Әсия Беркеновамен түскен қыр додалары.

XX ғасыр екінші жартысындағы 80-90 жылдары дәстүрлі ақындық поэзияның көлемді саласы еркек пен әйел жынысы ақындарының айтыстары болды дейді Ақатаева Шұға Берікқызы [12].

Есенқұл Жақыпбек пен Әсия Беркенованың бұл айтысы жеңге мен қайын арасындағы әдемі қалжың, зілсіз әзілге құрылған, қазақтық қалыпқа ғана сыйып тұрған жып-жылы, жұп-жұмыр айтыс болған. Есенқұл ақын Әсия жеңгесін аққуға теңеп, әдемі жеңге, жақсы жеңгесі етіп көтеріп отырады. *«Армысың, аққудайын ақ жеңеше, көңілін бұл қайыңның тап, жеңеше», «Қылықсыз қыздан гөрі, Әсиядай, Қырқында қылшылдаған жеңге жақсы», «Қартайып жиырмасында жаман жеңге, қырқында жақсы жеңге гүл ашады»* деген жолдар қайынның жеңгесіне деген ізгі көңілін, ыстық ықыласы мен айрықша құрметін көрсетіп отыр. Сүйте отырып, қарсыласының туған жерін қазақтың салт-дәстүрін ұмытып кеткен екен деп ақырын ғана шымшып өтеді. Бұл айтыс қайын мен жеңгенің жарасымды айтысы болды дегенмен, онда көтерілген мәселелердің де әлеуметтік, қоғамдық маңызы зор өміршең тақырыптарды қаузағанын байқаймыз. *Қыздары бұл күнгінің өлең тұрмақ, сөйлейді бір-бірімен шүлдір-шүлдір, «Қыздары бұл күнгінің жігіттермен, көшенің ортасына сүйіседі* -деп қыздар тәрбиесінің ақсап бара жатқанын айтады Есенқұл ақын.

Әдепті қыздар бүгін әсте сирек,

Жаманын осындайда таста түйреп.

Ұнатып әкесі емес, алиментін,

Жүреді күйеулерін сотқа сүйреп.

Болашақ ұрпақ үшін тарылмаған,

Аз бүгін Әселхандай қадірлі адам.

Соңына бес баланың ілестіріп,

Кәдімгі мама қаздай мамырлаған.

*Сөкпеңдер, қатты айтты деп, жеңгелерім,
Сендерді ай мен күнге теңгеремін.
Тарлық қып жатса, шіркін, қандай бақыт*

Он шақты ұл мен қызға бөлмелерің!», [13, 12]- деп қай қазіргі кездің өзінде өзекті болып отырған көп баланың анасы болуы, қазақ халқында қыз баланың орны, міндеті, болмысы қандай болу керектігін еске салып отырған ұлттық-этнографиялық менталитеттің бет-бейнесін көрсетіп, аса күрделі тәрбиелік тақырыпты көтереді. «Шетелдік етік алып берсе біреу, кетеді кей қыз соның қолтығында» деп шетелдіктерге тұрмысқа шығып жатқан қазақ қыздарын да сөзбен түйреп өтеді. Келсап келіндер туралы да ақын өлеңін өрмей қалмады:

*Жас келін жарасады бесігімен,
Жаюлы дастарханы несібімен.
Келіні бұл күнгінің: «Не керек?», - деп,
Ешкімді қаратпайды есігінен.
Жас келін жарасады енесімен,
Жақсы келін кетпейді ел есінен.
Келіні бұл күнгінің келсаптай боп,*

Енесін жүргізеді төбесімен, [13,15-16] - деп Әсия ақынның осындай келіндерге ақылын айтып, жөн сілтеуді сұрайды. Қарсыласы Әсия болса, қазақ әрқашан қызын қадірлеп, көңілінен шыққан затты үнемі «Қыздың жиган жүгіндей» деп әспеттейтінін еске салып, қыздар жағын қорғауға талпынады. Әзілі жарасып, қалжындары келіскен бұл айтыс қыз бен жігіт айтысының озық үлгісі ғана емес, сондай-ақ әлеуметтік мәселелердің туын көтере білудің ұтымды мысалындай болып айтыс тарихында қалды. «Әсия мен Есенқұл» айтысында екі ақынның да халық мәдениетін сақтау, дамыту жолындағы азаматтық, өнерпаздық парыздарын, Қазақстанды барша қазақтың мәңгіден сақталған Ұлы Отаны санайтын азаматтық дүниетаным биіктіктері танылады. Бұл айтыста жеңге мен қайнысы арасындағы тәтті қалжың арқау болған. Ақындардың бейнелі сөздері, тіркестері мағыналылық әсерлілігімен тыңдаушыларына қазақ тілінің поэтикалық құдіретін, әзілдеудің қазаққа ғана тән шынайы ұлттық-этнографиялық сипатын көрсетеді, [12] - деп өз бағасын береді Анар Шұғатаева.

Сонымен қатар, Есенқұл Жақыпбек ұлттың басынан өткерген қиын-қыстау кезеңдерді де айтыстарына арқау ете білді. 1989 жылы Ерік Асқаровпен айтысында ақын:

*Қаншама геноцидке тап болмадық,
Феникстей мың өліп, мың тірілген,
Сонда да біздің қазақ той жасайды,*

Жүректе жатқан терең тыртығымен, [14, 16] - деп қазақ халқының басынан өткерген ауыр зұлматты жылдарды, соқтықпалы-соқпақты дәуір тарихын, мың өліп, мың тірілген ұлт тағдырын жырына қосты. Сан жылдарғы патша Үкіметінің озбырлығы, кеңестік дәуірдің бодандық саясаты ұлттың тағдырына таңба, жүрегіне жара салғанын есте жасырмайды. Бұл айтыс әлі тәуелсіздік ала қоймаған кезде өткенін ескерсек, қылышынан қан тамған қызыл империяның тұсында осылайша батыл әрі жанды ауырта айта білген ақынның бұл амбициясын үлкен азаматтыққа, ерлікке, ақындық адалдыққа, бұқараның сөзін сөйлеуші мұңын мұңдаушы, жарасын қозғаушы жанашыр жанға балаймыз. 1990 жылы Құдайберлі Мырзабековпен айтысында да ақын ашаршылықта, қуғын-сүргін кезінде ел ыдырап, алыс-жақын шетелге босып кеткен қандастарымызды елге шақыруды да өз міндетіне алғанға ұқсайды. Есенқұл ақын бұл айтыста:

*Өлеңді бауыр келсе самғатамыз,
Пернесін жүрегінің дәл басамыз.
Әлемді әмірімен бағындырған,
Шыңғысхан ол да біздің арғы атамыз.
Көндіңдер зобалаңның тозағына,
Көндіңдер тарихтың азабына.
Халқымнан сегіз миллион дұғай сәлем,*

*Он бес мың Түркияның қазағына,
Даланың сағыныш бар сағымында,
Көз жасы бірге жүзер ағынында.
Қазақтың қайғы-мұңын ала кеткен,
Сендерді туған жерің сағынуда
Төрінде туған жердің бір аунадың,
Сендерге келіп отыр жыр арнағым,
Қайтадан Отаныма келем десең,*

Қоймаймыз алдарыңа шлагбаум, [15, 9] -деп өлеңді төгілтеді. Шетте жүрген бауырларының қамын ойлаған ақынның өлеңдерінен қазақтың психологиясы көрініп тұр. «Өзім дегенде өзегін суырып беретін» қазақтың қонағына төбесінен жай беретін жомарттығы өлеңге өріліп, кейінгіге тағлым болып таралды. Бұл да ұлттық мәселені көтерудің жарқын үлгісі ретінде атауға болатын мысалдың бірі.

Есенқұл ақын көтерген тақырып сан алуан. Қазіргі ақындар айтысын (1970-1999 жылдар аралығы) зерттеген ғалым Салиха Дуанаева былай деп жазады: *Қазақты білмейтін халыққа таңдаулы айтыстарымызды екшеп ұсынсақ, олар біздің әдет-ғұрыптарымызды да, тарихымызды да, бітім-болмысымызды да, салт-санамызды да, бір сөзбен айтқанда, ұлттық ерекшелігімізді танып білгендей екен* [1, 70]. Яғни, айтыс ұлттық болмысты, тарихты, әдет-ғұрыпты, салт-дәстүр, тағысын тағыларды қамти беретін тақырыптық ауқымы кең өнер. Біз де Есенқұл Жақыпбектің әр жылдары түскен айтыстарын оқып отырып, осындай тұжырымға келдік. Есенқұл ақын да өзінің айтыстарында әр алуан тақырыпты қаузап, ұлттың тұтас бір понорамасын жасай білді. Әр дәуірдің өз шындығын айту, қоғамдық-әлеуметтік өміріндегі, рухани болмысындағы өзгерістерді, ұлттың негізгі тірегі болған дін мен тіл мәселесі де қаузалды.

Қазақ халқы тоталитарлық жүйенің күшті кезінде дінінен айырылып қалады, себебі ол кезде дінге қарсы үгіт өте күшті еді. Молдаларға, дін адамдарына деген көзқарас теріс болды. Оларды кертартпа деп есептеді, қуғын-сүргінге салды. Қаншама мешіттер қиратылды, қалғаны қора-қопсы қызметін атқарды. Діннен безген кезде имандылық тәрбиесі тоқтап қалды. Дін – имандылық көзі; азып-тозуымыздың бір себебі – дінсізденгеніміз. Ондаған жылдар бойында Ислам жөнінде жақсы сөз айтылған жоқ, дүниедегі артта қалғандық, қараңғылықтың бәрі исламға байланыстырылды. Қазақстанды отарлап алған мемлекеттер дінді қудалап, жұрттың рухани қазығын құртып жіберуді ойлады. Діні бар елді аздыру қиын болғандықтан, халықтың психологиясын, мінезін өзгерту үшін оларды дінінен айыру қажет болды. Бұл – XVIII-XIX ғасырда саналы түрде жүргізілген миссионерлік саясат болатын. Кеңестік дәуірдегі мерзімді басылымдарды парақтап отырсаңыз, дінді құбыжық қылып көрсету, құдайсыз ету, «дін – апиын» деген идеология басым болғанын көреміз. Дін – халықты имандылыққа, инабаттылыққа тәрбиелейтін, жаман әдеттерден сақтандыратын, мейірімділікке үндейтін, аяушылыққа жетелейтін, тәртіпке, шыдамдылыққа, қанағатқа шақыратын қасиетті тәрбие құралы. Міне, осы мәселе де ақындардың қырағы назарынан қалыс қалмай, айтыстарда айтылды.

Есенқұл Жақыпбек:
*Армысың, ақсақалды даналарым,
Армысың, пайғамбардай ағаларым.
Жалаңаш жастарыңа үйретсеңші,
Мәнісін намаз бенен оразаның.
Білмей жүр мұсылманның бес парызын,
Кейінгі осында өскен балаларың,* [15, 9] - десе.

Бірдің емес, мыңның тағдырына қатысы бар осы секілді әлеуметтік зәру, қомақты мәселелердің, ойлардың кеңінен айтылуы – ақын айтыстарының ең бір ұнамды қасиеті. 1995 жылғы Абайдың 150 жылдық тойында өткен республикалық айтыста бірінші жұп болып айтыс сахнасына көтерілген Әсия Беркенова мен Есенқұл Жақыпбек Абайды тамылжыта жырлаумен қатар, өз елінде өгей хәл кешкен ана тілдің жәйін айтып халықтың ыстық ықыласына бөленеді.

Есеке, айтышы өзің орыс тілі, неге осы ана тілмен таласып жүр - деп Әсия ақын тілдің жайын қозғауды сұрайды. Сонда Есенқұл ақын:

*Қайран да менің қазекем,
Әлі күнге жүрмісің,
Орыстан да тың-тыңдап.
Қытайдан да тың-тыңдап.
Ескендірдің тіліндей,
Екі айыр тілің жылтыңдап,
Заң қабылдар кезінде,
Ақкөт торғай секілді*

Құйрық жағың қылпылдап [17], - деп қазақ тілінің егемендік алған кезеңде де мүсәпір күй кешкенін айта отырып, жетпіс жыл бодандықтың қамытын киіп, әлі соның қорқынышы мен үрейінен арыла алмай жүрген дімкәс қазақ мінезін ащы сынап та өтеді. Сондай-ақ қарсыласын:

*Байғыдай жайраңдап,
Баяғыдай күлмедің.
Кіржиіп келіп жүргенің
Ауырғандай бір жерің.
Бүйте берсең, Әсия
Үкіметтің ешқашан,
Іске аспайтын заңындай,*

Іске аспай қалып жүрмегің, [17] - деп қағыту арқылы Үкіметті де сынап алудың әдемі тәсілін көрсетеді.

Қорыта келгенде, Есенқұл Жақыпбектің айтыстары өз дәуірі мен заман, қоғам тынысының тамыршысындай дөп басып жырланған мәнді тақырыптарды көтере білді деуге әбден лайық. Ол аудандық деңгейдегі айтыстардан бастап, республикалық деңгейдегі айтыстардың барлығында әлеуметтік мәселелерді батыл көтере білді. Ауыл-аймақтағы шаруашылық жәйі, халықтың әл-ауқаты, әлеуметтік тұрмысы, қоғамдық тәртібі, мәдени-рухани дамудың кескін-келбеті, тіл, дін, қыз тәрбиесі, келін болмысы, ұрпақ мәселесі тағысын тағылар Есенқұл ақынның айтыс сахнасына көтерілгенде айтылып, жырланып, сыналды. Дәл осыған орай, тағы да Салиха Дуанаеваға жүгінуге болады: *Республикалық 3 ақындар айтысы бұған дейінгі болған сан алуан мерекелік, науқандық, дәстүрлі айтыстардың бәрінен де өзгеше болды. Ақындар жетпіс жылда жеткен жетістіктер мен кемшіліктерді, ел басынан өткен ауыртпалықтарды, халықтың өміріндегі абыройлы шақтарды, бүгінгі әлеуметтік өткір мәселелер мен күллі адамзатты елеңдеткен елеулі оқиғаларды, туған тілдің қадірлі қасиетін, өнеріміз бен мәдениетіміздегі ақтаңдақтарды, тұрмыс-тіршілігіміздегі күнгей мен көлеңкені жан-жақты ашып көрсетіп, төкпе өнердің мол мүмкіндігін танытты*, [1] - деп жазды ол. 1990 жылы тамыздың 11-15 күндері өткен бұл айтыс туралы белгілі жазушы, осы айтыстың қазылар алқасының төрағасы болған Ә.Кекілбаев: *Ол бұрыңғы күні социалистік жарыс қорытындыларын өлеңмен ұйқастырып беретін көркем үгіт қана болса, кеше шын мәніндегі саяси диспутқа, азаматтық пікірлер мен көзқарастардың өткір тайталасына айналған-ды. Ал бүгін... Табан астында тапқыр жауап берумен тынбай, көрер көзге көңіл баурап алар ситуация құрып, оны шынайы драматургиялық жүйемен өрбітіп, өрістете алатын тартымды поэтикалық спектакльдерге айнала бастаған* [17, 12] - деп тоқсаныншы жылдардағы айтысқа өзінің әділ бағасын береді. Сонымен бірге, сол кезде елге танылып, айтыс ақыны деген атты еншілеп алған бірталай ақындардың ерекшелігін Әбіш ағамыз атап көрсетеді. Есенқұл Жақыпбек пен Шорабек Айдаров туралы Кекілбаев өз мақаласында: *Жарға біткен жантаққа мойындарын созған жанкешіті нарлардай қияға өскен қисық бұталардың басын шарпып қиқар сөйлейтін Есенқұл, Шорабектерге тән «кітаби қалжың» бүгінгі айтыстың интеллектуалдық өресінің тым биік жатқанын анық байқатады*, [17, 12] - дейді. Есенқұл ақынның айтыста өз өрнегі бар, өз жолы, өз стилі қалыптасқан тұма талант ретінде көрінгенін осы пікірдің өзі дәлелдеп береді.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Дуанаева С. «Қазіргі ақындар айтысы» кандидаттық диссертациясы. – Алматы, 1997. – 66 бет.
- 2 Жақыпбеков Е., Молдахметовтің С. айтысы. «Екпінді еңбек» газеті 09.08.1980, 9 бет.
- 3 Жармұхамедов М. Айтыстың даму жолдары. – Алматы: Ғылым, 1976. – 70 бет.
- 4 Есенқұлмен Төменнің айтысы. «Екпінді еңбек» газеті 22.06.1982, 9 бет.
- 5 Әлмаханқызы С. «Әуелі өлең сөзді бастау қиын» // Қазақ тілі мен әдебиеті. – 1997. – №11-12. – Б. 110.
- 6 Бердібаев Р. Сарқылмас қазына. – Алматы, 1983. – 84 бет.
- 7 Бердібаев Р. Қазақ әдебиеті. 20.11.1980.
- 8 Бұлдыбаев А. Мәңгі көктем: осы күнгі қыз бен жігіт айтысы. – А., 1988.
- 9 Жақыпбеков Е. пен Нәкееваның Р. айтысы. «Екпінді еңбек» газеті. – 1980. – №2.
- 10 Жақыпбеков Е. пен Оспанбекованың Ж. айтысы «Білім және еңбек». – 1986. – №6.
- 11 Жақыпбеков Е.. «Тазқара құстың тағдыры». – Алматы: Ан-арыс. – 2012. – Б. 7.
- 12 Ақатаева Ш.. «Қазіргі ақындық поэзияның жанрлық көркемдік-стильдік ерекшеліктері». Кандидаттық диссертациясы. – Алматы, 2005.
- 13 Жақыпбеков Е. пен Беркенованың Ә. айтысы. Бұлдыбаев А. «Мәңгі көктем: осы күнгі қыз бен жігіт айтысы, 1988 ж.
- 14 Жақыпбеков Е. пен Асқаровтың Е. айтысы. «Алматы ақшамы» газеті. 1989. 10.04.
- 15 Жақыпбеков Е. пен Мырзабеков Қ. Айтысы. «Алматы ақшамы». 1990 ж. 07.04.
- 16 Жақыпбеков Е. пен Беркенованың Ә. айтысы, «Абай» журналы. 1995. – №4.
- 17 Кекілбаев Ә. «Өнер – өнеге думаны». // «Қазақ әдебиеті». 1990. 28.09.

В статье «Есенкул Жакыпбек – поэт айтыса» проводится подробный тематический анализ айтысов поэта Есенкула Жакыпбека. По мнению автора тематический спектр айтысов широк, поднятые проблемы напрямую затрагивают будущее и тяжелую судьбу нации. Также в статье автор освещает путь роста искусства Есенкула Жакыпбека и динамику его развития. Поэт первые годы своей практики в айтысе поднял общесоциальные проблемы, тем же отличался от других поэтов, а на телевизионных и республиканских айтысах посвятил свои песни о проблеме судьбы нации и воспитании, и в конечном итоге поэт поднял в айтысе национальные и народные проблемы. Период развития айтыса 80-90 гг. отражается в обликах поэтов того времени. В статье затрагивается последующее развитие традиционного айтыса нашего народа.

In the article «Esenkul Zhakypbek – aitys poet» conducted a detailed thematic analysis of poet Esenkul Zhakypbek. According to the author thematic spectrum of his composition is very wide and the raised issues directly touch the future and the hard destiny of the nation. Also in the article the author considers the way of Esenkul Zhakypbeks art growth and the dynamics of his development. A poet in his first years of practice in aitys raised social problems. It differed him from other poets. In television aityses and republic events he dedicated his songs to a destiny of nation and upbringing of youth. At the end we see that poet raised also national problems in aitys. A period of development of aitys in 80-90's in reflected on the appearances of poets. In this article we show the development of traditional aitys of our nation.

М.С. Оразбек¹, А.Е. Ментебаева²
Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық университеті¹
әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті²
Астана,¹ Алматы², Қазақстан
makpal_zere@mail.ru, Aiman.Mentebayeva@kaznu.kz

ҚАЗІРГІ ЖАПОН ҚАЛАМҒЕРЛЕРІ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫНДАҒЫ КӨРКЕМДІК ІЗДЕНІСТЕР

Мақалада қазіргі жапон әдебиетіндегі көркемдік ізденістер мәселесі талданады. Автор қазіргі әдеби үрдіске шолу жасай келе оның бұрынғы дәстүрлі әдеби болмысынан көп өзгергендігін дәлелдейді. Дәлел ретінде жапон тілінде жазушы шетелдік қаламгерлер мен өзге тілдерде жазып жүрген жапондық қаламгерлердің туындыларын мысал етеді. Жапон әдебиетіндегі жаңа тақырыптар, жаңаша көзқарас, жаңа пішін – бәрі де бұл әдебиеттің бұрынғы «экзотикалық», жалпыға таңсық сипатынан арылып, әлем әдебиетінің қалыпты бір бөлшегі болып қалыптасқандығын аңғартады.

Кілт сөздер: *жапон әдебиеті, қаламгер, туынды, аллюзия, әдеби үрдіс.*

Қазіргі жапон қаламгерлерінің туындылары өзге ұлт әдебиеттеріне тақырыптық, идеялық тұрғыда ұқсас болып келеді. Осыған орай кейбір дәстүрлі құндылықтарға баса назар аударушы жапондықтар «Жапония өзінің көркін жоғалтып алды» деген пікір білдіруде.

Мұндай пікірдің тууына себеп те жоқ емес. Қазіргі жапон әдебиетінде сан түрлі әдеби бағытта қалам тербеуші қаламгерлерді кездестіруге болады. Олардың ішінде дәстүрлі жобада жазатындар да, авангардтықтар да бар. Сонымен қатар, батыс әдебиетінен сусындап өскен жазушылар да, жапон төл әдебиетінен негіз алғандар да бар. Тіпті ұлты жапон болмаса да жапон жазушысы атанып жүргендер де аз емес. Олардың қатарына американдық Хидэо Ливи мен швейцариялық Давид Зоппетиді, ұлты кәріс Ян Согиру мен Ю.Мириді жатқызуға болады.

Зоппети Жапонияда Субару әдеби премиясының иегері. Ол Киото университетінде тағылымдамадан өткен. Ливи Хидэо болса жастық шағын осы Жапонияда, Синдзюкуда өткізген. Стэнфорд университетінде профессор қызметін атқарған. Ең көне классикалық «Манъесю» антологиясын аударып, кейін Американы тастап, Жапонияға көшіп келген. Сөйтіп жапон жазушысы атанған. Міне, осыдан келіп бұл қаламгерлер көптен бері Жапонияда тұратын және оның ішкі өміріне қанық шетелдіктер көзқарасы тұрғысынан көркем туындылар жаза бастаған.

Сол сияқты ұлты кәріс жапон қаламгерлер Ян Согиру мен Ю.Мири. Олар Оңтүстік Кореяның азаматы болғанымен де, шын мәнісінде нағыз жапон жазушылары.

Жалпы жапондық кәрістер проблемасының 70 жылдық тарихы бар. Корея аралы жапон колониясы болып тұрған кезінде кәріс азаматтары жапон еліне қара жұмысқа әкелінген. Ал соғыстан соң оларды отанына қайтару ісі дұрыс жолға қойылмағандықтан, олар бұл елде шетелдіктер есебінде қалып қойған. Қазірде олардың саны жарты миллионға жуық. Олардың кейбірі жапонның танымал қаламгері болып танылуда. Мұндай жазушылар кәріс тақырыбын жапон тілінде жазады. Ян Сигуру – сондай қаламгерлердің бірі. Ол он жыл бойы таксист болып қызмет атқарған. Және осы қызмет барысында басынан өткерген қызық оқиғалар мен алған әсерлерін жартылай деректі «Таксист-рапсодия» атты әңгімелер жинағына енгізген. Оның прозасындағы қаламгерлік ерекшелік ретінде бірден көзге түсетіні – автордың сюжет құрудағы шеберлігі мен әлеуметтік сынға жетіктігі.

Және бір осындай жапон қаламгері – Кадзуро Исигуро (1954 жылы туған). Оның ұлты жапон, бірақ өзі Англия елінің азаматы. Соған орай, шығармаларын да ағылшын тілінде жазады. Бірнеше танымал романдардың авторы. Олардың ішінде «Тәуліктің қалған бөлігі» (1989) романы үшін Букерлік премияның иеленген. Сондай-ақ, автордың «Жаны жаралылар»

(1995) романы көптеген әдеби және әуенді аллюзиялардан тұратын өте күрделі, жаңашыл үрдістегі туындыларының қатарына жатады.

Қазірде жапон әдебиетінде қаламгерлердің өз өмірінің ұсақ-түйек уақиғаларын күнделік ретінде қағазға түсіру дәстүрі қалыптасқан. Токио университетінің профессоры, танымал славист, Мәскеуде шыққан екі томдық «Жаңа жапон прозасы» (2001) атты еңбекті құрастырушылардың бірі Мицуеси Нумано мұндай әдебиет, біріншіден, қызықсыз, екіншіден, зиянды деген пікір білдіреді. «Мен әдебиет «шынайы өмір келеңсіздіктерін» байқатпай жіберетін адамның ой-қиялынан тұрады деген пікірдемін» [1, 2].

Шетелдіктер кейбір жапон жазушыларын «дәстүрлі Жапониядан қол үзгендер» қатарына жатқызып, әмбебап жазушы деп те атап жүр (мәселен, Харуки Мураками). Ал жапондықтар оны шектен тыс ғаламдық саясатқа бой ұрған, әсіре батысқа еліктеуші, асыра американданған жазушы деп санайды. Бірақ шетелдіктер жапондықтардың бұл пікіріне кереғар пікір білдіруде. Олардың ойынша Х.Мураками туындыларынан «нағыз жапондық ваби» көруге болады.

Және бір айта кететін жайт, ерте уақытта Жапонияда «экке» – «елден қашу» («бегство из страны») құбылысы орын алған болатын. (Бұл жапон азаматының өз отанының шекарасын шығып, өзге елдерде жүруі). Қазірде әдебиетке осы құбылыс қайтып оралғанға ұқсайды. Бүгінгі жапон қаламгерлері батысқа еліктеуге бейім. Олардың шығармаларынан дәстүрлі жапон әдебиетінің заңдылықтарына сай келмейтін жаңа көркем тәсілдерді көптеп кездестіруге болады. Мұндай құбылыс тек жапон елінде ғана емес, посткеңестік елдерде, тіпті Ресейдің өзінде де орын алған. Кеңес өкіметі құрамында болған мемлекеттер (сонымен бірге, Ресей) әдебиетінде, жалпы мәдениетінде мұндай жағдайдың орын алуын көптеген маңызды себептермен түсіндіруге болады. Ал соның ішінде саяси-экономикалық, әлеуметтік жағдайлардың өзгеруі, ортақ құндылықтардың жоққа шығуы, ұлттық ерекшелікке баса назар аудару сияқты жайттардың басты себеп болғаны сөзсіз.

Бүгінде жапон әдебиетінде салмақты «таза әдебиеттің» өкілдері авангардтық тақырыптар мен нәзік те дәл психологиялық бейнелеуді қамтитын күрделі туындылар тудыруда. Сондай-ақ, дәстүрлі «көпшілік әдебиеті» де өз деңгейінде дамып келеді (детектив, фэнтэзи және т.б., және бір айта кететін жайт, жапон әдебиетінде детектив жанры өзге әдеби жанрларға қарағанда деңгейі көп төмен болып саналады). Осы екі әдебиет арасындағы аралық кеңістікті Харуки Мураками (1949 жылы туған), Банана Есимото (шын есімі – Майко Есимото, 1964 жылы Токиода туған) сияқты қаламгерлер толтыруда.

Харуки Мураками – қазіргі жапон әдебиетінің көрнекті өкілдерінің бірі. Ол Батыс Европада, Америкада, Канадада, Кореяда және сонымен қатар, Ресейде кең танымал. Ағылшын тілін жетік меңгерген жазушы. Американдық әдебиетін жапон тіліне аудару ісімен айналысады (Скотт Фицджеральд, Реймонд Карвер, Труман Капоте шығармаларын аударған). Және сыншылар оның шығармашылығында Кіші Курт Воннегут, Карвер және Джон Ирвингтің әсері басым деген пікір білдіруде.

Оның шығармаларындағы орыс әдебиеті әсерлерін айқын аңғаруға болады. Қаламгердің өзі де жас кезінде ХІХ ғ. классикалық орыс әдебиетін (Толстой, Достоевский) сүйіп оқығандығын айтады. Жазушының «Бұрандалы құс хроникасы» (1994-1995) атты роман-трилогиясы оның шығармашылығындағы жаңашылдық болды. Кеңес Одағы тарихын терең меңгеріп, екінші дүниежүзілік соғыста қамауда болған жапондардың тағдыры жайлы мағлұматтарды толық игерген автор аталған туындысында адамдар арасындағы қатыгездік пен зұлымдықты ашық көрсетуге тырысқан.

Ал жазушы Банана Есимото (шын есімі Майко Есимото) 1964 жылы Токиода дүниеге келген. Ол 22 жасынан бастап көркем проза жаза бастаған. Оның әкесі Такааки Есимото – ақын, публицист, философ. Оның «Ас үй», «Moonlight Shadow», «N.P.» және «Амрита» повестері, «Кесіртке» атты әңгімелер жинағы мен бірнеше эсселер жарық көрген. Қаламгер кітаптары көптеген ұлттық әдеби премиялармен марапатталған: «Ас үй» повесті «Кайэн» журналының ең жақсы дебюттік шығармаға арналған премиясын, «Moonlight Shadow» повесті Кеки Идзуми атындағы премияны, «Амрита» Мурасаки Сикибу атындағы премияны иеленген. «Утаката» (Көбік) және «Санктюари» (Баспана) атты романдары үшін екі дүркін Акутагава

премиясының лауреаты атанған. Автордың «Ас үй» (1988) атты жинағы ағылшын, неміс және итальян тілдеріне аударылған. Жазушының аталған жинаққа енгізілген «Ас үй», «Толған ай (Ас үй 2)» және «Айдың көлеңкесі (Moonlight Shadow)» атты үш повесті, және осы жинақтың өзі түрлі әдеби премиялармен марапатталған. 2000 жылы Жапонияда Банана Есимотоның 4 томдық шығармалар жинағы жарыққа шықты.

Ал «Ас үй» және «Амрита» шығармалары негізінде фильмдер түсірілген. Ол тек Жапонияда ғана емес, өзге шет елдерде де жақсы танымал. Оның шығармалары ағылшын, неміс және итальян тілдеріне аударылған. Италияда «Ас үй» кітабы Сканно Премиясын, ал «NP» романы Финдессимо премиясын иеленген. 2000 жылы Жапонияда Банана Есимотоның шығармалар жинағының 4 томдығы жарық көрді.

Банана Есимото туындылары жастар арасында ерекше танымал. Оның шығармалары ашық әйел лиризмі мен тамаша детальдарды дәл қолдануымен ерекшеленеді. Зерттеушілер 90-шы жылдардағы жапон әдебиетін шартты түрде «Есимото мен Мураками дәуірі» деп атайды.

Ал Харукимен аттас Рю Мураками Жапонияда қазіргі кезеңнің ең озық жазушысы болып табылады. Жапон сыншыларының айтуынша Рю Мураками – ұлы стилист және әдеби тілдің новаторы. Рю туындыларында жапондық емес таным-түсінік айқын байқалады. Басқаша айтсақ, мұнда дәрекі, лас, кері кеткен өмір көріністері кең қамтылған. Жазушы шығармаларындағы негізгі тақырыптардың қатарына адам санасындағы өзгерістер, идеологияның күйреуі, есірткі, жыныстық қатынастар және т.б. атауға болады. Бірақ бұл автордың туындыларында жапондық сипат жоқ деуге болмады. Жапондық сарын мен сипат, яғни, орын алып отырған жағдайға деген өзгеше көзқарас, ішкі меланхолия және т.б. шығарманың тереңінде жатыр дейді кейбір әдебиет сыншылары [2]. Рю Мураками Батыс Еуропа мен Ресейде жақсы танымал болмағанымен де, өз елінде қазіргі кезең жазушыларының алды болып саналады.

Эйми Ямаданың айтуы бойынша ол ең алғаш жазушы ретінде өзінің дебюттік шығармасы арқылы жағымсыз сипатта танымал болған екен. Оның бұл шығармасында жыныстық көріністер көп болған. Және бұл жапон әйелі мен қара нәсілді американдықтың арасында болған сүйіспеншілік көріністері. Дәл осындай жапондықтар табиғатына тыс тақырыпта жазатын авторлардың қатарында Эйми өзінен он жас үлкен Рю Муракамиды атайды. Бұлардың шығармалары жапон әдебиетінде үлкен дау туғызып, теріс бағаланып келеді. Ал Ямаданың кейінгі әңгімелерінің бірі «Соңғы бала» жақсы бағаланып, автордың білім беру саласындағы проблемаларды қозғағандығы сыншылар тарапынан атап өтуге тұрарлық деп танылды. Тіпті оның бұл әңгімесі орта мектеп оқулығына енді, жоғары оқу орындарына түсу емтихандарында осы туындының мәтінен сұрақтар да енгізілген.

Бірақ қанша дегенмен Эйми Ямада өзінің алғашқы «жағымсыз» тақырыптарды сөз ету үрдісінен жаңылмақ емес. Ол көпшіліктің көңілінен шығу үшін ғана дәстүрлі тақырыптарда жазу мақсатын көздемейтінін, қалай дегенмен де жапон танымына, тәрбиесіне жат мазмұндағы шығармалар жазуын тоқтатпайтындығын атап өткен [3].

Келесі автор – Кадзуро Исигуро 1954 жылы Нагасакиде туған. Азаматтығы мен тілі тұрғысынан ағылшын. 1960 жылдан бастап оның отбасы Ұлыбританияда тұрады. Бірнеше романдардың авторы. «Тәуліктің қалған бөлігі» (1989) атты романы үшін Букерлік премияның иегері атанған. Ал 1995 жылы шыққан «Жұбанышсыз» романы оның күрделі шығармаларының біріне жатады. Мұнда әдеби және әуенді аллюзиялар мол кездеседі.

Атақты жазушы Такэхико Фукунаганың ұлы Нацуки Икэдзава 1945 жылы туған. 1985-1988 жылдары Грецияда болып, грек тіліндегі өлеңдерді аударумен айналысқан. Бастапқыда ол өзі де өлең жазумен шұғылданған. Ал прозаик ретінде «Стилл Лайф» (1988) повесімен танылды. Шет елдерде Икэдзаваның есімі аса танымал болмаса да, өз елінде қазіргі жапон жазушыларының алдыңғы қатарында тұр. Сонымен қатар ол тек көркем әдебиетті жақсы меңгеріп қоймай, табиғи ғылымдарды да жақсы меңгерген. Оның талантының бір қыры да осы білімінің жан-жақтылығында жатыр. Себебі табиғи ғылымдарға тиесілі нақты мәліметтер прозалық, лирикалық стильмен ұштасып жатады. «Мен, шағала» атты туындысы өте тартымды,

Масахико Симаданың «Катастрофа теориясы» деген 1994 жылы жарық көрген әңгімесінде автордың классикалық есімдер – Ода Нобунаги, Тоетоми және өзгелердің бейнесін қазіргі контексте береді. Бұл оны әрине, постмодернистік ағым өкілі етіп көрсетері сөзсіз. Бірақ автор өзін постмодернист емес, модернистік бағыттағы жазушы деп санайды. Кейбір зерттеушілердің пікірінше Масахико Харуки Мураками сияқты жаһандану жолын берік ұстанған жазушы емес, сондай-ақ, оның әңгімелерінің бәрінде мәңгілік тақырып – өмір мен өлім тақырыбы өзек болып жатыр. Және оның шығармаларында «шөл дала» образы көп жағдайда жалғыздықтың, жаңа өмірдің, қайта туудың символы болып беріледі.

1966 жылғы Мәскеудегі кеңес және жапон жазушыларының кездесуінде айтқан баяндамасында Итора Харю жапон әдебиеті жайлы былай деген екен: «Хотелось бы, чтобы литература не только открыла в простом, обычном человеке героя, достойного встать в центре значительного романа, но и преодолела индивидуализм, открыла путь к новому общению между людьми, стала источником бодрости и воодушевления» [4, 233].

Кэндзу Маруяма – жапон жазушысы, Жапониядағы ең үлкен әдеби марапат Акутагава премиясының иегері. Оған бұл құрметті атақ «Жаз ағымы» новелласы үшін берілген болатын. Сондай-ақ автордың «Жүрек соғысы», «Айды жоқтап жылау», «Қарда» атты туындылары бар. Бұл туындылар ересектер мен балалардың өз көзімен көрген өлім трагедиясы терең психологизммен суреттелген.

Тіпті кейде жапондықтар арасында бүгінгі әдебиетті бұрынғы әдебиетпен салыстырғанда алға жылжу, өсіп-өркендеу байқалмайды деген көзқарастар да бар. XX ғ. соңында жапон елінде екі үлкен трагедиялық жағдай орын алды. Оның бірі – Кобе қаласындағы жер сілкінісі, оның салдарынан көптеген адамдар қаза тапты, екіншісі, метродағы теракт. Осы екі оқиға жапон әдебиетіне ерекше әсер етті.

Осы кезде жапон қаламгерлерінің өмір жайлы толғаныстарынан тұратын салмақты шығармалар көптеп жазыла бастады. Солардың бірі ретінде Х.Муракамиді атауға болады. Бұған дейін жеңіл, оқылуы жылдам шығармалармен көзге түсіп, қарапайым «көпшілік әдебиет» қаламгерлерінің қатарындағы жазушы ретінде танылып жүрген ол, «Аум Синрике» терактінен кейін зардап шеккендермен сұхбаттасу арқылы материал жинап, «Жер асты жолы» атты салмақты үлкен кітап жазып шықты.

Сондықтан да, ел өміріндегі түрлі жағдайлар ұлттық әдебиеттің дамуына тікелей ықпал етуші фактор деп толық сеніммен айта аламыз. Жоғарыдағы мысалдардан жапон әдебиетінің бүгінгі таңда өзінің әлемге таңсық және түсініксіз кейпінен арылғандығын көрсетеді.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Мицуёси Нумано. Граница японской литературы и ее сдвиги в мировом контексте// http://ru-jp.org/yaponovedy_numano_01r.htm
- 2 Бенедиков В., Бокова С. О Рю и его книги// knigomir.ulica.ru
- 3 www.susi.ru/seminar/yamada.html
- 4 Итора Харю. Современная японская литература //Иностранная литература, №4, 1966. – С.45-49

В данной статье рассмотрены проблемы современной японской литературы. В результате анализа автор доказывает, что современный литературный процесс в Японии изменился значительным образом. Изменился контекст, в котором существует японская литература. Особое внимание обращается на иностранных писателей, пишущие по-японски, и японским писателям, которые пишут не только по-японски, но еще на каком-нибудь иностранном языке. Поэтому, автор утверждает, что граница, которая отделяла японскую литературу от мировой, сегодня размыта. В связи с этим, можно рассмотреть японскую литературу не столько как нечто экзотичное, что стоящее особняком от остального мира, сколько как органичную часть мировой литературы.

This article deals with the problems of modern Japanese literature. As a result of analysis, the author argues that the modern literary process in Japan has changed significantly. I changed the context in which there is a Japanese literature. Particular attention is drawn to the foreign writers who write in Japanese, and the Japanese writers, who write not only Japanese, but also on some foreign language. Therefore, the author argues that the border that separated the Japanese literature of the world, now blurred. In this regard, we can consider the Japanese literature is not so much as something exotic that stood apart from the rest of the world, but as an organic part of world literature.

ӘӨЖ 82.091

С.Н. Сүтжанов¹, Б.Ш. Құралқанова², Э.С. Құрманғожаева³
Павлодар мемлекеттік педагогикалық институты^{1,2}
Халықаралық ақпараттық технологиялар университеті³
Павлодар^{1,2}, Алматы³, Қазақстан
Bota0975@mail.ru

КӨНЕ СОҚПАҚТАР, ОРТАҚ СИПАТТАР

Мақалада қазақ және түркі халықтары арасындағы мәдени, әдеби байланыс мәселелері қарастырылған. Әдеби байланыс мәселесіне арналған белгілі ғалымдардың еңбектеріне талдау жасалған. Шығыстық дәстүрлер негізінде қазақ сөз өнерінің көкжиегі кеңейгені туралы сөз болады. Түркі халықтарының фольклорындағы ұқсастықтардың себептері ашылған. Сондай-ақ, ауыз әдебиеті үлгілерінің діни таным-түсініктен бастау алатыны да зерттелген.

Түйін сөздер: әдеби байланыс, фольклор, түркі халықтары әдебиеті, көне ескеркіш, тақырып, идея, сюжет.

Қазақ пен Шығыстың басқа халықтарының арасындағы мәдени, әдеби байланыстардың тамыры тым тереңде жатқандығы аян. Осы тамырластықтың төркінін түптің, тілдің, діннің бірлігінен іздеген жөн. Осы үш бірлік Шығыс, оның ішінде түркі халықтарының өзара тығыз қарым-қатынас жасауына негізгі тірек болды және болып та келеді. Соның негізінде көне замандардан бастап шығыс-түркі елдері бір-бірімен қызу қарым-қатынаста бола отырып, әлем халқы рухани нәр алар талай тамаша дүниелерді өмірге әкелді.

Қазақ әдебиетінің дамуына елеулі әсер еткен бүкіл әлем жұртшылығына кеңінен мәлім «Мың бір түн», «Шахнама», «Кәлила мен Димна», «Ләйлі-Мәжнүн», «Жүсіп-Зылиха», «Тахир-Зухра», «Хұсрау-Шырын» және т.б. дастан, хикая іспеттес туындылар бұған толық дәлел. Нақтылай айтқанда, төл перзенттеріміз халқымыздың тұрмыс-тіршілігіне етене жақын, таным-түсінігіне лайық үлгілі туындыларды біреулері сол қалпында өзгеріссіз, енді біреулері аздап өңдеп, қырлап, көркем тілмен кестелеп берді. Соның арқасында, яғни шығыстық дәстүрлер мен өлең өрнегі, бояу-нақышы негізінде төл сөз өнеріміздің көкжиегі көркейді.

Әрине, әр алуан халықтардың мәдени қарым-қатынасында сол елдердің ғұламалары мен сөз зергерлерінің атқарар рөлі ерекше. Халық пен халықты жақындататын - ұлт ұлдары мен ой алыптары.

Осы орайда, алдымен әлемге әйгілі Шығыстың шамшырақтары атанған Рудаки, Фирдауси, Руми, Қожа Хафиз, Омар Наям, Сағди, Жәми, Маржани, Абай секілді алып таланттар ілігеді. Шығыстанушы ғалым В.В.Бартольдтың айтуынша, Фирдаусидің еңбегі Шығыс халықтары арасына VI-VII ғасырларда-ақ кеңінен тарап мәлім болған. Және «Шахнамадағы» негізгі мотив, идея парсы жұртының ерлігін, елдігін паш ету болса, оның ұлттық сана-сезімге ықпалы шығыс-түркі ғана емес, бүкіл әлем жұртшылығына үлгі ретінде ұсынылды. Ал, Рудаки, Руми, Сағди, Наям, Хафиз, Жәми шығармаларының XIX ғасырдан

бастап әлем халықтарының тілдеріне, әсіресе, неміс, орыс, ағылшын, француз тілдеріне аударылуы олардың есімдерін әйгілеп, атақ-даңқын аспандатты. Олар теңсесі жоқ үздік туындылар беріп, тек Шығысты ғана емес, Батысты да мойын ұсындырды және Батыс пен Шығыстың рухани алмасу жасауына көпір іспетті еңбек етті. Екі алып құрлықтың алмасу процесі қай деңгейде және қайсынікі басым екені туралы пікірлер тоғысы бір байламға келген секілді. Ол байлам – Шығыстың Батысқа еткен әсері басым деген ой. Оған – ауызын айға білеген айтулы ғалымдар – Е.Бертельс, В.Бартольд, Л.Гумилев, В.Жирмунский, Н.Конрад, И.С.Брагинский, И.В.Стеблева, И.М.Фильштинский, М.Т.Степанянц, П.А.Гринцер т.б. еңбектері толық дәлел бола алады.

Шынтуайтқа келгенде, шығыс-түркі өнері мен мәдениетінің тарихы мындаған жылдарды құрайды. Әлем мойындаған әл-Фараби, әл-Бируни, әл-Ферғани, әл-Хорезми, Ұлықбек сынды даналарды дүниеге әкелген түркі жұртының жазу-сызуы, ғылымы мен мәдениеті еуропалықтардан көп бұрын пайда болғаны, тарих қойнауында терең із қалдырғаны – ғылыми айналымға түсіп дәлелденген нәрсе.

Жоғарыда аты аталған ғалымдардың ойын жалғастыратын болсақ, шығыс-түркі ертегі, аңызынан, қисса-хикаятынан тараған көшпелі сюжеттердің біразы қазақ, қырғыз, қарақалпақ, өзбек, түрікмен фольклорына арқау болды. Көне дәуірден бері шығыс жерін мекендеген түркі ұлыстарының ортақ ауыз әдебиеті нұсқалары мен асыл мұралары жетіп артылады. Кейде бөлініп, кейде бірігіп ұзақ ғұмыр кешкен түркі тайпаларының тұтасып, үлкен мемлекет құрған тұсында бүгінгі көне жәдігерлер олардың елдік, ерлік рухын көтеруге ерекше ықпал еткені көрінеді. Түркі жұртына ортақ қай фольклор туындысы мен әдеби ескерткішті алсаңыз, олардың өн бойынан отаншылдық, адамгершілік қасиеттерді аңдайсыз. Осындай асыл қасиеттер дарыған түркі түлектері Алтайдан Дунайға дейінгі ел даланы еркін жайлады.

Жалпы, шығыс-түркі халықтарының өзара жақындығына олардың көршілес қоныстануы ғана себепші емес, сондай-ақ олардың әлеуметтік өмір салты мен әдет-ғұрып түрлері мен мәдени тұрғыдағы ортақ сипаттар да қатты ықпал етті. Ал, түркі тұтастығы мен бірлігіне қазақ, татар, түрік, әзірбайжан, башқұрт, өзбек, қырғыз, түрікмен және т.б. ел-жұрттың фольклор үлгілері мен көне мәдени-әдеби мұралары, тарихи деректері мен архив құжаттары нақты дәлел бола алады.

Түркі ұлыстарының терең тамырластықтан тарайтын мәдени, оның ішінде әдеби байланыстары Қожанасыр, Жиренше шешен, Алдар көселерге қатысты аңыз-әңгімелер мен «Алпамыс», «Қобыланды», «Көроғлы», т.б. батырлар жырларында, «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» эпикалық дастандарында көрініс табуы ол нұсқалардың бастау көзі бір екендігін айқындайды. Түгел түркіге тиесілі мәдени мұралар – Орхон-Енисей жазбалары, «Құдадғу білігі», «Дивани лұғат-ат түрік», «Дивани Хикмет», «Кодекс куманикус», тағы басқалары біздің ұлттардың жақындығын, тектестігін білдіретіндігі туралы айтылып та, жазылып та жүр. Бұған көрнекті түркітанушы ғалымдар – В.Бартольд, В.Радлов, С.Малов, Ш.Уәлиханов, Ә.Диваев, Н.Баскаков, А.Кононов, А.Щербак, Х.Көрұғлы, Г.Араслы [1] тағы басқалардың еңбектері дәлел болмақ. Мәселен, түрколог ғалым Н.А.Баскаков түркі ұлыстарын тілдік ұқсастығы мен өзгешелігіне орай топтастырып жіктеді. Ал, В.Радлов, С.Малов, А.Щербак, В.Жирмунский, Х.Көрұғлы, Г.Араслы, Ә. Марғұлан сынды ғалымдар ауыз әдебиеті нұсқаларында жиі ұшырасатын түркі халықтарының туыстығына, тектестігіне, тіл, дәстүр сәйкестігіне орай көрінетін тарихи-генетикалық ұқсастықты типологиялық жақындықтың бір түрі деп қарастырды.

Осы тұрғыда, ғалым Р.Бердібай мынандай ой түйіндейді: «Ауыз әдебиеті шығармаларының түбірлестігі мен туыстығын кез келген үстірт ұқсастық белгілемейді, сәйкестіктер заңдылығын ашу үшін күрделі де салдарлы принциптер қажет болады. Сондай себептер мен сипаттарды ескере келіп, фольклортану ғылымы типологиялық жақындықтың үш түрін екшеп көрсетеді. Олар – тарихи-генетикалық, тарихи-мәдени және тарихи-типологиялық үндестіктер мен сарындастықтар» [2]. Ғалым түркі халықтарына ортақ әдеби ескерткіштер мен көне мұраларды дәйек етеді.

Шынында да, қарақалпақ, қырғыз, ноғай, башқұрт, өзбек, татар, түрікмен, әзірбайжан, т.б. халықтардың фольклор үлгілерінің қазақ халқының ауыз әдебиеті нұсқаларымен ұқсастықтары бары айтылып та, жазылып та жүр. Олардың ортақтығы, бірлестігі туындылардың мазмұны мен композициялық құрылысынан, кейіпкерлер бейнесінен айқын аңғарылады. Мысалы, қазақтың «Алпамыс» жыры қарақалпақ, башқұрт, татар, өзбектер арасында кеңінен таралған Алпамыс туралы ертегілер мен аңыздарды еске түсіреді [3].

Түркі халықтарының фольклорындағы мұндай ұқсастықтарды эпос әлемінде ғана емес, басқа ауыз әдебиеті үлгілерінен де кездестіреміз. Туысқан елдердің сонау ерте замандарда бірігіп жасаған ертегі-аңыздар, тұрмыс-салт жырлары, мақал-мәтелдер, жұмбақ, жаңылтпаштар бір-бірімен өте ұқсас болып келеді. Мұндай ұқсастықтардың себебін зерттеушілер сол халықтардың өткендегі тарихи тұрмысының бірлігінен деп біледі. Сөйтіп, идеялық мазмұны, көркемдік формасы жағынан жақын фольклорлық шығармалар бір негізден тарағандығын дәлелдейді.

Өз тарапымыздан біздің оған қосарымыз мынау. Бажайлап қарасақ, ауыз әдебиеті үлгілері діни таным-түсініктен бастау алады. Өйткені фольклор туындылары азамат тарихының ерте кезеңінде дүниеге келіп, мистикалық ойлау жүйесі басым тұста қалыптасты. Сондықтан да болар, шығыс-түркі фольклорының нұсқалары – ертегілер, мақал-мәтелдер, қисса-хикаялар, аңыз-әңгімелер, т.б. Құран мен Хадиске иек артатыны анық. Бұл жөнінде дінтанушы Темірлан Барласұлы былай деп пікір қосақтайды: «Мұхаммедке (с.ғ.с.) дейінгі келген Пайғамбарлардың халықты Құдайға шақырып айтқан уағыз-насихат сөздері жиналып келіп, аңыз-әңгімелерге, қарапайым ертегілерге тоғысады, бір жағы келіп Құранға ұласады. Өмірде тек рухани дүниелер (ертегі, мақал-мәтел, қисса-хикаялар, халық әндері, жыр, күй, т.б.) ғана өміршең болады, ал қалған дүниенің барлығы да өшіп, уақыт өтуінен жоғалып отырады. Себебі рухани дүниелер рухтан туындайды, ал барлық рухтың қалауы біреу ғана, ол – Алланың дидары. Барлық рухтардың қалауы бір болғандықтан ол жүрекке сақталып, кейінгілерге беріліп отырады. Халық әндері мен жыр-киссалардың ұмытылмай ұзақ ғұмыр сүретіні осыған байланысты» [4].

Шынында да, фольклор жанрының бірі – ертегінің қайсыбірін алып қарасақ та, оның астарында қиялмен қоса қисынды мағына, жасырын сыр бар. Жеті қабат жер мен көкті түгел кезуші кейіпкерлері бар «Ер Төстік», «Күн астындағы Күнекей қыз», «Ай астындағы Айбарша сұлу», «Қырық қарақшы» т.с.с. ертегілерде аспан шырақтарының қозғалысы, шығуы, батуы, т.б. қасиеттері жұмбақталып берілген.

Осы секілді фольклор жанрларының рухани мазмұнын жете ұғынып, терең түсіну үшін Құран аят, сүрелеріне жүгінеріміз рас. Сонымен қатар, түгел түркіге тән фольклорлық туындылар біздің ата-бабаларымыздың шығу тегі, тарихи жолымен де астасып жатқанын аңғарамыз.

Бұл ретте, фольклоршы ғалым С.Қасқабасовтың түркі халықтарына ортақ көне жәдігерлер туралы ой-пікірі барынша шынайы. «Егер «Алпамыс» әр түрлі атаумен және әр алуан көлемде қазақта, өзбекте, башқұртта, қырғызда, алтайлықтарда болса, «Қорқыт» туралы әңгіме-жырау қазақта, башқұртта, түрікпенде, әзірбайжанда, түрікте бар. Ал, «Қозы Көрпеш – Баян сұлудың» нұсқалары қазақта, башқұртта, татарда, алтайлықтарда, телеуіттерде, ұйғырларда сақталған. Осыншама халықта бір жырдың болуы, әрине, тегін емес. «Алпамыс» та, «Қорқыт» та, «Қозы Көрпеш» те ең алғаш сол баяғы түркі елдерінің бірлігі тұсында, әлбетте, осы күнгі қалпында емес, шағын аңыздама түрінде пайда болғаны анық деп ойлаймыз», - дей келіп, аталмыш ғалым өз ойын былайша түйіндейді: «Демек, Түркі қағанаты ресми айтып жүрген VI ғасырдан көп бұрын құрылған да, оншақты ғасыр өмір сүрген деп айта аламыз. Ендеше, осы күнгі түркілердің өз атауымен атап құрған мемлекеті осыдан 2 мың жыл бұрын пайда болғаны дау туғызбаса керек» [5].

Сайып келгенде, түркі халықтарының көне заманнан бері бірігіп жасаған сөз өнері мен әдеби қазынасында ұқсастық, ортақтық басым екені шын. Қазақтың эпостық жыры «Қырымның қырық батыры» құрылымы жағынан қырғыздың «Манас» эпосына ұқсайды. Тілі, тұрмыс-тіршілігі, мекен-жайы көршілес, жақын болғандықтан, туысқан халықтар ауыз

әдебиетінің басқа жанрлары да өзара сарындас. Мысалы, «Өнерді үйрен, үйрен де жирен», «Ел қазынасы – ескі сөз, ер шырағы – екі көз», «Ат арыса – тулақ, ер арыса - аруақ», «Айрылған ел азар, қосылған ел озар» деген мақал-мәтелдердің мәтіні, негізгі идеясы үндес, өзектес болып келеді.

Тұрмыс-тірлігі мен тарихы бір-біріне ұқсас әрі көршілес шығыс халықтарының өзара тығыз байланыс жасауы заңды. Олардың шығу тегінің, сенер дінінің бір болуы тарихы мен тағдырларын үйлестіріп, тілін жақындастырды. Шығыс елдері бір-бірімен қызу қарым-қатынаста бола отырып, ортақтаса әлем халқы рухани нәр алар талай тамаша дүниелер әкелді.

Әлбетте, шығыс халықтарының өзара рухани алмасулары біркелкі дамыған жоқ. Оған әртүрлі тарихи-әлеуметтік жағдайлар, алмағайып, қиын-қыстау кезеңдер біршама әсер етті. Атап айтқанда, 13-15 ғасырлар аралығындағы Шыңғыс хан, Ақсақ Темір бастаған жойқын жорық, қырғын соғыстар зардабы рухани құндылықтардың кеңінен таралуына көп кесірін тигізді. Ал одан кейінгі дәуірлердегі жоңғар-қазақ арасындағы қырғи-қабақ қақтығыстар тартыстардың әсерінен белгілі бір жағдайда терең тамырластықтан таралатын асыл арналар желісі тоқырап, қазақ-шығыс, қазақ-түркі әдеби байланыстарына біршама бөгет жасалды.

Ал, шығыс, оның ішінде түркі халықтары әдебиеттеріндегі ұқсас типологиялық құбылыстарды қарастыруда өзара байланыстар арнасын арнайы сөз еткен жөн. Түркі халықтарының әдебиеттерінде жиі кездесетін тамырластық пен аймақтық алмасулар өзара ұласу, жалғасу арқылы жүрді. Бір ескеретін жайт-сөз өнерінің екі түрлі қарым-қатынасы (жалпы типология мен өзара жалғасулар) тығыз диалектикалық бірлікте болады, яғни байланыстар міндетті түрде әдеби дамудың жалпы заңдылықтарына негізделеді. Олар типологияны толықтырады, дамытады, ал өзара ортақ типологиялық қатарда болу олардың байланыстарын жеңілдетеді.

Әдебиеттердің жанаса жалғасуы (контакты литератур)- көпқырлы әдеби-тарихи әрі көркемдік-эстетикалық құбылыс. Олар өзара қарым-қатынастың түрлі фактілерін қамтиды. Бірқатар әдебиеттердің жалғасты байланыстары тектік тамырластық (генетикалық) түрінде жүреді және ол сан ғасырларға созылады. Бұл ретте, қазақ пен басқа түркі халықтары әдебиеттерінің терең тамырластықтан тарайтын генетикалық байланыстары ойға оралады.

Зерделей қарасақ, түркі тектес халықтардың әдебиеттеріндегі ежелгі дәуір мен орта ғасырлық мұра үлгілері бәріне біркелкі тарамды және ол мұралардың сақталу жайлары да әртүрлі болды. Нақтылай айтқанда, түркі халықтарының бірінде бар жыр, дастан, хикая екіншісінде кездесе бермейді. Не болмаса, ол әдеби мұралардың әр ұлтта әртүрлі варианты болуы жиі ұшырасады. Бұл әрине, әр ұлттың тарихи даму жолына, әлеуметтік жағдайына, соған орай туындайтын сұранысы мен қабылдау ерекшелігіне байланысты.

Қазақ және басқа түркі халықтарының туыстық шынайы қарым-қатынасының негізі сонау көне ғасырлар қойнауынан бастау алады десек, бұған олардың шыққан тегінің, тілінің, дінінің бір болуы әрі көршілес қоныстануы басты себеп болды. Ал бұл елдердің ХІХ ғасырдан бастап бір мемлекет, яғни, Ресей империясының құрамында өмір сүруі терең тамырластықты нығайтып, түркі халықтарының туыстық қарым-қатынасы мен рухани байланысын одан әрі жақындастыра түсті. Осы бір түптен тарайтын туыстық, түркілік тамырластық, діни тұтастық бұл елдердің саяси-экономикалық және мәдени тұрмыс-тіршілігіне, оның ішінде әдебиетіне де өзіндік ықпалын тигізіп, олардың өзара рухани байланыс жасауына тірек болды.

Түркі халықтары әдебиеттері фольклор үлгілерінің тақырып, идея, сюжет, образ бейнелеу тұрғысынан ұқсастықтарын түрколог ғалымдар мен зерттеушілер осынау туыстас халықтардың өткендегі тұрмыс-тіршілігінің бірлігі деп біледі. Әрине, бұл тарихи жағынан бүкпесіз шындыққа саяды.

Тарихи фактілер мен мәліметтер түркі халықтарының этногенезіне, содан туындайтын тұрмыс-тіршілік сәйкестігіне байланысты туысқан халықтардың барлығына ортақ фольклорлық шығармалардың дүниеге келгендігін растайды. Мысалы, «Алпамыс», «Қобыланды», «Ер Төстік», «Едіге» т.б. дастан, эпостардың түркі тектес халықтардың бәрінде болмаса да, бірқатарында кездесуі осыны білдірсе керек.

Әлбетте, бұл ұқсастықтардың себебін түркілік түп негіз бен діни бірліктен іздеген жөн. Мұны, әсіресе, эпостық шығармалардың мазмұнынан, баяндау мен суреттеу тәсілінен, т.т. аңғару қиын емес. Осы орайда, академик Р. Бердібайдың ой-пікірлеріне айрықша көңіл бөлген жөн. Бауырлас елдердің сөз өнеріндегі тамырластық пен үндестіктің молдығы туралы ғалым мынадай түсінік береді: «қазақ пен башқұрттың халық әдебиетіндегі етене бірдейліктің негізгі сыры бұл халықтардың түп-тегіндегі туыстыққа да байланысты. Мұны ғылым тілінде тарихи-генетикалық белгілер деп атайды [6].

Демек, бұл түркі халықтарының бәрінде дерлік кездесетін әдеби байланыс түрлері-типологиялық, генетикалық және аймақтық қарым-қатынастардың айқындығын байқатады. Мәселен, ғалым Р. Бердібай қазақ арасына кең тараған «Шора батыр», «Едіге», «Ер Тарғын», башқұрттарға да ертеден танымал жырлар екенін, сондай-ақ «Қозы Көрпеш-Баян сұлу» жырының бірнеше нұсқасы осы елде барын тілге тиек етеді.

Осы түбі бір туыстық, көне көршілік, тарихи тағдырластық түркі тілдес елдердің саяси-экономикалық және мәдени-әдеби өміріне өзіндік әсерін тигізіп, олардың өзара байланыс жасап, жақындасуына тірек болды. Бұл-тектес халықтардың көнеден келе жатқан ескі ауыз әдебиеті үлгілері мен ежелгі әдебиет нұсқаларынан айқын аңғарылады.

Міне, сондықтан да түркі әдебиеттерінің бір-біріне өзара ықпал жасауы - заңды құбылыс. Мысалы, қазақ, өзбек, қырғыз, қарақалпақ, әзірбайжан халықтарының сөз өнерінде «Көрұғлы», «Алпамыс», «Қобыланды» сияқты фольклорлық эпостардың, Қорқыт, Алдар көсе, Қожанасыр туралы аңыз-әңгімелердің және ертегілердің әр түрлі варианттары кездеседі. Бұл жөнінде ғалым С. Тойшыбаева мынандай дәйектемелер келтіреді: «Орта Азия халықтары әдебиеттеріндегі сюжеттердің араб, парсы, түрік, үнді аңыз-ертегілеріндегі сюжеттермен ұқсас келуі бұл халықтардың ежелден келе жатқан бір-бірімен сауда-саттық қатынасынан, аралас шаруа жайынан екені анық [7]. Сөйтіп, ғалым «қарақалпақтың «Шадьяр» дастанының кей жерлері қазақтың «Қыз Жібек» дастанына, сондай-ақ «Едіге», «Ер Қосай», «Ер Шора», т.б. эпостары да біздің төл фольклор мұраларымызға өте-мөте ұқсас келетіндігін дәлелдейді.

Ал, осы аталған дастандардың кейбірі татар халық ауыз әдебиетінде «Идегей», «Алпамша» деген атпен берілсе, қырғыздағы «Эр Төшлүк» эпосы қазақ, татарда ертегі түрінде ұшырасады.

Сондай-ақ, түрколог ғалымдар Ш.Уәлиханов, В.Радлов, В.Жирмунский, Ә.Марғұлан, Р.Бердібаев, Х.Захаров, И.Сағитов, Ш.Ыбраев туысқан халықтар эпостарының мотив, образ, идея ұқсастығы түркі ұлыстарының түп бірлігінен ғана емес, жалпы эпос әлемінің типологиясына тән сипаттамасынан екендігін айтып дәлелдейді. Сондай-ақ, академик В.Жирмунскийдің айтуында, шығыс пен батыс халықтарының эпостық шығармаларындағы бірқатар мотивтердің бірдей болуымен қатар, өзіндік ерекшеліктері де бар. Мысалы, батырдың айрықша алып болып тууы, оның ерте есеюі, өзіне лайық ат таңдауы, құрал-жабдық сайлап, жекпе-жекте жеңуі, қалыңдық іздеуі не өзі жеңген елдің халқының қызына үйленуі, қызға таласушы батырлар яки дәулермен ұрысы, т.т. Осы секілді мотив, образ ерекшеліктері шығыс-түркі эпостарында жиі ұшырасып отырады. Бұл ұқсастықтар қазақ, қарақалпақ, қырғыз, башқұрт т.б. ұлттарға тиесілі эпостардың өзіндік ерекшеліктері десек болады.

Бұл эпостардың әрқайсысы сол халықтың тіршілігін, салт-дәстүрін, сондай-ақ оның тарихи өмірі мен мәдениетін және алдағы мақсат-мүддесін, арман-аңсарын суреттеу арқылы өзіндік ұлттық ерекшеліктерін де айқындайды. Сонымен қатар, фольклорлық үлгілердің туысқан халықтар арасына кеңінен жайылуы өзара этникалық, аймақтық жақындығын, тарихи тағдырларының бірлігін көрсетумен қатар, өзара тығыз мәдени байланыстардың болғандығын да аңғартады.

Тұтастай алғанда, жекелеген түркі халықтарының арасындағы, атап айтқанда, қазақ-башқұрт, қазақ-түрікпен, қазақ-әзірбайжан, қазақ-ұйғыр т.б. арасындағы әдеби шығармашылық байланыстар әлі де түбегейлі, кешенді түрде зерттеу жұмыстарын жүргізуді талап етеді. Кешегі күндері бұған кеңестік дәуірдегі тоталитарлық жүйе тосқауыл болып келсе, бүгінгі таңда бұл іске кең жол ашылды.

Әдебиеттер тізімі

1. Бартольд В.В. История культурной жизни Туркестана. Т. 2. – Москва: Наука, 1963; Радлов В.В. Образцы народной литературы тюркских племен – СПб, 1870; Малов Е.С. Памятники древнетюркской письменности. - Москва-Ленинград: Наука, 1951; Валиханов Ч.Ч. Собрание сочинения в пяти томах. - Алматы, 1961; Диваев А. Киргиз-казахский богатырский эпос. - Ташкент, 1922; Короглы В.В. Огузский героический эпос. – Москва: Наука, 1976; Араслы Г. Китаби Дәде Горгуд һагтында // Иигилаб вә мәдәниу әт. – Бақы: Әлм, 1938; Марғұлан Ә.Х. Ежелгі жыр, аңыздар. – Алматы: Жазушы, 1995; Ыбраев Ш. Эпос әлемі. – Алматы: Ғылым, 1993; Бердібаев Р. Эпос - ел қазынасы. – Алматы: Рауан, 1995.
2. Бердібай Р. Түркі әдебиеті әлеміндегі ортақ сарындар // Жұлдыз. - 1993. - №8. - Б.186-195.
3. Жирмунский В.М. Сказание об Алпамыше и богатырская сказка. - Москва, 1960; Бұрынғы татар әдебиеті. - Қазан, 1963; Об эпосе «Алпамыш». Сборник статей. – Ташкент, 1959; Башқұрт халық эпосы. - Үфү, 1977; Бердібай Р. Эпос-ел қазынасы. – Алматы: Рауан, 1995; Жұмалиев Қ. Қазақ эпосы мен әдебиет тарихының мәселелері. - Алматы, 1958; Әуезов М. Әр жылдар ойлары. – Алматы, 1959.
4. Барласұлы Т. Сөз атасы-ертегі. Құраннан сыр шертеді. // Қазақ әдебиеті. - 10.10.2000. - №40.
5. Қасқабасов С. Түгел түркі толғаған толағай жыр // Қазақ әдебиеті. - 21.06.2002. - №25
6. Бердібай Р. Байқалдан Балқанға дейін. – Алматы: Қазақстан, 1996.
7. Тойшыбаева С. Қазақ-қарақалпақ әдебиеттерінің байланысы. - Алматы: Ғылым, 1977.

В статье рассматриваются культурные, литературные связи казахского и тюркских народов. Анализированы труды известных ученых, посвященных вопросам литературных связей. Казахская литература на основе восточных традиции расширила свои горизонты. Показаны причины аналогии в фольклоре тюркских народов. Также исследована, что образцы устной литературы берет истоки из религиозного познания.

In the article discusses the cultural and literary relations of the Kazakh and Turkic peoples. Analyzed the works of famous scientists devoted to questions of literary relations. Kazakh literature based on Eastern traditions to broaden your horizons. The causes of analogies in the folklore of Turkic peoples. Also researched that samples of oral literature has its roots in religious knowledge.

УДК 82:0

А.Б. Темирболат
Казахский национальный университет имени Аль-Фараби
Алматы, Казахстан
alua_t@mail.ru

ХРОНОТОП ДОКУМЕНТА В СТРУКТУРЕ ХУДОЖЕСТВЕННОГО ПРОИЗВЕДЕНИЯ (на материале произведений Г.К. Бельгера и А. Алимжанова)

В статье исследуются особенности хронотопа документов, используемых в творчестве современных писателей. В качестве объекта изучения выбрана проза Г. Бельгера и А. Алимжанова. На основе обобщения работ отечественных и зарубежных ученых, посвященных данной проблеме, и анализа конкретных произведений выявляются функции, роль официальных источников в структуре художественного текста. Раскрывается содержание понятия «документ». Проводится детальный анализ хронотопа архивных источников, статистических данных, используемых писателями в процессе повествования.

Выявляются место документа и его влияние на особенности пространственно-временного континуума прозаических произведений.

Ключевые слова: документ, хронотоп, время, пространство, информация, структура, художественный, произведение, литература.

Исследование документального в художественном творчестве является одним из перспективных направлений современного литературоведения. Данная проблема рассматривается в трудах П. Палиевского, Д. Затонского, Л. Гинзбург, Е. Местергази, О. Овчаренко, Л. Луцевич, А. Большаковой, В. Муравьева, Т. Дроновой, А. Громовой, Н. Максимкиной, С. Шарифовой и других. В их работах раскрывается содержание понятия «документализм», определяются роль и значение факта в произведениях писателей. Большое внимание исследователями уделяется жанровому своеобразие художественной литературы, сочетанию в ней реальности и вымысла. Ими отмечается, что проблема документального в творчестве писателей выступает «одной из составляющих взаимоотношений искусства и действительности» [1]. Исследователи указывают, что в произведениях литературы широко используются фактические данные, архивные источники.

Обращение писателей к документальным материалам существенно раздвигает границы изображаемого ими мира. Ибо использование официальных свидетельств, архивных источников не только придает достоверность повествованию, способствует раскрытию авторского видения исторических событий, развивающихся в произведении, но и позволяет читателю осмыслить явления прошлого и настоящего. «Сводя к минимуму творческий вымысел, документальное своеобразно использует художественный синтез, отбирая реальные факты, которые сами по себе обладают значительными социально-типическими свойствами» [2].

Включение официальных источников обуславливает особенности пространственно-временной организации произведений литературы. Будучи отражением реальных фактов, документ обладает собственным хронотопом, который определенным образом взаимодействует с хронотопом мира, созданного писателем. Следовательно, изучение официальных свидетельств, используемых автором, с точки зрения проблемы времени-пространства позволит раскрыть новые грани художественного произведения, глубже постичь своеобразие его построения, сюжетной организации.

Документ, как отмечают исследователи, представляет собой целостную систему, состоящую из двух основных слагаемых – информационной и материальной. Он содержит в себе различные данные, сообщения, знания о протекающих в обществе процессах. Отсюда социальная природа документа. Он не может существовать и функционировать вне общества [3].

Соответственно документ является носителем социального хронотопа, важнейшими характеристиками которого выступают гносеологический и онтологический аспекты [4]. Первый способствует пониманию единства прошлого, настоящего и будущего, их взаимной обусловленности и преемственности. Второй отражает течение социального времени, совершаемое «благодаря человеческой деятельности в определенной системе общественных отношений» [5, 19-20].

Заключая в себе информацию, документ позволяет судить о явлениях, процессах, имевших место в конкретный период истории, проследить изменения, происходившие в бытии людей. Он служит звеном, связующим прошлое, настоящее, будущее.

В структуре хронотопа документа совершенно очевидно проявляются внешний и внутренний уровни социального времени-пространства, которые характеризуют общественное бытие человека и раскрывают особенности общественного сознания. Любой официальный источник, используемый автором в произведении, отражает определенный момент истории и выступает носителем идей, получивших распространение в тот период. Пример тому – документы, включенные в роман известного казахстанского писателя Г.

Бельгера «Дом скитальца» (2000). Эпиграфами к главам данного произведения выступают Указы Президиума Верховного Совета СССР сороковых годов XX столетия.

Цитируя дословно постановления правительства, писатель показывает события, развернувшиеся в стране в годы Второй мировой войны и раскрывает мысли, зародившиеся в сознании конкретной группы людей.

«Согласно Указу Президиума Верховного Совета Союза ССР от 28 августа 1941 года, – говорится в романе, – Государственным Комитетом Обороны преподан следующий план вселения немцев в Казахскую ССР:

6 сентября 1941 г. – 163600 человек

21 сентября 1941 г. – 142000 человек

22 сентября 1941 г. – 142000 человек

Всего – 415600 человек (*Сведения о потребностях жилищного строительства и хозяйственного обустройства переселенцев. Не ранее 2 октября 1941 г.*)» [6, 4].

Документ выступает звеном, связующим реальную действительность и мир произведения. На уровне его хронотопа происходит пересечение исторического времени-пространства и времени-пространства, в пределах которого разворачивается изображаемое автором действие, протекает жизнь героев. Например, докладные записки на имя И. Сталина и В. Молотова в повести классика казахской литературы А. Алимжанова «Познание» (1987-1990) несут в себе информацию о ситуации, сложившейся в стране в 1930-х годах и оказавшей сильное влияние на судьбу народов, ставших объектом внимания писателя. Цитируя фрагменты постановлений правительства о проведении «малого Октября», автор на примере героев своего произведения показывает, какую роль данные указы сыграли в жизни людей. «Приближался тридцать второй год – самый страшный в истории Казахстана, – говорится в повести. – ...Обезлюдели целые края, обочины дорог белели человеческими костями, повсюду тела несхороненных людей, умерших от голода. Вдобавок свирепствовали, как бывает в таких случаях, эпидемии. Болезнь подкосила и ...маму... Она была слаба от недоедания. Это случилось как раз в то время, когда она ждала ребенка... Преждевременные роды... Двойня... Малыши не прожили и двух дней, а на третий не стало и ее самой...» [7, 236].

Повествуя о судьбе своей семьи, герой обращается к документам. Его речь пронизана цитатами из официальных источников. «В засекреченных на многие годы результатах переписи населения СССР в 1937 год, – указывает герой, – есть докладная записка «О естественном движении населения между двумя переписями – 17 декабря 1926 года и 6 января 1937 года», где отмечается, что «...» если в 1930 году в Казахстане еще жило “...пять миллионов 873 тысячи человек, то к 1933 году осталось два миллиона 493 тысячи пятьсот человек”» [7, 240].

Включение документов в произведение придает объективность повествованию. Читатель получает возможность выработать собственную точку зрения на информацию, заключенную в официальном источнике, осмыслить ее с позиций современности, своего времени-пространства и сквозь призму восприятия автора, героев, глубже понять причины социальных явлений, возникших на конкретном этапе исторического развития общества. В этом плане происходит своеобразный диалог прошлого и настоящего.

В пределах хронотопа документа осуществляется взаимодействие автора и читателя. Между ними идет обмен информацией относительно фактов, изложенных в официальном источнике. Цитируя документ, автор акцентирует внимание на значимых с его точки зрения социальных явлениях. Читатель, знакомясь с представленными данными, оценивает их, исходя из собственного жизненного опыта, мировоззрения. В процессе восприятия он пытается понять причины, обусловившие обращение автора к тем или иным фактам реальной действительности.

В структуре художественного произведения хронотоп документа пересекается с хронотопами автора, героев и читателя. Это происходит на нескольких уровнях. Во-первых, автор раскрывает свое понимание фактов, представленных в официальном источнике. Во-

вторых, документ преломляется сквозь призму судьбы и сознания героев произведения. В-третьих, читатель осмысливает приведенные данные. Так, например, в романе Г. Бельгера Указы Президиума Верховного Совета Союза ССР сопровождаются комментариями автора. Он открыто выражает свою позицию по отношению к их содержанию. «Где-то в недрах высокой власти, – говорится в романе, – зрел новый уродец-указ с нелепо длинным названием “О снятии ограничений в правовом положении с немцев и членов их семей, находящихся на спецпоселении”. До его обнародования оставалось еще полгода. Всего полгода. Еще целых полгода» [6, 373]. Автор дает оценку изложенным в документах фактам с позиций современной ему действительности. При этом он нередко забегают вперед, показывая читателю, что знает обо всех постановлениях правительства, принятых в годы Второй мировой войны и вызванных ими последствиях.

В романе Г. Бельгера «Дом скитальца» подробно описывается реакция героев на Указы Президиума Верховного Совета Союза ССР: «Заведующий райздравоотделом, крутоплечий, лысый, с густой щетиной рыжих усов, хмуро перебрал документы. <...> Уткнулся в последнюю запись. “Освобожден от обязанности завкантоздравом Гнаденфлюрского кантона АССР НП в связи с Указом Верховного Совета Союза ССР от 28 августа 1941 года”. Опять похмыкал, побрякал, лысину почесал» [6, 4].

В произведении Г. Бельгера характеризуется влияние изложенных в документе фактов на душевное состояние людей. Пример тому, размышления Давида Эрлиха: «Тогда что же означают слова обвинения в Указе? И почему он, партиец, беспрекословно верящий каждому слову партии и ее вождей, вдруг позволяет себе сомневаться в истинности этого непостижимого акта в отношении целого народа?» [6, 77].

Документ становится фактором, меняющим судьбу героев, началом нового этапа в их жизни. Он выступает точкой иного отчета времени. В этом плане хронотоп документа довлеет над индивидуальным хронотопом героев романа. Так, в жизни Давида Эрлиха можно условно выделить три периода, каждый из которых связан с выходом определенного Указа Президиума Верховного Совета СССР и характеризуется своими пространственно-временными координатами. Первый охватывает события, происходящие в довоенные годы. Данный период отражает жизнь героя в Манхайме, Гнаденфлюрском кантоне до принятия Постановления правительства о переселении немецкого народа. Он характеризуется размеренностью течения времени. Второй период показывает события, происходившие после выхода Указа о переселении немцев. Его отличительными особенностями являются стремительность течения времени, резкая смена пространственных границ, обусловленная переездом Давида Эрлиха в Казахстан. «...Совсем недавно, – говорится в романе, – в то памятное воскресенье, лежал он на мелком сером волжском песке, прислушиваясь к умиротворяющему всплеску прибоя. Волны накатывались со слабым шипом, брызгали в него зеленоватой от прибрежного ила пеной... Песок, словно живое существо, шевелился под ним, сухо шуршал, и все вокруг приятно покачивалось, убаюкивало. <...> ...Давид глядел на жену и сына и улыбался... Потом как вихрем все завертело. <...> И то не верилось, пока не прочитал собственными глазами – на русском языке в газете «Большевик» и на немецком – в газете «Нахрихтен» в черный четверг 30 августа 1941 года. Думал ли он тогда, в то безмятежное, благостное воскресенье, что так круто все изменится, что всех родных и близких, всех земляков степной и нагорной части Поволжья разметет в одночасье, как песчинки в бурю, и сам он вскоре очутится в неведомом краю и будет вот так лежать на берегу Ишима-реки, о которой он и не слыхивал» [6, 7-8]. Третий период отражает жизнь героя в ауле Кызыл-ту до и после выхода постановления «О мобилизации немцев в рабочую колонну». Автор подробно описывает судьбу Давида Эрлиха, его деятельность в Казахстане. Обращаясь в ходе повествования к официальным источникам, он упоминает указ «О мобилизации немцев в рабочую колонну» от 9 октября 1942 года, обуславливающий новый поворот событий в жизни героя: «В соответствии с постановлением ГКО от 7 октября с.г. № 2388 (сс) обязать облуправление НКВД и облвоенкомат мобилизовать в рабочие колонны всех немцев в возрасте 15-16 лет и 51-55 лет включительно, годных к физическому труду, как переселенных

их центральных областей СССР, Республики немцев Поволжье в пределы области» [6, 88]. Прочитав данный документ, автор показывает, как он повлиял на судьбу Давида Эрлиха: «Фельдшер взял в охапку шубу, тулуп, валенки, направился было к выходу, но дежурный врач остановил его.

– Да, кстати, вас уже несколько раз спрашивали из военкомата. С аулом вашим связи нет: за почтой не едут, и провода бураном пообрывало. Обязательно зайдите.

– А что такое? – холодея, спросил Давид Павлович.

Дежурный врач только плечом дернул и исчез за одной из дверей.

В райвоенкомате ему вручили повестку в трудовую армию. Он долго читал ее, вертел в руках и снова читал, будто не веря своим глазам. Сборы были назначены на завтра в одиннадцать часов утра. При себе надлежало иметь две пары белья, теплые носки, продукты на три дня...» [6, 90].

Статистика, представленная в докладных записках правительству, становится предметом размышлений автора и героев повести А. Алимжанова «Познание». Каждый документ сопровождается подробным комментарием. «Если по переписи 1915 года в Казахстане жило более шести миллионов людей коренной национальности, – говорится в произведении, – то по переписи 1926 года осталось 3 миллиона 963 тысячи казахов, а в 1929 году их число стало еще более сокращаться, ибо естественный прирост не мог восполнить число умерщвленных...» [7, 240]. Автор открыто выражает свои эмоции и боль за судьбу народа.

Рассуждениями о прошлом и будущем страны, о жертвах «малого Октября» пронизаны воспоминания главного героя повести. Цитируемые в произведении документы становятся неотъемлемой частью его бытия. Хронотоп героя-повествователя переплетается с хронотопом официальных источников. Ибо они не только оказывают огромное влияние на его судьбу и жизнь окружающих его людей, но и становятся предметом его постоянных раздумий. Так, например, процитировав докладную записку на имя И. Сталина и В. Молотова «О предварительных итогах всесоюзной переписи населения», повествователь указывает, что «горе не обошло ни перечисленные здесь регионы, ни саму Россию, в особенности Украину, но такой трагедии, какая выпала на долю казахов, не было в мировой истории...» [7, 241].

В пределах хронотопа документа нередко происходит пересечение индивидуальных хронотопов автора и героев. Так, в романе Г. Бельгера «Дом скитальца», Указы Президиума Верховного Совета СССР одновременно осмысляются повествователем и участниками изображаемых событий. Риторические вопросы и восклицания автора сливаются с эмоциями героев романа. Они словно вместе пытаются понять содержание постановлений правительства. Например, описывая размышления Давида Эрлиха, автор отмечает: «Он помнил во всех мелочах ту субботу – 30 августа 1941 года – когда в «Нахрихтен по-немецки, а в «Коммунисте» по-русски был опубликован этот сногшибательный Указ, подписанный всесоюзным старостой Калинин и секретарем Президиума Верховного Совета СССР Горкиным.

Майн Готт, какие слова – слова-булыжники, слова-карающий меч, слова-смертный приговор!

“...немецкое население районов Поволжья скрывает в своей среде врагов советского народа и Советской власти”.

“...В случае, если произойдут диверсионные акты, затеянные по указке из Германии...”

“...Советское правительство по законам военного времени будет вынуждено принять карательные меры против всего немецкого населения Поволжья...”

“Во избежание таких нежелательных явлений и для предупреждения серьезных кровопролитий... переселить все немецкое население...”

В чью коварную... голову они, слова эти, могли только прийти? Приговор не одному человеку, ...а целой нации, целому народу, сплошь поголовно, без исключения, включая неразумных деток и престарелых немощных старцев! Нет, такое и вообразить невозможно! Ведь

было памятное сообщение ТАСС, опубликованное в середине июля 1941 года в «Правде» и не допускавшее ни малейшего сомнения в патриотизме российских немцев» [6, 77-78].

Факты, излагаемые в официальных источниках, направляют течение событий, развивающихся в произведении. В этом плане документ выполняет сюжетообразующую функцию. Причем официальные источники могут влиять на события как в глобальном масштабе, меняя судьбу целого народа, так и в частном плане, затрагивая жизнь конкретной личности. Например, в повести А. Алимжанова «Познание» решение правительства о проведении «малого Октября» становится причиной гибели матери и сестры главного героя. В романе Г. Бельгера благодаря Указу о переселении немцев в Казахстан происходит встреча Давида Эрлиха и Олькье Вальтер. Следовательно, хронотоп документа обуславливает особенности пространственно-временного континуума произведения литературы и частных хронотопов героев.

Обращаясь к официальным источникам, писатель по сути создает модель реальности, заданную в них. Он показывает, к каким изменениям и преобразованиям приводит внедрение в жизнь того или иного документа. Например, в романе Г. Бельгера «Дом скитальца» раскрывается реализация задач, выдвинутых Президиумом Верховного Совета СССР. Автор четко описывает, как были претворены в жизнь положения принятых постановлений правительства: «На другой же день, как только был обнародован Указ о выселении, все села и деревни республики Немцев Поволжья были окружены вооруженными красноармейцами и энкаведенщиками. Хмурые, молчаливые, неприступные, они строго следили за тем, как суматошились немцы, не спускали глаз с общественных предприятий, выставили охрану у сельсовета, у школы, клуба, ферм, баз, у зернохранилищ и водоемов, ходили по дворам, зыркали и шмонали по углам, пугая женщин и детей, не выпускали из деревень ни одной живой души, ибо каждый немец находился на строгом учете. <...> Всем стало ясно, что слова Указа о карательных мерах против немецкого населения отнюдь не были пустым звуком» [6, 82].

Хронотоп документа, включенного в структуру художественного произведения, претерпевает определенные изменения. Автор переосмысляет его и помещает в иные пространственно-временные координаты. Вследствие чего хронотоп документа размыкается и вступает во взаимодействие с хронотопом произведения.

Официальные источники «служат “внешней памятью” человека и общества». Они сохраняют и передают «информацию в пространстве и времени» [3]. В художественном произведении совершенно очевидно реализуется мемориальная функция документа. Так, герои романа Г. Бельгера «Дом скитальца», повести А. Алимжанова «Познание» неоднократно обращаются к постановлениям правительства, чтобы вспомнить, какие правила и требования им необходимо соблюдать в жизни. Документы помогают автору восстановить события прошлого. «Давид Павлович помнил, – говорится в романе Г. Бельгера «Дом скитальца». – Ударное, ключевое слово в том грозном и точно злорадствующем Указе Президиума Верховного Совета СССР было – “ПЕРЕСЕЛЕНЦЫ НАВЕЧНО”. И еще: “КАРАЕТСЯ КАТОРЖНЫМИ РАБОТАМИ ДО ДВАДЦАТИ ЛЕТ”. Так что, в самом деле, нечего фантазировать. Поры бы и знать коммунисту Эрлиху: советская власть так просто свои решения не отменяет. Сказано: “НАВЕЧНО!”, значит, так, тому и быть. Все вы, депортированные, ...высланы навечно, ...за что – другой вопрос, есть, надо полагать, за что, раз выслали, а коли так, то и сидите там, где положено... Вождь умер, а дело его живет. Да и насчет срока сказано четко и ясно: “Каторжные работы до двадцати лет”. А после двадцати – видно будет. Там наверняка родится новый указ. Как же иначе?! Все должны жить строго по указу. С указа 48-го прошло лишь пять лет. Следовательно, нечего уповать на скорые перемены. Мог бы и сам о том догадаться...» [6, 316-317].

Таким образом, хронотоп документа характеризуется сложностью. Он представляет собой систему, в пределах которой осуществляется взаимодействие автора, героев и читателя. Хронотоп документа претерпевает изменения в структуре произведения литературы, что

обусловлено природой и спецификой художественного творчества, определяет особенности построения сюжета и пространственно-временного континуума.

Список литературы

1 Местергази Е.Г. Художественная словесность и реальность (документальное начало в отечественной литературе XX в.). Автореферат дис. докт. филолог. наук. – М., 2008 // Retrieved from <http://www.dissercat.com/content/khudozhestvennaya-slovesnost-i-realnost-dokumentalnoe-nachalo-v-otechestvennoi-literature-xx>

2 Муравьев В.С. Документальное // В кн.: Литературная энциклопедия терминов и понятий / Сост. и ред. А.Н. Николюкин. – М.: НПК «Интелвак», 2003. – С. 234-235.

3 Роль документа в современном обществе // Retrieved from <http://bibliofond.ru/view.aspx?id=512720>

4 См. подробнее о социальном хронотопе: Темирболат А.Б. Категории хронотопа и темпорального ритма в литературе. Монография. – Алматы: Ценные бумаги, 2009. – С. 18-20.

5 Смирнов А.И. Фактор времени в жизни общества. – М.: Знание, 1986. – 64 с.

6. Бельгер Г.К. Дом скитальца. Роман. – Астана: Аударма, 2003. – 376 с.

7 Алимжанов А. Познание. – М.: Русская книга, 2003. – 336 с.

Мақалада қазіргі жазушылардың шығармашылығында қолданатын құжаттарының хронотоп ерекшеліктері зерттеленеді. Зерделеу нысаны ретінде Г. Бельгер мен Ә. Әлімжановтың прозасы қарастырылады. Бұл мәселеге арналған отандық және шетелдік ғалымдарының еңбектері қарастырылады және нақты шығармаларының талдау негізінде көркем мәтін құрылымындағы ресми дереккөздердің қызметі, мәні анықталады. «Құжат» ұғымының мағынасы ашылады. Баяндау барысында жазушылар қолданатын мұрағаттық дереккөздер мен статистикалық деректердің хронотопы толық талданады. Құжаттың орны және оның прозалық шығармаларының уақыт пен кеңістік континуумның ерекшеліктеріне әсері анықталады.

In the article features of chronotop of the documents used in the work of modern writers are researched. As object of studying G.K. Belger and A. Alimzhanov's prose is chosen. On the basis of generalization of works of the domestic and foreign scientists devoted to this problem, and the analysis of specific works functions, a role of official sources in structure of the artistic text are came to light. The content of concept «document» is revealed. The detailed analysis of chronotop of archival sources, the statistical data, used by writers in a narration, is spent. The place of the document and its influence on features of an existential continuum of prosaic works are revealed.

ТІЛДІҢ ЖӘНЕ ӘДЕБИЕТТІҢ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ

МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ

ОӘК 371.121 (5К)

Г.Б. Ахметова
Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университеті
Көкшетау, Қазақстан

ЗАМАНАУИ ОҚЫТУДЫҢ ТИІМДІ ЖОЛДАРЫ

Мақалада білім беру үрдісін ақпараттандыру жолдары жаңа ақпараттық технологияларды пайдалану арқылы дүниежүзілік озық тәжірибелерге сүйеніп жаңа типті оқыту, әр оқушының қабілетін жан-жақты дамыту үшін қолайлы жағдай тудызу, оқу тәрбие үрдісінің барлық деңгейлерінің тиімділігі мен сапасын жоғарлатуды көздейтіндігін баяндалады.

Тірек сөздер: педагогикалық технология, заманауи сандық технология, ой картасы, вебинар, жаңаша көзқарас, білім беру стандарты, танымдық белсенділік.

Қазіргі білім беру саласындағы оқытудың озық технологияларын меңгермейінше сауатты, жан-жақты маман болу мүмкін емес. Жаңа технологияны меңгеру мұғалімнің интеллектуалдық, кәсіптік, адамгершілік, рухани, азаматтық және де басқа көптеген адами келбетінің қалыптасуына игі әсерін тигізеді, өзін-өзі дамытып, оқу-тәрбие үрдісін тиімді ұйымдастыруына көмектеседі.

Қазақстанның әлемдік қоғамдастыққа ықпалдасуы шетелдік тәжірибені зерделеп, енгізуді қажет етеді, бұл әсіресе 21-ғасыр ұрпағы үшін өзекті мәселе болып табылады [1].

Бүгінгі күні біздің қоғамға проблемаларды шеше алатын, шешім қабылдайтын, сындарлы ойлайтын, идеялар мен өнімді пікір ұсына алатын және командада, топтарда тиімді жұмыс істейтін икемді, креативті және бастамашылық қабілеті бар жастар қажет. Күрделілігі күн сайын артып, өзгеріп және тез жетіліп келе жатқан, біз өмір сүріп жатқан әлемде «Білімнің болуы» бүгінгі күні жеткілікті емес. Адамдардың өмір бойы білім алуын онтайландыру үшін жастардың жеке қабілетін жан-жақты дамытып, оларға жан-жақты білім беру шеңберінде тиімді ойлау қабілетін сіңіру қажет екені сөзсіз.

Тәжірибелі ұстаз қашанда жаңалыққа сын көзбен қарайды, жаңаның бәрін ғасырлар бойы қалыптасқан ұлттық тәрбие, дүниетаным қабылдай бермейтіні анық.

Қай мемлекеттің де негізгі тірегі - асқақтаған күмбездер де, ғимараттар да, экономикалық жағдай да емес, білімді де білікті, іскер де, белсенді адамдар. "Біздің балаларымыз білімі жоғары жұмысшылар мен фермерлер, инженерлер, банкирлер және өнер қайраткерлері, мұғалімдер мен дәрігерлер, зауыттар мен биржалардың иелері болады (Қазақстан-2030 бағдарламасы). Әрине, "келешектің иесі - жастар". "Жастар өзінің ата-анасынан гөрі заманына көбірек ұқсас келеді. (И.С.Кони). Сондықтан қоғам талабына сай, сол қоғамды көркейтетін, дамытатын жастар тәрбелеу ең маңызды мәселе екені даусыз. Қоғамның дамуына қарай ғылым мен техниканың деңгейі де, оны басқару жүйесі де өзгеріп отыратыны белгілі. Осыған орай маман қызметінің мазмұны жаңарып, жаңа мақсат, жаңа көзқарас, жаңа шешімдер мен жаңа мүмкіншіліктерді қажет етеді. Ондай мүмкіншілік тек білім арқылы келеді.

Білім – қоғамды әлеуметтік, мәдени-ғылыми прогреспен қамтамасыз ететін ғажайып құбылыс, адам үшін де, қоғам үшін де ең жоғары құндылық. Оның ең негізгі қызметі - адамның менталитетін, адамгершілігін, шығармашылық қабілетін қалыптастыру, дамыту. Осыған орай

егеменді еліміз өзінің дамуының ең басты алғы шарты - білім беру жүйесінің білім ғасырындағы міндеті мен мазмұнын айқындап берді.

Білім беру сатыларының сабақтастығын камтамасыз ететін білім беру процесінің үздіксіздігі, оқу мен тәрбиенің бірлігі, білім беруді басқарудың демократиялық сипаты, білімнің, ғылымның және өндірістің интеграциялануы, ақпараттануы, оқушыларды кәсіптік бағдарлау, білім беруді саралау, ізгілендіру, гуманитарландыру және т.т. – білім беру саласындағы мемлекеттік саясаттың негізгі принциптері. Сонымен қатар Қазақстан Республикасының ғылым және ғылыми-техникалық саясат тұжырымдамасында да ғылымды демократияландыру, интеграциялау, инновациялық процестің білім, ғылым саласында кең өріс алуы да атап көрсетілген [2].

Білім жүйесін дамыту стратегиясының басты мақсаты – ұлттық білім моделін жасау.

Ұлттық білім үлгісінің негізгі бағыты — адамды қоғамның ең негізгі құндылығы ретінде тану, оның қоғамдағы орны мен рөліне, әлеуметтік жағдайына, психикалық даму ерекшелігіне мән беру, сол арқылы оның рухани жан-дүниесінің баюына, саяси көзқарасының, шығармашылық еркіндігі мен белсенділігінің, кәсіби іскерлігінің қалыптасуына жағдай жасау, мүмкіндік беру. Яғни, XXI ғасырдың маманы – жаратылыстану мен гуманитарлық ғылымдар бойынша ой-өрісі кең, жан-дүниесі бай, ұлттық менталитеті жоғары, кәсіби білікті маман, адамдармен дұрыс қарым-қатынас жасай алатын, басқаның пікірімен санасатын, кез келген ситуациядан шығудың жолын таба алатын, жауапкершілік сезімі жоғары, қоғамда белгілі бір рөл атқаратын, қайталанбайтын дара тұлға болуы тиіс. Ал мұндай мүмкіндіктің негізі - жоғары білімде. Өйткені жоғары білім – үздіксіз білім беру жүйесінің шешуші тетігі. Сондықтан білімгерді тек маман ретінде ғана қарамай, оны өз қоғамының азаматы, жеке тұлға, келешектің иесі, тірегі ретінде тану, соған мүмкіндік жасау қажет. Ұлттық үлгідегі жаңа парадигманың негізгі бір мәселесі – білімгерге іргелі де терең, тиянақты да жүйелі білім беру. Іргелі білім берудің міндеті – адамды ғылыми ойлауға, болмысты тану, оны қабылдаудың әдіс-тәсілдерін білуге, өзін-өзі дамытуға, өз бетімен білім алуға, ізденуге іштей қажеттілігін туғызу.

Еліміздің егемендік алып, қоғамдық өмірдің барлық, соның ішінде білім беру саласында жүріп жатқан демократияландыру мен ізгілендіру мектепті осы кезге дейінгі дағдарыстан шығаратын қуатты талпыныстарға жол ашты.

Білім мазмұны жаңа үрдістік біліктермен, ақпаратты қабылдау қабілеттерінің дамуымен, ғылымдағы шығармашылық және нарық жағдайындағы білім беру бағдарламаларының нақтылануымен байи түсуде. Атап айтқанда:

- Есте сақтауға негізделген оқып білім алудан, бұрынғы меңгергендерді пайдалана отырып, ақыл-ойды дамытатын оқуға көшу;
- Білімнің статистикалық үлгісінен ақыл-ой әрекетінің динамикалық құрылым жүйесіне көшу;
- Оқушыға орташа деңгейде білім беретін бағдарламадан жекелеп, саралап оқыту бағдарламасына көшу.

Кез-келген елдің экономикалық қуаты, халқының өмір сүру деңгейінің жоғарлығы, дүние жүзілік қауымдастықтағы орны мен салмағы сол елдің технологиялық даму деңгейімен анықталмақ. Жалпы қоғам дамуы мен жаңа технологияны енгізу сапалығы осы елдегі білім беру ісінің жолға қойылғандығы мен осы саланы ақпараттандыру деңгейіне келіп тіреледі. Экономикалық күшті дамыған елдердің тәжірибесі экономика, ғылым және мәдениеттің қарқынды дамуының негізгі кілті екендігін көрсетіп отыр. Ендеше қазіргі заманның ақпараттық технологиясын игеру міндетіміз.

Білім беру – аса күрделі әлеуметтік-экономикалық механизм. Оны реформалаудың мәселелері де сан қырлы. Қазіргі кездегі Республикамызда қолға алынған білім беру жүйесін реформалау ісі осы саланың экономикалық-ұйымдық, құқықтық, құрылымдық жақтарын түбегейлі өзгертуге бағытталған біртұтас кешенді шаралармен тығыз байланысты [1].

Кез келген диалектикалық даму үрдісі секілді нарықтық экономика жағдайына байланысты білім беру жүйесін реформалау ісі де қарама-қайшылықтарсыз емес. Мұның өзі

мамандардан кәсіби икемділік пен ұтқырлықты, сан қырлы шығармашылық қызмет пен өзін-өзі басқару, өзін-өзі ұйымдастыру жағдайындағы біліктілікті талап етеді.

Білім беру реформасын одан әрі тереңдете жүргізу жаңа замандық база жасауды қажет етіп отыр.

Еліміздің егемендік алып, қоғамдық өмірдің барлық, соның ішінде білім беру саласында жүріп жатқан демократияландыру мен ізгіліктендіру мектепті осы кезге дейінгі дағдарыстан шығаратын қуатты талпыныстарға жол ашты.

Қазіргі кезде біздің Республикамызда білім берудің жаңа жүйесі жасалып, әлемдік білім беру кеңістігіне енуге бағыт алуда. Бұл педагогика теориясы мен оқу-тәрбие үрдісіндегі елеулі өзгерістерге байланысты болып отыр: білім беру парадигмасы өзгерді, білім берудің жаңа мазмұны пайда болуда:

- білім мазмұны жаңа біліктермен, ақпараттарды қабылдау қабілеттерінің дамуымен, ғылымдағы шығармашылық және нарық жағдайындағы білім беру бағдарламаларының нақтылануымен байи түсуде;

- ақпараттық дәстүрлі әдістері – ауызша және жазбаша, телефон және радиобайланыс – қазіргі заманғы компьютерлік құралдарға ығысып орын беруде;

- баланың жеке басын тәрбиелеуде, оның жандүниесінің рухани баюына, азамат, тұлға ретінде қалыптасуына көңіл бөлінуде;

- мектеп, отбасы мен қоршаған әлеуметтік ортаның бала тәрбиесіндегі бірлігіне ұмтылыс жасалуда;

- қоғамдық біліммен бара-бар педагогикалық технологияның кеңінен қолданылуына және ғылымның рөліне мән берілуде.

Оқыту технологиясын жетілдірудің психологиялық, педагогикалық бағыттағы негізгі ой-тұжырымдары төмендегіше сипатталады:

- есте сақтауға негізделген оқып білім алудан, бұрынғы меңгергендерді пайдалана отырып, ақыл-ойды дамытатын оқуға көшу;

- білімнің статистикалық үлгісінен ақыл-ой әрекетінің динамикалық құрылым жүйесіне көшу;

- оқушыға орташа деңгейде білім беретін бағдарламадан жекелеп, саралап оқыту бағдарламасына өту.

Қазір Республика оқу орындары, педагогикалық ұжымдары ұсынылып отырған көпнұсқалыққа байланысты өздерінің қалауына сәйкес кез келген үлгі бойынша қызмет етуіне мүмкіндік алды. Бұл бағытта білім берудің әртүрлі нұсқадағы мазмұны, құрылымы, ғылымға және тәжірибеге негізделген жаңа идеялар, жаңа технологиялар бар. Сондықтан әртүрлі оқыту технологияларын оқу мазмұны мен оқушылардың жас және психологиялық ерекшеліктеріне орай таңдап, тәжірибеде сынап қараудың маңызы зор.

Қазіргі білім беру саласындағы оқытудың озық технологияларын меңгермейінше сауатты, жан-жақты маман болу мүмкін емес. Жаңа технологияны меңгеру мұғалімнің интеллектуалдық, кәсіптік, адамгершілік, рухани, азаматтық және де басқа көптеген адами келбетінің қалыптасуына игі әсерін тигізеді, өзін-өзі дамытып, оқу-тәрбие үрдісін тиімді ұйымдастыруына көмектеседі. Қазіргі кезде педагогикалық технология ұғымы біздің педагогикалық лексиконымызға берік еніп келеді. Дегенмен, оның мән-мағынасы туралы пікірлер алуан түрлі. Түсіндірме сөздікте: "Технология – бұл қандайда болсын істегі, шеберліктегі, өнердегі амалдардың жиынтығы" делінсе, Б.Т.Лихачев педагогикалық технологияны оқу процесіне белгілі бір мақсат көздей әсер ететін педагогикалық ықпал деп түсіндіреді. Ал, технологиялық үрдісті нақты педагогикалық нәтижеге жетелейтін бірліктердің (өлшемдердің) белгілі бір жүйесі ретінде көрсетеді және педагогикалық технология түпкілікті өзгермейтін механикалық құрылым емес, қайта бала мен мұғалімнің үнемі түрленіп отыратын өзара қарым-қатынасының өзегі, мазмұнды ұйымдастырушы құрылымы [3].

ЮНЕСКО-ның анықтамасы бойынша, педагогикалық технология – бүкіл оқыту үрдісі мен білімді техникалық және адам ресурсын олардың бір-біріне өзара әсерін, білім берудегі

формасын оңайландыру міндеттерін ескере отырып меңгеруді жүзеге асырудың жүйелі әдісі. М.В.Кларин "Педагогикалық технология — бұл педагогикалық мақсатқа қол жеткізу жолындағы қолданатын барлық қисынды ілім амалдары мен әдіснамалық құралдарының жүйелі жиынтығы және жұмыс істеу реті", - деп анықтайды.

Бүгінгі педагогика ғылымының лексиконында педагогикалық /оқыту/ технология ұғымы терең тамыр жайды. Дегенмен де, осы ұғымды түсіну мен пайдалануда әр түрлілік басым.

Технология – *Tehne* – искусство, ремесло, мастерство, учение – деген мағынаны білдіретін грек сөзі.

"Технология - өндірістік процесті жүргізудің әдістері мен тәсілдері жайлы білім жиынтығы", - деп шетел сөздерінің қысқаша сөздігінде анықтама берілген.

Педагогикалық технология – педагогикалық мақсатқа жету үшін пайдаланылатын барлық дара, инструменталдық және методологиялық құралдардың қолдану реті мен жиынтығының жүйесін білдіреді. /Кларин М.В./

Технология – оқушы мен ұстазға бірдей қолайлы жағдай тудырушы оқу процесін ұйымдастыру және жүргізу, бірлескен педагогикалық әрекетті жобалаудың жан-жақты ойластырылған үлгісі /Монахов В.М./.

Технология – дидактикалық жүйенің процессуалды бөлігі. /Чошанов М./

Педагогикалық технология - практикада іске асырылатын педагогикалық жүйенің жобасы /Беспалько Б.П./.

Ал, педагогикалық жүйе дегеніміз — белгілі бір қабілеті бар дара тұлғаны қалыптастыруға бағытталған педагогикалық әсерді ұйымдастыруға қажет құралдар, әдістер мен тәсілдердің өзара байланысқан бірлігі. Оқыту технологиясы - оқытудың тиімді жолдарын зерттейді, ғылымда оқыту процесінде қолданылатын әдістер, тәсілдер мен қағидалар. Ол оқыту процесінде нақты жүйе қызметін атқарады /Селевко Г./

Педагогикалық технология ұғымы үш деңгейде қолданылады

Жалпы педагогикалық жүйе ұғымының синонимі. Оған: мақсат, мазмұн, оқытудың құралдары мен әдістері, оқыту процесінің субъектілері мен объектілерінің әрекет алгоритмі кіреді.

Салалық /пәндік/ - бір пән шеңберіндегі оқыту, тәрбие мазмұнын жүзеге асыруға негізделген әдістер мен құралдар жиынтығы.

Локальдік /модульдік/ - жеке әрекеттер технологиясы, ұғымды қалыптастыру; дара қасиеттерді қалыптастыру және дамыту сабағының технологиясы; жаңа материалды меңгерту технологиясы; қайталау және бақылауды ұйымдастыру технологиясы; жеке жұмысты ұйымдастыру технологиясы.

Салалық /пәндік/ және локальдық /модульдік/ деңгейлеп оқыту әдісімен үндес, тек айырмашылық технологияда процессуалдық өлшемдік, сапалық және вариативтік - бағдарлық компоненттерге басым көңіл бөледі.

Технология әдістемеден оқыту әрекеттерінің өңдеуге болатындығымен ерекшеленеді.

Педагогикалық үрдіс технологиясы дегеніміз мақсат-мүддені анықтаудың жалпы әдіснамасы негізінде мемлекеттің қазіргі таңда білім беру саласына қойып отырған талаптарына сәйкес анықталып, іріктеліп, реттелген оқытудың мазмұн, форма, әдіс-амалдарының, дидактикалық талаптарының психологиялық-педагогикалық нұсқауларының жиыны [4].

Оқыту технологиясы мектепте оқу үрдісіне қажетті әдіс, тәсіл, амал, дидактикалық талап секілді психологиялық-педагогикалық іс-әрекеттердің жүйелі кешені ретінде пайдаланылады. Ол оқушылардың тәртібіне, оқуға, ынтасына, оқу – іс-әрекетіне игі мұғалімдердің интеллектуалдық, шығармашылық қызметі болып табылатын педагогикалық іс-тәжірибесінің нәтижелілігіне, жинақтылығына ұтымды әсер ететіндей оқу-тәрбие процесінің басты күре тамырының ролін атқарады. Былайша айтқанда, педагогикалық технология – оқу -тәрбие процесінің шығармашылықпен терең ойластырылған көптеген факторлардың үйлесімділігі оқыту мен тәрбиенің тиімділігін қамтамасыз ететін жанды құрамдас бөлігі (компонент).

Қазақстанның тәуелсіз мемлекет ретінде қалыптасуы барысында орта білім берудің жүйелі реформалануы қоғамдық тұрғыдан үлкен маңызға ие. Білім берудің реформалауды жүзеге асырудың және бір маңызды сипаты қазіргі уақыттағы оқыту үрдісін технологияландырудың қажеттігінен туып отыр. Осыған орай, соңғы кезде оқытудың әр түрлі педагогикалық технологиялары жасалып, мектеп өміріне енгізіліп жатыр. Олар мыналар: Лысенкованың алдын ала оқыту, Хазанкиннің есептер шығару, Палтышевтің физикадан есептер шығару, Шаталовтың интенсивті оқыту (тірек сигналдарын пайдалану арқылы), Эрдниевтің ірі блоктан оқыту, мәселелік оқыту, оқытудың белсенді әдісі, т.т.

Ал соңғы жылдары оқытудың модульдік технологиясы мен В.М.Монаховтың, Дьяченконың оқытудың ұжымдық тәсілі, сондай-ақ, профессор Ж.Қараевтың оқытуды дербестендіру мен дифференциалау және білім беруді демократияландыру мен ізгілендіру ұстанымдарына негізделген жаңа педагогикалық компьютерлік технологиясы еліміздің көптеген мектептерінде қолданылып жүр.

Мектептерде жүргізіліп жатқан қазіргі тәжірибелік-сынақ жұмыстардың басты міндеті жаңаша оқытудың педагогикалық технологиясын оқыту үрдісіне енгізу болып табылады. Мәселен, Л.В.Занков, Д.Б.Эльконин, В.В.Давыдовтың бірлесе жасаған “Дамыта оқыту жүйесі” бір-бірімен тығыз байланысты әрі мынадай ұстанымдардан құралады:

1. Жоғары деңгейдегі қиындықта оқыту.
2. Теориялық білімнің жетекші рөлі.
3. Оқу материалын жеделдете оқыту.
4. Оқу үрдісін оқушының сезінуі.
5. Барлық оқушылардың дамуы үшін жүйелі жұмыс істеу.

Л.В.Занковтың оқыту жүйесінде оқушы өзін емін-еркін сезінеді, оның әлеуметтік мүмкіндігі мен дербестігінің дамуына жағдай жасалады. Осы жүйеде оқушы мен мұғалімнің арасындағы жаңаша қарым-қатынастың іргетасы қаланады. Мұғалім түсіндіруші, оқытушы тұрғысында емес, оқушының оқу әрекетін ұйымдастырушы, бағыттаушы ретінде көрінеді [5].

Педагогика ғылымында баланы оқыту мен тәрбиелеудің міндеті жан-жақты дамыған жеке тұлғаны қалыптастыру болғандықтан, жаңа технология бойынша әдістемелік жүйенің басты бөлігі оқыту мақсаты болып қалады. Сондықтан танымдылық іс-әрекеті белгілі бір дәрежеде белсендірілуі қажет. Бұл әдістемелік жүйенің басқа бөліктерінің де (мазмұн, әдіс, оқыту түрі мен құралдарының) өзара байланысы қалпында өзгертілуін талап етеді. Мұны орындау үшін төмендегідей ұстанымдар жүзеге асуы тиіс.

1. Оқушылардың өзіндік іздену іс-әрекетінің әдістерін меңгеру талап етіледі. Өйткені бұл әдістердің күнделікті пайдаланып жүрген оқыту әдістерінен айырмашылығы бар. Яғни жаңа жағдайдағы "оқыту әдістемесі" деп отырғанымыз: "оқушы - мұғалім" ұстанымының өзара тығыз байланыстылығы. Демек, мұнда бірінші орында оқушы тұрады және оның өз бетімен білім алуына белсенділігіне баса назар аударылады.

2. Жаңаша оқытудың негізгі түрлері: оқытудың дербес және топтық түрлері болып табылады. Бұл жерде алға қойылатын басты мақсат - оқушыға деген сенім, оның өз ісіне жауап беру мүмкіндігіне сүйеніп беделі мен қадір-қасиет сезімін дамыту. Ал оқытудың фронтальды түрі көбінесе, бағыт беру, талқылау және түзету енгізуде ғана пайдаланылады.

3. Жаңа технологияның мақсаты бойынша "оқытуды ізгілендіру" қажет. Бұл үшін оқу құралдары оқушылардың өздігінен танымдық іс-әрекетін жүргізе алатындай болуы керек. Бұрынғы дәстүрлі оқулықтар мұндай талапты қанағаттандыра алмайды, сондықтан оқушылардың өз бетімен білім алуына аса бейімделген жаңа типтегі оқулықтар керек-ақ.

В.П.Беспалько бұл деңгейлерді төртке бөледі: бірінші деңгей - "міндетті, оқушылық", екінші - алгоритмдік, үшінші - эвристикалық, төртінші - шығармашылық. [6]

Инновациялық үрдістің негізі-жаңалықтарды қалыптастырып жүзеге асырудың тұтастық қызметі.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Қазақстан Республикасы “Білім мемлекеттік бағдарламасы” / Қазақстан мұғалімі. – 2000. – № 33-34.
- 2 Жанпейісова М.М. Технология модульного обучения. – Ақтобе. РИПКСО, 1999.
- 3 Таубаева Ш.Т., Лактионова С.Н. Педагогическая инноватика как теория и практика нововведений в системе образования: научный фонд и перспективы развития (Книга 1). – Алматы: Научно-издательский центр “Ғылым”. – 2001.
- 4 Бабанский Ю.К. Методы обучения в современной общеобразовательной школе. – М.: Просвещение, 1985.
- 5 Бегалиев Т.Б. Педагогика. – Тараз: ТарМУ, 1999.
- 6 Беспалько В.П. Слагаемые педагогической технологии. – М.: Педагогика. – 1989.

В статье рассматриваются пути информатизации процесса образования с использованием новых информационных технологий для повышения качества и эффективности разностороннего развития каждого учащегося, создания благоприятных условий опираясь на передовые опыты.

Knowleds way of the formation using new information technologies to improve the quality and efficiency versataile development of each student, creating favorable conditions drawing on excellence.

УДК 378.02: 37.026.9
ББК

С.Б. Бегалиева
Казахский национальный педагогический университет им. Абая
Алматы, Казахстан
sbehalieva@mail.ru

ПЕДАГОГИЧЕСКОЕ ПРОЕКТИРОВАНИЕ В ФОРМИРОВАНИИ ТВОРЧЕСКОЙ АКТИВНОСТИ БУДУЩЕГО УЧИТЕЛЯ

В статье рассматриваются вопросы изучения и применения педагогического проектирования в школах и вузах Республики Казахстан. Под проектом в области образования понимается описание будущей деятельности, направленной на осуществление значимых изменений в учебной практике за определенное время с использованием ограниченного ресурса.

Ключевые слова: критическое мышление, педагогическое проектирование, рефлексия, технология целостного педагогического процесса, критерии.

Метод проектов в настоящее время широко применяется в образовательной деятельности.

Термин "проект" буквально означает – "замысел", "брошенный вперед". Проектирование, в свою очередь, – это процесс создания и реализации замысла решения какой – либо проблемы. Проектирование всегда начинается с практической проблемы, с противоречия, которое необходимо разрешить. Педагогическое проектирование – это одно из направлений деятельности в образовании, обеспечивающие решение конкретных педагогических задач на основе фундаментальных теорий.

Разработкой логики педагогического проектирования занимались ряд ученых (В.С. Безрукова, Н.Н. Грачев, Е.С. Заир-Бек, М.М. Поташник, О.Г. Прикот, В.Е. Родионов, Н.Д. Хмель и др.).

Под проектом в области образования понимается описание будущей деятельности, направленной на осуществление значимых изменений в учебной практике за определенное время с использованием ограниченного ресурса.

Проект обычно направлен на ликвидацию какого-либо серьезного недостатка, "разрыва" в образовательной практике. Элементарное проектирование является необходимым в повседневной работе учителя (при подготовке урока, внеклассного занятия, педагогической ситуации). Однако зачастую возникают и серьезные проблемы, требующие:

- поиска несколько иных возможных путей их разрешения;
- перестройки старой деятельности для более значимых результатов;
- кооперации субъектов деятельности для решения проблемы и др.

Процесс проектирования организуется поэтапно. На каждом этапе решаются определенные задачи: проектировщики выполняют анализ ситуации, формулируют проблему, идею проекта, выполняют технологическую разработку, разрабатывают план реализации, определяют средства и результаты работы (оценку успешности проекта).

Таким образом, в процессе проектирования ставится какая-то значимая практическая задача. По определению Ю.Н. Кулюткина, педагогическая задача – это модель практической ситуации, в которой представлено требование – снять возникшее противоречие, найти способы преодоления этого противоречия, возникшего на пути к достижению цели педагогического процесса [1].

Анализируя процесс решения педагогических задач, Ю.Н. Кулюткин выделяет три основных этапа: аналитический, проектировочный и исполнительский.

На первом, аналитическом, этапе учитель делает предметом своего анализа проблемную ситуацию, с которой он сталкивается. При этом анализе он использует рефлексию, в результате которой обозначаются новые задачи, которые предстоит решить с помощью соответствующих средств.

Проектировочный этап решения педагогической задачи предполагает поиск эффективных способов включения учащихся в деятельность. При этом учитель использует метод мысленного эксперимента (т.е. заранее "проигрывает" те ситуации, которые могут быть к реальной практике, предвосхищая предполагаемые результаты).

Практическая реализация запланированного проекта (исполнительский этап) характеризуется непосредственным взаимодействием учителя и учащихся, прямым контактом между ними, организации деятельности школьников, в результате которой формируются их ценностные ориентации, усваиваются знания, приобретается опыт (умения).

Таким образом, осуществляя названные этапы педагогического проектирования, учитель использует имеющиеся у него знания о педагогических технологиях, "добирает" путем поиска информации недостающие знания, проявляет свои творческие способности.

В этой работе (проектировании) учителю приходится "включать" критическое мышление, которое, как показали наши диагностические замеры, находится у них на низком уровне. Это естественно, так как долгие годы, в условиях тоталитарного режима, учителю предписывалось вести учебно-воспитательную работу по методическим разработкам, составленным по единому образцу. В настоящее время, когда возникла лавинообразная информация о новых педагогических технологиях, учителю трудно оценить их значимость и результативность. Поэтому в учительских коллективах осуществляется работа по формированию критического мышления. В этом плане методисты, ученые должны найти основания для доказательства эффективности главной технологии – технологии реализации целостного педагогического процесса.

Наряду с критическим мышлением в осмыслении и внедрении инновационных технологий немаловажное значение имеет рефлексия, которая выступает составным элементом творческой активности учителя.

Понятие "рефлексия" развивалось внутри философии. В Современном философском словаре понятие толкуется как производное от позднелатинского – reflexio – обращение назад и определяется как принцип человеческого мышления, направляющий его на осмысление и осознание собственных форм и предпосылок, предметное рассмотрение самого знания, критический анализ его содержания и методов познания, деятельность самосознания, раскрывающая строение и специфику внутреннего мира человека [2, 745-746].

В словаре В.И. Даля слово "рефлексия" помещено в качестве однокоренного слова "рефлекс". В.И. Даль трактует рефлексию как термин из сферы живописи, как отражение в лучах света [3, 93]. С.И. Ожегов толкует слово "рефлексия" как размышления человека о своем внутреннем состоянии, самоанализ [4, 554]. Словарь иностранных слов слово "рефлексия" переводит с латинского reflexio – отражение и толкует его как размышление, анализ собственных мыслей и переживаний [5, 30]. В латинско-русском словаре И.Х. Дворецкого, где представлены значения слов с третьего века до нашей эры и по седьмой век нашей эры, анализируемое слово написано через дефис – flex – загибать, возвратиться. Семантические исследования позволяют говорить о том, что рефлексия как отражение – плот более позднего развития латинского языка, когда он стал языком науки, это понятие "приобрело значение внутреннего самоанализа" [6, 505].

В философских трактатах Нового Времени (Р. Декарт, позже Дж. Локк и др.) понятие рефлексии связывается со структурой личности, её мышлением. Знаменитый декартовский принцип "мыслю, следовательно, существую", по сути закладывает понятие рефлексии как её понимают философы Нового Времени: мышление, которое производит знание – рефлексивно.

Дж. Локк понимает рефлексию как особенную деятельность личности, активность мышления. Личность есть разумное, мыслящее существо, которое имеет разум и рефлексию, существует во времени и пространстве и становится личностью.

В современных педагогических словарях рефлексии "педагогической" дается толкование как способности учителя давать себе и своим действиям реальную оценку, понимать, как его воспринимают дети, другие люди, прежде всего те, с кем учитель взаимодействует в процессе педагогического общения. В центре данной рефлексии – осознание того, что учащийся воспринимает и понимает в своем воспитателе и в отношениях с ним, как он может реагировать на действия воспитателя.

Таким образом, рефлексия является важнейшей философской и психолого-педагогической категорией. Она необходимый компонент профессионализма учителя, его творческой активности.

Критическое мышление и рефлексия необходимы для освоения современных педагогических технологий. В то же время они развиваются в процессе использования этих технологий.

После предпринятых нами размышлений о ведущих признаках творческой активности учителя покажем их развитие при внедрении в практику работы школы технологии реализации целостного педагогического процесса.

Анализируемая нами технология возникла в Казахстане ещё в 70-80-х годах прошлого столетия (её автором является профессор Н.Д. Хмель). Целевыми ориентациями этой технологии были:

- создание в школах условий для становления учащихся (как субъектов деятельности) как будущих общественных деятелей, способных исследовать и решать существующие тогда и возникающие в будущем проблемы общества;

- распространение в школах демократических методов обучения и современных подходов к образованию, которые предусматривают активное участие учителей и школьников в учебно-воспитательном процессе;

- осуществление взаимосвязи учебной и внеучебной деятельности учащихся в единый педагогический процесс;

- соединение воедино педагогические процессы семьи и школы.

Как было отмечено выше, данная технология прошла достаточную апробацию, в результате которой доказано положение её трансляции в любые типы учебных заведений (школы, лицеи, колледжи, вузы).

Уже на теоретическом уровне её осмысления от учителя (будущего учителя) требуется интеллектуальная и творческая активность. Представляя алгоритм данной технологии, учитель использует логическое мышление, рефлексия. Он мысленно опробует этот алгоритм к реальным условиям своего класса, анализирует прошедший путь его развития, выявляет противоречия, просчеты в своей педагогической деятельности.

Приступая к практической реализации алгоритма данной технологии, учитель проводит диагностику состояния реального состояния учебно-воспитательной работы в классе, анализирует полученную информацию, намечает задачи воспитания и образования на перспективу и ближайшее время. Совместно с активом учащихся класса он планирует формы организации деятельности школьников, при этом отдавая предпочтение нетрадиционным воспитательно-образовательным мероприятиям (дебаты, тренинги, конкурсы, деловые игры, и др.)

Следует отметить, что, проектируя технологию целостного педагогического на перспективу, учитель управляет учебно-воспитательным процессом в существующей реальной практике, так как этот процесс непрерывен. Здесь ему приходится решать ряд педагогических ситуаций, порой конфликтного характера. Их грамотное решение возможно только при наличии основательных теоретических знаний об объекте деятельности педагога. Педагогическая ситуация – это элементарная "клеточка" педагогического процесса. Её решение должно осуществляться в соответствии с теоретическими основами объекта деятельности учителя.

Автором технологии реализации целостного педагогического процесса Н.Д. Хмель составлен алгоритм решения педагогических ситуаций. Его логика сводится к следующему.

В основе ситуаций в педагогическом процессе находится общение в различных видах деятельности (учение, труд, игра, спортивная деятельность и др.) между учителем и учащимися, учащимися между собой, учителем и родителями.

План анализа педагогической ситуации состоит из нескольких пунктов:

1) Какой тип и разновидность общения представлены общающимися сторонами?

2) Что является предметом общения?

3) Что послужило причиной возникновения конфликта общения?

4) Видите ли вы необходимость в данной ситуации внести дополнительные изменения, и какие именно, чтобы получить возможность изменить действия сторон для разрешения и снятия конфликта?

5) Какие Вы видите действия сторон после преобразования ситуации, для снятия конфликта общения?

6) Сформируйте предварительно, к чему должно привести снятие конфликта ситуации у общающихся сторон [7, 48-49].

Разрешение педагогических ситуаций, их моделирование требует от учителя комплекса знаний, умений, способностей, характеризующих его творческую активность.

Таким образом, в повседневной практике, решая педагогические задачи и ситуации, учитель должен владеть (и одновременно развивать) системой знаний об объекте деятельности, теоретическим мышлением, педагогическими способностями и умениями, рефлексией.

При подготовке и проведении конкретных форм учебно-воспитательной работы в классе (уроки, внеклассные занятия) педагог также должен применять вышеназванный комплекс знаний, умений, навыков, способностей.

Покажем на конкретном примере использования педагогической технологии КСО (коллективный способ обучения) развитие основных признаков творческой активности учителя.

Коллективные способы обучения как научно, так и практически, по мнению Н.Н. Хан, вполне "вписываются" в технологию целостного педагогического процесса [8].

Различные формы педагогики сотрудничества (так еще называют КСО) помогают снять противоречие между коллективным и индивидуальным способом организации учебно-познавательной деятельности учащихся, раскрывают их внутренний потенциал, воспитывают ряд нравственных качеств, таких как ответственность, отзывчивость, толерантность и др.

Н.Д. Хмель, Н.Н. Хан, Н.Н. Тригубовой и сотрудниками научно – учебно-методического комплекса по проблемам высшей школы разработан и внедрен в практику ряд форм коллективных способов обучения, и их варианты:

1. Фронтальная работа, организованная по принципу коллективной работы, например, обсуждение острой проблемной ситуации, совместное доказательство теоремы, совместное обсуждение плана выполнения работы, совместное составление рассказа, совместная работа по картине и т.п.

2. Групповая работа, организованная по принципу коллективности (парная работа, групповой опрос, консультантский опрос, обсуждение плана и способов решения учебного задания группой, решение групповых заданий при подготовке к уроку, постановке опыта группой и др.).

3. Работа ассистентов, консультантов и других членов ученического учебного актива.

4. Учебная встреча.

5. Общественный смотр знаний [8, 126-127].

"В педагогическом процессе технологию сотрудничества представляет коллективная подготовительная деятельность, направленная на разрешение противоречия учебного процесса" [8, 144].

В организации деятельности учащихся по технологии сотрудничества большое значение имеет знание и владение учителем двигательного механизма педагогического процесса (средства, формы, методы и приемы, задания), т.е. требуется соответствующая инструментровка. Таким образом, овладение технологией сотрудничества требует от учителя (будущего учителя) не только знания сущности закономерностей педагогического процесса, но и умелого владения двигательным механизмом. Это, в свою очередь, обязывает учителя владеть педагогическими технологиями не только по образцу, но творчески.

Аналогично в технологию целостного педагогического процесса могут "вписываться" и другие технологии (например, проблемного, исследовательского, проектного обучения).

Таким образом, проведенный нами анализ применения технологии целостного педагогического процесса позволяет однозначно сделать вывод о её значимости для формирования творческой активности учителя:

– освоение и внедрение этой технологии дает лучшие результаты в обучении и воспитании учащихся, что в свою очередь, приводит к успешной деятельности, а значит, мотивирует совершенствование профессионализма учителя;

– учитель постепенно овладевает теорией и методологией объекта деятельности – целостного педагогического процесса;

– ознакомление с многообразным спектром современных педагогических технологий формирует нестандартное и критическое мышление учителя;

– осмысление и реализация на практике алгоритма технологии целостного педагогического процесса формирует комплекс признаков творческой активности учителя (теоретическую обеспеченность, критическое мышление, рефлексивность, исследовательские умения).

Критерии выбора учителем педагогических технологий обоснованы нами с точки зрения предмета исследования – формирования творческой активности будущего учителя. Педагогические технологии должны быть направлены на формирование признаков творческой активности. К таким критериям мы относим:

1. Направленность технологии на управление объектом деятельности.

2. Отражение в технологии двустороннего характера педагогического процесса.

3. Направленность технологии на субъект – субъектные отношения в педагогическом процессе.

4. Диагностичность полученных результатов.

5. Направленность технологии на формирование у учащихся компетенции в рамках изучаемых дисциплин.

Изложенные доводы дают основание высказать положение о том, как важно формировать творческую активность будущих учителей в вузе с помощью современных педагогических технологий, тем более что их внедрение уже осуществляется в школах и вузах Республики Казахстан.

Список литературы

1 Кулюткин Ю.Н. Мышление и личность. – СПб.: КРСМАС, 1995. – 232 с.

2 Современный философский словарь. Под общ. ред. д.ф.н. профессора В.Е. Кемерова. - 2-е изд., испр. и доп. – Лондон, Франкфурт-на- Майне, Париж, Люксембург, Москва, Минск: Изд-во "Панпринт", 1998. – 1064 с.

3 Даль В.И. Толковый словарь живого великорусского языка. – М., Русский язык, 1980 – 693 с.

4 Ожегов С.И. Словарь русского языка: Около 57 тыс. слов. / Под ред. Н.Ю. Шведовой. – 2-е изд. Стереотип. – М.Рус. яз., 1988. – 750 с.

5 Словарь иностранных слов. – М.: Русский язык, 1980. – 624 с.

6 Дворецкий И.Х. Латинско-русский словарь. – М.: Русский язык, 2000. – 846 с.

7 Хмель Н.Д. Педагогический процесс как объект деятельности учителя. – Алма-Ата, 1984. – 125 с.

8 Хан Н.Н. Сотрудничество в педагогическом процессе школы. – Алматы: ҒЫЛЫМ, 1997. – 212 с.

Жоспарлау үдерісі кезең-кезеңмен ұйымдастырылады. Жоспарланған жобаның (орындаушылық кезең) практикалық іске асуы мұғалім мен оқушының өзара қарым-қатынасымен, олардың тікелей байланысымен сипатталып, нәтижесінде құнды бағдарлары қалыптасып, білімдер қорытылып, тәжірибе (біліктілік) жинақталады. Осылайша, аталған педагогикалық кезеңдерді жүзеге асыра отырып, мұғалім өзінің білімін педагогикалық технологияларда қолданады, ақпаратты іздеу жолымен жетіспеген білімдерді «қосымша жинайды», өзінің шығармашылық қабілетін көрсетеді. Жобалау кезеңінде мұғалімге сыни ойлау қабілетін қосуға тура келеді.

A planning process gets organized stage-by-stage. Practical realization of the pre-arranged project (carrying out stage) is characterized direct cooperation of teacher and students, by a direct contact between them, organizations of activity of schoolchildren, as a result of that their valued orientations are formed, knowledge are mastered, gained experience (abilities). Thus, carrying out the adopted stages of the pedagogical planning, a teacher uses present for him knowledge about pedagogical technologies, "gathers" additionally failing knowledge by an information retrieval, shows the creative capabilities. In planning a teacher has to "include" critical thinking.

Б.Б. Динаева
«КАЗГЮУ Университеті» АҚ
Астана, Қазақстан
dbb-31.05.kz@inbox.ru

КОУЧИНГ ӘДІСІ – ТІЛ ҮЙРЕТУДІҢ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯСЫ

Мақалада коучинг әдісі арқылы тіл үйретудің тиімді тәсілдері қарастырылады. Автор, ең алдымен, коучингтің пайда болу тарихына, оның негізгі қағидаларына тоқталады. Білім беру саласындағы коучингтің өзіндік ерекшеліктеріне, коучинг технологиясы мен оқытушының кәсіби қызметінің өзара байланысына талдау жасайды. Автор коуч-оқытушы ретінде тақырыпқа негізделген сабақ үлгісін ұсынып, өз тәжірибесімен бөліседі. Сабақ барысында студенттердің қатысымға түсе алуларын, сыни ойлау дағдыларын дамытуға арналған тапсырмалар берілген.

Тірек сөздер: коучинг әдісі, коуч-оқытушы, инновациялық технология, диалог, зерттеушілік жұмыс, кейс-стади, сыни ойлау, топтық жұмыс.

Кез келген қоғамның ең маңызды әлеуметтік міндеттерінің бірі ұрпақ тәрбиелеу, оның дамуына көмектесу болып табылады және барлық уақытта да мұндай жауапкершілік ұстаздың мойнына артылады. Қазақстандық ұстаздың да менталды бейнесі руханият, адамгершілік, жоғары қабілеттілік, жалпыадамзаттық құндылықтарға қызмет ету, риясыз көмек көрсету, шәкірттеріне деген сүйіспеншілік, түсіністік пен мейірімділік сияқты ұғымдармен ассоциацияланады. Мұғалім еңбегі әрдайым оқушы тұлғасының қалыптасуы, оның ойдағыдай әлеуметтенуі сияқты ғаламдық міндеттерді шешуге бағытталған. Өсіп келе жатқан тұлғаның өзін-өзі тануы мен өмірдегі, қоғамдағы өз орнын табуына, оларға жағдай жасау арқылы ішкі мүмкіндіктері мен ресурстарын жүзеге асыруларына көмектесу заманауи білім берудің мақсаты болып табылады. Бұл дайын білім беруден арылып, жаңаша білім беру бағытымен әрбір шәкірттің өзінің дара бағыт-бағдарын айқындауына педагогтердің қолдау көрсетуіне бағытталған батыл бетбұрыс екенін көрсетеді. Жылдар бойы біздің білім алушылардың басым бөлігінің (мектеп оқушысы болсын, жоғары оқу орнының студенті болсын) мұғалім мен оқытушының жетелеуіне үйреніп, өз беттерінше дербес үйрену, іздену, зерттеу дағдыларының жоғары деңгейде дамымауына әкелгені белгілі. Кейінгі 10-15 жылда білім алушылардың дербес ізденіс жасауларына бағытталған кредиттік жүйемен оқыту студент санасына оқытушының бағыт-бағдар беруші екенін ұғындырды. Осындай инновациялық технологиялардың бірі – коучинг әдісі арқылы тілді меңгерту, яғни оқытудың қазіргі заманғы жаңа технологиясының бірі қазақ тілін коучинг әдісі арқылы оқыту болып табылады.

Өткен ғасырдың 70 жылдарының басында АҚШ-та «спорт жаттықтырушысы» деген ұғымнан пайда болған «коучинг» термині әлемге кең таралып, тек іскер адамның ғана қызмет саласында емес, сонымен қатар қазіргі заманғы адамның күнделікті өмірінде де белсенді түрде қолданылып кеткенін дереккөздер дәлелдейді [1, 66]. Нақтырақ айтсақ, «Коуч» терминін ХХ ғасырда «мақсатқа жетуге кеңес беру» ұғымында Томас Леонард енгізген [2, 144]. Қазіргі кезде коуч тұлғалық және кәсіби дамудың барынша заманауи әрі тиімді құралы ретінде мойындалып отыр. Коучингті жақтаушылар коучинг арқылы жоспарлау, уәждеме беру, басқару, келіссөздер жүргізу, шешім қабылдау және т.б. үдерістерді тез, нақты және анағұрлым тиімді жолмен жүзеге асыруға болатынын айтады.

Коучтің негізгі қағидаларына мыналар жатады:

- 1) барлық адамда (оқытушының жағдайында – студентте) белгілі бір дәрежеде қабілет болады;
- 2) қателіктен емес, жеткен табыстан үйрену;
- 3) мәселеге емес, оны шешуге бағдарлану;

- 4) дәл осы сәттен болашаққа бағытталу;
- 5) барлық жауап адамның ішінде болады – студент өзін-өзі бағалай алады.

Бұл жерде коуч-оқытушы студенттің жауапкершілігін күшейтіп, тақырыпты ұғынуына, мақсатын анықтауға, жоспар құруға, іс-әрекетке көшуіне көмектеседі, шабыт пен уәждеме береді, қорқынышының алдын алады [3].

Ресей зерттеушілері Н.В. Долина мен А.А. Андреев адамның ішкі әлеуетін ашатын әмбебап құрал болып табылатын коучинг әдісі психология, менеджмент, философия мен логика ғылымдарының тоғысында пайда болған деген пікір айтады [4, 74]. ICF Халықаралық коучинг федерациясының анықтамасы бойынша, коучинг дегеніміз – даму үдерісіне қатысушылардың әлеуметтік, тұлғалық, шығармашылық әлеуеттерінің барынша тиімді нәтижеге жету мақсатында бірлесіп жүзеге асырылу жүйесі [5, 5].

Коучинг – өзара байланыстар аясында өтетін әңгімелесулер мен қарым-қатынастар. Жағдаяттар пен қажеттіліктерге байланысты ол әртүрлі формада өтуі мүмкін [6, 49].

Білім беру саласындағы коучинг – білім алушылардың жоспарланған нәтижеге жету жолындағы ішкі ресурстарын пайдаланудың инновациялық технологиясы. Сонымен бірге коучинг білім алушыларды оқытуда және жеке тұлғалық дамуына қолдау көрсететін инновациялық технология болып табылады, ол тұлғаға бағдарланған білім беруде өзекті.

Н.А.Зырянованың пікірінше, білім берудегі коучингтің негізгі мақсаты – студенттерге саналы және белсенді түрде оқуға көмектесу, олардың білімді өз бетінше ізденулеріне қолдау көрсету, білім алушылардың өз әлеуеттерін барынша пайдалана алуларына, дағдыларын дамытуға, өз міндеттерін өте жақсы орындауға, тиісті нәтижеге қол жеткізуге мүмкіндік беру [7, 46].

Коуч-оқытушының негізгі міндеті – студенттердің өздеріне деген сенімділіктеріне қолдау көрсету, олардың өз-өздерін дұрыс бағалай білуін үйрету. Білім алушылардың өз мүмкіндіктеріне деген сенімдері, тілдің заңдылықтарын ұғыну деңгейлері оқуларына жауапкершілікпен қарауды қалыптастырып, танымдық уәждемеге мүмкіндік береді. Білім алушылар көздеген мақсаттарына жету үшін оқып-үйренудің қажеттігін шынайы түрде түйсінгенде ғана коучинг өз нәтижесін берді деп есептеуге болады. Э. Парслоу мен М. Рэй бұл туралы: «Сіз адамның өзі қаламайынша, ешкімге ештеңе үйрете алмайсыз; сіз жылқыны суатқа жетектеп әкеле аласыз, бірақ оны су ішуге мәжбүрлеу қолыңыздан келмейді!» - дейді [8, 57]. Коучинг тәсілімен өткізілген сабақта оқытушының міндеті – студенттердің өз беттерінше ой қорытып, тақырыпты ұғынып, оны түйсіне білулеріне көмектесу.

Коучинг үдерісінің моделі нақты белгіленген бірнеше кезеңдерден тұрады:

- мақсат қою және оның шынайылығын ұғыну;
- табысқа жету жолына талдау жасау;
- қолда бар мүмкіндіктерге талдау жасау;
- мақсатқа жету жолдарын анықтау, стратегияны таңдау;
- орындалған мақсатқа мониторинг жүргізу және нәтижелерге талдау жасау.

Кәсіби білікті коуч-оқытушының білім кеңістігінде аталған кезеңдердің әрқайсысы үшін тиісті технология мен құралдар жиынтығы болады және олардың ішінен әрбір нақты жағдайға және әр студентке бағытталған барынша оңтайлы әдіс-тәсілді таңдайды. Студенттердің тіл білуге деген «мұқтаждықтарын» ұғынуға көмектесуі коучтың оларға беретін ең алғашқы көмегі деуге болады. Нәтижесінде студент қазақ тілін меңгерудің және мақсатқа жетудің (мысалы, жоғары оқу орнын үздік бітіру) жоғары оқу орны мен оқытушыға керек деген түсінікпен қоштасып, тілді білу өзіне қажет екендігін саналы түрде түйсінеді. Бұл жерде студент тілді меңгеру оның жеке міндеті екендігін анық ұғынуы қажет. Бұл жолда оған коуч-оқытушымен бірлесіп атқарылған жұмыс көмектеседі. Коучинг әдісімен өткізілген сабақта коуч-оқытушы шешімді студентпен бірлесе отырып іздейді.

Тіл үйренуге арналған коучинг:

- тілдік тосқауылдардың алдын алуға;
- тілді үйрену барысында уәждемені арттыруға;
- қазақ тілінде ауызекі сөйлеуді меңгеруге;

- нақты міндеттерді шешуге (келіссөздер мен мәжілістер өткізуге, ауызша таныстырылымдар әзірлеуге және өткізуге, жұмысқа тұру кезінде қазақ тілінде әңгімелесе білуге және т.б.) тиімді әдіс болып табылады.

Коучинг стилінде тіл үйрету қазақ тілін сапалы меңгеруге көмектеседі, себебі сабақ барысында диалог өте көп қолданылады. Диалог негізінде оқытушы мен студенттердің, студент пен студенттің өзара сұхбаттасуы олардың өзіндік ой-пікірлерін жүйелеуі мен дамытуларына көмектесетін амал екенін көреміз. Оқытушының қойған жетекші сұрақтары арқылы сабақ барысында талқылауға түскен тапсырмалар, студент пен студент арасындағы зерттеушілік әңгімелер олардың есінде ұзағырақ сақталады әрі қойылған сұрақтарға жауап беру арқылы сыни тұрғыдан ойлайтын тұлға болып қалыптасады. Сабақ барысында студент пен студент арасында диалогтің болғаны олардың қазақ тілінде сөйлеуін дамытуына, білімдерінің тереңдеуіне көп әсерін тигізеді. Ол, әсіресе, зерттеушілік жұмыста жақсы байқалады. Зерттеушілік жұмыс барысында студенттер өз топтастарымен шағын топтарда жұмыс істейді. Оларда ортақ мәселе болады, бұл мәселе бойынша бірлескен түсінік қалыптастырады; ойларымен пікір алмасып, бір-бірінің идеяларын талқылайды, өз болжамдарын ұсынады, бір-біріне баға береді; ұжымдық білім мен түсінікті қалыптастырады. Басқаша айтқанда, студенттер бірге ойланады. Қазақ тілі сабағында зерттеушілік жұмыстардың орындалуы студенттердің сабаққа деген ықыластарын, пәнге деген қызығушылықтарын арттырады. Осы мақсатта диалог арқылы оқыту тіл дамытуда өз нәтижесін береді.

Коучинг сабақта тиімді нәтижеге жету үшін студенттің білімі мен деңгейіне байланысты тақырыптар қамтылуы қажет. Коучинг өз нәтижесін беру үшін белгілі бір тақырыпқа бағытталады. Бизнес саласында коучинг кәсіпкерді көшбасшы болуға, көшбасшылық қасиетті меңгеруге баулитыны белгілі. Осы ретте КАЗГЮУ Университетінің 1-курсына арналған «Қазақ тілі» пәні бойынша В2 деңгейіне арналған «*Көшбасшылық қасиеттің маңызы*» тақырыбында өткізілген сабақ үлгісімен өз тәжірибемізді бөліскіміз келеді.

Сабақ студенттердің қызығушылығын оятудан басталды. Үйренушінің оқуға/үйренуге деген ынтасы болмаса, оқу нәтижесінің өз құзыретіне жетуі екіталай. Сол үшін кез келген сабақты уәждеме беруден бастау керек. Уәждеме – әр үйренушінің білімге деген қажеттілігі мен мұқтажы, құлшынысы мен ұмтылысы, ынтасы мен көңілі, қызығушылығы мен құмартушылығы, оның білім үдерісінде алдына қойған мақсаттары мен мүдделері [9, 98]. Уәждеме беру үшін тақырыпқа сәйкес таңдалған «*Көшбасшы құмырсқа*» атты мультфильмнен үзінді көрсетілді. Бейнебаян көрсетіліп болғаннан кейін «*Миға шабуыл*» әдісімен «Бейнебаянда нені байқадыңыздар?» деген сұрақ қойылды. Студенттердің жауаптарынан соң бүгінгі сабақтың тақырыбы, оқу мақсаттары мен құзыреттері айтылды. Студенттер үш топқа бөлінді.

Келесі кезең *Ой қозғау / Мәселені айқындау* кезеңінде слайд арқылы қазақ халқының белгілі тұлғаларының суреттері көрсетілді. Осы тұлғалардың барлығына ортақ қандай қасиеттер бар деп ойлайсыздар? Халық оларды неліктен ерекше құрметтейді? т.б сұрақтар қойылып, жауаптар тыңдалды.

Ой толғаныс кезеңінде топтарға «Көшбасшы деген кім? Ол қандай қасиеттерге ие болуы керек? Көшбасшы болып жаратыла ма, үйрене ме, әлде уақытпен бола ма?» деген сұрақтар қойылып, жауаптары тыңдалды. Топтар көшбасшыға өздерінің анықтамаларын беріп, көшбасшыға тән қасиеттерді атады. Үш топтан үш студент көшбасшыға тән қасиеттерді тақтаға шығып жазды. Студенттердің анықтамаларынан кейін өзіміз дайындаған «көшбасшы, көшбасшылық» ұғымдарының теориялық тұрғыдағы анықтамаларын көрсетіп, студенттермен бірге талқылау жүргізілді.

Көшбасшылықты дамытудың бір жолы – сыни тұрғыдан ойлану. Сыни тұрғыдан ойлану шығармашылыққа жетелейді, сол себепті студенттер өздері таңдаған белгілі тұлғалардың көшбасшылық қасиеттеріне қатысты шығармашылықпен жұмыс істеп, постер қорғады. Атап айтқанда:

1-топ Кенесары ханның көшбасшылық қасиеттеріне тоқталды;

2-топ Н.Ә.Назарбаевтың көшбасшылық ерекшеліктерін қорғады;

3-топ М.Гандидің көшбасшылық қасиеттерін талдады.

Топпен жұмыста студенттер бір-бірін тыңдауға, сұрақ қоюға үйренеді. Топтық жұмыс арқылы ынтымақтастыққа баулимыз. Топ мүшелерінің ынтымақтастығы мен белсенділігінің арқасында топ табысты нәтижеге қол жеткізеді, сондықтан да практикалық сабақтарда топпен жұмыс істету орынды.

Мәселе шешімін қолдану кезеңінде берілген жағдаятқа кейс шешті. Студент сабақтан түсінгенін өмірде қолдана алуға үйренуі керек. Бұл деңгейде студенттер оқытушының көмегінсіз таныс емес мәселені өздігінше шешуі керек. «Мұнда қорытынды нәтиже (мысалы, мәселенің шешімі) маңызды мәселе болып қалмай, сонымен бірге шешім іздену үдерісінің өзі де маңызды болып танылады: үйренушілердің мәселені шешу жолы шешімнің өзінен де маңызды болуы мүмкін [9, 143]. Егер студент теориялық білімін практикада қолдана алса, оқу құзыретінің жүзеге асқаны деп білеміз. Осы сабақтан да студент өз бойындағы көшбасшылық қасиеттерін өмірде қолдана алса, сабақтың нәтиже бергені. Осыған байланысты үш топқа үш түрлі кейс жағдаятын шешу берілді.

1-топ. Сіздің топтағы студенттердің арасында ауызбірлік жоқ. Осы жағдайды қалпына келтіру үшін сіз көшбасшы студент ретінде не істер едіңіз?

2-топ. Ұжым мен ата-аналар арасындағы қарым-қатынасты нығайту үшін көшбасшы директор ретінде не істер едіңіз?

3-топ. Сіздің тобыңыздың студенттері Әлиді курстасы ретінде қабылдамай жүр. Сіз көшбасшы оқытушы ретінде не істер едіңіз?

Кейс-стади практикалық мәселелерді жан-жақты қарастыру арқылы пәннің теориялық мазмұнын толықтырады. Кейс-стади әдісі көмегімен өмірде туындайтын мәселелерге жауап іздену арқылы студенттер ертеңгі өмірде кездесуі мүмкін жағдайлар мен мәселелердің дұрыс шешімін табуға жаттығады.

Кейс шешілгеннен кейін әр топ өзіне берілген тапсырмадағы көшбасшының рөлін сомдады:

- 1-топ: «Көшбасшы студент моделі»;
- 2-топ: «Көшбасшы директор моделі»;
- 3-топ: «Көшбасшы оқытушы моделі».

Коучинг сабақта кейс-стади әдісін де кіріктіріп қолдануға болатынын көрдік. Студенттер сабақ барысында академиялық сауаттылықтарын, ауызша сөйлеу мәдениеттерін, сыни ойлау дағдыларын, теориялық дайындықтарын, өздерінің дара қасиеттерін, тілдік деңгейлерін толық көрсете алды.

Сабақ соңында студенттерге академиялық жазылым дағдыларын тексеру мақсатында «Көшбасшы болу үшін қандай қасиеттеріңді дамыту керек?» тақырыбында эссе жазу тапсырылды. Студент эссе жазуда кез келген өзекті мәселе бойынша өз ойын жазбаша логикалық сабақтастықта құрастырады, дәйектер мен қарсы дәйектер келтіреді, талдау жүргізеді, мысалдармен ойын бекітеді және қорытынды жасайды. Эссе жазуда студенттің ойлау үдерісі оқытушыға айқын көрінеді, себебі эссе жазу барысында студент өз бетінше дербес ойланып, өзіндегі барлық білім қорын жұмсайды. Оқылыммен жұмыс істеу кезінде ұжымдық жұмыс жүзеге асырылса, жазылым барысында студенттің жеке ойы қағазға түседі. Жақсы жазылған жұмыста берілген тақырыптың шешімі табылады, оқырманға мәселенің жауабы ұсынылады [10, 21]. Коучинг барысында диалогке түсу, ауызша сөйлеу дағдыларын меңгергендіктерін, топта ұжымдық жұмыс істей алу қабілеттерін көрсеткен студенттер эссе жазу арқылы дербес «менін», жеке ойын жеткізе алады.

Сабақты қорытындылап айтар болсақ, өткізілген коучинг сабақ арқылы қазіргі студенттің болашақ маман болуына, өмір жолында болсын, қызмет жолдарында болсын, көшбасшылық қасиеттің қажет екендігіне бағыт-бағдар сілтей алдық. Көшбасшылық қасиеттің маңызын студенттермен бірлесе іздеп, олардың сыни ойлау қабілеттерін дамыта отырып, қатысымға түсулеріне мүмкіндік бере білдік, яғни қойылған мақсат орындалды. Коучинг бүкіл мәселенің жалғыз да тиімді шешімі болмайды, дегенмен сол мәселелерді

барынша тиімді шешуге орасан зор мүмкіндік беретін оқытудың жаңа технологиясы екеніне, коучинг әдісімен сабақ өткізуде өмірде белгілі бір мақсатқа, позитивті тұжырымдалған нәтижелерге жету ұйғарылатынына көз жеткіздік.

Әдебиет тізімі

- 1 Голованова И.И. Понятие коучинга в контексте деятельности вузовского преподавателя // Образование и саморазвитие. № 1(29), 2012. - С.65-69.
- 2 Дмитриева Е.Н., Тренькаева Н.А. Возможности использования методов и приемов коучинга в профессионально-личностном становлении студентов // Вестник Томского государственного университета. Философия. Социология. Политология. №3(4), 2008. С.144-147. [Электронный ресурс]. –URL: <http://vital.lib.tsu.ru/>
- 3 В.Е. Пырков. Коучинговый подход в обучении старшеклассников как технология реализации современного образования. 19.09.2013. [Электронный ресурс]. –URL: // <http://coachingin education.ru/kouchingovyj-podxod-v-obuchenii-starsheklassnikov/>
- 4 Долина Н.В., Андреев А.А. Преподаватель как коуч // Высшее образование в России. № 8-9. 2011. - С.73-78.
- 5 Соколова Е.И. Анализ терминологического ряда «коуч», «ментор», «тьютор», «фасилитатор», «эдвайзер» в контексте непрерывного образования // Непрерывное образование: XXI век. выпуск 4, 2013. - С.124-135.
- 6 Дауни М. Эффективный коучинг: Уроки коуча коучей / пер.с англ. – Москва: Издательство «Добрая книга», 2008. -288 с. [Электронный ресурс]. –URL: // <http://www.klex.ru/amr>
- 7 Зырянова Н.М. Коучинг в обучении подростков // Вестник практической психологии образования. №1. 2004. – С. 46-49.
- 8 Парслоу Э., Рэй М. Коучинг в обучении: практические методы и техники. – СПб.: Питер, 2003. – 204 с.
- 9 Әлімов А. Интербелсенді әдістерді жоғары оқу орындарында қолдану. Оқу құралы. – Алматы, 2009. -328 б.
- 10 Динаева Б.Б. Эссе жазғызу арқылы сыни тұрғыдан ойлауды дамыту тәсілдері // КАЗГЮУ Университеті Хабаршы ғылыми журналы. «Филология ғылымдары» сериясы. №1-2 (29-30), 2016. 20-23 б.

В статье рассмотрены эффективные методы обучения языку методом коучинга. Прежде всего, автор акцентирует свое внимание на истории возникновения коучинга, на его основных принципах. Был проделан анализ взаимосвязи особенностей коучинга в образовательной сфере, технологии коучинга и профессиональной деятельности преподавателя. Автор делится опытом, предложив разработку занятия, основанную на проведении в качестве коуч-преподавателя. Даны задания, направленные на развитие критического мышления, на повышение активности студентов во время занятия.

The article discusses effective methods of language learning coaching method. First of all, the author focuses on the history of coaching, its basic principles. It was done by the analysis of the relationship of features of coaching in education, technology, coaching and professional work of the teacher. The author shares his experience, suggesting the development of a class based on the holding as a coaching instructor. Given the tasks to develop critical thinking, to increase students activity during classes.

Г.К. Камиева
«КАЗГЮУ Университеті» АҚ
Астана, Қазақстан
gulmir_kk@mail.ru

СТУДЕНТТЕРДІҢ ТАНЫМДЫҚ ҚЫЗЫҒУШЫЛЫҒЫН АРТТЫРУДАҒЫ КЕЙБІР МӘСЕЛЕЛЕР

Мақалада қазақ тілі сабағында студенттердің қызығушылығын арттырудағы шығармашылық жұмыстарды қолдану олардың ойлау қабілетін, зейінін дамытуға, тілдің құдіретін түсінуіне мүмкіндік беретіндігі, сонымен қатар сөздік қорын байытуға, сөйлеу дағдысын қалыптастыруға, тілге қызығушылығын, ынтасын арттыруға, танымдық-қатысымдық міндетті шешуге керекті ақпарат тыңда, мәтіндерді оқу арқылы ойын жеткізе білуге дағдыландыру мәселесіне тоқталған.

Тірек сөздер: қызығушылық, шығармашылық тапсырма, әдістеме, психологиялық-педагогикалық шарттар, оқыту элементтері, педагогикалық зерттеу.

Адамның бойындағы қызығушылықтары сан алуан. Мотивация, оқу мотивациясы, танымдық іс-әрекет мотивациясы мәселелері С.С.Смаилов, Л.С.Выготский, С.Л.Рубинштейн, А.Н.Леонтьев, Л.И.Божович, А.В.Запорожец, Б.Г.Ананьев, А.К.Маркова және тағы басқа ғалымдардың назарында болды. Тұлғаның барлық өмір сатыларындағы дамуын олар индивидтік әрекеттің дербес және саналы субъектісіне айналу үдерісі ретінде қарастырады. Оқытудың психологиялық-педагогикалық шарттарын зерттеу, танымдық мотивациясын оқытудың алғашқы жылдарынан бастап дамыту қашан да маңызды болып, әлі күнге дейін де өзектілігін жоғалтпаған.

Неміс ғалымы И.Ф.Герbart: "Шын көңілмен ұғылған дүние тез және тиянақты меңгеріледі" дей келіп, қызығушылықтарды бірнеше дербес топтарға бөлген:

- эмпирикалық – бұл не? деген сұраққа жауап беретіндей, оқушыны бақылауға итермелейді;
- ойша пайымдау – бұл не себепті осылай? деген сұраққа жауап беретіндей, ойлануға бағыттайды;
- эстетикалық – құбылыстардың көркемдік бағасын береді;
- симпатикалық – өз отбасының мүшелеріне және жақын таныстарына бағытталған;
- әлеуметтік – кең адамдар шеңберіне, қоғамға, халыққа, адамзатқа бағытталған;
- діни – құдаймен қарым-қатынасқа бағытталған [1, 144].

Проблемалық оқыту элементтерін қолдану жағдайындағы педагогикалық зерттеулердің нәтижесінде алынған фактілер де толыққанды оқу мотивациясын тәрбиелеудің мүмкіндігін көрсетеді. К.Сатыбалдина, Р.Тарасинка, М.И.Махмутов, И.Я.Лернер, Ю.К.Бабанский және тағы басқа ғалымдардың пікірлері мен тәжірибелеріне сүйеніп, мақсатқа бағытталған түзету жұмысын атқару арқылы, тіпті, сабаққа үлгере алмаушылардың мотивациялық саласында алға жылжуға қол жеткізуге болады.

Оқу іс-әрекеті мен оның үлгерімділігінде ең алдымен тұлғаның интеллектуалдық деңгейіндегі үлгерімі әсер ететіндігін көптеген ғалымдар зерттеп, анықтаған.

Г.И.Щукинаның зерттеу мәліметтеріне сүйенетін болсақ, студенттердің қызығушылығының пәндік бағыттылығының жалпы тенденциясы бар екендігі анықталады [2, 44].

Мотивацияны З.Фрейд құштарлық редуциясымен, Н.Ах және К.Левин бағдар ассоциациясындағы ерік-жігермен, А.Адлер толық жетілумен байланыстырады. XX ғасырдың 30 жылдарында тек адамға тән арнайы мотивация концепциялары пайда болып, мотивация мәселесі дами бастады.

XX ғасырдың екінші жартысында мотивациялық концепциялар Д.Макклеланд, Д.Аткинсон, Х.Хекхаузен, Г.Келли тағы басқа еңбектерінде ортақ пікірге келеді. Олар мотивация әр адамда, әр адамның психикалық сипатында болатындығын түсіндіре келе, жеке адамның мотивациялық ерекшеліктерін зерттеуге арналған әдістерді іздестіріп, оны адам санасымен байланыстырды. "Мотивация" термині қазіргі психологияда детерминантты мінез-құлықты (қажеттілік, мотив, мақсат тағы басқа) білдіретін факторлар жүйесін анықтаушы ретінде қолданылады. Мотивация белсенділік бастауы ретінде және кез келген іс-әрекеттің түрткі жүйесі ретінде түсініле отырып, түрлі аспектілерде зерттеледі, осыған байланысты оны әр автор түрліше түсіндіреді. Зерттеушілер оны бір нақты түрткі ретінде, түрткілердің тұтас жүйесі ретінде және де қажеттіліктерді, түрткілерді, мақсаттарды, қызығушылықтарды, сонымен қатар олардың күрделі шырмалануы мен өзара әрекеттесуін қамтитын ерекше аясы ретінде де қарастырған.

Мотивация тұлға бағыттылығымен тығыз байланыстылығын ескере келе, тұлға бағыттылығы әдістемесі қарастырылады. Бұл әдістеме бойынша тұлға қажеттіліктерін қанағаттандыруда оған қандай мотив әсер ететіндігін, мақсатқа жетуде өз күшіне сенуі немесе басқаларға сүйенуі, я болмаса, іс-әрекетте оқуға тағы басқаға бағытталатындығының қайсысы күшті әсер ететіндігін анықтауға болады. Сондай-ақ баланың оқуға қатысты мотивациясын зерттеуге арналған Г.Н.Казанцеваның оқу пәндеріне қатысын анықтау әдістемесін қолдануға болады.

Қазақстанда танымдық іс-әрекет мотивациясы мәселесінің түрлі аспектілері Ж.А.Қараев, Т.К.Оспанов, Н.К.Токсанбаева, Б.Н.Нәбиева, Ж.Т.Дәулетбекова, Н.А.Дарханов және тағы басқа ғалымдардың зерттеулерінде қарастырылған. Осылайша, студенттердің оқу мотивациясын зерттеу мәселесі оқытуды дұрыс ұйымдастыру үшін үлкен маңызға ие. Студенттердің мотивациялық саласының қалыптасуы айтарлықтай дәрежеде тұтастай педагогикалық үдерістің табыстылығын анықтайды.

Мотивация белсенділік бастауы ретінде және кез келген іс-әрекеттің түрткілер жүйесі ретінде түсініле отырып, түрлі аспектілерде зерттеледі, осыған байланысты оны әр автор түрліше түсіндіреді. Зерттеушілер оны бір нақты түрткі ретінде де, түрткілердің тұтас жүйесі ретінде де және де қажеттіліктерді, түрткілерді, мақсаттарды, қызығушылықтарды және олардың күрделі шырмалынуы, өзара әрекеттесуін қамтитын ерекше аясы ретінде де қарастырады.

А.Н. Леонтьевтің іс-әрекет теориясы контекстінде "түрткі" термині "қажеттілікті бастан кешіруді белгілеу үшін емес, берілген жағдайда осы қажеттіліктің нақтыланатын нысанын білдіретіндігін және іс-әрекетті тудырушы ретінде не нәрсеге бағытталатынын білдіруші ретінде қолданылады". Түрткіні "затталған қажеттілік" ретінде түсіну А.Н. Леонтьев бойынша, оны іс-әрекеттің өзінің құрылымына енетін ішкі түрткі ретінде анықтауға мүмкіндік береді [3, 59]. Түрткіні зерттеудегі жетекші зерттеушілердің бірі – Л.И.Божович бойынша, түрткі - іс-әрекет сол үшін жүзеге асырылатынын нәрсе, "түрткі ретінде сыртқы дүние заттары, елестетулер, мұраттар, сезімдер мен уайымдар болуы мүмкін". Бір сөзбен айтқанда, қажеттілік өзінің іске асуын тапқан нәрсенің барлығы. Түрткінің мұндай анықтамасы энергетикалық, өзгермелі және мазмұндық жақтары бірігетін оның түсіндірілуіндегі көптеген қарама-қайшылықтарды шешеді. Сонымен бірге, "түрткі" түсінігі, ол "іс-әрекеттің нақты түрлерінің пайда болуын, бағытын және де іске асырылу тәсілін анықтайтын тұлғаның өз мінез-құлығының ішкі және сыртқы факторларын байланыстыруының күрделі механизмі ретінде болады" [4].

Студенттердің бойында тұрақты оқу мотивациясын қалыптастыру үшін, оқу мотивтерінің даму динамикасын жіті назарда ұстау қажет. Бұндағы мақсат - педагогикалық әрекетті, кейбір студенттерге жекелей әсер етуді қажет болған жағдайда түзету.

Студенттердің қызығушылықтары мен саналы мотивтерін мейлінше дәл анықтау мақсатында бақылаудан басқа түрлі сауалнамаларды, әңгімелесуді, шығармаларды қолдануға болады. Сонымен қатар объективті сипаты басым кейбір әдістемелерді де қолдануға болады. Осы ретте Л.М.Фридманның ұсынған әдістемелерін негізге алуға болады:

"Еркін тапсырмалар" әдістемесі. Сабақ соңында мұғалім оқушыларға міндетті емес тапсырмаларды ұсынады және олардың орындалуы ерік бойынша ғана, оқу материалын тереңірек ұғыну үшін орындалатынын ескертеді. Бұл тапсырма үшін бағаның қойылмайтынын ескертуі тиіс. Бұл тапсырмаларды орындау барысында оқушылардың аталған пәнге қызығушылық деңгейін көрсетеді. Бұл тапсырмаларды жүйелі түрде қолданып, нәтижесінде оқушылардың оқу мотивациясының сипатын үлкен сенімділікпен анықтауға болады.

"Есептер мен сұрақтарды құрастыру" әдістемесі. Кезекті тақырыпты аяқтау алдында мұғалім оқушыларға үндеу тастайды: "Біз тақырыпты зерделеуді аяқтаймыз. Өтілген тақырыпты қайталау үшін сіздердің қаншалықты меңгергендеріңді анықтау мақсатында біз қайталау сабағын өткіземіз. Бұл үшін сіздер топтарға бөлініп, не жеке тақырып бойынша өз бақылау жұмыстарыңның, тапсырмалардың нұсқасын құрастыруларыңызды сұраймын. Сіздердің ұсыныстарыңыз келесі сабақта ескеріледі" [5, 99].

Студенттердің ұсыныстарын жинағаннан кейін оқытушы бұл тапсырмалардың сипаты мен күрделілігінен студенттердің қызығушылықтары мен мотивацияларының сипатын анықтай алады.

Л.М. Фридманның "Еркін тапсырмалар" әдістемесін қолдана отырып, қазақ тілі пәнінің оқыту мақсатына, өмірдегі тәжірибелік қажеттілігіне сай оған деген танымдық қызығушылығын дамыту мақсатында төмендегідей шығармашылық тапсырмалар қолданылған сабақ жоспарын ұсынуға болады.

Сабақ тақырыбы: Тарихи тұлға және оның тарих дамуындағы рөлі.

Грамматикалық минимум: Кеңістікті білдіретін құрылымдар. Салыстыру мәнді құрылымдар

Сабақтың өткізілу түрі: практикалық сабақ

Сабақты өткізу әдістері: әңгімелесу, жаңа ақпарат алмасу, ой толғау, сауатты жазуға дағдыландыру

Сабақтың жабдықталуы: дербес компьютер, проектор, электронды қазақша-орысша, орысша-қазақша сөздік, әдістемелік материалдар (Пәннің жұмыс бағдарламасы, Syllabus сабақ жоспары)

Пәнаралық байланыс: Қазақстан тарихы, қазақ әдебиеті

Сабақтың мақсаты:

1. *Білімділік мақсат:* өз ойын ауызша еркін жеткізуге, сауатты жазуға дағдыландыру, сөздік қорды арттыру.

2. *Тәрбиелік мақсат:* еңбексүйгіштікке, нәтижеге қол жеткізе білуге, тарихи тұлға бойындағы жақсы қасиеттерді қабылдай білуге тәрбиелеу.

3. *Дамытушылық мақсат:* Оқушылардың танымдық және белсенді іс-әрекетін, ойлау қабілетін дамыту, өздігінен білім алуға үйрету, тұрақты ізденіс қалыптастыру, сөз байлығын жетілдіру.

Күтілетін нәтижелер: Сыни тұрғыда ойлай білулерін арттыру. Топтағы студенттер диалогты еркін пайдалана біледі. Сұрақ-жауап, диалогтік әдіс арқылы оқушылардың ойлау және сөйлеу қабілеттері артады. Өз ойларын қорытып айту арқылы топтық тапсырмалар орындау барысында студенттердің білім деңгейі артады.

Сабақтың өткізілу барысы

I. Сабақты ұйымдастыру кезеңі (3 минут)

1. Топ студенттерінің сабаққа қатысу барысын журналға белгілеу.

2. Оқытушының сөзі (студенттерге бүгінгі сабақтың тақырыбын, мақсаттарын, сабақ барысын таныстыру, күтілетін нәтижелерді белгілеу).

Мақсат – Қазақ ордасының тәуелсіздігі, халықтың азаттығы жолында айрықша аты қалған қайраткер, қолбасшы, батыр хандар туралы мәліметтермен таныстыру.

Мәтінді оқығанға дейінгі жұмыс

1. Берілген тақырып бойынша өзіңіз білетін мәліметпен бөлісу;

2. Мұғалімнің кіріспе сөзі.

II. Айтылым. Ауызша әдеби сөйлеу кезеңі.

Мақсат – күнтізбелік жоспарға сәйкес алдыңғы сабақта өтілген тақырыпты жалғастыру, берілген мәтін және мәтінге қатысты сұрақтар арқылы пікір алмасу, ой бөлісу, алдыңғы сабақта өткен материалды еске түсіріп, оған қосымша жаңа ақпарат беру, өз ойын ауызша еркін жүйелі жеткізу, ауызша әдеби сөйлеу нормаларын (орфоэпиялық нормаларды сақтау, мәнерлеп оқу) меңгерту.

Ауызша орындалатын тапсырма (10 минут):

Тұлғаны таны (ой-пікір).

Сұраққа жауап беріңіздер:

1. Тарихи тұлға Кенесары Қасымұлының өмірбаянына қысқаша тоқталыңыздар.

2. Кенесарыға ер жүрек батыр, талантты қолбасшы деген бағаның берілуін дәлелдеңіздер.

3. Кенесары Қасымұлының сұлтан, хан, қайраткерлігіне сараптама жасаңыздар.

4. Хан Кенеге байланысты қандай аңыздар білесіздер?

Өз пікірлеріңізді *менің ойымшадеп бастаңыздар.*

Тапсырма: Мәтінді қазақ тілінің орфоэпиялық нормаларын сақтай отырып, мәнерлеп оқыңыз (5 минут):

1 мәтін. Қысқаша өмірбаяны

Кенесары Қасымұлы (1802-1847) - мемлекет қайраткері, әскери қолбасшы, қазақ халқының 1837-1847 жылғы ұлт-азаттық қозғалысының көсемі. Қазақ хандығының соңғы ханы. Атақты Шыңғыс ханның 27-ұрпағы, Абылай ханның немересі. Ол өзінің тегі жағынан төре тұқымынан. 1802 жылы Көкшетау өңірінде дүниеге келген. Ордасын Көкшетауға тіккен Абылай ханның отыз ұлы болған. Абылайдың әйелі Қалмақ ханы Қалдан-Сереннің туысы - Хошу мерген ноянның қызы Топыш ханымнан: Қамбар мен Қасым сұлтан туады. Кенесары Қасым сұлтанның бәйбішесі Айкүмістен: Саржан, Есенгелді, Көшек, Ағатай, Бопай мен бірге 6 алты ағайынды болып туған. Кенесары Қасымұлы өзге бауырлары секілді көшпелі әскери ақсүйектер қауымының дәстүріне сай жастайынан шабандоз, ұшы-қиырсыз даланың қатал табиғатына шыныққан, қиындыққа төзімді болып тәрбиеленді. Жеке басының ерлік қасиеттері, бірбеттігі, алға қойған мақсатына жету жолындағы қайсарлығы мен дүлей күшжігері оның жетекшілік қабілетін айналасына ерте мойындатқан.

Кенесарының қолбасшылық өнері туралы сипаттамаларды орыс тарихнамасынан да байқаймыз. Әскери тарихшы В.А.Потто 1872 жылы өзінің "Қырдағы жорықтар хақында" деп аталатын дәрістерінде көтерілістің көсемін "жеңімпаз хан, қырғыздың Шәмілі" деп баға берген. XIX ғасырдың бірінші жартысында Ресейде болған ұлт-азаттық қозғалыстардың ішінен имам Шәміл мен Кенесары бастаған көтерілістің ерекше дараланып тұратынын еске алсақ, бұл бағаның орынды екенін пайымдаймыз. Орыстың әскери тарихшысы Н.Середа өзінің "Қырғыз (қазақ) сұлтаны Кенесары Қасымовтың дау-дамайы" деген еңбегінде: "Кенесары өз жасағының мәртебелі әміршісі бола білді. Кенесарының қолы жорықтарда, камал алдында бөгелмейтін. Қайта бөгеттер оның қайтпас еркін қайрай түсетін, мақсатына жету жолында кездескен кедергілерді жайратып, қаһарлы күшті тасқындататын. Көтеріліс қолбасшысы өз басына түскен небір қиыншылық, күйзеліс, қуғын-сүргінге қарамай, жауына бет қаратпай дауылдап тиюші еді", – деп Кенесарының халқы үшін басын бәйгіге тіккен батыр екенін жарқырата суреттейді.

Қазақ елінің тарихында бостандық үшін болған көтерілістердің ішінде ең маңыздысы – Кенесары басқарған ұлт-азаттық қозғалыс. Ол бүкіл өмірін халқының бостандығы үшін арнап, он жыл бойы өте қиын жағдайда Ресей империясына, Қоқан, Хиуа хандықтарының басқыншылық шабуылдарына тойтарыс беріп отырды. Ерлігімен, даналығымен, әділеттілігімен абырой алып, хан болып сайланды. Кене хан мен Наурызбай қозғалысына қатысқан ата-бабаларымызды құрметтеу – бәріміздің міндетіміз [6].

Тапсырма: Кенесарыға ер жүрек батыр, талантты қолбасшы деген бағаның берілуін дәлелдеңіздер.

2 мәтін. Кенесары ер жүрек батыр, талантты қолбасшы

Көтеріліс бүкіл Қазақстан жерін қамтыды. 1837 жылы қараша айында Кенесары Қасымұлы Қызылжар маңында Ақтау бекінісіндегі казак отрядтарына шабуыл жасады. Бұл көтерілістің басталуы болды. 1838 жылы Кенесары бастаған көтерілісшілер Ақмола бекінісін шабуылмен басып алып, өртеп жіберді. Ақмолаға иелік еткен Карбышев пен сұлтан Қоңырқұлжа Құдаймендіұлы бекіністі тастап, қашып кетеді. 1838 жылы күзде Орта жүз қазақтарының басым бөлігі Кенесарыны қолдайды. 1838 жылы күзде көтеріліс Кіші жүз өңіріне тарайды. 1841 жылы тамыз айында Ташкентке аттанған Кенесары көтерілісшілері арасында жұқпалы ауру тарағандықтан, жорықты тоқтатады. Бұл жолы Кенесары қолы қокандықтардың билігіндегі Созақ, Жаңақорған, Ақмешіт бекіністерін қоршайды. Бұл жағдайлар Кенесарының атын әйгілейді. Кенесарының қоластындағы көтерілісшілердің саны 20000-ға дейін жетті. Көтерілістің кеңеюінен сескенген патша үкіметі көтерілісті тезірек басуға тырысады. 1842 жылы Кенесары қолына қарсы бағытталған жазалаушы отрядтарының шабуылы басталды. Сібір жазалаушы отрядтары бейбіт қазақ ауылдарын ойрандап, 14000-ға жуық малын алып, 100-ге жуық адамды өлтіреді. 1843 жылы 27 маусымда Лебедев басқарған, 300 адамнан тұратын казак отрядтары көтерілісшілерге қарсы аттанады. 1843 жылы тамызда 5000 адамнан құралған жазалаушы топ ұйымдастырылады. Бұл отрядтар ешқандай нәтижеге жетпеді. Себебі Кенесары әскери қатал тәртіп орнатты, соғыста ерлік көрсеткен жігіттерді оның атақ дәрежесіне қарамай мадақтады. Жауынгерлерді қамал алуға, әскери өнерге үйретті. Әр түрлі соғыс тактикаларын қолданды.

1844 жылы 21 шілдеде көтерілісшілер сұлтан Жантөреұлы басқарған отрядты жеңеді. Сұлтан Жантөренің қарамағында болған 44 сұлтан қаза табады. 1845 жылы Кенесары жақтастарымен, қарамағындағы ауылмен оңтүстікке қоныс аударады. Бұл жағдай Қоқан мен Бұхар билеушілерін үрейлендіреді. 1847 жылы қырғыз жеріне басып кірген Кенесарының озбырлығы көтеріліске басқаша сипат бере бастады. 1847 жылы Майтөбе деген жерде Кенесары қолы қырғыздардан жеңіледі де Кенесарының өзі қаза табады.

Тапсырма: Сұлтан, хан, қайраткерлігіне сараптама жасаңыздар.

3 мәтін. Кенесары Қасымұлының сұлтан, хан, қайраткерлі.

Кенесарының ата-тегі: Шыңғыс хан - Жошы - Әз Жәнібек – Есім – Абылай – Қасым – Кенесары. 1841 жылы қыркүйек айында үш жүздің өкілдері бас қосқан жиында Кенесарыны халық хан көтерді. Кенесары өзі басқарған феодалдық мемлекетте өзіндік ерекшеліктері болды. Хандық кеңес құрып, оның құрамын өзіне адал берілген батырлар мен билерден және сұлтандармен толықтырды. Әбілхайыр хан кезіндегі ақсақалдар кеңесінен бір өзгешелігі биліктің тізгіні Кенесары қолында болды. Билікті қолына алғаннан кейін билер сотын жойып, оның орнына хандық соты құрылды. Арнайы топ қаржы мәселесімен айналысты. Сауда керуендерінен жиналатын баж салығы мен алым-салықты ретке келтіріп отыратын арнайы қызметкерлер тобы ұйымдастырылды. Әскери істе жасақтар жүздіктерге, мыңдықтарға бөлінді. Ол далалы жерлерде соғысуға икемді әдіс еді. Кенесары әскерде қатаң тәртіп орнатты. Опасыздық үшін бір ғана жаза өлім жазасы кесілді.

4 мәтін. Хан Кенеге байланысты аңыз

Итішпес (Алакөл маңы) даласы мен көл жағалай мекендеген жұртта мынадай аңыз бар. Хан Кенеге көмектеспеу және көмектескендерді жазалау жөнінде Жарлық бар екен. Кенесары Балқаштың шығыс жағын айнала, Аягөзді басып өтіп, найманға жетеді. Жарлыққа қарамастан найман-қаракерей төресі Бексұлтан Ағадайұлы немере бауырын құшақ жая қарсы алыпты. 500 салт атты жігіт, қосақтарына деп және 500 сәйгүлік, сойысқа, күш-көлікке деп жиыны 5000-дай түйе, сиыр, қой айдатыпты. Осыған қарағанда, Кенесары Балқашты мұз құрсанбай тұрғанда шығыс жағын орай келгені көрінеді.

Оқырмандарға айтарым, 1829 жылы патшаның жарлығымен Аягөз ішкі округі құрылды. Округтің аға сұлтаны болып Бексұлтан Ағадаев төре сайланды. Оның орынбасарлығына А. Янушкевич таңдай қағып, бас ұрып жазатын Барақ сұлтан тағайындалды. Тумысында Бексұлтан берекенің, ымыраның адамы болса керек. Орыстар Барақ бас бермей кетеді деп, өздеріне ыңғайлы адамды сайлады деп ойлайды. Бұл кезде найманның алды Қопалыда

(Қапалдың тарихи атауы) отырған шапыраштылармен іргелескен. Ар жағы жалайыр. Жалайырдың Сүйік (мақалада Сөк деген екен) Семейге 1810 жылдардың ортасынан бастап әлденеше рет өтініш түсіріп, бодандыққа алуды сұрайды. Соның нәтижесінде 1846 жылы Құнанбай қажының қатысуымен Шұбарағаш-Ойжайлауда Ұлы Жүздің сұлтан, билері Ақ патшаға адалдығы жөнінде Ант береді.

Жетісуда ресми болмаса да орыс азды-көпті бар. Аралас басталып кеткен. Ал, қырғызға келсек - 1784 жылы қырғыз манабы Тынәлі баласы Әтеке (Иә, сол. Қабанбай батырмен 1770 жылғы Жайыл қырғынында жекпе-жекке шығатын Әтеке жырық. Дастанда бұл өледі де сүйегін қызы сұрап алады. Ал шын мәнінде ауыр жаралы жауын Қабанбай батыр қызына қайтып береді. Бұл соғыста Әтекенің қайын атасы Жайыл өледі) орысқа елші аттандырып, ол елші бір топ орысты қонаққа ерте келіп, қырғыз жерін аралатады. Кенесары Жетісуға келгенге дейін 50 жылдай өткенін есептесек қырғыз да орыстан құр алақан емес.

Камал қажы Abai.kz

2. Мәтінді меңгеру дәрежесіне арналған жұмыс үлгісі (15 минут):

Мәтін түрін ажырату	Мәтінге жоспар құру	Мәтіндегі негізгі ойды анықтау	Мәтінді жалғастыру	Мәтінге сұрақ қою, талдау	Мәтінге сөздік жұмысын жасау	Тірек сөздер

III. Жазылым. Жазба жұмыстарын орындау кезеңі.

Мақсат – сабақ тақырыбы бойынша грамматикалық тапсырмаларды орындау арқылы сауатты жазуға дағдыландыру, өз ойын жазбаша жүйелі жеткізуге үйрету.

1. Шығармашылық тапсырма: Мәтіннің мазмұнын ашатын 6-8 сөйлем негізінде әңгіме жазу.

Қазақ тіліндегі салыстыру мәнді құрылымдардың жасалуы

1. *Салыстыру артықшылығы кемшілігі, қарағанда, айырмашылығы* сияқты жекелеген сөздер арқылы

Мысалы, Кенесары ханның ерлік істерін салыстырғанда...

Кенесары ханның артықшылығы....

Тәуелсіздік үшін күреске қатысушыларға қарағанда ...

2. *Мағыналық жақтан қарама-қарсы сөздерді қолдану арқылы*

Мысалы, Жақсы-жаман үлкен-кіші алды-арты ескі-жаңа

Елшілерді жаман қарсы алғанымен,

3. *Тәрізді, сияқты, секілді* септеуліктері арқылы

Басқа адамдар сияқты...

Себебі ... Кенесары тәрізді батырларға арқа сүйеді.

4. *-дай/-дей, -тай/-тей* жұрнақтары арқылы

Алақандай, тасқа басқандай, мұздай

5. Салыстырмалы шырай жұрнақтары арқылы

-лау/-леу, -дау/-деу

-ырақ/-ірек

Олардың күші басымырақ, себебі

Мінезі қаталдау

2-тапсырма. *Сөйлемдерді дұрыс құрастырыңыз.*

1. 1847 жылы, болды, соңғы шайқасы, қырғыз жасағымен, Кенесары ханның, 17-25 сәуір, аралығында.

2. өз қолында, негізгі тұтқасы, Кенесарыны, Басқарудың, қалды.

3. Қазақстанды, қозғалысы, бүкіл, Кенесары Қасымұлының, қамтыды.

4. құрметтеу, қорғаған, Елін, бабаларымызды, жерін, біздің, міндетіміз.

3-тапсырма.

Сөздерге синоним жазыңыз.

Басқарушы-

Дұшпан-

Батыр-

Күш-

Атақты-

Құрмет-

Сөздерге антоним жазыңыз.

Жоғарғы-

Қосу -

қорқақ-

Ірі-

Сыртқы-

Қолдау-

Сергіту сәті: "Арқадағы комплимент". А4 парағы студенттердің арқасына жапсырылады. Осы параққа студенттер бір-бірінің арқасына эпитет сөздерден тұратын мадақтау сөздерін жазады. Аудиторияның ішінде жүре отырып, белгілі бір уақытта үлгергенінше біраз студенттерге комплименттер жазады. Жазып болған соң арқаларындағы қағазды алып оқиды. Барлығына естіртіп оқығысы келгендер қалауы бойынша өздеріне ұнағанын оқып береді. Нәтижесінде студенттердің көңіл-күйлері көтеріліп, ынтымақтаса жұмыс жасайды.

IV. Сабақты бекіту кезеңі.

Мақсат – ойды жинақтау, сабақ барысында жинақталған білімді бекіту.

Оқытушы сөзі:

- Кенесары сияқты халық мүддесін көздеген ата-бабаларымыздың аңсаған тәуелсіздігіне қолымыз қашан жетті?

- Әрине 1991 жылдың 16 желтоқсанында – ҚР өз тәуелсіздігін жариялады.

Оған қандай оқиға себеп болды?

1986 жылғы Желтоқсан оқиғасы. Өткен тарихымызға көз жіберсек, еліміз бен жерімізді сақтап қалу үшін күрескен асыл ерлер бірінен соң бірі көз алдымыздан тізбектеліп өтері сөзсіз. Ел үшін жанын пида еткен, болашақ ұрпақ қамы үшін бейбіт өмір сыйлап, қазақ халқының елдігін сақтау мақсатында жау оғынан тайсалмаған, халықты соңына ертіп, ерлікке жұмылдыра білген жаужүрек ерлерін ел ешқашан ұмытпайды.

Бүгінгі сабағымызда талданған Кенесары Қасымұлының сом тұлғасы, кезінде өзі шабуылдаған Ақмола бекінісінің орнында бой түзеген бүгінгі елордамыз Астананың Есіл бойында болашаққа көз тігіп, жол сілтеп тұр. Бабамыздың атында көшелер бар, яғни, "Ер есімі - ел есінде". Сабағымыздың соңында Кенесары бабамыздың өсиет сөзін жадымызда сақтау үшін хормен оқып, аяқтайық:

"Кезенген жаумен кескілесіп тұрып өлісуге шыдайтын ұл болмаса, сондай ұлды туғызып тұрған ел болмаса, қазақтың қай ісі өрге басар дейсің"

сабақтың өтілу барысын бағалау (*студенттер смайлдардың көмегімен*).

V. Студенттердің білімін бағалау (оқытушы), сабақтың өтілу барысын бағалау (*студенттер смайлдардың көмегімен*).

VI. Үйге тапсырма беру кезеңі.

Мақсат – үйде орындауға берілетін тапсырманы негіздеу, мәнін түсіндіру

Үйге тапсырма: 1. "Тәуелсіздік – бабалардың арманы" немесе "Тәуелсіз Қазақстанның тарихи тұлғалары" атты тақырыпта тарихи шығарма жазып келу.

2. М.Әуезовтің "Хан Кене" атты пьесасын көріп немесе оқып келу. Мұқият тыңдай отырып, әркім өзінің хан Кене туралы түсінігін айтуға дайындалып келеді. Бағалау.

Сабақта студенттердің қызығушылығын арттырудағы шығармашылық жұмыстарды қолдану студенттердің ойлау қабілетін, зейінін дамытып, тілдің құдіретін түсінуіне мүмкіндік береді, сонымен қатар сөздік қорын байытуға, сөйлеу дағдысын қалыптастыруға, тілге қызығушылығын, ынтасын арттырып, тілді қолданудың үлгілері мен жолдарына ықпалын тигізетіні сөзсіз.

Әдебиет тізімі

1 Константинов Н.А., Медынский Е.Н., Шабаева М.Ф. История педагогики.- Москва: Просвещение, 1982,- 446с.

2 Щукина Т.И. Проблема познавательного интереса в педагогике.- Москва: Педагогика,1971.- 344с.

3 Леонтьев А.Н. Деятельность.Сознание.Личность:Учебное пособие для вузов.-М., Академия, 2005. -345с.

4 Божович Л.И. Проблемы формирования личности. 2-е изд.- Москва: Мысль, 1997. – 356с.

5 Фридман Л.М. Психопедагогика общего образования: Пособие для студентов и учителей. - М., Педагогика, 1997, -132с.

6 "Орталық Қазақстан" газеті. <http://qamshy.kz/home/show/4177>

В данной статье автор останавливается на использовании на занятиях по казахскому языку творческих работ, которые способствуют развитию мышления, внимания, чувства языка, обогащению их словарного запаса, формированию речевых навыков, повышению интереса и мотивации к изучению языка, способности решать познавательные задачи через навыки чтения, слушания текста, умению правильно формулировать свои мысли и донести их до окружающих.

In this article, the author focuses on the usage of the creative works in the Kazakh language class that can contribute to the development of critical thinking, attention, language understanding, the formation of speech skills, the ability to solve cognitive tasks through reading skills, text listening, the ability to properly formulate their thoughts and deliver them to others and increase their vocabulary, the interest and motivation for language learning.

ӘОЖ 372.8(5К)

Қ. К. Кенжеғалиев, А. Н. Қаршыбекова
Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университеті
Көкшетау, Қазақстан
kulushk@mail.ru, ansa_kz_kz@mail.ru

ШЕТ ТІЛІ САБАҒЫНДА ОҚУШЫЛАРДЫҢ ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ҚАБІЛЕТТЕРІН ДАМУ ЖОЛДАРЫ

*«Сабақ беру үйренішті жәй ғана шеберлік емес, ол-жаңадан жаңаны
табатын өнер»
Ж. Аймауытов*

Орта буын оқушыларының ағылшын тілі сабағында шығармашылық қабілеттерін арттыру жолдары қарастырылды. Әр түрлі әдіс-тәсілдер мен оқушыларды шығармашылық ізденімпаздылыққа баулитын қызықты тапсырмалар қолданылды.

Тірек сөздер: әдіс, ынталандыру, шығармашылық, сауаттылық, қабілет, дамыту.

Оқушылардың сабаққа қызығу барысында шығармашылық жұмыстың орны ерекше. Себебі әр оқушының бойында өзіндік қасиетке ие қабілет бар. Ағылшын тілі сабақ беру барысында осы шығармашылық қабілетті пайдалана отырып, олардың ағылшын тілін үйренуге деген мотивациясын қалыптастыруға мүмкіндік туады. Шығармашылық қабілет арттыру барысында мұғалім оқушыларға ағылшын тілін үйретуде проблемалық сұрақтар беру арқылы, оқушылар сол ситуациялық сұрақтан шыға алуға ұмтылу керек. Бұл проблемалық сұрақтар яғни тапсырмалар арқылы оқушы өмірлік жолында өзінің мәселесін шешуге, оңтайлы шешім қабылдауға дағдыланады. Оқушылардың шығармашылық сөйлеу қабілеттерін ағылшын тілі арқылы дамыту жолдарын қарастыратын болсақ.

Ағылшын тілі сабағында шығармашылық әрекетті тиімді ұйымдастырудың негізгі ұстанымдары:

1. Оқушылардың шығармашылық қабілеті қандай деңгейде болсада, оларды тұлға ретінде қабылдау.

2. Оқушылардың шығармашылық белсенділігіне назар аудару.

3. Оқушының психологиялық еркіндігі қарастыру.

4. Өзін-өзі бағалаудың нығаюы мен артуы

5. Шығармашылыққа толы білім беру ортасын құру.

6. Мұғалімнің шығармашылық позициясы.

Аталмыш психологиялық-педагогикалық ұстанымдар бір-бірімен тығыз байланысты, олар бірін-бірі толықтыру арқылы біртұтас ізгілендіруге бағдарланған жүйе құрайды. Оның мақсаты-бағдарлап оқыту арқылы оқушыны шығармашылық тұлға ретінде қалыптастыру. Оқушының шығармашылық әрекетінің шарттары мынадай, пәнге үйретудің еркіндігі бұл оқушылардың өз әрекетін таңдауға жоспарлауға мүмкіндік береді. Сыныптағы білім кеңістігінің әр бағытта болуы. Бұл әр бағыттылық, көп мазмұндылық, шығармашылық әрекеттің де жан-жақты болуына әсер етеді.

Оқушының мұғаліммен бірлесе отырып өз шығармашылық әрекетінің жеке бағдарын құруы, шығармашылық жұмыстардың белгілі кезеңдерінің орындалу жүрісі, оқушының жеке бағдарын құру құралдары болып саналады [1, 32].

Шығармашылық қабілет әр оқушының табиғатында болуы мүмкін. Біздің міндетіміз – оқушы бойында жасырынып жатқан мүмкіндіктерін ашып көрсету. Сондықтанда осы тақырыпты таңдап алдық.

Мақсатымыз: Оқушы шығармашылығын дамытуда оқушыны жеке тұлға ретінде қалыптастырып, ізденімпаздыққа тәрбиелеу.

Міндетіміз: Оқушы қабілеті мен әрекетін дамыту, шығармашылықпен жұмыс істеуге үйрету, шығармашылық жұмыстар жүргізе отырып, ізденімпаздықпен іскерлігін жетілдіру, шығармашылыққа арналған тапсырмалар арқылы балалардың қызығушылығын, тапқырлық, ұстамдылық әрекеттерін, ойын ұштай келе, қиялын дамытып, баланы өз бетімен жұмыс істеуге икемдеу.

Жұмысты жүргізу әдістері:

Оқушылардың шығармашылық қабілеттерін қалыптастырудың дидактикалық әдістер қолдандық:

• Стрела әдісі:

Әртүрлі тапсырмалар беру, диалог, шағын әңгіме құрастыру оқушының танымдық білімін толықтыру.

• Бумеранг әдісі:

Рольдік ойындар құрастыру, іскерлік ойындар ұйымдастыру, оқушының зейін- зердесін танымдық мәнге аудару.

• Лоскутная әдісі:

Жоғарғы сынып оқушылармен әр түрлі тақырыпта жарнамалық роликтер ұйымдастыру.

• Бейне диктант:

Оқушы орфографиялық, грамматикалық қатесіз жазуға өз бетімен жеке жұмыс істеуге талпындыру.

- Бінталандыру және әсерлендіру әдісі:

Сөз қолданыстағы жауапкершілікті сезіну. Аудиовизуалдық танымды меңгеріп, оны тұтына білуге жаттығу, сөздіктерді пайдалана білу.

- Оқытудағы практикалық әдістер:

Мәтінді рөлдерге бөліп оқу, диалог. Мәтін бойынша пікірлесу. Өзіндік таным түсінігін айтып беруге жаттығу. Сөздіктерді пайдалана білу.

- Сыныптан тыс -жұмыстарды өткізу әдістері:

Үйірмелер, кездесулер, конкурстар, конференция, олимпиадаларды ұйымдастыру.

- Оқытудағы индуктивтік және дедуктивтік әдістері:

Дараны жалпыға, жалпыны дараға келтіріп талдауды оқушының қызығушылығына үйлесімді болуына мән бере отырып жүргізу.

- Проблеманы оқушыға шешкізу, оларды өздігінен ізденуге бағдарлау:

Оқушыны өздігінен ізденіп, өздігінен ойланып пайымдау жасату, зерттеушілік тұрғыдағы ой тұжырымдамасын жасай білуге бейімдеу.

- Оқытудағы белсенділік және интенсификтік әдістер:

Техникалық пайдалану, түрлі ойындар мен шығармашылыққа бейімдеу, интенсификацияда суггестиялық жолды жүзеге асыру [2, 24].

Егеменді еліміздің ең басты мақсаты өркениетті елдер қатарына көтерілу болса, ол өркениетке жетуде жан-жақты дамыған, рухани бай тұлғаның алатын орны ерекше. Қазіргі білім берудің басты мақсаты да сол жан-жақты дамыған, рухани бай жеке тұлға қалыптастыру болып отыр. Жеке тұлғаны дамытып қалыптастыру үшін олардың өзгермелі әрекеттерін айналадағы нақты құбылыстар мен таныс объектілерді зерттеумен байланыстырудың маңызы зор.

Баланы ізденушілікке баулу оған зерттеу дағдысы мен білігін игерту бүгінгі білім беру саласының маңызды міндеті болып саналады.

Зерттеу—ғылыми әдіс-тәсілдерді қолдана отырып, белгілі бір объект жөнінде жаңа білім қалыптастырумен аяқталатын жүйелі және арнайы мақсатқа көзделген объектімен танысу. Танымдық әрекет оқушы үшін еске түсіру мен өзгерту бағытында болуы мүмкін. Оқушылардың өзгерту таным әрекеті «зерттеу» деп аталатын тәсіл арқылы жүзеге асырылады. Интеллектуалдық және шығармашылық қабілеті жоғары дамыған балалардың өз бетімен білім алу мүмкіндігі болуы тиіс. Яғни мұндай оқытуды бала өзі басқарады, өзі анықтайды, өзі жүзеге асырады. Оқушының өзіндік зерттеу әрекеті оның өзіндік талабын қанағаттандыруға ықпал етеді. Оқушылар қоршаған ортамен таныса отырып, өзіндік зерттеу әрекетінің көмегімен жаңа білімді дайын күйінде емес, өзі ашады. Баланың жүріс-тұрысындағы әрекеттер процесінде оның тұлғалық қасиеттері қалыптасады. Тұлғаның қасиеті, жүріс-тұрысы қоғамдық қатынастармен, жалпы адамзаттың құндылықтарымен бірге қарастырылады. Сонымен қатар әрбір адам ортасына деген көзқарасы мен әрекетіне қарай бір-бірінен өзгешеленеді. Адамның айналасын танып білуде жануардан айырмашылығы ортаға бейімделуінде емес, оған шығармашылықпен қарауында. Шығармашылық-зерттеу тәртібінің маңызды сипаттамасы. Шығармашылық зерттеушілік ізденіс адам үшін екі түрлі көзқараспен маңызды: бір жағынан, жаңа өмірге қол жеткізуінде, екінші жағынан ізденіс процесінің мәнділігінде. Адам шығармашылық нәтижесінде ғана қанағаттанып қоймай, шығармашылық пен зерттеу ізденушілігінің өзінен де ләззәт алуға қабілетті [3, 38].

Шығармашылық жұмыстың түрлері.

Шығармашылық оқушыға шын ләззәт, қуаныш сезімін әкелуі тиіс. Жаңаны жасау, өзі жасаған тың дүниеден алған жан ләззәты оқушы үшін шабыт баспалдағы болмақ. Сабақ беру үрдісінде шәкірттерді шығармашылық жұмысқа баулудың маңызы зор. Жазба жұмыстар олардың танымдық белсенділіктерін, ойлау жүйесін арттыруға көмектеседі. Жазба жұмыстарынан әр баланың өзіндік көзқарасын, эстетикалық және адамгершілік танымы, эмоциясы, пікірі, талдау, қорытындылау, салыстыра білу тәрізді жекелік қасиеттері байқалып тұруы қажет деп ойлаймыз.

Шығармашылық жазба жұмыстары -тіл дамыту жұмыстарының бір түрі. Жазба жұмысын жазарда мұғалім оқушыға міндетті түрде бағыт – бағдар беруі керек. Шығармашылық жазба жұмыстарының мақсаты – логикалық ойлауды дамыту, шығармашылық қиялды, нақты нәрсені еркін, қызықты түрде беруге қалыптастыру. Шығармашылық жұмыс табиғаттың төл перзенті адамның көңіл күйі, ой-толғам болмысына, сыртқы дүниені танып білу, ұмтылу мүмкіндігіне де байланысты. Осыған орай кейде ой-толғау түрінде оқушыларға «Мен кімін?», «Who I am?» деген тақырыпты жазуға тапсырма береміз.

Біздің яғни менің бұл арадағы ұстаздық міндетім – жұмбақ дүние сырын меңгеру барысында әрдайым дамып жетіле беретін жекелік қасиеттерді шәкірт бойына дарыту- дара тұлғаның пікірі арқылы адам психологиясы мен қоғам өмірін жақындастыру, баланың өз шығармасы арқылы өмірмен байланыстыру. Оқушылардың ағылшын тілінен білімін бағалау негізінен, екі түрлі шартқа байланысты. Біріншіден, түсінгенін дұрыс айта білу (сөйлемді дұрыс құрастыру, жеке дыбыстарды, буынды, сөзді, сөз тіркестерін дұрыс оқу). Екіншіден тақтадан, кітаптан, мұғалім айтқанынан сөз, сөз тіркестері, сөйлемдерді сауатты көшіре білу.

Тілдерді меңгеруде оқушылар сөздерді, сөз тіркестерін ауызша, жазбаша дұрыс қолданып, ерекше дыбыстарды меңгермейінше ағылшын тілінде дұрыс сөйлеу, салауатты жазу мүмкін емес. Сондықтан жазба жұмысын барлық сыныптарда үнемі өткізіп отырған тиімді.

Жалпы білім беретін мектептерде 5 сыныптан бастап диктант түрлерін, жазба жұмыстарын өткізуге болады.

Әріп диктанты. 5 сыныптарда өткізіледі. Мақсаты- ағылшын тілінің дыбыстары мен әріптерін дұрыс меңгеріп, олардың бір- бірінен айырмашылықтарын, ұқсастықтарын білдіру. Бұл диктант түрі оқушылардың сауатын ашумен қатар олардың есте сақтау қабілетін дамытады, әрі оқушы каллиграфиясының қалыптасуына әсерін тигізеді.

Мысалы: a, e, i, o, u, y, t, d, n, m, b, v әріптерінен келетін сөздерді жаздыру.

Сөздік диктант- барлық сыныптарда жүргізіледі. Диктанттың бұл түрі жаңа грамматикалық тақырып, мәтін, сурет, түрлі жаттығу жұмыстарынан кейін өтілген материалдарды пысықтаудың ең тиімді жолы болып есептеледі.

Мысалы: living room, bed room, study, dining room, ground floor, flat, house, window, door.

Шығармашылық диктант. Диктанттың бұл түріне сөйлем мүшелерінің орын тәртібі бұзылып, шабыранды сөз түрінде берілген сөйлемдер алынады. Бұл сөздердің әр тобынан оқушылар өздігінен сөйлем құрастырады.

1. Usually, watch, I, TV, on Sunday.

Always, she, piano, plays, at home, the. 1. He, sweets, cakes, jam, likes. 2. The shop, closes, at 5 o'clock. 1. A lot, in, winter, here, it, rains. 2. Very, she, visits, her, it rains. Бақылау диктанты барлық сыныптарда оқушылардың білімі мен сауаттылығын тексеру мақсатында өткізіледі. Диктанттың бұл түрі белгілі бір тақырып өтілгеннен кейін жүргізіледі. Бақылау диктантын жазуға төселудің шарты- оқылған сөйлемдерді, сөздерді, бірден ұғып алып, жадында сақтап жазуға үйрету.

1. Жеміс пен көкөністі екі топқа бөлу.

Fruit and vegetable

Bananas, apples, tomatoes, onions, carrots, cabbages, apricots, oranges.

2. Киімдерді үш топқа бөлу.

Boy's wear Girl's wear Either

Boots raincoats pajamas pants tights dresses trousers pullovers shirts gloves.

3. Сөз таптарына байланысты үш топқа бөлу.

Nouns Verbs Adjectives

Dog, play, farm, hand, river, cry, small, eat, clean, hunter, boring, write.

Оқушылардың білімін сынауға арналған тағы бір жазба жұмысының түрі- сұрақтарға жауап жазу. Сұрақтар алынған мәтінді қайталауға, немесе белгілі бір тақырыпқа берілген

суреттер, диафильмдер бойынша қойылуы мүмкін. Жауаптары бағаланғанда оның мазмұнына, сөйлем құрлысының дұрыстығы, орфографиялық сауаттылығы ескеріледі.

Диктант, жазба жұмыс түрлерін оқушылардың жас ерекшелігіне, топтың қабылдау қабілетіне қарай, оқу материалының күрделілігіне байланысты жеңілдетіліп немесе қиындатып отыруға байланысты жеңілдетіп немесе қиындатып отыруға болады.[4,10б]

Біздің ағылшын тілі пәні мұғалімі ретінде ұстаздық міндетіміз – жұмбақ дүние сырын меңгеру барысында әрдайым дамып жетіле беретін жекелік қасиеттерді шәкірт бойына дарыту- дара тұлғаның пікірі арқылы адам психологиясы мен қоғам өмірін жақындастыру, баланың өз шығармасы арқылы өмірмен байланыстыру. Бәрімізге белгілі, бір сыныпта қабілетті, икемділігі, қызығуы, дамуы, ой-өрісі, сөйлеуі, сырт бейнесі әр түрлі оқушылар отырады. Ағылшын тілі қазір 1-сыныптан бастап жүргізіледі, сол кездің өзінде-ақ қай оқушының шет тіліне қандай екенін байқауға болады. 1- сыныпта ешқандай өзгеріс бола қоймайды, барлығы біркелкі оқитын сияқты болып көрінеді. Әрине, қандай жұмыс болсын оның нәтижесін көру үшін көп шығармашылық керек. Ал біз оқушының ұқыптылығын, зейінінің тұрақтылығын, еңбек ету қабілетінің жоғарылығын байқаған соң ғана тілге бейімделіп, сынып ерекшелігіне қарай қосымша тапсырма бере бастаймыз [5, 12].

Мұғалім басқа оқушылар өлең жаттау керек болса, ол оны есіне сақтап жазады немесе сурет қылып салып береді, дыбыстарды көрсетіп, карточкалар жасайды, ұнатқан суретін салады да, сол бойынша әңгіме құрастырады, өзі сөзжұмбақ жасайды, берген сөзжұмбақты шешеді, бөлек дайындалған карточкалармен жұмыс істейді.

Орта буынға келгенде, қабілетті дарынды оқушылар сабақтағы жұмыстарға қанағаттанбайды. Осы кезден бастап қосымша сабақтар өткізуге болады, баланың қабілетін танытуға мүмкіндік туады. 45 минутта қалай үлгеремін демей, жеке өзімен аптасына қосымша сабақ жүргізуге болады, әр уақытқа оқушы диалог пен сөйлестіруге керек, себебі екеуіне сөйлесуге мүмкіндік туады, бірінің қатесін бірі тауып, толықтырып, түсіндіріп отырады, бір-бірімен жарысып, бір деңгейде болуға тырысады. Бұл жастағы балалар өз мүмкіндіктеріне қарай шығармашылық жұмыстармен айналыса бастайды. Біз көбіне-көп оқушылардың өздеріне орындауға мүмкіндік береміз, келесі сабақта қатесін тауып, қосымша ойлармен толықтырып, әңгімелеп береді, шағын мазмұндамалар жаздырамыз. Осындай қосымша сабаққа қатысатын оқушылар мектептегі жарыстарға, апталықтарға белсене араласып ұйытқы бола алады. Оқушы алдына оқу мақсаттарын қоюда ешқандай дайын үлгі берілмейді. Мақсатты шешу іштей талқылау, сосын жинақтау арқылы жүзеге асады. Мұғалім сабақ процесін ұйымдастырушы, бағыттаушы адам ролінде. Шешім табылған кезде әркім оның дұрыстығын өзінше дәлелдей білуге үйретіледі. Әр оқушыға өз ойын, пікірін айтуға мүмкіндік беріледі, жауаптар тыңдалады. Әрине, жауаптар барлық жағдайда дұрыс бола бермес. Дегенмен әр бала жасаған еңбегінің нәтижесімен бөлісіп дәлелдеуге талпыныс жасайды, жеке тәжірибесін қорытындылауға үйренеді. Қойылатын сұрақтар проблемалы ойлауды, пайымдауды қажет ететіндей етіп беріледі, оқушы да ондай сұраққа өз ойын, өз пікірін білдіре жауап беруге дағдыланады. Бұл сабақтарда жаңа материалды талдауға зор көңіл бөлінеді. Өйткені талданбаған шығарма бала жүрегіне жетпейді деп есептеледі. Талдау – бірлескен ізденіс. Ізденіс барысында әр баланың көңіл күйін бақылауға, ой-пікірін байқауға мүмкіндік алады, интеллект деңгейін анықтай алады. Әсіресе оқу сабақтарындағы материалды талдау арқылы шығарманың айтар ойы, идеясы бала жүрегіне жетіп, талдаулар арқылы ар, ұят, қайырымдылық, әдептілік т.б. сияқты тамаша адамгершілік қасиеттер бойына жұғысты болады. Сабақтың әрекет теориясына сәйкес ұйымдастырылуы-баланың жеке басын дамытудың басты кепілі. Ол үшін мұғалім мына қағидаларды есінде ұстауы қажет:

-баланың бойындағы құмарлығын, қызығушылығын жойып алмай, оның үнемі алға жылжуға деген талап-тілектерін сұраныс пен мұқтаждарын ескеру, шығармашылығын жетілдіру;

-білімді өз бетінше іздену арқылы алуға қолайлы жағдай жасау;

-өзін-өзі дамытатын тұлғалар қалыптастыру.

Ағылшын тілі пәнінде де шығармашылыққа, интеллектіні дамытуға берілетін тапсырмаларды қолданамын. Бұл сабақтар балалар үшін өте қызықты сабақтардың біріне айналды. Алғаш заттарды салыстыру, ұқсастығын, айырмашылығын анықтау сияқты қарапайым тапсырмалардан басталған жаттығулар бірте-бірте баланың тез ойлап, шұғыл шешім қабылдауын талап ететін, оны жан-жақты дамытуға әсер ететін тапсырмалар түріне ауыса бастады. Әсіресе дамытушылық мақсаты «жасырын» тұрған бір қарағанда қызықты көрінетін дидактикалық ойындар жоғары эмоциялық жағдайда өтеді.

Солардың бірі «What is this ?» «Ол не ?» ойыны. Оқушылар өздеріне ұнайтын заттарын, ойыншықтарын алып келеді. Бірақ оны ешкімге көрсетпеулері керек. Сабақта сол әкелген затына ауызша сипаттама береді. Қалған оқушылар айтылған белгілеріне қарап әңгіме не туралы екенін анықтаулары керек.

Мұғалім: "This is a boy. It is round. The color this of the toy can be different. It will be big and small. The children like this toy very much. They play different games with it". Бұл ойынды әртүрлі нұсқада ұжым болып та, топтарда да, қолдануға болады. Ең негізгісі – балаға дұрыс меңгерте отырып, сипаттама бере білуге үйрету. Жауаптарда айтылғанға сәйкес ұқсас заттардың табылып жатуы мүмкін. Ол ойынды одан әрі қызықтыра түседі. Ойынды бірнеше рет қайталауға болады.

Оқушының ерекше қызығушылығын туғызатын жұмыс түрі өмірде көп кездесетін, бір қарағанда жағымсыз болып көрінетін кейбір оқиғалардың пай-

далы жағын көруге тырысу және айтып беру. Бұл тапсырма да күрделеніп отырады. Оған мысал ретінде «Жақсы-жаман» «Good-bad» ойыны. Ол үшін жақсы таныс зат не объект таңдап алынады. Сол затты сипаттау, оның жақсы және жаман қасиеттерін айтып шығу тапсырылады. Жауаптар бірін-бірі қай-

таламаулары керек.

Мұғалім: «Pencil. It is red-good, it is thin-bad. We can use it with our hands -good, we cannot put it in the bag – bad.

Бұл тапсырма арқылы балалардың объективті дүниені тану, диалектикалық заңдылықтарды ұғыну, оның қарама-қайшылықтарын түсіну, сапасы мен санын ажырата білу сияқты қасиеттері қалыптасып, логикалық ойлай білуге, жүйелілікпен талдай білуге үйренеді. Тапсырманың соңғы үшінші түрі қиындау бірақ өте қызықты. Ойынды жүргізу үшін арнайы дайындықтың қажеті жоқ. Тек ойдың ретін жоғалтып алмаса болғаны. Сынып жағдайында күніне бірнеше рет қайталап ойнауға болады. Бұл шығармашылық қабілеттердің негізгі өлшемдерінің бірі-білімді жаңа жағдайға тасымалдай білуді қалыптастырады.

Қазіргі талап – оқушыларды ойландыру, іздендіру, сол арқылы өз беттерінше еңбектеніп оқуға баулу. Осы міндет тұрғысынан ағылшын тілі сабағында ойларын кемелдендіру тілдерін дамыту, сөз байлығы молайса, ой қабілеті шынықса, білім көлемдері де артады, тереңдейді және сапалы, тиянақты болады. Бұл орайда төмендегідей жұмыстарды жүзеге асыр-дым.

Мысалы, «Тыныс белгісін қой». Тыныс белгісі қойылмаған 30-50 сөзден құралған мәтінді даярлап, оқушыларға үлестіремін. Олар мәтіндегі сөйлемдердің жігін айырып, тиісті тыныс белгілерін қояды.

Мысалы, «Where did you get it?»

When uncle Peter came to their house, mother said I'm sorry I have no cheese I know you like it very much little Jim turned went out the room and soon came back with some cheese Uncle Peter thanked him put the cheese into his mouth and said You have very good eyes Where did you get it the boy answered from the rat-trap.

«Адасқан сөздер». Орны ауыстырылып қойылған сөздер беріп, сол сөздерді орны-орнына қойып, сөйлем құратамын, оқушылар сол сөйлемдерден мәтін құрайды.

Мұғалім: «A thirsty man». A man along a road was walking. was thirsty He. saw a swimming pool He. There two boys were swimming. He them asked to show a shop the way to. He the store came to. The shop assistant on the phone was talking. It long talk was very. The man and was angry the store left.

«Қосымшасын тап». Жеке атау сөздерден құралған сөздер беріп, оларға тиісті қосымшалар, предлогтарды қойып сөйлем құратамын.

Omar... Ales were watch...TV...8 o'clock. My friend came home...9 o'clock yesterday evening. His mother was cook the kitchen.

«Қалып қойған сөзді тап». Оқушыларға мәтін беремін, оның ішінен кейбір сөздерді қалдырып кетемін. Сол нүктенің орнына керікті сөздерді тапқызып жаздыртамын.

Мұғалім: «Pete' s story. One day a teacher says to his pupils:

«Write....about the football....on Sunday. » Pete....writes three words in his notebook...puts his...

Down on the desk. «Where... your story,...Show it to me!», says the teacher. Pete...to the teacher his story.takes his notebook and reads: «Rain. No game»

«Мәтін құра». Тақырып белгіленіп, сол тақырып бойынша ыдыратылған сөйлемдер беріледі. Оқушылардан сол сөйлемдерді орын – орнына қойып, жүйелеп айтып беруін талап етемін.

«Hobbies». Steve enjoys playing football. He has two brothers. His favourite subject is P.E. He knows a few words of Spanish but he doesn't like learning foreign languages. He is in the school team. He doesn't like doing homework. He also likes basketball.

«Сұраққа жауап бер». Тақырып белгіленіп, сол бойынша ыдыратылған сөйлемдер беріледі, астына сұрауларын жазып қоямын. Оқушылар сол сұрауға жауап боларлық сөйлемдерді орнына қойып, әңгіме айтады.

«The environment»Cambridge is in the east of England. Cambridge is an ancient city. The main industries in Cam-bridge are tourism and agriculture. The population is about a hundred thousand. It is a small city. There are a lot of English language schools. Where is Cambridge? What kind of city is it? How many people live there? Is it an ancient city? What are the main industries? What kind of schools are there?

« Тақырыбын тап». Бір тақырыпқа байланысты белгілі сұрақтар жазып қоямын. Балалар сол сұрақтарға жауап береді және әңгіменің тақырыбын белгілейді.

Мұғалім: Which class are you in? What is your teacher's name? What subject do you like?

«Әңгімені құра». Белгілі бір оқиғалы суретті үлестіріп беремін, кейде сынып тақтасына үлкейтілген түрін іліп қоямын. Суреттің астына сұрақтар жазамын. Оқушылар сол сұрақтарға жауап беру арқылы мәнді әңгіме құрап береді.

Мұғалім: When was she ill? What was the matter? Did she have a headache in the morning? How long did she sleep? How does she feel today? Why is she staying in bed?

«Әңгімені аяқта». Тиісті тақырыпқа жазылған әңгіменің бас жағына 2-3 сөйлем өзім жазып қоямын. Оқушы сол әңгімені өзі аяқтау керек.

Teacher: Which is nearer: Africa or the sun?

Pupil: The sun.

Teacher: The sun. Why do you think so?

Pupil...

«Мақалды тап». «I like this place», said the young man. «Tastes differ. As for me, I prefer the seaside», George smiled at his brother.

«Сөздердің антонимдерін тап».

Sly-naive fast-slow

Greedy-kind clever-silly

Cowardly- brave strong-weak

«Полиглот». Аталған мақалдардың қазақша, орысша баламаларын тап.

1. There is no smoke without fire. Жел соқпаса, шөптің басы қимылдамайды. Нет дыма без огня.

2. To make a mountain out of a molehill. Түймедейді түйедей ету. Делать из мухи слона.

«Сөзжасам түрлерін тап».

Answer— жауап to answer— жауап беру

Hand- қол to hand- қолға беру

Order- бұйрық to order- бұйыру

Жаңа сөздерді есте сақтау жадысын дамыту бағытында сөзжұмбақтардың ағылшын тілі пәнінде қолданудың орны ерекше.[24] Сөзжұмбақтарды әртүрлі бағыттарда қолдануға болады:

1. жасырылған сөзді тауып, сөйлем құрау;
2. сөз топтарын тауып содан әңгіме құрастыру;
3. жаңа сөздердің ішінде сөзжұмбақ етіп жасыруға болатындарын анықтау.

Сөзжұмбақ құрастыру үлгілері:

1. екі сөздің қосындысы: **arm+chair**
2. үтір қойылған әріптерін алып тастау: **chair-hair**
3. **in** жалғауы арқылы: **fine**
4. **on, up, under** жалғаулықтары арқылы: **second**
5. бір әріпті сызып тастау арқылы: **cap-cat**
6. сөздің әріптерінің ретін ауыстыру арқылы: **cat-act**
7. **of** жалғауы арқылы: **coffee**
8. **by, at** жалғауы арқылы, егер бір әріп екінші әріпке тақалып тұрса: **late**
9. бір нәрсе керісінше тұрса: **dog-god**
10. бір әріп екіншісіне бағытталса **to** жалғауы жалғанады: **today**

Төменгі әріптерден сөз құрап, бір әріп бір сөзде екі рет қайталанбауы тиіс. Bag, yet, age, globe, tie, get, big, cat, rat, goal. [6;]

Оқушылардың шығармашылық қабілеттерін арттыру барысында оқушылар өздігінен осы тәсілдерді жетік меңгере білсе, болашақта оқушылар ағылшын тілін жетік біледі деген сенімдеміз.

Пайдаланылған әдебиеттер :

- 1 Ахмедиева А.Т «Шет тілі сабағында оқушыларды шығармашылыққа тәрбиелеу», жур. Ағылшын тілі мектепте №1.2011ж. 32 бет
- 2 Ахметқалиева Г. Шығармашылық жұмыстар. Жур. Қазақстан мектебі №7.2011ж 24 бет
- 3 Әділханова М. Шығармашылық дербестікті қалыптастыруда жазба жұмыстарының маңызы. Жур. Қазақстан мектебі №8.2001ж. 38 бет
- 4 Батаева Ү. Оқушылар шығармашылығын арттыружур. Бастауыш меткеп №1.2011 ж 10-бет
- 5 Мектептегі шет тілі. №2.2004ж. 20 бет.
- 6 Л.Мақсатқызы «Ағылшын тілі сабағында оқушылардың шығармашылық қабілетін дамыту жолдары» №2 ,2014./ <https://45minutkz.wordpress.com/2012/10/26/>

Рассмотрены пути улучшения творческих способностей учащихся среднего звена на уроках английского языка.применены разные методы, способы использованы творческие задания для привития учащимся поисковых способностей.

Ways of improvement of creative abilities of pupils of an average link at English lessons are considered. Different methods and interesting tasks for increase in inquisitiveness of pupils are used.

М.Ш. Мусатаева, Г.А. Куатова
Казахский национальный педагогический университет имени Абая
Алматы, Казахстан
gulzira_kuatova@mail.ru

ИЗУЧЕНИЕ ГРАММАТИЧЕСКОЙ СЕМАНТИКИ ФУТУРАЛЬНОСТИ В ЭЛЕКТИВНЫХ КУРСАХ БАКАЛАВРИАТА

Одной из ценностных категорий является категория времени, поскольку время всецело предопределяет жизнедеятельность человека. Об этом можно судить и по тому, как трансформируется это понятие, порождая новые пути поиска его сути. Такая понятная на первый взгляд категория таит в себе множество скрытых возможностей репрезентации ее семантики. В данной статье грамматическая семантика футуральности понимается как часть лингвистической семантики, описывающей морфологические значения будущности, заключенные во внутренней стороне словоформ, выражающих будущее время (в противовес формальной). Благоприятным материалом для поиска репрезентантов футуральной семантики является художественный текст, который активно используется при изучении как лингвистических, так и литературоведческих элективных дисциплин на старших курсах бакалавриата. Исходя из этого, нами предлагается типология заданий, направленная на выявление футуральной семантики в постмодернистских текстах.

Ключевые слова: категория времени, будущее время, репрезентация, импликация, транспозиция, перспективность.

Объектом данной статьи является футуральная семантика, а предметом – изучение футуральной семантики в рамках как лингвистических, так и литературоведческих элективных дисциплин на бакалавриате с целью формирования у обучающихся лингвистической компетенции.

Метод исследования – контент-анализ, посредством которого нами осуществляется выявление конститuentов структуры функционально-семантического поля (далее — ФСП) футуральности в определенном литературном тексте.

Теоретико-методологическую базу данной статьи составляет теория функциональной грамматики А.В. Бондарко, а также мы опираемся на труды ведущих русистов: А.М. Пешковского, А.А. Потемни, Н.П. Некрасова, И.И. Давыдова, В.В. Виноградова и др. (вопросы категории времени); В.И. Борковского, П.С. Кузнецова, Г.А.Хабургаева, К.В. Горшковой, А.В. Бондарко, С.П. Лопушанской, Н. В. Новиковой, М.Л. Ремневой и др. (проблемы будущего времени); В.А. Плунгяна, Е.В. Падучевой и др. (теория грамматической семантики).

Цель данной статьи – разработка типологии заданий по таким элективным дисциплинам лингвистического и литературоведческого цикла бакалавриата, как «Лексикология современного русского языка», «Морфология современного русского языка», «Основы нарратологии», «Современный литературный процесс» и др.

Для достижения поставленной цели реализованы следующие задачи: описаны способы репрезентации футуральной семантики; даны уточнения по имплицитному способу выражения, как наиболее трудно выделяемому; составлены задания, на основе которых студенты смогут самостоятельно проводить контент-анализ текста.

Обзор грамматик русского языка разных периодов развития языка показывает, что будущее время (далее - БВ) рассматривается преимущественно с точки зрения формы выражения, тогда как содержание категории футуральности остается недостаточно освещенной. Вероятно, это является следствием неразработанности семантического аспекта

БВ. В настоящей работе будущее время рассматривается нами в рамках грамматической семантики, которая понимается как часть лингвистической семантики, призванной для описания морфологических значений будущего времени, заключенные во внутренней стороне словоформ, репрезентантов. Обращение к грамматической семантике также обусловлено ее системно-интегрирующими свойствами, тогда как традиционная грамматика является системно-дифференцирующей. Системно-интегрирующие свойства грамматической семантики в рамках функционального подхода выражаются в том, что ФСП интегрирует разноуровневые средства выражения какого-либо признака на основе общности семантики. «Уровневая», или структурная грамматика рассматривает выражение тех же общих значений в рамках разных разделов, например, морфологии, синтаксиса и т.д.

Футуральность в русском языке относится к грамматической категории, так как помимо семантического значения имеет особенности функционирования в языке и понимается нами как категория, объединяющая языковые знаки разных уровней (синтаксические, морфологические, словообразовательные) эксплицитно либо имплицитно передающие значения будущего времени.

Особую трудность при проведении анализа текста вызывают случаи с имплицитно заложенными значениями, на которых остановимся подробнее и попытаемся проиллюстрировать на материале произведений постмодернизма, сказки Л. Петрушевской «Королева Лир» и романа В.Пелевина «Омон Ра».

Во-первых, при анализе необходимо учитывать языковой и смысловой аспекты содержания текста, которые описаны в теории двучленной схемы стратификации семантического содержания в работе Э.Кошмидера, в которой ученым выделяется бинарное членение, в котором соотносит уровень I — *intentum*, мыслимое и уровень D — *designatum*, обозначаемое. В данной теории уровень I трактуется как межъязыковой инвариант, необходимый для перевода текста с одного языка на другой, а уровень D — это содержание языкового знака, выступающее в системе данного языка [1, 205]. Из данной теории вытекает, что при анализе текста необходимо выделить речевой смысл (смысл высказывания, смысл целостного текста), то есть информацию, передаваемую объектом (говорящим/пишущим) и воспринимаемую субъектом (слушающим/читающим) речевой ситуации. При этом важным является не только семантика, передаваемая лексическими и грамматическими средствами, но и содержание языковых средств, взаимодействующих с контекстом и речевой ситуацией, фоновыми и энциклопедическими знаниями, опытом говорящего и слушающего. В этом отношении важно учитывать разного рода *импликации* (в лингвистике «логическая связка, соответствующая грамматической конструкции «если..., то...»; единое целое языковых, речевых и интеллектуальных факторов, дополнительный неявный, подразумеваемый смысл текста) и *пресуппозиции* (компонент смысла текста, являющийся предварительным знанием, необязательно выраженным словесно, без которого невозможно адекватно воспринять текст или фоновые знания. Импликативное высказывание представляет собой условное предложение, в котором выделяют «антецедент (основание) — высказывание, идущее после слова «если», и консеквент (следствие) — высказывание, идущее за словом «то» [2]. При изучении футуральной семантики и выделении его в тексте, имплицитно заложенное значение будущности, мы относим к *контекстному способу*. Например: *Затем Лир тут же вышла вон из ворот королевского дворца, и гвардейская охрана окаменела, не зная, что предпринять: у них было задание никого не впускать, а насчет никого не выпускать им было ничего не сказано, нельзя было ничего выносить, это да* [3, 5]. В предложении, с точки зрения анализируемого объекта — футуральной семантики, интересна ситуация, которая при всей своей статичности (задание) и бытийности (было) имеет значение «событие Б (*не впускать, не выпускать, нельзя выносить*) происходит после события А (*получения задания*)», выступающего дейктическим центром высказывания. С точки зрения бинарного членения, ситуация *получения задания* выступает в качестве антецедента по отношению к консеквенту — ситуациям *не впускать*

и др., обусловленным ситуацией А. Данную ситуацию можно перефразировать следующим образом: «если получено задание, то нужно его выполнять (не впускать, не выпускать и др.).»

Во-вторых, необходимо учитывать явление транспозиции — переносного употребления грамматических форм, в том числе и форм времени. При транспозиции общий смысл высказывания остается неизменным, но план будущего определяется ситуацией, или контекстом, при этом маркерами футуральности выступают обстоятельственные слова типа завтра, через день и т.п. Например: *Завтра* идем с друзьями на открытие универсиады. В конце февраля *собираюсь* домой. Как видно из примеров, глаголы в форме настоящего времени соотносятся с ситуациями в будущем, которые определяются обстоятельствами *завтра, в конце февраля*.

В-третьих, необходимо выделять дополнительное значение проспективности из лексического значения слова. Под проспективностью понимается значение действия, которое к моменту речи уже началось, но имеет продолжение в будущем. В научной литературе термин «проспектив», введенный в научный обиход Б. Комри [4, 64], функционирует в качестве синонима будущего времени. Как отмечает В.А. Плуныян, проспектив «обозначает состояние субъекта и может сочетаться как с показателями настоящего, так и с показателями прошедшего времени; в презенсе проспективные формы всегда обозначают состояние субъекта в момент речи, «чреватое» некоторой будущей ситуацией а не саму эту ситуацию, следующую за моментом речи» [5, 285].

Проспективным значением могут быть наделены существительные (готов на жертвы; добиваться встречи; настроен на победу), прилагательные, «характеризующие способность человека предвидеть будущее», такие как, *дальновидный, предусмотрительный и прозорливый*; глаголы *предсказывать, пророчествовать, предрекать, прорицать, прогнозировать, обещать, клясться, зарекаться, мечтать, собираться, планировать* и пр., указывающие на то, что субъект думает/говорит о ситуациях, которые произойдут/не произойдут в будущем. Проспективность в качестве дополнительного значения может быть вмонтирована не только в значения лексем, но и в семантику синтаксических конструкций. Например, может присутствовать в конструкциях с союзом *чтобы*, в значениях предикатов пропозиционального отношения (рассчитывать на) и деятельности (бороться за, заботиться) и др. Проспективными они являются потому, что «соотносятся с будущей ситуацией» — запланированной, ожидаемой, возможной, желательной [6, 15-31, 67-94, 142-157]. Как видим, слова и синтаксические конструкции, изначально не имеющие в своем лексическом значении семантики будущности, могут быть наделены ею имплицитно и проявляться контекстуально.

В-четвертых, необходимо выделять в прилагательных сему «обращенный в план будущего», «имеющий отношение к будущему», которую придают словообразовательные суффиксы, такие как суффикс *-чат-*, наделяющий значением «способный к определенному процессу в будущем»: рассыпчатый рис (пирог, каша); суффиксы *-абельн-/ибельн-*, придающие модальное значение «пригодный для действия в будущем, обладающий свойством, делающим возможным его использование в будущем»: большой нетранспортабельный; фильм вполне смотрибельный; суффикс *-к-*, придающий словам значение «склонный к действию в будущем», «способный вызвать это действие будучи его субъектом или объектом» [7, 298, 299]: ноская вещь, вязкий грунт, верткий котенок; суффиксы *-ом-/им-*, наделяющие значением «способный подвергнуться действию, названному мотивирующей основой»: невыполнимые обязательства, применимое правило, приемлемые условия. [6, 210-216].

Все вышеизложенные случаи нами относятся к имплицитному или контекстному способу выражения футуральной семантики, так как они специально не выражают, а лишь подразумевают, намекают на соотношенность описываемых ситуаций к плану будущего, что вытекает из «эксплицитного содержания или из связанной с ним контекстуальной или ситуативной информации» [8, 27]. Помимо имплицитного способа, при проведении контент-

анализа мы выделяем морфологический, лексический, лексико-синтаксический и императивный способы репрезентации значения будущности.

Под морфологическим способом понимается выражение значения будущности глаголами будущего времени (простое и сложное). К лексическому способу относим выражение значения футуральности обстоятельственными словами (завтра, скоро, позже и т.д.) и конструкциями (в следующем месяце, на следующий год и т.п.). К лексико-синтаксическому способу — конструкции, имеющие в своем составе каузативные глаголы, специальные модальные слова: глаголы, существительные, наречия, краткие прилагательные; слова, наделенные дополнительным значением футуральности (планирования, прогнозирования, ожидания и пр.). К синтаксическому способу репрезентации футуральной семантики относим имплицитное присутствие футуральной семантики в синтаксических конструкциях, чаще всего в придаточных предложениях условия и цели. К императивному способу выражения относим, как видно из наименования, императивные конструкции, так как семантика отнесенности действия к будущему заложена в значении побудительности.

На основе вышеизложенной классификации способов репрезентации футуральной семантики предлагаем три типа заданий для студентов, которые помогут им в дальнейшем не только самостоятельно проводить контент-анализ художественного текста, но и раскрыть смысл всего произведения.

Задание 1. Найдите в отрывке конструкции с имплицитно заложенной футуральной семантикой, определите форму выражения, обоснуйте ответ.

- Алиса, бежим, он нас узнал и воздает нам королевские почести, приветствует жезлом!

Тут же они выскочили на улицу и помчались по Коровьему Броду, толкая прохожих с криком "извините, дорогая" и "о, простите, лапочка". Бабушка с внучкой накнулись на пиво, дружно сморщились, но побоялись оскорбить официанта и не сделали ему замечания, что ваш лимонад слегка горчит, не кажется ли вам! Кроме того, младшая дама заказала "вон ту штуку", а старшая сказала: "Да, пожалуй и мне, дорогой мой". Официант принес парочку сосисок. Дамы отважно хлебали из своих кружек, съели сосиски и дружно сказали:

- Еще раз вон ту штуку.

Официант шел на кухню оборачиваясь. Еще бы! По виду это были совершенные японки в кимоно, с черными как бы лакированными прическами. А вот глаза у обеих были круглые и голубые. Как странно!

- Еще сосисок! - сказал официант на кухне. - Эти японки вообще не знают, как называются сосиски и что такое пиво! Но выучили наш язык в совершенстве! И так вежливо разговаривают! Меня называют "дорогой"

Задание 2. Выпишите из отрывка синтаксические конструкции со значением футуральности, определите, к какому способу они относятся.

Во дворце, однако, зашумело, потому что всех имеющихся в штате садовников по радиотелефонам пригласили загружать обратно в мусоровоз то, что не пригодилось Лир, и поднялась возня, сбор с асфальта банановых шкурок, мелкой яичной скорлупы и других сокровищ. Попутно выяснилось, что королева-бабушка не желает пользоваться ничем дареным и ей ранее принадлежавшим, а будет сама добывать себе пищу и все что надо! (В поте лица своего).

К старушке спустился сын, король Кордель, дал ей какую-то карточку и сказал при этом:

- Матушка, эта карточка волшебная, если вы ее опустите в щель ящика, расположенного около банка, то вам выскочат денежки, и вы сами, по своей воле и своими руками, сможете купить себе что вам надо!

Задание 3. Заполните таблицу по образцу (отрывок из текста романа В.О.Пелевина «Омон Ра»).

Слово конструкция значением будущности	или со	Способ выражения	Средство выражения
велев прийти		имплицитный	Семантика будущности заклучена в слове «велев», так как оно имеет значение «побуждать к действию, которое произойдет после момента речи, а именно после акта повелевания»
весь песок пересыплется вниз.		морфологический	простое будущее время глагола <i>пересыпаться</i>

Он говорил со мной в маленьком кабинетике, где были только стол, два стула, затянута клеенкой кушетка и дверь в другую комнату. Заполнив несколько желтоватых бланков, он дал мне выпить мензурку чего-то горького, поставил на стол передо мной маленькие песочные часы и ушел за вторую дверь, велев прийти туда, когда весь песок пересыплется вниз.

Помню, как я глядел на часы, удивляясь, до чего же медленно песчинки скатываются вниз сквозь стеклянное горло, пока не понял, что это происходит из-за того, что каждая песчинка обладает собственной волей, и ни одна не хочет падать вниз, потому что для них это равносильно смерти. И вместе с тем для них это было неизбежно; а тот и этот свет, думал я, очень похожи на эти часы: когда все живые умрут в одном направлении, реальность переворачивается и они оживают, то есть начинают умирать в другом.

Я некоторое время грустил по этому поводу, а потом заметил, что песчинки уже давно не падают, и вспомнил, что надо бы зайти к полковнику.

– Отстань, – сказал я, поворачиваясь к стене.

– Сейчас приволакивают тебя два таких мордастых прапорщика в черных рясах, – продолжал он, – и говорят: «На, забирай своего египтянина». А у тебя вся гимнастерка облевана. Правда, что ли, не помнишь ничего?

– Правда, – ответил я.

– Ну, пожелай мне, – сказал он, – а то иди сейчас (из романа В. Пелевина «Омон Ра»).

Таким образом, каждый тип заданий в свою очередь может состоять из системы заданий, направленных на закрепление того или иного навыка по выявлению различных способов репрезентации значений будущего времени. Так, первый тип заданий направлен на выявление скрытых репрезентантов значения будущего времени в тексте, второй – на формирование навыков поиска синтаксических конструкций, а третий – на формирование навыков синтеза полученных навыков. На наш взгляд, практика подобных типов заданий на занятиях СРСП и СРС будет способствовать общефилологической подготовке уже с первой ступени образования, бакалавриата.

Список литературы

- 1 Koschmieder E. Beitrdrge zur allgemeinen Syntax. — Heidelberg, 1965. — с. 205, 211—212
- 2 http://dic.academic.ru/dic.nsf/enc_philosophy/436/%D0%98%D0%9C%D0%9F%D0%9B%D0%98%D0%9A%D0%90%D0%A6%D0%98%D0%AF
- 3 Петрушевская Л. Королева Лир. — 4-е изд. — СПб.: Златоуст, 2012. — 72 с.
- 4 Bernard Comrie. Aspect: an introduction to the study of verbal aspect and related problems. Cambridge University Press, 1976.— 64

5 Плунгян В.А. Введение в грамматическую семантику: грамматические значения и грамматические системы языков мира.— М.: Российский государственный гуманитарный университет, 2011. — 672 с. — с. 285

6 Логический анализ языка. Лингвофутуризм. Взгляд языка в будущее / Отв. ред. Н.Д. Арутюнова/. — М.: Индрик, 2011. — 520 с. — С. 210-216.

7 Русская грамматика. Т. I.— М.: Наука, 1980.— 789 с.— с. 298-299

8 Бондарко А.В. Теория функциональной грамматики: Введение. Аспектуальность. Временная локализованность. Таксис / Отв. ред. А. В. Бондарко. — Ленинград: «Наука», 1987. — 348 с.— с. 27

9 Бондарко А.В. Теория значения в системе функциональной грамматики: На материале русского языка / Рос. академия наук. Ин-т лингвистических исследований. - М.: Языки славянской культуры, 2002. - 736 с. - (Studia philologica).

10 Пелевин В.О. Омон Ра. — М.: Эксмо, 2007. — 56 с.

Адам өмірінің ағымын анықтайтын құндылықтардың бірі – уақыт және оның лингвистикалық категориясы — шақтар. Уақыт құндылығының тағы бір көрінісі — оның шексіз трансформацияға ұшырап, ізденіс жолдарының көбеюінде. Алғашқыда қарапайым көрінетін бұл категория семантикасының репрезентациялану тәсілдерінің жасырын тұстары әлі айшықталмаған. Бұл мақалада келер шақтың грамматикалық семантикасы лингвистикалық семантиканың құрамдас бөлігі ретінде қарастырылған және сөздердің ішкі формаларында орын алған келер шақ семантикасының морфологиялық мазмұны анықталған. Бакалавриаттың жоғарғы курстарында тіл және әдебиеттану пәндерінде оқытылатын көркем әдебиет мәтіндері футуралды семантиканы іздеу жолында орасан зор мүмкіншіліктерге ие. Осы негізде постмодерн көркем шығармаларындағы футуралды семантиканы анықтауға үйрететін тапсырмалар типологиясы ұсынылады.

One of the categories of value is a category of time, because time is fully determines human activity. It can be transformed and creating new ways to search of its essence. This category is understandable at first glance, but conceals many hidden of representation of its semantics. In this article, grammatical semantics of futurity understood as a part of linguistic semantics. Beneficial material for search of compose elements of futural semantics is a literary text, which is actively used in the study of both linguistic and literary elective courses at the senior undergraduate courses. On this basis, we propose a typology of tasks aimed at identifying futural semantics in postmodern texts.

УДК: 37.09

З.К. Омарова
КГУ им. А. Байтұрсынова
Костанай, Казахстан
izaura2302@mail.ru

ИНТЕРАКТИВНЫЕ МЕТОДЫ ОБУЧЕНИЯ ВИДАМ РЕЧЕВОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ИНОСТРАННОГО ЯЗЫКА У СТАРШИХ ШКОЛЬНИКОВ

В последнее время в образовательную практику активно внедряется коммуникативный метод изучения иностранных языков, а прагматический аспект цели обучения иностранным языкам предполагает овладение учащимися умениями практически пользоваться иностранным языком в ситуациях межкультурного взаимопонимания и познания. Развитию коммуникативной компетентности школьников на уроках английского языка способствует

формирование дискурсивных умений учащихся посредством интерактивных методов обучения.

Ключевые слова: коммуникативная компетенция, дискурс, дискурсивные умения, интерактивные методы.

В последнее время в научной литературе отмечается рост количества исследований, посвященных различным аспектам обучения видам речевой деятельности иностранного языка.

Современные тенденции в развитии казахстанского общества отражены в концепции развития образования Республики Казахстан, где ставятся задачи формирования интеллектуальной, эмоциональной, деловой, коммуникативной готовности учащихся к активно-деятельностному взаимодействию с окружающим миром. Решение поставленной задачи через обучение иностранному языку видится в усилении коммуникативной направленности обучения, поскольку в современном мире выпускник школы должен не просто знать язык, а уметь адекватно его использовать в реальных коммуникативных ситуациях.

В работах видных методистов и лингвистов отмечается важность овладения современными молодыми людьми дискурсивной компетенцией, необходимой для полноценного межкультурного общения. В своих работах это отмечают, как зарубежные (Н. Boyer, S.Savignon; российские: Н.В. Елухина, О.И. Кучеренко, П.В. Сысоев и др.), так и отечественные ученые (Екибаева Н.А., Рахыметова М.Ж. Кунанбаева С.С., Ниязова А.Е., и др.). В исследованиях говорится, что современное образование, особенно в области обучения иностранным языкам, обязано стремиться к дискурсивной компетенции [1, 5] [2, 14]. В основе формирования такой компетенции лежат дискурсивные умения.

Под дискурсивными умениями школьников в данной работе понимаются умения логически излагать мысли, создавать грамматически и лексически корректные тексты, адекватные коммуникативной ситуации.

Образовательный процесс направленный на приобщение школьников к новому языковому коду через овладение дискурсивными умениями, имеет целью создание индивидуальной картины мира, сформированной у учащегося и все ее культурно-специфические и универсальные характеристики. Поэтому результаты, планируемые в сфере изучения и преподавания языков, неродных для учащихся, должны быть связаны не только с языковым опытом обучаемых, но и с культурным, социальным и эмоциональным опытом. Мотивация в поведении личности выступает, как побудительная сила, определяющая как направленность действия, так и каждое конкретное действие. Следовательно, задача обретения знаний, может быть решена, только если у школьников будет заинтересованность, мотивация, потребность в образовании.

Одним из условий эффективного развития дискурсивных умений у старшеклассников в процессе обучения английскому языку является организация взаимодействия в процессе обучения на основе личностно-деятельностного подхода. При этом школьник выступает в главной роли собственного развития своей познавательной активности, а педагог создаёт условия и организует это взаимодействие. Вторым условием является направленность на развитие у школьников мотивации.

Рассмотрим особенности формирования дискурсивных умений старших школьников.

Типами устного дискурса являются сообщение, диалог (или расспрос) и обсуждение с целью получения фактической информации, предоставления объяснения, решения задач в ходе дискуссии и пр.

В исследовании формирования дискурсивных умений доказано, что на формирование устного дискурса учащихся влияют такие факторы, как

- участие в говорении;
- интерактивность;

- беглость речи;
- уверенность в себе;
- стратегии общения [3, 88].

Такими образом, для развития устных дискурсивных умений, педагогические методы и приемы должны быть направлены на вовлечение школьников в разговор. Для этого преподавателю надо обратить внимание на применение видов учебной деятельности на уроке. Темы и вопросы для обсуждения должны быть близки и понятны старшеклассникам, а атмосфера на уроке должна быть доверительной.

Стимулированию интерактивности способствует возможность разговаривать друг с другом на важные для школьников темы. Также предоставление возможности выговориться сглаживает такие психофизиологические особенности старшего школьного возраста, как перепады в настроении, перепады активности в деятельности, физические и умственные перемены.

Коммуникативная методика акцентирует внимание на беглости, т.е. способности удерживать речевой поток языка. При этом в речи допускается неточность, оговорки, повторения, ошибки, но нет длинных пауз в потоке речи. Таким образом, в формировании устных дискурсивных умений, основным является развитие умений понимать друг друга у собеседников.

Воспитание уверенности в себе признается одним из важных факторов в изучении иностранного языка, поскольку для школьников, изучающих иностранный язык, характерно опасение оказаться в нелепом положении. Поэтому задачей преподавателя становится вселить веру учащихся в свои силы снизить тревогу по поводу неправильного употребления иностранного языка и способствовать возникновению удовольствия у школьников от употребления иностранного языка. Приемами, удачно решающими вышеуказанные проблемы являются ролевая игра и драматизация.

Развитию уверенности в себе способствует организация общения на основе стратегий активного слушания и поддержания разговора. Активное слушание особенно полезно школьникам, которые стесняются говорить, поскольку слушание способствует возникновению уверенности в том, что школьник тоже может принять более активное участие в беседе. Для этого необходимо снабдить школьников фразами-просьбами о помощи в понимании (например, повторите фразу, говорите медленнее и т.п.).

Умения письменного дискурса не считается приоритетным навыком у многих обучаемых, поскольку в практической жизни школьники больше слушают, говорят, чем пишут. Однако в практике обучения становится очевидно: если учащемуся нечего сказать, то письма не получатся.

Таким образом, важность формирования дискурсивных письменных умений педагогической точки зрения в том, что для развития письменных дискурсивных умений ставится цель уметь писать качественное эссе, которое должно быть хорошо спланированным и аргументированным. Важность овладения умением написания эссе определяется тем, что все мировые школы и университеты для определения уровня знания иностранного языка, включают в себя и письменные задания.

Обучение письменному дискурсу подразумевает следующие этапы.

1. Начальный, когда учащиеся овладевают алфавитом, основами правописания, правилами пунктуации и употребления простых слов, фраз и предложений.
2. Средний, когда учащиеся овладевают часто встречающимися словами, фразами и предложениями и обучаются писать предложения по заданной теме.
3. Продвинутой, учащиеся овладевают умением использовать дискурсивные образцы, развивать тезисы и положения, высказывать независимое суждение.

Необходимо отметить, что успешное усвоение грамоты и умений письменного дискурса логично строить английскую письменную речь влияет на развитие умений письменно изъясняться на родном языке.

В обучении старшеклассников письменному дискурсу, также важным является учитывать интересы и возрастные особенности личности старшеклассников, поэтому письменные задания должны быть личностно направленными и личностно значимыми.

С педагогической точки зрения, школьники совершенствуют навыки письменной речи, повышая дискурсивные умения, которые поэтапно усложняются, т.к. письменный дискурс учащихся усложняется, обогащается пока не приобретет независимость в собственном высказывании.

Говоря о развитии письменных дискурсивных умений у старшеклассников, следует также отметить, что письмо тесно связано с чтением. Задания к текстам для устной дискуссии могут быть использованы и для письменных дискуссий. Некоторые текстовые структуры могут лечь как образцы в основу письменных высказываний. Таким образом, чтение и письмо обогащают друг друга.

Мы считаем, что обучение школьников должно быть интересным, прежде всего для самих школьников. Интерес является важным стимулом развития личности и является основой формирования познавательной активности у обучающихся [4, 18]. Познавательная активность стимулирует развитие мышления и творческого воображения, а также стимулирует обучающихся к использованию уже имеющегося опыта. Таким образом, можно стимулировать развитие устойчивой мотивации личности, поддерживая интерес к учебному предмету.

Особенностью познавательного интереса, на которую указывают в исследованиях психологи и педагоги является его направленность на действие, поиск решения практических задач [5, 1]. Следовательно, познавательный интерес стимулирует развитие качеств личности, связанных с направленностью на достижение намеченных результатов.

Активный познавательный интерес является основным компонентом в мотивационной структуре личности школьника. способствует активизации умственных способностей, а современными исследователями доказано, что мотивация школьников является более сильным фактором, нежели интеллект. Важность воспитания позитивного интереса у школьников связана с результатами исследований, обнаруживших взаимосвязь между уровнем интереса школьника к профессиональной деятельности и уровнем его положительного отношения к учебе.

Такими образом, задачей преподавателя, становится стимулировать познавательный интерес к иностранному языку. Это возможно путем изменения содержания учебного материала а также путем внесения изменений в процесс обучения. Поскольку для учащихся старших классов ведущим компонентом деятельности является когнитивный, целесообразно использовать учебный материал, обладающий практической значимостью, аутентичностью и т.д.. В процессе обучения доказали свою эффективность организация проблемной направленности в обучении, развитие самостоятельности и творческий подход. Как было отмечено, в первую очередь, для старшеклассников значение представляет возможность практического применения полученной информации, а для педагога – поддержание интереса обучающихся. Для решения этих задач на практике успешно используется современный коммуникативно-когнитивный метод обучения иностранным языкам, который реализуется через **организацию диалогического взаимодействия** в образовательном процессе.

Природа человека является интерактивной, а природа сознания – диалогической. Здесь мы опирались на исследования Леонтьева А.Н., что в процессе диалогического общения происходит трансляция личностных смыслов, а в процессе социально-нормативного общения - личностно усвоенных значений.

Атмосфера общения, рождающая желание выразить свое отношение к происходящему, испытывая удовольствие от пробы своих собственных возможностей, от собственного продвижения и успешного выполнения действий, хорошо раскрыта Е.В.Змиевской [6, 48]. Современными авторами решаются сложные психолого-педагогические вопросы обучения иностранному языку, уделяя особое внимание разнообразным эмоциональным речевым проявлениям обучаемых [7, 1-2].

Благоприятная атмосфера общения приносит школьнику чувство радости от предоставленной ему возможности овладеть вниманием своих товарищей и преподавателя, сообщить им что-то новое, раскрыть свои творческие возможности.

Данные исследователей дают основания утверждать, что пассивное восприятие дает 10 % эффективность при усвоении прочитанного, от 20 до 50%, в зависимости от преобладающего типа мышления, слуховой и визуальной информации, а активное восприятие позволяет усвоению от 80% и выше процентов.

Для развития дискурсивных умений мы считаем, что наиболее эффективными методиками являются активные и интерактивный.

Причем, как утверждает исследователь Х.Е.Майхнер, практическая познавательная деятельность в сочетании с активными методами обучения способствуют практически 100% усвоению материала, развивая умение дальнейшего использования усвоенного материала в последующей целенаправленной практической деятельности [8, 114].

Действенность активных методов в обучении имеет свои исторические традиции в этнопедагогике. Так, всем известна пословица «Расскажи мне — и я забуду, Покажи мне — и, может быть, я запомню, Но вовлеки меня, и я пойму», которая актуализирует активные методы обучения, используемые в педагогике разных народов, широко применялись и в традиционной казахской педагогике.

Таким образом, внедрение активных методов в образовательный процесс способствует формированию профессиональных умений и деятельной реализации приобретенного знания.

В сфере воспитания применение активных методов способствует развитию самостоятельности, активности и воли. Способствует формированию умений работы в коллективе, развитию коммуникативной компетенции, формированию мировоззрения, развитию нравственных установок.

Основная форма реализации интерактивного метода - коммуникативно-диалоговая деятельность. Реализация принципа интеракции в педагогическом взаимодействии, характеризуется глубиной взаимодействия, когда затрагивается помимо интеллектуальной, сознающей стороны личности, также эмоциональная, аффективная сферы сознания и вызывают положительное отношение всех участников деятельности. усиливает мотивацию обучения, раскрывает потенциальные способности, активизирует саморазвитие.

Анализ психолого-педагогических исследований позволяет утверждать, что реализация диалогического характера организации образовательного процесса на основе рефлексивно-ценностного взаимодействия возможна в интерактивном обучении.

На практике интерактивные методы обучения иностранному языку в Казахстане пока не имеют такого широкого распространения, в сравнение с ведущими зарубежными странами.

Однако, следует шире применять интерактивные методы в обучении, поскольку такая практика доказала свою эффективность в развитых странах. Примерами интерактивных методов являются дискуссия, диспут, дебаты, прения, тематическая беседа и «круглый стол», тренинг межличностного взаимодействия; деловая игра; проигрывание конфликтных ситуаций; проектные методы и прочие.

Мы полагаем целесообразным использовать игровые методы для внедрения в практику преподавания иностранного языка в старших классах. В силу психологических особенностей возраста старшеклассников, игровые методы позволяют быстро и эффективно представлять информацию, способствуя активному вовлечению их в решение сложных образовательных задач языкового обучения.

Индивидуально-возрастные особенности мышления старшеклассников в том, что этот возраст завершает ступень школьной зрелости. Психологом Блонским П. П. отмечены особенности данного возраста: с одной стороны, это детализация, с другой - связывающие, генерализирующие, способности к планомерной работе по правилам.

Как показывает опыт, старшеклассники отличаются широким кругозором, высокой степенью познавательно-логического поведения, относительно высоким культурным уровнем. Этот возраст отличается относительно устойчивым, сложившимся комплексом

интересов и склонностей, умением сосредоточиться, самостоятельностью, отрицательным отношением к механическим приемам закрепления.

Тем успешнее обучение старшекласников говорению, чем больше оно связано с совершенствованием организации материала. Старшекласники с успехом применяют классификации явлений по признакам, ассоциативным и смысловым полям, группировки, применяют различные опоры и ориентиры. Старшекласники совершенно не расположены к заучиванию наизусть, а воспроизведение текстов связано нередко с полным преобразованием информации. Интерес старшекласников теперь меньше всего связан с внешней занимательностью. Старшекласники интересуются страной изучаемого языка, ее историей и культурой. Особый интерес в этом возрасте вызывает проблема нравственности, ценностей человеческих отношений. Старшекласники предпочитают такие темы и тексты, которые позволяют сопоставить разные точки зрения, альтернативные подходы, высказывать собственные суждения, спорить и дискутировать.

Опыт ведущих стран мира, признанных в области передовых педагогических эффективных технологий - США, Германии, Англии, Японии с успехом может быть использован в отечественной школе.

Современным методом активного обучения является метод групповых дискуссий, в котором нашли сочетание свойств и функций тестов и деловых игр. Суть этого метода заключается в поэтапном решении заданий – сначала на индивидуальном уровне, затем в групповом обсуждении. Анализ индивидуальных и групповых решений, а также анализ поведения участников дискуссий позволяет педагогу дать оценку как индивидуального, так и коллегиального потенциала испытуемых, оценить их способность к аргументированию своей точки зрения, оценить их способность к убеждению других в ее правильности. Участниками групповой дискуссии приобретаются некоторые навыки коллективного взаимодействия.

В последние десятилетия в сфере изучения языков получил широкое распространение метод «конкретной ситуации», разновидностью которого является деловая игра в форме кейс-стади (case-study). В ее основе лежит организации проблемной ситуации с использованием фактов реальной жизни.

Подводя итог, следует подчеркнуть, что интерактивные методы обучения являются перспективными в процессе изучения иностранного языка в школе. Изучение отечественного и зарубежного опыта, а также наш собственный опыт преподавания свидетельствуют росту качества работы с информацией, благодаря глубине и скорости ее переработки.

Интерактивные методы обучения иностранному языку имеют направленность на приобретение коммуникативной дискурсивной компетенции старшекласников, являются интенсивным способом повышения результативности, основаны на принципах проблемности и моделирования, что отличает их от традиционных методов школьного образования.

Список литературы

1 Кунанбаева С.С. Теория и практика современного иноязычного образования: Монография. – Алматы, 2010. – 264 с.

2 Алмазова Н.И. Когнитивные аспекты формирования межкультурной компетентности при обучении иностранному языку в неязыковом вузе: автореф. дис. ... д-ра пед. наук. – СПб., 2003. – 45с.

3 Власенко Н.М. Формирование дискурсивной социокультурной компетенции в процессе профессионально-языковой подготовки специалистов межкультурной коммуникации [Электронный ресурс]: Дис. канд.пед.наук: 13.00.08. – М.: РГБ, 2003 - 173 с.

4 Сериков, В.В. Личностно ориентированное образование Текст. / В.В. Сериков // Педагогика, – 2004. – № 5. – С. 16-21.

5 Нетрадиционные методы коммуникативного общения на уроках английского языка [Электронный ресурс] / Я.В. Ушакова // Вестник молодых ученых. – Режим доступа: <http://langetr.ucoz.ru/publ/1-1-0-19>

6 Змиевская Е.В. Учебная игра в организации самостоятельной работы студентов педагогических вузов. [На правах рукописи]: Дис.канд.пед.наук: 13.00.01. – М., 2003 – 188 с.

7 Методика обучения иностранного языка: Интернет на уроках английского языка [Электронный ресурс] / Е.С. Полат // Вестник молодых ученых. – Режим доступа: <http://langetr.ucoz.ru/publ/1-1-0-2>

8 Майхнер Х.Е. Корпоративные тренинги. – М.: ЮНИТИ, 2002. – 354 с.

Основная форма реализации интерактивного метода - коммуникативно-диалоговая деятельность. Реализация принципа интеракции в педагогическом взаимодействии, характеризуется глубиной взаимодействия, вызывает положительное отношение всех участников деятельности, усиливает мотивацию обучения иностранному языку.

Интерактивные методы обучения иностранному языку имеют направленность на приобретение коммуникативной дискурсивной компетенции старшеклассников, являются интенсивным способом повышения результативности, основаны на принципах проблемности и моделирования, что отличает их от традиционных методов школьного образования. В силу психологических особенностей возраста старшеклассников, интерактивные игровые методы позволяют быстро и эффективно представлять информацию, способствуя активному вовлечению их в решение сложных образовательных задач языкового обучения.

Интерактивные методы обучения являются перспективными в процессе изучения иностранного языка в школе. Изучение отечественного и зарубежного опыта, а также наш собственный опыт преподавания свидетельствуют росту качества работы с информацией, благодаря глубине и скорости ее переработки.

The basic form of the implementation of an interactive method - communicative and interactive activities. The implementation of the principle of interaction in pedagogical interaction is characterized by the depth of interaction is a positive attitude of all participants' activity; strengthen the motivation of foreign language teaching.

Interactive methods of teaching a foreign language have focus on the acquisition of communicative competence of senior discursive, are intensive way to improve performance, based on the principles of problem solving and modeling that distinguishes them from traditional methods of schooling. Due to the psychological characteristics of the age of high school students play interactive methods allow you to quickly and efficiently provide information, promoting their active involvement in the solution of complex problems of educational language learning.

Interactive teaching methods are promising in the process of learning a foreign language at school. The study of domestic and foreign experience, as well as our own experience in teaching shows growth performance information, thanks to the depth and speed of its processing.

УДК 372.880.2

Пчелкина Т.Р.

Костанайский государственный педагогический институт

Костанай, Казахстан

pchelkina_tatyana@mail.ru

КРЕАТИВНОСТЬ МЫШЛЕНИЯ КАК ОДИН ИЗ ПОКАЗАТЕЛЕЙ ГОТОВНОСТИ СТУДЕНТА К ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

Статья посвящена требованиям к процессу организации деятельности по формированию креативности мышления студента. Автором излагается основной подход к пониманию проблемы. Прежде всего, креативность рассматривается как фактор

готовности к профессиональной деятельности. Главный вывод в том, что требуется систематическая работа и слом стереотипов мышления самого педагога.

Ключевые слова: креативность, творческий подход, творческие способности, творческий потенциал, творческий процесс

Государственная программа развития образования РК на 2011-2020 гг. в модернизации образования определяет основные приоритетные направления изменений - обновление целей и содержания образования, методов и технологий обучения на основе инновационных подходов к его совершенствованию [1].

Серьезные изменения в обществе остро выделили проблему модернизации казахстанской модели воспитания, это нашло свое отражение в программных документах РК на 2011-2020 годы, где обозначена одна из важнейших задач системы образования: «Формирование интеллектуальной нации, представители которой обладают не только конкурентоспособными знаниями, креативным мышлением, но и высокими гражданскими и нравственными принципами, чувством патриотизма и социальной нравственности». Особое внимание вопросам воспитания уделено в цифровом докладе МОН РК «Качественное образование и воспитание - приоритет государственной политики Казахстана» [2].

В понятие качественного образования, прежде всего, мы включаем составляющие: достаточный уровень базовых знаний, общий и филологический кругозор, креативность мышления, динамичность. И первичным в этой цепочке для нас является именно креативность мышления. Доказательству этого тезиса мы и посвятим данную статью.

Во-первых, на современном этапе развития общества креативность выступает как один из ведущих факторов успешности любого человека. В современном быстроменяющемся мире она становится все более ценным качеством и проявляется в способности человека создавать идеи, принимать неожиданные решения, раздвигать границы собственных представлений о предмете или явлении. Она невозможна без умения воспринимать новое, находиться в постоянном поиске, т.к. творческий потенциал личности нуждается в постоянном совершенствовании и развитии.

Существующий социальный заказ государства связан с потребностями в человеке образованном, нравственном, предприимчивом, готовом самостоятельно принимать решения в ситуации выбора, к сотрудничеству и межкультурному взаимодействию, обладающему чувством ответственности.

В современной науке известны исследования проблем личности в разных аспектах: социально-философский (А. К. Назимова, Л.А.Гордон, и др.), биологический (И.П.Павлов, И.М.Сеченов, Б.М.Теплов и др.), психолого-педагогический (Дж. Гилфорд, П.Торренс, Б.Г.Ананьев, А.Н. Леонтьев, Е.С.Кузьмин и другие). Вопросы влияния гуманитарных знаний на личность также активно изучаются современной наукой.

Методологической основой исследования являются: фундаментальные идеи основоположников отечественной и зарубежной психологической и педагогической науки (А.Г. Асмолова, Л.С. Выготского, П.Я. Гальперина, В.В. Давыдова, З.И. Калмыковой, А.Н. Леонтьева, А.В. Морозова, С.Л. Рубинштейна, Д.В. Чернилевского, Д.Б. Эльконина, Д. Брунера, Э. Стоунса). Учитываются нами идеи дидактики креативного обучения, саморазвития, деятельностного подхода в образовании (Д.Б. Богоявленской, Л.В. Занкова, Н.М. Зверевой, А.В. Усовой, Д. Гилфорда, Э. Грина, Р. Дилгса), идеи личностно-ориентированного подхода в подготовке учителя (В.И. Андреева, В.Н. Аниськина, Ю.К. Бабанского, А.Г Бусыгина, В.Г. Разумовского, В.А Сластенина, И С. Якиманской).

Принимались нами во внимание теория педагогических технологий; теория развивающего обучения; современные подходы к компетентностно-ориентированному образованию.

Базой исследования был Костанайский государственный педагогический институт.

Апробация разработанных материалов проводилась в ходе проведения занятий по дисциплинам: «История русской литературы до 19 века», «Авторская позиция и способы ее выражения в прозе рубежа 19-20 веков», «История русской литературы начала XX века».

Этапы исследования:

1 этап (2015 г.) - теоретико-подготовительный. В ходе данного этапа:

-изучалась литература по вопросам мышления и обучения;

-осуществлялся анализ педагогического опыта ведущих преподавателей вуза и Республики Казахстан;

-создавалось дидактическое обеспечение креативного преподавания литературы (подбирались и разрабатывались задания для студентов).

2 этап (2016 г.) - экспериментально-корректирующий.

В ходе его проведения формулировались и совершенствовались основные приемы реализации процесса формирования креативного мышления;

разрабатывались комплексные задания для креативного обучения литературе;

апробировались задания в школах города (ГМГ, сш. 115 г.Костанай);

проводилось анкетирование.

3 этап (2016 г.) - обобщающий.

На данном этапе подводились итоги анкетирования, готовились методические рекомендации, вносились корректировки в общую схему проведения учебных занятий.

Очевидно, что вопросы развития личности, ее потенциальных возможностей были обозначены в качестве цели современного образования. Однако открытым остается вопрос о формах и методах реализации данной деятельности. И поиск решения данной проблемы для каждого преподавателя индивидуален.

В процессе обучения в вузе студент получает необходимый запас знаний, но, не подкрепленные умениями и навыками, они не могут быть достаточными для успешного осуществления профессиональной деятельности. Знания и умения, сформированные в процессе обучения, отработанные на практике во время проведения практических занятий и СРСП, позволяют выпускнику быстро адаптироваться в профессиональной среде, выполнять работу квалифицированно, творчески. При этом важно, чтобы решение поставленных вопросов происходило не по готовой схеме, а давало простор для развития индивидуального видения.

В настоящее время существует множество подходов, направлений и теорий креативности, что связано с неоднозначностью самого понятия. Слово «креативность» происходит от латинского «creare» и означает порождать, творить, создавать, и от английского «creative» - творческий, созидательный. Фактически понятие креативности (от лат. creatio - создание, сотворение, от англ. creative - творческий, созидательный) является синонимом понятия «творческие способности».

Множество ученых заинтересованы в обсуждении проблемы развития творческого потенциала личности. При этом встречаются различные трактовки этого понятия. По представлениям А. Маслоу – это творческая направленность, врожденно свойственная всем, но теряемая большинством под воздействием среды.

По мнению Поля Торренса, креативность включает в себя повышенную чувствительность к проблемам, к дефициту или противоречивости знаний, это способность увидеть проблему и ее решение на основе выдвижения новых гипотез.

Развитие креативности во многом связано со средовым окружением, что позволяет думать о необходимости и возможности активизации данного процесса в условиях вуза, колледжа, школы, учитывая, что молодое поколение менее подвержено стереотипам, шаблонности, консерватизму.

Очевидно, что любой вид творчества подразумевает некоторые нарушения в принятых нормах и стандартах, без этого невозможно движение вперед и проявление индивидуальности. При этом, безусловно, речь не идет о сломе уже существующего, что полезно и ценно, о нарушении документов, регламентирующих образовательный процесс.

Но новые подходы, новые комбинации, ассоциации могут привести к совершенно неожиданным результатам.

Л.К. Гребенкина, Н.С. Анциферова считают, что «... творческий педагог – это, прежде всего, исследователь, обладающий следующими личностными качествами: научным психолого-педагогическим мышлением, высоким уровнем педагогического мастерства, определенной исследовательской смелостью, развитым педагогическим чутьем и интуицией, критическим анализом, потребностью в профессиональном самовоспитании и разумном использовании передового педагогического опыта» [3,55]. Трудно не согласиться с их суждениями.

Д. Маккиннон (США) выделяет пять этапов творческого процесса:

«1) накопление знаний, навыков и умений для четкого формулирования проблемы; 2) этап «сосредоточения усилий», который иногда приводит к решению проблемы, а иногда вызывает усталость и разочарование; 3) уход от проблемы, переключение на другие занятия (этот этап называют периодом инкубации) 4) озарение, или «инсайт»; 5) верификация» [4,209]. Все эти этапы четко прослеживаются в деятельности студентов при использовании преподавателем метода творческих мастерских. Опыт работы в этом направлении позволяет говорить о положительных результатах.

Понятие творческое мышление активно используется не только в науке, но и в педагогической практике. Обратимся к справочной литературе. В Большом психологическом словаре Б.Г.Мещерякова, В.П. Зинченко (М., 2003.) указано: «Способность к творчеству (креативность) не находится в сильной корреляции с интеллектуальными способностями, хотя выдающиеся творческие личности, несомненно, обладают очень высоким коэффициентом интеллекта. С т. зр. теории семантических сетей, принципиальное отличие интеллектуальной и творческой деятельности, по-видимому, заключается в направленности на решение разных типов задач: понимание смысла и порождение нового смысла. Корреляция этих видов деятельности очевидна, хотя существуют примеры их независимого существования. Креативность нередко проявляется при внешней интеллектуальной «заторможенности», но чаще отмечается наличие хороших интеллектуальных способностей без развитого творческого начала» [5,483].

Т.е., по мнению психологов, креативность не является показателем высокого интеллектуального уровня человека, что позволяет надеяться на возможность развития данного качества личности любого студента.

При определении сути творчества авторы указывают: «В более широком (и весьма распространенном в психологии) смысле, Т. (или творческая деятельность) - это всякая практическая или теоретическая деятельность человека, в которой возникают новые (по крайней мере, для субъекта деятельности) результаты (знания, решения, способы действия, материальные продукты)» [5,484].

В США действует особая стратегия развития креативности в образовании. Данная программа, разработанная и продвигаемая Национальной Ассоциацией гуманитарного образования, основана на понимании того, что «креативное мышление, эффективную коммуникацию и работу в команде следует сегодня рассматривать в качестве компетенций, необходимых трудоспособному населению наряду с традиционными навыками в чтении, письме и счете. Образование в области искусств и гуманитарных наук развивает культурную компетентность, отражающую наряду с умением воспринять чужое или создать свое произведение искусства, способность к постижению себя и других в широком культурном контексте» [6].

Данный подход является для нас интересным и продуктивным.

Как известно любая наука, в том числе и филология, - саморазвивающаяся система. Важно в процессе преподавания любой дисциплины не оставаться на уровне прошлого, а вести процесс обучения и воспитания с учетом современных реалий, изменившихся требований к профессии учителя.

Согласно мнению американского психолога Абрахама Маслоу, творческими способностями от рождения обладают все, но теряют ее под воздействием сложившейся системы воспитания, образования и социальной жизни. Наблюдения за маленькими детьми показывают, как творчески подходят они к созданию рисунков, как реализуются в игре и т.п. Эти наблюдения дают возможность понять, что изначально ребенок обладает такой способностью, но педагогическое окружение, семья не развивают ее дальше.

Известный американский ученый Элис Пол Торренс известен как "отец современной теории творчества". Им был создан Тест оценки Творческого Мышления (ТОТМТ).

Как видим само понятие не имеет единой трактовки, хотя между различными определениями много общего.

Суммируя анализируемые определения, отметим, что под креативностью мышления мы понимаем:

1. Нетрадиционный взгляд на решение проблем.
2. Способность принимать нетрадиционные решения.
3. Отсутствие стереотипов мышления и поведения.
4. Гибкость, т. е. умение ориентироваться в изменившейся ситуации.

Именно эти составляющие кажутся нам наиболее важными для развития в системе высшего педагогического образования.

Выделим условия успешной реализации данного вида деятельности:

1. Важнейшей задачей в развитии творческих способностей учащихся является создание комфортной среды.

Благоприятный психологический климат способствует созданию атмосферы творчества, взаимного уважения, дружелюбия, деликатности, создает комфорт и условия для творческой работы, раскрывает потенциальные возможности личности.

2. Настроенность, прежде всего, педагога на работу в данном направлении, его способность дать студентам большую свободу в выборе пути решения проблемы.

3. Создание мотивации.

Она должна быть естественной, объективной и убедительной для самого студента.

4. Наличие системы в работе.

Данная система должна включать в себя деятельность учебную, воспитательную, научную. Только единство отдельных компонентов даст возможность построения логичной системы.

Можно выделить основные принципы креативного обучения:

- принцип соответствия образовательной системы внутренним потребностям учащегося;
- принцип индивидуальной образовательной траектории учащегося;
- принцип интерактивности занятий;
- принцип открытой коммуникации по отношению к создаваемой учащимся образовательной продукции.

Среди условий, препятствующих развитию креативности, можно выделить следующие:

- желание быть похожим на других, не отличаться от них в своих суждениях и поступках;
- неодобрение со стороны окружающих и прежде всего педагога;
- недостаточная мобильность, умение выходить за рамки привычных действий;
- отсутствие умения вести длительный поиск.

Творческий подход к делу формируется всем учебно-воспитательным процессом, включающим, в том числе, и научную деятельность студентов.

В научной деятельности способствовать развитию и поддержанию креативного видения проблемы помогает знакомство с новейшими концепциями, выбор для разработки неизученных вопросов.

В воспитательной работе развитию творческого потенциала послужат интересные, оригинальные мероприятия, разработанные самими студентами.

В учебной деятельности проявлению творческого подхода активно способствует организация поисковой работы через выполнение творческих заданий.

Помогает решению поставленной задачи технология творческих мастерских, применяемая на занятиях по изучению ряда элективных дисциплин. Ее использование позволяет активизировать деятельность студентов и сделать образовательный процесс результативным.

Работа по методу творческих мастерских основывается на:

1. Разработке творческих заданий.
2. Поддержке неожиданных идей.
3. Свободе выбора студентами пути решения проблемы.
4. Создании творческой атмосферы в аудитории.

Примером работы в данном направлении стали занятия по дисциплине «Авторская позиция и способы ее выражения в прозе конца 19-начала 20 века».

При изучении курса «Авторская позиция и способы ее выражения в прозе рубежа 19-20 веков» предлагаем студентам задания, требующие не только анализировать художественные тексты произведений авторов конца 19-начала XX века, но и аргументировать собственную точку зрения. Результаты работы представляются в разнообразных формах: сценарий видеофильма, эссе, рисунок, таблица, схема, презентация, видео-интервью и т.п. При этом не принимаются во внимание уже имеющиеся «находки» студентов.

Мы считаем важным ставить перед студентами неожиданные вопросы, практикуем проведение филологических экспериментов, работу творческих групп, резкую смену деятельности в ходе занятия.

Главная задача, стоящая перед нами, – выведение студентов из привычной колеи, из комфортной среды, создание нетрадиционных ситуаций.

В ходе изучения «Истории русской литературы до 19 века» анализируем не только «Житие протопопа Аввакума», но и мировоззрение П.Авакума, решаем вопросы, связанные с непримиримой позицией автора.

Задаем вопрос: «Может ли быть однозначной оценка личности П.Авакума?» Рассуждения студентов разнятся, но они приучаются рассматривать любое явление в комплексе, разносторонне. В результате этого начинают осознавать неоднозначность любой исторической личности, любого явления и события.

Изучая «Слово о полку Игореве», пытаемся найти ответ на вопрос: «Почему так велик интерес к данному памятнику?» Анализируя «Хожение за три моря А.Никитина», предлагаем студентам написать сочинения «Вопросы, которые бы я задал А.Никитину при личной встрече». Задания подобного типа активизируют студентов, дают возможность проявить самостоятельность суждений.

Часто используем групповую форму работы. При изучении истории русской литературы начала XX века, обсуждая творчество М.Горького, предлагаем студентам доказать или опровергнуть тезисы: «М.Горький-буревестник революции», «М.Горький – сомневающийся человек». Они вызывают споры, но требуют рассуждений, поиска аргументации.

Проектная и исследовательская деятельность студентов, организованная на занятиях, является средством всестороннего развития личности студента, который не только читает произведения и учебные материалы, но и приучается мыслить, искать и приводить аргументы, представлять результаты работы.

Познание в данном случае строится путем активного «погружения» в процесс «добывания» знаний. Главная установка для разработки мастерских: участник мастерской в познании того или иного предмета действует как исследователь. Роль педагога, ведущего мастерскую, заключается в том, чтобы предоставить материалы для исследования, поставить проблемный вопрос, заронить сомнение, вызвать обсуждение и даже спор.

Работа по методу творческих мастерских позволяет включить студентов в активный поиск решений, развивает их самостоятельность, снимает ограничения, связанные с некоторыми пробелами в знаниях, позволяет сформировать умение работать в коллективе.

Нетрадиционные подходы к обучению не только делают занятия интересными, но и помогают находить неожиданное решение, приучают добиваться конкретных результатов, а именно это необходимо для практической работы выпускника в школе.

Результаты анкетирования студентов 1-3 курсов показывают:

98% студентов правильно понимают значение термина креативность.

Все студенты стремятся к развитию данного качества в себе.

100% студентов считают креативность необходимым качеством современного педагога.

90% студентов удовлетворены своими достижениями в области креативности мышления, однако понимают необходимость постоянного самосовершенствования.

Результаты анкетирования преподавателей говорят, о том, что 98% преподавателей понимает и значение термина, и необходимость применения новаторского, креативного подхода в профессиональной деятельности.

Сложность в данном вопросе связана, скорее всего, с отсутствием систематической работы в данном направлении.

Не менее важный вывод, сделанный в результате работы - креативность студента напрямую зависит от креативности самого преподавателя, его умения построить занятие интересно, неожиданно, нетрадиционно.

Вывод, сделанный на основе многолетних наблюдений, заключается в том, что современный преподаватель должен не бояться ломать стереотипы собственного мышления, тогда он способен убедить студента.

Главным критерием оценки креативности мы считаем результаты работы, проявляющиеся в успешности педагогической деятельности в школе. Выпускники специальности «русский язык и литература» 2013-2014 учебного года, прошедшие обучение с использованием данной технологии по 3 дисциплинам, ведут более творческую и активную деятельность в школе.

Высокий уровень творческих способностей подтверждают положительные отзывы директоров школ. 30% выпускников этого года поступили для продолжения своего образования в магистратуры Казахстана и России. Одна студентка стала победителем конкурса лучших педагогов в г. Санкт-Петербург.

Очевидно, что креативно мыслящего выпускника может формировать только креативно мыслящий, постоянно совершенствующийся педагог с нетрадиционным подходом к решению проблемы.

Убедительны слова К. Крапез, доктора политических наук Университета Париж-IX-Дофин: «Традиционная педагогика, характеризовавшаяся отношениями, основанными на авторитете учителя и принципе передачи знания от учителя к ученику, готовому его воспринять, в настоящее время все менее применима к современной школе» [7]. Та же ситуация наблюдается в вузе. Авторитет преподавателя не всегда является непререкаемым, студенты не только задают вопросы, но и умеют отстаивать собственную позицию, вступают в дискуссии с педагогом.

Задача современной системы образования заключается не в том, чтобы сделать студента информационно насыщенным субъектом, а в том, чтобы показать возможные пути получения интересующей информации, пути ее переработки. Вуз должен способствовать формированию умения находить собственные решения, а не копировать чужие.

На основе проведенной работы, можно сформулировать основные требования к процессу развития творческого потенциала:

1. Творческий потенциал развивается только в условиях свободного взаимодействия преподавателя и студента, не ограниченного жесткими правилами. В условиях строгой регламентации отдельных компонентов образовательного процесса невозможно добиться творческого подхода, импровизации и новаторства.

2. Любые знания, получаемые в процессе работы, должны приобретаться опытным путем.

3. Для получения конкретного результата необходимы поэтапность в работе, постепенное формирование самостоятельности студента.
4. Положительный результат наблюдается только в случае постоянного поиска и осознанной преподавателем и студентами необходимости творческой деятельности.

Список литературы

- 1 Государственная программа развития образования РК на 2011-2020 гг. – Астана, МОН РК, 2010. -32 с.
- 2 Указ Президента Республики Казахстан от 7 декабря 2010 года № 1118, "Казахстанская правда" от 14.12.2010 г., № 338 (26399).
- 3 Гребенкина Л.К., Анциферова Н.С. Технология управленческой деятельности заместителя директора школы. – М.: Центр «Педагогический поиск», 2000. - С.55.
- 4 Маккиннон Д. Проблемы научного творчества ИНИОН АП СССР. – М., 1980. - С.209.
5. Б. Г. Мещеряков, В.П. Зинченко. Большой психологический словарь. – М.: 2003. - 672с.
6. Galligan A.M. Creativity, Culture, Education and the Workforce. - Center for Arts and Culture, 2001. – 36 p.
- 7.Crapez K. La pedagogie moderne au secours de l'ecole pour tous. – Label France, 2004. <http://www.almavest.ru/>

Шығармашылық даму процесінің негізгі талабы оқу процесін шығармашылықпен ұйымдастыру болып табылады. Осы жағынан қарастыру ешқандай қатаң ережені қажет етпейді, педагогтың дәрежесі студентке қысым жасамайды. Бұл жұмысты ұйымдастыру үшін оқытушы мен студенттің анық және айқын қатысы керек. Креативті ойлауды қалыптастыруда жаңа ақпарат іздестіріп оны талдай алатын өздік жұмысы негізгі рөл атқарады. Бұл процесің тағы бір қажетті элементі дәстүрден тыс тапсырмаларды орындау болып табылады, ол мәселені тез шешу іскерлігін дамытады.

The basic requirement to the process of creative potential development is creative approach to the organization of educational process. Such approach doesn't accept tough schemes, rules and pressure of authority of the teacher upon the student.

For the organization of this work the accurate motivation of both teacher and the student is necessary.

The important role in formation of creativity of thinking is carried out by the independent work connected with search of new information and its analysis. Other important element of the process is completion of the non-traditional tasks developing ability to find a quick problem solution.

УДК 377.44.5

С.С. Смагулова, А.Б. Альжанова
Кокшетауский государственный университет им. Ш. Уалиханова
Кокшетау, Казахстан
smagulova_saule_1954@mail.ru
alamina@list.ru

ПРОФЕССИОНАЛЬНО-ОРИЕНТИРОВАННОЕ ОБУЧЕНИЕ АНГЛИЙСКОМУ ЯЗЫКУ НА НЕЯЗЫКОВЫХ СПЕЦИАЛЬНОСТЯХ ВУЗА

Профессионально-ориентированное обучение является неотъемлемой составляющей в процессе обучения студентов в вузе. Подчеркиваются основные составляющие мотивации студентов, и в зависимости от этого предлагается примерное содержание учебного процесса. В статье представлена системная методика для развития этого вида учебной деятельности..

Ключевые слова: специализация, компетенция, ситуации, формы работы, активность,, деятельность, самостоятельность, умения, подготовка, знания и.т.д.

В последние годы возросли требования к профессиональной подготовке выпускников. В этой связи, принцип профессиональной направленности приобретает особую значимость и приоритетность. Надо добиваться определённого уровня сформированности умений профессиональной речи, достаточного и необходимого для успешного осуществления профессиональной деятельности. Умения профессиональной речи будут служить базой для дальнейшего самообразования и самосовершенствования в избранной студентами профессии.

Владение ИЯ на уровне, достаточном для профессионального общения в профессиональной сфере, является одним из требований современного общества к молодым специалистам и выступает обязательным компонентом их профессиональной подготовки. Поэтому целью обучения профессионально-ориентированному английскому языку является формирование у студентов коммуникативных компетенций по использованию полученных знаний применительно к своей профессии

Проведённые исследования педагогической работы показывают, что обучение английскому языку сегодня невозможно без инновационной составляющей. Традиционное обучение профессионально-ориентированному английскому языку ориентировано на чтение, понимание и перевод специальных текстов, включая изучение грамматических особенностей научного стиля. В настоящее время акцент переместился на развитие навыков и умений устной коммуникации. Устная речь включает в себя слушание и чтение, понимание и репродуктивное воспроизведение прослушанного или прочитанного как в устной (диалогической или монологической), так и в письменной форме.

В качестве основной задачи современного этапа преподавания профессионально-ориентированного английского языка является создание методик, интегрирующих интерактивные подходы к обучению и их преимущества для решения основной проблемы преподавания профессионально-ориентированного английского языка – иноязычному общению в профессиональных ситуациях [1].

Профессионально-ориентированное обучение английскому языку зародилось как научное направление в 1960-х годах за рубежом. В настоящее время, профессионально-ориентированное обучение английскому языку стало типом образовательной услуги, без которой обучение студентов не представляется возможным. Под профессионально-ориентированным обучением понимается такое обучение, которое основано на учёте потребностей будущих выпускников в изучении иностранного языка, диктуемых особенностями будущей профессии или учебной специальности, которые в свою очередь, требуют его изучения. В этом его отличие от обучения языку для общеобразовательных целей. Анализируя понятие цели профессионально-ориентированного обучения иностранному языку, следует отметить многокомпонентность и неоднозначность данного понятия. Выделяют следующие компоненты цели: образовательный, воспитательный, развивающий и практический. Для реализации образовательных целей предполагается приобретение студентами определённого объёма лингвистических знаний, связанных с избранной сферой будущей профессиональной деятельности, а также страноведческой информации.

В плане достижения воспитательных целей процесс овладения иностранным языком и владения им является действенным фактором социально-экономического, научно-технического и общекультурного прогресса общества. Такой процесс предполагает воспитание гражданственности, уважения к другим народам и культурам, общей культуры межличностного общения, познавательной активности, стремления к самообразованию, мотивации. Студенты должны осознанно овладеть иностранным языком как средством общения. Они должны познавать и самосовершенствоваться, а также получить эстетичное восприятие и художественный вкус [1].

Достижение развивающих целей, отвечающее современным требованиям, означает гармоничное психическое развитие личности студента в целом, что предполагает развитие

мышления, психических функций, речевых коммуникативных способностей, интеллектуальной активности, языковых, познавательных и творческих способностей студента.

Наиболее важным компонентом категории цели является практический подход. Специфика подготовки студентов заключается в достижении такого уровня общения на иностранном языке, который позволит использовать его не только в профессиональной деятельности, но и для удовлетворения познавательных интересов и дальнейшего самообразования. Согласно требованиям программы, выпускники должны обладать коммуникативной компетенцией и её составляющими, необходимыми для квалифицированной информационной и творческой деятельности в различных сферах и ситуациях делового партнёрства. Практической целью обучения иностранному языку является «приобретение студентами коммуникативной компетенции, уровень которой позволяет использовать ИЯ практически, как в профессиональной деятельности, та и для целей самообразования» [2].

Ключевым методом в обучении профессионально-ориентированному английскому языку является коммуникативный метод, в основе которого лежит представление о том, что язык служит для общения, следовательно, целью обучения ИЯ является коммуникативная компетенция

.Профессиональная направленность обучения ИЯ даёт будущему специалисту возможность применения ИЯ не только как средства получения информации, но и как средства общения. Таким образом, процесс обучения ИЯ должен быть профессионально-ориентированным, так как цель такого обучения – формирование профессиональной иноязычной коммуникативной компетентности, что позволяет студентам профессионально изучить язык.

В коммуникативном обучении ситуации используются на всех стадиях освоения материала. На занятиях учебно-речевые ситуации призваны выполнять две основные функции: стимулирующую и обучающую. Очень важно обеспечить содержательность высказываний на изучаемом языке, исключить высказывания, не имеющие связи с действительностью, не соответствующие ей. Речевые ситуации способствуют также закреплению лексических единиц и грамматических структур.

Профессионально-ориентированное обучение невозможно без обучения специальной лексике, которая играет в данном процессе существенную роль. Исследование процесса обучения лексике позволило выделить принципы обучения профессионально-ориентированной лексике. К ним относятся:

- дидактические (принцип наглядности, принцип межпредметной интеграции, принцип сознательности);
- лингвистические (принцип минимизации языка, принцип концентризма), психологические (принцип поэтапности в формировании лексических навыков и умений);
- методические принципы (принцип обучения лексике в различных видах речевой деятельности, принцип дифференцированного подхода в зависимости от цели усвоения лексики, принцип профессиональной направленности обучения, принцип взаимообучаемости).

Последний принцип является характерным для обучения профессионально-ориентированной лексике, поскольку в некоторых ситуациях студенты лучше владеют предметом своей специальности и могут корректировать преподавателя. Все вышеназванные принципы взаимосвязаны и дополняют друг друга В профессионально-ориентированном обучении лексике основной единицей обучения, как правило, является аудио, видео и печатный текст. Тщательный отбор текстов является обязательным условием эффективности обучения.

Переход на новые стандарты образования и недостаточное количество учебных часов, отводимых на ИЯ, требуют особого внимания к организации самостоятельной работы при обучении ИЯ. Самостоятельная работа студентов по ИЯ – это вид учебной деятельности, при

которой студенты с определённой долей самостоятельности, а при необходимости, при частичном руководстве преподавателя выполняют различного рода задания, прилагая необходимые для этого умственные усилия и проявляя навыки самоконтроля. В программе по обучению ИЯ определена цель: подвести студентов к самостоятельному чтению оригинальных текстов по специальности. Читая и просматривая тексты, задавая вопросы и отвечая на них, делая различные виды упражнений, студенты учатся извлекать необходимую информацию. Каждый текст включает также серию упражнений, направленных на развитие навыков реферирования и аннотирования текста.

Роль преподавателя в организации самостоятельной работы определяется конкретными задачами, решаемыми студентами в зависимости от этапа обучения, уровня самостоятельной работы и индивидуальных особенностей обучаемых. На начальном этапе преподаватель выступает источником информации. В дальнейшем это чаще всего организатор студентов, который осуществляет контроль качества выполнения учебных заданий, анализирует итоги групповой и индивидуальной работы. Познавательная деятельность студентов в процессе выполнения самостоятельной работы требует от них активности и является одной из составляющих приобщения студентов к творческой деятельности.

В современных условиях быстрого развития науки, стремительного обновления информации невозможно научить человека на всю жизнь; важно заложить в нём основы языковых знаний, развить интерес к их накоплению и к непрерывному самообразованию. Одна из целей, которую ставит перед собой преподаватель – сформировать личность учащегося, будущего специалиста, способного к саморегуляции в сфере непрерывного образования, а, следовательно, возникает вопрос о качестве профессиональной подготовки студентов. В реальной профессиональной деятельности специалист постоянно сталкивается с различными проблемами, его задача – непосредственно реагировать на них и самостоятельно их решать. Именно этому и нужно научить учащегося за время учёбы, сделав упор на перенос акцента с обучающей деятельности преподавателя на познавательную деятельность учащегося [3].

Таким образом, основная идея подобного подхода к обучению ИЯ, заключается в том, чтобы перенести акцент со всякого рода упражнений на активную мыслительную деятельность учащихся, где роль преподавателя – это роль помощника, способного подобрать методы и технологии обучения, способствующие личностному и профессиональному росту

Основными методическими принципами организации процесса обучения профессионально-ориентированному английскому языку являются следующие интегративные принципы: принцип практико-ориентированного контекстного обучения, личностно-ориентированной направленности обучения, активности учения, проблемности, коммуникативно-ситуативного обучения, интерактивной направленности обучения, баланса осознанного и неосознанного в обучении, комплексности подхода, принцип коллективного взаимодействия, рефлексии в обучении

Это предполагает использование в процессе обучения таких стратегий, которые будут стимулировать познавательную и коммуникативную деятельность студентов, применяя разнообразные коммуникативные технологии обучения английскому языку: технологию коммуникативного обучения, информационно-коммуникационную технологию, технологию обучения в сотрудничестве, проектную технологию, игровую технологию.

Одним из методов, который предоставляет учащимся возможность самостоятельно приобретать знания в процессе решения практических задач или проблем, для чего нужны не только знания ИЯ, но и интеграция знаний из различных предметных областей, является метод проектов.

Немецкие методисты выделяют следующие признаки, характеризующие проектную работу при обучении ИЯ.

- проектная работа имеет практическую, профессиональную ориентацию и должна отвечать интересам учащихся. Должна быть видна связь теории и практики. При определении темы студенты ориентируются на свои собственные интересы.

- проектная работа имеет конкретную цель. На занятии ИЯ цель должна быть поставлена так, чтобы ИЯ мог быть использован в коммуникативной форме, устной или письменной.

- работа над проектом способствует самостоятельной деятельности учащихся. -ориентация на результат, продукт деятельности. Продукт может принимать различную форму, это или вебсайт, презентация, записанный телефонный разговор, выставка, экскурсия, праздник, дискуссия, плакат, викторина, коллаж, брошюра и т.д.

- социальная направленность учебного процесса. Для достижения поставленной цели студенты должны работать совместно, что предполагает развитие таких социально важных качеств как взаимоуважение, тактичность, умение высказывать и принимать критику, необходимо уметь устанавливать и придерживаться определённых правил поведения, разрешать конфликтные ситуации

.- проектная работа способствует реализации межпредметных связей в процессе обучения.

Проектное обучение обладает большим образовательным потенциалом, так как мотивирует учащихся в получении дополнительных знаний, способствует развитию социальных и деловых компетенций (планирование, поиск информации, принятие решений, систематизация, общение в группе, дискуссии, сотрудничество, презентация результатов, оценка и т.д.). Метод проектов удовлетворяет потребность в активном, самостоятельном, практически ориентированном обучении и даёт возможность проявить себя и достичь успеха и более слабым учащимся. Так как ИЯ используется в максимально приближенных к реальности ситуациях, в том числе, профессионально ориентированных, студенты на практике видят целесообразность применения ИЯ. Используя аутентичные источники из интернета, они получают информацию об аспектах, связанных с будущей профессиональной деятельностью, не только в рамках собственной культуры, но и культуры страны изучаемого языка

Немаловажная роль также отводится кейс-методике, поскольку её использование приводит к развитию, обновлению, повышению интенсивности и многообразию коммуникаций между субъектами учебного процесса, так как её характеристикой является ориентация на межличностное взаимодействие, воздействие на психическую и социальную структуру личности.

Инновационными коммуникативными методиками также являются методики, основанные на различных формах коммуникации с привлечением интерактивных средств обучения, что включает:

- методы самообучения – edu.pglu, печатные, аудио- и видеоматериалы;

- педагогические методы на основе коммуникации «один-одному» - электронная почта, использование социальных сетей;

- преподавание на базе коммуникации «один-многим» - аудио и видеолекции, электронные лекции;

- обучение на базе коммуникации «многие-многим» - синхронные аудиографические, видео-, аудио- и компьютерные конференции – например, форумы в edu.pglu, работа в социальных сетях, например, Facebook.

Таким образом, использование предлагаемых методов обучения, основанных на коммуникативной модели языка, а также разработка целостной системы обучения речевому общению на профессиональные темы способствуют формированию у студентов целого комплекса коммуникативных и профессионально-ориентированных компетенций. В процессе обучения профессионально-ориентированному английскому языку возникает вопрос «Чему учить в первую очередь: профессиональной лексике, грамматике или развивать умения монологической и диалогической речи?». Знание специальных терминов и основ грамматики не даёт свободы устно-речевого общения студентам, такая возможность появляется только в случае сформированности иноязычной коммуникативной компетенции. Наиболее приемлемой классификацией занятий по ИЯ является классификация, с точки зрения структуры урока, где заложены элементы процесса обучения. Структурное построение

занятия зависит от конкретных учебных задач, характера планируемой на занятии деятельности и взаимодействия преподавателя и студентов.

Основными элементами занятия являются:

1. Организация и содержательная установка
2. Проверка глубины и прочности знаний
3. Взаимодействие преподавателя и студентов на основе сообщения – усвоения новых знаний, навыков и умений
4. Закрепление изученного материала и упражнения
5. Диагностика прочности усвоения знаний, сформированности навыков и умений
6. Инструктаж по выполнению домашней или самостоятельной работы.

На основе изложенного выделяют наиболее актуальные типы уроков :

1. Занятие изучения нового материала (лекция, теоретическое исследование, кино-урок)
2. Занятие применения и совершенствования знаний (практические задания, сочинения, выполнение упражнений, деловая игра)
3. Занятие обобщения и систематизации знаний (дискуссия, конференция, семинар, деловая игра)
4. Комбинированное занятие (сочетание различных видов занятий широким спектром заданий)
5. Контрольное занятие (тест, устный опрос, письменная работа, зачёт, викторин) [4].

Наиболее оптимальным является комбинированное занятие, являющееся самым распространённым типом, включающее все основные элементы, позволяющее за ограниченный временной отрезок совершить полноценный цикл ознакомления, переработки и закрепления учебного материала, что помогает в реализации интегрированного междисциплинарного подхода в обучении ИЯ. На примере специальности “Jurisprudence”, мы расскажем, как проводили подобные занятия. Составили план занятия, которое включало все основные моменты необходимые для отражения полного цикла изученного материала. Это был завершающий урок. Мы провели открытое занятие. Все студенты данной специальности принимали активное участие.

Plan of the lesson

Org. moment. Video.

What makes a good lawyer? Discussion. Speak about qualities of a lawyer.

Activity 1. Text.

Activity 2. Dialogue.

Activity 3. Role play.

Activity 4. Speaking. Topic «My future specialty»

Activity 5. Report. ” What is jurisprudence?”

Activity 6. Make up short dialogues using given words and expressions.

Activity 7. Write a business letter to your colleagues.

Все выше перечисленные виды деятельности были выполнены на занятии. На таком занятии мы наблюдали широкий спектр заданий для выполнения. Нами было разработана целостная система обучения речевому общению на профессиональные темы, что способствовало формированию у студентов целого комплекса коммуникативных и профессионально-ориентированных компетенций.

Таким образом, профессионально-ориентированное обучение ИЯ признаётся в настоящее время приоритетным направлением в обновлении образования. «Под профессионально-ориентированным понимают обучение, основанное на учёте потребностей студентов в изучении ИЯ, диктуемых особенностями будущей профессии или специальности которые требуют его изучения» [4].

Список литературы:

- 1 <http://ped-kopilka.ru/blogs/irina-aleksandrovna-aleksandrova/pedagogicheskaja-statja-profesionalno-orientirovanoe-obuchenie-angliiskomu-jazyku.html>

2 Белогрудова В.П. Об исследовательской деятельности учащихся в условиях проектного метода// Иностранные языки в школе. – 2005. - № 8

3 Богданчик Л.В. Инновационные методы обучения иностранному языку в неязыковом вузе // Современные тенденции в обучении иностранным языкам и межкультурной коммуникации. Материалы Международной заочной научно-практической конференции, 24 марта 2011 г. Электросталь: Новый гуманитарный институт, 2011.

4 Виленский М.Я. Образцов П.И. Уман А.И. Технология профессионально-ориентированного обучения в высшей школе. – Орёл: ОГУ, 2010.

Professional education is integral component in the course of training of students in higher educational institutions. The main components of motivation of students are emphasized and depending on it the approximate content of educational process is supposed. There is a system of methods aimed at this kind of activity in this article.

Кәсіби бағытталған үйрету – жоғарғы оқу орындағы студенттерді оқыту барысында қажетті құрамдас бөлігі болып табылады. Студенттерді ынталандерудың негізгі құрамдаслығы атап өтедеді, және осыған байланысты оқу үдерісінің үлгілік мазмұны ұсынылады. Бұл мақаладағы оқыту әдістемесі студенттерді үйретуді дамытуға арналады.

ӘОЖ 378.147:811.111

М.Ж. Тусупбекова, У.С. Нурғалиева
Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті
Астана, Қазақстан
Tussupbekova_mzh@mail.ru

ЖОҒАРЫ ОҚУ ОРЫНДАРЫНДА АҒЫЛШЫН ТІЛІН ОҚЫТУ БАРЫСЫНДА БИНАРЛЫ ӘДІСІНІҢ ІСКЕ АСЫРУ ЖОЛДАРЫ

Берілген мақалада ағылшын тілін оқытудың бинарлы әдісін қолданудың теориялық және практикалық сұрақтары қарастырылған. Зерттеудің мақсаты - бинарлы әдісті зерттеу және оны оқу үрдісінде қолдану. Бинарлы әдісті саралау негізінде, авторлар зерттеу моделін ұсынады, берілген мәселенің теориялық талдауын жүргізе отырып, бинарлы дәрістің кемшіліктері мен артықшылықтарының сипаттайды және зерттеу әдісінің тиімділігін анықтайды.

Кілтті сөздер: бинарлы әдіс, ағылшын тілі, тиімділік, әдіс, дәріс, артықшылығы, кемшілігі

Кіріспе

Н.Ә.Назарбаевтың Қазақстан халқына жолдауы «2050-Стратегиясы» бойынша: қалыптасқан мемлекеттің жаңа саясаты білім беру саласындағы басымдықтарды айқындап көрсетті. Президенттің хабарламасында, Қазақстанның тілдік саясатында ағылшын тілін оқыту ерекше мәнге ие, себебі бұл тіл бүкіл әлемде домонинантты орынға ие және келешек ұрпақтың кәсіби өсуінде негізгі ресурс көзі болып табылады [4]. Осы мақсатта ғалымдар ағылшын тілін оқытудың жаңа әдістерін әзірлеп, енгізуде. Адамзат тарихында шет тілдерін оқытуда әр-түрлі білім беру әдістемелері әзірленді. Ағылшын тілін оқытуда тиімді әдістердің бірі – «бинарлық әдіс» болып табылады. Берілген мақалада тілдік емес мамандық студенттерін ағылшын тіліне оқытудың «бинарлық әдісі» көрсетілген. Авторлар осы "бинарлық" әдісті қазақ тілінде оқытылатын топтарға ағылшын тілін оқыту практикасында қолдану тиімділігін қарастыруда.

Бинарлық әдістің тиімділігін анықтауда келесі сұрақтар қарастырылған:

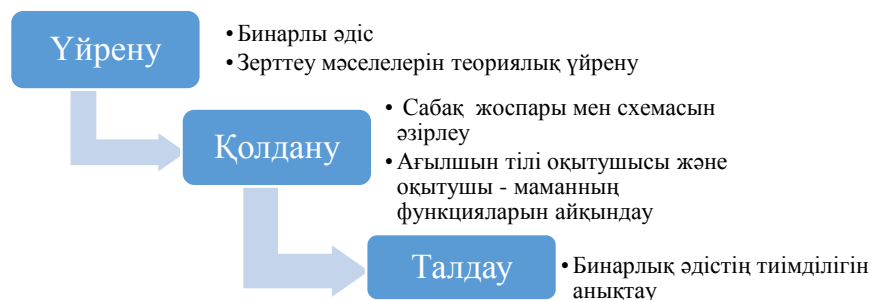
- 1) Бинарлық оқытудың әдістемесі неге негізделген?
- 2) Бинарлы әдісті қолдануда қандай артықшылықтар мен кемшіліктер бар?
- 3) Тілдік емес мамандық студенттерін ағылшын тіліне оқытудағы бинарлық әдістің

тиімділігі неде?

Зерттеу моделі

Зерттеу мақсаты: тілдік емес мамандық студенттерін ағылшын тіліне оқытуда пайдаланатын бинарлық әдісті үйрену, қолдану және талдау (ҮҚТ) болып табылады. (1-сурет)

1 сурет– Зерттеу моделі

Жоғарыда берілген модель «бинарлық әдістің» тиімділігін зерттеу негізі. Авторлар "Бинарлық" әдістің теориялық материалдық ұғымы мен оның пайдалануын меңгеріп, қазақ тілінде білім алатын топтарға бинарлы әдісті қолданудың логикалық тұрғыда жоспарын әзірлеп, сабақ өткізу үшін қажетті материалдарды ұсынады. Тілдік емес мамандық студенттерін ағылшын тіліне оқыту барысында өткізілген сабақтардан кейін қолданылған бинарлық әдістің тиімділігін анықтау үшін талдау жүргізіледі.

Білім саласында «бинарлық әдісті» теориялық түрде талдау (Үйрену)

«Бинарлық әдісті» ең алғаш ғылымға М.И.Махмутов енгізген [3]. М.И.Махмутов «бинарлық әдісті»-«студенттің субъективтілігі» ретінде қарастырған, яғни бұл ұғым студенттер мен оқытушылардың объективті мақсатқа ие екендігін білдіреді. Сондай-ақ, автор бойынша оқыту әдісінің номенклатурасы дайындалған; сонымен қатар, «бинарлық әдіс» бойынша жалпы орындалған классификациясы ұсынылған. М.И.Махмутов сабақтың интегративті бірлігінің дидактикалық, логикалық, психологиялық және әдістемелік құрылымы мен сабақтың жаңа классификациясын, сабақты жоспарлау және сабақ жүйесінің жаңа парадигмасын анықтап, сабақтың өзіндік теориясын және оның жүргізілу схемасын құрастырған. М.И. Махмутов педагогикалық мақсаттардың, заңдардың, принциптердің, олардың мазмұнының, формаларының, оқу әдістерінің өзара байланысын зерттейді. М.И. Махмутовтың бинарлық классификация әдісі екі топқа бөлінеді:

- 1) Білім беру әдістері (Түсініктеме нұсқаулықтар және ақпараттар);
- 2) Оқыту әдістері (орындаушылық; репродуктивті, продуктивті-практикалық, ішінара-іздену, іздену).

20 ғасырдың екінші жартысында «бинарлық әдіс» жайлы А.П.Пинкевич өзінің классификациясын құрастырды [5]. Классификацияның негізіне оқу материалын меңгеру (догматикалық, иллюстрациялар, эвристикалық, зерттеу), және әр түрлі оқу процесін ұйымдастыру формалары (класс, зертхана, өндіру, экскурсиялық) кіреді.

50-ші жылдары Н.М. Верзилин бинарлық әдістер жүйесін ұсынды, ол жүйе үш түрлі әдісті ұштастыра оқытуға - сөздік, көрнекілік және практикалық, сондай-ақ екі логикалық жолдарға - индуктивті және дедуктивтіге негізделген [2].

А. М. Алексюк бинарлық әдістің классификациясының негізі етіп екі белгіні: студенттердің сипаты, танымдық дербестік деңгейі мен белсенділігін жан-жақты негіздейді [1].

Классификация әдістерді қолданудың төрт деңгейін анықтайды:

1) ақпараттық (немесе догматикалық) деңгейде сөздік форма бинарлық сипаттағы сөздік-ақпараттық әдістерді иеленеді ;

2) мәселелік (немесе аналитикалық) деңгейде сөздік форма бинарлық сипаттағы сөздік-мәселелік әдістерді иеленеді;

3) эвристикалық (ізденушілік) деңгейде сөздік форма бинарлық сипаттағы сөздік-эвристикалық әдістерді иеленеді;

4) зерттеу деңгейінде сөздік форма бинарлық сипаттағы сөздік-зерттеу әдістерін иеленеді;

Бинарлық әдістер көрнекі (көрнекі-ақпараттық, пәндік-мәселелік, көрнекі-практикалық, көрнекі-эвристикалық, көрнекі-зерттеу әдістері) және практикалық форма (практикалық-эвристикалық және практикалық-мәселелік әдістері) бойынша жіктеледі. Практикалық-ақпараттық әдіс практикалық-зерттеу әдісінің барлық формалар бірлестігі мен әдістерін қамтиды. Бұл бинарлық классификация барлық көрсетілген классификациялар ішіндегі тілдік емес мамандық студенттерін ағылшын тіліне оқыту үшін ең қолайлысы болып табылады, өйткені оқытушы кешенді түрде жұмыс істейді.

Дәстүрлі емес жұмыс формасы негізіндегі бинарлық әдіс

"Бинарлық" ұғымы лат. binarius - қос, екі бөліктен немесе компоненттен тұрады дегенді білдіреді. Қазіргі уақытта, ағылшынша түбірі " bi" дан басталатын: binary, bilingual, biannual, biweekly, bimonthly және т. б сөздерді жиі естиміз. Бинарлық әдіс - бұл дәстүрлі емес оқыту формасы, яғни онда жетекші оқытушы және оқытушы-маман бір мезгілде жұмыс жасай алады, олардың өзара арақатынасы (Ж+М), ал студенттермен бірге арақатынасы (Ж+М+С) түрінде беріледі. Бұл әдіс тілдік емес мамандық студенттерін ағылшын тіліне оқытуда өте ыңғайлы болып келеді. Зерттеу үрдісінде студенттердің оқып жатқан мамандықтарының мамандарымен бір мезгілде жұмыс істеуге мүмкіндік туады (Кесте-1).

Кесте 1- Оқытушы мен маманның "бинарлық"әдіс негізінде сабақ өткізу үйлесімділігі:

Оқытушы қызметі	Маман қызметі
<i>Сабақтың мақсаты</i>	
Алдыңғы сабақ материалдарына байланысты студенттер білімін тексеру	Кәсіби лексикалық тақырыптарды меңгергендерін тексеру
Оқытылатын тақырыптардың теориялық сұрақтарын баяндау (сұрақ-жауап)	Тапсырмаларды орындау кезінде тақырып бойынша теориялық білімдерін пайдалану тәсілдерін түсіндіру
<i>Сабақтың теориялық және практикалық материалдарының сапасын бақылау</i>	
Студенттердің практикалық жаттығуларды орындауын, практикада теориялық білімдерін дұрыс қолдануын бақылау	Студенттерге тапсырмаларды орындау барысында нұсқау беру
<i>Қорытынды</i>	
Жұмыстың теориялық бөлімін бағалау	Жұмыстың практикалық бөлімін бағалау

Бұл кесте оқытушы мен маманның белгілі бір функцияларды атқаратындығын көрсетеді. "Бинарлық" әдісті пайдалану студенттердің кемшіліктерін көрнекі түрде көруге көмектеседі. Мұндай сабақтарда, оқытушы ағылшын тілі деңгейін, ал маман оқытылатын мамандықтың арнайы пәндерінің білімін тексереді . "Бинарлық" әдіс мамандық бойынша белгілі бір лексикалық тақырыптарды аяқтаған кезде, сабақты бекітетін кезде анағұрлым тиімді болып келеді.

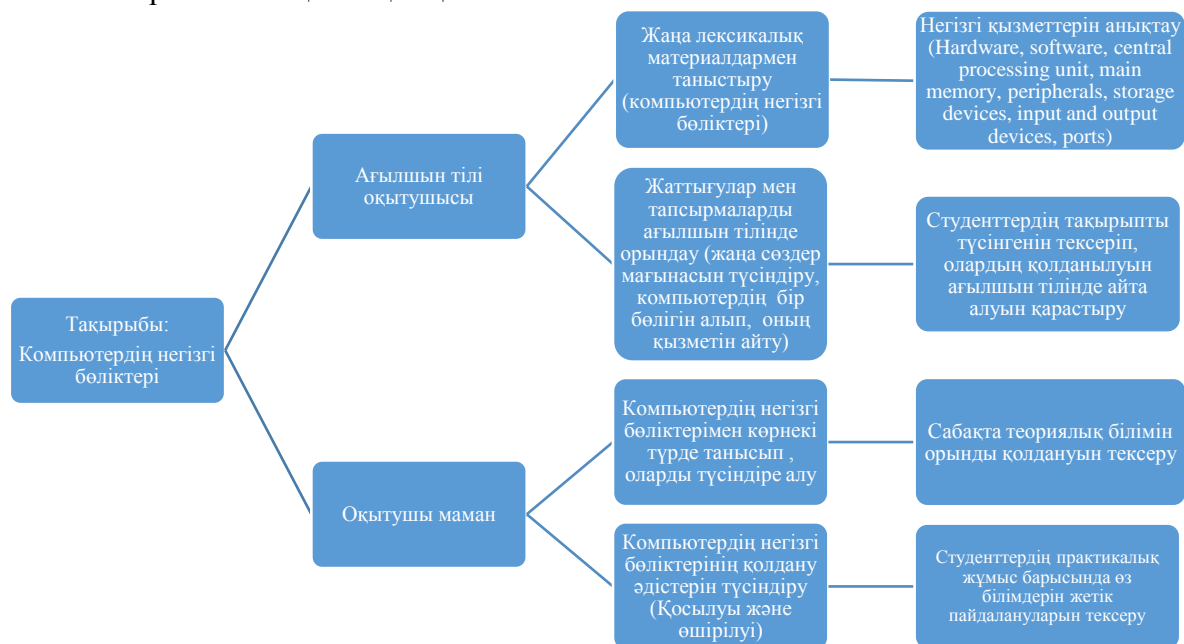
Зерттеудің практикалық бөлімі (Қолданылуы)

Одан әрі зерттеу үшін сабақтың тақырып бойынша жоспары әзірленген: "Информатика және ақпараттық жүйелер" студенттер тобы "Computer Essentials". Сабақты арнайы жабдықталған компьютерлік сыныпта өткізіп, практикалық және көрнекілік әдістерді қарастыру (ішкі және сыртқы компьютер тасымалдаушылары).

Сабақтың мақсаты: компьютердің негізгі бөліктерімен танысу , ішкі және сыртқы тасымалдаушыларымен жұмыс кезінде практикалық дағдылану, компьютер құрылғылары туралы білімін қалыптастырып, оның құрамдас бөліктерін ағылшын тілінде үйрету.

Екі оқытушының оқыту қызметтерін үйлестіре отырып, ағылшын тілі оқытушысының функциясын (теория) және оқытушы-маманның функциясын (практика) анықтадық (2-сурет).

Кесте 2 – Практикалық сабақтың сызбасы:

Ағылшын тілі оқытушысы және оқытушы-маманның бірлескен жұмысы оқу материалын дәстүрлі түрмен салыстырғанда терең және сапалы түрде меңгеруге ықпал етеді. Ағылшын тілін оқытуда "Бинарлық" әдіс студенттерге теориялық дайындыққа жаңаша көзқараспен қарауға және оны түсінуіне көмектеседі, себебі ол мамандықты жақсы игеру үшін қажет , бұл жағдайда студенттерге теориялық білімдерін тәжірибе барысында қолдануға мүмкіндіктер беріледі.

Бинарлық әдістің тиімділігін анықтау (Талдау)

Кез-келген жұмыстың тиімділігі ақпаратты жетік меңгеруіне байланысты болып келеді. Ағылшын тілін оқытуда студенттердің танымдық қызметін дұрыс ұйымдастыру, түрлі танымдық тапсырмаларды орындау және қол жеткізілген нәтижелерді жүйелі бақылау басты рөл ойнайды.

Бинарлық әдісті ағылшын тілін оқытуда қолдану - лексикалық тақырыптардың мұқият меңгерілуіне негізделген. Ағылшын тілінің оқытушысы және оқытушы – маман екі пән бойынша пәнаралық байланыстарды мейлінше кеңінен пайдаланып , бір мезгілде кешенді түрде оқытуды жүргізеді. Бұл процесс сабақты қызықты, мазмұнды өткізуге және лексикалық тақырыптарды толық түсінуге септігін тигізеді. Бинарлық әдіс студенттер мен оқытушылардың қарқынды ақпарат алмасуына, өзін-өзі ұйымдастыруға және өзін-өзі бағалауына әсерін тигізеді.

Зерттеу барысында әзірленген оқытушы мен оқытушы маманның сабақ өткізу үйлесімділік кестесі, сондай-ақ практикалық сабақтың схемасы оқыту мақсатын нақты айқындады. Бұл техникалық кәсіби терминологияны ағылшын тілінде оқытуды қарастырады.

Ағылшын тілі сабағында бинарлық әдісін пайдалану- студенттердің белсенді, өзіндік және бастамашыл позициясын қалыптастырады, зерттеу және рефлексиялық дағдыларды дамытады. Сонымен қатар, бинарлық әдіс танымдық қызығушылықтарды дамытуға, кәсіби ой-өрісті кеңейтуге және өмір мен білім алудың қағидаларын іске асыруға бағытталған. Ағылшын тілінің оқытушысы және оқытушы – маман біріге отырып: студенттердің қызметін реттеп, көзделген кәсіби мақсаттары мен міндеттеріне сәйкес жұмыстарды жоспарлау кезінде бағдар беруші рөл атқарады.

Бинарлық әдістің тиімділігі келесідей:

–Оқытушы мен маманның педагогикалық күш-қуаттарының бірігуі- сабақты жоғары әдістемелік деңгейде жүргізуге мүмкіндік береді, себебі оқытушы қадір-қасиеті белгілі бір маманның қадір-қасиетін толықтырады;

–Оқытушы мен маманның күш-қуаттарының бірігуі- танымдық және практикалық процесстердің күшеюіне әсер етеді;

–Сабақ барысында оқытушының маманмен жетекші рөлін ауыстыруы өз іс-әрекетінің практикалық нәтижелерде жақсы көрсеткіш көрсетуіне септігін тигізеді;

–Кәсіби тақырыптарды ағылшын тілінде оқуға жеңілдіктер туады;

–Ағылшын тілі оқытушысы мен маманның квалификациялық дәрежесін көтереді;

–Әр-түрлі оқыту әдістерінің кешенді үйлесімі: диалог, талқылау, жұптық жұмыс, жеке жұмыс, ауызша жауап, презентация және т.б.

Сонымен, бинарлық әдіс және ағылшын тілі оқытушысы мен оқытушы-маманның бірігіп, үйлесімді жұмыс жасауы – білікті маман дайындауда ғана емес, студенттердің белсенділігін арттыруға, өз білімін жетілдіруге және өзін-өзі дамытуына ықпал етеді.

Қолданылған әдебиеттер:

1 Алексюк А.М. Педагогика высшей школы: Курс лекций: «Модульные начинания». – Москва, 1993 . – С.488-493.

2 Верзилин Н.М. Советская педагогика // Методика работы с учащимися на школьном участке. - М.: изд-во Акад. пед. наук РСФСР,1956. - № 5. - С. 324.

3 Мандель Б.Р. Практическая психология воспитательной деятельности в высшем учебном заведении: учебное пособие для магистрантов. – М.: Берлин: Директ-Медиа, 2016. – С. 133.

4 Махмутов М. И. Теория и практика проблемного обучения. - Казань, 1972. - 365 с.

5 Послание Президента РК Н.А.Назарбаева народу Казахстана «Стратегия «Казахстан - 2050»: новый политический курс состоявшегося государства» от 14 декабря 2012 г. <https://strategy2050.kz/ru/multilanguage/>

6 Пинкевич А.П. История педагогики XX века // Вестник Герценовского университета. - 2007(3). – С.71-75.

В данной статье рассматриваются теоретические и практические вопросы применения бинарного метода в обучении английскому языку. Целью исследования является изучение бинарного метода и его применение в учебном процессе. На основе анализа бинарного метода, авторы предлагают модель исследования, проводят теоретический анализ данной проблемы, описывают преимущества и недостатки бинарного занятия и определяют эффективность исследуемого метода.

This article devotes to the theoretical and practical issues of applying the binary method in teaching English. The aim of this researching is to study the notion «binary method» and the ways of applying it in practice. On the basis of studying this method, authors present the model of researching, describes the efficiency of binary method.

Б.К. Шагирбаева
Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университеті
Көкшетау қ. Қазақстан
B_Shagirbaeva73@mail.ru

ОҚЫТУ ЖҮЙЕСІНДЕ ЗАМАНАУИ ТӘСІЛДЕРДІ ҚОЛДАНУДЫҢ ТИІМДІ ЖОЛДАРЫ

Мақалада білім беру үрдісін ақпараттандыру жолдары жаңа ақпараттық технологияларды пайдалану арқылы дүниежүзілік озық тәжірибелерге сүйеніп жаңа типті оқыту, әр оқушының қабілетін жан-жақты дамыту үшін қолайлы жағдай тудызу, оқу тәрбие үрдісінің барлық деңгейлерінің тиімділігі мен сапасын жоғарлатуды көздейтіндігі баяндалады.

Тірек сөздер: педагогикалық технология, заманауи сандық технология, ой картасы, жаңаша көзқарас, білім беру стандарты, танымдық белсенділік.

Қазіргі кезде біздің Республикамызда білім берудің жаңа жүйесі жасалып, әлемдік білім беру кеңістігіне енуге бағыт алуда. Бұл педагогика теориясы мен оқу-тәрбие үрдісіндегі елеулі өзгерістерге байланысты болып отыр.

- Білім беру парадигмасы өзгерді, білім берудің жаңа мазмұны пайда болуда;
 - білім мазмұны жаңа біліктермен, ақпараттарды қабылдау қабілеттерінің дамуымен, ғылымдағы шығармашылық және нарық жағдайындағы білім беру бағдарламаларының нақтылануымен байи түсуде;
 - ақпараттық дәстүрлі әдістері – ауызша және жазбаша, телефон және радиобайланыс – қазіргі заманғы компьютерлік құралдарға ығысып орын беруде;
 - баланың жеке басын тәрбиелеуде, оның жандүниесінің рухани баюына, азамат, тұлға ретінде қалыптасуына көңіл бөлінуде;
 - мектеп, отбасы мен қоршаған әлеуметтік ортаның бала тәрбиесіндегі бірлігіне ұмтылыс жасалуда;
 - қоғамдық біліммен бара-бар педагогикалық технологияның кеңінен қолданылуына және ғылымның рөліне мән берілуде [1].

Қазіргі білім беру саласындағы оқытудың озық технологияларын меңгермейінше сауатты, жан-жақты маман болу мүмкін емес. Жаңа технологияны меңгеру мұғалімнің интеллектуалдық, кәсіптік, адамгершілік, рухани, азаматтық және де басқа көптеген адами келбетінің қалыптасуына игі әсерін тигізеді, өзін-өзі дамытып, оқу-тәрбие үрдісін тиімді ұйымдастыруына көмектеседі.

Қазақстанның әлемдік қоғамдастыққа ықпалдасуы шетелдік тәжірибені зерделеп, енгізуді қажет етеді, бұл әсіресе 21-ғасыр ұрпағы үшін өзекті мәселе болып табылады [2].

Бүгінгі күні біздің қоғамға проблемаларды шеше алатын, шешім қабылдайтын, сындарлы ойлайтын, идеялар мен өнімді пікір ұсына алатын және командада, топтарда тиімді жұмыс істейтін икемді, креативті және бастамашылық қабілеті бар жастар қажет. Күрделілігі күн сайын артып, өзгеріп және тез жетіліп келе жатқан, біз өмір сүріп жатқан әлемде «Білімнің болуы» бүгінгі күні жеткілікті емес. Адамдардың өмір бойы білім алуын оңтайландыру үшін жастардың жеке қабілетін жан-жақты дамытып, оларға жан-жақты білім беру шеңберінде тиімді ойлау қабілетін сіңіру қажет екені сөзсіз.

Тәжірибелі ұстаз қашанда жаңалыққа сын көзбен қарайды, жаңаның бәрін ғасырлар бойы қалыптасқан ұлттық тәрбие, дүниетаным қабылдай бермейтіні анық.

Нақты нәтижелерге қол жеткізу үшін шығармашылық топтарға жаңа және дәстүрлі бағдарламалардың (тәсілдердің) жақсы жақтарын айқындап, олардың өзара әсерлерінің деңгейін анықтап алу қажет.

Төменде беріліп отырған ұсынымдарды өзгертуге және толықтыруға болады.

Жұмыс істеу алгоритмі:

1. Бар идеялардың тізімін алып, оны әріптестеріңізбен талқылаңыз.
2. Сіздің мектебіңіз үшін анағұрлым маңызды және қолайлы идеяларды анықтаңыз.
3. Оларды енгізу стратегиясын және оқу жоспарына (оқу тапсырмаларына) енгізілуі мүмкін өзгерістерді анықтаңыз

Осы аталған мәселелерді төмендегі кестеден көруге болады.

Кесте 1 – Оқытуда басшылыққа алатын стратегиялар.

Ескі негіздер ББД (білім, білік, дағды) қалыптастыруға көңіл бөлу;	Эмоциялық білімдарлық Жастарды білімде де, әлеуметте де табысты болу үшін өз қабілеттеріне сенімділігін, өзін-өзі бақылауды дамытуға көмектесу.
Жаңа негіздер 21 ғасырда қажетті дағдыларды: тез тіл табысқыштық, креативтілік, аналитикалық ойлауды қалыптастыруға көңіл бөлу;	Ақпараттық білімділік Сыни тұрғыдан талдау, түсіну және сандық ақпарат құралдарын жасау қабілеттерін дамыту
Жеке оқыту Оқушылардың жеке қажеттіліктеріне сәйкес келетін оқу жоспары мен оқыту әдістемесін жасау;	Білім ала білу Табысты оқу үшін қажетті ептілікті жетілдіру.

Осы стратегияларды ескере отырып білім алушының өзі реттейтін оқуын жүзеге асыру мақсатында сабақта мынадай пікірталас құралдарын қолдануға болады.

ӘТКЕНШЕК (КАРУСЕЛЬ)

Қалыптастырылатын дағдылар:

- бірлескен жұмыс;
- ойлау, шешім қабылдау.

Жалпы сипаттама

Бұл белгілі бір сұраққа қатысты оқушылардың ойлары мен жауаптарының жиынтық тізімін жасауға көмектесетін, құрылымдалған, ақпараттық немесе ойлау қабілетін арттыру әдісі. Өздерінің ойларын айту немесе қаралып отырған сұрақ бойынша ұсыныс енгізу үшін оқушылар шағын топтарда жұмыс істейді. Сондай-ақ олар басқа топтардың идеяларын бірлесіп бағалап, сұрақтарға өздерінің жауаптарын қалыптастыру үшін осы идеяларды әлеуетті негіз ретінде пайдалана алады. Шағын топтардан ақпарат жинақтауға арналған тәжірибелік тапсырма үшін «Идея іздеуші» немесе «Стикерлер жинағын» қараңыз.

Сыныпты жоспарлау

Оқушылар сыныптағы бір тақтадан екінші тақтаға кезектесіп топтасып ауысып отырады. Немесе оқушылар сынып ішінде топ болып көшіп жүрмеу үшін белгілі бір уақыт өткеннен кейін оқу плакаттарын өздерінен кейін отырған топқа бере алады.

Жұмыс алгоритмі

1. Оқушылар шағын топтарға бөлінеді.
2. Әрбір топқа белгілі бір тақырыпқа қатысты жазылған сұрағы бар оқу плакаты немесе А3 форматтағы қағаз беріледі. Әрбір плакатта әртүрлі сұрақтар болуға тиіс.
3. Оқушылар топтарында жұмыс істейді, бұл ретте оларға бастапқы сұраққа негізделген өздерінің жауаптарын, ойлары мен идеяларын жазуға берілген регламент сақталуы керек.
4. Бұдан кейін өздерінің жауаптарын оңай тануы үшін әрбір топқа түрлі-түсті қалам беріледі.

5. Берілген уақыт аяқталған соң оқушылар басқа сұрағы бар келесі плакатқа көшеді.

6. Олар алдыңғы топтың жауаптарын оқиды және олармен келісетіндігін немесе келіспейтіндігін талқылайды. Егер олар келіскен жағдайда, құстұмсық қояды. Келіспесе, түсініктеме жазып, өз шешімдерін негіздей алады.

7. Осыдан кейін оқушылар қойылған сұрақ бойынша өз ойларын жазады. Егер олардың идеялары бұрынғы топтың жазбаша жауаптарынан туындаса, сызықшамен идеяларды қосуға болады.

8. Әткеншек, егер уақыт болса, әрбір топ әрбір сұрақты қарап, оған жауап бергенге дейін жалғасуы мүмкін.

9. Осы тапсырманы орындағаннан кейін **жауап алу** жүргізу пайдалы болады.

10. Әткеншек бағалаудың жақсы құралы болып табылады. Төмендегідей сұрақтар қойылуы мүмкін:

Бүгін Сіз не білдіңіз?

Бүгін Сіз үшін не ең керемет/таң қаларлық/қызықты/пайдалы болды?

Сіз нені басқаша істер едіңіз?

ФАКТ немесе ПІКІР

Қалыптастырылатын дағдылар:

- ойлау, шешім қабылдау, проблемаларды шешу;
- бірлескен жұмыс.

Жалпы сипаттама

Бұл әдіс бойынша оқушылар оларға ұсынылған нәрсе факті ме, әлде қарапайым пікір болып (құндылық туралы ойға негізделген) табыла ма, соны шешуге тиіс. Плюралистік қоғамда дәлелдердің негізінде фактілер мен пікірдің ара-жігін ажырата білу маңызды дағды болып табылады. Осы қиын тапсырма оқушыларды білімнің қалай алынатынын түсінуге ынталандырады (көптеген жағдайда бір нақты жауап болмауы да мүмкін). Оқушылар өз ұстанымдарын талқылау үшін топтарда жұмыс істейді. Осы жаттығу нәтижелі болуы үшін одан кейін **жауап алу** ұсынылады.

Жұмыс алгоритмі

1. Оқушыларға белгілі бір мәселеге қатысты бірқатар тұжырымдар беріледі. Көптеген жағдайларда олар талқыланып отырған мәселенің екі қырын бейнелейтін пікір болып келеді.

2. Оқушылар тұжырымдарды талдап, олар факті ме, әлде пікір ме екендігін шешеді. Оқушылар өз шешімдерін дәйектеу үшін дайындалып, кері байланыс кезінде сынып алдында олармен таныстырады. Сонымен қоса оқушылар топтар арасындағы пікірлердің ұқсастығы мен айырмашылықтарын қарастыра алады.

3. Тапсырманы орындағаннан кейін **жауап алу** кезінде оқушылар осы пікірге тоқтауға ықпал еткен үдерістерге тоқталады. Топтар қандай тоқтамға келді? Әртүрлі пікірлер көп болды ма, бір шешімге, келісімге келуге мүмкіндік болды ма? Пікірлер жеткілікті дәрежеде негізделді ме? Пікірлер дәйекті баяндалды ма? Топтың ішінде рөлдер бөлінді ме?

4. Кері байланыстың негізінде оқушылар **«Барлық факторларды ескеру»** сияқты жаттығулар арқылы сұрақтарды одан әрі зерделей алады. Себептер мен салдарларды қарастыру үшін **«Салдарлар дөңгелегі»** немесе **«Себеп-салдарлық байланыстар стратегиясын»** пайдалануға болады.

ТҰЖЫРЫМДАМАЛЫҚ КАРТА

Қалыптастырылатын дағдылар:

- ақпаратты басқару;
- өзін өзі басқару;
- ойлау;
- креативтілік.

Жалпы сипаттама

Ағаш тәріздес тармақтарды біріктіре отырып, ми ақпаратты қалай сақтаса, ол ақпараттар арасында байланыс орнатылып, сосын құрылымдалған жағдайда оқыту анағұрлым тиімді болады. Тұжырымдамалық карталар осыны көрсетеді, оны жоспарлау және бақылау құралы ретінде қолдануға болады. Олар визуалды және кинестетикалық сияқты танымдық тәсілдер арқылы оқушыларды оқу үдерісіндегі байланыс туралы ойлануға итермелейді. Бұл тәсіл оқушыларға мидың екі жартышарын да пайдалануға көмектеседі. Тұжырымдамалық картаны жоспарлау үшін пайдаланған кезде тақырыптың талқылануына қарай, оларды толықтыруға және кеңейтуге болады. Бұнымен қатар оқушыларды себебі мен салдары туралы ойлануға жетелейтін «Салдарлар дөңгелегі» және «Себеп-салдар байланысы стратегиясын» қарауға болады.

Жұмыс алгоритмі

1. Оқушылар үлкен парақтың ортасына басты тақырыпты немесе сұрақты жазады.

Тұжырымдамалық картаға арналған тақырыптар үлгілері:

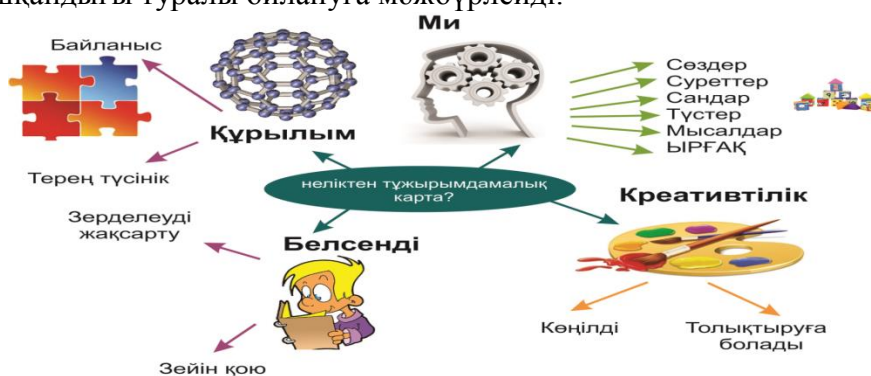
- География: өзендер;
- Қазақ әдебиеті: кітаптағы кейіпкер немесе тақырыптар;
- Тарих: Армада;
- Шетел тілі: «Бос уақыт» тақырыбындағы лексика.

2. Оқушылар басты ұғымға қатысты түйінді идеяларды жазып, оларды орталықпен біріктіру үшін стрелкаларды қолданады. Оқушылар әр түйінді идея үшін әртүрлі түстерді және маңызды сөздер мен ұғымдарды сызып көрсету үшін мәтін белгілегішті (маркерді) пайдалана алады. Сонымен қатар оқушылар өз картасын көрнекі ету үшін суреттерді қолдана алады.

3. Оқушылар негізгі идеялардан туындайтын идеяларды көрсету үшін оларды стрелкамен байланыстырады.

4. Тексеру құралы ретінде пайдаланған кезде, оқушылар тұжырымдамалық картаны мұқият тексеруге арналған трамплин түрінде қолданады. Олар, мысалы, кезекті түрлендіру кезінде әрбір туынды буын үшін өзгерістерді пошталық ашықхатта белгілеп отырады. Бұл ашықхатта тиісті туынды буындағыдай түстер мен суреттер қолданылуы мүмкін.

5. Тұжырымдамалық картамен жұмыс істеуді аяқтағаннан кейін жүргізілген жауап алу оқушыларды белгілі бір идеяларды неге олай топтастырғаны, сондай-ақ карта олардың ойларын қалай ашқандығы туралы ойлануға мәжбүрлейді.

Жұптық әңгіме

Мақсаты:

Идеяларды құрастырып, белсенді тыңдап, бар ойын талқылауға шоғырландыруға мүмкіндік береді. Жұптарды қолдану оқушыларға сөйлеуге және үлкен топтарда өзін сенімсіз сезінетін оқушыларға көмектесуге мүмкіндік береді.

Ұйымдастыру:

Талқылау кезінде басқа жұптармен қосылып талқылаудан сақтап қалу үшін жұптар арасында аз да болса ара-қашықтық сақтаған дұрыс әрі тиімді болмақ.

Жаттығудың сипаттамасы:

Оқушылармен талқылау үшін ынталандыратын немесе арнайы сұрақтар мен тақырыптарды қолданыңыз. Белсенді тыңдап, жауап беруге жетелеңіз. Тақырыпты белгілеу үшін А мен Б атаңыз (мысалы, А тыңдайды, ал Б сөйлейді, кейін керісінше). Оқушылардан олар жеке жауап алғысы келетін сұрақ қоюды сұраңыз, кейін бұл сұрақ жұпта талқыланады. Әр жұпқа мақсат қойыңыз – мысалы, мынаған жауап беріндер.

Кесте -2 Мақсаттардың салыстырмалы кестесі

Б. Блум	В.П. Симонов	В.П. Беспалько	В.Н. Максимов а	М.Н. Скаткин	О.Е. Лебедев	В.И. Тесленко
Білу	Тану	Оқушылық (узнавание)	Тану	Ұғымды жаңғырту	Ақпараттылық	Ақпараттық
Түсіну	Есте сақтау	Алгоритмдік (типтік есеп шешу)	Есте сақтау	Ұғымды тану	Функционалдық сауаттылық	Қайта жаңғырту
Қолдану	Түсіну	Эвристикалық (әрекет таңдау)	Түсіну	Ұғымды қолдану	Сауаттылық	Базалық
Талдау	Қарапайым икем-дағды	Шығармашылық (әрекет іздеу)	Қолдану	Ұғымдар жүйесін жаңғырту	Құзырлылық	Жоғары
Жинақтау	Ауыстыру			Ұғымдар жүйесін қолдану		Шығармашылық
Бағалау						

Білім беру жүйесі мамандардан кәсіби икемділік пен ұтқырлықты, сан қырлы шығармашылық қызмет пен өзін-өзі басқару, өзін-өзі ұйымдастыру жағдайындағы біліктілікті қажет етеді. Ол біріншіден тапқырлықты, яғни бастаманы өз қолына алып, өз проблемаларын шешуде алғырлық танытуға бейімділік. Екіншіден, орнықтылық өзін-өзі тәртіпке шақыру, көрінгенге алаңдамай, белгілі бір ереже ұстану және алдауға көнбеу, ойын-сауықты уақытша

қоя түру еркі және көңілі қалған жағдайда қалпына оңай келу. Үшіншіден, ойлана білу, бұған дейін басынан өткендері туралы ойлана отырып, олардан сабақ алу дағдысы. Төртіншіден, өзара ынтымақтастық, ұжымдасып жұмыс істеп, бірлесуге, өзара тәуелді болуға бейімділік іске асады.

Қазір білім беру саласында жаңа жүйе жасалып, әлемдік білім кеңістігіне ену бағытында елеулі істер атқаруда. Инновация білім деңгейінің көтерілуіне жағдай туғызады. «Білекке сенер заманда ешкімге есе бермедік, Білімге сенер заманда, қапы қалып жүрмейік» – деп Абылай хан айтқандай әр мұғалім жаңа технологияның идеяларын іздене оқып, педагогика саласында өз жолын, өз тың еңбегін, өз сүрлеуін салуға үлес қосуға тиісті.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Мынбаева А.К., Садвакасова З.М. Инновационные методы обучения, или как интересно преподавать. – Алматы, 2012.
- 2 Давыдов В.В. Теория развивающегося обучения. – М., 1996.
- 3 Оспанов С.И. Кредиттік оқыту жағдайында студенттердің ойлау белсенділігін көтеру әдіснамасы: Жоғары оқу орнына арнаған әдістемелік оқу құралы. – Алматы, 2012.
- 4 Прищепа Т.А. Педагогическая технология "Альтернатива" в проблемном обучении // Интернет-журнал "Эйдос". - 2005. - 20 мая. // <http://www.eidos.ru/journal/2005/0520-01.htm>.
- 5 Шадриков В.Д. Качество педагогического образования: монография / В.Д. Шадриков. – М.: Логос, 2012.
- 6 Facilitating self-actualization in high school youth: Faculty strategies // <http://search.proquest.com/docview/304704394>
- 7 Hopson S. Self-Actualization: Definition, Lesson & Quiz // <http://education-portal.com/academy/lesson/self-actualization-definition-lesson-quiz.html>
- 8 <http://www.at-bristol.co.uk/cz/teachers/Debate%20formats.doc>
- 9 <http://www.ltscotland.org.uk/glossary/1/listeningtriads.asp?strReferringChannel=learningaboutlearning>

В статье рассматриваются пути информатизации процесса образования с использованием новых инновационных технологий для повышения качества и эффективности разностороннего развития каждого учащегося, создания благоприятных условий, опираясь на передовые опыты.

Knowleds way of the formation using new innovation technologies to improve the quality and efficiency versataile development of each student, creating favorable conditions drawing on excellence.

УДК 316.334:378 (574)

Ж.К. Абильгазиева
Жетысуский государственный университет им. И. Жансугурова
Талдыкорган, Казахстан
abilgazyeva@mail.ru

ВОСТРЕБОВАННОСТЬ МОЛОДЫХ СПЕЦИАЛИСТОВ НА РЫНКЕ ТРУДА И ЕЕ СВЯЗЬ С СИСТЕМОЙ ОБРАЗОВАНИЯ В КАЗАХСТАНЕ

В данной статье рассматриваются условия создания связи между образованием и рынком для укрепления позиции молодежи. Определяются ряд препятствий и необходимые шаги, которые помогут помочь в преодолении существующих барьеров на пути к более эффективному образованию, которое сможет соответствовать требованиям рынка в Республике Казахстан.

Ключевые слова: Человеческий капитал, потенциал, инновационная деятельность, диверсификация, инфраструктура, бизнес инкубаторы, реформирования образования.

Если обратить внимание на вклад сектора образования в Республике Казахстан можно заметить, что здесь преобладают устойчивые статистические показатели высокого уровня грамотности (99,5%, или 9 место в рейтинге стран ООН). Дело в том, что в настоящее время студенты добиваются высоких результатов в математике и науке, опережая многие страны со средним уровнем дохода, по данным Тенденций в международном изучении математики и науки (TIMSS) на 2007, что в свою очередь свидетельствует о многообещающем потенциале. Правительство намерено сделать образование продуктивным и экономику конкурентоспособной. Основываясь на обзоре публикаций, данная статья определяет ряд препятствий и необходимые шаги, которые помогут помочь в преодолении существующих барьеров на пути к более эффективному образованию, которое сможет соответствовать требованиям рынка в Республике Казахстан.

Предполагается, что для того, чтобы помочь молодежи Казахстана развить свой талант и творческий потенциал, профессионально-техническое образование должно стать основополагающим инструментом. Рассмотрение ряда докладов и документов, национальных и международных организаций, включая Республиканский научно-методический центр по развитию профессионального образования и обучения (2015) помогло сделать оценку ограничений существующей системы и предложить меры инноваций, которые могут способствовать значительному улучшению сферы образования.

Согласно статистическим данным, на 1 июля 2014 года, существует 786 технических и профессиональных учебных заведений по всей стране, в том числе 306 профессиональных школ и 480 колледжей. Некоторые, а именно 22,8% из них расположены в сельской местности. В общей сложности 32,7% выпускников общеобразовательных учебных заведений продолжают обучение в профессиональных школах и колледжах, 24,8% из них зачислены после 9-го класса и 7,9% после 11-го класса. В настоящее время насчитывается более 609000 людей обучающихся в технических и профессиональных образовательных учреждениях, из которых 36,3% обучаются по гранту правительства [1].

Казахстан по большей части делает упор на поставленной ранее цели привести свое образование в соответствие с более высоким уровнем стандартов. Казахстан ясно осознает важность развития человеческого капитала для повышения потенциала роста страны и

создания благоприятных условий для инновационной деятельности. Одним из основных преимуществ Казахстана является осведомленность и приверженность идеям совместных усилий и сотрудничества с национальными и международными партнерами в разработке и осуществлении совершенно новой и единой национальной квалификационной системы [2].

Казахстан стремится к продвижению инноваций как движущей силы экономического развития и диверсификации. Эта инициатива нацелена на улучшение некоторых компонентов национальной инновационной системы (НИС), в частности, создание общественных институтов для поддержки инновационной деятельности. Среди множества инициатив можно выделить создание инфраструктуры поддержки инноваций. Внесение структурных изменений в экономику и необходимость повышения национального потенциала поглощения одновременно с обеспечением технологического обмена имеют большое значение для Казахстана, подчеркивая важность образования для удовлетворения растущего спроса специалистов [3].

Если обратить внимание на последние политические сводки можно выделить те области, которые нуждаются в улучшении. Государственная программа развития образования в Республике Казахстан на 2011 - 2020, нашедшая отражение в указе президента, является документом, который воспринимается как откровенная оценка сильных и слабых сторон образования в этой стране. В документе представлен беспристрастный и прагматичный взгляд на недостатки и ограничения, возникающие в сфере технического и профессионального образования в Республике Казахстан. В нем перечислены четыре конкретные области, в которых будут проведены реформы, так как страна стремится стать экономически более конкурентоспособной и добиться улучшения человеческого капитала страны путем повышения уровня образования и профессиональной подготовки. Во-первых, отсутствие профессиональных стандартов и современных квалификационных требований к специалистам не позволяют разработать адекватное по содержанию обучение персонала в соответствии с требованиями промышленности и работодателей. Во-вторых, это говорит о том, что существующая инфраструктура, материально-техническая база технического и профессионального образования не гарантирует достаточно высокое качество обучения персонала и привлекательность образования для молодых людей. В-третьих, отмечается, что низкая мотивация инженерно-педагогических работников для предоставления качественного образования стала причиной утечки мозгов в другие секторы экономики. Неэффективное управление не в состоянии гарантировать конкурентоспособность организации образования в условиях рынка. В-четвертых, недостаточное финансирование и стоимость расходов на обучение одного специалиста по схеме гранта правительства не поможет студентам получить необходимую квалификацию [4].

Национальная программа по реформированию системы профессионального образования рассматривает ключевые вопросы подготовки в Казахстане, так как он стремится к развитию конкурентоспособной экономики. Одной из проблем является то, что предоставление профессиональной подготовки является недостаточным, система страдала от нехватки ресурсов, и что более важно, учебный потенциал, который реагирует на сигналы рынка труда не полностью сформирован. Несмотря на опасения нашедшие отражение там, общественные мероприятия были сосредоточены в основном на институциональном наращивании, а вопросы, касающиеся связи и взаимодействия между различными компонентами национального обследования инноваций все еще ждут первоочередных шагов [5].

Одним из важных шагов является оценка взаимосвязи между предпосылками на трех уровнях, а именно, личных, структурных и институциональных. Обзор ограничений выявил перечень вопросов, ожидающих решения, сюда относятся: стандарты знаний и подготовки, уровень квалификации, утечка мозгов квалифицированных учителей, стиль управления, компетентность персонала, уровни эффективности и результативности и, прежде всего, использование эффективного прогнозирования для преодоления отсутствия баланса между предложением образования и спросом работодателей [6].

Посредством обзора рынка образования и отдельного внимания Костаная и Северному Казахстану можно выявить то, что нынешняя практика технического и профессионального образования в Республике Казахстан обусловлено не потребностями работников на рынке труда, а в первую очередь существующими возможностями преподавателей и доступных учебных программ. В результате, разрыв между навыками, которые существуют на сегодняшний день и необходимыми навыками увеличивается. Наблюдается отсутствие вспомогательных механизмов на местном и институциональном уровнях, которые могли бы стимулировать и координировать развитие партнерства на регулярной основе. В связи с несоответствием существующих навыков и необходимых умений, большое число вакансий остаются невостребованными [7].

В исследовании Всемирного банка, проводившемся в 2010 году, около 63% работодателей отметили, что из-за недостаточного знания и навыков среди современных кадров не позволяет обеспечить достаточный потенциал для развития их бизнеса. Крупным промышленным предприятиям трудно набирать кадры, которые бы обладали необходимой квалификацией. Необходимость соответствия навыков стандартам на товары и услуги постоянно растет. Предприниматели также указывают на увеличение спроса на качественные услуги в то время, когда новые технологии и конкуренция находится на подъеме. На долю современных образовательных учреждений ложится ответственность за отставание в удовлетворении растущих потребностей рыночной экономики. Анализ учебных программ и учебных пособий указывает на сбой в привитии профессиональных компетенций, направленных на реагирование на последние изменения на рынке труда или в удовлетворении желания тех, кто стремится улучшить свои навыки и знания и получить все необходимое, чтобы стать наиболее востребованным. Возможная причина этого в том, что существующие учебные корпуса устарели и стали неактуальны. Более талантливые люди проходят перекалфикацию и присоединились к другим предприятиям [8].

В Казахстане все больше внимания уделяется научной базе системы высшего образования. Активно развиваются международные связи. Тем не менее, важно также способствовать развитию связей между национальными учреждениями, с тем, чтобы содействовать распространению знаний и обмену опытом.

Повышение информированности о подводных камнях и привлечение партнеров с коммерческим пониманием в исследовательских решениях является важным при оценке и реагировании на потребности рынка. Остается наблюдать, как в соответствии со стремлением Казахстана упрочить инновационную рыночную экономику, государственные и частные партнерства будут активно поощряться, так как они могут стать тем мостом, который связывает сферу образования с работодателями. Это подразумевает принятие целого ряда мер государственной политики, системы финансирования и образовательных программ, которые действуют для общей цели, чтобы создать более тесный контакт между преподавателями и работодателями.

Недостаточное развитие инновационных услуг и рыночной инфраструктуры ограничивает эффективность государственного вмешательства. В Казахстане предприниматели часто сталкиваются с большим числом законодательств и регуляций, что серьезно затрудняет их усилия в развитии инноваций.

Необходимо принять меры, которые помогли бы помочь университетам стать главными генераторами знаний в результате внедрения инноваций, как это делается в промышленно развитых странах. Одним из таких шагов могло бы стать создание технических парков и бизнес-инкубаторов, которые приносили бы выгоду от тесного сотрудничества с университетами.

Несмотря на согласованность на уровне общих целевых программ, механизмы координации в области развития инициатив и реализаций должны быть прикреплены к программам, которые отражают расширенные способности фирм к внедрению инноваций и региональных аспектов инновационного процесса.

Согласно последним государственным программам, слабый спрос определяется, как одно из основных препятствий в продвижении инноваций в стране. Малые и средние предприятия (МСП), которые потенциально могут внести эффективный вклад в экономический динамизм и уже давно не являются ключевыми факторами инновационного развития в стране. Таким образом, МСП играют ограниченную роль в экономической деятельности и в основном участвуют в традиционных отраслях. В целях повышения качества своей подготовки и увеличения спроса на выпускаемые кадры, образовательным учреждениям необходимо регулярно контролировать рынок труда, поддерживать контакты с промышленным сектором и другими потенциальными работодателями. Они также могут извлечь пользу от предоставления советов по развитию карьерного роста, планирования и трудоустройства при сотрудничестве с заинтересованными в этом предприятиями.

Предполагаемая концепция реформы профессионального образования и обучения делает акцент на прогнозирование, как на инструмент, с помощью которого можно будет следить за рынком труда. Пока расчеты прогнозирования рабочей силы осуществляются эффективно, ее неэффективность может по-прежнему приводить к жестким методам при подготовке кадров. Таким образом, Казахстану требуется спрос, то есть система профессионального образования и обучения, которая не полагается на предоставление статистики, но при этом обладает достаточной гибкостью и чувствительностью для того. Чтобы реагировать на сигналы местных рынков труда. Хорошо функционирующая система обеспечения качества значительно облегчит этот процесс [10]. Исходя из количества проведенных работ по эффективности высшего образования в Республике Казахстан, можно сделать вывод о том, что социальные партнерства и трехсторонние системы должны развиваться на консультативной основе на местном и региональном уровне для того, чтобы убедиться, что система профессионального образования и обучения реагирует на потребности рынка труда и что работодатели уверены, что гибкие программы обучения выпускают всесторонне развитых сотрудников, которые будут идти в ногу с развитием технологий.

В постсоветском пространстве, как это описывает Оленйникова в контексте России, «Обе системы, система занятости и система профессионального образования и обучения, не развивают скоординированной и обоснованной концепции социального партнерства или социального диалога в области профессионального образования и обучения, которая послужит основой внятному и связанному общению. Можно ли надеяться, что заинтересованные в этом лица, а именно коалиция трудовых представителей, бизнесмены и преподаватели возьмут на себя ответственность за данную программу и регулирование. Как это было замечено в Германии, бизнес-ассоциации играют особенно сложную роль управляя системой контроля за качеством обучения, предоставляемого фирмами на основе частно-государственного взаимодействия. Исследования немецкой модели заключаются в следующих ключевых компонентах: (1) законодательная база, которая требует от фирм инвестиций в обучение вновь принятых работников; (2) механизм финансирования за счет сочетания федеральных, региональных и бизнес-расходов; (3) возможности для проведения анализа работы и разработки учебных программ; (4) местные учреждения, которые представляют интересы бизнесменов и; (5) профессионально обученные инструкторы и управляющие.

Жесткие и буквальные осуществления нормативов ограничивают возможности образовательных учреждений своевременно и эффективно реагировать на изменения на рынке труда. Эти устаревшие представления о качестве образования и медленная адаптация на какие-либо изменения вызванные недостаточной мотивацией. Это, в свою очередь, приводит к нехватки тренеров для подготовки новых кадров в соответствии с новыми стандартами. И как результат, число подготовленных специалистов продолжают испытывать устаревшие потребности, как при плановой экономике. Такого рода мероприятия призывают к социальному партнерству для подготовки кадров в соответствии со спросом. В целях повышения способности людей находить работу и продолжать заниматься ею, мы обеспечиваем средства к существованию и создаем основу для участия в жизни общества.

Профессиональная ориентация и трудоустройство могут способствовать значительному повышению спроса и предложения на рынке труда. Квалифицированная рабочая сила играет важную роль при создании компаний, конкурирующих на национальном и международном рынках, а так же помогает при привлечении инвестиций.

Существует так же и проблема нехватки стажировки на заводах и возможности прямого контактного обучения у тренеров с целью обновления своих практических навыков. Кроме того, испытывается нехватка прямого обмена студентами с потенциальными работодателями. Существует и нехватка сотрудничества в направлении повышения качества, помимо ограниченного желания внедрять новые технологии, которые бы пользовались спросом. Чтобы эффективно решать задачи модернизации трудовых навыков правительство должно поощрять социальные партнерства между государством и бизнесом в целях создания прочной связи между высшим образованием и рынком труда, при этом следует обратить внимание на Бруннера и Тиллета, которые предлагают следующее: во-первых, необходимо разработать неформальные связи в сфере высшего образования, которые должны возглавляться работодателями, а не представителями общественности или представителями высших учебных заведений. Такой подход мог бы создать точку отсчета для всех заинтересованных сторон; Во-вторых, важно, чтобы работодатели участвовали в создании образовательных стандартов и учебных программ до тех пор, пока это не станет обычной практикой для Казахстана. Так же необходимо развивать совместные образовательные программы между крупными предприятиями и вузами; такой подход будет способствовать пересмотру учебных планов и программ и, в-третьих, создать стимулы работодателям для сотрудничества. Практическое обучение является полезной вещью для улучшения качества образования выпускников [12].

В связи с этим, Государственная организация технического сотрудничества подготовила предложения в отношении законодательных поправок на основе этой полезной практики, призывающей к «сотрудничеству профессионального образования и обучения» включить обязательные 50% -60% обучения по технической теории и практики в ПТУ и на предприятиях, а также участие социальных партнеров в выставлении промежуточных и конечных оценок.

Наконец, пример некоторые практические меры, которые принимаются в Казахстан в партнерстве с международными организациями: запуск технического и профессионального проекта модернизации образования в Республике Казахстан в партнерстве с международными организациями, чтобы помочь рынку труда идентифицировать и приобретать современные стандартизированные требования к работникам. Такие усилия, как ожидается, обеспечат подготовку кадров, которые будут способны на реализацию передовых технологий и обеспечат высокую производительность. Такой совместный проект между Правительством Республики Казахстан и Всемирным Банком предусматривает содействие при повышении производительности рабочей силы в ключевых секторах и расширение потенциала развития навыков в соответствии с требованиями основных отраслей промышленности и бизнеса в Республике Казахстан. Как ожидается, проект, осуществляемый Министерством образования и науки Республики Казахстан в период с 2013 по 2016 год, поможет в повышении качества, актуальности и эффективности технического и профессионального образования путем совершенствования основ политики и институционального потенциала. Это может проложить путь для дальнейшего развития конкурентоспособности страны путем укрепления учреждений, повышения качества образования и инвестирования в людей и принести долгосрочные выгоды за счет улучшенных возможностей трудоустройства выпускников, качества и актуальности технического и профессионального образования (ТиПО) наладить выпуск специалистов, востребованных на рынке труда. Для этого считается необходимым повышение ставки доходности ПТО, так чтобы навыки и компетенции выпускников "новых ПТУ" систем значительно улучшились, и они могли бы соответствовать требованиям динамичного развития рынка труда, а также способствовать повышению производительности рабочей силы и конкурентоспособности.

В заключение, опираясь на реальную оценку недостатка в настоящей педагогике и практике профессионального образования и обучения, целенаправленный и постоянный подход, который гарантирует право связей между личными, структурными и институциональными предпосылками поможет достичь эффективности. Это так же позволит сравнить число кадров получающих образование и тех, кто получает работу от предпринимателей.

Список литературы

- 1 Presidential Decree, 2010, State Programme for Education Development: Kazakhstan 2011-2020
- 2 Ouzoun, Dagmar (2010) Torino Process 2010: Kazakhstan, Torino: European Technical Foundation
- 3 UNECE, 2012, Innovation Performance Review of Kazakhstan, Geneva: United Nations Economic Commission for Europe
- 4 Presidential Decree, 2010, State Programme for Education Development: Kazakhstan 2011-2020
- 5 UNECE, 2012, Innovation Performance Review of Kazakhstan, Geneva: United Nations Economic Commission for Europe
- 6 Ouzoun, Dagmar (2010) Torino Process 2010: Kazakhstan, Torino: European Technical Foundation
- 7 Marketingovoe Issledovaniye v sfere obrazovniye (V Kostanai i Severo Kazakhstanskoye Oblastyakh, RK) www.spk-tobol.kz/files/file_2530.pdf
- 8 Marketingovoe Issledovaniye v sfere obrazovniye (V Kostanai i Severo Kazakhstanskoye Oblastyakh, RK) www.spk-tobol.kz/files/file_2530.pdf
- 9 OECD, 2007. Higher Education in Kazakhstan, Paris: OECD and The International Bank for Reconstruction and Development/The World Bank.
- 10 Postanavlениye o Sozdaniye Natsionalovo Sovet Po Podgotovke Professionalno-Tekhnicheskikh Kadrov <http://www.rnmc.kz/tabid/345/language/ru-RU/Default.aspx> and Ukaz o Gosudarstvennoe Programme Razvitiya Tekhnicheskovo u Professionalno Obrazovaniye v RK Na 2008-2012 gody, http://kazakhstan.news-city.info/docs/sistemsw/dok_ieggi.htm
- 11 Hawley, Josh. 2007. Public Private Partnerships in Vocational Education and Training: International Examples and Models. Washington, D.C.: World Bank.
- 12 Brunner, José Joaquín, Anthony Tillett Brunner et al. 2007. Higher Education in Central Asia: the Challenges of Modernization. Washington DC: World Bank

Бұл мақалада жастардың ұстанымын нығайту үшін білім беру мен нарық арасындағы байланысты қалыптастырудағы жасалатын әрекеттер қарастырылады. Сондай-ақ, тиімді білім алу жолында кездесетін кедергілерді еңсеруге және Қазақстан Республикасындағы нарық талаптарына сай келуге септігін тигізетін тиісті қадамдар анықталады.

This article discusses the conditions for creating the link between education and the market to strengthen the position of youth. A number of obstacles and the necessary steps are identified that will help to overcome the existing barriers to better education which will meet the requirements of the market in the Republic of Kazakhstan.

Ж.Ж. Шалгынбай
Институт литературы и искусства им. М.О. Ауэзова КН МОН РК
Алматы, Казахстан

КАЗАХСТАН В РОССИЙСКОЙ БИБЛИОГРАФИИ XIX-XX вв.

В статье рассматривается проблема библиографирования литературы по истории Казахстана в контексте создания ретроспективной библиографии тематического характера, которая остается до нашего времени без внимания специалистов-библиографов. Отсюда вытекает вопрос принципов классификации изданной ранее литературы по тематике и видам изданий.

Рассматривается также историография вопроса по региональному библиографированию литературы исторического характера. Речь идет о новом библиографическом издании ретроспективного содержания, выпущенном в 2014 году Институтом литературы и искусства им. М.О. Ауэзова Комитета науки Министерства образования и науки Республики Казахстан в серии «Классические исследования» под названием «Казахская культура и этнография в российской библиографии XIX-XX вв.».

Ключевые слова: Казахстан, ретробиблиография, тематическая библиография, издания, переиздания, указатели

Многогранная и богатая история Казахстана досоветского периода в библиографическом аспекте имеет колоссальное количество опубликованных источников самого разнообразного содержания и характера. В России и странах дальнего зарубежья, особенно в Европе, были изданы и опубликованы сотни тысяч научных, а также научно-популярных статей и очерков общеознакомительного характера в журналах и газетах; вышли тысячи отдельных книг и публикаций в сериальных изданиях и научных сборниках. Все эти материалы до сих пор имеют непреходящее значение и используются учеными различных областей знания – истории и этнографии, археологии, просвещения и образования, юриспруденции и права, естественных науках и др. Важную роль в распространении информации об опубликованных источниковедческих материалах указанного периода играет библиография.

Первые библиографические указатели, содержащие сведения о публикациях и изданиях, касающихся Казахстана появились в начале XIX века в русских научных журналах и иных периодических изданиях. Начало тематическому библиографированию литературы историко-этнографического, археологического и естественнонаучного содержания о Казахстане относится к середине XIX века.

К числу первых попыток создания сводной за шесть веков библиографии литературы о Казахстане относится труд И. Жуковского «Краткое обозрение достопамятных событий Оренбургского края, расположенных хронологически с 1246 по 1832 год». Работа была опубликована отдельной книгой в Оренбурге в 1832 году; второе издание вышло в 1880 году с приложениями и дополнениями Н.А. Гурвича, Р.Г. Игнатьева, М.В. Ласиевского и Н.И. Кудрина [Оренбург, 1832. – 76 с.; Изд. 2-е. – 1880. – 103 с., с прил. и доп. Н.А. Гурвича, Р.Г. Игнатьева, М.В. Ласиевского и Н.И. Кудрина.]. В течение двух лет - 1853-1854 гг., на страницах Оренбургских губернских ведомостей публикуются библиографические материалы, собранные В. Завьяловым «Об источниках и пособиях для изучения Оренбургского края и соседственных земель» [Оренбургские губернские ведомости, 1853. - № 1, 2, 33, 34; 1854. - № 26, 27, 43, 51.]. В 4-м томе Трудов Восточного Отделения Русского Археологического общества печатается библиография литературы по археологии, собранная В.П. Васильевым «История и древности восточной части Средней Азии от 10 до 13 в.» с приложением перевода китайских известий о киданях, джурджитах и монголо-татарах [Труды ВОРАО. – 1859. – Т. 4. – С.1-235.]. В Справочной книжке Оренбургского края на 1872 год

публикуется «Библиографический указатель сочинений и статей, помещенных в разных периодических изданиях и касающихся нынешней Оренбургской губернии» [Оренбург, 1871.]. Оренбургский губернский статистический комитет печатает «Библиографический указатель сочинений и статей, касающихся нынешней Оренбургской губернии» в сериальном издании Материалы по статистике, географии, истории и этнографии Оренбургской губернии. Вып. 1. – Оренбург, 1877. – С.51-89.

Наиболее значительные библиографические труды о Казахстане и Средней Азии принадлежат известному русскому библиографу Межову В.И. На протяжении десяти лет создается его многотомный «Туркестанский сборник сочинений и статей, относящихся до Средней Азии вообще и Туркестанского края в особенности, составляемый по поручению К.П. Кауфмана В.И. Межовым», «Библиография Азии / Указатель книг и статей об Азии на русском языке и одних только книг на иностранных языках, касающихся отношений России к Азиатским государствам» [Т. 1-3. – СПб., 1891-1894], «Сибирская библиография / Указатель книг и статей о Сибири на русском языке и одних только книг на иностранных языках» [Систематический и азбучный указатели сочинений и статей на русском и иностранных языках к «Туркестанскому сборнику». – Т. 1-3. – СПб., 1878-1888.] и другие.

В начале XX века выходит широко известный библиографический труд А.Е. Алекторова Указатель книг, журнальных и газетных статей и заметок о киргизах. - Казань, 1900. – 970+12+VI с. Это, пожалуй, единственное издание более или менее доступное современным исследователям, поскольку сохранилось в единичном экземпляре в фондах ряда библиотек Казахстана, более того, именно в серии «Асыл казына» было осуществлено впервые в истории отечественной науки переиздание этого труда. Отметим ценный библиографический труд Л.С. Багрова по картографии Каспийского моря – Материалы к историческому обзору карт Каспийского моря. - С.-Петербург, типография Морского министерства, 1912. – 112 с. В работе помимо общего обзора источников выделены «Список картам Каспийского моря» (51 карта) и помещен «Указатель географических имен на древних картах Каспия».

К числу тематических библиографических указателей относится работа Е.И. Якушкина «Обычное право русских инородцев. Материалы для библиографии обычного права», опубликованная самостоятельным томом в продолжающемся издании Чтения Общества Истории и древностей. Его аннотированная библиография составила 1197 названий и автором были собраны исключительно публикации по обычному праву тюркских народов России [ЧОИДР. – 1899. - Кн.3. – С.1-366.]. Из самостоятельных изданий следует отметить также «Библиографию Туркестана» В.Д. Городецкого [Т. 1. – Ташкент, 1913. (6)+2+152 с.].

Но поначалу библиографическая информация центрально-азиатской тематики естественно появилась, как уже говорилось, в периодических изданиях, но что очень важно, интерес представляют и библиографические сведения, приведенные авторами монографий и сборников – это так называемая внутрикнижная библиография. Внутрикнижная библиография по истории, фольклору, этнографии и археологии Казахстана богато и тематически широко представлена в трудах Бартольда В.В., Безгина И.Г., Вельяминова-Зернова В.В., Венюкова М., Веселовского Н.И. Гейнса А.К., Гра А., Городецкого В.Д. и многих других.

Несомненную источниковедческую ценность представляют специальные библиографические указатели (по другому – отраслевые или тематические). Но в изданных до революции такого рода указателях, надо заметить, принцип тематического отбора материалов по большей части строго не соблюдался. Так что во многих из них можно встретить сведения об изданиях общего характера, но с превалированием заявленной тематики. Н.В. Дмитровский составил «Библиографический указатель сочинений о Средней Азии, напечатанных в России на русском языке, с 1692 (по 1870 г.)» [Материалы для статистики Туркестанского края. – СПб., 1874.]. В указателе имеется раздел "Оренбургская и Сибирская киргизские степи и кочевые их жители", насчитывающий 124 библиографические записи. На страницах «Этнографического обозрения» этнограф и антрополог А.Н. Харузин печатает «Библиографический указатель книг и статей, касающихся этнографии киргиз и кара-киргизов с 1734 по 1891 год». Позднее указатель выходит отдельным оттиском. Дополнение к

Указателю Харузина в том же журнале публикует востоковед Н.И. Веселовский «Дополнение к указателю литературы о киргизах». Работу продолжил Крахалев А.И., опубликовавший через год «Дополнение к указателю литературы о киргизах». Специалистам известна библиография Пенкиной З.М. «Закаспийский край. 1865-1885. / Систематический сборник библиографических указаний книг и статей о Закаспийском крае и сопредельных странах [СПб., 1888. IV+123 с. Отд. 2. Киргизы и киргизская степь (с. 41-51; №№ 843-1071)]. Все вышеперечисленные публикации и предлагаются читателям в первом разделе выпущенного издания.

Библиографический указатель книг и статей о Семиреченской области помещен в Памятной книжке Семиреченской области на 1898 год. В Записках Восточного Отделения РГО выходит «Библиография Золотой Орды» (1912). Седельников А.Н. опубликовал «Указатель главнейших источников и пособий по Киргизскому краю» - библиография по археологии и истории - 88 названий [Россия. Полное географическое описание нашего Отечества. Под ред. П.П.Семенова-Тянь-Шанского. Т. 18-й. Киргизский край. – СПб., 1903.]. В 19-м томе - «Туркестанский край» (СПб., 1913) этого же издания, В. Масальский опубликовал «Указатель главнейших источников и пособий по Туркестанскому краю под названием «Исторические судьбы Туркестана и культурные его успехи» (раздел археологии и истории - 119 названий).

В научной периодике досоветского и советского периода регулярно публиковались библиографические материалы по археологии и этнографии, относящихся к среднеазиатскому региону в целом. Например, в Известиях Туркестанского отдела ИРГО А.В. Панков печатает двухгодичный «Библиографический указатель книг и статей по Туркестановедению. С 1-го октября 1912 г. по 1-е января 1914 г. Продолжением библиографии Панковых А.В. и В.П. и Бетгера Е.К. стал «Библиографический перечень статей и книг по Туркестановедению с 1 января 1914 г. до 1 января 1915 г.».

Из наиболее значимых библиографических работ советского периода необходимо отметить последовательно по мере выхода изданий, следующие: Буров Н.А. и Гаррицкий А.А. Краткий библиографический указатель литературы по Туркестану (Ташкент, 1924. - 116 с.); Виткинд Н.Я. Библиография по Средней Азии. / Под ред. А.Б. Шестакова. (М., 1929. -165 с.); Дроздов Г.Н. Библиография Уральского округа (Указатель печатных работ за 1770-1929 гг. Библиография 1774 названия) (Уральск, 1930. - С.49-214). К числу тематических указателей, включающих свод литературы по антропологии и этнографии казахов, относится работа Е.А.Вознесенского и А.Б.Пиотровского «Материалы для библиографии по антропологии и этнографии Казакстана и среднеазиатских республик» (Л., 1927). Редкостью является библиографическое издание академика А.Н. Самойловича «Казахстан в изданиях Академии наук. 1734-1935». (М., 1936), охватывающий свод краеведческой литературы о Казахстане за два с половиной столетия.

К числу новейших библиографических изданий, посвященных этнографии казахов и других народов тюркской группы, относится капитальный труд Карской Л.Н., выпущенный РАН в 2000 году: «Аннотированная библиография отечественных работ по арабистике, иранистике и тюркологии 1818-1917 гг.» (Научная периодика).

Данное, рассматриваемое нами, переиздание включает в себя несколько библиографических указателей, изданных в досоветский период и в первые десятилетия XX века. Библиографические данные, вошедшие в эти указатели дают ценные сведения о Казахстане, они и сегодня представляют огромный интерес для ученых и простых читателей.

Отметим, что книга является первым переизданием ретроспективных историко-этнографических библиографических справочников по дореволюционному и советскому периоду Казахстана. Идея переиздания столь редких в наше время указателей возникла из необходимости дать историко-библиографический материал, который может быть использован в качестве источника при проведении разносторонних исследований в области гуманитарных дисциплин и является основанием для создания в перспективе узко отраслевых библиографий. Надо сказать также, что несмотря на обилие библиографических трудов по

источниковедению и историографии центральноазиатского региона, до сих пор нет сводной библиографической работы, посвященной только Казахстану. Данное издание станет одной из первых работ, посвященных целиком региону, поскольку из включаемых в книгу некоторых указателей сделана специальная выборка только по Казахстану.

К сожалению, по своей научно-библиографической достоверности каждый из указателей неравнозначен. Общим недостатком некоторых из них является неточность и неполнота библиографируемых материалов. Тем не менее переиздание этих работ вполне оправдано и продиктовано требованиями современной библиографической науки, оно обусловлено также и тем, что речь идет не только о крупных библиографических указателях, но малоизвестных современным исследователям библиографических изданиях и публикациях, касающихся истории нашей страны.

Издания и публикации, касающиеся Казахстана отличаются, как жанрово-видовым разнообразием, так и полнотой отражения тех или иных вопросов - карты, атласы, альбомы, монографии, сборники статей, отдельные статьи, опубликованные на страницах «Известий», «Записок», «Вестников» и пр. изданий, издаваемых научными обществами, а также журнально-газетные публикации. В широкий диапазон опубликованной литературы входят и описания путешествий средневековых монахов и купцов, и фундаментальные научные труды, появившиеся преимущественно в Европе и России в девятнадцатом веке. Как известно, в средневековье интерес к Казахской Степи диктовался политическим положением в евразийском регионе, связанным, прежде всего, с впечатляющими монгольскими завоеваниями, вызвавшими серьезные опасения европейцев по поводу их возможного вторжения вглубь Европы. В XVIII-XIX вв. интерес к Казахстану значительно вырос в контексте политических и экономических интересов двух соперничающих в этом регионе империй - Великобритании и России. Казахстан представлял также практический интерес, как своеобразный «мост» и транзитный «Шелковый путь», соединяющий торговыми путями Азию и Европу.

Материал книги расположен в хронологическом порядке выхода библиографических изданий. В библиографических описаниях сохранена стилистика и орфография подлинников.

Несколько слов о содержании библиографических изданий, вошедших в настоящее издание.

По хронологии первым идет «Библиографический указатель сочинений о Средней Азии, напечатанных в России на русском языке, с 1692 (по 1870 г.)», который вышел в серии «Материалы для статистики Туркестанского края» (СПб., 1874). Н.В. Дмитровского. В указателе имеется раздел II "Оренбургская и Сибирская киргизские степи и кочевые их жители", насчитывающий 124 библиографические записи с хронологическим охватом с 1692 по 1870 год. Указатель, хотя и уступает по объему, выгодно отличается от последовавшего затем в 1891 году отдельного издания А.Н. Харузина. Во-первых, у Дмитровского все библиографические записи пронумерованы, библиографические описания более полны и точны, указаны страницы статей, опубликованных в периодических изданиях, что повышает ценность указателя. А.Н. Харузин, по всей видимости, с указателем Дмитровского был незнаком, иначе в его работе не были бы допущены некоторые неточности, которых удалось избежать Дмитровскому.

Харузин А.Н. Библиографический указатель статей, касающихся этнографии киргизов и каракиргизов. Составил А.Н. Харузин. 1734-1891 гг. (Москва, 1891. – 68 с.).

Поскольку библиографический указатель не имеет сквозной нумерации библиографических записей, пришлось это сделать «вручную» и выяснилось, что в него вошли данные о 720 изданиях и публикациях. Библиографические материалы указателя расположены в хронологическом порядке и разбиты по десятилетиям начиная с 1800 года. Период же 1734 по 1800 взят целиком и включает всего 9 библиографических записей о публикациях. Автор не делает разбивки по видам изданий – материалы разнохарактерные, начиная от крупных монографических трудов, статей в научных журналах, мелкие заметки и просто упоминания в какой-нибудь книге или публикации (энциклопедии и пр.) находятся в одном ряду, т.е.

составитель не придерживался какого-то определенного принципа сбора и подачи материала – собрано «все до кучи». Анализ содержания указателя дает основания считать, что составителем была проделана огромная работа по сбору библиографических сведений указанной в заглавии этнографической тематики. Тем не менее, по всей видимости ему не представилось возможности просмотреть приводимые им материалы о публикациях de visu, т.е. воочию, подержать все эти издания в руках, что и послужило помехой для полноты сведений в библиографических описаниях. Например, самая первая запись выглядит так: «Ватзен. – Известия о киргизских и башкирских народах (С.-Петербургские Ведомости 1734 г. 8, 11, 15 и 18 апреля)». На самом же деле полное библиографическое описание этого труда выглядит следующим образом: *«Известия амстердамского биргермейстера Витзена о Северной и Восточной Тартарии о киргизских и башкирских народах. Исторические, генеалогические и географические примечания в Ведомостях, издаваемых при Академии Наук в С.-Петербурге. - Санкт-Петербургские ведомости, 1734. ч. 28-31. - С.111-126; 8, 11, 15, 18 апреля.*

Большую ценность представляют аннотации к библиографическим записям, однако, по всей видимости в силу недоступности самих изданий, они имеются только в половине наименований, вошедших в книгу. Отсутствует и такой важный элемент описания как количественная характеристика, т.е. данные о количестве страниц как отдельных книг, так и публикаций в периодике. Справочный аппарат к изданию отсутствует.

Автор довольно своеобразно подходит к отбору библиографируемых материалов, местами и неоднократно, вместо названия статьи, он приводит только название периодического издания, например, «Заволжский муравей. 1832. № 12, или С.-Петербургские ведомости 1860, № 59, Сибирский Вестник 1889 г. №№ 133 и 138, Русские Ведомости. 1890 г. № 251 и т.д. А что там?, кто автор, и какой материал опубликован - неизвестно. Дальнейший анализ содержания указателя позволяет утверждать, что составителю по всей вероятности было неизвестно о существовании определенных правил библиографического описания, которых к тому времени уже придерживались многие составители библиографий. Возьмем для примера труды В.С. Сопикова "Опыт российской библиографии" (ч. 1-5, 1813-21), и многих других специалистов и не специалистов, достаточно полно и грамотно составивших различные библиографические указатели как общего, так и тематического характера, в том числе и по центрально-азиатскому региону. Есть основания усомниться в достоверности приводимых составителем некоторых сведений, например, в записи о публикации П. Небольсина за 1861 год «Путешествующие киргизы», он указывает 29-й том журнала «Русский вестник», а на следующей странице, в тексте аннотации к статье Л. Плотникова «Письмо к издателю Русского Вестника» (РВ. 1861. № 33, август), он указывает, что упомянутая публикация вышла в 30-м томе Русских ведомостей, само собою напрашивается вопрос, какие из этих данных более достоверны? Впрочем, несмотря на досадные упущения, историческое значение указателя А.Н. Харузина в получении столь важных для исследователей библиографических сведений, нисколько не умаляет его достоинств.

В этом же году востоковед Н. Веселовский публикует «Дополнение к библиографическому указателю статей, касающихся этнографии киргизов и кара-киргизов», составленному А.Н. Харузиным. «Дополнение» вышло в «Этнографическом обозрении» (№4, отд. IV, стр. 285-289, нумерованный список). Мы также его приводим в настоящем издании. В 1892 году А.И. Крахалев, также на страницах «Этнографического обозрения», публикует «Дополнение к указателю литературы о киргизах», пояснив это так: «Дополняем эти обзоры почтенных авторов еще некоторыми указаниями», прибавив к ранее опубликованным данным еще 34 наименования. Кстати, Н. Веселовский также отметил в конце своего дополнения, опечатки и ошибки, обнаруженные им в указателе Харузина.

К числу ценных прикнижных библиографий казахской тематики советского периода относится «Библиографический указатель важнейшей литературы по вопросам, затронутым в 1-й части «Очерков по истории казак-киргизского народа» (с древнейших времен до нач. XVIII

в.), помещенный в «Очерках», автором которой является А.П. Чулошников. Библиография содержит 193 источника.

Второй раздел настоящего издания представляют два объемных библиографических указателя, выпущенных в советское время. Они оба относятся к числу отраслевых указателей, включающих свод литературы по истории, фольклору, антропологии и этнографии казахов. Первый из них - работа Е.А. Вознесенской и А.Б. Пиотровского «Материалы для библиографии по антропологии и этнографии Казакстана и среднеазиатских республик» содержит 2780 библиографических записей. Материал, выборочно включенный в наше переиздание, содержит главы, касающиеся казахов, кыргызов и каракалпаков, а также «курама». Всего охвачено из выбранного материала, включая и «Общий отдел», 1983 библиографические записи. Работа Е.А. Вознесенской и А.Б. Пиотровского выгодно отличается от множества подобных работ как количеством приводимых библиографических сведений, так и широтой хронологического охвата, нельзя не отметить и число библиографируемых периодических изданий. Безусловно, особое восхищение вызывает кропотливость выполненной работы. И не удивительно, так как на серьезность работы указывают, например, такие сведения. Во-первых, материалы для библиографии собирались почти десять лет, начиная с 1917 года учеными-востоковедами, а позднее специальной Комиссией по изучению естественных производительных сил при Академии наук СССР, под грифом которой впоследствии и были изданы в Ленинграде; во-вторых, обработка собранных материалов велась под общим руководством академика Л.С. Берга, чье имя говорит само за себя. Более того, свое содействие авторам указателя оказали такие выдающиеся ученые как академик В.В. Бартольд, С.Е. Малов, Е.Э. Бертельс, К.К. Юдахин и др. Сам указатель, по части достоверности библиографических сведений, вызывает самое большое доверие, так как его составители большую часть материалов просмотрели *de visu*, т.е. воочию.

Что касается принципа составления указателя и отбора библиографируемой литературы надо сказать, что в нем, как сообщается в предисловии, «сначала помещены статьи под инициалами, например, Н.П., то в указателе она помещена так: П., Н.), затем под полными подписями и, наконец, - анонимные произведения». Принципиальным отличием указателя от других работ заключается в том, что его составители использовали, главным образом, научную литературу, т.е. в процессе сбора материалов была проделана серьезная работа по оценке опубликованных книжных изданий и публикаций в периодике.

Второй указатель, относящийся к советскому периоду, составил В.М. Сидельников и называется «Устное поэтическое творчество казахского народа. Библиографический указатель. 1771-1966 гг., выпущенный под грифом Института литературы и искусства им. М.О. Ауэзова Академии наук Казахской ССР. В предисловии к указателю профессор В. Сидельников пишет, что в указатель «вошло около 2000 названий отдельных публикаций фольклорного материала, монографий, научных статей, очерков, заметок и т.д.». К сожалению, как отмечает и сам автор, сведения его указателя не претендуют на исчерпывающую полноту, что, безусловно вынуждает исследователей не ограничиваться поиском информации только по данному изданию. Например, он приводит 17 публикаций А.Е. Алекторова, хотя их реальное количество переваливает за 30 наименований. Также неполно представлены публикации А. Диваева – 33 (на самом деле свыше 50), или же публикации Н.Н. Пантусова, указаны 7 наименований, фактически же вышло более 13 наименований.

Вне зависимости от указанных недочетов, предлагаемые к переизданию труды, представляют сегодня большую редкость. Так дореволюционные издания трудов А.Н. Харузина, Н.И. Веселовского и А. Крахалева, практически недоступны современным исследователям, поскольку сохранились лишь в крупнейших российских библиотеках. Издание 1927 г. Е.А. Вознесенского и А.Б. Пиотровского «Материалы для библиографии по антропологии и этнографии Казакстана и среднеазиатских республик» в Казахстане нет нигде, а работа В.М. Сидельникова 1969 года также малодоступна в силу небольшого тиража издания (1670 экз.), так что настоящее переиздание дает возможность специалистам ориентироваться

в том бесконечном море публикаций как досоветского так и советского периода и позволит, хотя и не в полной мере, удовлетворить профессиональные запросы исследователей казахского фольклора, истории и этнографии.

Вместе с тем нельзя не сказать, что проблема составления сводной библиографии по казахскому фольклору и фольклористике ретроспективного характера остается актуальной и сегодня, она требует своего безотлагательного решения, поскольку в ее создании, прежде всего должны участвовать профессиональные библиографы, задачей которых станет составление отвечающего всем требованиям современной библиографической науки указателя, с учетом включения не только российских и казахстанских публикаций, но и всего богатейшего библиографического материала из стран СНГ и дальнего зарубежья.

Қазақстанның кеңестік дәуірге дейінгі тарихы бойынша әдебиеттерді библиографиялау - қазіргі күні отандық библиография саласындағы назардан тыс қалып келе жатқан бағыттардың бірі. Сол себепті бұл еңбекте алға қойған мақсатымыз осыған дейін басылған әдебиеттерді тақырыптық жағынан және басылым түрлері бойынша жүйелі түрде библиографиялау болып табылады.

Мақалада Қазақстан туралы XIX-XX ғғ. әдебиеттерді библиографиялау тарихы қарастырылып, ол қазақ дінтану ғылымына арналған ең бір маңызды деген библиографиялық көрсеткіштерді ретроспективті қайта басып шығаруды мысалға келтіре отырып зерттелген. Сөз 2014 жылы М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты "Классикалық зерттеулер" сериясы бойынша шығарған "XIX-XX ғғ. Ресей библиографиясындағы қазақ мәдениеті мен этнографиясы" атты кітап жайында.

Currently, bibliography of literature on pre-Soviet period in the history of Kazakhstan is one of the insignificantly developed areas of national bibliography. In this connection there is a task to make bibliography of previously published literature by thematic principle as well as by type of publication.

The article discusses the history bibliography of literature about Kazakhstan in XIX-XX centuries based on the example of retrospective re-edition of the most important bibliographic references covering Kazakh regional studies. This is a book published in the series "Classical Studies" by the Institute of Literature and Art named after M.O. Auezov in 2014 under the title "Kazakh culture and ethnography in Russian bibliography of XIX-XX centuries".

АВТОРЛАР ЖАЙЛЫ МАҒЛҰМАТТАР

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ

1. **Абильгазиева Жанар Курманалиевна** – магистр, старший преподаватель Жетысуского государственного университета имени Ильяса Жансугурова (Талдыкорган, Казахстан)
2. **Абишева Улболсын Курмангалиевна** – доктор филологических наук, профессор КазНУ им. аль-Фараби (Алматы, Казахстан)
3. **Акишева Жанаргуль Сапаровна** – кандидат филологических наук, доцент Карагандинского государственного медицинского университета (Караганда, Казахстан)
4. **Алиева Ж.А.** – Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университетінің гуманитарлық ғылымдар магистрі, оқытушы (Алматы, Қазақстан)
5. **Алмабаева Гульнур Болатовна** – старший преподаватель Казахского национального университета имени аль-Фараби (Алматы, Казахстан)
6. **Алпысбаева Қарашаш Бейсенқызы** – ведущий научный сотрудник Института литературы и искусства имени М.О. Ауэзова КН МОН РК (Алматы, Казахстан)
7. **Альжанова Амина Бекеновна** – старший преподаватель кафедры иностранных языков Кокшетауского государственного университета имени Ш. Уалиханова (Кокшетау, Казахстан)
8. **Аренова М.Ж.** – Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева (Астана, Казахстан)
9. **Артыкова Еркеш Уразахуновна** – старший преподаватель Казахского национального университета имени аль-Фараби (Алматы, Казахстан)
10. **Астафьева Юлия Валерьевна** – магистр, старший преподаватель кафедры английского языка и методики преподавания Кокшетауского государственного университета имени Ш. Уалиханова (Кокшетау, Казахстан)
11. **Аубакирова Диана Сатыбаевна** – магистр гуманитарных наук, преподаватель кафедры английского языка и методики преподавания Кокшетауского государственного университета имени Ш. Уалиханова (Кокшетау, Казахстан)
12. **Аушенова А.С.** – Эл-Фараби атындағы ҚазҰУ магистранты (Алматы, Қазақстан)
13. **Ахметова Гульнара Сагынбаевна** – магистр педагогических наук, старший преподаватель кафедры английского языка и методики преподавания Кокшетауского государственного университета имени Ш. Уалиханова (Кокшетау, Казахстан)
14. **Ахметова Гульмира Берлибековна** – Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университетінің аға оқытушы, тарих магистрі (Көкшетау, Қазақстан)
15. **Әбдуәлиұлы Бекжан** – Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің филология ғылымдарының докторы, профессор (Астана, Қазақстан)
16. **Байманова Ляззат Сейтзиевна** – Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университетінің филология ғылымдарының кандидаты, доцент (Көкшетау, Қазақстан)
17. **Балтымова Мира Рашидқызы** – Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университетінің филология ғылымдарының кандидаты (Ақтөбе, Қазақстан)
18. **Бегалиева Сауле Баязовна** – доктор педагогических наук, профессор кафедры филологических дисциплин для иностранных граждан и довузовской подготовки Казахского национального педагогического университета имени Абая (Алматы, Казахстан)
19. **Бекбосынова Асия Хасановна** – кандидат филологических наук, доцент кафедры казахского языка и литературы Костанайского государственного педагогического института (Костанай, Казахстан)
20. **Бурдыга Ирина Владимировна** – магистр педагогики, старший преподаватель кафедры английского языка и методики преподавания Кокшетауского государственного университета имени Ш. Уалиханова (Кокшетау, Казахстан)

21. **Габдуллина Зарина Еслямбековна** – магистр гуманитарных наук, преподаватель кафедры английского языка и методики преподавания Кокшетауского государственного университета имени Ш. Уалиханова (Кокшетау, Казахстан)
22. **Герфанова Эльмира Фиратовна** – магистр, PhD докторант кафедры английского языка и методики преподавания Кокшетауского государственного университета имени Ш. Уалиханова (Кокшетау, Казахстан)
23. **Гиздатов Газинур Габдуллаевич** – доктор филологических наук, профессор кафедры международных коммуникаций Казахского университета международных отношений и мировых языков имени Абылай хана (Алматы, Казахстан)
24. **Дальбергенова Ляззат Елемесовна** – PhD, старший преподаватель кафедры иностранных языков Кокшетауского государственного университета имени Ш. Уалиханова (Кокшетау, Казахстан)
25. **Динаева Бекзат Бегалықызы** – КАЗГЮУ университетінің қазақ және орыс тілдері кафедрасының доценті, филология ғылымдарының кандидаты (Астана, Қазақстан)
26. **Есембеков Темиргали Уразгалиевич** – доктор филологических наук, профессор Казахского национального университета имени аль-Фараби (Алматы, Казахстан)
27. **Есиркеева Динара Айдаровна** – докторант 2-го года обучения Казахского национального педагогического университета имени Абая (Алматы, Казахстан)
28. **Жанадилова Зауре Мутаевна** – старший преподаватель Казахского национального университета имени аль-Фараби (Алматы, Казахстан)
29. **Жандаева Ұ.Ж.** – А. Мырзахметов атындағы Көкшетау университеті (Көкшетау, Қазақстан)
30. **Жарқынбекова Шолпан Құзарқызы** – Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің филология ғылымдарының докторы, профессор (Астана, Қазақстан)
31. **Заяц Татьяна Валерьевна** – магистр педагогики, старший преподаватель кафедры английского языка и методики преподавания Кокшетауского государственного университета имени Ш. Уалиханова (Кокшетау, Казахстан)
32. **Ибрагимова Жансая** – магистрант Евразийского национального университета имени Л.Н.Гумилева (Астана, Казахстан)
33. **Исина Гаухар Иликешевна** – доктор филологических наук, профессор кафедры теории английского языка Карагандинского государственного университета имени академика Е.А.Букетова (Караганды, Казахстан)
34. **Исмагулова Гульнар Кульмухамбетовна** – кандидат филологических наук, ассоциированный профессор, и.о. профессора кафедры иностранных языков Костанайского государственного педагогического института (Костанай, Казахстан)
35. **Исова Эльмира Адилханқызы** – Қостанай мемлекеттік педагогикалық институтының филология ғылымдарының кандидаты, доцент (Қостанай, Қазақстан)
36. **Кадыров Жанбай Турарович** – кандидат филологических наук, профессор кафедры «Казахская филология» Северо-Казахстанского государственного университета им. М. Козыбаева (Петропавловск, Казахстан)
37. **Каирбекова Ибагуль Сулейменқызы** – магистр гуманитарных наук, старший преподаватель кафедры казахской филологии Кокшетауского государственного университета имени Ш. Уалиханова (Кокшетау, Казахстан)
38. **Какишева Гульнара Жакияновна** – старший преподаватель КазНУ им. аль-Фараби (Алматы, Казахстан)
39. **Камиева Гульмира Камиевна** – КАЗГЮУ университетінің қазақ және орыс тілдері кафедрасының доценті, педагогика ғылымдарының кандидаты (Астана, Қазақстан)
40. **Карбозова Бұлбұл Давлетханқызы** – Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің 3-ші курс PhD-докторанты (Алматы, Қазақстан)
41. **Карипжанова Гульназ Токеновна** – кандидат филологических наук, профессор Павлодарского государственного университета им. С. Торайгырова (Павлодар, Казахстан)

42. **Карщибекова Ансаган Нурболатовна** – магистрант кафедры педагогики, психологии и социальной работы Кокшетауского государственного университета имени Ш.Уалиханова (Кокшетау, Казахстан)
43. **Кенжегалиев Кулуш Кушенович** – кандидат педагогических наук, доцент кафедры педагогики, психологии и социальной работы Кокшетауского государственного университета имени Ш.Уалиханова (Кокшетау, Казахстан)
44. **Курмангожаева Эльмира Сейфудиновна** – кандидат филологических наук, преподаватель кафедры языков АО «Международный университет информационных технологий» (Алматы, Казахстан)
45. **Кучерявая Татьяна Леонидовна** – магистр гуманитарных наук, преподаватель Костанайского государственного университета имени А.Байтурсынова (Костанай, Казахстан)
46. **Қожекеева Бекзада Шакиздаевна** – Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университетінің филология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор м.а. (Алматы, Қазақстан)
47. **Қоңыратбаева Жанар Молдалықызы** – Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің филология ғылымдарының кандидаты, профессор м.а. (Астана, Қазақстан)
48. **Куатова Гульзира Абибукировна** – докторант Казахского национального педагогического университета имени Абая (Алматы, Казахстан)
49. **Кулахметова Мергуль Сабитовна** – кандидат филологических наук, доцент кафедры иностранных языков Павлодарского государственного университета (Павлодар, Казахстан)
50. **Қамарова Нағбду Сұлтансихқызы** – Ш. Есенов атындағы Каспий мемлекеттік технологиялар және инжиниринг университетінің филология ғылымдарының кандидаты, профессор (Ақтау, Қазақстан)
51. **Қуралканова Ботакоз Шайкенқызы** – Павлодар мемлекеттік педагогикалық институтының қазақ тілі және әдебиеті кафедрасының филология ғылымының кандидаты, доцент (Павлодар, Қазақстан)
52. **Құлманов Қуандық Сәндібекұлы** – кандидат филологических наук, профессор Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева (Астана, Казахстан)
53. **Левен Яна Яковлевна** – магистрант кафедры английского языка и методики преподавания Кокшетауского государственного университета имени Ш.Уалиханова (Кокшетау, Казахстан)
54. **Медетбекова П.Т.** – Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ филология ғылымының кандидаты, аға оқытушы (Алматы, Қазақстан)
55. **Ментебаева Айман Ертаевна** – кандидат филологических наук, доцент кафедры по научно-инновационной деятельности и международным связям Казахского национального университета имени аль-Фараби (Алматы, Казахстан)
56. **Михайлова Татьяна Владимировна** – магистр филологии, старший преподаватель кафедры английского языка и методики преподавания Кокшетауского государственного университета имени Ш.Уалиханова (Кокшетау, Казахстан)
57. **Моисеева Елена Валерьевна** – магистр филологии, старший преподаватель кафедры английского языка и методики преподавания Кокшетауского государственного университета имени Ш.Уалиханова (Кокшетау, Казахстан)
58. **Мусабекова Улжан Есеновна** – доктор филологических наук, доцент Казахского национального университета имени аль-Фараби (Алматы, Казахстан)
59. **Мусатаева Манат Шаяхметовна** – доктор филологических наук, профессор Казахского национального педагогического университета имени Абая (Алматы, Казахстан)
60. **Муханова Асель Болатхановна** – І. Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университетінің магистрі, аға оқытушысы (Талдықорған, Қазақстан)
61. **Мұхамеди Құралай Төлегенқызы** – Сүлейман Демирель атындағы университеттің доценті, филология ғылымдарының кандидаты (Алматы, Қазақстан)

62. **Немченко Наталья Федоровна** – кандидат филологических наук, доцент кафедры английского языка и методики преподавания Кокшетауского государственного университета имени Ш.Уалиханова (Кокшетау, Казахстан)
63. **Нургалиева Улжан Саиновна** – магистрант, старший преподаватель Евразийского национального университета имени Л.Н.Гумилева (Астана, Казахстан)
64. **Нуртазина Марал Бекеновна** – доктор филологических наук, профессор Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева (Астана, Казахстан)
65. **Омарова Зауреш Калихановна** – магистр, старший преподаватель Костанайского государственного университета имени А. Байтурсынова (Костанай, Казахстан)
66. **Омарова Гульнар Турсуновна** – магистр педагогических наук, старший преподаватель КазАТУ им. С. Сейфуллина (Астана, Қазақстан)
67. **Оңашбай Шынарғұл** – І. Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университетінің магистранты (Талдықорған, Қазақстан)
68. **Оразбаева Айтбиби Султановна** – кандидат филологических наук, старший преподаватель Костанайского государственного университета имени А. Байтурсынова (АКостанай, Казахстан)
69. **Оразбек Мактагул Социалқызы** – доктор филологических наук, профессор кафедры казахской литературы Евразийского национального университета имени Л.Н.Гумилева (Астана, Казахстан)
70. **Отарова Ақмарал Нұрғожақызы** – Ш. Есенов атындағы Каспий мемлекеттік технологиялар және инжиниринг университетінің филология ғылымдарының кандидаты, доцент (Ақтау, Қазақстан)
71. **Парфенова Татьяна Александровна** – старший преподаватель ФГБОУ ВПО «Поволжская государственная социально-гуманитарная академия» (Самара, Россия)
72. **Пчелкина Татьяна Ростиславовна** – кандидат филологических наук, заведующий кафедрой русского языка и литературы Костанайского государственного педагогического института (Костанай, Казахстан)
73. **Рахимова Таттигуль Каирбековна** – магистр педагогических наук, преподаватель кафедры английского языка и методики преподавания Кокшетауского государственного университета имени Ш. Уалиханова (Кокшетау, Казахстан)
74. **Сатпаева Ж.А.** – А. Мырзахметов атындағы Көкшетау университеті (Көкшетау, Қазақстан)
75. **Смагулова Анара Смагуловна** – магистр гуманитарных наук, старший преподаватель Костанайского государственного университета имени А. Байтурсынова (Костанай, Казахстан)
76. **Смагулова Сауле Сапаровна** – старший преподаватель кафедры иностранных языков Кокшетауского государственного университета имени Ш.Уалиханова (Кокшетау, Казахстан)
77. **Солтанаева Еркигуль Молотовна** – кандидат филологических наук, и.о.доцента Казахского национального университета имени аль-Фараби (Алматы, Казахстан)
78. **Сурова Дарья Сергеевна** – кандидат филологических наук, доцент кафедры казахского и русского языков Восточно-Казахстанского государственного технического университета им. Д. Серикбаева (Усть-Каменогорск, Казахстан)
79. **Сұлтанова Б.М.** – Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университетінің филология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор м.а. (Алматы, Қазақстан)
80. **Сүтжанов Сейфитден Назымбекович** – Павлодар мемлекеттік педагогикалық институтының қазақ тілі және әдебиеті кафедрасының филология ғылымының докторы, профессор (Павлодар, Қазақстан)
81. **Тағаева Г.** – Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті (Алматы, Қазақстан)

82. **Таласпаева Жанар Серкешовна** – кандидат филологических наук, профессор, директор Института языка и литературы Северо-Казахстанского государственного университета им. М. Козыбаева (Петропавловск, Казахстан)
83. **Таубаев Жарас Турисбекович** – студент, PhD доктор 3-го года обучения Казахского национального университета имени аль-Фараби (Алматы, Казахстан)
84. **Темирболат Алуа Берикбайкызы** – доктор филологических наук, профессор кафедры казахской литературы и теории литературы Казахского национального университета имени аль-Фараби (Алматы, Казахстан)
85. **Тойганбекова М.** – Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті (Алматы, Қазақстан)
86. **Толысбаева Адемау Турдыбаевна** – Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің филология ғылымдарының кандидаты, доцент (Түркістан, Қазақстан)
87. **Туксайтова Райхан Омерзаковна** – доктор филологических наук, профессор КазАТУ им. С. Сейфуллина (Астана, Қазақстан)
88. **Тусупбекова Мадина Жанбырбаевна** – Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің педагогика ғылымының кандидаты, доцент (Астана, Қазақстан)
89. **Умирзакова Зауре Асетовна** – кандидат филологических наук, доцент кафедры методики преподавания филологических дисциплин Казахского национального педагогического университета имени Абая (Алматы, Казахстан)
90. **Шагирбаева Бахтигуль Кошкарбаевна** – педагогика ғылымдарының магистрі, Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университетінің қазақ филология кафедрасының аға оқытушысы (Көкшетау, Қазақстан)
91. **Шаймерденова Дильда Зубкеновна** – магистр педагогических наук, старший преподаватель кафедры казахского и русского языков Университета КАЗГЮУ (Астана, Казахстан)
92. **Шалгынбай Жумагыз Жебегеновна** – кандидат филологический наук, ведущий научный сотрудник Института литературы и искусства им. М.О. Ауэзова КН МОН РК (Алматы, Казахстан)
93. **Шамилоглу Юлай** – Висконсин-Мадисон Университеті (АҚШ)
94. **Шахин Айгуль Акинжановна** – кандидат филологических наук, доцент КазГЮУ (Астана, Казахстан)